СТЕФАН ПАПРИКОВ

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885

ОБЩИНА ПИРДОП
ДЪРЖАВНА АГЕНЦИЯ „АРХИВИ“

Съставители:
Д-р Иван Иванов
Д-р Милена Тодоракова

© Община Пирдоп, 2011
© Държавна агенция „Архиви“, 2011
© Държавен военноисторически архив, 2011
© Иван Иванов – предговор, 2011
© Иван Иванов, Милена Тодоракова – съставители, 2011
© Жеко Алексиев – художник на корицата, 2011

ISBN 978-954-9800-90-6

Община Пирдоп
Държавна агенция „Архиви“
Държавен военноисторически архив

СТЕФАН ПАПРИКОВ

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885

София • 2011

Книгата се посвещава на 125-годишнината
от Сръбско-българската война – 1885 г.

Капитан Стефан Паприков

Генерал-лейтенант Стефан Паприков – висш български военен, държавник, дипломат и политик

Сто двадесет и петгодишнината от Сръбско-българската война – 1885 г. и последвалото подписване на мирния договор между воюващите страни през следващата 1886 г., е основателен повод да се върнем към онези драматични времена и събития, които по категоричен начин показват силата на българския дух, волята, себеотрицанието и мъжеството на обикновения войник. Това са времена, в които изпъкват талантът и способностите на младите ни офицери да провеждат отбранителни и настъпателни операции срещу превъзхождащи ги по знания и опит генерали и армии. Немалко от участниците в тези събития – командири на отряди, полкове и дружини, началници на позиции и направления, са оставили значително по обем документално и ръкописно наследство, което очертава в голяма степен бойните действия и победите на българската войска. Малцина са обаче тези от тях, които са имали смелостта и възможността да направят това не само от позициите си на преки свидетели и главни действащи лица в конфликта между Сърбия и България, а най-вече като изследователи на войната. И до голяма степен у нас липсват публикации на трудове, чиито автори са военачалници или бойци, брани-ли Отечеството си през двете седмици на войната на предната линия на фронта. А доколкото има такива съчинения, макар и ползвани от специалистите, те са останали грижливо пазени в архивохранилищата. Затова издаването на всеки ръкопис, свързан с историята на войната, а и въобще с миналото на страната ни, е несъмнен успех на българската историческа наука.

Отдавна бе необходимо да се даде публичност на наследството, което е оставил един от героите на Сръбско-българската война – генерал-лейтенант Стефан Паприков – по онова време все още капитан, на тази тема. Заслужава адмирации идеята на Държавна агенция „Архиви“, Държавен военно-исторически архив – Велико Търново и община Пирдоп да направят необходимото, за да може изследването на началник-щаба на Западния корпус и един от ръководителите на Сливнишката позиция, да намери своя път към читателите. Изследователите и преди са ползвали и работили с огромното по обем съчинение и събрания от него изворов материал за този първи сблъсък на бойното поле на младата българска държава. За първи път обаче това се прави в максимално пълен обем, без редакторска намеса и читателят сам да прецени доколко е прав или не в изводите и оценките си авторът на този огромен ръкописен труд.

* * *

Генерал-лейтенант Стефан Георгиев Паприков е роден на 12 април 1858 г.[1] (ст. ст.) в Пирдоп в семейството на местен занаятчия – производител на аба и килими. Бащата Георги, по свидетелството на писателя Тодор Влайков, е бил работлив, изкусен и самоук майстор[2]. Майка му се е казвала Гена[3] и вероятно е от Панагюрище, тъй като към 1872 г. 14-годишният Стефан отива при вуйчо си, за да продължи образованието си в панагюрското училище[4], в което по-късно става учител[5]. Революционната обстановка в града завладява младия пирдопчанин и той се включва в Априлското въстание[6]. Оцелял в погрома, Стефан Паприков се връща в родния си Пирдоп, но е заплашен от арестуване и напуска родното място. Малко се знае обаче къде се установява и с какво се занимава до Руско-турската война 1877–1878 г. Смята се, че е продължил да учителства. След Освобождението завършва курс по руски език в Пловдив и по препоръка на своите преподаватели, при набирането на юнкери за новооткритото Военно училище, е сред третата група записали се в него[7].

В училището, което през есента на 1878 г., след обособяването на Източна Румелия, се премества от Пловдив в новата столица на Княжеството – София, той е сред най-добрите юнкери и завършва курса „по 2-ри разред“[8]. Първото си офицерско звание „прапоршчик“ (подпоручик) получава лично от императорския комисар княз Александър Дондуков-Корсаков на 10 май 1879 г.[9] Определен е да служи в Първа пеша Софийска дружина[10]. Година по-късно подпоручик Стефан Паприков, след отлично представяне на конкурс, е сред осемте български офицери, получили право да продължат военната си подготовка в руски генералщабни академии. И до средата на 1883 г. бъдещият генерал-лейтенант се подготвя при едни от най-добрите преподаватели по военно дело в Николаевската академия в Санкт Петербург.

Успешното овладяване на военните дисциплини през първите две години в учебното заведение позволява на Паприков да продължи и в допълнителния, най-висш клас на академията. Като част от обучението му, на курсанта е поставена задача да изпълни две индивидуални задания – разработване на карта на военна операция за конкретна местност и да задълбочи подготовката си по история на военното дело[11]. Българинът влага максимума от себе си и успешно завършва академията, отново с висок успех. Получената подготовка има решаващо и определящо значение за неговото възходящо развитие като офицер и изкачването му по стълбицата на йерархията в българската войска. Особено полезни за него се оказват придобитите в академията знания и опит да управлява войсковите единици по карта, които той демонстрира още от първите минути на Сръбско-българската война. Изучаването на военната история пък е в основата на дейността му на преподавател и началник на Софийското военно училище и като автор на учебници за офицерския курс в него.

Завърнал се в България през лятото на 1883 г., поручик Стефан Паприков[12] е определен да продължи службата си в 20-та Пехотна варненска дружина, където

е до началото на следващата – 1884 г. Вероятно по това време той се запознава с бъдещата си съпруга – Теодора п. Енчева, с която свързва съдбата си година и половина по-късно.

Като един от най-добре подготвените български офицери, със Заповед № 12 от 21 февруари 1884 г. поручик Паприков е назначен от военния министър за командир на 12-та Оряховска пеша дружина[13] и му е гласувана високата отговорност самостоятелно да командва и управлява голяма войскова единица. Само година след това той вече е привлечен в Щаба на българската войска, като едновременно е и представител на висшето командване в 3-та пеша бригада, разположена в гр. Русе.

Назначението е ново предизвикателство за амбициозния командир и поручик Паприков се справя с присъщата му отговорност с поетите задължения. По това време, доказал се вече като военен специалист, на него и на още няколко офицери – инженери, е възложена задачата да извършат внимателна и прецизна рекогносцировка на българо-македонската граница. През пролетта на 1885 г. в продължение на около два месеца той обхожда местностите, чиято защита ще поеме по-късно с частите от новото си назначение. Още тогава на младия офицер не е чужда мисълта, че предстои да се случи нещо важно и съдбовно за Отечеството му, предвижда дори една евентуална война с Турция[14].

След завръщането си в Русе продължава да се занимава със строевата и административно-щабната дейност на 3-та пехотна бригада, за която непосредствено отговаря. Усърдно се включва и в бойната подготовка на войниците. Бригадата дава най-висок резултат по време на стрелбите през 1885 г., а непосредствено след първите общовойскови маневри, проведени през лятото на същата година около гр. Шумен, в които бригадата отново показва добрата си подготовка, му е присвоено званието капитан[15]. По време на тези маневри капитан Паприков за първи път се среща с върховния главнокомандващ княз Александър I Батенберг, който лично наблюдава провеждането на ученията. От тук нататък той ще бъде един от офицерите, на които князът ще има пълно доверие и безрезервно ще разчита на неговото мнение.

Повратен момент в биографията на Стефан Паприков като военачалник и висш български военен е Съединението на 6 септември 1885 г. на изкуствено създадената от Великите сили област Източна Румелия с Княжество България. Както е известно, отзоваването на руските офицери от страната усложнява ситуацията в българската армия и се налага тяхното място да се заеме от малкото на брой местни кадри. Макар мнозинството от тях да са с низши чинове, те поемат отговорността да командват дружини и полкове, а най-подготвените заемат длъжности във Военното министерство и висшето командване на войската. Със Заповед № 67 от 5 октомври 1885 г.[16] капитан Паприков е извикан от Русе в София и назначен на длъжността „Офицер за особени поръчки“ при Генералния щаб. Но той остава в българската столица само за около десетина дни и изпълнява възложените му задачи от военния министър капитан Константин Никифоров и началника на Щаба на войската капитан Рачо Петров. Епизодичната и „случайна“ работа, макар

и отговорна, не е по вкуса на офицера, още повече, че голяма част от неговите съвипускници от военното училище са командири на бойни единици. Решен да отдаде най-пълно своите сили и знания за отстояване правото на българския народ да защитава с всички средства тази „революция“ и „народно дело“, както сам Паприков нарича извършеното в Пловдив[17] и оценявайки, че неговото място е на предната линия, той настоява да бъде назначен за началник-щаб на новосформирания Кюстендилски отряд.

За тази длъжност първоначално е определен капитан Николай Димитров Антикаров и след като молбата на Стефан Паприков е удовлетворена, на 15 октомври двамата официално разменят местата си, но още преди тази дата бъдещият началник-щаб на Западния корпус е вече в Кюстендил[18]. На новата позиция наскоро повишеният в звание офицер се стреми колкото се може по-бързо да сформира отговарящо на изискванията и достиженията на военната наука в момента управление за оперативно ръководство на бойните части на отряда. Във войската липсват достатъчно подготвени офицерски кадри. Недостатъчно активен, съобразно длъжността си във формирането на новообразуваната войскова единица, е и командващият Кюстендилския отряд майор Аврам Гуджев – едновременно с това командир и на 2-ри Струмски полк. Така цялата тежест по разпределението и съсредоточаването на частите по югозападната, а впоследствие и по западната граница, пада върху капитан Паприков. И сам той признава – „…аз получих пълна свобода на действие, станах негласно началник на отряда“[19]. Отговорността е изключително голяма, но и началникът на щаба на Западния корпус е достатъчно мотивиран да се справи със задълженията си. В продължение на половин месец той е зает да определи позиции на дългата почти 200 км линия, заета от отряда и да разположи по нея отделните полкове, батареи, ескадрони, опълчение и доброволни формирования. Бойната задача на Западния корпус включва защита на българската територия откъм Македония при евентуално нападение от страна на Турция. При тези свои действия важно за него е да осигури войниците с храна, боеприпаси, санитарни и други принадлежности, да им гарантира необходимите условия за изпълнение на войнските задължения.

Провокациите от страна на сръбски войскови части по границата с България показват, че Княжеството трябва да вземе мерки за охраната и на тази част от своята територия. Към 8 октомври княз Александър Батенберг вече е наясно, че войната със Сърбия е по-вероятна, отколкото тази със сюзерена Турция. И макар да се предприемат стъпки за защита на западната граница, колебанията на държавния глава, породени най-вече от желанието му военният сблъсък да бъде избягнат, са причина за подценяване на заплашващата страната опасност[20]. Назряващият конфликт дава основание на капитан Паприков да настоява пред главнокомандващия и правителството да се определи с кого България ще воюва – с Турция или със Сърбия[21]. До началото на военните действия обаче категорична позиция по този важен въпрос в държавата няма. Все пак, на началник-щаба на Западния корпус е разпоредено да се предприемат действия за предислоциране на отряда и поемане защитата на границата на Княжеството и откъм Сърбия[22]. Една от първите стъпки

направени в тази насока след определянето на новата бойна задача на Западния корпус, е избор на позиции и създаване на укрепления за частите. Заедно с началника на корпуса майор Гуджев, командира на сапьорите и войници, Паприков обхожда близките до гр. Трън местности и дава разпореждания за организиране на инженерните работи по създаването на отбранителната линия[23].

По това време капитан Паприков е известе́н от началник-щаба на армията капитан Рачо Петров, че Сливница е избрана като последна пред столицата позиция, на която да бъдат задържани сръбските войски при евентуална война със западната ни съседка. И той се заема с организиране на отбраната ѝ, а част от времето си до началото на бойните действия прекарва в Кюстендил и София. Вестта за избухването на войната заварва началник-щаба на Западния корпус в столицата[24].

Както е добре известно, телеграмата за обявяването на войната на 2 ноември 1885 г. достига до българското правителство, княза и Генералния щаб още преди сръбските войски да преминат границата. Един от първите, които научават нейното съдържание, е капитан Стефан Паприков[25]. След извънредното нощно заседание на членовете на кабинета и военния съвет, проведено в отсъствие на княза, министър-председателя и началника на Генералния щаб, Паприков прекарва остатъка от нощта и почти целия следващ ден в софийската телеграфна станция. Оттук той информира началника на Генералния щаб капитан Рачо Петров за разположението на частите от отряда по границата, изпраща разпореждания до техните командири за организиране на отбраната или заемане на нови позиции[26]. Дадените от него навреме и точни заповеди, при това без да се знае къде в действителност е командирът майор Гуджев, още преди да започнат активните военни действия, спомагат в голяма степен да се организира сериозен отпор на сръбските войски в първия ден на войната и спасяват от погром или плен немалко от бойните единици на Западния корпус. В упорити боеве и отстъпление преминават първите три дни от сблъсъка между България и Сърбия. Вечерта на 5 ноември в Сливница се провежда военен съвет с участието на главнокомандващия княз Александър Батенберг, командирите на Западния корпус и началниците на части от отряда за уточняване на следващите действия по защитата на укрепената линия и на столицата.

Съвещанието преминава в напрегната обстановка, обсъждат се различните варианти на действия на българските войски срещу настъпващия и превъзхождащия по численост противник, включително и този за евентуално отстъпление от удържаните вече позиции. Младите български капитани защитават взетото първоначално решение Сливница да не се напуска и се набелязват стъпките за даване на отпор на сръбските войски, които главнокомандващият одобрява[27].

В по-късната литература[28] е наложена тезата, че единствен от участващите във военния съвет капитан Стефан Паприков е изразил мнение да се отстъпи от Сливнишките позиции и то е повлияло на княз Александър Батенберг, който нарежда с известната си телеграма да се изпрати хазната във вътрешността на страната, а архивът на Княжеството в германската легация. Това, вероятно, е възприето от Анастас Бендерев[29] и е в известно противоречие с по-ранните източници за историята на Сръбско-българската война. Най-напред Ив. Фичев, в едно от първите

съчинения по темата[30], а след него Ю. Венедиков и С. Радев, чиито трудове излизат почти по едно и също време, посочват, че мнение за изоставяне на Сливница изказва най-напред майор Гуджев[31]. Известни са негативните отношения, които съществуват по това време и по-късно между капитан Паприков и ротмистър Бендерев. Двамата, по думите на С. Радев, дори си разменили по време на съвета „нервозни думи“. Логично е да се предположи ротмистър Анастас Бендерев, в собствените си спомени, да е направил опит да омаловажи своите грешки от първите дни на войната, за да не бъде обвиняван, че с действията си тогава, на поверения му десен фланг, е поставил под заплаха удържането на Сливнишката позиция. Не случайно един от най-ранните изследователи на Сръбско-българската война – Ю. Венедиков, изрично подчертава, че ротмистър Бендерев е проявил недобросъвестност, когато е писал книгата си и има резерви към него като автор[32].

От своя страна, генерал Стефан Паприков не дава яснота в ръкописа си по въпроса кой пръв прави предложение да се отстъпи от Сливница. Коректно обаче заявява, че е предлагал да се обсъди и този вариант на действие, предвид липсата на резерви и на разузнаване за състоянието и положението на настъпващите сръбски войски[33]. По отношение на опонента си, в своите записки той се отнася твърде критично и дори иронично към действията на ротмистър Бендерев като командващ десния фланг по време на защитата на Сливнишката позиция на 4 и 5 ноември. Паприков също посочва, че позицията на „другаря на военния министър“ след войната се променя и ротмистърът „експлоатира действията си по един най-непочтителен начин и разказва чудеса от храброст“[34].

Уточняването на този момент от началните дни на войната е важно не само за изчистване на едно незаслужено поставено петно в биографията на Стефан Паприков, а и за изясняване на конкретните обстоятелства, при които са вземани определящи за по-нататъшния ход на бойните действия решения от военния съвет и главнокомандващия княз Александър Батенберг на 5 ноември 1885 г. и в следващите дни.

След победата на Сливница решаващ е приносът на капитан Паприков като началник-щаб на Западния корпус за успеха в боевете за овладяването от българските войски на Драгоман и Цариброд, както и за превземането на Пирот. За ръководството на първата и последната операции той е удостоен с орден „За храброст“ 3-та степен[35]. Доказал качествата си на способен командир, както и верността си към България, кариерата на капитан Паприков тръгва бързо и възходящо нагоре. Заедно с капитан Винаров – почетен флигел-адютант на княза, той е един от двамата български офицери, на които е възложена важната задача да защитят интересите на Княжеството при определяне заедно със сръбски военачалници на демаркационната линия между двете държави след прекратяване на военните действия[36]. През месец декември 1885 г. капитан Паприков, все още като началник-щаб на Западния корпус, е включен в състава на учредената „Орденска дума“ – специална комисия, чиято задача е да разглежда заявления и предложения за удостояване на офицери с военни отличия[37]. От началото на следващата година той е командирован в гр. Пловдив, където продължава започнатото от ротмистър

Анастас Бендерев реформиране на южнобългарските войски[38]. Няколко дни по-късно капитан Паприков отново е назначен на длъжността „Офицер за особени поръчки“ към Военното министерство[39]. Това обаче не го отклонява от изпълнението на поставената му задача за формирането на запасните и новобранските дружини в Пловдив[40]. Неведнъж работата му е наблюдавана лично от главнокомандващия княз Александър Батенберг.

Подготвен, принципен, честен и предан на страната си войн и командир, Стефан Паприков в тези години се утвърждава като един от най-способните и авторитетни български военачалници. Той е не само много добър практик, но и теоретик на военното дело. Тези му качества скоро го издигат до престижната длъжност „Другар на военния министър“[41].

Времето продължава да е драматично за българската държава. През месец август 1886 г. няколко български офицери русофили организират преврат, арестуват княз Александър Батенберг и правят опит да завземат властта чрез контролирано от тях правителство. Както е известно, намеренията им са осуетени, а капитан Стефан Паприков се обявява срещу опита за дестабилизация на Княжеството. Решаваща е намесата му и при потушаване на офицерските бунтове в Русе и Силистра през следващата година. От позицията на „Другар на военния министър“ той нарежда на военно-полевите съдилища да проявят изключителна строгост към провинилите се командири. Най-малко в този момент Българското княжество има нужда от политическа и военна криза. Само преди месеци са подписани и ратифицирани документите по уреждане на българо-сръбския военен конфликт, но последиците от сблъсъка все още не са ясни. Необходимо е спокойствие, стабилизиране на войската и управлението ѝ, обновление на въоръжените сили, провеждане на сериозни реформи в тях. Принципната му позиция е оценена от регентите на държавата и няколко месеца по-късно, заедно с още офицери, останали верни на княз Батенберг, той е повишен в чин майор. Стефан Паприков е първи в списъка, придружаващ специалната Заповед № 23 от 1 април 1887 г.[42]

Липсата на достатъчно и добре подготвени командири в армията се чувства осезателно. За кратко време в тези месеци майор Паприков е началник на Генералния щаб. От 27 октомври 1887 г., след като сдава още и длъжността „Другар на военния министър“ на майор Михаил Савов, оглавява Военното училище в София. Едновременно с това обаче ръководи и артилерийския отдел при Генералния щаб. От тази позиция е освободен в началото на месец януари 1888 г. и това му позволява изцяло да се посвети на дейността си по организиране работата на училището и обучението на бъдещите български войскови командири[43].

В продължение на почти четири години – до 5 юни 1891 г., Паприков се занимава с активна преподавателска и военно-научна работа. Това е още един важен период от израстването му като военен и политик. Вероятно тъкмо тогава той започва да събира материали за своите лекции пред кадетите, а след това и за големия си ръкописен труд „История на Сръбско-българската война 1885 год.“. Създава и поредица от учебници за военното училище и устави за армията, от които се ползват негови съвипускници от Генералщабната академия в Русия, по това

време на ръководни длъжности в българската войска или политици[44]. Още през 1887 г. излизат неговите „Записки по военна администрация. Курс за военното училище“, „Сборник по приказите, указите и циркулярите, издадени от военното ведомство от 1879–1886 г.“ – Част I (1887 г.) и Част II (1888 г.), „Кратък учебник по военна администрация за войниците, които се подготвят за офицери от запаса и за полковите учебни команди“ (1891 г.). Участва и в списването на издания, посветени на армията.

Паприков продължава да подготвя и издава учебници и след като напуска военното училище. До 1894 г. са отпечатани „Учебник по военна администрация. Курс за дивизионните учебни команди“ (1893 г.) и „Записки по военна администрация. Устройство на въоръжените сили за щаб-офицерския курс“ (1894 г.), някои от които имат по няколко издания. Работи и върху обобщаващия си труд „Армия и флот“, който не е отпечатан и по-късно авторът, негови сътрудници или близки прибавят към втория том на записките, послужили като основа за създаване на историята на Сръбско-българската война[45].

Началото на управлението на страната от новия княз Фердинанд не е от най-добрите периоди в житейската и професионална биография на Стефан Паприков. Държавният глава и главнокомандващ българската войска изпитва неоснователни подозрения и недоверие към завършилия военна академия в Петербург русофил. По заповед на княза за известно време през 1890 г. той е поставен под домашен арест. Огорчен от незавидното си положение, на героя от боевете за Сливница и Пирот и един от строителите на новата българска войска не е чужда мисълта да напусне армията. По свидетелствата на съвременници такова е и моментното желание на Фердинанд. До уволнение или подадена оставка не се стига и кризата между двамата скоро е преодоляна[46].

Времето, прекарано вкъщи, майор Паприков използва за създаване на така необходимите за войската нормативни документи. Убеден от приближени, че подчиненият му офицер е безспорен авторитет сред колегите си, със сериозна военна и научна подготовка и притежава завидна работоспособност и инициатива, княз Фердинанд променя мнението си за Стефан Паприков и той се завръща сред ръководните фигури на българската войска. След завършването на един мандат като началник на Военното училище, от 1891 до 1895 г. майор Паприков е началник на административния отдел на Военното министерство[47]. Успоредно с това расте и в звание – още през първата година той е повишен в чин подполковник, а в края на работата си в министерството е вече полковник[48].

Авторитетът и влиянието на Паприков върху княза също растат и, независимо че Фердинанд все пак запазва известни резерви към него, той става един от най-доверените му хора. Следва ново отговорно назначение, този път в продължение на три години. От 1895 до 1898 г., полковник Стефан Паприков е началник на Щаба на действащата българска армия[49]. По това време е удостоен и с рядко присъжданото звание „Почетен флигел-адютант на държавния глава“. Само шестима български висши военни са удостоявани с тази чест[50]. Може да се каже, че това е върхът на строго военната кариера на Стефан Паприков, защото от самото

начало на следващата 1899 г. той тръгва и по пътя на политика. С Указ № 3 на княз Фердинанд от 19 януари полковник Паприков за първи път оглавява военното министерство в правителството на Димитър Греков[51].

Следващите месеци и години от политическия живот на княжеството на границата на двете столетия – деветнадесетото и двадесетото, ще бъдат съпроводени с честа смяна на управляващите партии и кабинети. В седем поредни правителства при петима министър-председатели, вече и като генерал-майор[52], Стефан Паприков ще ръководи това важно министерство. А два пъти ще бъде и управляващ Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията[53]. Почти неизвестен факт от политическата история на страната от този момент е, че в проект на самия княз Фердинанд за състав на Министерски съвет през 1901 г., Паприков е посочен за министър-председател и министър на войната. И само конюнктурни интереси налагат да бъде заменен с водача на Демократическата партия Петко Каравелов, предвиждан първоначално от държавния глава за министър на финансите[54].

Генералът запазва поста си на управляващ Министерството на войната. Като ръководител на българската армия Стефан Паприков изпълнява и една друга важна мисия, свързана с националната сигурност и защита целостта на границите и интересите на страната при евентуален военен конфликт със съседна на българската държава или в Европа. През 1900 и 1902 г., като добре познаващ обстановката и настроенията в руската столица, той е натоварен от княза да убеди императорското правителство да приеме българското предложение за подписване на специална военна конвенция между двете страни[55]. Целта на договора е защита на българската територия при едно евентуално нападение от страна на Румъния. Текстът на споразумението е подготвен със знанието на княз Фердинанд и министър-председателя и министър на външните работи д-р Стоян Данев. Контрактът е подписан при посещението на княз Фердинанд в Петербург на 31 май 1902 г. от българския военен министър и неговия колега от руска страна генерал Куропаткин. Тогава Стефан Паприков, тъй като в българската армия подобно звание не съществува, вероятно само за момента е произведен от княз Фердинанд в чин генерал-адютант, за да е равнопоставен на военния министър на Русия[56].

През септември 1902 г. министър Паприков ръководи годишните учения на армията, наблюдавани от княза. Демонстрацията на уменията на войските и бойната мощ на страната впечатляват главнокомандващия и той изпраща специален рескрипт до генерал-майор Стефан Паприков. Оценката на княз Фердинанд е изключително висока – „Вашата усърдна деятелност и неуморимата Ви ревност за благоустройството на войската, Ми са отдавна известни. На маневрите, които се проведоха сега в Южна България…, аз наново се уверих в значителните успехи, които войската е достигнала в бойната си подготовка под Вашето вещо ръководство“, се казва в документа. И оценявайки усилията на военния министър за изпълнение на трудната мисия да се развиват и усъвършенстват въоръжените сили на страната, държавният глава удостоява ръководителя на военното ведомство с големия кръст на ордена „Военна заслуга“[57].

Определено в тези времена Паприков е един от фаворитите на княз Ферди-

нанд и само запазване авторитета на страната пред великите сили[58] го връща през 1903 г. пак в армията. До 1905 г. той е инспектор на пехотата. Важни държавни интереси обаче налагат Княжество България отново да използва близките познанства и връзки на генерала сред петербургския военен и политически елит. Подобряването на отношенията с освободителката Русия са причината на генерал-майор Стефан Паприков да се възложи ръководството на мисията ни в столицата ѝ Петербург. И от 1906 до началото на 1908 г., в качеството си на дипломатически агент, той поема от предшественика си д-р Иван Станчов задачата да отстоява авторитета и престижа на страната пред императорското семейство и руското правителство. Със завидна амбиция и работоспособност, независимо от влажния и суров климат в Петербург, който оказва негативно влияние върху неговото здраве, генерал Паприков бързо възобновява старите си контакти и скоро се превръща в един от най-търсените и желани за разговори чужди представители в руската столица. Дипломатите от другите страни се съобразяват с неговото мнение, а руските велики князе и министри не пропускат да го канят на приеми[59]. Показателна за позицията на Стефан Паприков сред руския елит и особено пред ръководството на външното министерство на Русия, е оценката на самия български владетел за дипломата – по думите му неговият агент в Петербург е „любимецът на Певчи мост“[60].

Аргументираните съвети на генерал Паприков под формата на писма и споделяне на мнение с княза по важни за страната вътрешнополитически и международни проблеми, отличното познаване на положението на Балканите, както и на насоките на руската политика по отношение на нашата страна, карат Фердинанд да гласува безрезервно доверие на своя дипломат. Държавният глава неведнъж ще му възлага и други, „несвойствени“ за поста му задачи, като тази да води преговорите с демократите за съставяне на правителството през 1908 г.[61] И след като мисията на Паприков успява, по изричното желание на княза той е отзован от Петербург и назначен за министър на външните работи и вероизповеданията на Княжеството[62].

Следващите почти две години са едни от най-трудните и напрегнати в политическата кариера на генерал Стефан Паприков. Новите му отговорности налагат след близо 28-годишна безукорна и предана служба във войската и като дипломатически агент на страната си, да се отдаде изцяло на държавното управление. Стефан Паприков подава рапорт за напускане на армията по собствено желание и със Заповед № 14 от 17 април 1908 г. князът го повишава в чин генерал-лейтенант и зачислява в запаса[63]. Въпреки това обаче той не се разделя със своя мундир и на повечето от фотографиите от това време е в парадната униформа на генерал.

Дейността му като дипломат № 1 на България, особено във връзка с акта на обявяване независимостта на страната, е изследвана многократно и е добре известна. Ще посочим още само това, че и като министър на външните работи той продължава да има свое и различаващо се от официалното становище по въпроса за българските интереси в Македония. Отлично познава и внимателно следи за действията на Сърбия и Гърция към населените с българи територии в Турция. Затова не спира да се интересува за ставащото там, да събира сведения за настро-

ениятa сред населението, да води кореспонденция по тези проблеми с различни институции, да изисква доклади и мнения от свои подчинени или други лица, сам пише такива за защита на българските граници и интереси[64].

Генерал-лейтенант Стефан Паприков е министър на външните работи и вероизповеданията до 5 септември 1910 г. Държавните интереси налагат той отново да се върне в Петербург, вече като официален дипломатически представител на суверенна и равноправна на останалите държави страна. Акредитивните си писма на пълномощен министър на България той връчва в руското външно министерство на 11 октомври с. г.[65] и престоява в страната до началото на 1912 г.

Втората дипломатическа мисия на Паприков в Русия е натоварена с не помалко напрежение от първата. Цар Фердинанд и правителството му възлагат да осигури подкрепата на освободителката за следващата важна стъпка на България в отстояване позициите ѝ на водеща сила на Балканите и за продължаване на националното обединение. Справил се с трудната задача с присъщата си отговорност, когато военният конфликт и балканските войни назряват, той е отзован от Русия и се завръща в редиците на войската. Със Заповед № 18 от 10 октомври 1912 г. генерал-лейтенант Стефан Паприков е назначен в разпореждането на Щаба на действащата армия за офицер за особени поръчки и е командирован в Главната квартира на Черногорската армия като представител на военното командване на нашата страна[66].

Победата на България и съюзниците ѝ в първата Балканска война налага да бъдат уредени отношенията между воюващите страни. В състава на българската делегация за преговорите в Лондон е включен и Стефан Паприков[67]. Това е още едно признание за неговите качества не само на военен, но и на дипломат. Защото в столицата на Великобритания интересите на България трябва да се отстояват вече с политически средства. На бойното поле тя е доказала авторитетно възможностите на своите военачалници и армии. След международната конференция от месец май 1913 г., при възобновяването на бойните действия в Междусъюзническата война, генерал-лейтенант Стефан Паприков отново е в разположение на Щаба на действащата армия.

Безспорен и всепризнат специалист по административното устройство и домакинската част на българската войска, в средата на следващата година, генерал-лейтенант Стефан Паприков вече е началник на Главното тилово управление на действащата армия[68]. На тази длъжност остава само няколко месеца. Поради демобилизацията на българската армия е уволнен на 21 август 1913 г. и за втори път преминава в запаса[69]. Това му дава възможност отново да се включи в политическия живот на страната. На изборите за XVII Обикновено Народно събрание през 1914 г., вече като член на Демократическата партия, той е водач на нейната листа в гр. Гюмюрджина. Като един от избраните народни представители на партията[70], генерал Паприков активно участва в работата на законодателния орган. Включен е в комисията, наблюдаваща работата на Министерството на войната и прави особено аргументирано изказване при обсъждането на Закона за изменение и допълнение на някои членове от Закона за устройство на въоръжените сили на царството.

През следващата година, при влизането на България в Първата световна война, вече с разклатено здраве, Стефан Паприков поема почетната длъжност Председател на Комитета за подпомагане на бедните войнишки семейства в страната[71]. Крахът на България в световния военен конфликт през 1918 г. и особено подписаният през 1919 г. несправедлив Ньойски мирен договор с нашата страна, нанасят тежък удар върху генерала от запаса, бивш политик, държавник и дипломат. Болестта му се задълбочава и само след няколко месеца – на 30 май 1920 г., генерал-лейтенант Стефан Паприков умира в своя дом в София[72].

Смъртта му е загуба не само за близките, но и за България. Удостояването му с военни и граждански отличия на различни страни показва колко той е уважаван от съвременниците си. В тетрадка, съхранила част от неговото развитие като офицер, военачалник и дипломат, са записани 19 отличия, на които генерал-лейтенант Стефан Паприков е бил носител и между тях има ордени както на родната му България, така и на Русия, Сърбия, Румъния, Черна гора, Турция[73].

* * *

В Държавния военноисторически архив в гр. Велико Търново се съхраняват два обемисти свитъка с текстови материали – инв. №№ 2235/3524 и 2235/3525, чийто автор е генерал-лейтенант Стефан Паприков. В „Ръкописен труд по Сръбско-българската война в 1885 год.“ той е събрал огромна информация, която в периоди на кръгли годишнини от конфликта или по други поводи е била ползвана от специалистите като източник за съставяне на история на войната, за специализирани изследвания и публикации[74]. Ръкописът, чиято първа част обхваща 1206, а втората – 986 страници, постъпва в масива на архива през 1970 г., като преди това е бил част от богатството на Военноисторическата библиотека – София, където е бил приет и инвентиран под №№ 7151 и 7152.

Има основания да се смята, че записките на генерал Паприков са предадени на създадената през 1914 г. Военноисторическа комисия след смъртта му. На първата страница на ръкописа съществуват няколко печата и бележки, които показват митарствата му във времето и през различните архивохранилища. С молив в средата на листа е записано „бр. 3 (1) 21“, което показва, че в съответствие със съществуващата тогава практика, той е инвентиран в комисията през 1921 г.[75]. И като част от Военноисторическия архив се ползва от авторите на историята на Сръбско-българската война, подготвяна по това време[76]. След закриването ѝ събраните от комисията спомени, документи и материали постъпват във Военноисторическа библиотека и дълго време са в нейния фонд[77]. Най-вероятно това е станало през 1949 г., защото вляво и вдясно на горното поле на страницата са разположени две отметки, едната с молив – „II а 49“, а другата с червено мастило – „от В. И. К. II А 49“. Изглежда, че за известно време ръкописният труд на генерал Паприков е съхраняван и в библиотеката на Главния военен музей, тъй като на първите му страници от двата свитъка има печати на институцията и записи с молив „Х. А. 293/950, инв. № 5“ и „Х. А. 294/950“.

Генерал Стефан Паприков е изложил историята на Сръбско-българската война в няколко тетрадки – вероятно повече от 10, тъй като на места в горното поле на някои листове е отбелязано „Тет. 6“, „Тет. 7“, „Тет. 2“, „Тет. 3“, „Тет. 5“[78]. Това подсказват и празните страници на гърба на отделни листове, които някъде са задрасквани със знака „Ƶ“[79]. Доказателство за горното е и използването на различни по вид и цвят хартия – карирана, с широки редове или без такива, по-фина и съвсем груба, особено на част от записките във втория свитък.

Ръкописът е пагиниран няколко пъти: веднъж от автора – с мастило в средата на някои страници, а след това от архивните специалисти при работата с него – вероятно два пъти, като единия път е с молив също в средата на страниците и е задрасквана авторовата.

Номериране на страниците е направено и със специален печат, което е сторено в горната дясна част на лицето и в лявата част на гърба на листовете. На места има и четвърта пагинация с червен молив. По всичко личи, че тя е дело на някой, който е ползвал ръкописа преди той да постъпи във Военноисторическата комисия, защото номерирането не следва всяка страница и на много места прекъсва. На отделни страници има подчертавания на пасажи и думи от текста със същия или със син молив. Подобни отбелязвания са правени често и с черен молив, идентичен с втората пагинация. На много страници авторовата номерация липсва, а между останалите две – с черен молив и тази с печат, няма съответствие. Те се разминават от с по една до няколко десетки страници. Празните страници не са номерирани от никого. Всичко това говори, че ръкописният труд на генерал Стефан Паприков е събран в двата свитъка по-късно, а при постъпването му във фонда на Военноисторическата комисия е бил на отделни части, които не са били подредени по реда, в който са днес. Както личи от по-ранната официална история на войната[80], при работата на специалистите с нея за подготовката на изследването, е направена пагинацията с молив. В настоящето издание сме се ръководили от т. нар. печатна пагинация, която е използвана и при по-късни изследвания, посветени на Сръбско-българската война[81].

Ръкописът е добре запазен, независимо от нанесените вреди на хартията от времето и при ползването му. Почеркът е четлив, ясен и добър за изследователска работа. Съдържанието е изложено със синьо и черно мастило, като последното на отделни и малко на брой страници е изсветляло до синьо. Повече поражения времето е нанесло върху втория свитък – инв. № 3525, което показва, че той е ползван по-често.

Смятаме, че към първата част на ръкописа погрешно са прибавени 13 листа, изписани с друг почерк и върху друг вид хартия, различна от тази, използвана за останалия текст. Те имат собствена пагинация от № 1 до № 25, като гърбът на последния лист е празен. Най-отгоре на първия лист е поставено посоченото вече „Тет. 7“, а съдържанието на тези 25 страници е озаглавено „Историческо развитие и устройство на сръбските въоръжени сили“[82]. Този ръкопис се отличава от основния текст не само по това, че преразказва една негова част, но и по различното, по-голямо ляво поле на страниците. Освен това се забелязва, че авторът му на места из-

ползва изразни средства, които Паприков не употребява в своето изложение. Отбелязаното подкрепя заключението, че това са записки на неизвестно лице, вероятно възпитаник на Военното училище, който е слушал лекциите на началника му.

Първата част на ръкописния труд на генерал Паприков по Сръбско-българската война е разделен на отделни тематично подредени параграфи, като се следва логиката на създаването, устройството и развитието на сръбската и българската армии през XIX в. до началото и по време на военните действия. На места личи подходът на автора да представя събитията като „за учебник“ – изложението е много подробно, обстоятелствено, изпълнено със сравнения и коментар на вече споделеното. Не липсва и критичен анализ на фактите, като се подчертават грешките в управлението на войските на двете страни – на Главната квартира на сръбската армия, на Военното министерство, началника на Генералния щаб на българската армия, на отделни командири от него. Посочват се и евентуалните стъпки те да бъдат избегнати, което дава основание да се смята, че записките на генерал Стефан Паприков в първоначалния си вид са представлявали лекции пред кадетите във военното училище и впоследствие са допълнени и развити до история на Сръбско-българската война от 1885 г. За това говори както споменатото вече прибавяне към ръкописа на записки с различен почерк, така и поредица от други теми в него, които също имат обем от 24–25 страници. Всички те са във втория свитък, който освен тях съдържа и множество бележки и извадки на автора от телеграми, заповеди, правилници за управление на войската, големи пасажи от различни документи, отнасящи се до войната и др.[83] Казаното се подкрепя и от обстоятелството, че на някои параграфи от изложението в първия свитък той създава варианти, в които има съществени различия от написаното преди. Поради това за основа на настоящето издание се ползва именно този текст, а най-очертаващите се разлики между него и редакциите се дават като приложения в края на книгата.

Без съмнение, развивайки лекциите си, Стефан Паприков прави опит да напише пълна и обективна история на Сръбско-българската война. От една страна, за да покаже с похватите на модерните по негово време изследователски методи своята оценка и позиция за събития, в които той е заемал важно място и първостепенна роля. И второ, за да отговори с достъпните му тогава документи и известни факти на автори, които прокарват в съчиненията си своята лична позиция като единствено вярна и правилна по отношение на войната. Мотивите му са оправдани, тъй като още в годините непосредствено след края на сблъсъка, се появяват издания, които си противоречат едно на друго[84]. Третото обстоятелство, най-вероятно подтикнало генерал Паприков да се заеме с трудната задача да създаде история на Сръбско-българската война, е публикуването на руски език на такава история с автор неговия съвипускник от Военното училище в София и Академията в Санкт Петербург и най-яростен опонент при управлението на Сливнишката операция – Анастас Бендерев[85]. От ръкописа на Паприков се разбира, че той познава и ползва книгата на Бендерев, когото критикува за някои от действията, но и оценява по достойнство, когато подхожда правилно и в съгласие с общото командване на армията и на войските от Западния корпус.

Това е и една от податките, които показват, че генерал Стефан Паприков започва ръкописа към началото на 90-те години на XIX в. Косвено доказателство за времето на създаване на записките е използваният от него на няколко пъти израз „настоящото столетие“, когато говори за събития от XIX в.[86] Генералът работи задълбочено, продължително и отговорно върху историята на войната от 1885 г. Не подлежи на съмнение и фактът, че е проявил изключителна работоспособност и добросъвестност при създаването на ръкописа, върху който най-вероятно е работил много години. Събирането на материали и написването на повече от 2000 страници е колосален труд. Подчертан е и стремежът на Паприков да усъвършенства, подобрява и развива изложението. На много места, и дори на цели пасажи от текста, той е внасял добавки, корекции и поправки на наименованията на отделни параграфи, на думи и изрази. Забележими са, особено към края на изложението в първата част на ръкописа и на параграфи от втората част, промените в правописа, наложени от времето, макар авторът да не е последователен при прилагането им. Въобще, дори и от най-бегъл поглед върху обемистия труд личи, че Стефан Паприков е подходил изключително отговорно към задачата си да опише войната от 1885 г. И неведнъж подчертава, че записките той прави не за себе си, а за читателя, който ще бъде техният безпристрастен и непредубеден съдник.

Цитати и конкретни посочвания в текста на първия свитък – инв. № 3524, и особено бележките от втория – инв. № 3525, показват, че при събирането на изворов материал за своята история генерал Паприков проявява голяма усърдност, подчертан е стремежът му да бъде максимално обективен и коректен при излагането на фактите и събитията на бойното поле. Освен непосредствените си впечатления, а вероятно и съхранени документи от времето на войната в личния си архив, той ползва много български източници, достъпни му по това време в архивите на Военното министерство и други институции. От записките и направените бележки става ясно, че отлично познава и немалко сръбски издания, посветени на конфликта между двете държави. Използваните извори до голяма степен позволяват да се датира най-малко началото на прерастване на лекциите пред кадетите във Военното училище в история на Сръбско-българската война. Като terminus a quo трябва да се приеме годината 1892, когато излизат съчиненията на Анастас Бендерев и Христофор Хесапчиев. До броени месеци преди това Стефан Паприков е началник на военното училище и определено една от задачите му е да провежда занимания с кадетите. Както бе споменато вече, във Военната академия в Санкт Петербург той се подготвя и по история на военното дело и със сигурност е един от малкото специалисти по тази дисциплина у нас. Натрупаната информация, тетрадките със записки и разработките в стил „лекции“ на генерал Паприков, полагат основите на неговия обемист „Ръкописен труд по Сръбско-българската война в 1885 г.“

Оценявайки мисията, с която се е заел, Стефан Паприков закономерно започва изложението с текстове за устройството и развитието на сръбската и българската армии преди войната. Задълбочено и с критичен подход авторът оценява състоянието и положението на въоръжените сили на двете страни до началото на

конфликта. Твърде подробно и обстоятелствено се спира на състава, подготовката, традициите на армиите, на тяхното тилово осигуряване, поддръжка и запаси. Ярко открояваща се е позицията на генерала да подчертае, че българската войска е създадена само преди няколко години, докато сръбската е с далеч по-голяма история. Сам преживял и участвал във войната, Стефан Паприков се отнася с уважение към въоръжените сили на двете воюващи страни.

Според собствената му оценка на специалист в административното устройство на войските и като един от строителите на въоръжените сили на Княжеството след Освобождението, генерал Паприков определя българската войска в навечерието на Сръбско-българската война като „импровизирана“, заявявайки, че България е имала войници, но не и „устроена войска“. Независимо от това изводът му е, че българският войник е с по-висок боен дух и с възхвала се отнася към неговата самопожертвователност. А категоричното му заключение е, че тези две качества предопределят победата на младата българска армия във войната. Като добросъвестен изследовател авторът критично оценява сръбските и българските войски, справедливо отчита положителните им страни и действията на тяхното командване. Противопоставяйки ги в оценките си една на друга, Стефан Паприков отбелязва в какво сръбската армия превъзхожда българската и в какво отстъпва. Като признат и безспорен авторитет в тиловото управление на войските, той не пропуска да посочи, че във вещево отношение сръбският войник е бил по-добре осигурен, отколкото българският. И че интендантството на сръбската армия е управлявано с „веща ръка“, докато българското до голяма степен липсва като институция преди и по време на войната. В тази връзка той не пести критиките си и към българските политици, които „жертвали военните требвания“ за сметка на други държавни интереси. Заключенията си той илюстрира с таблици за състава и осигуряването на частите с боеприпаси, облекло, храна и други необходими потреби.

Последователен в изложението на фактите и събитията, Стефан Паприков критикува липсата на съгласуваност и взаимодействие между Военното министерство и Генералния щаб на българската армия, като дава да се разбере, че отсъствието на координация между тях е в основата на някои допуснати грешки преди обявяването на войната и от първите дни на конфликта. Становището му, че двете институции нямат ясен и конкретен план за евентуална война между България и Сърбия, се подкрепя и от други автори[87]. Твърде критично и пресилено обаче е твърдението на генерал Паприков, че който защитава обратното – т.е. че има такъв план, „безсъвестно експлоатира“ фактите. Някои места в ръкописа опровергават твърдението му, че министерството не предвижда военен сблъсък между двете страни. Самото прегрупиране на Кюстендилския отряд, на което той се спира твърде подробно, независимо че липсва „писан“ план, говори за предприемане на действия за защита границите на княжеството откъм Сърбия[88].

Интересни са оценките, които прави генерал Паприков за Съединението на Източна Румелия с Княжество България, което нарича „революция“ и „народно дело“. Той защитава тезата, че Сръбско-българската война е „капитанска“, справедлива от гледна точка на българската държава, в която правдата възтър-

жествува[89]. Не спестява критиките си и за отношението на Русия към България, когато изтегля своите офицери и по този начин поставя страната ни в трудно положение. Изрично обаче подчертава, че негативно настроените към българския народ руски командири са изключения. Повечето от тях до последно съдействали за провеждането на мобилизацията и напуснали своите войскови части чак след като българските офицери поели управлението на полковете. Спирайки се на тези събития, той не изключва Русия да преследва свои цели и прави обстоен анализ на този аспект от международните отношения в изложението си[90].

Авторът е критичен и към действията на военното министерство, което не направило необходимото за правилното организиране на обоз и транспорт за войските, снабдяването им с храна и боеприпаси. Подчертава, че вина затова имал министърът, за когото говори, че „нямал достатъчно енергия и съобразителност“ и повече се безпокоял за собственото си здраве, отколкото за състоянието и положението в армията[91]. Не пести упреци и към Другаря на военния министър Анастас Бендерев, без да споменава името му. Паприков с ирония говори за несъстоятелността на някои негови действия и инструкции като помощник на управляващия Министерството на войната. Критичен е и към подхода на началника на Генералния щаб на армията в навечерието на войната – капитан Рачо Петров, който допуснал конфликтът да избухне без от българската войска да има готовност за отразяване на нападение от страна на Сърбия[92]. Обект на критиките на автора е и началникът на Западния отряд майор Аврам Гуджев. Паприков подчертава, че на него е било трудно да прецени дали да бъде командир на полк или да поеме управлението на по-голямата войскова единица. Справедливостта изисква да се отбележи, че сам той проявява разбиране към своя командир и се опитва да оправдае някои не съвсем точни и навременни негови разпореждания, като се спира на събитията или липсата на достатъчно информация за разположението на българските войски и противника към момента, в който те са дадени[93].

Авторът често говори и за себе си като началник-щаб на Западния корпус. Описанието е в 3 л. ед. ч., от позицията на „страничен“ наблюдател, изследовател. Генерал Паприков се стреми да обяснява поведението си или някои предприети действия и взети решения с подчертаване на обстоятелствата, при които това е направено и обосноваване на доводите в тяхна защита. Нерядко обаче, както личи от употребеното глаголно време в текста, от изследовател, той се превръща в автор на спомени, като непосредствен и пряк очевидец на онова, за което разказва. Това обаче не му пречи да бъде отговорен към собствените си заповеди и намерения, посочвайки и личните си грешки, особено в първите дни на войната[94]. Не пропуска обаче да отправи критики към Генералния щаб на армията, че изземва функциите на щаба на Западния корпус и с това до известна степен създава хаос в управлението на частите, разположени на Сливнишката позиция. С високи изисквания и аргументирани анализи на неадекватните им действия, според собствените му оценки, той се отнася и към началниците на други части и отряди.

В своя труд генерал Стефан Паприков проявява пристрастия и симпатии към отделни командири и войскови единици, за които пише с въодушевление и патос.

Не крие и положителното си лично отношение към княз Александър Батенберг и говори в негова защита, давайки да се разбере, че не приема негативните оценки за главнокомандващия на българските войски в публикувани вече трудове за Сръбско-българската война. С ласкави думи Паприков пише за младшите командири, които в началото на войната действат адекватно на ситуацията и не пропуска да ги похвали. Дори посочва имена на юнкери – деца, командващи опълченски чети, съставени от бойци на възрастта на бащите им. С възхищение се отнася към обикновените войници и техния героизъм, противопоставяйки го на „погрешните“ и „престъпни“ действия от страна на някои командири, проявили малодушие и неспособност да се справят със ситуацията[95].

Спирайки се последователно на действията на отделните отряди в първите дни на войната, на бойните действия на трите позиции при защитата на Сливнишката отбранителна линия, генерал Паприков подробно и обстоятелствено подчертава верните и точни решения на командващите офицери при управлението на подчинените им части. Аналитично оценява и допуснатите от тях грешки, като посочва какви варианти биха били възможни в конкретните случаи на отбраната или заемането на определена позиция. За немалко от описваните от него събития той изразява несъгласието си с оценки на автори, писали по темата преди него. И пояснява, че незаслужено българската войска е опозорена от „злобни хора“, като се аргументира, че е „нужно на българския историк“ да преценява обективно, вярно и точно събитията, за които пише. И следвайки този визиран от самия него изследователски подход, проявява резерви и недоверие към сръбските си източници за хода на войната[96].

Изложението на генерал Стефан Паприков в „Ръкописен труд по Сръбско-българската война в 1885 год.“[97] завършва със заглавието на § „Бой под Цариброд на 11 ноември“, който обаче не е написан. Очевидно е, че авторът е имал желание да продължи работата си по него, ала по неизвестни причини не е направил това. Предположението, че текстът на този параграф продължава в тетрадка или на листове, които не са запазени, е малко вероятно. Най-вече поради обстоятелството, че след заглавието липсва какъвто и да е текст и долната половина на страницата е празна.

Каквито и да са причините Паприков да не продължи своята история, записките му са безспорен принос в изследването на първия военен сблъсък на младата българска държава след Освобождението. И същевременно са впечатляващ по съдържание и богатство исторически извор. Разказът на генерала е много подробен, образен, на места с доста тежък, описателен характер, но дава възможност на читателя да си представя действителната картина на войната. А езикът, макар и натоварен с русизми и изобилие от повтаряща се информация, паразитни изрази и честа употреба на утежняващи текста фрази, в същото време се възприема лесно. Не е излишно да се каже, че трудът на Стефан Паприков се чете с интерес и без затруднения. Всичко това говори, че на автора не му липсва публицистичен и изследователски талант. Заслужава да се отбележи още, че той показва и завидни качества на анализатор, отделяйки немалко място в тази своя история на Сръбско-

българската война за очертаване на някои от политическите домогвания и военни цели на западната ни съседка, на Русия, Турция и други държави, както и на последствията от водените бойни действия през есента на 1885 г.

Записките на генерала като първоначални лекции пред кадетите от военното училище, прераснали до история на войната, го показват и като психолог. Очевиден е подходът му да подготвя своите подчинени и за онези страни от сблъсъка на въоръжените сили на воюващи страни, които да им дават възможност в реални условия да държат сметка за поведението и състоянието на своите бойци. И да вземат необходимите адекватни мерки за поддържане на техния нравствен дух и боеспособност. Качество, което българските командири проявяват в най-голяма степен в последвалите войни за обединение и отстояване на националните интереси на страната.

Една от причините за частичното ползване на ръкописа в досегашните изследвания за Сръбско-българската война от 1885 г., според нас, е възприемането му най-вече като исторически извор, а не като задълбочено изследване на въоръжения сблъсък между двете съседни държави. Този подход на специалистите към него до голяма степен е нелогичен и не отговаря на замисъла на автора да създаде история на войната, в която е участник. Очевидно е разграничаването, което той прави между събирането на необходимия му доказателствен материал и неговата интерпретация. Обременяването с излишни фрази, понятия и изрази, които усложняват изказа на генерал Паприков, създават впечатление за прекалена обстоятелственост и разточителност на изложението. Честото повтаряне, например на числеността, въоръжението и състава на сръбската и българската армии, засилват впечатлението, че той съобщава данни, без да ги коментира. Анализът на тези натрупващи се факти обаче показва, че Стефан Паприков се придържа стриктно към една от задачите, които си е поставил с писането на историята на войната – да покаже израстването и развитието на българската войска, като я сравнява с тази на Сърбия. И с това да изрази с колкото може повече аргументи успеха и авторитета на нейните командири и бойци, както и постигнатите победи, без разбира се, да омаловажава и прикрива техните грешки, неправилни действия и възможности да бъде постигнат същият този успех с по-малко усилия, материални и човешки загуби.

Настоящето издание обхваща в голяма степен съдържанието на първия свитък от „Ръкописен труд по Сръбско-българската война в 1885 год.“ на генерал Стефан Паприков. Авторът на места не е прецизен в хронологията и допуска елементарни грешки, като някои е коригирал, а други не. При разчитането на текста те са предадени във вида им след последната негова намеса. Там, където се налага уточнение, това е направено в бележка под линия. Запазени са също така стилът и изразните средства, използвани от генерал Паприков. Уеднаквен е начинът на изписване на имената на личностите, географските наименования (напр. Ловница – Ломница), както и на отделни думи, за които от днешна гледна точка предаването им във вида, в който са в изложението, би се приело като очевидна правописна грешка, например „располага – разполага“, „кадр – кадър“, „баталион – батальон“,

„месяц – месец“, „да ли – дали“ и др. Не са взети пред вид онези думи и изрази, зачертани от автора, които не променят смисъла на съответното изречение. Без уговорка са коригирани явните авторови грешки, като повторения на предлози, изрази, съюзи и др. Имената на месеците в повечето случаи Стефан Паприков изписва с главна буква, но не липсват и такива, написани с малка. Всички те са предадени според съвременния начин на записване – с малка буква.

Съгласно днешния български правопис са премахнати еровете в края на думите, а излезлите от употреба букви са заменени със съответстващите им сега знаци. Предлозите „в“ и „с“, там, където е необходимо, са развити до „във“ и „със“, а двойните съгласни, използвани от автора при изписването на някои думи, са отстранени. По същия начин е подходено и при употребата на главни и малки букви на титли и длъжности, при предаването на пълния и непълния член. Въведено е съединителното тире при сравнителните степени, ако то не е използвано от автора. Неразчетените думи, както и пропуснатите букви, липсващи съюзи и предлози в текста са обозначени с квадратни скоби []. Запазени са подчертаванията на параграфите и отделни думи в текста, които са дело на генерал Паприков.

Издаването на ръкописа на началник-щаба на Западния корпус стана възможно благодарение на обединените усилия на много хора. Признателни сме за съпричастието към предприетото дело и оказаното съдействие на ръководството на Държавна агенция „Архиви“, на началника на Държавния военноисторически архив – Велико Търново Светлин Радев, на експертите и специалистите Диана Вачева, Веселка Димова, Марианка Йосифова, Мирослав Попов и другите колеги, работили върху реставрацията и подобряване състоянието на ръкописното наследство на героя от Сливница. Те се отнесоха с разбиране към усилията ни да предоставим на вниманието на българската общественост неговия труд. И предоставиха за разчитане текста, както и помогнаха за събирането на материали и уточняване на немалко важни моменти от военната кариера на този висш български военачалник. Благодарност и към общинското ръководство от родния град на неговия автор – Пирдоп, за подкрепата това изключително ценно ръкописно наследство на генерал-лейтенант Стефан Паприков да достигне до читателите и любителите на военното четиво, към които той е адресирал своите записки, разсъждения, изводи, събрани документи и факти.

Книгата „Сръбско-българската война. 1885“ се появява във времето, когато се отбелязва 125-годишнината от първия сблъсък на въоръжените сили на младото българско княжество след неговото възстановяване с освободителната Руско-турска война от 1877–1878 г. Искрено вярваме, че тя ще е полезна и необходима както на специалистите, така и на всички онези, за които победите при Сливница, Драгоман, Брезник, Цариброд и Пирот са не само първите от поредицата върхове на българската бойна слава, но и страница от миналото ни, която винаги, когато се докоснем до нея, ще ни зарежда с подобаваща доза национално самочувствие и достойнство.

Д-р Иван Иванов

Бележки

[1] По въпроса за рождената дата на ген. Стефан Паприков в източниците и литературата има разлика от една година. В някои документи и издания се посочва, че е роден през 1858 г., а в други – през 1859 г. Грешката вероятно е мултиплицирана от некролозите му, публикувани във в. „Народна отбрана“, год. II, бр. 336/7.VI.1920 г. и особено в. „Пряпорец“, бр. 117/1.VI.1920 г., където допуснатата неточност е очевидна – съобщава се, че Паприков е роден през 1759 г. Коригирана на 1859 г., тя е повторена в ръкописната и печатни биографии на ген. Паприков, направени от Иван Кръстев Стойчев за неговия сборник – виж: ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 1, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 16. В почти буквална препечатка от л. 13–19 там, пък е публикацията по повод 5-годишнината от смъртта му във „Военен журнал“, 1925, кн. 5, с. 1–2, чийто автор вероятно е Стойчев. Той е повторил информацията и в: *Стойчев, Ив. Кр*. Строители и бойни вождове на българската войска. 1879–1941. Т. I. С., 1941, с. 37; Годината се тиражира и в: Документи по обявяване независимостта на България 1908 година. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. С., 1968, с. 126, бел. 6; Сръбско-българската война 1885. Сборник документи. С., 1985, с. 477; Сръбско-българската война 1885 година. Сборник спомени. С., 1985, 19–24 и др. Правилно е посочен като роден през 1858 г. в: *Секулов, Б*. Нашите правителства и министри от Освобождението до днес. С., 1911, с. 25; *Венедиков, Й*. История на доброволците от Сръбско-българската война 1885. С., 1985, с. 261, бел. 53; *Митев, Тр*. Капитан Стефан Паприков. – Храбри идат твоите капитани. С., 1985, с. 193; Съединението 1885. С., 1985, с. 168; Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Том пети П–Р, Том шести С–Т. С., 1996, с. 24; *Ташев, Т. В.* Министрите на България 1879–1999. С., 1999, с. 347; *Ташев, Т., Св. Недев*. Върховното ръководство и висшето командване на българската армия (1879–1999). С., 2000, с. 239; *Танчев, Ив*. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). С., 2008, с. 167 и др. Уточняването на рождената година на Стефан Паприков се налага и от факта, че в смъртния акт той е записан като 60-годишен – Вж. Регистър на актовете за гражданското състояние през 1920 г. в Софийска градска община, л. 29, акт № 1596. Вероятно резултат от коректорски пропуск пък е сгрешеното му име – Стоян, вместо Стефан в: *Горанов, П*. Търновският акт от 5 октомври 1908 г. – Обявяване на независимостта на България през 1908 г. С., 1989, с. 15, както и съобщаването на гр. Пирот за негово родно място – вж. *Митев, Тр*. Цит. съч.

[2] *Влайков, Т. Г.* Съчинения. Том 6. Преживяното. Част II. Когато бях момче. С., 1964, с. 212.

[3] Регистър за актовете за гражданското състояние през 1920 г. в Софийска градска община, л. 29б.

[4] *Влайков, Ал. Г*. Спомени из живота ми. Пирдоп, 2008, с. 54.

[5] Исторически музей – Панагюрище. Възраждане. Инв. № 890. Василий Чолаков. Възпоменания, с. 45.

[6] Споменаването в някои биографични бележки за него, че се включва в Старозагорското въстание от 1875 г. – Вж. Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885 – 1912 – 1913 – 1915 – 1918. С., 1993, с. 31, е резултат от възприемането на известието от по-ранни източници за участие на Стефан Паприков в „Средногорското въстание“ (ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 7–8) като „Старозагорското въстание“.

[7] ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 5; Обявлението за приема е публикувано във в. „Марица“, год. I., бр. 6/15.VIII.1878 г.; *Златев, М*. 125 години от първия випуск на Военното училище. – ВИСб, кн. 4, 2004, 31–32.

[8] В някои биографични материали за него е посочено, че е завършил военното училище „първи по разред“ – вж.: ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 1, 5, но в Заповед № 40 от 10 май 1879 г., изрично е посочен като „завършил курса по 2-ри разряд“. – Вж.: Българската земска войска 1878–1879 г., С., 1959, с. 561.

[9] *Ташикманов, А. М*. Първите български офицери. – В. „Марица“, бр. 85 25.V.1879 г., с. 5; 10 май 1879 – 10 май 1904. – „Военни известия“, год. XIII, бр. 45/8.V.1904 г., 1–5; Българска земска войска, с. 561; *Митев, Тр*. Цит. съч., с. 194; Офицерският корпус в България, с. 24.

[10] Пак там; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 1 и др.

[11] *Митев, Тр*. Цит. съч., с. 195.

[12] В новото звание той е произведен още докато е в Санкт Петербург – на 30 август 1882 г. – виж: Офицерският корпус в България, с. 24.

[13] *Митев, Тр*. Цит. съч., с. 196.

[14] ДВИА, инв. № 3525, с. 172. Спомените на ген. Стефан Паприков (с. 172–182) погрешно са прибавени към неговия „Ръкописен труд по Сръбско-българската война в 1885 год.“. Те нямат връзка със съдържанието на втората част от ръкописа и имат отделна, римска пагинация на страниците. С някои пропуски от текста са издадени в: Сръбско-българската война 1885 година. Сборник спомени, 19–24.

[15] Офицерският корпус в България, с. 24.

[16] Сръбско-българската война 1885. Сборник документи, с. 87.

[17] ДВИА, инв. № 3524, с. 99–100; инв. № 3525, с. 1.

[18] Заповедта за назначаване на капитан Ст. Паприков за началник-щаб на Западния корпус е от 15 октомври, но изрично е упоменато, че назначението трябва да се счита от 1 октомври. Вж. ДВИА, ф. 111 А, оп. 1, а.е. 60, л. 25; Сръбско-българската война 1885 година. Сборник документи, с. 105, док. № 103. Документално е установено обаче, че още на 13–14 октомври Паприков е бил в Цариброд като изпълняващ длъжността и води продължителен телеграфен разговор с началник-щаба на войската капитан Рачо Петров. – Вж. Пак там, док. № 101, 104–105. В записките си пък той твърди, че към края на септември е бил в Кюстендил. – Вж. ДВИА, инв. № 3524, с. 308, 332 и сл.

[19] ДВИА, инв. № 3225, с. 179.

[20] Сръбско-българската война 1885. Сборник документи, с. 93, бел. 3.

[21] *Радев, С*. Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1990, с. 591.

[22] Пак там, 102–103.

[23] ДВИА, инв. № 3225, с. 472.

[24] Сръбско-българската война 1885. Сборник документи, док. № 100, 102–103.

[25] *Радев, С*. Цит. съч., с. 586.

[26] История на Сръбско-българската война 1885. С., 1971, 171–172; *Тр. Митев*. Цит. съч., 200–201.

[27] *Генерал Фичев, Ив*. Избрани произведения. С., 1988, 177–180; *Бендерев, Ан.* Сербско-Болгарская война. СПб., 1892, с. 259, 260–261; *Радев, С*. Цит. съч., 607–609; Дейността на ротмистър Бендерев през войната между България и Сърбия в 1885 г. С., 1929, 14–17, 24–25; История на Сръбско-българската война 1885 год. С., 1925, с. 464.

[28] История на Сръбско-българската война 1885, С., 1971, с. 250; *Митев, Т*. Цит. съч., с. 201.

[29] *Бендерев, Ан*. Бележки по историята на Сръбско-българската война в 1885 година. – В. „Мир“, год. XXXV, бр. 8732/12.VIII.1929 – бр. 8768/24.IX.1929. В най-ранното си изложение по войната ротмистър Бендерев заявява, че князът, като главнокомандващ, заповядал на 5 ноември вечерта на него и останалите офицери да бъдат готови за отстъпление, намеквайки, без да цитира имена, че такова е настроението и в щаба на Западния корпус. – Вж: Сербско-Болгарская война, с. 259–261. В своите спомени – Ръкопис на ротмистър А. Бендерев. История на Сръбско-българската война 1885 год. Заключения от войната. – ВИБ, III/823, писани към края на 1922 г., отново акцентира, че инициативата за евентуално отстъпление от Сливница е на княза. И чак в бележките си, публикувани във в. „Мир“ през 1929 г. отправя обвинения, че подобно становище имал и капитан Стефан Паприков. Критично към действията на Анастас Бендерев като командир на десния фланг на Сливнишката позиция и във войната се отнася *Хесапчиев, Хр. Г.* Сръбско-българската война. Критически преглед. С., 1892, с. 42, 60–61. За противоречията в съчинението и спомените на ротмистър Бендерев, за промяната на мнението и отправените нападки от него още тогава той е критикуван от Военно-историческата комисия. – Вж: Дейността на ротмистър Бендерев през войната между България и Сърбия в 1885 г., както и *Фичев, Ив*. Отзив върху бележките на капитана А. Бендерев по историята на Сръбско-българ-

ската война в 1885 година. – В. „Мир“, год. XXXV, бр. 8796/28.X.1929 г. – 8807/12.XI.1929 г. След публикуването на бележките на ротмистър Бендерев и обвиненията на опонентите му, в негова защита застава Рачо Славейков. Споровете около сливнишките боеве – В. „Мир“, год. XXXV, бр. 8824/2.XII.1929 г. – 8830/9.XII.1930 г.; Същият. Споровете около сливнишките боеве. Отговор на о.з. ген. Фичев – В. „Слово“, бр. 2266/31.XII.1929 г. Дискусията продължава и през 1930 г., когато е публикувана декларация на 15 генерали и 11 щабофицери и отговори на нея – В. „Отечество“, год. XI, бр. 463/15.III.1930 г., 472/24.V.1930 г., 474/8.VI.1930 г. Оценка на този спор и проявените пристрастия – вж. *Вълков, Г*. Главното командване на българската армия в Сръбско-българската война 1885 г. през погледа на българските буржоазни и марксистко-ленински изследователи на войната. – ВИСб. Кн. 4. 1985, 86–98; Същият: Главното командване на българската армия в Сръбско-българската война. – Известия. Притурка към сп. Военноисторически сборник. Т. 40, 1985, 46–58.

[30] *Фичев, Ив*. Военно-исторически очерк на Българо-Сръбската война през 1885 г. от К. И. С., 1888, с. 95.

[31] *Венедиков, Ю*. Цит. съч., 112–113; *Радев, С*. Цит. съч., 607–608. Същото твърди и *Кантаржиев, Т.* – Вж. Петдесетгодишнината на Съединението и войната за него. 1885–1935. С., 1935, с. 51.

[32] *Венедиков, Ю*. Цит. съч., с. 216, бел. 1.

[33] ДВИА, инв. № 3524, с. 850–851, 928–930. Сръбско-българската война 1885. С., 1925, 418–419, 463–465. По този повод генерал Иван Фичев изрично отбелязва, че в кръга на задълженията и отговорностите на началник-щаба на Западния корпус е именно да се предвиди и едно евентуално отстъпление на българските войски и обсъдят вариантите за защита на княжеството при подобно развитие на войната. – Виж: *Генерал Фичев, Ив*. Избрани произведения. С., 1988, 178–179.

[34] ДВИА, инв. № 3524, с. 320–321, 681, 687, 735, 740–741, 1067–1068.

[35] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 647, л. 37–38; ф. 111А, оп. 1, а.е. 22, л. 4.

[36] Пак там, ф. 111А, оп. 1, а.е. 40, л. 56.

[37] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 313, л. 183; ф. 111А, оп. 1, а.е. 44, л. 133.

[38] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 68, л. 29, 36, 70.

[39] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 218, л. 8.

[40] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 68, л. 64–81, 116–117; ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 11–12.

[41] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 219, л. 72.

[42] Пак там, а.е. 84, л. 24–25.

[43] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 81, л. 95, а.е. 84, л. 79.

[44] *Ганчев, Д*. Спомени за княжеското време. С., 1983, с. 142.

[45] ДВИА, инв. № 3225, с. 295–342.

[46] *Ганчев, Д*. Цит. съч., 67–69.

[47] Български алманах за 1893 г. С., 1893, с. 411.

[48] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 656, л. 89.

[49] Пак там, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 5.

[50] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 132, л. 90; ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 14.

[51] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 141, л. 19. *Цураков, А*. Енциклопедия. Правителствата на България 1879–2001. С., 2001, с. 76.

[52] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 656, л. 90.

[53] *Цураков, А*. Цит. съч., 81–83.

[54] 100 години Независима България. Пловдив, 2008, с. 44.

[55] *Кесяков, Б.Д*. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925. С., 1925, 20–21.

[56] *Д-р Данев, Ст*. Кабинетът д-р Стоян Данев 1901–1903 година. – Сп. Родина, год. III, кн. 4, 1941, 76–79. Виж още и: Доклад на парламентарната изпитателна комисия. Том 1. С., 1918, с. 632, 636–643. Конвенцията е отговор на подобен документ между Австро-Унгария и Румъния

и има петгодишно действие, но и от двете страни не гледали сериозно на нея, тъй като под документа не стоят подписите на княза и руския император. След изтичане срока на контракта се преценява от българска страна, че въоръжените сили на княжеството се подчиняват на плановете на руския генерален щаб и не могат да водят самостоятелно военни действия. А в случай на участие на България в конфликт на Балканите, Русия се ангажирала само с дипломатическа поддръжка. Поради тези причини конвенцията не е подновена. След сдаването на военното министерство генерал-майор Паприков предава документа на наследника си генерал Михаил Савов, но по-късно той изчезва от архива на ведомството. При първата национална катастрофа след Междусъюзническата война (1913 г.) проблемът с валидността и неприлагането на конвенцията излиза на дневен ред в българския политически живот. Специално назначената парламентарна комисия, извършваща разследването за краха на България, провежда разпити на бившите политици за изясняване на обстоятелствата по съдържанието и действието на конвенцията. На 17 септември 1914 г. е разпитан и генерал Паприков, който обяснява на членовете на комисията, че негласно и от българска, и от руска страна, действията на конвенцията се обезсилват и тя не е била приложима към времето на Балканските войни.

[57] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 161, л. 275–277.

[58] През месец февруари 1903 г. става кражба в склад на военното училище в София, за която се разбира, че е дело на привърженици на ВМОРО. Официалната позиция на страната по това време е да не се подкрепя организацията и нейните въоръжени действия в Македония. И за да защити последователността на българската външна политика министър-председателят д-р Стоян Данев предлага на княза да приеме оставката на военния министър генерал-майор Стефан Паприков или на кабинета като цяло. Фердинанд се съгласява с първото. – Виж: НБКМ–БИА, ф. 15, а.е. 11, л. 91–92; а.е. 1939, л. 225–227; *Данев, Ст*. Цит. съч., 85–86.

[59] Стефан Паприков връчва акредитивните си писма на 5 ноември 1906 г. – Дипломатическите отношения на България 1878–1988. С., 1989, 272–273. Виж по този въпрос още и обширната му преписка с княз Фердинанд, д-р Иван Станчов и множеството документи в: НБКМ–БИА, ф. 317, а.е. 1, 73, 76, 78 и др.

[60] Спомени за обявяване независимостта на България 1908 г. Съст. Попов, Р., Ел. Стателова. С., 1984, с. 36. В дипломатическите среди от това време под „Певчи мост“ се разбирало руското външно министерство.

[61] НБКМ–БИА, ф. 317, а.е. 1, л. 253–271; *Ганчев, Д*. Цит. съч., с. 69.

[62] За назначаването му да ръководи външното министерство и за последвалите важни събития за страната – обявяването на независимостта на 22 септември 1908 г. и дипломатическото признаване на този акт, виж: *Иванов, Ив*. Към въпроса за участието на генерал Стефан Паприков в първото правителство на Александър Малинов и ролята му за обявяване и отстояване независимостта на България. – В: 130 години модерна българска държавност. Иван Стоянов. 60 години, отдадени на историята и висшето образование. Велико Търново, 2009, 382–393.

[63] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 189, л. 43.

[64] НБКМ–БИА, ф. 317, а.е. 78–80; ДАА, ф. 989К, оп. 3, а.е. 1, л. 11–12; ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 115, л. 8–9.

[65] Дипломатическите отношения на България 1878–1988, с. 273.

[66] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 380, л. 32, 135.

[67] Пак там, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 11; *Ташев, Т., Св. Недев*. Цит. съч., с. 240.

[68] Назначението е от 28 юни 1913 г. – Виж: ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 568, л. 131.

[69] Пак там, ф. 40, оп. 1, а.е. 1, л. 320.

[70] Дневници на Седемнадесетото ОНС. Първа редовна сесия. С, 1914, с. 2; Съдържание, таблици и азбучник към Стенографските дневници на Седемнадесетото ОНС. С., 1915, с. 3449.

[71] ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 97, л. 3, 6, 14, 18, 20.

[72] Регистър на актовете за гражданското състояние през 1920 г. в Софийска градска община, л. 29, акт № 1596.

[73] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 656, л. 90.

[74] История на Сръбско-българската война 1885 година. С., 1925; История на Сръбско-българската война 1885 година. С., 1971; Сръбско-българската война 1885 година. Сборник спомени. С., 1985 и др.

[75] Същият запис е направен и на стр. 1 от втория свитък – инв. № 3525 и очевидно по това време ръкописът е представлявал едно цяло, а по-късно е разделен на две части. Изразяваме благодарността си към ст.н.с. дин Тодор Петров, който помогна за изясняването на тази част от историята на ръкописното наследство на генерал Стефан Паприков.

[76] Дейността на ротмистър Бендерев през войната между България и Сърбия в 1885 г., 27–28.

[77] *Петров, Т.* Създаване и начални стъпки на Военно-историческата комисия в Българската армия (1914–1946). 90 години организирани военно-исторически изследвания в България. С., 2004, 20–24.

[78] Номерацията вероятно е направена от специалистите на Военноисторическата комисия, тъй като пагинацията с молив е ползвана при работата по подготовката на изданието на историята на войната от 1925 г. Работено е обаче не много прецизно, без да се следва съдържанието на записките. И при комплектоването на ръкописа във Военноисторическата библиотека „Тет. 6“ и „Тет. 7“ са се оказали в първия свитък, а „Тетр. 2“, „Тет. 3“ и т. н. във втория.

[79] ДВИА, инв. № 3524, с. 1, 122; инв. № 3525, с. 124, 197, 342 и др. Между стр. 146 и 147 (инв. № 3524) има прикрепено листче с размери 10.5 х 13.5 см., с археографска анотация за ръкописа, където е отбелязано, че той съдържа 590 стр. и е събран в 5 тетрадки. Възможно е номерирането на тетрадките да е направено от специалиста, обработвал ръкописа при постъпването му във Военноисторическия архив.

[80] История на Сръбско-българската война. С., 1925.

[81] История на Сръбско-българската война 1885. С., 1971.

[82] ДВИА, инв. № 3524, с. 122–146.

[83] Пак там, с. 147, 190, 499, 518; инв. № 3525, с. 745–792, 793–816, 817–840, 841–865, 888–912 и др.

[84] Вж. *Хесапчиев, Хр. Г*. Горгулят, Брезник, Трън и Пирот или Брезничко-Трънският отряд в Сръбско-българската война през 1885 г. Критически преглед. С., 1890, 91 стр. и *Попов, Хр. Г.* Горгулят, Брезник, Трън и Пирот или Брезничко-Трънският отряд в Сръбско-Българската война. Отговор на критическия разбор на Х. Г. Х. София – Пловдив, 1891, 62 стр. В някои библиографии като автор на последното издание се сочи и Стефан Паприков.

[85] *Бендерев, Ан*. Сербско-Болгарская война.

[86] ДВИА, инв. № 3524, с. 2, 122 и др.

[87] За липсата на план на Военното министерство говори и *Бендерев, Ан*. Бележки по историята на Сръбско-българската война в 1885 г. – В. „Мир“, бр. 8732–8734/12.VIII. – 14.VIII.1928. Това подчертава в спомените си и *Филипов, Ст*. 45 години след първата сръбско-българска война. – В. „Слово“ год. IX, бр. 2526/18.XI.1930. Оценката на съвременните изследователи е, че такъв план е набелязан едва след обявяването на войната – Вж. *Радулов, Д*. Сръбско-българската война 1885 година. – ВИСб. Кн. 4, 1985, с. 25.

[88] ДВИА, инв. № 3524, с. 317, 332–333, 438–439, 558. Във втората част на записките си – инв. № 3525, с. 345, обаче, в § „Западният корпус в Сръбско-българската война 1885 година“, авторът определено прави разграничение в действията на бойната единица – до 7 октомври, докогато тя е ангажирана да отбранява македонската граница и след тази дата, когато й се възлага да обърне фронта си и към Сърбия. А това несъмнено подсказва, че вече е налице предположение в правителството или военното министерство на Княжеството за нападение на българската територия от западната ни съседка. За действия на управляващите в България с оглед на очаквания за война със Сърбия говори и съвременникът и съгражданин на Стефан Паприков – Алипия Влайков, по това време митнически чиновник в Цариброд. – Виж: *Влайков, Ал. Г.* Спомени из живота ми. Пирдоп, 2008, 123–124. За план, зародил се спонтанно и

успоредно с развитието на събитията след Съединението, под формата на „оперативен проект“ за война срещу Сърбия пише и *Фичев, Ив*. Критическо изучаване Сръбско-българската война през 1885 г. – ВИСб, год. IV, кн. 1–2, 1930, с. 19.

[89] ДВИА, инв. 3524, с. 88, 99–100, 468.

[90] Пак там, с. 102–104.

[91] Пак там, с. 104, 310, 322, 357, 464 и др.

[92] Пак там, с. 396–397.

[93] Пак там, с. 308, 334, 620–621, 736–737 и др.

[94] Пак там, с. 137, 162–163, 307–308.

[95] Пак там, с. 53, 521, 566, 633–634, 650–651, 720, 762–763 и др.

[96] Пак там, с. 676–680.

[97] Заглавието на ръкописа на генерал Стефан Паприков вероятно е поставено от специалистите от Военноисторическата комисия, които са направили първото подреждане и подвързване на записките. По своето оформление и комплектоване то е близко до това на спомените на ротмистър А. Бендерев „История на Сръбско-българската война 1885 год. Заключения от войната“, постъпили в архива на комисията в края на 1922 г. – Виж тези записки във: Военноисторическа библиотека, III/823.

РЪКОПИСЕН ТРУД ПО СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА В 1885 ГОД.

Въоръжените сили на воюющите страни*

Успехът във военните действия всякога се намира в права зависимост от устройството и състоянието на въоръжените сили, с които воюющите страни разполагат. Много военни операции, които на пръв поглед се показват непонятни, неправилни и даже в противоречие с науката, често пъти намерват своето оправдание в самото устройство и състояние на въоръжените сили, които са извършвали тези операции. Казаното намерва силни потвърждения в Сръбско-българската война и затова ние считаме за нужно и полезно, преди да пристъпим към изложението хода на военните действия, да дадем по-подробно изложение за състоянието и устройството на въоръжените сили на воюющите страни.

I. Историческо развитие и устройство** на сръбските въоръжени сили до мобилизацията им

Сръбските въоръжени сили водят началото си от сръбските въстания, които са се почнали в началото на настоящето столетие и са се продължавали до създаването на Сръбското княжество. През всичкото това време сръбските въстаници са имали известно военно устройство, въстаниците са се събирали по села и нахии (околии), избирали са измежду си хора по-влиятелни за войводи и са образували отделни чети, началствувани от войводите. Тези чети и са се борили за свободата на Сърбия, но те са били слаби и неустроени и затова са имали твърде слаб успех. По-късно тези чети се съединяват по няколко в отряди, командувани пък от изборни воеводи, които пък, от своя страна, са избирали един главен войвода, комуто са се подчинявали заедно със своите отряди. Така се явила сръбската народна войска, която се е събирала всякога, когато е имало нужда. Тази народна войска съществува и до настоящето време с тази разлика, че нейното устройство е поставено на съвършено други по-правилни начала, както това ще видим по-долу.

Едновременно със съществуването на народната войска, правени са опити за създаване и на една постоянна войска и въобще за въвеждане в Сръбското княжество военно устройство, поставено на по-здрави основи, с цел да се създаде на Княжеството една по-надеждна въоружена сила, отколкото е била народната войска. Пръв опит в това направление е направен в 1827 год., когато княз

---

* Подчертаванията са на автора.

** След думата „устройство“ авторът е написал „и състояние“, което е задраскал.

Милош, за да създаде нещо като постоянна войска, е събрал от Сърбия няколко хиляди души бекяри от по-заможните сърби. Тази войска обаче наскоро е била разпусната и в 1830 год. княз Милош формирува така наречена „телесна гвардия“ от около 200 души. Тази войска е носила особена форма и се е обучавала по австрийски устави (правила). От тази телесна гвардия води началото си сръбската постоянна войска.

В 1832 год. телесната гвардия е била увеличена с един ескадрон, а в 1833 год. княз Милош изпратил в Русия 30 момъка, за да се подготвят за офицери в пехотата, кавалерията и артилерията. В 1836 год. тези момци се завърнали като офицери и княз Милош е пристъпил към увеличаването на постоянната войска. Той събрал до 2000 души войника, попълнил пехотата, сформировал два ескадрона кавалерия и две батареи артилерия и по такъв начин за първи път създал полк постоянна войска. Тази войска се е обучавала вече по руските правила и устави и е била въведена руската команда.

В 1839 год. Сръбското княжество получава ново военно устройство, установено с едно положение, което е носило названието „Устройство на гарнизонните войски“. Според това положение сръбската войска се е състояла от: а) 17 роти пехота, по една за всеки окръг, четири такива роти са образували батальон, за изключение батальона, който е стоял в столицата и който е имал пет роти и б) една полубатарея с шест топа и всички други принадлежности. На гарнизонните войски е било възложено пазението на границите и реда в страната. На служба в гарнизонните войски са постъпвали младежи във възраст от 18 до 24 години. Срокът на службата под знамената е определен [на] 4 години, но на действителна служба е държана само 1/4 от войската, а 3/4 постоянно са се намирали в отпуск. Всички войници от гарнизонните войски са получавали от държавата само капа и оружие, за изключение ротата при централното управление и батареята, които са получавали всичко от държавата и са носили установена военна форма. С устройството на гарнизонните войски в Сърбия се въвежда едно по-правилно устройство на народната войска.

В 1855 год. Положението за устройството на гарнизонните войски е заменено с Положение за устройството на гарнизонното войнство, на което войнство назначението е да носи полицейската служба и да пази порядъка и мира в страната. Според това положение войската се състои от: пехота, кавалерия и артилерия. Пехотата [се] състои от два батальона с по 4 роти; артилерията от една батарея с шест топа, а кавалерията – от един ескадрон. Всичко във войската е имало 2529 души.

В 1860 год. сръбските въоружени сили получават ново устройство, според което въоружените сили на Княжеството са разделени на две категории: Постоянна войска и Народна войска. Постоянната войска се е състояла от: четири батальона пехота, два ескадрона кавалерия, три батареи артилерия, рота пионери и рота музиканти и работници.

Назначението на постоянната войска е било да служи като школа за подготовка на началствующи лица за народната войска. Тази постоянна войска [се] е състояла от 3529 души. Народната войска е устроена в следующата 1861 година по особено

положение, според което народната войска се е назначавала да служи за отбраната на страната и поддържането правата на Княжеството. Народната войска се е съставлявала от всички способни да носят оружие сърби във възраст от 20 до 50 години. Освободени от служба са били само неспособните и духовенството. Народната войска се е делила на първий и вторий клас и първий клас [се] е състоял от:

7 полка пехота с 62 батальона,

7 полкови ескадрони кавалерия с 26 ескадрона,

6 батареи артилерия и

7 отделения пионери.

Войските от първий клас, които са достигали до 50 000 души, са били съединени в пет отделни команди (нещо като дивизии), които са били: 1. Дринско-Савена, 2. Южноморавска, 3. Тимочка, 4. Източноморавска и 5. Главна – Централна. За всяка от тези команди е бил сформирован щаб, който се е състоял от един началник, висши офицер и толкова капитани, колкото окръзи е имало в района на командата. Капитаните са изпълнявали длъжността на полкови окръжни началници. Организацията на народната войска е била чисто териториална: общините са образували четите (ротите), а окръжията полковете. Началствующите лица са се избирали измежду по-имотните и по-знатни граждани.

Обучението на народната войска се е произвеждало по общините за четите и то в празнични дни; батальоните са се събирали на обучение на 2 дена в неделята в централни за общините пунктове, а полковете са били свиквани в центъра на округа на 15-дневен срок.

В 1862 година е издаден закон за устройството на Военното министерство и е открито при артилерийското управление в Крагуевац занаятчийско училище.

В 1864 год. е издаден нов закон за устройството на войската, който замества закона от 1860 год. В този закон са въведени значителни изменения в устройството на войската, а именно: Войската е разделена пак на постоянна и народна. Князът, като главатар на войската, може да я поставя в извънредно (военно) положение, да установява устройството на по-големите единици и пр. Военний министър командува и управлява войската от името на княза и е отговорен пред него. При Военното министерство, което дотогава е имало три отделения: Общевоенно, Административно и Военноконтролно, е сформирована учебна (наставна) част, на която се е възлагала Генералщабната, Инженерната, Военносъдебната и Интендантската част.

В постоянната войска, към която е придадена и жандармерията, е въведен тригодишен срок [на] служба под знамената.

Народната войска е останала пак разделена на два класа, както и по закона от 1860 год., с тази разлика, че князът ежегодно определя каква трябва да бъде величината на първий клас. Освен това, в нейното устройство са направени следующите изменения: Пехотата е формирувана в чети по общините в състав от 64 до 112 души всяка чета, 8 чети са съставлявали батальон, а два до четири батальона от един округ са образували легия. При събирание на батальоните войниците от четите са били уравнявани с цел да се спази тактическото им устройство. Кавале-

рийските ескадрони са се формирували по околиите, а в окрузите са съставлявали легионна кавалерия. Артилеристите са били събирани от градовете и ближните до тях села и са били сведени по окрузите в чети по 65 до 100 души. Същото е било направено и за инженерните войски. Към тези родове оружия са били прибавени и обозни войски, съставени от лица, които са притежавали добри коне и са били запознати с пътища (кираджии) и е било разчетено, щото на всеки 10 пехотин[е]ца или артилеристи да се пада по 1 возар.

Обучението на постоянната войска се е произвеждало по общините, но е било установено, че легиите могат ежегодно да се събират на лагер и на маневри в течение на 8 дена.

В 1866 год. са направени някои изменения в устройството на постоянната войска, а именно: пешата жандармерия е придадена към пехотата, а конната към кавалерията; сформировано е отделение инженерни войски, което се състояло от два полубатальона: пионерен и понтонен, първий с две, а вторий с три чети.

В 1868 година са били назначени щабни офицери по един за всеки окръг, за да ръководят обучението на народната войска.

В 1870 год. постоянната войска отново е преобразувана и според бюджета тя [се] е състояла от една отделна бригада, която е имала: пехота четири батальона с 16 роти, кавалерия един ескадрон и един взвод гвардейци. Артилерията е била отделена и подчинена на особен инспектор и се е състояла от четири полски, три горски и 18 батареи леки народна артилерия. Изобщо, постоянната войска, заедно с народната артилерия, [се] е състояла от 132 офицера и 4506 войника*, заедно с инженерните войски.

През същата 1870 год. са направени още някои изменения в закона за устройството на войската, а именно: а) разширени са правата на княза, като е указано, че той определя състава, подразделението и вътрешното устройство на големите и малки единици от войската, тяхното управление, служебните отношения, въоръжението, снаряжението и пр. б) установен е генерални чин и е допуснато производството в по-горен офицерский чин по избор и изпит, в) за народната войска е установено, че първата класа се съставлява от най-младите по възраст хора и че съставът ѝ се определя от княза. Установено е така също, щото въоръжението, снаряжението и боевите припаси за народната войска да се отнасят на правителствена сметка, а не както е било дотогава, за сметка на самите войници окрузите. Обучението по празнични дни е прекратено и е установен 25-дневен срок за обучение. На командирите на батальоните от народната войска е присвоена военна форма: парадна капа и пехотна сабя.

В 1872 год. е издаден закон за попълнявание [на] войската с новобранци.

В 1874 год. е издадено положение за устройството, управленията и щабовете на постоянната и народната войски. За постоянната войска е установено дивизионно управление, а за народната войска бригадни управления, по едно за всеки округ.

---

* Авторът е написал първоначално 127 офицера и 3576 войника, но е задраскал числата и над тях е написал новите.

В 1875 год. срокът на службата под знамената в постоянната войска е намален от три на две години.

В същата година, вследствие на боснохерцеговинското въстание, приети са мер[к]и за подготовката на войската за всяка случайност. Разрешено е било на в[оенния] министър да похарчи 2 милиона гроша за набавка на най-необходимите военни материали, а през октомврий месец при Военното министерство е била назначена особена комисия, на която е било възложено да извърши всички приготовителни действия за случай на война с Турция.

В началото на 1886* год. е отворена една приготовителна школа за подготовка [на] старейшини (началствующи лица) за народната войска. През февруарий месец устроен е Генерален щаб, на който е било възложено да приготви всичко, що е било необходимо за военно време. В същата година сръбските въоружени сили получават ново военно устройство, по-съобразно с потребностите за случаи на една война. Това военно устройство е следующето:

Постоянната войска е съставена от: 2 батальона пехота, 2 ескадрона кавалерия, 8 полски и 4 горски батареи артилерия, Лабораторна рота, Возарско отделение, батальон пионери, батальон понтонери и рота болничари. Пехотата, заедно с кавалерията е съставлявала отделна бригада, подчинена в мирно време на в[оенния] министър, а във военно на главнокомандующий.

Всички останали части от бригадата и народната войска образуват шест дивизии, а именно:

Дринска дивизия в състав: три бригади пехота, 5 ескадрона кавалерия, разделена на два дивизиона, Дринский артилерийский полк от две полски и три горски батареи и Дринский инженерен батальон от три роти. Всичко 13 батал[ьона], 5 ескадр[она], 5 батареи, 3 роти инженери.

Западноморавска дивизия в състав: три бригади пехота, Западноморавски конен полк (5 ескадрона), Западноморавски артилер[ийски] полк (3 полски, 2 горски батареи) и инженерен батальон от три роти. Всичко 13 батальона, 5 ескадрона, 5 батареи и 3 роти инженери.

Южноморавска дивизия в състав: три бригади пехота (12 батальона, Южноморавски конен полк (5 ескадрона), Южноморавски артилерийски полк (3 батареи), инженерен батальон с три роти. Всичко 12 батальона, 5 ескадрона, 3 батареи и 3 роти инженери.

Тимочка дивизия в състав: три бригади пехота (13 батальона), Тимочки конен полк (5 ескадрона), Тимочки артилерийски полк (3 п[олски] батареи) и инженерен батальон с три роти. Всичко 13 батальона, 5 ескадрона, 3 батареи и 3 роти инженери.

Дунавска дивизия в състав: три бригади пехота (14 батальона), Дунавски конен полк (6 ескадрона), Дунавски артилер[ийски] полк (3 батареи) и инженерен батальон (3 роти). Всичко 16 батальона, 6 ескадрона, 3 батареи и 3 роти инженери.

---

* Авторът вероятно е сгрешил годината, тъй като от следващия текст става ясно, че има предвид събития преди Сръбско-турската война от 1876 г.

Шумадийска дивизия в състав: три бригади пехота (15 батальона), Шумадийски конен полк, Шумадийски артилерийски полк (3 п[олски] батареи) и един инженерен батальон от 3 роти. Всичко 15 батальона, 7 ескадрона, 3 батареи и 3 роти инженери.

Освен това на всяка дивизия са били придадени понтонни отделения, обоз, санитари, полска болница, работническа рота, провиантско отделение, муниционна колона и пр.

Общият състав на така устроената за военно време армия е достигал до 80 батальона пехота, 33 ескадрона кавалерия, 18 полски и 5 горски батареи, шест пионерни батальона и др[уги] административни отделения.

Това устройство на войската, както по-горе упоменахме, има силно преходно значение и е прието само за случай на война с Турция; то е служило така също за основа и при устройството на материалната част на армията и различните военни управления.

На 12 юний 1876 год. в предвечерието на Сръбско-турската война са били сформировани четири армии, а именно:

Моравска армия от дивизиите: Южноморавска и Шумадийска, Смедеревските бригади от I и II кл[ас], Пожаревачка бригада I кл[ас], Валевска и Княжевачка бригади от I и II клас.

Ибарска армия от Западноморавската дивизия и Шабацките бригади от I и II клас.

Дринска армия от Подринските бригади [от] I и II клас и Шабацка бригада от II клас.

Тимочка армия от Краинските и Черноречки бригади от I и II кл[ас], Браничевски бригади [от] I и II кл[ас] и Пожаревацка бригада [от] II клас.

По такъв начин едва току-що устроените дивизии са били разпокъсани по бригадно по армии.

На 18 юний на Турция е обявена войната.

На 25 юлий Моравската и Тимочка армии са съединени под общото началство на един главнокомандующ, на когото е било дадено право да назначава началници на армиите и техните подразделения.

На 30 юлий от Тимочко-моравската армия са образувани три корпуса (отряди) с щабове в Делиград, Алексинац и Лапово.

На 10 ноември, след примирието, народната войска е разделена на активна и резервна. Активната войска е съставена от първата класа, а резервната от втората и трета класа.*

На 17 ноември същата година е предписано, щото пехотата да се раздели на две части: действующа и резервна. Действующата пехота да се състои от по една бригада I кл[ас] във всеки округ, а резервната – от дотогавашните бригади от I и

---

* Третата класа се е съставлявала от всички мъже, които не са преминали 50-год[ишна] възраст, но не са се числили във втората класа, а са служили за попълнение на първите две класи. (Препратката е на автора.)

II клас, които да служат за попълвание на действующата пехота. Кавалерията да се състои от шест ескадрона, избрани измежду най-добрите конници, а останалите конници да се причислят към резерва и да служат за попълнение на действующите ескадрони. Артилерията да образува артилерийски бригади по корпусите и всяка такава бригада да има по 8 батареи. Инженерните войски да образуват по един батальон за всеки корпус.

Горното устройство на войските трае до 21февруарий 1887* год., когато [е] издаден указ за демобилизацията на армията, вследствие на сключений между Сърбия и Турция мир.

През априлий 1887 год. е устроен щаб на армията с название Главен Генерален щаб, а до август месец са издадени положения и уреждания за артилерията, нейните съставни части и колони, за санитарната и етапни служби, а на 15 август, предвид на това, че Сърбия се е приготовлявала за една втора война с Турция, при условия много благоприятни, е издадено положение за устройството на действующата войска, по което положение са сформировани отново пет корпуса: Тимочки, Моравски, Яворски, Дрински и Шумадийски. Съставът на тези корпуси е различен. Територията на Княжеството е била разделена на четири театъра за военни действия и според това разпределение са заложени магазини с храна и е организирана етапната служба.

С Указ от 12 ноемврий същата година е сформиран един отделен артилерийски парк от четири батареи.

С прокламация от 1-ий декемврий е обявена втора война на Турция за освобождение състоящите под турското иго братия и за независимостта на Сърбия.

На 19 януарий 1878 [година] е сключено примирие, а на 18 август мир и Сърбия е провъзгласена за независима държава и войската е приведена на мирно положение.

На 8 октомврий е установена следующата организация за цялата войска: Постоянната войска е съставена от: 1) една пехотна бригада от два пехотни полка с по пет батальона всеки полк, 2) една артилерийска бригада от два полка с по 7 полски и една горска батареи, 3) инженерен полк от два батальона и 4) един конен полк от 4 ескадрона. Народната войска по старому е разделена на два класа и образува по окрузите окружна войска, сведена в четири корпуса с по две дивизии всеки корпус; тези корпуси са: Шумадийски, Тимочки, Моравски и Дрински. На всеки корпус е придадена артилерия от постоянната войска. Конницата от народната войска е образувала конни полкове, по един за всяка дивизия; те се съединявали по два и образували по една конна бригада за всеки корпус.

През 1879 год. е създаден резерв за постоянната войска, който се съставлявал от всички войници, които са отслужили срока на службата си под знаменa на постоянната войска. Срокът на службата в резерва (запаса) на постоянната

---

* Тук и в началото на следващия абзац е допусната правописна грешка – има се предвид 1877 г., както се разбира от следващите страници. В другата редакция на текста (с. 155 от ръкописа) годината е правилно посочена.

войска е определен [на] 4 години. В този запас са зачислени всички войници, които са били уволнени от служба от 1876 год.

В 1881 год. е сформирован трети пехотен полк за постоянната войска, но числото на батальоните си е останало същото.

През 1882 год. е приготвен нов проект за устройството на войската, а на 3 януарий 1883 [год.] този закон е влязъл в сила. Този закон ще изложим по-подробно, защото войската, с която сърбите разполагаха в 1885 год., беше устроена според него.

Устройството на сръбските въоружени сили според закона от 1883 год. е следующето:

Всичката войска е разделена на три позива. Първий позив (призив) се съставлява от постоянний кадър (постоянна войска, съдържана в мирно време) и неговий резерв.

Постоянний кадър в мирно време е разделен на отделни, самостоятелни части, а при попълняването му с резервите при мобилизация, образува действующата войска, която е въоружена и приготвена (снарядена) за действие. Вторий позив се съставлява от лицата, които са отслужили срока на службата си в действующата войска. Този позив е въоружен и снаряден за действия в тила на действующата войска или за нейното усилване. Третий позив се повиква на служба в крайна нужда за отбраната на страната. Този позив се съставлява от всички способни да носят оружие сърби във възраст от 37 до 50 години.

Службата във войската е задължителна за всички способни за служба сръбски поданици, само неспособните се освобождават, но затова те плащат военен налог в размер 1/10 част от пълний им годишен данък. Службата в постоянний кадър за всички родове оружия е две години. Съкратен срок на службата под знамената е допуснат само по образование и семейно положение.

Общий же срок на службата във войските е определен [на] 30 години, т.е. от 20 до 50-годишната възраст и е разпределен така: от 20 до 30 години в първий позив, от 30 до 37 години във вторий позив и останалото число години до 50-годишната възраст – в третий позив.

В мирно време за обучение и маневри резервистите се повиква[т] на 30-дневен срок и на държавни разноски; вторий позив се повиква на 8 дена в годината, но повиканите се хранят на своя сметка.

Въоружението, снаряжението, боевите припаси и обозът за действующата войска и вторий позив и облекло само [в] действующата войска са за сметка на държавата. Обуща и преобувка, както и конете, заедно със снаряжението за конниците са за сметка на самите войници. Конете за конниците, които се числят в запаса на постоянний кадър, се купуват от Военното министерство и се изплащат от конниците резервисти в продължение на две години. Потребните за войската кола, товарни и впрегателни коне за военно време, по особено описание и разписание се вземат от по-богатите хора, които са преминали 50-годишната възраст и по недостатък и от населението.

Самата организация на целокупната сръбска войска е следующата:

Първий позив [се] състои от пет дивизии.

Вторий позив така също образува пет дивизии, а третий позив дава само 60 отделни батальона. Дивизиите от първий и вторий позив имат по три пехотни полка с по четири батальона всеки полк. Дивизиите от първий и вторий позив имат териториално устройство. Цялото кралство е разделено на пет дивизионни области, които са: Моравска, Шумадийска, Дринска, Дунавска и Тимочка. Всяка дивизионна област е разделена на три полкови окружия, а всяко окружие на батальонни околии.

Всяка дивизионна област попълнява:

1) Три пехотни действующи полка в четирибатальонен състав.

2) Три пехотни полка от вторий позив.

3) Дванадесет батальона от третий позив.

4) Един действующ конен полк с четири ескадрона.

5) Един конен полк от вторий позив.

6) Един действующ артилер[ийски] полк от 8 батареи.

7) Един артилерийски полк от вторий позив с четири батареи.

8) Една инженерна команда, състояща [се] от една пионерна рота и мостов полутрен и една пионерна рота от вторий позив.

9) Една действующа болничарска рота, четири полски болници с по 200 легла и една болничарска рота от вторий позив.

10) Един действующ возарски батальон, състоящ [се] от една рота занаятчии, пекарска рота, дивизионна провиантска колона и ветеринарна болница, дивизионна муниционна колона с пощенско отделение и един возарски батальон от вторий позив в същий състав, както и действующий, но без военна поща.

В състава на действующата войска [се] състоят още следующите части, които са принадлежност на цялата армия и в състава на дивизиите не влизат: 1) горски артилерийски полк с горска муниционна колона и запасна горска батарея, 2) крепостен артилерийски батальон, 3) минна и железопътна роти, 4) мостов трен, 5) резервна санитарна чета, 6) телеграфно отделение, 7) конско депо и 8) пиротехническа рота.

Освен това, за действующата войска при мобилизация се формируват допълняющи (запасни) части, а именно: за пехотен полк – 1 батальон, за конен полк – 1 ескадрон, за артилерийски полк – една батарея.

Постоянний кадър в мирно време има устройство и подразделение съобразно с териториалното деление на страната и устройството на действующата войска за военно време, а именно:

Пехотата [се] състои от 15 батальона с по четири роти и образува пет пехотни полка, които носят названието на дивизионните области.

Кавалерията [се] състои от шест ескадрона, от които един гвардейски; ескадроните носят номерата на дивизиите.

Артилерията [се] състои от двадесет батареи, по четири в артилерийски полк; полковете, както и пехотните, носят названието на дивизионните области.

Инженерните войски [се] състоят от пет роти и в състава им влизат отделения: минно, железопътно и телеграфно.

Возарските полкове имат в мирно време само по един ескадрон.

Другите дребни части имат в мирно време съответствующ кадър и подразделения.

По щатовете постоянний кадър, заедно с щабовете на действующата армия, е определен в 20 645 человека, 2836 [коня] със 125 кола.

Пехотните роти в мирно време имат по 186 человека, от които 90 души на двегодишна служба, а останалите на съкратен срок от 1 до 5 месеци. Ескадроните имат по 176 человека и 158 коня, а батареите по 87 човека и 63 коня.

Развръщанието на постоянний кадър в действующата армия при мобилизацията става по следующий начин:

1) Щабът на армията се формирува от така наречената активна команда (Главен Генерален щаб);

2) Щабовете на дивизиите – от областните дивизионни управления: комендантът на областната дивизия става началник на действующата, а помощникът му заема неговото място по управлението на войските, останали в областта;

3) В пехотата всяка кадрова рота се допълва с резервисти (запасни) и образува един действующ батальон и една допълняюща рота, а всеки кадрови батальон по такъв начин се развръща в четирибатальонен полк и формирува един допълняющ батальон.

4) В кавалерията всеки ескадрон се развръща в четириескадронен полк и формирува един допълняющ ескадрон.

5) В артилерията всяка полска и горска батарея се развръщат и формируват още по една батарея. Артилерийските полкове от полевата артилерия се придават по един на дивизия, а горский артилерийский полк и крепостний батальон остават в разпореждането на Щаба на армията.

6) В инженерните войски всяка кадрова пионерна рота образува действующа пионерна рота, запасен взвод, инженерно депо, мостов полутрен и влиза в състава на действующата дивизия.

7) Болничарските кадрови роти образуват действующи болничарски роти и отделят нужното число войници за 4 полски болници и за формированието на резервната санитарна рота.

8) Возарските ескадрони от постоянний кадър, които се допълнят с резервисти, дават: 1) войсковий обоз за всички управления, 2) войсковий (полковий) продоволствен обоз, 3) обозни войници за инженерните и санитарни транспорти, 4) обозни войници за дивизионните провиантски колони, 5) съответствующа част войници за резервната муниционна колона и за частите и отделенията, които не влизат в състава на дивизиите. Всички обозни части и команди, входящи в състава на дивизията, съставляват возарский полк.

Заедно с въвеждането [на] закона за устройството на войската, издадени са щатове за мирно и военно време за всички войскови части, команди и управления от всички три призива. Според тези щатове сръбските въоружени сили за военно време [се] състоят от:

Първий позив (действующи войски) заедно с комплектующите части 107 225

души, 16 539 коня и 4889 кола, а без комплектующите части 86 235 души, 13 390 коня, 4075 кола.

Вторий позив 51 749 души, 9564 коня, 480 кола.

Третий позив 53 640 души, 2160 коня и 480 кола.

Всичките же въоружени сили при пълното им развитие трябвало да [се] състоят от 212 614 души, 28 263 коня и 5849 кола.

Такова е в общи черти устройството на сръбските въоружени сили преди Сръбско-българската война.

В същата 1883 год. са издадени още два важни закона по уреждането на войската: „Закон за устройството на Военното министерство“ и „Закон за военната администрация“.

Според Закона за устройството [на] Военното министерство, военний министър е представител на най-високата власт в страната; той управлява, урежда и командува войската от името на Краля. В кръга на деятелността на Военното министерство спада: организацията, формирането и мобилизацията на войската, нейното попълнявание с хора, въоръжението, снаряжението, материалната и парична част, дисциплината, военно съдебната и военно санитарната части. Военното министерство е разделено на 8 отделения: 1) общевоенно, с две секции: генералщабна и адютантска, 2) артилерийско, с три секции: техническа, ремонтна и за складовете, 3) инженерно, 4) ковчежническо, 5) икономно, 6) инвалидно, 7) санитарно и 8) съдебно.

В закона точно са определени правата и длъжностите на началниците на отделенията и секциите.

В Закона за военната администрация е определен редът за снабдяването [на] войската с пари, облекло, боеви припаси и всички други потреби и начини за тяхното пазение, разходвание и отговорност на лицата, които заемат служби по военната администрация. С една реч, законът урежда интендантството на сръбската армия за мирно и военно време.

На 25 юний 1883 год. е издадено наставление за записване и разпределение [на] всички подлежащи на военна служба във военно време по призивите на армията. Според това наставление в активната (действующата) войска са записани всички лица от 20 до 30-годишна възраст, за изключение състоявшите в това време на служба и постоянните кадри; във вторий позив са записани всички лица от 30 до 37-годишна възраст и в третий позив – всичките лица във възраст от 37 до 50 години.

В 1884 год. Законът за устройството на войската е допълнен и изменен, като е допуснато, щото в постоянните кадри да се приемат младежи не по-млади от 18 години. В същата година са издадени: уредба за Генералщабната служба, уредба за военносанитарний комитет и уредба за длъжностите, положението и властта на началствующите във войската лица.

На 4 март 1885 год. е заповядано да се сформират пет отделни гвардейски батальони, по един за всяка дивизионна област в състав, какъвто е съставът на кадровите батальони; тези батальони е трябвало да образуват отделен гвардейски

полк. С формирането на тези батальона съставът на постоянний кадър се увеличава на 20 батальона. Но през 1885 година от гвардейските батальони са били сформировани само два – XVIII и XIX-ий.

В края на август месец са били свикани на обучение всички резервисти, които са били зачислени в запаса на постоянната войска от 1876 до 1882 год. Мобилизацията на Сръбската армия, обявена на 9 септември, е намерила горните резервисти на служба във войската, обстоятелство, което значително е облекчило и ускорило мобилизацията.

Такова е в кратки черти постепенното развитие и устройство на сръбските въоружени сили до мобилизацията им за Сръбско-българската война.

От изложеното до тука става ясно, че в основите за устройството на сръбските въоружени сили до издаването [на] закона от 1883 година, е положена милиционната система, която система е станала вече традиционна и затова тя силно се е отразила и на закона от 1883, който е насочен да пресъздаде сръбската армия, като в основите на нейното устройство положи системата на постоянните войски. И наистина, до издаването на закона от 1864 год. сръбските въоружени сили са имали чисто милиционно устройство, народната войска е съставлявала въоружените сили на Княжеството и на нейното устройство е било обръщано по-сериозно внимание, на нея изключително е било разчитвано за защитата на господарството. До това време наистина е съществувала един вид постоянна войска, но тя е била съвършено незначителна и нейното назначение не е било да служи за кадър, който да се развръща в действующа войска; тя, напротив, е служила само да подготовлява началствующи лица, а във военно време е трябвало да се влива в народната войска (милицията). Устройството же на народната войска до 1864 год. е било твърде слабо, подготовката ѝ във военното изкуство – незначителна, но в същото време тя е струвала твърде малко на господарството.

Законът за устройството на войската от 1864 год. поставя устройството на народната войска на по-правилни начала, увеличава състава на постоянната войска, но изобщо устройството на сръбските въоружени сили си остава милиционно. Постоянната войска, макар и увеличена значително, е предназначена да подготовлява началствующи лица и във военно време пък да се влива в народната войска. По подготовка на самата народна войска, както видяхме, е обърнато по-сериозно внимание, но незначителний срок на службата е бил съвършено недостатъчен да се даде една колкото годе добра военна подготовка на милиционерите и за подготовката на началствующите лица.

Постоянната же войска по своята малочисленост не е могла да вмести в себе си нужното за народната войска число началствующи лица (офицери и ун[тер]-офицери) и по такъв начин народната войска е оставала лишена за всякога от подготвени във военното изкуство началствующи лица, които във военно време да са в състояние да я командуват и управляват. Недостатъкът в добре подготвени началствующи лица, слабата подготовка на милиционерите и слабата дисциплина твърде зле се отражават в Сръбско-турската война през 1876 год. В тази война сръбските въоружени сили достигат до 180 хиляди души и при всичко това

войната беше нещастна за Сърбия. Причините на сръбский неуспех в тази война лежат в самото устройство на въоръжените им сили. Неуспехите на сърбите в Сръбско-турската война са заставили Сърбия, щото в 1883 год. да се откаже от традиционната милиционна система и да преустрои въоръжените си сили като за основание в устройството им приеме системата на постоянните войски, макар че поддържанието на една значителна постоянна войска и да не е било съответствующо с финансовите средства на страната.

Законът за устройството на войската от 1883 година, както видяхме, преустроява сръбските въоружени сили и им придава една правилна и добре съобразена организация. Постоянната войска значително се увеличава и служи вече за кадър, около който за военно време се развръща действующата войска, която така също има добро устройство и по численост е твърде значителна, като се има предвид количеството на населението на кралството. Развръщанието на постоянната войска в действующа става по териториален начин, а то облекчава значително мобилизацията и дава възможност, щото [за] сръбските въоружени сили се заключава в това, че при мобилизация действующата войска се увеличава несъразмерно с постоянната и действующата войска се преобръща почти в милиция. Така пехотната рота, която в мирно време има само 90 души на двегодишна служба, се развръща в 5 роти: четири действующи и една комплектующа, следователно постоянний кадър се изгубва между резервистите и батальоните вече приличат на новоформирани, а следователно, биват несплотени, слабо дисциплинирани и недобре подготвени. Но ако това развръщание и да не се отражава вредно на пехотата, то е безусловно вредно за кавалерията и артилерията. Кавалерийский ескадрон от постоянната войска, както знаем, се развръща в кавалерийски полк, следователно става нужда да се попълнява с резервисти, както и пехотните роти и в същото време да се попълнява с коне, събрани от населението. Естествено е, че така развърнатите ескадрони от постоянната войска се изгубват съвършено между новоформираните, а пък последните по своя състав и подготовка не представляват нищо друго, освен пехота на коне.

За артилерийските части развръщанието става по същий начин и естествено прави и артилерията повече милиционна. Така артилерийский полк, който в мирно време има само четири батареи и в батарея само по четири запрегнати орудия, трябва при мобилизация да се развърне в 8 батареи поне с по 6 запрегнати орудия. Очевидно е, че нито числото на хората, нито числото на конете в батареите е достатъчно да издържи такова развръщание, без да се изгуби първоначалното устройство на полка.

Освен това, при развръщанието на постоянний кадър, в действующите войски се явява и това неудобство, че трябва да става разместване на началствующите лица и ново назначавание на такива при самата мобилизация. При всичко това трябва да се признае, че сръбската действующа армия по устройството си според закона от 1883 год., стои несравнимо по-високо от народната войска, съществувавща до това време.

На вторий позив от войската, както видяхме, според закона от 1883 год., е

придадено за военно време почти същото устройство, каквото има и действующата. Но понеже за нея в мирно време не се съдържат никакви* кадри, то при мобилизацията тя трябва отново да се създава. Това прави тази войска твърде слаба и малко способна за военни действия в полето. При всичко това, при достатъчно време и готовност на материалната част и при условие, че на тази войска би било възможно да се даде съответствующ началствующ персонал, тя би била в състояние да изпълнява във военно време различни второстепенни назначения в тила на действующата армия, а в случай на нужда и да допълни и подкрепи действующата войска. Тази войска, която е твърде малко способна за активни действия, е в състояние да принесе значителни услуги при отбраната на господарството, особено в укрепените места.

Що се касае до войската от третий позив, то тя, като съставена от хора в преклонна възраст и слабо устроена, трябва да се счита за неспособна за каквито и да е военни действия. При все това, тя може с полза да замени вътре в страната войската от вторий позив, по носението на караулната служба, конвоирание на транспорти и изпълнението на различните домакински служби в страната и тила на първите две войски.

Тези са добрите и лошите страни в устройството на сръбските въоружени сили според закона от 1883 год. Но като разглеждаме устройството на сръбските въоружени сили с цел да им направим едно сравнение с българските въоружени сили, трябва да имаме предвид, че Сърбия за войната през 1885 год. не можеше в никой случай да разполага с армия, устроена на точните основания, изложени в закона от 1883 год. С такова количество войски и устройство, каквото е предвидено в закона, Сърбия би могла да разполага след пълното приложение на закона, т.е. когато през редовете на постоянната войска биха преминали нужното число набори, необходими за попълнявание [на] действующата войска и вторий позив, а това би се достигнало за действующата войска в 1893, а за вторий позив в 1900 година. В 1885 година сръбската армия имаше преходно устройство, следователно и развръщанието на действующата армия и вторий позив не можеше да стане по начин и в количество, предвидено в организацията на армията, още повече, че към това време в запаса нямаше достатъчно количество обучени войници даже за попълвание по щатовете за военно време [на] действующата войска**.

Както видяхме по-горе, сръбската действующа войска по щатовете за военно време е трябвало да [се] състои от 107 225 души, заедно със запасните ѝ части, или

* Първоначалната редакция на този абзац е: „Що се касае до войската от вторий позив, която по устройството почти за военно време почти [е] еднаква с действующата, но в мирно време за нея не се създава никакъв кадър, трябва да се каже, че тя е…“

** Следва зачертан текст: „С какво количество войници е разполагала Сърбия за мобилизарание действующата армия и вторий позив, как те са били мобилизирани, устроени и снабдени и дали сърбите направиха всичко, що е било възможно да се направи по устройството, снабдяването и подготовката на въоружените си сили за войната, ще видим по-долу.“

от 86 235 души без запасните части. Съставът же на постоянний кадър за мирно време е определен в 20 645 души. Ако приемем, че постоянний кадър е имал горната численост (20 645), която в действителност не е надминавала 16 000 души, ще видим, че за развръщанието на постоянний кадър в действующа войска и за формированието на допълняющите части, са били необходими около 86 500 души запасни.

Наистина, в списъците за запасните (резервистите) са били зачислени всички мъже във възраст от 20 до 50-годишна възраст и числото им е достигало до 110 хиляди души, число, съвършено достатъчно да се допълни действующата войска, заедно със запасните ѝ части, но това са били хора с нееднаква и твърде различна военна подготовка и една даже твърде значителна част е имала съвсем слаба военна подготовка. Ако върнем назад и погледнем какво е могла да подготви сръбската постоянна войска от 1876 до 1883 година, ще намерим следующето: от 1876 до 1878 год. сръбската постоянна войска е имала 10 батальона и е могла да дава ежегодно по 4000 души войника обучени, но в 1876 и [18]77 год. постоянната войска почти не съществува, понеже е влизала постоянно в състава на воюющата армия, следователно и дума за правилна подготовка на войниците не може да бъде. От друга страна, пък трябва да се има предвид, че хората от призивите на 1876 и [18]77, макар и да не са правилно обучавани и подготовлявани, те са получили своята военна подготовка в самата война и боевите изпитания и затова именно призивите от 1876 и [18]77 год. ние трябва да причислим към категорията на добре приготвените запасни войници. Общото число войници от тези два призива ще бъде не по-малко от 10 000 души.

От 1878 до 1883 год. през редовете на армията са преминали около 16 000 души, следователно до 1883 год. е имало около 26 000 души обучени резервисти. Ако към това число прибавим още около 10 000 души от призивите на 1875 и [18]76 години, които са се числили в числото на резервистите и които своята военна подготовка са получили през двете войни, ще намерим, че общото число на резервистите, които са могли да послужат за попълнението на действующата войска до 1883 год. е достигнало до 36 000 души.

От 1883 год. до 1885 през редовете на новоустроената армия са преминали още около 10 000 души. Следователно всичките резервисти, които са имали по-добра военна подготовка и са могли да послужат за попълнение [на] действующата войска, достигат до 46 000 души. Към това число трябва да добавим още около 8000 души резервисти, които от 1883 до 1885 год. са се обучавали в постоянната войска от 1 до 5 месеца. Ако приемем, че постоянната войска през 1885 год. е имала 16 000 души и прибавим към това число общото число на резервистите, заедно с петомесечните, ще видим, че съставът на действующата войска е могъл да бъде доведен до 70 000 души най-много. В действителност же, числото на обучените резервисти е било по-малко.

Очевидно е, че при такова положение сръбската действующа армия при мобилизацията ѝ в 1885 год. в никой случай не е могла да бъде доведена до щатовете за военно време, предвидени съгласно закона и че да се достигне това, било е необходимо да се вземат в редовете на войската или хора необучавани, които не

са преминали 30-годишна възраст, или пък да се вземат хора от вторий позив, в който пък числото на обучените хора е било твърде незначително, понеже в този призив са се числиле наборите* от 1869 до 1875 год., когато постоянна войска не е могла да дава ежегодно не повече от 1000 души обучени войника. И в този случай трябва да се има предвид, че лицата, които в 1885 год. са се числили във вторий призив, са участвували в двете войни през 1876 и [18]77 год. и под знамената са [се] намирали около 18 месеца.

Както виждаме, недостатъкът в подготвени войници за развръщането на сръбската действующа армия е бил значителен. Недостатъкът же в офицери и унтерофицери е бил още по-чувствителен. Пак в 1885 год. в общото число на офицерите, заедно със запасните, не е достигало до 1000 души, а по щатовете за военно време са били нужни около 2800 офицера. Вследствие на това, в ротите, батареите и ескадроните от действующата войска е имало по 1 и рядко где по 2 офицера, а в частите от вторий призив едва е било възможно да се назначат по един на батальон. Числото на унтерофицерите така също е било твърде недостатъчно за развръщание на действующата армия и останалите два призива. Нужни са били около 9000 души, а по списъците са се числи[ли] само 4000 души.

Недостатъкът в обучени войници, недостатъкът в офицерите и унтерофицерите са били причина за гдето сръбското правителство при мобилизацията на армията се е отклонило от плана, установен от закона и е приело друг план, както това ще видим по-долу.

Такова е в общи черти състоянието на сръбските въоружени сили в организационно и числено отношение към времето на мобилизацията им през 1885 година.**

(Да се допълни по устройството на военните управления).

Устройство и състояние на материалната част на сръбската армия до мобилизацията

До тука ние разгледахме постепенното развитие и устройство на сръбските въоружени сили и указахме на тяхното числено състояние преди мобилизацията им. Но готовността на армията зависи твърде много от устройството и състоянието и готовността на материалната [част] на армията, без което армията, колкото и да е многочислена, каквато добра организация да има, остава малко способна за една бърза мобилизация и в действията си се намира в пълна зависимост от устройството на материалната си част. Към материалната част на армията ние отнасяме: 1) въоружението, 2) снаряжението, 3) облеклото, 4) начинът на хранението, 5) обозът, 6) санитарните средства, 7) снабдяването с коне и пр. и 8) устройството на интендантската част в армията.

Сръбската армия, като по-стара в сравнение с българската, би трябвало да

---

* Първоначално вместо „наборите“ е било написано „възрастните класове служащи“.

** Другата редакция на част от този параграф е дадена в Приложение № 1.

има материалната си част във всяко отношение по-добре устроена. Но, както ще видим по-долу, в това отношение тази армия е била слабо устроена. Причините на това са, че през всичкото време на съществуването на сръбските въоружени сили, на устройството на материалната част на армията е обръщано малко внимание. От една страна, финансовите средства на господарството не са позволявали да се правят значителни заготовления, а от друга пък, съществуването на народната войска е изисквало от господарството да се грижи само за въоръжението и боевите припаси, а всичко друго е трябвало да бъде доставлявано от населението. Освен това, всичко, що е било събрано по материалната част, е било разстроено, уничтожено и изразходвано през 1876 и [18]77 години. Собствено, на устройството на материалната част на сръбската армия правителството е обърнало по-сериозно внимание от 1883 год., година на преустройството на сръбските въоружени сили във всяко отношение. Но от 1883 год. до мобилизацията през 1885 год. не се е имала никаква възможност по недостатък на време и средства да се преустрои и достави всичката материална част за преустроената армия. Затова и състоянието на материалната част на сръбската армия към мобилизацията се намира в следующето състояние.

Въоружение и боеви припаси. Сръбската армия още при създаването ѝ е била въоружавана с кремкеви пушки, с каквито сърбите са действували през своите въстания. По-късно, към 1830 [година], войските са почнали да [се] въоружават с гладкостволни и нарезни капсулни пушки, наречени „белгийки“, понеже са купувани от Белгия. Понеже тези пушки са се пълнели от дулната част, то у сърбите са известни още и под названието „спредначи“.

През Сръбско-турската война сръбските войски от първата класа са били въоружени с така наречените „острагуши“. Това са пушки от системата „Пибоди“ и са били преправени от капсулните нарезни пушки. Втората класа през същата война е била въоружена с така наречените „гриновачи“. Това са нарезни пушки, пълнещи се от дулната част. Само една част от тях е била приспособена за пълнение отпред с книжни патрони. Едва от 1883 год. сръбското правителство е решило да превъоружи действующата войска с пушката „Маузер“, преправена от сръбский майор Кока Милованович в 8-милиметрова. Било е решено да се купят 100 хиляди такива пушки и са били поръчани в Оберндорф, но към мобилизацията през 1885 година от тези пушки са били пристигнали около половината. Тези пушки и са послужили за въоружаването на мобилизованата действующа войска. За въоружение [на] войските от вторий позив са били назначени пушките „Пибоди“, с които преди е била въоружена втората класа.

По такъв начин пехотата от действующата войска е била въоружена с пушки от системата „Маузер-Милованович“, кавалерията с карабини „Пибоди“ и магазинни пушки „Маузер-Милованович“. Гвардейский ескадрон и конните жандарми са били въоружени с карабини „Генри-Винчестер“.

Патрони за пушката „Маузер“ са се доставлявали от Белгия и Австрия, но към мобилизацията такива не е имало в достатъчно количество. В запас е имало само по 220 патрона на пушка. За фабрикуването на такива патрони в Крагуевац

е съществувала патронна фабрика, която, макар и да е била разчетена да произвежда по 100 хиляди патрона дневно, давала е само по 40 000 патрона.

Количеството на патроните към пушката „Пибоди“ и другите системи не е известно, но такива е имало достатъчно.

За въоръжението на артилерията сърбите са разполагали с орудия в достатъчно количество, но от разни системи и калибри.

Първите топове, с които е въоръжавана сръбската войска, са били медни, гладкостволни и са се пълнили от устата. По-късно тези топове са почнали да [се] отливат в тополивницата в Крагуевац и са ги правили вече нарезни. Тези топове са имали малка далност, но добра меткост.

През Сръбско-турската война сърбите са имали 4-фунтови полски и горски тежки и леки медни нарезни орудия. Освен това, имали са и няколко 12-фунтови гладки гаубици. После тази война сръбската артилерия се е увеличила и към мобилизацията през 1885 година сърбите разполагат с около 400 полеви горски и о[б]садни орудия, от които 8 и 9-сантиметрови круповски около 60, а останалите са орудия от системата „Лахита“, които се пълнят от устата. Освен това, във Франция у де-Банжа са били поръчани до 300 орудия полеви и горски, но те са получени след свършването на военните действия.

Количеството на снарядите към орудията е неизвестно, но такива е имало достатъчно; тези снаряди са били стари и развалени и рядко са се пръскали.

Патрони за пушките е положено да се носят от войниците по 100; в полковите обози са возили по 40 и в муниционните колони по 80 патрона на пушка.*

Снаряди за полевата и горска артилерия е положено да се возят по 300 на орудие, от които по 132 непосредствено при батареите, по 96 в дивизионните муниционни колони, а останалите в армейската муниционна колона.

Такова е състоянието на въоръжението на сръбската артилерия пред мобилизацията.

Снаряжение. Снаряжението на сръбската армия е било твърде недостатъчно даже за действующата войска и колкото го е имало, е било полугодно. Снаряжението на пехотний войник не е било установено по определен образец и затова е било твърде разнообразно. Ран[и]ци е имало от различни образци и в недостатъчно количество и затова по-голямата част от войниците наместо ран[и]ци са имали местни платнени вълнени и козинени торби. Подсумки пък така също е имало в недостатъчно количество и са били заменявани с торби. Шанцев носим инструмент тоже не е имало в достатъчно количество.

Кавалерията така също е имала твърде лошо снаряжение. Само ескадроните от постоянний кадър са имали по-добри седла и друго конско снаряжение, но при разврьщанието на ескадроните в полкове по недостатък на конско снаряжение, е станало нужда да се прибегне към стари турски и други седла, събрани от населението.

Артилерията, както и другите родове оружия, е имала слабо снаряжение и упрят, особено за формирование на парковете.

* Следващото изречение: „Всичко след армията е имало вдигнати по 220 патрона на пушка“, е задраскано.

Изобщо, трябва да се каже за снаряжението, че подобно в готов вид по щатовете за военно време не се [е] имало и че от това, което се е имало, е било пригодно само това, с което е разполагал постоянний кадър. Всичко останало е било полугодно и затова при мобилизация тези предмети е трябвало да се набавят отново.

Облекло. Снабдяването на войската в мирно време с предмети от облеклото и снаряжението се е възлагало на икономното отделение на Военното министерство. Това отделение е съставлявало годишните съображения за разходите по облеклото и снаряжението и е определяло начина за заготовката на материалите. За непосредственото же снабдяване [на] войската с облекло в Белград е съществувал особен орган на икономното отделение, така наречението „Управление за военното облекло“. На това управление е възложено да набавлява, приготовлява, пази и разпределя облеклото по дивизионните области. Управлението има своя работилница, централен магазин и слагалища. Работилницата е за облекло и обуща, и производството ѝ зависи от бюджетните средства, но тя обикновено може да изработва годишно до 24 000 комплекта облекло и до 40 000 чифта обуща. При по-усилена работа тя може да удвои производството си. Работилницата има свое отделение в Ниш.

Приготвеното и закупено облекло и снаряжение се е раздавало в дивизиите и се е пазило и разпределяло по частите от областната интендантура. В дивизиите е имало постоянни и временни слагалища.

Според отчетите на икономното отделение, количеството на облеклото и снаряжението към мобилизацията е било показаното в следующата таблица.

Предмети	Количество в частите	Количество в складовете	Всичко
Шинели	14 000	14 000	28 000
Обикновени мундири	14 000	12 000	26 000
Парадни мундири	18 000	-	18 000
Панталони	14 000	18 000	32 000
Шапки	14 000	18 000	32 000
Обуща	34 000	8000	32 000
Цървули	“	20 000	20 000
Нежно облекло	“	6000	6000
Ран[и]ци	16 000	10 000	26 000
Котелки	5600		5600
Подсумки	25 000		25 000

Както се вижда от горната таблица, облеклото и снаряжението е било съвсем недостатъчно не само за действующата войска, но даже и за тази част, която е била мобилизирана.

Що се касае до вторий позив, то за него не е имало никакво облекло и снаряжение и войниците е трябвало да имат собствено облекло.

Храна. Хранението на войската в мирно време се е възлагало на интендантството, което обикновено е закупувало жито, овес, сено и пр. в годишна пропорция и ги е съдържало в складовете по разните гарнизони. Мленето на брашно и печение [на] хляб е ставало в държавни и частни наети фурни и воденици и се е произвеждало на пекарските роти. Другите продукти обикновено са купувани в по-малки пропорции и значителен запас от тях не се е съдържал.

Към времето на мобилизацията сръбската армия разполага със следующето количество храни: а) храни за хората 1 270 000 килограма жито и брашно (1/3 брашно) или едномесечна храна за около 50 000 души. Храна за добитък в цялата страна по складовете е имало за 70 дена за около 10 000 добитъка. От тази храна в Ниш е имало 54 000 килогр[ама] зоб и 1 208 000 килограма сено.

Благодарение на този порядък за хранението на войската, сръбската армия е била съвършено обезпечена с храна за време на мобилизацията и отчасти [за] съсредоточаването. Освен това, интендантството е получавало възможност, наместо да се грижи за хранението на войската през време на мобилизацията, да пристъпи направо към свозване на храни в магазините на базата и с това да облекчи значително операциите на армията.

Превозочни средства. Превозочните средства, с които сръбската войска е разполагала в мирно време, са били твърде недостатъчни. Постоянний кадър е имал само 150 запрегнати кола, които едва са били достатъчни да удовлетворят ежедневните потребности. Дали е имало в запас незапрегнати кола и, ако е имало, в какво количество, не е известно. При мобилизация войсковите части е трябвало да се попълнят с обоз от возарските ескадрони, които са се развръщали във возарски полкове. Но съставът на тези ескадрони е бил твърде слаб, а материалната им част незначителна; при мобилизацията тези ескадрони почти са се изгубвали. За снабдяването на войската с кола за военно време е била въведена реквизицията. Още от мирно време е съществувало разписание, по което е трябвало да се реквизират колата от населението и от по-имотните граждани, които са били задължени да съдържат кола, коне и упрят по установен образец. Този способ за събирание [на] кола, значително е обезпечвал армията с обоз и е облекчавал мобилизацията.

Реквизирането на колата не е задържало мобилизацията на частите, още повече, че всяка дивизионна област е доставлявала толкова кола и коне, колкото са били необходими за частите от дивизията.

Попълняването [на] войската с ездови, впрегателни и товарни коне е ставало пак по реквизиционен начин. Конете за кавалерията от действующата армия, както видяхме, са се купували от самите войници. Това обстоятелство е и давало възможност за развръщането на ескадроните в полкове.

Реквизирането на обозните и товарните коне е отивало доволно успешно, още в повече, че в Сърбия има достатъчно количество коне и от доста добра местна порода.

Санитарни средства. Санитарните средства на сръбската армия са били твър-

де незначителни преди мобилизацията. Материалната част, за изключение [на] медикаментите, е в твърде лошо състояние. Особено чувствителен е бил недостатъкът в санитарен обоз с превързочен материал. По устройството на войската за военно време, на всяка от дивизията е трябвало да се даде по една санитарна рота и четири полеви болници. Ротите в мирно време са съществували и са имали по 1 офицер и 81 войника санитари и са били разпределени на служба по болниците в областта. Полевите болници не са имали в готовност материалната си част. В мирно време са се държали само три постоянни военни болници, по една в Белград, Крагуевац и Ниш, а в другите гарнизони е имало временни военни болници (лазарети). За снабдяването [на] войската със санитарни и болнични потреби в Белград е имало два склада: санитарен и аптекарский, от които само последний е бил добре снабден. Дружеството на Червений кръст не е имало почти нищо приготвено за случай на една война.

Санитарний персонал в цялото кралство е бил твърде недостатъчен. Към деня на мобилизацията в Кралството е имало всичко 104 военни и граждански лекари и 49 аптекаря. Това число лекари е било съвършено недостатъчно за попълнявание на действующата войска, а е било нужно да се оставят лекари и във вътрешността на страната в гражданските болници, във военните болници и по етапните пунктове. При такова състояние на санитарните средства естествено, че мобилизацията и устройството на санитарната част за мобилизованата армия е представлявало непреодолими затруднения. Какво е било направено при мобилизацията на санитарната част, ще видим на свое място.

Устройство на интендантската част. Според закона за военната администрация интендантската част за сръбската армия има следующето устройство:

Всички органи, които взимат каквото и да [е] участие по снабдявание [на] войската с всички неи потреби за мирно и военно време, са разделени на три степени.

Орган от първа степен в интендантско отношение е Икономното отделение на Военното министерство. Към органите от втора степен са: дивизионните команди, управлението на военно-техническите заводи, управлението за военното облекло, управлението на инженерний арсенал, главний склад за боевите припаси и главното слагалище за санитарний материал. Към третостепенните органи се отнасят: управленията [на] частите, военното училище, военните и ветеринарната болница, комендантските управления, складовете и работилниците.

Кръгът на деятелността на Военното министерство (Икономното отделение) е определен в закона за устройството на Военното министерство, а кръгът на деятелността на второстепенните и третостепенни органи е определен в закона за военната администрация.

Икономното отделение от Военното министерство, като орган от първа степен, е обязано:

а) да съставлява предположения и разчети за сумите, необходими за набавяние [на] храна и фураж; да нарежда заготовката на храна и фураж в предела на определените по бюджета за тази цел суми; да води сметка за цените на храните в страната и да уреждава въпросите по хранението, заведванието и отчетността.

б) да съставлява предположения и разчети за необходимите суми за набавяние: облекло, снаряжение, постелки, принадлежности и пр., да изработва положения по облеклото и снаряжението; да изготовлява образци и описания по облеклото и снаряжението и начина за доставката и приемката и пр.

в) да съставлява разчети за сумите, необходими за набавяние [на] отопление, освещение, казармени и канцеларски потреби. Съставлява съображения за доставката, приемката и раздаването на тези материали.

Икономното отделение се управлява от един висши офицер, при когото състои един офицер от военно-съдебното ведомство като юрист консулт. Това отделение има три секции: а) провиантска, б) по облеклото и в) гарнизонска. Началниците на тези секции са висши офицери или висши интенданти.

Областните дивизионни управления, като второстепенни административни органи по снабдяването на войската с пари, материалната част и боевите потреби, имат: а) интендантура и б) референти по артилерийската, инженерна и санитарна части.*

Интендантурата е орган на командира (началника) на дивизионната област и се състои от един щаб-офицер или висши интендант. Дивизионното интендантство е разделено на четири секции: а) по паричната част, б) по облеклото, в) провиантска и г) гарнизонска.

На областната интендантура се възлага:

а) да съставлява сметки за заплатата и други вид парични съдържания за областното управление и войсковите управления и части от областта; да проверява месечните рапорти и раздавателните списъци по различните видове парично доволствие и да отпуща из окружната или военната каса пари на третестепенните органи, според бюджета; да съставлява отчети по паричната част и да ги представлява във В[оенното] м[инистерст]во; да съставлява годишни отчети по паричната част и да ги представлява във Военното министерство и [на] Главний контрол.

б) да съставлява разчети за набавка на облекло, обуща и пр., да изисква тези предмети от управлението за военното облекло въз основание на требванията на третестепенните органи, след като се увери в правилността на требванията; да контролира правилното требване, пазение и раздаване предметите, на облеклото и пр.

в) съставлява разчет за сумите, необходими за набавяние на храна и фураж; води сметка за тяхната цена, изпращание и получава и праща тримесечни отчети във Военното министерство; произвежда търгове за доставката на храна и фураж и ги представлява на утвърждение военному министру; проверява сметките за направените разходи по изплащание [на] доставените храни в частите и складовете; определя количеството на хляба, което може да се получи от 100 килогр[ама] брашно и пр. Съставлява годишни отчети по продоволствието и фуража.

г) съставлява разчети на сумите, необходими за наем на помещенията, земли за военна потреба, за отопление, освещение, канцеларски и казармени потреби и раз-

---

* Точка б) първоначално е имала следната редакция: „Референти за снабдяване с боеви, инженерни и санитарни материали“, но е поправена.

ни инструменти в работилниците; води сметка за цените на тези предмети и представлява във Военното министерство тримесечни отчети. Произвежда или нарежда да се произведат търгове за горните предмети; отпуща суми за дребни поправки на помещенията и проверява направените от третестепенните органи разходи и пр.

Референтът по артилерията, като орган на началника по дивизионната област, се грижи:

За попълнявание [на] оружието, оружейний прибор, амуницията, артилерийский и др. обози и всички бойни материали, които са в частите и слагалищата; да изисква тези предмети от главното слагалище, да контролира състоянието на оружието и боевите припаси във войсковите части и складове, за снабдяването [на] войсковите части с коне; да набавя боеви материали, които не се изработват в работилниците и за които се отпущат суми по бюджета или са разрешени от военний министър; да открива кредити в разпорежданието на третестепенните органи за набавки и поправки, предвидени в бюджета и да води инвентар на всичкото оружие и други боеви материали във войсковите части и складове в областта и да представлява тримесечни отчети във Военното министерство.

Референтът по инженерната част е орган на началника на дивизионната област и е длъжен да се грижи за:

а) постройката, ремонтът и поддържанието на всичките войскови здания, укрепени места, стрелбища и пр.; б) да попълнява и снабдява войсковите части и складове с инженерни инструменти и др. потреби, като ги изисква от инженерний арсенал или пък ги набави съобразно бюджетните средства; в) снабдявание крепостите с инженерни потреби; г) попълняването на военнотелеграфните и пощенски потреби; д) контролирание състоянието на инженерното имущество във войсковите части и складове; е) води инвентар за състоянието на инженерното имущество в областта и да представлява отчети за тях във Военното министерство и пр.

Референтът по санитарната част е така също подчинен на началника на дивизионната област и е длъжен да се грижи за:

Поддържанието и пазението [на] здравието на военнослужащите, попълнявание и снабдявание болниците и санитарните складове със санитарни потреби и прибори, като ги изисква от Главното санитарно слагалище или ги набавя според бюджета; водението [на] инвентар за целий санитарен материал и прибор в болниците и слагалищата; открива кредити за дребни набавки и поправки; контролира състоянието на санитарните потреби и прибори и праща отчети за състоянието на тези неща във Военното министерство.

От изложеното до тука за устройството на интендантската част е лесно да се забележи, че дивизионните управления са направени твърде самостоятелни във всяко отношение. Началникът на дивизията е поставен в положение да има найточни сведения за състоянието на коя и да е част от домакинското устройство на частите и учрежденията в дивизионната област чрез своите органи: Интендантурата и референтите, да приема[т] мер[к]и за своевременното снабдявание частите и складовете с всичко тям необходимо. Това устройство на административната част, от една страна, освобождава командирите на частите от многото и често

твърде дребнави грижи за устройството на частите и им дава възможност да посветят времето си всецяло на подготовката на своите части в строево и учебно отношение, а от друга страна, като възлага грижите за устройството на домакинската част на дивизионните управления, дава възможност на последните да си приготвят опитен персонал по интендантската част за военно време, обстоятелство, което има особено важно значение за военно време, гдето импровизованото интендантство не може да бъде твърде полезно, а в някой случай и вредно.

Третестепенни органи са войсковите части и на тях се възлагат обезаност да се грижат за непосредственото снабдяване на частите с пари, материалната част и боеви припаси, по разпорежданията и указанията от дивизионните управления. За тази цел войсковите части имат само по един ковчежник като помощник на началника на частта по снабдяването с пари и други потреби. На него се възлага: а) да заведва касата; б) да приема пари и предмети по заповед от началника; в) да раздава пари и вещи по наряд от началника; г) да води паричните книги и инвентарите; д) да проверява паричните разчети и списъците на вещите на командите от частта. Само във военно време за снабдяването на отделните части с храни и фураж се назначава един комисар.

От това се вижда, че домакинската част в отделните войскови части е твърде опростена и че е пренесена главним образом в областните дивизионни управления.

Такова е изобщо устройството на административната част в сръбската армия.

В заключение трябва да кажем, че сръбската армия към мобилизацията си е имала материалната си част в твърде недостатъчно количество, но че съществуването още от мирно време [на] добре подготвени военно-административни органи, е давало пълна възможност – при условие, че е имало достатъчно парични средства – да се заготви недостигающето в едно твърде незначително време, даже през времето на самата мобилизация и съсредоточавание, още повече, че дивизионните началници и областната интендантура още от мирно време са имали точни сведения за всичко, що е недостигало, знаяли са средствата на областите си и трябва да се предполага, имали са готови съображения за начина, по който можат се достави в случай на нужда всички недостигающи предмети и вещи по материалната част. Всичко това в значителна степен е облекчавало мобилизацията на сръбската армия.*

Състояние на въоръжените сили на воюющите страни до обявлението на войната**

Историческо развитие и устройство и състояние на българските войски до мобилизацията им

Българската войска пред Сръбско-българската война едва броеше седмата година от своето съществуване. Нейното начало е положено през пролетта на 1877 година и то вън от пределите на България. Преди обявлението на Руско-тур-

* Другата редакция на част от параграфа е дадена в Приложение № 2.

** Авторът е започнал тази глава по същия начин, както и началото на изложението.

ската война, когато руската армия се събираше в Бесарабия, няколко хиляди души българи, които бяха взели деятелно участие в българските въстания и в Сръбско-турската война през 1876 година, се явиха в гр. Кишинев с цел да постъпят в редовете на руската армия и заедно с нея да се борят за свободата на своето отечество. От тези доброволци в Кишинев бяха сформировани две отделни дружини, на които се присвои названието „Българско опълчение".

След преминаването на руската армия в Румъния, през време на приготовленията ѝ за преминаването на Дунава, сформирането на нови опълченски дружини се продължава в гр. Плоещ, а когато преминаването на Дунава беше извършено, Българското опълчение бе назначено в отряда на генерала Гурко, с който отряд опълчението взе деятелно участие в боевете при Стара Загора и Казанлък и при славната защита на Шипка, гдето опълчението показа чудеса от храброст, спечели неувядаема слава и показа пред света, че българинът е запазил през петвековното робство юначеството на своите прадеди.

През време на войната формирането на опълченските дружини от българи доброволци, които пристигат от всички страни на България, се продължава и дружините достигат до 12 и една отделна конна сотня. От това опълчение и води началото си българската войска.

След свършването на Руско-турската война, Българското опълчение, като съставено от доброволци, трябваше да се разпусне, но в същото време за новосъздаденото според Санстефанския договор Българско княжество трябваше да се сформирува нужната войска. През пролетта на 1878 год. по-голямата част от опълченците бе разпусната, но заедно с нейното разпущане се произведе един правилен военен набор, с който се допълниха бившите опълченски дружини, които вече влизаха в състава на българската войска, на която бе присвоено названието „Българска земска войска". През август месец същата година бе произведен още един набор от всички места, заети от руската армия и Българската земска войска се състави от 30 отделни пехотни дружини, 8 батареи артилерия, 6 сотни кавалерия, 1 рота о[б]садна артилерия и 2 саперни роти.

Офицерский и унтерофицерский кадър за Българската земска войска бяха взети от руската окупационна армия, но в същата година бяха открити: Военно училище в София за подготовка [на] офицери и Учебен батальон в гр. Раховица за подготовка [на] ун[тер]офицери от българските младежи.

Временното управление на Българската земска войска беше възложено на особен Военен отдел, който [се] състоеше при императорский руский комисар и който отдел по-късно послужи за формирането на Военното министерство.

През пролетта на 1879 год. Българската земска войска, вследствие [на] раз-

---

Различен е само текстът: „Ето защо изучването или описанието на която и да е война, трябва всякога да бъде предшествувано от едно подробно изложение за устройството и състоянието на въоружените сили на воюющите страни. Ръководими от това начало, ние считаме за твърде необходимо, преди да почнем описанието на военните действия през Сръбско-българската война, да разгледаме устройството и състоянието на въоружените сили, с които разполагат двете страни във всяко едно отношение". В последствие целият този увод е задраскан.

делянието [на] България, по решението на Берлинский конгрес, на Българско княжество и автономната област, наречена „Източна Румелия“, се раздели на две части – по-голямата част, а именно: 21 дружини, 8 батареи, 4 конни сотни, 1 о[б]-садна рота, 1 1/2 рота сапери, останаха в Княжеството и образуваха княжеските войски, а по-малката част – 9 дружини пехота, две конни сотни, 1/2 рота сапери и една новоформирана полубатарея, останаха в Южна България и съставиха милицията на областта. От тогава и до 6-ий септември 1885 год. войските на Княжеството и Източна Румелия съществуват и се развиват отделно и независимо едни от други, както е по-долу изложено.

За устройството на Българската земска войска бяха установени от императорский комисар „Временни общи основания“, но с учреждаването на българското княжеско правителство, Временните общи основания бяха заменени с „Привременно положение за българската войска“, утвърдено от Н[егово] В[исочество] Княза. Това Привременно положение установлява следующето устройство на княжеските войски:

Върховното началствување на войските в Княжеството в мирно и военно време принадлежи на Н[егово] В[исочество] Княза, комуто се принася клетва за вярност. Изпълнителната власт по военното управление на страната, под високий надзор и ръководство на Н[егово] В[исочество] Княза, принадлежи на военний министър, който е отговорен пред Княза и Народното събрание.

Въоружените сили на Княжеството се разделят на постоянни войски (действующа армия) и народно опълчение. Службата във въоружените сили е обязателна за всички български поданици, които са способни да носят оружие във възраст от 21 до 40 години. Службата в постоянните войски за всички родове оружия е определена [на] 10 години, от които 4 години под знамената и 6 години в запаса. Службата в народното опълчение е от 21 до 40 год. възраст за всички, способни да носят оружие, които не се числят в постоянните войски и запаса им.

При изпълнение [на] службата в мирно време са допуснати освобождения по семейно положение, обществено положение и образование, но подробностите за тези освобождения не са определени. Попълняването [на] постоянните войски в мирно време е териториално, по губернии и окрузи; изключение е направено само за мюсюлманското население, което в състава на войсковите части не трябва да надминава 1/3 част от щатното им число.

Устройството на постоянните войски в мирно време е следующето: Отделните войскови части (дружини, батареи и сотни) в по-големи единици не се съединяват, но за управлението на войската територията на Княжеството е разделена на три Военни отдела: Източен, Западен и Софийски. Отделите представляват от себе си местни военни управления, на които са подчинени всички войскови части, квартирующи временно или постоянно в района на отдела, за изключение на артилерийските и инженерните части, които в учебно и техническо отношение остават подчинени: първите на началника на артилерията, а вторите на заведующий военно-инженерната част в Княжеството.

Във военните отдели е съсредоточено и делопроизводството по счислението

на запаса и народното опълчение. Командирите на пехотните дружини в същото време са и окружни воински началници и на техните управления е възложено делопроизводството по набора и счислението на запасните в окръга, в който е сформирована дружината и причислените към него окрузи.

Главното управление за войската е Военното министерство, което има три отделения: строево, инспекторско и домакинско.

Такова е в общи черти устройството на княжеските войски за мирно време. Що се касае за устройството им за военно време, трябва да се каже, че то остава неизвестно, понеже в Привременното положение нищо не е указано.

В следующата 1880 год. Привременното положение за българската войска е няколко изменено с въвеждането на два специални закона: Законът за вземание [на] новобранци в българската войска и Законът за народното опълчение. Законът за вземание [на] новобранци в българската войска окончателно установява общеобязателната войнска тегоба за попълняването [на] войската с войници и определя подробно освобожденията, които се допущат, а така също и начина за извършването на наборите. Едно по-съществено изменение, което прави този закон, е по сроковете на службата под знамената в постоянните войски, като установява, че този срок е две години за първата и три години за останалите родове оружия. Срокът за службата в запаса на постоянните войски е определен: за пехотата осем години, а за другите родове оружия пет години.

Законът за народното опълчение има по-голямо значение, защото той установява организацията на народното опълчение, т.е. на тази част от въоръжените сили, която в другите господарства има важно значение за отбраната на господарството.

Народното опълчение, според закона, се съставлява от всички мъже, които са по-млади от 40 години, способни да владеят оружие и които не са на служба в постоянните войски и запаса им; само болест и физически недостатъци освобождават от личното изпълнение на службата в опълчението.

Опълченците в мирно време не могат да се откъсват от занятията си, за да участвуват във военните упражнения повече от 50 дена в годината, от които делничните дни не трябва да бъдат повече от десет и не повече от седем наред. Опълченците се поддържат на своя сметка, носят свое облекло, а от държавата получават оружие и боеви припаси. Обучението на опълченците се произвежда по общините от особени инструктори, избрани измежду запасните войници.

Народното опълчение се явява подчинено на Министерский съвет, който е най-високата инстанция по делата на опълчението и който решава всички спорни въпроси по доклад от съответствующий министър. Във Военното министерство се съсредоточават делата в чисто военно отношение, като: назначавание [на] окружни войнски началници, изработвание [на] програми за обучението на опълчението, отпущание [на]оружие и боеви припаси и контрол на обучението.

Във всяко административно окружие опълчението се управлява и заведва от Окръжен опълченски комитет, който се избира от опълчението на окръга, а за заведвание [на] обучението във всеки округ се назначава окружен войнски началник, който е и член в комитета. Окръжний комитет се състои от председател и четирима

членове, избираеми за една година. Комитетът при встъпване в длъжност дава клетва за правилното и безпристрастно изпълнение на възложените му обязаности.

На Окръжний комитет лежи обязаност: да определя коя категория от опълчението (по възраст и други условия) трябва да се повика на обучение; да определя времето за раздаване на оружие; да решава спорните въпроси между населението и инструкторите; да съставлява разписания за занятията с опълчението в окръга и да следи за привеждането им в изпълнение. Комитетът така също определя наказанията, които трябва да се налагат на опълченците от цели села и махали за грешки, направени при обучението от цели чети. По отношение же към всеки опълченец отделно, комитетът има дисциплинарна власт да прави мъмрания, строги бележки, да глобява от един до петдесет лева и най-после, да наказва със затвор от един до три дена. Постановленията на комитета по налагание [на] известно наказание се привежда[т] в изпълнение от административните власти като по окончателна присъда.

На окръжний войнски началник се възлага да следи за успешний вървеж на обучението, за което той трябва да обхожда окръга поне шест пъти в годината, да изпитва в знание [на] службата запасните войници, които искат да заемат инструкторска длъжност, да назначава и сменява инструкторите.

Най-голямата войскова единица в опълчението е четата, която трябва да има не по-малко от 100 и не повече от 200 души; четите се формируват по общините по особено разписание, което се съставлява от окръжний управител. Всяка община формирува една или повече чети, в зависимост от числото на опълченците в общината; общини, които имат по-малко от 100 опълченци, се присъединяват към съседните общини.

Опълченските чети обикновено биват пехотни, но опълченци, които имат добри коне, могат да се явяват на служба с конете си и в такъв случай се формируват опълченски конни сотни.

Опълченските чети се делят на десетини и се управляват: четите от четници, а десетините от десетници; четниците се избират от опълченците на цялата чета и се утвърдяват в длъжност от Окръжний комитет, а десетниците от десетината и се утвърдяват в длъжност [от] четника. Помощник на четника е подчетникът, който се избира от десетниците. За изпълнение на фелдфебелската длъжност в четата четникът избира един измежду десетниците, на когото се присвоява званието наредник.

Четникът и подчетникът са офицерите на четата и на тях се възлага обязаност да следят, щото опълченците редовно да се явяват на обучение, да следят за обучението им и за спазването на оружието и боевите припаси.

Такова е в общи черти устройството на народното опълчение за мирно и военно време.

Върху Привременното положение за българската войска и горните два закона почива главним образом по-нататъшното развитие на княжеските въоружени сили до Сръбско-българската война. Затова считаме за нужно да разгледаме какви въоружени сили би могло да има Княжество[то] в количествено и качествено отношения при пълното им развитие според тези закони.

Горните закони и положения разделят въоръжените сили на Княжеството на две съвършено отделни и независими една от друга категории: постоянни войски със запас (действующа, полева армия) и народно опълчение (местна, резервна армия). Първата категория (постоянните войски) имат по-пълна и по-правилна организация, но само за мирно време. При пълното си развитие действующата армия на Княжеството може да достигне най-много до 60 хиляди души, заедно със запаса, при условие, че в мирно време постоянно ще се държат под знамената, както е предвидено в Привременното положение 16 000 души. В качествено отношение действующите войски на Княжеството трябва да се считат за достатъчно добри, понеже срокът на службата под знамената е достатъчен за подготовката на добри войници. В организационно отношение действующите войски трябва да се считат за слабовати, защото кадърът, числото на отделните войскови части, които за тях се съдържа в мирно време, е малък и не може да помести целий запас, а ще изисква формирование на нови отделни войскови части при самата мобилизация, които части, освен гдето сами ще бъдат слаби като новоформировани, но като се отдели за тях кадър от съществующите части, ще отслабят и последните. Ако пък се допусне, че при мобилизация няма да се формируват нови части и че запасът на постоянните войски ще има изключително назначение да служи за попълнявание [на] съществующите в мирно време войскови части до военний им състав, то княжеските действующи войски ще бъдат много добри в качествено отношение, но твърде незначителни в числено (около 30 000 души).

Що се касае до народното опълчение, за него може да се каже, че по своето устройство и военна подготовка, то не представлява въоружена сила колко годе способна за военни действия и че на него не трябва да се гледа освен като на въоружена стража, която може да изпълнява службата в страната в отсъствието на действующите войски. И наистина, ако разгледаме закона за народното опълчение, ще видим, че народното опълчение не може в никой случай да създаде способна за военни действия войска. Най-напред опълчението, при установений за обучението му начин, не може да получи даже най-елементарната военна подготовка. Законът за народното опълчение, като допуща избор на началствующите лица (четници и десятници), като въверява управлението в окръга на колегиално изборно управление, каквото е Окружний комитет, изключава съвършено войнската дисциплина, която е основата на всяка въоружена сила и опълченците нямат възможност да усвоят най-елементарните начала за подчиненост, за безусловно изпълнение [на] заповедите на началника, за дълг към службата и пр. Няма съмнение, че при такива условия народното опълчение не може* да бъде способна за военни действия въоружена сила, както това и се оказа през Сръбско-българската война.

Какви са били мотивите за създаването на закон, който не само че не увеличава въоружените сили на Княжеството, но ще ги намалява, като оставя неподготвени за военна служба едно голямо число хора, инак способни за военна

* В ръкописа следва задраскан изразът: „да бъде друго, освен един страж“.

служба, не са ни известни. Едно нещо, което може да се каже е, че наший закон за народното опълчение е почти копировка от сръбските военни закони, които се отнасят до устройството на сръбската народна войска, която в това време съществуваше. Законът, както казахме, е заимствуван, но не е обърнато внимание, че приложението му в Княжеството е съвършено несъобразно с приетите начала за военното устройство на страната и затова народното опълчение, наместо да бъде продължение от действующите войски, както това е било в Сърбия, се оказва съвършено отделно и независимо от тях даже по отношение към подчинеността му на Военното министерство.

И така, въз основанията на установените до 1881 година закони и положения за устройството на въоръжените сили, Княжеството е могло да разчитва за отбраната си изключително на действующите си войски, които при пълното си развитие могат да достигнат, както казахме, до 50 000 души.

От 1881 до 1884 год. в устройството на войските на Княжеството не са направени особено важни изменения и подобрения. През това време са се увеличавали войсковите части и са направени някои преобразования по управлението. Към края на 1883 год. войските в мирно време [се] състоят от 24 пехотни дружини, съединени в четири пехотни бригади, които заместват военните отдели, една кавалерийска бригада от два кавалерийски полка с по четири ескадрона всеки, един отделен ескадрон – конвоят на Н[егово] В[исочество] Княза, два артилерийски полка с по шест полски батареи, една пионерна дружина от четири роти и о[б]саден кадър, придаден на Русенский артилерийский арсенал. Освен това увеличение и преоформирование на частите, издадени са някои положения, които се отнасят до управлението на частите и военното домакинство, но тези положения не са от важно значение.

По отношение към устройството на войските за военно време, през горний период почти нищо не е направено. През този период доволно настоятелно е провеждана идеята, че на българската войска трябва да се придаде такова устройство, щото тя да представлява едно продължение от руската армия във всяко отношение. В такава смисъл най-много и доволно успешно е работил военний министър генерал Каулбарс. Тази идея за мнозина е била доволно съблазнителна, още повече, че при подобно устройство не е било нужно да се харчи за заготовлявание [на] материалната част за военно време, понеже в случай на нужда, всичко е могло да се получи от руската армия, за която българските [войски] трябвало да представляват един авангард.

Трябва да се признае, че до края на 1883 година българската войска се устрояваше и управляваше във всяко отношение от военните министри по тяхното усмотрение или по дадените им инструкции и че българското правителство не вземаше почти никакво участие в разрешавание [на] въпросите, отнасящи се до войската; даже кредитите по поддържанието на войската се гласуваха без разисквания, а разходването им беше почти безконтролно.

Събитията от есента на 1883 год. туриха край на това положение. Спречкванията между руските офицери и Н[егово] В[исочество] Княза, който искаше да

спази българската войска за България, предизвикаха Руско-българската военна конвенция, според която руските офицери, пълни разпоредители с българската войска до тогава, останаха на българска служба в качеството на инструктори. От тогава войската преминава в ръцете на българското правителство, което трябва да се грижи за нейното устройство, според както намери то за най-добре. Това е уговорено и в конвенцията, като е указано, че всички въпроси, които се отнасят до устройството на войската, се разрешават по същий начин, както и всички други по-важни държавни въпроси.

От началото на 1884 год. за българската войска се почва период на благоустройство; почва се създаването на самостоятелна войска, която да бъде в състояние да пази и защищава интересите на Княжеството.*

За преустрояването на княжеските войски в такова направление, твърде много се дължи на военний министър генерал княз Кантакузин, който бе назначен на длъжност след сключването на Руско-българската военна конвенция.

Княз Кантакузин, още при встъпването си в длъжност, основателно изучи състоянието на българските войски във всяко отношение и незабавно пристъпи към преустройството им и деятелно работи в това направление през всичкото време на службата си в България. Така, още в началото на 1884 год. той почна да назначава на вакантни места българските офицери за ротни и ескадронни командири и през 1885 год. половината от ротите вече се командуваха от българи, с което се удовлетвори едно от най-справедливите желания на българското офицерство. Дисциплината между офицерството, която до това време бе доволно разклатена от различните интриги и спречквания между руските и българските офицери, влезе във всички свои права и намери силна поддръжка у военний министър, който, трябва да му се даде справедливост, беше началник строг, но справедлив.** След като възстанови, така да се каже, правилни отношения между българските и руски офицери, княз Кантакузин пристъпи към преустройството на войската и към създаването на материалната ѝ част за военно време, чрез което положи началото на нейното самостоятелно съществување.

През 1884 год. бе преустроена пехотата с въвеждането на полковата организация, според която 24-те отделни пехотни дружини бяха сведени до 8 пехотни полка с по три дружини всеки полк. При формирането на полковете бе определен техний състав както за мирно, така и за военно време. Кавалерията и артилерията не претърпяха никакво изменение, а на пионерната дружина бе придадена една телеграфна рота. Заедно с преустройството на пехотата бяха издадени положения за управлението на бригадата и полка, в които точно се определяха правата и длъжностите на бригадните и полкови командири; тези положения, които останаха в сила до последно време, попълниха една голяма празнота във военното ни

---

* В ръкописа следва задраскан текст: „В периода от 1884 до есента на 1885 год. българската войска е преустроена и почти побългарена; в този кратък период за войската е направено твърде много повече за устройството, отколкото от войската във всяко отношение“.

** Следва зачертан текст: „и ценеше за способностите на офицерите по техните дела“.

управление, защото до тяхното издаване частите се командуваха и управляваха по усмотрението и в зависимост от личните взглядове на началниците на частите, вследствие на което владееше една пълна неопределеност за правата, длъжностите и отговорността на началствующите лица.

Едновременно с това се преустрояваше и материалната част на войската и се приемаха мер[к]и, както за привеждането ѝ в известност, така и за попълнението ѝ. До 1884 год. състоянието на материалната част на войската бе неизвестно за самото Военно министерство; почти във всеки град на България имаше разни складове с различно имущество, но това имущество не бе приведено в известност, нито пък бяха взети мер[к]и за неговото запазване, вследствие на което една голяма част от това имущество бе дошло до пълна негодност. Военний министър, като изучи състоянието на материалната част на войската и като намери, че тя се намира в твърде неудовлетворително състояние, изиска от Народното събрание свръхсметен кредит, който се предназначи за попълнявание [на] въоръжението и боевите припаси, които бяха в недостатъчно количество, за да се обезпечи нужната готовност на войската за военно време. В същото време бяха взети мер[к]и и за попълняването [на] облеклото и снаряжението на войската, които до това време бяха в твърде неудовлетворително състояние.

С една реч, направено бе всичко, което можеше да се направи, за да се даде на войската по-правилно устройство и готовност*.

През 1885 год. българската войска има следующето устройство и състав:

Пехотата. Състои [се] от 8 пехотни полка с по три дружини всеки полк. Пехотните полкове образуват четири пехотни бригади с по два полка всяка.

Кавалерията. Състои [се] от два кавалер[ийски] полка с по 4 ескадрона и един отделен ескадрон – конвоят на Н[егово] В[исочество] Княза. Всичката кавалерия съставлява една отделна кавалерийска бригада.

Артилерията. Състои [се] от два отделни артилерийски полка с по шест полски батареи всеки полк.

Пионерната дружина. Състои [се] от четири пионерни и една телеграфна рота.

За военно време пехотните полкове остават осем, но числото на дружините в полка е четири, наместо три; освен това, за всеки пехотен полк при мобилизация се формирува една запасна дружина, която има назначение да попълнява полка с войници през време на военните действия и освен това, ако има достатъчно число офицери и запасни войници, може да се развърне в отделен пехотен полк в четири дружинен състав.

За кавалерията, артилерията и пионерите нови части за военно време не е предвидено да се формируват.

Подробний же състав на княжеските войски към 1-ий септември 1885 год. е показан в следующата таблица:

---

* Следва зачертан текст: „и в продължение на една и половина година войската, може да се каже във всяко отношение, получи съвършено друг изглед“.

Таблица
за състоянието на княжеските войски към 1-ий септември 1885 година

Название на управленията и частите на войската	***офицери***		***войници***					***коне***		
	щаб офицери	обоз офицери	ун[тер]офицери	музиканти	редници	нестроеви	всичко	строеви	артилер[ийски]	обозни
Военно министерство	5	14								
Военно училище	1	14	20	“	246	2	268	-	-	-
Всичко:	6	28	20	“	246	2	268			
Пехота										
I-ва пеша бригада	1	3								
1-ий пеши Софийский полк	2	47	102	61	1158	77	1398	5	-	17
2-ий пеши Струмский полк	3	46	116	60	1078	48	1302	5		24
II-ра пеша бригада	1	2								
3-ий пеши Бдинский полк	3	43	101	57	1158	41	1357	4	-	24
4-ий пеши Плевенский полк	3	44	64	55	1116	44	1279	4	-	20
III-та пеша бригада	1	1								
5-ий пеши Дунавский полк	3	49	91	59	1019	42	1211	5		21
6-ий пеши Търновский полк	2	44	77	60	1182	50	1369	5		24
IV пеша бригада	1	2								
7-ий пеши Преславский полк	3	45	76	60	980	45	1161	4		21
8-ий пеши Приморский полк	2	49	94	60	1034	44	1232	5		19
Всичко пехота:	25	375	721	472	8725	391	10 309	37		170
Кавалерия										
Конвой на Н. В. Княза	2	6	16	5	169	6	196	152		2
Конна бригада	1									
1-ий конний полк	2	26	38	9	506	32	585	399		6
2-ий конний полк	3	26	44	9	422	35	510	426		6
Всичко кавалерия:	8	58	98	23	1097	73	1291	977		14
Артилерия										
Артилерийско управление	2	5								
1-ий артилерийски полк	3	26	52	9	662	28	751	46	198	24
2-ий артилерийский полк	2	25	47	9	596	30	682	49	197	22
Артилер[ийски] арсенал и лаборатория	1	5	3	52	84	11	150	-	-	8

Всичко артилерия:	8	59	102	18*	1390	73	1583	95	395	54
Пионери										
Пионерна дружина	1	16	29	10	480	16	535	1	-	9
Флотилия и морска част	1	7	19	-	140	64	223	“	“	-
Всичко във войската	49	543	989	523	12 078	619	14 209	1110	395	247
По щатовете се полага	71	613	1293	547	15 614	709	18 163	1178	396	270
Недостигат	22	70	304	24	3536	90	3954	68	1	23

Към 1-ий септември 1885 год. по списъците са се числили в запас на постоянните войски около 42 515 души, които по родовете на оръжията са се разпределяли така: пехота: 37 301, кавалерия 1261, артилерия 3215, пионери 587 и моряци 151. Прибавени запасните войници към състоявшите към това време на действителна служба, ще съставят всичката княжеска действующа войска, която в такъв случай ще има пехота 47 610, кавалерия 2552, артилерия 4798, пионери 1122 и моряци 374 души. Всичко: 56 456 души. Такова е списъчното състояние на княжеските действующи войски към 1-ий септември 1885 година.

Що се касае до народното опълчение, то, макар и да нямаме точни сведения, е било по-многочислено от действующите войски, но към 1-ий септември е било още неустроено и в много окрузи съвършено необучавано и невъоружено и затова в разчет при изчислението въоружените сили на Княжеството не трябва да се взема.

Развитието и устройството на южнобългарските войски от 1879 до 1885 година в общи черти е било следующето:

При отделянието на Южна България от Княжеството, в Южна България останаха, както по-напред казахме, от бившата Българска земска войска: 9 дружини пехота, 2 сотни кавалерия, 1/2 рота сапери и 1/2 батарея новоформирана. Тези войски отначало съставиха милицията на областта, но на следующата година те трябваше да се преустроят според положенията, установени от Органический устав за областта, който определяше и военното ѝ устройство.

Според този устав военното устройство на областта е следующето:

Във военно отношение територията на областта е разделена на 12 военни окружия; всяко военно окружие е разделено на четири ротни околии. Всяко военно окружие формирува по една пехотна дружина в четири ротен състав. Дружината се командува от дружинен командир, който в същото време е и комендант на военното окружие. Ротните околии се управляват от фелдфебели, които са органи на окружний комендант по производството на набора и счислението на запасните. Службата в милицията на областта е задължителна за всички способни за военна служба във възраст от 20 до 40 год. Службата же под знамената в милицията е две години, но предвид на това, че съдържаните в мирно време кадри са били слаби, то по-голямата част от повикваните ежегодно на служба младежи са служили само по 2 месеца под знамената.

* Не е ясно защо авторът е пропуснал да прибави в общата сума и числеността на артилерийския арсенал и лабораторията. Верният брой би трябвало да е 70.

Общий контингент на подлежащите на служба в милицията във възраст от 20 до 40 години е разпределен така: лицата във възраст от 20 до 24 години са съставлявали първото опълчение (действующи войски); лицата от 24 до 28 години са съставлявали второто опълчение (резервна армия); лицата във възраст от 28 до 32 години са съставлявали третото опълчение (общ резерв), а всички останали до 40 год. възраст са съставлявали опълчението, което е могло да бъде повиквано само в случай на крайна нужда.

Главното управление на областната милиция се съсредоточава у началника на милицията и жандармерията, който се избира и назначава на длъжност от султана. При началника на милицията и жандармерията състои щаб, разделен на две отделения: персонално и административно. Щабът се управлява от началник-щаба, който се назначава от султана, а отделенията – от началници на отделенията и помощници.

Към милицията на областта е причислена и жандармерията, която има свое особено военно устройство. Жандармерията е пеша и конна.

За подготовка на офицери и ун[тер]офицери за милицията и жандармерията съществува отделен учебен батальон от две пехотни роти. Към този батальон са присъединени кавалерийский ескадрон, полубатареята и саперната рота.

Според горното устройство милицията на областта в мирно време е трябвало да [се] състои от: 12 пехотни дружини, учебен батальон, ескадрон кавалерия, полубатарея и една саперна рота.

Дружините отначало са имали по четири роти, но с течение на времето, областното правителство по икономически съображения е намалявало най-напред числото на войниците в ротите, а по-късно и числото на ротите в дружините, така щото през 1885 год. 12-те дружини имат само 18 роти.

Жандармерията е броила около 1500 души, от които 900 пеши и 600 конни.

Подробний же състав на милицията състояща на действителна служба към началото на 1885 год. е*: 20 роти, 1 кавалер[ийски] ескадрон, 1/2 батарея и 1 саперна рота, които са имали 137 офицера, 386 ун[тер]офицера и 3273 войника.

В запаса на милицията към 1-ий януарий 1885 год. по списъците са се числили до 60 000 души. От тях се числиле около 21 000 в първото опълчение, заедно със състоявшите на действителна служба (3669 чел[овека]) – 19 000 души във второто опълчение и 23 000 души в третото опълчение (общий резерв). Но всичкий запас на милицията не трябва да се взема в разчет, защото една значителна част от него е съставен от хора, които, макар и да са способни за военна служба, съвсем не са служили във войската, следователно са хора, съвършено неподготвени за военна служба. Такива трябва да се считат всички лица от третото опълчение и почти половината от второто опълчение, т.е. около 32 000 души. Останалите около 25 000 души запасни от първото и второто опълчение наистина са служили в милицията, но тяхната подготовка е била слаба, защото около половината от тях са служили в милицията по-малко от една година. Само около 16 000 души от всички обуча-

---

* При редакцията е зачертан следният текст: „бил е показан в следующата таблица“, която авторът не е съставил.

вани са служили в милицията повече от една година и те са собствено запасните войници, които по своята подготовка биха могли да се сравняват със запасните и княжеските действующи войски. При изчислението же на въоръжените сили на областта трябва да се вземат в разчет всички обучавани войници (25 000), защото, колкото слабо и да са подготвени, все [са] могли да послужат, било за попълнението на съществующите части, било за формированието на нови. Следователно, Южна България към септември 1885 год. е могла да разполага с около 28 000 души обучавани войници, от които 3600 души на действителна служба и около 25 000 души в запаса.

И така, в предвечерието на Съединението, последствие на което беше Сръбско-българската война, Княжеството и Южна България разполагаха със следующето количество войници, които можеха да бъдат употребени за действие в полето: Княжеството с 56 000 души, от които около 14 000 души на действителна служба и 42 000 души в запас и Южна България с около 28 000 души, от които 4000 души на действителна служба и около 24 000 души в запас. Всичко в Северна и Южна България около 84 000 души. При мобилизацията же, както ще видим на свое място, по разни причини въоръжените сили на Северна и Южна България в действителност бяха много по-малко.

Такова е развитието, устройството и състоянието на всичките въоружени сили, с които Северна и Южна България можеха при най-големи усилия да разполагат в предвечерието на Съединението.

Северна и Южна България разполагаха с още едно твърде значително количество хора – опълчението на Княжеството, общий резерв и опълчението на областта – способни да носят оружие, но съвършено неподготвени за военна служба, които в случай на крайна нужда и достатъчно време, можеха да бъдат подготвени поне за последующето попълнение на действующите войски.

Б. Устройство и състояние на материалната част на българските войски до мобилизацията им

Боевата способност и готовност на армията обикновено се намира в твърде голяма зависимост от устройството и състоянието на материалната част на армията. Под общото название „материална част на армията“ ние разбираме: въоръжението, снаряжението, боевите припаси, облеклото, санитарните средства, обозът, храната и пр.

Състоянието на материалната част на българските войски към септември 1885 година е следующето:

Въоружение. Княжеските войски, както и южнобългарските, още при създаването им бяха въоружени: пехотата с пушки от системата „Кр[и]нка“, кавалерията с шашки и карабини „Кр[и]нка“, а артилерия с 9-фунтови руски медни и стоманени орудия и с 8 и 9-сантиметрови Круповски далнобойни орудия, взети от турската армия.

През 1880 година пехотата и кавалерията от княжеските войски се превъору-

жават с берданoвски пушки. Южнобългарската милиция тоже се превъоръжава през 1882 год. със същите пушки, но числото им е било незначително (5000), така щото с тези пушки са били въоръжени само частите, състоящи на действителна служба.

Към 1-ий септември 1885 [година] състоянието на предмети от въоръжението в Княжеството и Южна България е било следующето:

В Княжеството е имало всичко около 43 000 берданoвски пушки, от които 39 000 пехотни, 3000 драгунски и 700 карабини. С драгунски пушки са били въоръжени конните полкове и пионерната дружина. Пехотните пушки са били раздадени по 3648 на пехотен полк, а останалите са се пазили в складовете в Русе, Шумен и София. С обявяването на мобилизацията на пехотните полкове са били раздадени още по 1000 берданoвски пушки, които са се предназначавали за въоръжаване на запасните дружини на полковете. В Южна България, както казахме, има само 5000 берданoвски пушки. Всичко берданoвски пушки – около 48 000.

Берданoвски патрони има: в Княжеството около 10 милиона, разпределени между частите; в Южна България е имало само 2 милиона патрона. Всичко берданoвски патрони около 12 000 000. Освен това, през 1885 год. на Тулский завод са били поръчани от Княжеството 8 000 000 такива патрони, от които само 3 милиона пристигнаха на време. Изобщо, заедно с получените през Сръбско-българската война три милиона патрона, на берданoвска пушка се падаха средно по 300 патрона.

Но освен берданoвските пушки, Княжеството и Южна България разполагаха още със значително количество пушки и патрона от системите „Кр[и]нка“, „Снайдер“, „Шаспо“ и „Мартини“. Кринковски пушки в Княжеството имаше около 70 000, от които 35 000 на ръце у опълчението, а останалите по складовете. В Южна България имаше около 90 000 кр[и]нковски пушки, от които около 80 000 раздадени на населението. Кр[и]нковски патрони в Княжеството има около 70 000 000, а в Южна България до 20 000 000. От другите системи пушки заслужават внимание Мартините, числото на които в складовете и населението достигат до 10 000, с около 3 милиона патрони. Княжеството и Южна България, следователно, разполагат с: 48 000 берданoвски пушки с 15 милиона патрона, 160 000 кринкови пушки със 100 милиона патрона, 10 000 „Пибоди – Мартини“, с 3 милиона патрона. Всичко около 220 000 пушки със 118 милиона патрони. За въоръжението на артилерията Княжеството разполага със следующето количество орудия и снаряди:

1) За въоръжение [на] артилерийските полкове: 48 орудия 9-фунтови, 16 орудия 9-сантиметрови и 29 орудия 8-сантиметрови. Всичко 93 орудия. Три орудия не са достигали на вторий Артилерийский полк.

2) За формирование на нови артилерийски части: 4-фунтови орудия – 24, 9-фунтови орудия изправни – 4,9-сантиметрови недалнобойни – 30 (5 изправни), 16 орудия 8-см. недалнобойни, трифунтови горски – 9, Витвортски горски – 6, шестсантиметрови горски – 5 орудия. Всичко полеви орудия – 74, горски – 20 орудия.

3) Крепостни и о[б]садни орудия: 24-фунтови дълги – 7,24-фунтови къси – 4, мортири шестдюмови – 7, скорострелки – 5.

Всичко в Княжеството и Южна България (4 деветфунтови орудия) има 214* орудия от разни системи и калибри.

Снаряди и заряди към орудията има:	снаряди	заряди
За 9-ти фунтови орудия	12 000	78 000
За 9-ти сантиметровите далнобойни орудия	5000	няма готови
За 8-сантиметровите далнобойни орудия		2500
За 9-ти сантиметр[ови] недалнобойни орудия	27 000	неизвестно
За 8-сантиметрови недалнобойни		22 000
За 6-ти сантиметровите горски		12 000
За 3-фунтовите горски		3000
За 4-фунтовите полеви	42 000	41 300
За 24-фунто[вите] дълги }		
За 24 " къси }	17 000**	8000

Барут за снаряди: около 180 000 килограма

Кавалерията е била въоружена, освен с драгунските пушки, с шашки и револвери „Смит-Весона". Пионерната дружина с драгунски бердановски пушки.

От изложеното до тука се вижда, че българските войски са разполагали с достатъчно, макар и твърде разнообразно въоръжение за всички родове оръжия.

Снаряжение. Предметите от снаряжението изобщо са недостатъчни във всички родове оръжия. Особено чувствителен е този недостатък в южнобългарските войски.

Пехотното снаряжение на войската не е било окончателно установено и до 1884 год. такова е правено по дружините по усмотрението на дружинните командири и е било твърде разнообразно. От пехотното снаряжение имало е няколко хиляди поясни патронни сумки, но и те са били недостатъчни.

В някои само дружини са били заведени и построени презраменни патронни сумки и то в недостатъчно количество.

В 1885 год. са били закупени 15 000 комплекта пехотно с[на]ражение, което още в същата година е било раздадено в полковете, но то е било достатъчно само за мирний състав на пехотата. Това е всичкото снаряжение, което може да се счита напълно пригодно, защото всичко останало е било малко, износено и непригодно, за изключение [на] патронните сумки, които, както казахме, са били в недостатъчно количество. Вследствие на този недостатък, при мобилизацията почти половината от войниците на полковете оставаха без снаряжение. Една част, твърде незначителна обаче, беше закупена от полковете, но при все това, при тръгването в поход войниците бяха зле снаряжени. Този недостатък принуди командирите на частите да разстроят така да се каже комплектите от новото снаряжение, като го

* Първоначално авторът е написал 198, което впоследствие е коригирал.

** При посочването на броя на снарядите за 24-фунтовите дълги и къси оръдия найнапред авторът ги е разделил по отделно, съответно 7000 и 5000, но впоследствие е задраскал тези числа и е написал след голяма скоба 17 000.

разпределиха по части между войниците. Така едни войници носеха ранцеви торби и поясни сумки по една и по две, а други носеха сухарните торби наместо ран[и]ци, а патроните в презраменните сумки. За сухарни торби се приспособяваха или собствените торби на войниците, или се приготовляваха такива платнени.

При всичко това снаряжението оставаше недостатъчно и много войници трябваше да носят патроните по джебовете си, а хляба в пазвите си догдето се снабдят с каква-годе торба.

Южнобългарските войски отначало нямаха почти никакво снаряжение, но отпосле те се сдобиха с каквото бе възможно и до колкото можеше да се намери в страната. Презраменните сукнени, платнени и рядко кожени патрондаши послужиха за носение на патрони; ран[и]ците бяха заменени с местни торби, каквито се намерваха под ръка.

Палатки имаше в твърде недостатъчно количество, като макар и да се носеха, не принесоха почти никаква полза и войската почти всичкото време прекара на бивак под открито небе и по квартири, когато имаше възможност да се разположат в такива.

Шанцев инструмент, носим и возим, имаше в достатъчно количество и полковете бяха достатъчно снабдени с такъв. Южнобългарските войски нямаха никакъв носим шанцев инструмент. Возим шанцев инструмент за формирование [на] инженерни паркове имаше достатъчно. Само Софийский склад разполагаше с 25 000 лопати. Инженерни паркове обаче не се формируваха и шанцевий инструмент по партии е изпращан там, гдето е било нужно, оставян без надзор и в следствие на това по-голямата част от него е останала в населението.

Кавалерията така също имаше твърде слабо конско и людско снаряжение, което едва достигаше за конните полкове. За формированието на нови конни части бе имало само около 300 комплекта конско снаряжение, кавказкий образец. Конското снаряжение постепенно е допълнявано след мобилизацията, доколкото това е било възможно.

Артилерията, както и другите родове оружие, имаше така също твърде недостатъчно снаряжение. Особено чувствителен беше недостатъкът в упрят. Артилерийските полкове имаха само по един комплект упрят и то доволно стара и износена. За формированието на нови артилерийски части и артилерийски паркове имаше няколко комплекта упрят, но тя е била сбор от разни образци, неизправна и малко пригодна.

Саперната дружина така също беше слабо снабдена, както с войнско снаряжение, така и със специално инженерно имущество. Саперните роти тръгваха в поход почти без обоз и само с това, което войниците носеха на себе си.

Облекло. Облеклото на войската беше така също в неудовлетворително състояние и в недостатъчно количество. Особено чувствителен беше недостатъкът в облекло в южнобългарските войски, които нямаха почти никакъв запас от такова. Изобщо обаче, с облекло войската беше много по-обезпечена, отколкото със снаряжение.

Севернобългарските войски към 1-ий септемврий 1885 год. разполагаха

със следующето количество облекло: шинели 24 000, мундири 33 000, панталони 32 000, шапки и фуражки 30 000, ботуши 36 000 чифта. Една значителна част, около 1/3 от това облекло, е била износена и почти негодна за употребление.

Освен това облекло, частите на войската имаха материал за облекло за около 5000 шинела, 6000 мундира, 2500 шапки и фуражки и 8000 панталона.

Този материал бе наскоро съшит след мобилизацията и послужи за попълнение на облеклото.

Към складовете на Военното министерство в София, Русе и Варна имаше към 1-ий септември следующето количество материали.

Сукно за шинели 7000 метри или за 2000 шинела, сукно за мундири 20 000 метра или за около 7000 мундира и панталони.

Ботуши готови 8000, материал за ботуши: 50 000 полустъпала, 17* стъпала, 7000 преднища.

Освен това, Военното министерство имаше законтриктовано: шинелно сукно 27 000 метра, мундирно сукно 37 000 метра, готови ботуши 9000 чифта и материал за ботуши 18 000 комплекта. Но тези материали можеха да бъдат доставени не по-рано от пролетта на 1886 година и затова те в разчет не трябва да се приемат.

Южнобългарските войски имаха само около 5000 комплекта облекло. Запас от облекло или материали не съществуваше.

Това е всичкото облекло, с което разполагаха българските войски към мобилизацията. Дали то е било достатъчно да обезпечи мобилизованите войски, ще видим на свое място.

Санитарни средства. Санитарните средства на българските войски се оказват особено недостатъчни и санитарната им част най-слабо устроена. Тука се явява значителен недостатък както на санитарен персонал, така и в материал.

Санитарната част на княжеските войски до мобилизацията им беше устроена по следующий начин:

Всеки полк имаше свой отделен лазарет, който служеше обикновено за използване на леко болните; в лазаретите се полагаше да има по 1 креват на 45 души от щатний състав на полка. Лазаретите бяха принадлежност на частите и се устрояваха и снабдяваха по усмотрението на полковите командири. Никакви щатове и табели не съществуваха за имуществото на лазаретите.

Гледането на болните се възлагаше на полковий санитарен персонал, който [се] състоеше от лекари и фелдшери. Лекари се полагаха по трима на пехотен и по един на кавалерийски и артилерийски полк. Фелдшери се полагаха по 1 на рота, батарея и ескадрон, но такива нямаше и в полковете се числяха само по 4–5 фелдшера.

Снабдяването на лазаретите с медикаменти и др. санитарни потреби ставаше от централний склад на Военното министерство, който беше снабден дотолкова, доколкото беше необходимо да се удовлетворяват потребностите в мирно време. Никакви запаси от медикаменти, санитарни материали и пр. не съществуваха.

---

* Става въпрос за 17 000, както се разбира от останалите посочени числа.

Полковите лазарети бяха единствените военно-лечебни заведения за мирно време; в тях, както упоменахме, се гледаха леко болните, а по-тежко болните се пращаха в гражданските болници.

За военно време, не само че не съществуваше какъвто и да е проект за формирането на подвижни военно-лечебни заведения, каквито имат всички армии, но не беше определено поне устройството на полковите лазарети.

Средства за превозването на болните и ранените нямаше почти никакви. В полковете имаше по една линейка, като бяха въведени само за изпитание, тези линейки по своята тежест и малка подвижност не принесоха голяма полза.

Санитарната част на южнобългарските войски се намерваше в още по-лошо състояние; тука недостатъкът във всичко беше още по-значителен.

Изобщо, трябва да се забележи, че българските войски бяха твърде зле снабдени с предмети от санитарното доволствие.

Превозочни средства. Превозочните средства на българските войски бяха съвършено незначителни даже за мирно време. В севернобългарските войскови части имаше само по 5–8 артелни кола, които едва удовлетворяваха нуждите на войската. Никакъв запас от кола и упрят не съществуваше и за военно време трябваше да се разчитва на селските кола, които трябваше да се купуват или реквизират.

Никакво положение за устройството и управлението на войсковите обози не съществуваше, така щото при мобилизацията обозите трябваше отново да се създават.

Южнобългарските войски тоже бяха лишени от всякакви превозочни средства.

Как са биле формировани и устроени обозите във време на мобилизацията, ще видим отпосле.

Храна. Хранението на българските войски се произвеждаше чрез законтрактяване на различните хранителни продукти от частни предприемачи. Никакви запаси от храна не се съдържаха в мирно време. Предприемачите, които доставляваха храна на войската, не само не бяха задължени да съдържат някакъв запас от храна, но според контрактите те се освобождаваха от задълженията си в случай, че частта се премести на едно разстояние по-голямо от 30 километра или пък че съставът ѝ се увеличи. Така щото в случай на мобилизация и поход войсковите части трябваше сами да се грижат за своето хранение. Интендантството, което в такъв случай да заведва хранението на армията, не съществуваше и затова още при самата мобилизация стана нужда да се прибегне към реквизиционното хранение на войската, което и се практикува и до демобилизацията ѝ.

По отношение към хранението южнобългарските войски се намерваха в еднакво положение със севернобългарските.

Такова е в общи черти състоянието на материалната част на българските войски към мобилизацията им.

От изложеното до тука по състоянието на материалната част на българските

войски, може да се дойде до заключение, че боевата готовност на тези войски е твърде слаба. Иначе това не е могло и да бъде, защото, както имахме случай да забележим, българската (княжеската) войска до началото на 1884 год. не е била подготовлявана за военно време, вследствие на което на материалната ѝ част за военно време не е обръщано никакво внимание. Едва от началото на 1884 год. се захваща уреждането и попълняването на тази част за военно време, но в такъв кратък срок, година и половина, нямаше никаква възможност да се предвиди, допълни и устрои всичко. Освен това, създаването и устройството на материалната част на армията, като изисква грамадни парични средства, не може да става изведнъж, а постепенно. Съвършено друго щеше да бъде положението на войската в това отношение, ако още от създаването ѝ беше определено нейното устройство за военно време и ако постепенно се набавляваше това, което ѝ беше необходимо. Финансовото положение на Княжеството даваше пълна възможност за едно постепенно набавлявание [на] материалната част на армията за военно време; нужно беше лицата, които стояха начело на армията, да употребят по-голямо желание да видят поверената им войска по-добре устроена и подготвена във всяко отношение. Само отсъствието на воля или пък преследване на други тям известни цели, можеха да бъдат причина за държанието на българските войски в едно твърде неопределено положение, неустроени и неготови.

Що се касае до неготовността на южнобългарските войски, трябва да забележим, че тя е по-оправдателна, защото, освен гдето финансовите средства на областта не позволяваха да се заготовляват каквито и да са военни запаси за военно време, но и самото положение на милицията не допускаше това. Милицията се управляваше от чужденци, чиновници на султана, на които даже личний интерес не допущаше да видят милицията благоустроена и снабдена с всичко ней необходимо. Всичко, което можеше да се направи за подобрението на милицията, трябваше да се прави като един вид контрабанда.

Сравнение на устройството и състоянието на въоръжените сили на двете страни до мобилизацията

Като изложихме историческото развитие и устройство на въоръжените сили на двете страни и състоянието на материалната им част до обявяването на мобилизацията, да направим едно сравнение във всяко отношение и да видим какви са превъзходствата и недостатъците на въоръжените сили на едната и другата воюющи страни. Това считаме за полезно, защото ще ни помогне, за да правим една по-вярна оценка върху военните операции и на двете страни.

От историческото развитие на двете армии видяхме, че сръбската армия е много по-стара от българската и че тя през 1876, [18]77 и [18]78 год. е имала възможност във войните с Турция да добие боева опитност, да спечели традиции и въобще, да добие това, което не се добива при мирната подготовка. Наистина, войната на сърбите с турците през 1876 год. беше неудачна за сърбите; сръбската армия в тази война не спечели боева слава, не показа чудеса от храброст и

самопожертвувание, а напротив, извади наяве всички свои слаби страни, доказа пълната несъстоятелност на устройството си, но в същото време в тази война се доказа, че сърбинът е добър материал и че той може да бъде добър войник при една по-правилна подготовка и при едно по-правилно и по-съобразно с исканията на военното изкуство устройство на армията.

Тези две войни, особено първата, във всеки случай останаха твърде поучителни за Сърбия, защото в тези войни, както казахме, се проявиха напълно несъстоятелността на военното устройство на господарството; тука се почерпнаха уроци, твърде скъпи в това отношение и сърбите прибързаха да се възползуват от това. И наистина, едвам мирът и спокойствието се въдвориха на Балканский полуостров и Сърбия бърза да преустрои войската и да я постави на начина, който да ѝ създаде една добре устроена войска. Това се прави при условия, не особено благоприятни, но това е било нужно и е направено. В 1883 год., както видяхме, сръбската традиционна народна войска, която е съществувала половин век, престава вече да съществува. Сърбия въвежда ново устройство на въоръжените си сили, устройство, продиктувано от политическите потребности на господарството. Ако разгледаме по-подробно устройството на сръбските въоръжени сили от чисто военна гледна точка, ще намерим, че това устройство има много слаби страни, а именно: а) съставът на действующата войска е несравнено голям и несъразмерен със състава на постоянний кадър, който окончателно се поглъща и разпилява при мобилизация, наместо да бъде обратното: постоянний кадър, като се развръща сам, да поглъща запаса, който се влива в него, без да се нарушава неговото устройство; б) Липсването на по-големи тактически и административни единици като полкове, бригади и дивизии, каквито се явяват във военно време, не дава никаква възможност да се подготви началнически персонал за командуването и управлението на тези части във военно време.

Наистина, по устройството на войската в мирно време има и полкове, и дивизии, но това са фиктивни полкове и дивизии, защото полкът се представлява от един само батальон, а дивизията от три батальона. Трите батальона обикновено квартируват отделно по окрузите на дивизионната област и се събират твърде рядко на едно място.

Началниците на дивизиите в мирно време почти никога не виждат една цяла дивизия и, разбира се, нямат възможност да се упражнят в командуването на един по-значителен отряд. Изключение са случаите, когато резервистите са събрани на обучение, като събирание повечето пъти става по окрузите. Батальонните командири (те са полковите във военно време) така също рядко виждат в мирната си практика своя батальон развърнат в полк за военно време и, разбира се, нямат възможност да се подготвят в това, което ще вършат във военно време. Само батальонните и ротни командири имат кое-каква възможност да се подготвят в командуване на ротата и батальона. Няма съмнение, добре подготвените роти и батальони са основата за правилното действувание в боя, но не по-малко е важно и ръководството на по-горните началници, без които в боя е невъзможно. Ротите и батальоните отделно могат да бъдат прекрасно подготвени, но ако те се

ръководят, командуват и управляват от неподготвен полковой командир, който не ще сумее да се възползува от тази подготовка, няма съмнение, че техний успех ще бъде половин успех: или полкът ще излезе от ръцете му и ще се разчлени на съставните си части, следователно, ще се изгуби общото ръководство, или пък полкът ще бъде употребен неправилно и често несъобразно с обстановка[та]. В същото, ако не в по-лошо положение, ще се намерят началниците на дивизиите, които може би за първи път при мобилизацията си дават отчет за величината и състава на дивизията и трудността на нейното командуване и управление в боя. Всичко това е един твърде важен недостатък в организацията на сръбската армия.

В още по-лошо положение са поставени другите родове оружия. Кавалерията, както знаем, е род оружие, който не търпи развръщание и импровизации, ако искаме, щото този род оружие да отговаря на назначението си. Между това, какво виждаме в устройството на сръбската кавалерия от действующата армия: ескадрони, които по щата имат по 150 коня, а на лице много по-малко, се развръщат в четири ескадронни полкове и формируват по един допълняющ ескадрон. За развръщанието на тези ескадрони служат кавалеристите, които се повикват от запаса, които се явяват на служба със собствени коне и снаряжение. Тези резервисти обикновено са служили във войската само две години и през стоянието си в запаса са се занимавали с частните си работи и са отвикнали от кавалерийската служба, те се явяват с коне, изпрегнати от ралото или талигата.

Естествено е, че попълнението с такъв материал конни полкове представляват кавалерия, която носи само названието, защото хората са качени на коне, но тя никога не може да изпълни назначението [си] като специален род оружие. Такава импровизована кавалерия във военно време често пъти може да бъде вредна и излишна тягост за армията. Такава кавалерия още може да бъде полезна, ако тя би имала възможност след мобилизацията да се подготви. Ако подготовката на началствующите лица още от мирно време е необходимо в пехота, то за кавалерията няма какво и да се говори. Но тука именно командирите на ескадроните от мирно [време], които са командири на полковете във военно време, не са имали никаква възможност в това, защото подготовката тука е възможна и действителна, ако тя става на действителен, а не [на] фиктивен кавалер[ийски] полк и то само под ръководството на опитен началник и под постоянен надзор. Ако в пехотата може още да се допусне, че един посредствен полковой командир, който има добри батальонни и ротни командири, би могъл да води полка в боя, да го командува и управлява, то това е съвършено неприложимо за кавалерията, гдето в боя полкът трябва често пъти да действува само по командата на полковий командир.

Казаното за кавалерията до известна степен е вярно и за артилерията, защото сръбските артилерийски полкове в мирно време имат само по 4 батареи, а във военно трябва да имат по 8 батареи и, освен това, да формиру[ват] още един артилерийски полк за вторий позив. Такова развръщание на артилерията, естествено, уничтожава кадрите и лишава артилерията от подготвен персонал. Батарея, която в мирно време има само четири запрегнати орудия, се развръща почти в четири батареи, като дава по едно орудие за кадър на батарея.

Що се касае до другите дребни части, то и те за военно време се развръщат дотолкова, щото кадърът почти и изчезва окончателно.

Всичко това съставлява една твърде слаба страна в организацията на сръбската действующа армия, която е главна опора на господарството и я низвежда по качество до степен на милиционните войски, каквато е била бившата народна войска. Но една такава организация намерва своето оправдание в това, че Сърбия е считала, че нейното политическо положение, нейните задачи и стремления на Балканский полуостров изискват да има значителна въоружена [сила], а от друга пък страна, икономическото положение на господарството е изисквало да се изнамери такова военно устройство, щото като дава на Сърбия една многочислена, макар и посредствена по качества армия, да не изисква непомерни със силите на господарството средства. На тези именно искания и отговаря организацията на сръбската действующа армия.

Що се касае до вторий позив от сръбската армия, то неговото устройство е още по-слабо. Този призив, както видяхме, е организиран еднакво, както и първий, и дава войска в състав почти еднакъв с действующата, но от това съвсем не трябва да се заключава, че тази войска е могла да бъде така лесно и скоро мобилизирана, снабдена с всичко необходимо и пусната в действие. Най-напред, тази войска е организирана на книга само, а преминаването от книжната до действителната организация е много далече. Най-напред за тази войска в мирно време не съществуват никакви кадри. Следователно, всички части и команди трябва да се формируват при самата мобилизация, което не е така лесно, особено когато няма началствующи лица. За вторий позив при мобилизация е разчитвано, че офицерски и ун[тер]офицерски персонал ще се вземе отчасти от постоянний кадър и от запаса, но както видяхме, постоянний кадър не е бил достатъчен за действующата войска. В запас офицери е имало твърде малко, макар и да е въведен корпусът от запасни (резервни офицери). Унтерофицери във вторий позив е имало твърде малко и, освен това, и самите хора, които са се числили във вторий позив, са получили военната си подготовка само през времето на службата си през Сръбско-турската война през 1876, [18]77 и [18]78 год. Формированието на отделните родове оружия от вторий позив е представлявало непреодолими затруднения. Само пехотните части, на които материалната част е по-малко сложно, е било макар и трудно, но все възможно. Формированието на кавалерията при отсъствието на коне и конско снаряжение е било невъзможно. Само при извънредни усили[я] и жертви е било възможно да се сформирува каква-годе конница, която все-таки би останала неспособна за каквато и да е по-важна военна служба. Що се касае до формированието на артилерия за вторий позив, то е, още кое какви орудия е било възможно да се намерят, но упрят, зарядни кола и пр., съвсем не е имало. Не е имало така също и войници, подготвени за служба в артилерията.

Следователно, вторий призив от сръбската армия през 1885 год. е можал да даде само една пехота и то твърде слабо подготвена, зле снабдена и малко способна за военни действия в полето. Трябва да забележим, че вторий призив от сръбската армия даже и при пълното ѝ развитие, т.е., след като вторий призив бъде

съставен от хора, които са преминали през редовете на войската, пък като не се съдържат за него в мирно време никакви кадри, няма да представлява от себе си въоръжена сила с особено значение и всякога ще остане само като войска, която ще е способна само за второстепенно и третостепенно назначение.

Колкото за третий позив от сръбската армия, може да се каже, че той, като въоръжена сила в разчети не трябва да се взема никак.

Ако сравним сръбските въоръжени сили с нашите в организационно и качествено отношение, ще намерим следующето:

а) организацията на първий позив от сръбската армия е завършена, защото в нея всичко е определено както за мирно, така и за военно време. Тази организация е ясна и определена и дава възможност още от мирно време да се извършат всички подготовителни работи по мобилизацията, тя облекчава разчети по набавянието [на] материалната част за мирно и военно време. В това отношение българската действующа войска (княжеската) стои по-ниско. Организацията на княжеските войски е определена само за мирно време; в нея са определени само съставът на главните родове оружия и нищо повече. Административни войски не съществуват, организация на висши войскови единици няма; развиването на войските е неопределено. Въобще, княжеските войски нямат точно установена организация за военно време, вследствие на което никакви подготвителни работи по мобилизацията и разчети по снабдяването са били невъзможни. Но в якостта на кадрите и устройството на отделните части княжеските действующи войски стоят много по-високо от сръбската действующа армия. Така напр[имер], полковете от княжеската пехота в мирно време имат по три батальона, а във военно време по четири. Когато сръбската рота се превръща в батальон и се изгубва, български полк запазва устройството си и запасните се вливат в полка, следователно полкът си остава в пълна сила, разместване на началствующите лица почти няма. Артилерията има всичките си батареи в четири орудеен състав; формирование на нови батареи или развръщание на батареите не се предвижда. Полкът допълнява само състава си със запасни войници, които се вливат в постояний кадър и дозапряга орудията си. Кавалерийските полкове не формируват нови части и не се развръщат, а тръгват в поход по мирний си състав, следователно полковете запазват всичките си качества, които са имали в мирно време. В това отношение българската войска стои много по-високо от сръбската.

б) организацията на сръбската армия дава възможност при съдържанието на почти еднакъв кадър в мирно време, да се развие значителна по състава си действующа армия, 86 хиляди души, когато организацията на нашата войска допуща само допълнявание [на] състава на частите, т.е. удвоява се, когато сръбската армия се увеличава в пет пъти. Следователно в количествено отношение организацията на сръбската действующа армия има важни преимущества.

в) сръбската организация, като допуща силно развръщание на частите, намалява качеството в полза на количеството, когато българската организация замества количеството с качеството. В това отношение нашите действующи войски превъзхождат сръбските.

г) южнобългарските войски от първото опълчение по своята организация подхождат към сръбските от действующата войска, с тази разлика, че те са по-слабо устроени и подготвени.

И така, в организационно отношение сръбската действующа армия има само едно по-важно преимущество: определеност на организацията и до известна степен преимущество в числителността, в ущърб на качеството. Ако в организационно отношение сравним вторий призив от сръбската армия с нашето народно опълчение, ще намерим, че всички преимущества са на страна на сърбите и че нашето опълчение може да се сравнява само със сръбский третий призив, с тази само разлика, че в нашето опълчение влизат и по-млади възрастни класове.

Ако сравним войските на двете страни по отношение към подготовката, ще намерим, че българските действующи войски почти във всяко отношение превъзхождат сръбските и ето защо:

Български войник е изобщо по-развит от сръбский, той обича военната служба и притежава всички качества за добър войник. Ако на устройството на българската войска и на снабдяването на материалната ѝ част до 1885 год. не е обърнато достатъчно внимание, то трябва да се даде справедливост, че по отношението към обучението и възпитанието е направено твърде много. Нашата войска е обучавана и възпитавана под впечатленията и уроците на Руско-турската война, всички нововъведения и усъвършенствувания по обучението и възпитанието, предизвикани и направени в руската армия, са се отражавали на българската най-осезателно. Нашата войска не е имала минало, традиции, а следователно и рутина, която [да] се противопоставя на нововъведенията и всяко нововъведение е усвоявано най-лесно и по ползотворен начин. Най-напред в нашата войска е въведена и твърде добре усвоена дисциплина, каквато има руската армия. С всичко това сръбската армия не може да се похвали. Наистина, сръбската армия има боево минало, но това минало не е така славно, щото в него да се намери източник за поддържанието на нравствените сили на армията. Народната войска, която е съществувала до 1883 год. не е имала такова устройство, което да дава възможност за установяването на една добра военна дисциплина, а всичко това не е могло да не се отрази и пренесе и върху войската, устроена в 1883 година. По отношение към обучението нашата войска е обучавана по-правилно и в запас са пущани войници, които добре са усвоили военната служба. Обучението изобщо, е преминавано систематично и правилно. На единичната подготовка е обръщано сериозно внимание, а стрелковото дело е било прекрасно: българските дружини, по-после полкове, по стрелбата си не са стояли по-ниско от руските и даже са ги надминавали. Лагерното време е прекарвано с ползи, а сборните лагери и маневрите са били венеца на войнишкото обучение. Сборните лагери и маневрите са били школата за подготовката на началствующите. Всичко това е съществувало в сръбската армия, но в твърде слаба степен. По стрелковото дело сръбската армия е била слабо подготвена; една част от запаса даже не е била обучава[на] с новата пушка. Освен това, срокът на службата в нашата войска е по-голям за специалните родове оружия, следователно те са и по-добре подготвени за тази служба.

Изобщо, трябва да се каже, че българската действующа войска (княжеската) по подготовката си е стояла много по-високо от сръбската. Само южнобългарската милиция в това отношение е стояла по-ниско от сръбската действующа войска.

Що се касае до офицерский и унтерофицерский кадър, то преимуществата са на сръбската страна. Сърбите към мобилизацията разполагат с по-голямо число офицери и офицери, достигнали до генерални чинове, офицери, участвали в две войни, следователно с боева опитност и минало. Българската войска във време на мобилизацията беше напусната от руските офицери които заемаха всички повисши длъжности до ротни командири включително и войската, остана в ръцете на българските офицери, от които само най-старите, за малки изключения, бяха достигнали до капитански чин и едва брояха шест години от производството си в офицерски чин. Ето защо и Сръбско-българската война някои сполучливо наричат „капитанска война“. Унтерофицерите в българската войска така също бяха малко и слабо подготвени, понеже до 1884 год. унтерофицерските длъжности на свръхсрочна служба се заемаха от руски ун[тер]офицери.

Южнобългарска войска по отношение към обучението и подготовката стояха твърде по-ниско от севернобългарските и сръбските войски.

Ако ли пък сравним двете войски по отношение към състоянието на материалната им част пред мобилизацията, ще намерим, че както княжеските, така и сръбските войски са слабо снабдени и устроени и че южнобългарските войски в това отношение [са] дотолкова слаби, щото по-вярно ще бъде, ако ги сравняваме с вторий призив от сръбската армия или с народното опълчение на Княжеството.

В подробност же това сравнение ще ни покаже следующето:

а) по съотношението на въоружението и двете страни се намират почти в еднакво положение. Пехотата и на двете войски разполага с добро оружие, но в недостатъчно количество, което едва достига за въоружаването на действующите войски. Сръбската пехота разполага с малокалибрено оружие с превозходни балистически качества, но не е основателно обучена за действие с него. Българската пехота има за въоружение бердановската пушка, която в своите балистически качества отстъпва на сръбската, но български войник е добре запознат със своето оружие.

Кавалерията и на двете армии е почти еднакво въоружена и разликата е само в това, че сръбската кавалерия има и магазинни пушки.

Артилерията и на двете армии има почти еднакви по достойнството си топове, но българската артилерия има това преимущество, че всичките топове се пълнят отзад и че материалната ѝ част е по-добре устроена.

По отношение към количеството на боевите припаси българската армия ги има в по-голямо количество, но тя пък няма никакви паркове, които да я обезпечват и в това отношение тя отстъпва на сръбската армия.

По отношение към въоружението на българското опълчение и сръбский вторий призив, и двете армии се намират почти в еднакво положение.

б) по снаряжението и двете армии са в еднакво положение: и едната, и другата нямат установено формено снаряжение, и едната, и другата се ползуват с това,

което се намира под ръка. Само южнобългарските войски отстъпват в това отношение на княжеските и сръбските войски – те нямат почти нищо, когато в първите все се намира кое-що.

За снаряжението на българското опълчение и сръбский вторий позив, няма какво и да се говори, защото то не съществува.

в) по облеклото. По състоянието на облеклото и двете страни се намират почти в еднакво положение, и двете страни разполагат с по около 30 000 комплекта облекло и то само за действующата войска и това облекло по своята пригодност е почти еднакво. Българската войска стои по отношение към облеклото малко по-добре, ако [се] сметнат и материалите, които са се имали по складовете. За попълнението на облеклото и двете страни е трябвало да разчитват на местните средства.

г) по храната. По отношение като обезпечването с храна през мирно време и за време на мобилизацията и съсредоточението сръбската армия, благодарение на способи, по които тя се храни в мирно време, е била доволно обезпечена. В това отношение сръбската армия стои много по-високо от българската, която в това отношение е рискувала да остане гладна още на първий ден на мобилизацията, а съществуването на интендантството в сръбската армия още от мирно време дава възможност и за правилното устройство на продоволствената част и за през време на войната, когато отсъствието на подобно в българската войска поставя храненията ѝ в зависимост от най-малки случайности, следователно оставя я съвършено необезпечена. Преимуществата в това отношение са всецяло на сръбска страна.

д) по обозните средства. Превозочните средства и на двете страни в мирно време се намират почти в еднакво положение и в двете армии те са съвършено недостатъчни и за военно време двете страни разчитват да се снабдят от средствата на населението. Но сръбската армия в устройството на превозочната част на армията за военно време има всички преимущества на своя страна. Обозната част на сръбската армия има още от мирно време определена организация; там съществуват в мирно време возарски ескадрони, които във военно време се развръщат във возарски полкове с определено устройство, когато в българската войска не съществува никакво положение, което да урежда обозната част. Няма съмнение, че за сръбската армия не са достигали само кола и упрят, които е трябвало да се вземат от населението, по щат е съществувала организация на обозната част, но събирането на колата е било най-лесно, още повече, че още в мирно време е било известно какво количество кола са нужни и от где ще се вземат, а в населението така също е било известно кой какво е длъжен да има готово, за да даде във военно време и къде да го даде. При такива условия мобилизацията на обозната част е могла да стане почти едновременно с мобилизацията на армията. В българската войска нищо подобно не съществува и при самата мобилизация е трябвало да се мисли, било за каква-годе организация на обозната част, било за събирание [на] превозочни средства от населението.

е) по санитарната част. Санитарната част и в двете армии за мирно време е слабо устроена. И в едната, и в другата санитарний персонал е бил твърде незначителен, а материалната част неустроена. И в едната, и в другата в мирно време

съществуват лазарети за ползуване на болните, но тези лазарети са слабо устроени и зле екипирани. За военно време сръбската армия има заблаговременно определена организация, според която е приспособена и мирната организация за тази част. В българската войска не съществува никакво положение за устройството на санитарната част за военно време и службата на полето на сражението и театъра на военните действия е била почти неизвестна. Превързочни материали и амбуланси и в двете армии отсъствуват. Българската войска само по отношение на санитарний персонал е била по-добре снабдена.

ж) по устройството на интендантската част всички преимущества са на сръбска страна, защото тя има още от мирно време доволно правилно устроено интендантство, което има пълна възможност да си подготви нужний персонал за военно време и още от мирно време да изучи предстоящата му деятелност, да събере всички необходими сведения за средствата на страната за случаи на война, да състави план за снабдяването на войската с храна и други потреби при мобилизация, съсредоточение и война на една или друга страна и да изпълни още от мирно време всички подготвителни работи. При такова положение, естествено [е], че една част от трудностите за снабдяването на армията са почти преодолени. Нищо подобно в българската войска не съществува и естествено е, че снабдяването на войската с храна и други потреби е било съпряжено с непреодолими затруднения и че хранението на войската съвсем не е било обезпечено, а това, което ще видим на свое място, не е могло да не се отрази и на военните ѝ действия.

з) по устройството на военните управления. По устройството на военните управления сръбската армия надминава българската във всяко отношение. Както видяхме, в сръбската армия е определено устройството на Щаба на армията, съществували са дивизионни управления с щатове с определени обязаности, щабовете на дивизиите са имали всички необходими за военно време органи и пр. Всички тези управления и органи още от мирно време са могли да се запознаят, да изучат предстоящите им за военно време длъжности и пр. В българската войска нищо подобно няма; в нея даже понятието за Щаб на армията не съществува; в нея съществуват и то само до мобилизацията, бригадни управления и то като единици чисто строеви и без всякакви административни органи и значение. Полковите управления са единствените, които още от мирно време имат едно по-правилно устройство. Всички други управления за военно време е трябвало отново да се създават, а всичко това при неподготвен персонал е представлявало значителни затруднения. Импровизираните военни управления за военно време естествено са притежавали всичките недостатъци, които въобще имат импровизираните управления.

В заключение трябва да се каже, че сръбската армия в много отношения, особено в организационно, има значителни преимущества над българската. Това обаче е твърде естествено, защото българската армия е била още [в] периода на първоначалното ѝ създаване, когато сръбската вече окончателно се е преустроявала въз основания добити от многогодишни опити и две войни.

Мобилизация на въоръжените сили на воюващите страни и съсредоточение

Мобилизация на българските и южнобългарските войски*

Мобилизацията на българските войски е обявена на 6-ий септември и се е почнала за южнобългарските войски още същий ден, а за княжеските на следующий ден. Както в Княжеството, така и в Южна България мобилизацията, макар и да е била доста успешна, е била твърде безпорядъчна. Причината на това е, че до обявлението на мобилизацията, както за княжеските, така и за южнобългарските войски организацията за военно време е била почти неопределена, а в следствие на това и никакъв заблаговременно съставен план за мобилизацията не е съществувал, било за мобилизацията на съществувавшите части, било за формированието на нови, нито пък са били подготвени заблаговременно необходимите за такъв случай предварителни разпореждания за действия, нито пък са съществували какви и да са положения и ръководства, които да послужат за ръководство на командирите на четите. Както не е имало общ план за мобилизацията, така също не са съществували и такива частни, било по персоналната, било по материалната част във войсковите части. Може да се каже, че до деня на мобилизацията нито един командир от частите никога не си е задавал въпроса: какво би направил в случай на една мобилизация. Тази толкова важна работа е била дотам занемарена, щото и Военното министерство, даже към деня на мобилизацията, не е имало съставено поне едно разписание за справки, от което да се вижда коя войскова част от где колко запасни войници би получила в случай на мобилизация. Това е непростително нехайство, даже при условие, че българската войска никога не би била поставена в необходимост сама да действува. Но което е още по-непростително, то е, че в управленията на окружните воински началници по счислението на запасните са се отнасяли твърде немарливо; у някои воински началници даже не е било известно числото на запасните в округа им и призивните листове, основата за едно бързо повиквание на запасните, не са били готови, а е станало нужда да се съставят след обявлението на мобилизацията. Така напр[имер] Плевенский воинский началник, като е бил запитан на петий ден от в[оенния] м[инистъ]р защо тъй бавно отива повикванието на запасните, е отговорил, че призивните листове не били съставени и че той събрал колкото намерил писари и бързал да ги състави. Но този воински началник не е направил само това. Когато списъците били вече съставени и изпратени до окружните управители, са били побъркани така, че повикванието на запасните с тези листове е било невъзможно. Така Ловчанский окружен управител доноси на 13 септември, 7 дена след обявлението на мобилизацията, че изпратените нему от Плевенский воинский началник листове, били побъркани и върнати назад за изправление, понеже по изпратените повикванието на запасните се оказало невъз-

---

* За мобилизацията на южнобългарските войски виж и другата редакция на текста – Приложение № 5. От с. 228 до 230 на ръкописа авторът разказва за мобилизацията на материалната част на южнобългарските войски, за което не пише в основния текст. По тази причина текстът се възпроизвежда в Приложение № 6.

можно. В този случай твърде лесно е да се допусне, че това побъркване на списъците може да е направено и умишлено, с цел да се побърка на мобилизацията.

Ето при какви условия е обявена и произвеждана мобилизацията на княжеските войски. При такова положение, естествено е, че в първите дни на мобилизацията, както командирите на частите, така и на бригадите, също и воинските началници са били осъдени на бездействие. Мобилизацията обявена, командирите на частите и воинските началници получили заповедта още същий ден, но нито едните, нито другите знаят какво трябва да се върши. Командирите на полковете и бригадите получават заповед за мобилизация (съобщение, че е обявена мобилизация), но те не знаят нито колко запасни ще получат, от где ще ги получат и кога ще пристигнат. Командирите на полковете обсипват бригадните командири с разни по мобилизацията въпроси, а последните нищо не знаят, нищо не могат да направят, освен да отправят същите запитвания до Военното министерство. Воинските началници знаят само, че като е обявена мобилизацията, нужно е най-напред да се изпратят призивните листове до окружните управители, за да се свикат запасните; той знае, че след това ще почнат да пристигат запасните, но какво ще прави той с тези запасни, къде да ги настани, как да ги храни, когато няма никакви средства, къде колко души да изпрати, с кого да ги изпрати, как да устрои хранението им през време на пътуването и пр., той нищо не знае, защото нищо подобно не му било съобщено заблаговременно. Воинските началници са принудени да направят това, което правят и полковите командири – да запитват телеграфически и за най-дребните работи.

Военното министерство още в първите дни на мобилизацията е било претрупано с телеграми за най-дребни работи и не е имало възможност вече да се отговаря на тези запитвания. Телеграфните линии са работили непрестанно, но все е било невъзможно да се предадат бързо такова грамадно количество телеграми.

Военното министерство едва след обявяването на мобилизацията е пристъпило към съставлявание разписания за разпределението на запасните по частите на войската. Съставени са две такива разписания: едното е показвало коя войскова част колко запасни ще даде, от какъв род оружия и в кои окрузи ще се получат, а в другото е било указано кой округ колко запасни ще даде и в кои войскови части. Едва на 8 септември тези разписания са били предадени на пощата и затова в някои места те са могли да пристигнат не по-рано от 12 септември, до което време разпращанието на събраните запасни по частите е било невъзможно.

След издаването на тези две разписания Военното министерство като че ли счита, че всичко е вече свършено, защото после това не се среща нито едно колко-годе по-важно разпореждание или указание, или ръководство по изпълнението на мобилизацията. Срещат се само телеграфически отговори на разни запитвания, но общи разпореждания няма. Въобще по разпорежданията на В[оенното] м[инистерст]во по мобилизацията може да се дойде до погрешното заключението, мобилизирането на войските е било подготвено от мирно време до най-малките подробности, когато в действителност е било съвършено противното.

Даже при съставляването на разпределението на запасните по войсковите части, Военното министерство е действувало без план, без определена цел. Това ясно се

вижда от неговите последующи разпореждания. При съставлението на разпределението на запасните е било решено да се повикат 31 019 души, а по списъците са се числили в запас 42 364 войника, следователно оставени са неповикани 11 345 души. Какви са били съображенията на В[оенното] м[инистерст]во да остави 11 000 души добре обучени войници неповикани, не ни е известно, но каквито и да са те, това е погрешно.

Освен това, Военното министерство отначало не е определило какви нови части ще се формируват, где и как и от какви запасни, а вследствие на това запасните то се свикват, то се разпущат, то пак отново се свикват. Така напр[имер], на 11 септември Военното министерство дава заповед да се разпуснат по домовете всички повикани от запаса моряци, а по-късно да се свикат отново; на 12 септември се съобщава на в[ойсковите] началници, че Н[егово] В[исочество] Князът заповядал да се действува по-енергично за събирание [на] запасните и в същий ден се заповядва да се разпуснат по домовете си запасните кавалеристи от Свищовский окръг. На 25 септември се дава заповед да се прекрати приимането на запасни, а на 26 се заповядва да се повикат всички неповикани запасни кавалеристи и артилеристи. При все това, една значителна част запасни войници са останали по домовете си неповикани. Така напр[имер], на 11 ноември 300 души запасни войници от Врачанский окръг телеграфически молят в[оенний] м[инистъ]р да заповяда да бъдат повикани в частите, защото и те искат да служат и да се бият за отечеството си. Запасните войници от Врачан[ски] окръг [са] оставени неповикани, а опълчението от Враца [е] отдавна събрано и влиза в състава на отрядите.

Изобщо, всичко това показва, че във Военното министерство е работено без план, без цел, а как попадне под впечатлението на деня, на потребите и пр.

Вследствие на тези бъркотии мобилизацията и формированието на нови части отива бавно и се продължава за действующите части до 20 септември, за запасните и новоформираните до 1-ий октомври и даже по-късно за частите от Северний отряд.

При обявяването на мобилизацията е било решено, както видяхме по-горе, да се повикат по-малко запасни, отколкото е имало такива и да се мобилизират само съществувавшите в мирно време войскови части. Повиканите запасни са били разпределени по частите, както е показано в следующата таблица:

Название на частите	*Състояние до мобилизацията*	*Повикани*	*Всичко*
Пехота			
1 п[ехотен] Софийски полк	1398	3438	4836
2 п[ехотен] Струмски полк	1302	3538	4840
3 п[ехотен] Бдински полк	1353	3553	4906*
4 п[ехотен] Плевенски полк	1279	3598	4877
5 п[ехотен] Дунавски полк	1211	3626	4837
6 п[ехотен] Търновски полк	1369	3648	5017
7 п[ехотен] Преславски п[олк]	1161	3676	4837
8 п[ехотен] Приморски п[олк]	1232	3604	4836
Всичко:	10 305*	28 681	38 986*

* В другата редакция на ръкописа (с. 202) числата са съответно 4910, 10 309, 38 990, 13 718 и 44 608. За последните две не е ясно на какво се дължат големите разлики.

Кавалерия			
Конвой на Н[егово] В[исочество]	196	-	196
Княза	585	179	164
I-ий конний полк	510	248	758
II-ий конний полк			
Всичко:	1291	427	1718
Артилерия			
1 артилерийски полк	751	559	1310
2 артилер[ийски] полк	682	640	1322
Артилерийски арсенал	58	-	58
Лаборатория	92	-	92
Всичко:	1583	1199	2782
Пионери			
Пионерна дружина	535	585	1118
Всичко:	535	583	1118
А всичко:	16 714	30 890	47 604
Числило се в запаса		42 634	
Оставено в запаса		11 744	

Този е общий състав, до когото е трябвало да достигне действующата войска, заедно със запасните си части. В действителност же след свършването на мобилизацията и формированието на новите части, действующата войска, заедно със запасните си части, е имала по-голям състав, както това ще видим на свое място.

Още във време на самата мобилизация на горните части е било решено да [се] сформируват още някои нови части, а именно:

Формирувани са в София две горски батареи: една четирифунтова и една витворстска; формируван в Кюстендил третий конен полк от конните жандарми на Софийский, Кюстендилский, Трънский, Видинский, Ломский, Врачанский, Свищовский и Раховский окрузи. Съставът на този полк е 7 офицера и 416 конника.

По-късно, при формированието на Северний отряд, сформирани са за този отряд една полева батарея, крепостна артилерийска команда и една сотня кавалерия, а за цялата войска един артилерийски парк. Едновременно с мобилизацията сформировани са в София две доброволчески дружини с по 1000 души, а по-късно за Северний отряд още три дружини, а именно: Шуменска – 400 души, Русчукска – 600 души и Видинска – 500 души.

Мобилизираните княжески войски, без новоформираните и доброволците, към 1 октомврий има[т] следующий състав, показан в следующата таблица:

Названия на частите	***Офицери***	***Войници***		
		строеви	***нестроеви***	***всичко***
I. Действующи войски				
Пехота				
1 п[ехотен] Софийски полк	43	3 697	141	3 838
2 п[ехотен] Струмский п[олк]	40	3 685	141	3 826
3 п[ехотен] Бдинский [полк]	44	3 738	94	3 832
4 п[ехотен] Плевенский „	44	3 644	149	3 793
5 п[ехотен] Дунавски полк	29	3 438	127	3 610
6 п[ехотен] Търновский полк	33	3 647	53	3 700
7 п[ехотен] Преславский п[олк]	42	3 763	63	3 826
8 п[ехотен] Приморский п[олк]	35	3 402	314	3 716
Всичко:	310	29 059	1082	30 141

Кавалерия Конвой на Н[егово] В[исочество] Княза 1-ий конний полк 2-ий конний полк	 3 13 18	 140 410 420	 - 55 -	 140 465 420
Всичко:	34	970	55	1025
Артилерия 1-ий артилер[ийски] полк 2-ий артилер[ийски] полк	 30 17	 1742 1360	 40 80	 1782 } 1440 } Заедно с ново-сформираните 2 горски батареи
Всичко:	47	3 102	120	3 222
Пионери Пионерна дружина	 -	 970	 -	 970
Всичко:	-	970	-	970
Всичко действ[ащи] войски:		34 101	1257	35 358
II. Запасни войски Пехота На 1Соф[ийски] полк „ 2 Струмски полк „ 3 Бдинский полк „ 4 Плевенский полк „ 5 Дунавский полк „ 6 Търновский полк „ 7 Преславский полк „ 8 Приморский полк	 7 4 4 5 5 6 4 7	 1245 919 1893 2656 2336 1395 1516 1265	 11 - 12 28 16 12 - 10	 1256 919 2005* 2684 2352 1407 1516 1275
Всичко:		13 225	95	13 310**
Кавалерия Запасен кадър на 1 конний полк На 2-ий Конен полк	 4 2	 418 288	 11 6	 429 294
Всичко:	6	706	17	723
Артилерия Запасен кадър на 2 Арт[илерийски] п[олк]	 2	 700	 -	 700
Всичко:	2	700		700
Всичко запасни части: Действующи части		1461 34 101	112 1257	14 743 35 358
А всичко:		48 732	1369	50 101

Ако към това число прибавим новоформираните части и доброволците, а именно:

а) Първа доброволческа дружина – 1000 души

б) Втора доброволческа дружина – 1000 души

---

* Допусната е аритметична грешка, верният сбор е 1905.

** Също – според така посочените цифри верният сбор е 13 414. И на други места Паприков допуска аритметични гришки.

в) Шуменска, Русчукска и Видинска доброволческа дружини – 1500
г) Четирифунтови батареи във Видин – 200
д) Ескадрон във Видин – 100
Всичко: 3800 души

Всичко в Княжеството мобилизовано – 53 900 души.

Но освен действующите войски, още при мобилизацията е било повикано на служба и народното опълчение, от което опълчение само опълченците от окрузите: Софийский, Трънский, Кюстендилский, Ломский, Видинский и Врачанский е влизало в състава на действующите войски. Обаче, при изчислението въоръжените сили на Княжеството опълчението почти не трябва да се взема в съображение, защото то нито по своето устройство, нито по своята подготовка не представлява въоружена сила, която би могла да изпълнява каквато и да е военна служба на театъра на военните действия. Изобщо, народното опълчение на Княжеството трябва във всяко отношение да се сравнява със сръбский третий позив.

От всичката обаче мобилизирана в Княжеството войска само действующите части и доброволците трябва да се считат способни за военните действия като подобре подготвени, организирани и снабдени. Що се касае до запасните части, то те [се] състоят изключително от запасни войници, с твърде незначителен офицерски и ун[тер]офицерски кадър (3–4 офицера на 2500–2000 души), имат твърде слабо устройство, без обоз и облекло и снаряжение. Тези запасни части по своето устройство трябва да се приравняват към сръбский втори позив, с тази разлика, че българските запасни войници са по-добре подготвени от войниците на сръбский вторий позив.

Ако мобилизацията на княжеските войски е станала без всякакъв по-отрано определен план и в много отношения е била напълно безпорядъчна, то мобилизацията на южнобългарските войски, при обстоятелствата, при които тя е била произведена, е била още по-безпорядъчна. Трябва да се отдаде справедливост, че организацията на южнобългарската милиция, като милиция е била доволно правилна и че счислението на запасните по категории и по военни окружия е било много по-правилно и редовно и че една правилна мобилизация при други обстоятелства е била напълно възможна. Но обстановката, при която е трябвало да се извърши мобилизацията, са били такива, че тази мобилизация е станала, ако може да се каже, крадешком и при условия, при които даже е било невъзможно и да се мисли за една правилна мобилизация, за правилно разпределение на повиканите под оружие по категори[и], по възраст и пр. Това [е] мобилизация, предизвикана от една революция, която по своето значение е изисквала час по-скоро да се съберат под оружие колкото е възможно повече хора, без да се гледа какви са те и от коя са категория. Провъзгласява се съединението, пада съществующето правителство, явява се на местото му едно ново, революционно, от никого не установено и пр. На това ново правителство е нужна войска и е нужна колкото е възможно по-скоро, за да подкрепи почнатото народно дело. Това правителство не мобилизира съществующата милиция по установен ред, а свиква под оружие всичкото спо-

собно да носи оружие население. Населението се явява и се влива в милицията, която служи вече на народното дело, на новото правителство. Естествено е, че при такива условия не може и да се говори за една правилна мобилизация, която се произвежда от едно установено правителство. Ето защо, като се имат предвид обстоятелствата, при които е извършена мобилизацията на южнобългарската милиция, трябва да се счита, че тя е извършена правилно и съобразно с обстановката.

Още при обявяването на мобилизацията на южнобългарската милиция, Привременното правителство е решило, щото съществувавшите в мирно време 18 пехотни роти (12 дружини) да се развърнат и всяка рота да образува една отделна дружина, а ротите от учебний батальон да послужат за формированието на запасни части. Било е решено, така също, да се формируват и доброволчески части. След свършването на мобилизацията южнобългарските войски са имали следующий състав:

Действующи войски

Пехота

1, 2, 3 и 4 Пловдивски пехотни дружини	4000 души
Татар-Пазарджишка дружина	1000 “
Пещерска дружина	1000 “
Казанлъкска дружина	1000 “
Старозагорска дружина	1000 “
Сливенска дружина	1000 “
Ямболска дружина	1000
Харманлийска дружина	1000
1, 2 и 3 Хасковски дружини	3000
Айтоска дружина	1000
1, 2, 3-а Бургаски дружини	3000
Всичко:	18 000 “

Кавалерия

Учебний ескадрон	120 души
Жандарм[ерий]ский ескадрон	120 “
Всичко:	240

Артилерия

Една полубатарея с 4 орудия	180 ?

Сапери

1 саперна рота	200 души

Всичко действующи части: 18 дружини пехота, 2 ескадрона, 1/2 батарея артилерия и 1саперна рота с 18 620 души.

Доброволци

Пехота

Пловдивска доброволческа дружина	1000 души
Хасковски партизански отряд	1000 “

Доброволци на Хитова и Желю		2000 ?
	Всичко:	4000

Кавалерия

Два ескадрона		200 души
	Всичко доброволци:	4200 души

Запасни части

Сливенска сводна дружина		1000
Пловдивска сводна дружина		1000
Запасни в Сливен неорганизирани		8000
Запасни в Пловдив “		8000
	Всичко:	18 000

Всичко мобилизирано 40 820 души, от които само действующите части и доброволците са съставлявали действующата войска т. [е] 22 820 души*, а запасните части са служили за попълнение.

Като прибавим това число към княжеските войски ще видим, [че] българските мобилизовани въоружени сили ще достигнат до 92 000 души, от които способни за действие в полето около 58 000 души, а ако прибавим и около 10 000 души опълченци от Княжеството, то българските въоружени сили ще достигнат до 102 000 души, цифра, твърде значителна за една армия, която е броила едва седем години от съществуването си.

Но като имаме предвид числителността на българските въоружени сили, за една правилна оценка трябва да знаем тяхното устройство и качества, за да можем да съдим и за тяхната боева годност, защото, ако съдим само по числеността, можем твърде лесно да до[й]дем до неверни заключения. За една правилна оценка на боевата годност на българските войски необходимо е да разгледаме тяхната организация след мобилизацията им и техний състав. Да почнем от княжеските войски.

Както видяхме, организацията на княжеските войски в мирно време е била незавършена, неопределена и по-правилно, едва-що започната. Естествено е, че при мобилизация и съществувавшата дотогава организация е била до известна степен нарушена и не е могла да бъде спазена поне дотолкова, доколкото е съществувала в мирно време. Така напр[имер] съществувавшите в мирно време пехотни и кавалерийски бригади, единствените по-големи войскови единици, са били по неволя разформировани и за най-големи войскови единици остават пехотните, кавалерийските и артилерийски полкове. Причината на това е, че българската княжеска войска още във време на мобилизацията си беше напусната от руските офицери, които дотогава занимаваха всички висши длъжности до ротен командир включително. С това оттеглюване на руските офицери, числото на офицерите се намали с 1/3 от целий състав и войската остана в ръцете на млади и неопитни офицери,

* Във втория вариант на този параграф (с. 227 на ръкописа) ген. Паприков посочва, че общото число на мобилизираната южнобългарска войска е било до 42 000 души, а само на действащите 18 дружини, двата ескадрона и полубатареята – около 20 000 души.

които трябваше да заемат всички длъжности. Малочислеността на офицерите и отсъствието на колко-годе подготвени офицери за по-високи длъжности, не даваха възможност не само за формированието на по-големи от полковете единици, щабове и управления и затова е било решено да се спази само полковата организация. Изобщо, в това отношение княжеската войска, с оттеглюванието на руските офицери, е била поставена в твърде критическо положение. Тази вероятно е и била целта на руското правителство за оттеглюванието на руските офицери при най-тежки изпитания. Освен че с това е била нарушена организацията на княжеските войски, но е била оставена всецяло в неопитни ръце, гдето само най-високий патриотизъм, най-високото самопожертвувание от страна на офицери и войници, е могло да избави войската от катастрофа. Български войник е тръгнал на поход, на война, всецяло предаден на своя нов началник с пълна вяра в него. Български офицерин се е нагърбил с непосилната задача да командува хиляди души, с надежда само на Бога той е взел отговорности за поверените нему войници и е тръгнал напред. Неприятелите на България са злорадствували, когато руските командири напуснаха войската и с увереност са чакали разпаданието на войската, непокорството на войниците и пр. Но когато нищо подобно не се случи, като забележиха, че войникът остава още по-привързан към своя офицер и готов да се жертвува при първа негова заповед, останаха смаяни и излъгани в своите надежди.

Но на нашите вънкашни неприятели това злорадство е простително. Но какво да кажем за някои от тези руски офицери, които толкова години са яли български хляб, които, като видяха, че остават излъгани в ожиданията си, помъчиха се да обезкуражат войниците, да им вдъхнат недоверие в новите им началници и пр. А такива, макар и твърде малко, имаше ги. Командирът на Плевенский полк [в]се се старал да пуща разни слухове, че турците минали границата на Южна България, че милицията се разбягала, че българските офицери ще отведат войниците на заколение и пр. Какво да кажем за тези руски офицери, които във Видин са агитирали пред населението да не пращат синовете си във войската, защото ще бъдат избити и пр. и които са довели работата до там, щото някои кметове и бащи са ходили при Негово Блаженство Антима да го питат какво да правят и когато Святий старец ги е насърчил, те са се напредварвали кой по-скоро да изпрати сина си и са станали най-големите привърженици на народното дело. Какво да кажем за тези, които, когато полковете са тръгвали в поход, са се криели да не ги видят от ненавист, че техните злобни желания са останали суетни. За чест обаче на руските офицери, такива личности като горните са изключение и ние трябваше да премълчим това обстоятелство, но пък от друга страна ние считаме, че този факт е от такова естество, че замълчаванието му би било непростително. Ние сме уверени, че с нас заедно поведението на тези господа ще бъде осъдено от всекиго и най-много от руските офицери, които честно изпълниха дълга си, но бяха принудени да се преклонят пред непреклонната воля на своя монарх. Обаче трябва да изповядваме, че голямото болшинство от руските офицери, като бяха принудени по мимо тяхното желание да се отделят в такава критическа и в същото време високо тържествена минута от своите деца, за които са положили толкова труд и старание да ги направят достой-

ни защитници на своето отечество, изпълниха най-добре своята длъжност и пред Бога, и пред български народ, и пред войската. Те работиха денонощно догдето войската се мобилизираше, свършиха мобилизацията и пред тръгването на частите в поход, предадоха ги в ръцете на българските офицери, като дадоха отечески съвети на офицери и войници и ги изпратиха с най-искрени благопожелания и със сълзи на очи. В тези тежки минути те проливаха искрени сълзи за раздялата си с любимите им деца, с творението на техните ръце. Със съкрушени сърца тези офицери напуснаха България, но те всякога и от сърце са се радвали, когато са чували нещо добро за войската. Победите, славните подвизи на войската са радвали искрено тези офицери. Български народ и войската им благодарят за тези съчувствия. Ето какво е положението на българската войска след мобилизацията ѝ. В същото положение е била поставена и южнобългарската войска.

Разгледана в това отношение българската войска по-обективно, ние ще намерим следующето:

а) организацията на мобилизованата войска [е] непълна, вследствие на отсъствие на по-високи от полковите военни управления, без които във военно време е невъзможно;

б) слаб и съвършено неподготвен за командувание [на] отделни части офицерски кадър;

в) значителна по численост армия (100 000 души), но едва само половината способна за действия в полето;

г) значителни по численост запасни части, но неустроени, без офицерский кадър и следователно малко способни за действия в полето;

д) отсъствие на организация на по-големи войскови единици, отсъствие на управления и щабове, с една реч, тяло без глава.

От друга страна, всичко това се попълнюва от безпределна решимост от всекиго и всички да се жертвуват за народното дело.

Мобилизация на материалната част на българските въоружени сили

При твърде неблагоприятни условия е била извършена мобилизацията на българските войски, имало е твърде голям безпорядък и неправилности, но при все това, тя е извършена и сравнително доволно бързо. Но това е било мобилизация на личний състав. Мобилизацията пък на материалната част, без която армията е тяло без душа, е била съпряжена с неимоверни трудности и българската войска и до демобилизацията си в това отношение си е останала почти неустроена. Тези затруднения са били съвършено естествени при неустройството на материалната част за мирно време, защото материалната част на войската е толкова сложна и трудна, щото в никой случай, ако не е готова от мирно време, тя не може да става така бързо, както става мобилизацията на личний състав.

При разглежданието [на] състоянието на българската войска в мирно време, ние видяхме, че тя, българската войска, е имала достатъчно, макар и разнообраз-

но въоръжение и че всичко останало е било твърде недостатъчно. Сега остава да видим какво е било направено през време на мобилизацията и с какво са тръгнали частите в поход.

1) По въоръжението. Въоръжение, както казахме, макар и разнообразно, е имало достатъчно и мобилизованите части са били въоръжени така:

Пехота (действующа) от Княжеството е била въоръжена с бердановски пушки, а южнобългарската по-малката част с бердани, а по-голямата с кринки. В една и съща част е имало роти, въоръжени с бердани и роти, въоръжени с кринки. Княжеските запасни дружини са имали по 1000 бердани, а южнобългарските кринки. Българското опълчение е въоръжено с кринки. Българските конни полкове са въоръжени с драгунски берданки, а южнобългарските ескадрони с кринки. Артилерията има девет фунтови медни и стоманени топове и 8 и 9-сантиметрови круповски топове. Числото на патроните за бердановските пушки е около 300 на пушка. Снаряди за артилерията има достатъчно, за изключение за 8-сантиметровите орудия.

Изобщо, патрони и снаряди трябва да се счита, че има достатъчно, но средства за возението на боевите припаси след армията почти няма и освен това, поголямата част от всички боеви припаси е разположена в източната част на Княжеството, в Русе, Разград, Шумен и Варна. В Южна България такова няма, за изключение [на] кринковски патрони. На западната граница на Княжеството такива пък отсъствуват. Превозката на тези запаси трябва да става през Балкана в пълна есен. Войсковите части са лишени от всякакви специални обози за превозване [на] боеви припаси. Така напр[имер], пехотата може да вдигне толкова патрони, колкото войниците могат да носят, но съответствующе за тази цел снаряжение няма. Прибягва се до всевъзможни торби, сумки и патрондаши и на войниците се дават по 90 патрона на ръце. Патронен полковой обоз няма никакъв и се прибягва до воловски кола, взети по коларската повинност. За патронни паркове и дума не може да става.

За возение [на] снаряди и заряди след артилерията в Княжеството има значително количество двухколесни зарядни сандъци, но неизправни. Едва е било възможно да съберат няколко ящика и да се дадат по 2 на орудие. Боевой комплект на снаряди и заряди при батареите е имало непълен и е трябвало да получат такива от складовете. В кавалерията войниците са имали толкова патрони, колкото е било възможно да носят. Никакъв полковой патронен обоз не е имало. С големи усилия е сформирован един артилер[ийски] парк в Русе, но той не е принесъл някоя значителна полза.

При все това, снабдяването на войската с боеви припаси трябва да се счита сравнително [за] удовлетворително, особено като се имат предвид трудностите при устройството на останалата материална част.

За снабдяването [на] войската с облекло, снаряжение, обоз, упрят, коне и впрегателен добитък единственото средство е оставало реквизицията, към която, както княжеското, така и южнобългарското правителство е прибегнало още при мобилизацията, но това реквизиране е оформено с особен закон, приет от Народното събрание и утвърден с указ от 13 септември № 33.

Този закон гласи:

1) Нужний за прехранване и обличане [на] войската материал и припаси се вземат в натура от населението на Северна и Южна България;

2) Количеството на тия материали се определя от Министерский съвет;

3) За всички взети материали и припаси ще се издават нужните разписки, които ще се плащат от правителството;

4) Министерский съвет ще изработи правилник за вземание на реквизицията и формата на разписките.

С издаването на този закон положението на войската е значително облекчено, но приложението на самий закон, вследствие на неопитност от страна на изпълнителите и отсъствие на ръководство и указания, реквизирането е било твърде безпорядъчно и вследствие на това войската не е могла своевременно да извлече всичката полза от този закон и е срещала непреодолими затруднения, както при снабдяването с храна, така и с облекло. За всичко, що е получила войската по реквизиционен начин, повече има да се благодари на населението, което само се притича на помощ и доброволно предлага всичко каквото има без всякакви побуждения, отколкото на деятелността на разните реквизиционни комисии. Реквизиционните комисии са развивали значителна деятелност само след началото на военните действия, когато правилното снабдяване беше почти невъзможно да се устрои. При такъв широк закон за реквизиции, ако реквизиционните комисии бяха развили по-голяма деятелност, ако имаше по-голяма опитност и правилност в разпорежданията, ако, найпосле, Военното министерство би взело пò присърце работата и би се разпоредило по-своевременно за съсредоточаване [на] храни в по-важните пунктове, за което имаше достатъчно време, българската войска щеше да бъде обезпечена най-добре поне с храна. Но, както ще видим на свое място, реквизицията, като струва твърде скъпо на господарството и населението, не може[ше] да обезпечи войската тогава, когато тя имаше най-голяма нужда от храна и облекло.

Да проследим сега как е ставало попълняването на материалната част на войската при мобилизацията.

1. По облеклото. Облеклото, с което войските разполагат до мобилизацията, както видяхме е твърде недостатъчно; заедно с полугодното то едва достига до 35 000 комплекта за княжеските войски и до 5000 комплекта за южнобългарските. Следователно, за снабдяването [на] мобилизованите войски не достигат до 50 000 комплекта, като не считаме опълчението. Недостатъкът в облеклото е особено важен, като се има предвид, че мобилизацията става есенно време, че наближава зимното време, когато облеклото на войската приобретява особено значение. Затова българското правителство е трябвало да вземе бързи мерки. Единственото средство в този случай е реквизицията, към която и се обърнало правителството. Отсъствието на фабрики в страната, които да произвеждат предмети от облеклото и обущата, е затруднявало реквизирането на по-големи количества материали. Само [в] гр. Сливен, в която шаечната и сукнената промишленост е било възможно да се намери по-голямо количество материали, които твърде много са послужили за снабдяване с облекло [на] южнобългарските войски. След свършвани-

ето на мобилизацията е бил даден наряд почти във всички по-големи градове да се реквизират материали и да се приготовляват: куртки, панталони, шапки, ризи, навуща, цървули, кожуси и пр. Но работата, като неорганизирана и не разчитана по-отрано, е отивала бавно. Така напр[имер] до началото на военните действия само дружините (запасните) от севернобългарските войски бяха получили някои предмети от облеклото. Южнобългарските войски така също са получили твърде много, но все недостатъчно да се снабдят всички части. Едва към началото на военните действия почват да пристигат предмети от облеклото почти от всички краища на България; всички тези предмети послужиха твърде много след свършването на военните действия, защото пристигнаха преди настъпването на зимата, така щото към това време почти всички части, които се намираха в Западний корпус бяха сравнително добре снабдени. Във време на военните действия, както и преди тях, особено чувствителен беше недостатъкът в шинели – най-необходимото за войника облекло в такова време. Но Военното министерство беше успяло да закупи около 20 000 готови шинела, които и се раздадоха след свършването на военните действия. Изобщо, може да се каже, че за през зимата, даже ако бяха се почнали военните действия отново, войската щеше да бъде сравнително добре обезпечена. Обаче, когато говорим за това обезпечение, не трябва да допущаме, че то ще е възможно и в други случаи. Ако подобно нещо беше възможно да се направи в 1885 год., то трябва да се има предвид, че от деня на обявяването на мобилизацията до почнування на военните действия изминаха около 2 месеца, което не всякога ще се случва и затова трябва да се има пред[вид], че облеклото и снаряжението на войската трябва да се има всякога готово и съвсем да не се разчитва на реквизицията, която обикновено се почва след мобилизацията и за произвежданието ѝ обикновено се изисква значително време. Успехът на реквизицията през 1885 година трябва да се счита като изключителен.

2) По снаряжението. Както видяхме, снаряжението на войската пред мобилизацията беше съвършено недостатъчно; то си остана такова и после мобилизацията, защото много от предметите, които го съставляват, не се намират в страната готови, нито пък можеха да се изготвят. По-късно някои предмети се доставиха, но в незначително количество. Реквизицията и тука помогна, но не така, както при доставянието на облекло. Ран[и]ците за носение вещите на войника, за носение хляба и патронните сумки се заменяваха с всевъзможни торби, които или войниците си бяха донесли от дома, или пък се реквизираха разни платове и се сшиваха.

Недостатъкът в общото снаряжение беше още по-чувствителен. Нямаше нито котелки за войниците, нито пък котли и готварски съдове за частите. При тръгването в поход такива се реквизираха от населението, но се получиха полугодни от различна форма и вместимост. Конско снаряжение отсъствуваше и реквизираните коне нямаше с какво да се оседлаят или упрегнат. Такива се реквизираха от населението в твърде незначително количество.

С течение на времето войската кое с що беше снабдена, но недостатъкът все си оставаше твърде чувствителен.

Запасните части в това отношение даже и след свършването на военните действия останаха почти без всякакво снаряжение, било войнишко и общо за частите.

3) По превозочните средства. В нищо недостатъкът за българските войски през Сръбско-българската война не е бил така чувствителен, както е бил недостатъкът в превозочните средства. Реквизицията в това отношение е била полезна, но тя съвсем не е могла да обезпечи войсковите части със съответствующ обоз. Както знаем, войските на Княжеството, както и тези на областта, в мирно време имаха само по някоя и друга кола, които едва бяха достатъчни да удовлетворяват ежедневните потребности.

До мобилизацията никой не е и помислювал от где и как ще се снабди войската поне с най-необходимите превозочни средства в случай на нужда, а вследствие на това Военното министерство не е имало никакви данни за превозочните средства в страната и при мобилизацията в това направление не са дадени никакви указания; във Военното министерство, като че не са и знаяли, че войска без обоз [е] невъзможна. Вследствие на всичко това, войсковите части след мобилизацията си, когато е трябва[ло] да тръгват в поход, са оставали съвсем без обоз. Не е имало никакви превозочни средства да се натоварят нито патроните, нито поне еднодневна храна за хората и частите са тръгвали в поход почти без обоз, а патроните, натоварени на воловски кола, взети по коларската повинност, са следвали след полковете, но това не е било обоз на полка; тези кола е трябвало на всяка станция да се сменяват, а ако полкът се е спирал на едно място за повече време, то имуществото му и патроните му са стоваряни в складове, а при преместване отново са били товарени и претоварвани. Ротните кухни са превозвани по същий начин. Само след съсредоточаването на войските в Южна България са последвали разпореждания, щото пехотните части да се снабдят с коне за товарение [на] патрони, но и при това разпореждание е имало пълен безпорядък: снабдявал се е кой както знае и може и затова виждаме, че в едни части числото на товарните коне е незначително, а в други твърде голямо. Догдето войсковите части стояха в Южна България и на едно място, те не са чувствували голям недостатък в превозочни средства, но когато стана нужда да се преместят на западната граница, те останаха отново без обоз, защото войниците се превезоха с железницата, а патроните и имуществото им заедно с незначителний обозец, с който се бяха обзавели, останаха на местата на първото им разположение. По такъв начин по-голяма част от войските се явиха на театъра на военните действия без обоз. При такова положение и дума не може да става за правилно организиран войскови обоз, с необходимите му подразделения, устройство, управление и пр. Смело може да се каже, че българската войска през Сръбско-българската война беше без обоз, но в същото време трябва да се каже, че тя може би е имала най-големий обоз с какъвто едва ли някоя от новите армии е разполагала, защото почти всички превозочни средства на страната са били в движение и са возили след армията това, което е и било нужно. Цялата страна е била препълнена с всевъзможни транспорти, които по неподражаем безпорядък са се влачили към армията и са кръстосвали страната

по всевъзможни направления. Едва ли населението на България някога така силно е чувствувало тази тегоба, която по своя безпорядък е неподражаема. Причината на всичко това [е] отсъствието на ръководител, отсъствието на разпоредители, отсъствие на разчети и пр., а главното непростителната бездеятелност на Военното министерство, което непростително изгуби толкова свободно време (2 месеца) и не се погрижи да устрои превозочната част на армията и да избави населението от тази страшна тегоба. При най-голямата готовност на населението да дава всичко, що е необходимо за войската, Военното министерство можеше и имаше време да определи какви превозочни средства да се реквизират и дадат в пълно разпореждание на частите за през всичко[то] време, можеше да разчете где, колко и какви постоянни транспорти ще са нужни, можеше да реквизира кола и добитък, да ги сформирува, уреди и да им придаде нужното управление. Ако това беше направено, войските щяха да имат обоз, войниците нямаше да гладуват, както това ще видим на свое място, частите не щяха да се окажат изнурени и неподвижни тогава, когато се искаха най-големи усилия, а населението наместо да пътува с колата си от Варна и Бургас до Пирот, да изморява добитъка си, да гладува и мре само по пътищата, нямаше да се довежда то до необходимост да изпусне и кола, и добитък, за да спази себе си. Всичко това не щеше да бъде, ако Военното министерство, наместо да водеше безполезни пререкания с Щаба на армията относително това, кои да оправдава и как да оправдава разходите и кой има право да разрешава разходи, или пък кой кому трябва да бъде подчинен и да се търси разграничение на властта. Наместо другарят на министъра да ходеше в Главната квартира да урежда въпроса как да се харчат дадените на Главната квартира 300 хиляди лева, по-полезно и уместно щеше да бъде да се заеме с устройството на превозочните средства. Но нищо подобно не е направено и войската е оставена в това отношение в безизходно положение, което не малко е бъркало на военните действия, както това ще видим на свое място.

По снабдяването [на] войската с коне. Конский състав на българските войски до мобилизацията е бил твърде незначителен. Войските на Княжеството към мобилизацията имат всичко: 1110 строеви (яздови) коня, 395* артилерийски и 247 обозни. Коне[те] по родовете на армията са били разпределени така: в пехотата 170 обозни коня, в кавалерията 977 строеви и 14 обозни и в артилерията 544** строеви, артилерийски и обозни.

Южнобългарските войски така също са имали твърде незначително число коне. При мобилизацията всички части, особено артилерийските, е трябвало да се допълнят с коне, за да могат да запрегнат орудията си и зарядните сандъци; в пехотата е било нужно да се допълнят яздовите и обозни коне, поне до тези коне, които частите са имали. Попълняването на конете е трябвало да стане по

---

* Първоначално авторът е изписал числото 297, което е коригирал. Корекция е направена и със следващото число, което първоначално е било 207.

** При посочването на броя на конете в отделните родове войски Стефан Паприков вероятно е пропуснал да отбележи някоя група, тъй като общото им число се разминава с това от разпределението с 47 бр.

реквизиционен начин, но и за тази цел нищо заблаговременно не е било изучено и съобразено и вследствие на туй попълняването с коне не отива едновременно с попълняването на частите с войници; даже Военното министерство няма никакви сведения за числото на конете в страната и не знае дали ще се намерят добри за военна служба коне или не. Отначало Военното министерство не е и мислило за събирането на коне и когато частите са били мобилизирани с хора, тогава то прави разпореждания за реквизицията на коне. Едва на 14 септември Военното министерство телеграфира на окръжните управители да съставят комисии, които да почнат реквизирането на коне, като избират по-яки за впрягание. В същата телеграма се заповядва, щото окръжните управители да пристъпят към описването на всички воловски и биволски кола, за да може В[оенното] М[инистерст]во да знае с какви превозочни средства може да разполага. Освен горната телеграма, на окръжните управители не са дадени никакви указания нито за числото на конете, които ще се реквизират, нито за местоназначението им.

По-късно на окръжните управители е изпратена „Временна инструкция за попълнявание войската с коне, в случай на война". Тази инструкция, макар и твърде обширна, е малко практична и применима към случая; очевидно е, че тя е превод на някоя руска инструкция, без да е съобразено, че в тази страна съществува за военно време „военноконска повинност", по която на властта във всяко време е известно где колко коне има, за каква служба са годни и пр. и гдето най-подробно са определени правилата за събирането и приемането на конете при мобилизация. Изобщо тази инструкция е малко применима към случая, гдето преди всичко се е изисквало бързина.

Напр[имер], в инструкцията чл. 27 гласи, че за всеки недокаран кон (пред комисията) без уважителни причини (?), виновний подпада под глоба, която се налага по разпореждането на надлежното съдилище. Във военно време и при мобилизация се искат бързи административни мерки, а не да се дохожда до съдилищата и то за глоба от 5–10 лева. На този параграф от инструкцията министърът на вътрешните работи се е оказал по-военен от военний министър и е поправил сам инструкцията така: „глобата да се налага от реквизиционната комисия, а [не] от съдилищата". Както и да е, но реквизиционните комисии са получили инструкцията и са почнали реквизицията.

На 20 септември едвам, 14 дена след мобилизацията, Военното министерство праща по окръзите офицери да приемат реквизираните коне и то по един офицер за два и даже три округа. Тези офицери е трябвало да ходят от една околия в друга да преглеждат конете, да ги сортируват и отправляват по назначение. Ако пресметнем колко време е нужно за изпълнението на тази работа, ще видим, че на офицера са нужни само 10–12 дена за пътуване и 8–10 дена за преглеждание и сортирование на конете и, освен това, още 4–6 дена за пристигането на конете напр[имер] от Свищов до София. Следователно, едва след 20–25* дена реквизираните коне са могли да бъдат доведени в частите, което значи около

* Така авторът е определил във времето дейността по реквизирането на конете и при другата редакция на параграфа (с. 222 от ръкописа). Там обаче той е коригирал числата на 10–15.

15–20* октомврий, както това в действителност е било. При такава разпоредителност неволно се явява въпросът: Какво би станало, ако към 1-ий октомврий бяха се почнали военните действия на южната граница? Не щяхме ли да се окажем почти без артилерия?

На 23 септемврий Военното министерство, като се убедило вероятно в неуспешността на реквизицията на коне, понеже добри за служба в артилерията и кавалерията коне в страната не се намираха, е решило да се купят от Венгрия 400 коня и е изпратило комисия. Тази мярка обаче е била взета късно и не са съобразени обстоятелствата дали тези коне могат пристигна в страната. Тези коне са били назначени за формирование на един нов конен полк, но те пристигнаха в началото на военните действия и полкът не може да бъде сформирован и до свършването на войната. Тези коне обаче послужиха за пренасяние на войници от София до Сливница.

Реквизицията на коне в страната, както видяхме, е вървяла твърде бавно, а в коне най-голяма нужда е чувствувала артилерията. Като се е видяло, че коне скоро няма да пристигнат, а частите и отрядите стоят без артилерия, било е решено артилерийските батареи да тръгнат в поход в четири орудеен състав (наместо с 8 орудия), а необходимите зарядни кола да се запрегнат с волове. Така е било и направено. Полубатареите са тръгнали в поход, а останалите полубатареи са останали на местата си да чакат пристигането на коне. По такъв начин артилерията окончателно се мобилизира и новите батареи се формируват едва към 20** октомврий и се присъединяват към частите си. Излиза, следователно, че артилерията е могла да се мобилизира окончателно едва след 50 дена от деня на обявяването на мобилизацията.

Кавалерията, както и артилерията, така също е имала нужда от коне, но за попълняването не е могло и да се мисли и затова конните полкове са тръгнали в поход по мирний си състав и са имали по 100–110 коня в ескадрон.

Що се касае до попълняването на южнобългарските войски с коне и въобще с предмети, които са се доставлявали по реквизиция, то там всичко е било по-порядъчно и по-бързо; там вземаните мерки са били бързи и по-съобразни с потребността. Причината на това е, че там се е разпореждал Щабът на армията, началниците на отрядите, изобщо военната власт, на която са били подчинени всички административни власти, когато в Княжеството това не е било така.

Такова е положението на войската по попълняването с коне.***

4) По устройство на санитарната част. Санитарните средства, както на княжеските, така и на южнобългарските войски до мобилизацията, както видяхме, бяха незначителни и неустроени. Недостатъкът в персонал, недостатъкът в материал си останаха същите и станаха още по-чувствителни. Реквизицията помогна само до

* Най-напред Ст. Паприков е изписал 10–15 октомври, но впоследствие е поправил на 15–20 октомври.

**Първоначално авторът е написал датата 25 октомври, която впоследствие е коригирал на 20 октомври.

*** Другата редакция на част от параграфа е публикувана в Приложение № 3.

набавяние на болнични легла, съдове и отчасти долно облекло. Персоналът не се увеличи значително. При съсредоточаването на войските са били взети мер[к]и за откривание [на] болници в земите на разположението на частите и в тила им, но самите [части] са останали без всякакви полеви лечебни заведения и амбуланти.

За попълнението на медикаментите е била направена една покупка в Букурещ. В самите части е имало твърде незначително количество медикаменти и превързочен материал, а хирургически инструменти е имало твърде малко. Така също отсътствуват средства за превозване и преносване на ранените. В севернобългарските полкове е имало по една санитарна линейка, австрийски образец, но тези линейки не са могли навсякъде да следват след своите части; даже обикновени носилки отсъствуват.

Организация каква-годе за санитарната част за военно време отсъствува. Една инструкция поне за действията на санитарната част в полето не е издадена за ръководство. Напечата[на] е само женевската конвенция за Червений кръст и е разпратена в частите. Никакво полево военносанитарно управление не е устроено, макар че за началник на това управление е бил назначен доктор Вълкович.

Никакво положение не е издадено, което да регулира длъжността на Главний полевой лекар и отношенията му към Главний лекар на войската, който състоеше при Военното министерство. Главний полевой лекар, догдето Щабът на армията беше в Пловдив, се е разпореждал и устройвал санитарната част на войските, разположени в Южна България. Санитарната же част на войските, разположени в Княжеството, се управлява от Главний лекар на войската. Когато Щабът на армията премина в София и войските от Южна България се пренесоха на западната граница, полевото санитарно управление само по себе си престана да функционира. Въобще в санитарната част владееше безначалие, а вследствие на това и неустройство. Едвам след [свършването]* на военните действия санитарната част развива известна деятелност. Какво е било направено за обезпечението [на] санитарната част на театъра на военните действия, ще видим на свое място.

Такова е в общи черти положението на мобилизираните български войски. Какво е направено за подготовката [на] театъра на военните действия по отношение към снабдяването на войската с храна и други потреби, ще видим на свое място, а сега да разгледаме мобилизацията на сръбските въоружени сили.**

Мобилизация на сръбските въоружени сили

Мобилизацията на сръбската армия е обявена с кралевский указ на 9-ий септемврий. Тази мобилизация за сръбската армия трябва да се счита [за] частна, а не обща, защото е било решено да [се] мобилизира действующата войска и само част от вторий позив; полковете от окрузите, които са близо до българската граница, а именно: Врански, Нишки, Пиротски, Княжевацки, Зайчарски, Неготински, а покъсно и два полка от Пожаревачки окръг. При разрешаването [на] въпроса за

* Листът е скъсан. Думата е възстановена по смисъл.

** В Приложение № 4 публикуваме другата редакция на този параграф.

мобилизацията сръбското правителство, като е имало предвид, че няма достатъчно число запасни войници за развръщание [на] постоянний кадър в действующа войска по организацията, определена за военно време, според закона за устройството на войската от 1883 година, е решило да отстъпи от тази организация, като придаде на действующата войска по-слаб състав и устройство, но като е имало предвид, че така мобилизираната действующа войска ще бъде слабовата, решило е наместо да я увеличава, като включи в редовете ѝ слабо подготвени войници, да я усили с части от войските от вторий позив, който е и мобилизиран. Въобще, при разрешаването [на] въпроса за мобилизация, може да се каже, че сръбското правителство е постъпило твърде лекомислено, като е прибегнало до полумер[к]и. Когато интересите на едно господарство изискват прибегването до мобилизация на войските, когато известни въпроси трябва да се решат само с въоружена сила, тогава господарството, като излага своето съществувание, е длъжно да направи всичко, що е възможно да се направи, за да си обезпечи един по възможност верен успех.

В дадений случай, сръбското правителство, като е намерило, че неговите интереси са нарушени от съединението на Южна България с Княжеството и като е намерило, че за запазване на интересите, е необходимо да се прибегне до въоружена сила, трябваше да се възползува от всичките си въоружени сили и да действува определено и решително. Това ненаправено, очевидно сръбското правителство е прибегнало до полумер[к]и, защото при решаването на въпроса за мобилизацията, то не е решило предварително какво ще направи с мобилизованата армия. Очевидно е, че сръбското правителство е имало предвид Българското Княжество, но не се решавало на една война, без всякакви причини. Когато въпросът за съединението беше подложен на решение на Конференцията в Цариград, Сърбия е разчитвала на възстановявание на status-quo и не е имала дързостта да нападне България, но когато станало явно, че Конференцията ще е безсилна да измени един свършен факт, Сърбия прави голяма грешка като се впуща само с част от въоружените си сили в една война с България. Очевидно е, че тука голяма рол е играел разчетът, че българската войска, като разположена в Южна България и като границите на Княжеството остават открити, то мобилизованата сръбска войска ще е достатъчна да окупира близките до границата окружия без особена съпротивление и окупирането като стана свършен факт.

Историческо развитие и устройство на сръбските въоружени сили.*

Съсредоточие на съединените български войски и формирование на отряди

Едновременно с мобилизацията на войските в Северна и Южна България, правени са разпореждания и за съсредоточаването им, и за формированието на отряди. В Южна България отправляването на дружините към границите се поч-

* Текстът на тази глава обхваща с. 122–146 на изложението и е почти идентичен с този от началото на ръкописа. Това се подразбира от повторението на заглавието: „Историческо развитие и устройство на сръбските въоръжени сили до мобилизацията им“ и ръкописната

ва още от вторий ден на мобилизацията, а в Княжеството няколко по-късно, за изключение на Вторий конен полк, който още на 7 ноември тръгна от Шумен за Южна България през Търново и Габрово.

В Южна България едновременно с провъзгласяване [на] Съединението за главнокомандующ на войските от Привременното правителство е бил назначен майор Николаев, но след пристигането на Н[егово] В[еличество] Княза в Пловдив, е бил сформирован щаб на армията, а главното командуване на всички съединени войски е възложил на себе си Н[егово] В[еличество] Князът.

Тука трябва да упоменем, че при мобилизацията още руските офицери, които бяха на служба в Северна и Южна България трябваше да напуснат войските и затова всички военни управления трябваше да се преустроят и да се назначават нови командири на частите. В Княжеството за в[оенен] минист[ъ]р беше назначен капитан Никифоров, а руските офицери постепенно се заместваха от българските и сдаването на частите е ставало преди тръгването им в поход. В Южна България же по същий начин са били замествани руските офицери. До пристигането на Княза в Пловдив при главнокомандующий на южнобългарските войски е бил сформирован щаб, в който отначало са били назначени руски офицери. При пристигането на Княза в Пловдив, както упоменахме, Н[егово] В[еличество] Княз Александър формирува свой Щаб на армията. Към това време българските войски разполагаха само с десетина офицера, които бяха получили висше военно образование в Русия, но те нямаха нужната практическа подготовка за предстоящата им деятелност. При формированието [на] Щаба на армията изборът за началник

пагинация в горната част на страниците, която започва от 1 и продължава до 25. Последната част от този текст обаче е по-различен, макар част от информацията да се преразказва: „…На страница 18 споменах, че всичките въоръжени сили при пълното им развитие според закона за устройството на сръбските войски от 1883 г. и 107 225 човека, заедно с постоянния кадър, 16 539 коне и 4889 коли I позив; II позив 51 749 ч[овека] 9564 коне, 480 ко[ли] и III позив 53 640 ч[овека], 2160 к[оне] и 480 коли или всичко 212 614 ч[овека], 28 263 коня и 5849 коли. Обаче при мобилизацията на 9 септември 1885 г. Сръбското Военно министерство е можало едвам да докара действующата си армия до 70 000 х. д[уши], а не както е предвидено по изготвените от 1883 г., а пък за да достигне предвиденото число необходимо е било да се вземат в редовете на войската или хора, необучавани, които не са преминали 30 год[ишна] възраст, или пък да се вземат хора от II позив, в които пак числото на обучените хора е било твърде незначително, понеже във II позив са се числиле хора от наборите от 1869 и до 1875, когато постоянната войска не е могла да дава ежегодно не повече от 1000 обучени войника. Както виждаме, недостатъкът в подготвени войници за развръщанието на Сръбската действующа армия е бил значителен, но недостатъкът в офицери и унт[ер]оф[ицери] е бил още по-чувствителен. Така в 1885 г. общо число на офицерите заедно със запасните не е достигало до 1000 души, а по щатовете за военно време са били нужни 2800, вследствие на това в ротите, батареите и ескадр[оните] от действующ[ата] войска е имабо по 1и рядко по 2 офицера, а в частите във II позив едва е било възможно да се назначат по един в батальон. Също и за унт[ер]оф[ицерите] нуждите са били 9000, а по списъците са числяли едвам 8000“.

От с. 147 до 230 следва друга редакция на изложението дотук. С малки изключения тя повтаря информацията, поради което не я публикуваме. В Приложения № 1-6 възпроизвеждаме само най-съществените различия от основния текст.

Щаба на армията е паднал на капитан Петрова, който беше най-старши измежду другарите си. За началници на отделения при Щаба на армията са били назначени капитаните Савов и Тянков. Към този щаб са били причислени и още няколко офицера, които по-напред са служили в щаба на милицията.

При формированието [на] Щаба на армията не е издадено положение, в което да бъдат определени длъжностите и правата на началника-щаба и другите членове от щаба, вследствие на което положението на този щаб е оставало неопределено в армията, вследствие на което и подчинеността на началниците на отрядите на Щаба на армията е останала фиктивна. По такъв начин началниците на отрядите са останали съвършено самостоятелни и когато Щабът на армията е трябвало да издава някакви нареждания и заповеди, необходимо е било всякога, даже и за дребни работи, да се прибягва до името на главнокомандующий.

Разграничения за деятелността на Щаба на армията и Военното министерство така също няма и затова не са редки спречкванията между Военното министерство и Щаба на армията. Военний минист[ъ]р настоятелно се е грижил да запази за Военното министерство повече власт и значение във всичко, относяще се до устройството на армията във всяко отношение, като е отстъпвал на Щаба на армията само оперативната част. Щабът на армията, от своя страна, е искал по-голяма независимост от Военното министерство, но в това е достигна[л] малко и то може да се каже изключително до войските, разположени в Южна България. За всичките же, разположени в Северна България, почти до началото на военните действия Военното министерство се явява някак си по право разпоредител, отколкото Щабът на армията, към който войсковите са се отнасяли по-скоро като към втора инстанция. Причината на това е, че войсковите части, поне тези в Северна България, по-скоро са намервали удовлетворение на потребностите си, когато са се обръщали към Военното министерство, понеже то е разполагало с всички материални части. Въобще В[оенното] м[инистерст]во давало по-значителна свобода в действията на Щаба на армията за в Южна България, като някак се е считало за неотговорно за това, което там се върши и е стеснявало до крайност тази свобода в действията за в Северна България.

Изобщо забележва се, че за армията не съществува едновластно главно военно управление, което да ръководи всичко по устройството на армията във всяко отношение и за подготовката на театрите за военните действия, а съществуват две управления, които наместо да [се] допълняват едно-друго – пречат [си] и се стараят, щото едното да подчини другото. Това обстоятелство силно се е отразило на деятелността на Щаба на армията, която деятелност някак си се засляна* от В[оенното] м[инистерст]во и деятелността на Щаба на армията остава твърде неопределена и твърде незначителна.

И наистина, ако преровим архивите на Щаба на армията, ще видим, че в тях няма да намерим нищо такова, което да указва, че Щабът на армията е бил разпоредител с устройството на армията и подготовката на театрите на военните дейст-

---

* Вероятно авторът е имал предвид „засланя“, т.е. „засенчва“.

вия. Даже честната инициатива на отделните началници на отрядите като че ли има по-важно значение от деятелността на Щаба на армията.

При една неустроена армия, каквато се явява българската в периода на съсредоточението си, Щабът на армията би трябвало да развие до най-висока степен деятелността си във всяко отношение; той трябва да установи и уреди всичко и навсякъде; от него трябва да излизат ръководящите начала, той трябва да регулира действията и разпорежданията на началниците на отрядите във всяко отношение и да експлоатира личната инициатива. Такова нещо обаче не се забележва. Изобщо се вижда, че Щабът на армията не е могъл [да] обнеме целокупността на работата, която му е предстояла, не е умел да вземе инициативността в своите ръце, вследствие на което тя е преминала в ръцете на частните началници и Военното министерство и по такъв начин Щабът на армията изгубва значението на учреждение, от което трябва да се чакат всички ръководящи указания по устройството на армията и подготовката [на] театрите на военните действия затова този щаб по-скоро се преобръща в личен щаб на главнокомандующий.*

Затова и виждаме, че главната деятелност на Щаба на армията се заключава в санкциониране [на] направеното по личната инициатива на отделните началници; даже по оперативната част – специалното назначение на Щаба на армията, не се забележва особена деятелност. Така до преместването [на] войските от Южна България на западната граница, началниците на отрядите не са имали понятие за общий план за случай на военни действия, за изключение частно тям дадени отривочни указания. Същото е и по-после, когато войските вече са преместваха на западната граница, защото на началника на Западний корпус не са били дадени никакви ръководящи начала за случай на една война със Сърбия. Този началник никога нищо до обявлението на войната не е знаял за предположението на Щаба на армията относително плана за военните действия, вследствие на което, както ще видим на свое място, и разпорежданията на началника на Западний корпус, както и на Северний отряд, не са особено правилни. Трябва да предполагаме две неща: Щабът на армията е имал установен план за действия в случай на война със Сърбия, но го е държал в излишна тайна, като е предполагал сам да ръководи и управлява всичко и навсякъде, което е твърде погрешно, или пък Щабът на армията не е имал никакъв определен план и е предоставял всичко на случая и обстоятелствата. Ние допущаме първото, защото ни е твърде трудно да предполагаме даже второто, което, кой знае, може би е най-вярното.

Когато обаче се съди за деятелността на Щаба на армията, трябва всякога преди окончателно да се произнасяме, да имаме предвид, че Щабът на армията не [е] бил съставен от бивали и опитни генерали, а от едва току-що произведени капитани, които неотдавна бяха напуснали училищната скамейка.

Щабът на армията след формированието си беше разрешил въпроса относително съсредоточаванието на войските така: в Южна България, като най-вероятен

* Следва задраскан следният текст: „Такова е положението на Щаба на армията до началото на военните действия. Така сформирований Щаб на армията е разрешавал въпроса за съсредоточаването. След Щаба на армията идват щабовете“.

и главен театър за военни действия, да се съсредоточат всички южнобългарски и по-голямата част [от] действующите севернобългарски войски. Подобно съсредоточавание на войските се налагаше и от политическата обстановка. Понеже Южна България отхвърли владичеството на султана и се присъедини към Княжеството, то естествено беше, че тази област трябваше да се защищава в случай, че Турция би поискала с оружие да възстанови правата си. Но понеже Княжеството се съприкос[н]овя[ва]ше с Турция откъм Македония, то естествено беше, че и тази част от границите трябваше да се защищава, още повече, че откъм Македония турците най-скоро можеха да достигнат до столицата на Княжеството. Но на този театър за военни действия се гледаваше като на второстепенен и затова за отбраната му бе решено да се сформирова един отделен отряд, на който се присвои названието Кюстендилский, а отпосле Западен.

Съобразно с това решение на въпроса се почна и съсредоточаването на съединените български войски. Южнобългарските дружини почнаха съсредоточението си още от вторий ден на мобилизацията, а севернобългарските полкове почнаха похода си от 9-ий септември и към 20-ий всички полкове вече напуснаха място квартированието си и се отправиха за отрядите, в които бяха назначени. Полковете извършваха походните си движения с усилени преходи и без дневна (почивка).

Към 1-ий октомври съединените български войски бяха разположени по отряди така:

В Южна България

I Източен корпус

1) Ямболский отряд в долината на р. Тунджа в състав:

5-ий Дунавский пехотен полк	4 дружини
VII Преславский полк	4 “
VIII Приморски полк	4 дружини
1-а Пловдивска дружина	1 “
2 “ “	1 “
Татар Пазарджиска “	1 “
Казанлъшка “	1
Старозагорска “	1*
Ямболска “	1
Сливенска “	1
Сводна Сливенска дружина	1
Всичко:	20 дружини

Кавалерия

Дивизион от II Конен полк	2 ескадрона
Учебний южнобълга[ски] ескадрон	1 “
Всичко:	3 “

* В другата редакция на този параграф (с. 292–294 от ръкописа) в състава на полковете вместо „дружини“ е посочено „батальони“, а след Старозагорската дружина впоследствие е добавена Айтоска с 1 батальон. В резултат на това авторът е поправил първоначално посочения сбор на батальоните от 20 на 21.

Артилерия
II-ий артилерийски полк 5 батареи
Сапери
1 саперна рота княжеска и 1/2 юж[но]бъл[гарска] 1 1/2 роти
Всичко: 20 батальона, 3 ескадрона, 5 батареи, 1 1/2 р[оти] сапери

2) Търново-Сейменский отряд в състав:
Пехота
I пеши Софийски полк 1 дружина
VI Търновский полк 4 "
3-та Пловдивска дружина 1 "
1, 2 и 3 Хасковски дружини 3 "
Харманлийска дружина 1 дружина
Всичко: 10 дружини
Кавалерия
I-ий конний полк 4 ескадрона
Конвой на Н[егово] В[исочество] Княза 1 "
Дивизон от II кон[ен] п[олк] 2 "
Южнобългарски ескадрон (Радева) 1 "
Всичко: 8
Артилерия
От I артилер[ийски] полк 2 батареи ?
1/2 батарея южнобългарска 1/2 "
Всичко: 2 1/2 батареи
Сапери 1 1/2 р[ота] и 1 телегр[афна] рота – 2 1/2 роти
Всичко: 10 дружини, 8 ескадр[она], 2 1/2 ба[та]реи и 2 1/2 р[оти] сапери.

3) Бургаский отряд (на крайний левий фланг) в състав:
1, 2 и 3-а Хасковска* дружина 3 дружини
Доброволчески ескадрон 1 ескадр[он]
Всичко: 3 дружини и 1 ескадрон
4) Пещерский отряд (на крайний десен фланг) в състав:
Пещерска дружина 1 дружина
Доброволческа дружина капит[ан] Ненова 1 "
Всичко: 2 "
Хасковски партизански отряд от доброволци и запасни войници около 4 дружини.
Всичко в Източний корпус: 39 батальона, 12 ескадрона, 7 батареи и 3 роти сапери и 1 телеграфна рота.
Общ резерв: В Пловдив: 1 дружина** от 1 пеши Соф[ийски] полк, 4-та Пло-

* В другата редакция на този текст от ръкописа (с. 294) е посочено „Бургаски", вместо „Хасковска дружина".

** В редакцията на параграфа (с. 294 от ръкописа) авторът е записал 2 батальона, вместо първоначалното „1 дружина". Прави впечатление, че той приравнява „дружина" с „батальон".

вдивска дружина, Запасна Пловдивска дружина, всичко 3 дружини и около 4000 души резервисти, несведени в дружини. Освен тях в Пловдив се формирува 1 ескадрон и ученический легион. Всичко около 8000 души.

В Сливен – резервисти около 8000 души*, които отпосле са сведени в два резервни полка, които едва са имали по 2 офицера в дружина.

Всичко в Южна България: В Източний корпус около 42 000 души и в резерв около 16 000 души, а всичко около 58 000 души**. Резервът е съставен от хора, необучени и затова трябва да се имат предвид само частите, входящи в състава на Източний корпус.

В Северна България

II Западен отряд

Западний отряд се е назначавал за отбраната на македонската граница. Неговий състав е:

Пехота

II-ий Струмский полк		4 дружини***
III-ий Бдинский полк		4 “
IV-ий Плевенский полк		4 “
	Всичко:	12 “

Кавалерия

III-ий Жандар[мски] конен полк	4 ескадрона

Артилерия

1-ий Артилер[ийски] полк (1 и 4 б[ата]реи)		2 батареи
3-фунтова горска батарея		1 “
	Всичко:	3 “

Сапери 1 рота

Всичко в отряда: 12**** дружини, 4 ескадрона, 3 батареи и 1 саперна рота.

Западний отряд е разположен първоначално така: II Струмский полк, 2 ескадрона и 1 батарея на позиция пред Кюстендил; III-ий Бдинский полк, 1 полева и

---

* При редакцията на тази част от ръкописа са посочени само 6 батальона, а не общото число на войниците.

** Авторът допълнително е обобщил данните, като някои от посочените цифри се разминават значително с първоначално записаните: „Всичко в Източний корпус (сформировани части) пехота: 44 батальона, кавалерия 12 ескадрона, артилерия 7 1/2 батареи, сапери 4 роти. Всичко 48 000. А в областта всичко: 55 батальона (с неформираните) 13 ескадрона, 7 1/2 батареи и 4 саперни роти или около 60 000 души, от които около 15 000 необучени и неустроени лица, следователно неспособни за военни действия“.

*** След тази информация в другата редакция (с. 295 от ръкописа) е записано: „Запасна дружина от Струмский полк 1батальон“, в резултат на което и общият сбор на частите от 12 е станал 13.

**** Новият сбор е валиден и на това място, като допълнително авторът е посочил, че общият брой на войската е “около 14 000 души”.

една горска* батареи и 2 ескадрона жандарми в Дупница (Бобошево и Кочериново). IV-ий Плевенский полк е образувал резерв в Радомир, а саперната рота е била разделена по позициите.

Освен това в София остават да се мобилизират 2 полеви батареи и една горска от 4 орудия, които в състава на отряда не влизат.

Освен това, Западний отряд имаше на разположението си запасната дружина на Струмский полк. Запасната дружина на Соф[ийски] полк в състава на отряда не влиза.

III Северний отряд

Формированието на Северний отряд се почва по-късно и затова формированието и състава му ще разгледаме по-после.

Запасни части в Северна България

Пехота: 8** запасни дружини, разположени по една в: София, Кюстендил, Видин, Плевен, Търново, Русе, Шумен и Варна.

Кавалерия: Кавалер[ийски] кадър в Шумен и София, но без коне.

Артилерия: Артилер[ийски] кадър без орудия в Шумен.

Всичко в Княжеството към 1-ий октомврий състоят: 12 действующи и 8 запасни дружини; всичко 20 дружини, 5 батареи, 4 ескадрона и 2 саперни роти. Способни за военни действия само 12 дружини, 5 батареи и 4 ескадрона.

Такова е разпределението на съединените български войски на отряди и разположението им към 1-ий октомври.

Следователно, всичките въоружени сили, с които българското княжество разполага към 1-ий октомврий са:

Действующи (способни за военни действия) около 55 хиляди души;

Резервни части (малко способни за военни действия) около 25 000 души.

Всичко: около 80 000 души.

Мобилизация на сръбската армия

Мобилизацията на сръбската армия е обявена с кралевски указ на 9-ий септемврий, т.е. на два дена по-късно от обявлението [на] мобилизацията на българските княжески войски. Тази мобилизация е била частна, защото е решено да се мобилизира само действующата войска (I позив) и само част (пограничните с България полкове) от вторий позив, а именно полковете от окрузите: Врански, Нишки, Пиротски, Княжевацки, Зайчарски и Неготинский, а по-късно и два полка от Пожаревачкий округ. При обявяванието на мобилизацията сръбското прави-

* Първоначално авторът е посочил 2 батареи, но впоследствие е поправил цифрата на 1 и е добавил над реда „полева и една горска“.

** В другата редакция на параграфа (с. 295 от ръкописа) авторът е пропуснал Кюстендилската дружина и при общия сбор е посочил 7, а не 8 дружини, както е в първоначалния вариант. Съобщил е обаче общата численост на войските – 12 000 души. Добавено е още, че “Запасните части, доброволците и опълченците са послужили за формированието на Северний (Видинский) отряд”.

телство е решило да мобилизира двата призива по съображения, че първий позив ще бъде слабоват по състава си, ако се попълни само с отслужили резервисти, които не са били достатъчно да попълнят действующата войска по щатовете ѝ за военно време.

Попълняването же [на] действующата войска и с резервисти, неслужили в редовете на постоянния кадър, а вземени от бившата народна войска, е избегвано, като се е считало, че тези резервисти, като по-слабо подготвени, ще влошат качествата на действующата войска. От една страна тези съображения, които не са твърде основателни, защото резервистите, които не са преминали службата в постоянний кадър на войската, но са се числили в запаса на действующата войска, са резервисти, вземени от бившата народна войска. Тези резервисти в народната войска са прекарали по-важна служба и са били под знамената и на служба от юлий 1876 год. до януарий 1878 год., т.е. около 18 месеци са били на служба и са участвували в две войни, следователно, са били хора, добре запознати с военната служба, която са изучавали при боева обстановка. По-вероятната причина за подобно решение на въпроса е недостатъчното количество пушки и патрони от системата „Кака-Маузер“ за въоръжаването на целий първий позив. Но освен това, щатовете на сръбската действующа армия за военно време са твърде обширни и несъобразени с числото на способните за военна служба лица, което населението може да даде. И действително, сръбската действующа армия по щатовете за военно време трябва да [се] състои 110 хиляди души (заедно с постоянний кадър), а към времето на мобилизацията се оказало, че има само около 80 000 души, при всичко, че действующата войска е имала пуснати (зачислени) в запас войници от 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882 и 1883, т.е. призивни възрастта, колкото и могат в действителност да бъдат в запас на действующата войска.

Както и да е, но ние трябва да упоменем, че сърбите не са се възползвали от всичките си въоружени сили, с които са разполагали, и че решението на въпроса да попълнят действующата си войска само със служили в постоянните кадри войници и да усилят действующата войска чрез мобилизирание на част от II-ий позив, който по своята организация и подготовка не представлява войска колко-годе способна за полеви военни действия, е решение твърде погрешно. За да се реши на такова нещо, сръбското правителство, очевидно е, че то още при обявяването на мобилизацията си [е] избрало за предмет за действията [си] България, която, като имала войските [си] съсредоточени в Южна България, не е имала средства да се защищава откъм Сърбия и за сръбската войска, колкото и слаба да е, едно настъпление в България с успех, се е считало за вероятно. Иначе не може и да се обясни защо сръбското правителство, като се е решило най-напред да мобилизира войските, а по-късно и да встъпи във война, не се е възползвало от всичките си въоружени сили, за да си обезпечи един верен успех.

Според сведенията, които се срещат у В. Джорджевич (Отачбина), на 12 септ[ември] сръбското Военно министерство е предписало да се мобилизира армията в следующите пунктове и състав:

Във Враня I действ[ащ] полк	2500 души
Всичко:	2500 “
В Лесковац II д[ействащ] п[олк]	2500
1 ескадрон	150
1 планинска батарея	80
Всичко:	2730
В Ниш VI, VII, IX и XII д[ействащ] п[олк]	12 500
Моравски, Дрински, Шумадийски артилер[ийски] полкове	2240
2 планински батареи	160
Дунавский и Шумадийски конни полкове три ескадрона от Морав[ския] конен полк	1650
4 пионерни роти	520
Всичко:	17 070
В Пирот XIX гвард[ейски] батальон и XV п[ехотен] действ[ащ] полк	3000
Гвардейский ескадрон и 2 ескадрона от Тимочкий конен полк	280
2 батареи от Тимок[ски] артилер[ийски] полк	280
Всичко:	3560
В Бела паланка XV п[ехотен] действ[ащ] полк	2500
Всичко:	2500
В Зайчар III пех[отен] полк	2500
1 батарея от Тимоч[кия] артил[ерийски] п[олк]	140
1 ескадрон от “ конен полк	150
Всичко:	2700*
В Княжевац XIII действ[ащ] полк	2500
1 батарея от Тимок[ския] артил[ерийски] п[олк]	140
1 ескадрон от “ конен п[олк]	150
1 рота пионери	130
Всичко:	2920
В Белград XVIII гвард[е]йски батальон и VII действ[ащ] полк	2946
Всичко:	2946

* Допусната е аритметична грешка – верният сбор е 2790.

В Крагуевац 3 бат[ареи] от X полк	1650
3 батльона от IV полк	1650
V-ий действ[ащ] полк	2200
Дринский конен полк	600
Всичко:	6100
В Пожега 1бат[арея] от IV действ[ащ] [полк]	550
Всичко:	550
В Горни Милановац 1бат[арея] от X действ[ащ] [полк]	550
Всичко трябвало да бъде мобилизирано:	44 126

Според тези сведения излиза, че действующата армия трябва да се състои от 44 126 души без административните отделения. Тези сведения обаче са достатъчно верни, макар съставът на батальоните и да е показан слаб (550 души). В действителност же, числителността на сръбската действующа армия не е била по-голяма от показаната, защото, според сведенията на Глав[ния] интендант, в началото на военните действия на храна са състояли в двете армии Действ[ующата] войска (I позив) 45 086 и II позив 12 119 человека. Всичко 57 205 души на храна.

По такъв начин сръбското правителство, при горнето решение на въпроса, се е възползвало само от половината на своите действующи войски.

При всичко, че сръбската армия от създаването ѝ до последната мобилизация е била на два пъти мобилизирана, имала е и две войни, при всичко, че още от мирно време е имало точно определени щатове и начин за развръщането на войските и подробни инструкции за мобилизацията и пр., при всичко, че сръбските офицери са били несравнено по-опитни от нашите, мобилизацията на армията е била доволно безпорядъчна и ако тя е сравнително бърза, защото съсредоточението се почва на 7-ий ден след мобилизацията, то причината на това е, че резервистите са били повика[ни] на служба за обучение още преди мобилизацията, следователно и те са били в частите си. Оставало е да се повика само част от тях. Само артилерията и кавалерията е трябвало на ново да се мобилизират.

Сръбското Военно министерство, по видимому не е имало по-отрано установен план за случай на мобилизация, защото вероятно то е разчитвало, че поне действующата войска ще може да се мобилизира в състав, определен в установената „Формация за войската“. Ако някой друг план за мобилизацията съществуваше, то този план би бил приведен в изпълнение и в такъв случай нямаше защо едни полкове да имат четирибатальонен състав, а други само трибатальонен и нямаше защо да се прави претасовка на частите при мобилизацията, каквато в действителност е ставала. Така напр[имер] Дунавската дивизия първоначално е съставена от два полка VII и IX, а отпосле ѝ е придаден XV полк, който е принадлежал на Тимочката дивизия, а VIII полк е оставен в Белград, а по-късно 1 батальон от този полк е пратен в Тимочката дивизия. Същото е и с артилерията: артилерийский полк на Моравската дивизия е придаден на Шумадийската (4 батареи), а пък на Моравската дивизия са придадени две горски батареи. Причината

на такова разместване на артилерията е закъсняването в мобилизацията на Шумадийский артилерийский полк.

От мобилизованата сръбска действующа войска и от II позив са развърнати пет дивизии в следующий състав:

Моравска дивизия

Пехота: I актив[ен] п[ехотен] полк	4	батальона
II “ “ “	3	“
XIV “ “ “	3	батальона
Всичко:	10	“ *
Кавалерия – 1 ескадр[он] див[изионна] кавалерия	1	ескадрон
Артилерия – 2 полеви и 2 горски б[ата]реи	4	батареи
Пионери	1	рота

Всичко: 10 батальона, 1 ескадрон и 4 батареи, 1 рота пионери.

Шумадийска дивизия

Пехота: X актив[ен] п[ехотен] полк	3	батальона
XI “ “ “	3	“
XII “ “ “	3	“
Всичко:	9	“
Кавалерия	1	ескадрон
Артилерия – Морав[ски] артилер[ийски] п[олк]	4	батареи
Пионери	1	рота

Всичко: 9 батальона, 1 ескадр[он], 4 батареи и 1 рота сапери.

Дринска дивизия

Пехота: IV актив[ен] пеши полк	3	батальона
V “ “ “	3	“
VI “ “ “	3	“
Всичко:	9	“
Кавалерия	1	ескадрон
Артилерия – Дрински арт[илерийски] п[олк]	4	батареи

Всичко: 9 бат[альона], 1 ескадр[он], 4 батареи.

Дунавска дивизия

Пехота: XIX гвар[дейски] батальон	1	батал[ьон]
VII актив[ен] пеши полк	3	“
IX “ “ “	3	“
XV “ “ “	3	“
Всичко:	9	батал[ьона]

* Следва задраскан текст: „Първи пеши полк от II позив – 4 батальона / Всичко 14“.

Кавалерия	1 ескадрон
Артилерия – Дунав[ски] артилер[ийски] полк	4 батареи

Всичко: 9 бат[льона], 1 ескадр[он] 4 бат[ареи]

Тимошска дивизия

III пеши активен полк	3 батальона
XIII “ “ “	3 “
VIII “ “ “	1 бат[алиона]
Всичко:	7 “

Кавалерия 1 ескад[рон] див[изионна] кавалер[ия]	1 ескадрон
Артилерия 2 полеви и 1 горска	3
1 пионерна р[ота]	1

Всичко: 7 батальона, 1 ескадр[он].

Освен това, към всяка дивизия са били дадени по 1 болничар[ска] рота, 1 муниционна колона и по 1 обозен полк.

Кавалерийска дивизия

I-ий конен полк	4 ескадрона
II-ий конен полк	4 ескадрона
Всичко:	8 ескадрона

Освен това, вън от състава на дивизиите остават: Шумадийский артилер[ийски] полк 4 батареи, две крепостни роти, минна рота, 2 телеграфни отделения, понтонен екипаж, резервен кавалер[ийски] транспорт, 2 батальона от VIII активен полк, 1 батальон от X полк и 1 батальон от IV полк и XVIII гвардейски батальон.

Всичко от активната войска мобилизирано:

Пехота

15 пехотни полка с по три и четири батальона, всичко 48 батальона и 2 отделни гвардейски батальона, а всичко пехота 50 батальона.

Кавалерия

5 ескадрона дивизионна кавалерия и 8 ескадрона в кавалерийската дивизия, а всичко 13* ескадрона.

Артилерия

Шест артилерийски полка с по 4 и 6 батареи в полк и три горски батареи – всичко 23** батареи, полеви и горски със 132 орудия.

Пионери

Четири пионерни роти. Всичко: 5*** роти.

Всичко: 50 батальона, 13 ескадрона, 23 батареи и четири саперни роти, освен административната.

---

* Най-напред авторът е написал числото 14, което впоследствие е поправил.

** Първоначално е написано 29.

*** Цифрата е коригирана, вероятно първоначално е била 4. Не е ясно на какво се дължи корекцията, след като с думи изрично е отбелязано, че ротите са четири.

II-ий позив

Пехота: I, II, XIV, XV, XVIII, VIII и IX полкове от вторий позив с по 3 и 4 батальона. Всичко: 25 батальона.

Кавалерия 2 ескадрона.

Всичко: 25 батальона с 2 ескадрона.

А всичко в цялата армия: 75 батальона, 23 батареи, 15 ескадрона и 5 пионерни роти.

Съсредоточие на сръбската армия

От всичката мобилизована войска сърбите са решили да сформират две отделни армии – Главна или Нишавска и вспомагателна или второстепенна Тимочка. Първата се е назначавала за действията на главний театър на военните действия, като има предмет за действията си столицата на Княжеството, а втората да действува на второстепенний театър, като има за предмет на действията си крепостта Видин. Съобразно с това назначение армиите са имали различен състав: първата е обемала почти 4/5, а втората 1/5 от мобилизованите войски. Тези две армии са имали следующий състав:

I. Нишавска армия

Главнокомандующий Н[егово] В[еличество] сръбский Крал.

Началник-щаба, военний министър полковник Петрович.

Моравска дивизия. Началник полковник Топалович.

Началник-щаба капитан Среткович.

В състав: I, II и XIV актив[ни] полкове	–	10 батальона
1 пеши полк от II позив		4 “
Кавалерия		1 ескадр[он]
Артилерия		4 батар[еи]
Пионери		1 рота

Всичко: 14 батальона, 1 ескадр[он], 4 батареи и 1 рота пионери.

Шумадийска дивизия. Началник подп. Бинички, нач.-щаба майор Груич.

В състав: X, XI и XII акт[ивни] пех[отни] полкове	9 батал[ьона]
Кавалерия	1 ескадр[он]
Артилерия	4 батареи
Пионери	1 рота

Всичко: 9 батальона, 1 ескадр[он], 4 батареи и 1 рота пионери.

Дунавска дивизия. Началник генерал Иванович.

Началник щаба подполков[ник] Путник.

В състав: XIX гвар[дейски] батальон, VII, IX и XV полкове (активни) 10 батальона

XV полк II позив	3 батальона
Кавалерия	1 ескадрон

Артилерия	4 батареи
Пионери	1 рота

Всичко: 13 батальона, 1 ескадрон, 4 батареи и 1 рота пионери.

Дринска дивизия. Началник полк. Мишкович. Нач.-щаба капитан Арачич.

В състав: IV, V и VI акт[ивни] пеши полкове	9 батальона
Кавалерия	1 ескадрон
Артилерия	4 батареи
Пионери	1 рота

Всичко: 9 батал[ьона], 1 ескадр[он], 4 батареи и 1 рота пионери.

Кавалерийска дивизия. Началник полковник Прапорчетович.
В състав 8 ескадрона. Всичко: 8 ескадрона.
Всичко в главната (Нишавска армия):

Пехота	43 батальона
Кавалерия	12 ескадрона
Артилерия	16* батареи
Пионери	4 роти

II. Тимокска армия

Командующий генерал Лешанин.
Началник-щаба полков[ник] Милетич.
Тимокска дивизия. Началник полковник Чукнич. Началник-щаба капитан Радойчич.

В състав: III, XIII и VIII активни полкове	7 батальона
VIII, IX, XIII и XIV полк от втор[и] позив	14 “
Кавалерия	3 ескадрона
Артилерия	3 батареи
Пионери	1 рота
О[б]саден парк	1 парк

Всичко: 21 батал[ьона], 3 ескадр[она], 3 батареи, 1 р[ота] пионери и о[б]саден парк.

Всичко в състава на двете армии: 64 батальона, 15 ескадрона, 20 батареи, 5 пионерни роти

Съсредоточението на сръбската армия е вървяло доволно бързо; частите са били превозвани по железницата Белград – Ниш. Ниш първоначално е служил за пункт за съсредоточението на главната армия. Съсредоточението на войските се е почнало още на 16 септември, но и до половината на октомврий не е било завършено и главната армия е била ешалонирана между Пирот и Ниш. За изключение на Моравската дивизия, която е била разположена във Враня, Власотинци и Лесковац. Частите от Тимокската же армия са били събрани в Княжевац, Зайчар и Неготин.

* Първоначално е било посочено 20 батареи и в последствие числото е коригирано на 16.

Окончателното свое съсредоточаване сръбската армия навършва към 20-ий октомврий, към което време тя е почти готова за настъпателни действия. Към това време сръбската армия е разположена така:

На крайний левий фланг е била разположена Моравската дивизия, от която 1 актив[ен] п[олк] и I полк от позив с 1 горска батарея у Власина, XIV действ[ащ] п[олк] и 3 батареи, 1 ескадрон и рота пионери на Дъсчен кладенец и Кална.

Вляво от Моравската дивизия, в околностите на Пирот по квартири е била разположена Шумидийската дивизия, която с един батальон е носила пограничната служба вляво от шосето София – Пирот – Ниш. Тази дивизия е поддържала связ с Моравската дивизия. Дунавската дивизия [е] разположена на север от Пирот пак по квартири. Дринската дивизия е била разположена на запад от Пирот по квартири. Кавалерийската дивизия е имала щаба си в Пирот, по-късно в Крупец и носила аванпостната служба вдясно от шосето София – Пирот до планината Видлич. Тази дивизия е трябвало да поддържа связ и с Тимокската армия.

Тимокската армия към 20 октомврий е била съсредоточена така: III и XIII полкове, 3 батареи и 3 ескадрона в Зайчар и Вратарница. В Неготин 5 батальона. В Княжевац XIV полк от II позив. IX и VIII полкове от II позив към 20 октомври не са били пристигнали, защото закъснели с мобилизацията си.

Такова е разположението на сръбската армия към 20 октомври.

Мобилизация на материалната част и подготовка [на] театъра за военните действия в продоволствено отношение

С мобилизацията на материалната част на армията, така също и с подготовката на театъра за военните действия в продоволствено отношение се е занимавало интендантството на сръбската армия. Още при обявяването на мобилизацията за главен интендант е бил назначен полковник Джурич и на 12 септемврий, т.е. три дена след обявяването на мобилизацията, той е получил от военния министър устна заповед да устрои своето управление, да се приготви за снабдяване [на] войската, около 60 000 души, 10 000 добитъка, която войска ще се съсредоточи около Ниш. Начинът за снабдяването ще бъде купување с налични пари без реквизиция. Това е всичко, що е било съобщено на интенданта. На първо време глав[ният] интендант е устроил своята канцелария, като учредил три отделения: провиантско, по облеклото и счетно.

След това интендантството извършва последователно следующето:

1) Доложено [е] на в[оенния] министър, че мобилизираната войска няма достатъчно войскови обоз;

2) Определило е театъра за военните действия, като е имало предвид, че война ще има с българите и че такава е невероятна с турците и въз основа на това определение, пристъпено е към устройството и подготовката на театъра на военните действия.

3) Избрани са местата за устройство [на] продоволствени магазини. Такива места са избрани: за Тимочкий театър за военните действия: Неготин, Зайчар и

Княжевац, а за Нишавский – Пирот, Своч и Сурдулица. Това са първолинейните магазини. На първата линия избрани са още следующите пунктове за магазини: за Тимокский театър – Парачин, а за Нишавското – Владичини ханове. Освен това, за второстепенни, промеждуточни магазини са избрани следующите пунктове: Болевац, Салаш, Брестовачка баня и Жагубица за Тимокский театър и Власотинци, Бела паланка, Бабина глава с Пандерало.

4) Направен [е] разчет за всички потреби за войската и за продоволствие и пр. за 4 1/2 месеци и е разпределено в кое място, в кои магазини колко и какви предмети трябва да се набавят. Съгласно този пръв разчет, който е одобрен от в[оенния] министър, направен е и даден наряд на економното отделение на Военното министерство, което отделение е трябвало да намери доставчици.

5) Изработен е план за снабдяването [на] войската с разни потреби за военно време. На 15 октомврий в Ниш са изработени правила за реквизиция, контрибуция и фуражировка в неприятелската страна, които правила са като допълнение на начина за снабдяването на войската.

6) Устроени са комуникационните линии (военни пътища) и по тях са устроени етапни станции с етапни коменданти и др. необходим персонал. Такива линии са били:

1) Ниш – Чуприя – Зайчар, 2) Ниш – Лесковец – Враня, 3) Алексинац – Княжевац, 4) Ниш – Княжевац, 5) Ниш – Пирот, 6) Лесковец – Пирот, 7) Лесковец – Владичин хан – Власина, 8) Неготин – Зайчар – Пирот. На всеки такъв път е имало надзорник, орган на главното интендантство. Окружните управители от съответствующите окрузи са били естествени надзорници на пътищата.

Етапни пунктове са били в: Чуприя, Ржана, Алексинац, Ниш, Лесковец, Джеп, Враня, Зайчар, Св. Петка, Болевац, Княжевац, Дервент, Баня Алексиначка, Пирот, Бела паланка, Власотинци, Вратарница, Темска, Неготин, Салаш и Брестовачка баня.

7) Попълнено е интендантството с нужния персонал, като са взети чиновници – служещи по правосъдието и народното просвещение.

Всичко това е извършено до 18 септемврий, в който ден главната интендантура се е пренесла в Ниш. После това работата на интендантството се заключава в следующето (до началото на военните действия):

1) Издаден е закон за настаняването [на] войската по частни домове (квартирна повинност); дотогава такъв закон в Сърбия не е имало.

2) Издаден [е закон] за покупките във военно време. Този закон е преследвал бързина в покупките на разни предмети.

3) Издаден е закон за военната послуга (коларска повинност), с който закон армията се е обезпеч[а]вала с превозочни средства за подвоз до магазините и от тях до войсковите обози.

4) Купени са 5 парови и 4 ръчни пресове* за пресование [на] сено, които са

* Авторът най-напред е написал „6 парови и 12 ръчни пресове“, но впоследствие е поправил цифрите.

могли да пресоват в ден до 90 000 килогр[ама] сено, заедно с имевшите се дотогава стари пресове. Тези пресове са били разместени в Ниш, Крушевац, Ягодина, Лесковец и Чуприя. За поместване [на] сено[то] са били построени бараки в Ниш и Белград.

Печението на хляб е било устроено в държавните и частни хлебопекарни, предвид на това, че дивизионните пекарски роти не са били устроени и не са имали походни пещи. С фурни е разполагано в следующето количество.

Държавни фурни: в Белград 8, с дневно производство 16 000 порции, в Ниш 4, с дневно производство 12 000 порции.

Частни фурни: на Тимочкий театър за военни действия е имало 43 с дневно производство до 29 000 порции, а на Нишавский – 337 с дневно производство 185 000 порции.

Частните фурни са били разпръснати по целий театър за военните действия и не са могли да удовлетворят потребностите на армията. В Ниш обаче пекарниците са могли да дават до 37 000 порции в ден. Пирот е могъл да дава 12 000 дневно. При концентрирането [на] войската в Пирот подвозвано е хляб от Ниш, Бела паланка и Червена река до 6000 порции. Лесковец е могъл да дава дневно до 12 000 порции, но подвозът оттука към границата, напр[имер за] Дъсчен кладенец, е труден. Частните фурни са давали за 100 килогр[ама] брашно несеяно, 110 килогр[ама] хляб.

Постоянни военни пекарници са били устроени в Пирот (24) с дневно производство на 32 000 хляба, а заедно с частните получавано е 48 000 хляба. В Бела паланка и Червена река за случай на съсредоточение са устроени пекарни за 9000 порции дневно. В Дервент 2 пекарници за 1000 порции дневно. В Своч и Деяни 10 пекарни и 8000 хляба дневно. В Сурдулица 15 пекарни за 11 000 порции. На Власина 13 пекарни за 10 000 порции. На Владичини ханове 12 фурни за 8000 порции. Изобщо устроени са около 100 фурни, от които половината на границата за случай на настъпателна война. Всички тези фурни са стрували само 9600 лева. Във време на Сръбско-турската война такива е имало 300 фурни.

Освен това, купени са за около 42 000 лева подвижни полеви фурни. Такива фурни е имало 40 полеви и 8 горски, които дневно са могли да дават до 46 000 порции.

Меление [на] брашно. За меление [на] брашно се е разчитвало на държавните и частни воденици. Държавни воденици, които са могли да бъдат употребени за войската, е имало: в Белград 1 за 10 000 kg. брашно в ден, в Крагуевац три за 20 000 килогр[ама], в Ниш 1 за 6000 kg. Всичко 36 000 килограма дневно. Частни воденици е имало на Нишавский театър за военни действия – 145, а на Тимочкий – 36. Но за Тимочкий театър са вземени само Парачинските воденици, които са давали до 40 000 кил[ограма] дневно, а за Нишавското следующите: Ниш и Йелашница 70 000 kg., Пиротско 30 000, Бела паланка 8000. На този театър е могло дневно да се смила до 160 000 килогр[ама], а отвън него до 120 kg.

За облекло похарчени [са] 1 177 000 лв. за закупуване.

Превозочни средства. На 1-ий октомври Главната интендантура е изискала

от военний министър да разреши да се формирува Главен интендантски транспорт в състав: 1602 души, 107 коня, 3004 вола и 1547 кола. Колата и конете са били събрани по реквизиция. Формирувaнието на този транспорт е закъснявало, но той е бил готов за случай на подновявание [на] военните действия.

Заедно с това, Главната интендантура, като е имала предвид, че дивизионните провиантски колони са били слаби и не са могли [да] вдигнат четири дневната храна, изискала е да се допълнят тези колони, за което са били нужни: 370 войника, 1644 коня, 316 вола, 156 конски и 156 воловски кола.

Но това обаче не е било изпълнено, защото за недостигащата част са били вдигнати половината от провиантските колони на II-ий позив.

Народен обоз. Това са народните превозочни средства, които не са били реквизирани за войската, но са били на разположение според закона за военната послуга.

Тези кола са служили да подвозват храна от магазините до дивизионните провиантски колони. На основата на този закон Главната интендантура е предписала, щото окружните началници да има[т] по 100 изправни и покрити кола за първа надобност. На 29 октомврий вече е било установено, щото Пиротский и Белопалански продоволствени магазини да се попълняват от Нишкий с народний обоз. Това е началото за превозката с народни средства. До това време магазините са се попълнявали от предприемачи. Народний обоз е действувал в следующите направления:

1. От Ниш до Пирот –	3	дена път.
2. От Пирот до Цариброд	1	“
3. “ “ до Трън	1	“
4. От Дервент до Мириловац	1	
5. От Мириловац до Пирот	1	
6. От Княжевац до Мириловац	1	
7. От Зайчар до Видин	2	
8. От Неготин до Видин	2	
9. От Лесковец до Пирот	2	
10. От Лесковец до Д[ъсчен] кладенец	2	
11. От Вл[адичин] хан до Власина	2	
12. “ “ до Сурдулица	1.	

Народний обоз, който са давали окрузите, е бил разпределен и причислен към известни магазини. Още от начало народен обоз е вземен от 13 округа, от които 8 са действували на театъра на военните действия и 5 вън от него.

Железница. В първите дни на мобилизацията, железницата не е принесла полза на интендантството, защото едва е могла да подвозва дневната храна на съсредоточающите се части. От 19 септемврий до обявлението във войната в Ниш едва е било събрано около 1 милион килограма храна. Железницата едва е довозвала дневно от 3–5 вагона храна. Причината на това е, че железницата е трябвало да служи за всичко, а не само на интендантството. Железницата е имала само 389 вагона, от които 50 заимствувани. За цялата служба железницата е разполагала с 439 вагона.

До края на октомврий на частите са били разпратени следующите положения:

1) За магазинната служба; б) за военно-оръжейната служба; в) за издържание [на] войската в своята и неприятелска страна; г) наставление за реквизицията в неприятелската страна.

Според тези правила интендантската служба в окончателен вид е била уредена така:

Главната интендантура прави и съобразява разчетите за всички потреби и ги предава на икономното отделение за изпълнение и доставка.

Икономното отделение на В[оенното] м[инистерст]во изпълнява набавките чрез по-долните интендантски органи и само изпраща предмети на театъра на военните действия, по указание от Главната интендантура.

В случаи, нетърпящи отлагателства и Главната интендантура прави доставки чрез своите органи. Магазините на театъра на военните действия са се попълнявали от областните интендантури по наряд от икономното отделение чрез подряди и от народните обози.

Интендантурите на действующите дивизии за снабдяване [на] своите дивизии са се ръководили с това, че са попълнявали дивизионните продоволствени колони от магазините чрез подвоз със строевите, войсковите обози. Те са били длъжни да търсят нови извори за попълнение, а в крайни случаи разпореждали са се за купуване на разни предмети, особно такива, които не са могли да бъдат подвозвани като: сено, лагерни потреби, топливо, питие и пр. За тази цел дивизиите са имали свои ковчежничества, а по-късно им са били откривани кредити при най-близките окружни управления.

Войската редовно е получавала хляб (сухари и пексимет само като допълнителна храна), вариво, месо и си е готвила гдето е било възможно в десяточни котли.

Готовност [с] храна, съсредоточена към половината на октомври, е имало:

	Хляб храна	**Вариво kg**	**Сено kg**	**Зоб kg**
В Ниш	155 000	15 000	500 000	60 000
Б[ела] Паланка	2000	13 000	5000	-
Лесковец	50 000	22 000	41 000	50 000
Власотинци	-	11 000	11 000	-
Пирот	110 000	8000	-	-
Алексинац	-	14 000	15 000	-
Всичко:	318 000*	83 000	572 000	138 000*

Или храна за цялата армия за 7 дена и фураж за 4 дена. В Княжевац и Зайчар към това време едва е почнато свозването на храната.

* Допусната е аритметична грешка, верният сбор е съответно 317 000 и 110 000.

Към началото на военните действия събранието на готовите потреби е показано в следующата таблица.

Таблица* за готовата храна към началото на военните действия

Магазини	Жито	Брашно	Хляб	Порции сухари	Фасул	Ориз и грис	Сол	Сено	Слама	Зоб	
Ниш	42 654	645 815	00000	491 000	40 000	27 010	431	892 226	182 794	122 828	Нишавско воище
Бела паланка	-	1320	1500	“	24 605	2967	-	28 000	3000	-	
Пирот	-	236 000	27 000	72 000	25 000	11 400	7050	43 000	12 000	125 000	
Дервент	5402	“	“					68 722	4320	31 449	
Мириловац	8051			5000				45 696	17 099	-	
Лесковац		37 470		75 000	8126	6072	4519	181 979	36 341	-	
Власотинци		20 004	14134		18 207	9300	4064	1501	“	132 628	
Сурдулица		18 822			6179	6300				4730	
Алексинац					25 677			38 487	50 546	9816	
Ниш		377 146		15 570						7964	
Тимочко										130 632	Тимочко
Неготин	?	?	?	?	1084	5300		19920	?	?	
Зайчар		1499			555			1451	9740	7082	
Княжевац	33 241				2049			16 799	33 714	15 744	
Извън театъра на в. действия											Извън театъра на в[оенните действия]
Крагуевац	206 222	17 663					3287	756 101	198 039	139 016	
Белград	241 681 83 322	35 889				1 596 265	661 102	782 593			
Всичко:	537 252 83 322 620 574	1 391 558	42 634	654 320	156 682	68 500	19 350	3 689 984	1 252 665	1 509 499	

* На с. 261 от ръкописа ген. Стефан Паприков е започнал съставянето на вариант на таблицата, но го е задраскал, а на следващата страница е направил новата, като е разменил местата на продуктите. Публикуваният текст е от втория вариант.

Таблица за състава на войсковий обоз след свършване [на] мобилизацията

	обоз на полковете продоволствен				Провиантска колона на всяка дивизия				
	хора	коне	воло-ве	кола	хора	коне	воло-ве	кола	
I п. полк	20	30	4	17					Всичко продоволствени кола в полковете и провиантските колони е имало около 1049, на които е возено 338 500 килограма храна, от които 227 000 килограма в провиантските колони, а 111 500 килограма в обозите непосредствено при полковете. Всичката събрана и съсредоточена към 1 ноември храна е била доволна за 47 дена за хората, сено и слама за 60 дена, а овес и ечемик за 30 дена.
II “ “	15	34	-	17	315	266	118	96	
III “ “	18	31		17					
Артил. п[олк]	5	18		4					
IV п[ех]. полк	5	10		5					
V “ “	14	26		14	508	211	318	239	
VI “ “	31	63	29	31					
Артилер. п[олк]	13	18		10					
VII полк	31	40		20					
VIII “	21	42		21	160	222	80	150	
IX “	34	64		32					
Артилер. [полк]	14	24		12					
X полк	23	33	-	21					
XI “	16	22	12	17	160	54		129	
XII полк	22	13	12	18					
Артилер. [полк]	13	18		10					
XIII полк	16	-	30	15					
XIV “	16		30	15	180	33	272	135	
Артил. [полк]	10	8		4					

[…]* да послужи за ек[в]илибър на нарушеното, според сърбите, равновесие на Балканский полуостров. Така гледано на въпроса, излиза, че сръбското правителство при решаването на въпроса за мобилизацията е постъпило неправилно.

В този случай не може да послужи за оправдание и обстоятелството, че обучените резервисти са били недостатъчно да попълнят до щатовете за военно време, защото, колкото ги е имало, все са били горе-долу обучени: едни са преминали през редовете на войската, като са прослужили двегодишен срок, други са обучавани само пет месеца, други пък, макар и да не са служили редовно във войската,

* Така е в ръкописа, има прекъсване на текста поради загубени редове или страници.

изучавали са военната служба на практика във военно време, през войната 1876–[18]77 год. и [18]78 год., което им е дало достатъчна военна подготовка. Всички тези войници щяха да послужат, както за попълнението на действующата войска, така и за попълнението на допълняющите части.

Така петимесечните войници, ако при мобилизацията са постъпили в допълняющите части, можеха в продължение на 5–6 недели да бъдат подготвени и щяха да послужат както за засилване на действующата армия, така и да попълняват загубите ѝ през военните действия. Нещо повече, петимесечните войници във всеки случай можеха да бъдат по-добри от войниците, които съставляваха вторий позив. Оставянието на тези войници в населението и въобще войници, които по възрастта си са попаднали в действующата армия и свикването на вторий позив, за да се усили действующата армия, е погрешно.

Може би за подобно решение на въпроса да е играла важна роля и състоянието на материалната част на действующата армия, което е твърде вероятно, напр[имер] недостатъкът във въоружението с цел да се избегне въоружаването с различно оружие, но това не може да послужи за оправдателен мотив, защото разното оружие е могло да бъде така разпределено, щото отделни единици, напр[имер] дивизии, да бъдат въоружени с едно оружие, а други с друго; даже, ако това е било трудно, то смесеното въоружение, макар и да не се рекомендува, допуща се, когато това е необходимо. Българските войски имаха различно въоружение, но това не представи важни неудобства. Сръбската артилерия нямаше ли така също различно въоружение, както и българската, но при все това, ние не срещаме оплаквания нито от едната, нито от другата страна. Останалата материална част на армията така също едва ли е могла да послужи за сериозен мотив за подобно решение на въпроса, защото, ако действующата войска е чувствувала чувствителен недостатък почти във всичко, то за вторий позив трябва да се казва, че той нищо не е имал, както това в действителност е било. Изобщо, трудно е да се намерят оправдателните мотиви за подобно решение на въпроса за мобилизацията на сръбските въоружени сили.

Едно предположение в този случай е най-допустимо и най-вероятно и то е, че населението на Кралството не е могло да даде нужний контингент младежи, способни за военна служба, колкото са били необходими за попълнявание [на] действующата войска според организацията ѝ от 1883 год. и че тази организация е основана на гадателни данни. И наистина, ако вземем, че Кралството има 1 800 000 души и че то дава ежегодно 1% младежи, достигающи призивната възраст, ще получим 18 000 души най-много; от това число трябва да изключим не по-малко от 40% неспособни за служба и отклонивши се, ще видим, че за постъпвание във войската ще има около 11 000 души, от които около 10% такива, които трябва да служат до един месец. Ежегодний контингент младежи за служба ще дадат около 10 000 души или за 8 години 80 000 души. От това число всякога трябва да се изключват най-малко 10%, станали неспособни, умрели, преселени, неявили се при мобилизация и пр. [и] ще останат запасни около 70 000 души, а прибавена към това число и постоянната войска, средно 15 000 души, общата числителност на

действующата армия ще достигне при най-големи усилия до 85 000 души, а не до 110 000 души, както е предвидено в организацията на армията, т.е. на 25 000 души по-малко. Това число обаче ще трябва още повече да се намали, защото горното изчисление е важно само за от 1879 год., а за годините 1876–[18]79 ежегодните контингенти на способните за военна служба не надминават 6–7000 души, така щото в 1885 год. сръбската армия в никой случай не е могла да разполага с повече от 75 000 души войници, способни за служба обучени и необучени. Това именно, нам се струва, че е заставило сръбското правителство да мобилизира действующата си армия по щатовете за военно време, да не формирува допълняющите части и да мобилизира част от вторий призив с цел да увеличи въоръжените си сили. Но ако това предположение е вярно, то мобилизиранието само [на] част от вторий позив, а не целий, е било така също погрешно, която обаче погрешка е следствие от непознаванието [на] своя противник, от преценяванието на своите сили и тяхната боева способност и готовност.

Каквито и да са били съображенията на сръбското правителство при разрешаванието [на] въпроса за мобилизацията, за нас остава важен фактът, че то не се ползува от всичките си въоружени сили.

Изобщо, трябва да се забележи, както имахме случай да упоменем, че сръбското правителство при обявяванието на мобилизацията не си е определило окончателно целта, която ще преследва и вследствие на това и разпорежданията отначало са бавни, нерешителни и неопределени. Готов план за мобилизацията Военното министерство не е имало, но за то[ва] пък дивизионните управления (областни) са били готови постоянно. Териториалното устройство на войската е давало най-голямата възможност за една бърза мобилизация. Еднородността на населението (за изключение българските местности) са давали най-голяма възможност за пълното приспособяване на териториалната система за попълняванието [на] войската, както с новобранци в мирно време, така и със запасни във военно време. Както знаем, Кралството е разделено на пет дивизионни области, всяка област на три полкови окружия, а всяко полково окружие на четири батальонни околии. Всяко от тези подразделения си има своите управления, които са военноадминистративни органи, на които между другото е възложено и делопроизводството по набора, счислението на запасните и мобилизацията. При мобилизацията запасните от батальонното окружие попълняват една от действующите роти, които се развръщат в батальони и освен това батальонната околия дава контингент за попълнявание [на] другите родове оръжия.

Запасните, събрани от батальонните околии, се отправляват в щаба на полка, а това става твърде бързо и полкът се мобилизира от своето окружие. Всички пехотни полкове се мобилизират бързо, своевременно и почти едновременно тръгват в поход. По същий почти начин, но по дивизионно, се мобилизира[т] кавалерията, артилерията, возарските полкове и пр. С тази разлика, че тяхната мобилизация става малко по-бавно, още повече, че за тяхното пълно мобилизирание е необходимо да се чака и пристиганието на коне и други впрегателен добитък, които се получават все от своята дивизионна област.

В това отношение сръбската армия е била несравнено по-добре устроена от българската и южнобългарската и е могла, ще може и в бъдеще много по-скоро да се мобилизира. Мобилизацията на сръбската армия в 1885 година наистина е извършена твърде бързо и много по-бързо и редовно отколкото българската. Затова обаче твърде много се дължи на обстоятелството, че обявяването на мобилизацията намери сръбската армия полумобилизирана, защото запасните бяха свикани по-рано за обучение с новата пушка и за маневри.

С точни данни за мобилизираната сръбска армия ние не разполагаме, но като се ползуваме от сръбските източници, които дават данни близки до истината, намерваме, че първоначално е било решено да се мобилизират следующите части, както е показано по-долу, а именно:

Във Враня I активен полк	2500 души
" Лесковец II активен "	2500
" 1 ескадрон	150
1 планинска батарея	80
	2730
В Ниш:	
VI, VII, IX и XII активни полкове	12 500
Моравски, Дрински, Шумадийски артилер[ийски] полкове	2240
Две планински батареи "	160
Дунавский и Шумадийский конни полкове и три ескадрона от Моравский конен полк	1650
4 пионерни роти	520
	17 070
В Пирот:	
XV актив[ен] полк и XIX гвард[ейски] батальон	3000
Гвардейский ескадрон и два ескадрона [от] Тимоч[ки] к[онен] п[олк]	450*
Две батареи от Тимочкий артилер[ийски] полк	280
	3730*
Бела паланка	
XIV действующ полк	2500
	2500
В Зайчар	
III активен полк	2500
Една батарея от Тимочки артилер[ийски] полк	140
Един ескадрон от Тимоч[ки] конен п[олк]	150
	2700**

* Първоначално са посочени съответно цифрите 380 и 3560, върху които след това са направени корекции.

** Общият сбор би следвало да е 2790.

<u>В Княжевац</u>	
XIII активен полк	2500
Една б[ата]рея от Тимочки артилер[ийски] п[олк]	140
Един ескадрон от Тимочки конен п[олк]	150
Една пионерна рота	130
	2920
<u>В Белград</u>	
XVIII гвард[ейски] батальон VII активен полк	2946
	2946
<u>В Крагуевац</u>	
3 батальона от X активен полк	1650
3 батальона от IV активен полк	1650
V-ий активен полк	2200
Дринский конен полк	600
	6100
<u>В Пожега</u>	
1 батальон от IV актив[ен] полк	550
	550
<u>В Горни Милановац</u>	
1 батальон от X активен полк	550
	550
Всичко:	44 396*

Като имаме предвид пунктовете на постоянното местоквартирование на частите и местата на полковите щабове, в които обикновено трябва и да се мобилизират частите, и като ги сравним с пунктовете, в които частите са мобилизирани, ще забележим, че повечето от частите не са мобилизирани на постоянните си местонахождения, а в пунктовете, в които те са били събрани на занятия. Така напр[имер] Дринската дивизия, наместо да мобилизира полковете си в Ужица, Валево и Шабац, мобилизира ги в Ниш и Крагуевац, т.е. в района на Моравската и Шумадийска дивизия. Шумадийската дивизия мобилизира един от полковете си в района на Дунав[с]ката, а други в района на Моравската дивизия. XIV полк от Дунавската дивизия наместо да се мобилизира в Княжевац, мобилизира в Бела паланка. VII (7-ий) и IX полкове от Дунавската дивизия се мобилизират в Ниш, вън от района на своята дивизия.

Това мобилизиране не на своите места на частите е нарушило значително правилността на мобилизацията и е било предизвикано, както казахме, от обстоятелството, че мобилизацията е заварила в горните места частите полумобилизовани; връщането на частите по местата им за мобилизация е намерено за непрактично и неудобно. За мобилизирането на горните части са били направени следующите разпореждания.

* Според посочените цифри вярната сума е 44 296.

а) за пехотата – да се повикат всички резервисти, които са служили в постоянната войска и които са вписани в първий позив, както и пятимесечните, които вследствие дохожданието на резервистите за обучение, са били разпуснати по домовете си, а така също и всички войници от постоянната войска, които са се намирали в отпуск;

б) за кавалерията – да се повикат всички запасни от първий позив, които са служили в постоянните войски. От кавалеристите резервисти да се пуснат по домовете си тези, които не ще могат да си набавят коне (?);

в) в пехотата и кавалерията – да се формируват отделните войскови части според организацията на войската;

г) в полевата артилерия – да се повикат само артилеристите резервисти, които са служили в постоянната войска и са записани в първий позив, но в такъв размер, щото всеки артилерийски полк да може да мобилизира по четири полеви батареи с по шест топа. Колкото коне недостигат, да се вземат от записаните за обози на първий позив;

г)* от горската артилерия да се мобилизират само три батареи;

д) Крепостната артилерия и пиротехническата рота да получат всички резервисти от първий позив, служили в постоянната войска;

е) инженерните войски: а) пионерите, предвид на това, че съществующите роти от постоянната войска се раздвояват и дават кадри за формирование [на] дивизионните инженерни депа и телеграфни отделения, да се попълнят чрез повиквание [на] резервистите от най-младите категории. Всички останали резервисти пионери, които са служили в постоянните войски, да се разделят равномерно между частите от пехотата; б) понтонерите [и] формируването на мостовите тренове е изоставено за по-късно. През време на войната е формируван само един такъв трен.

ж) по санитарната част – ще се повикат само резервистите болничари, които са служили в постоянната войска и ще се формируват установените по закона части (полевите болници са формирувани на половина).

з) останалите части, които влизат в състава на дивизиите, така също и тези, които влизат в състава на цялата армия, ще се повикат запасни според нуждата и то в половинен комплект. Съобразно с частите, които ще се мобилизират и то най-напред, да се повикат тези, които са служили в постоянната войска. Минерната и железнопътна роти да не се формируват.

и) за обоза – държавните кола да се запрегнат с конете, които за тази цел са записани у населението и ще се употребят най-напред за муниционните колони, а недост[иг]ающето число кола да се вземат от вторий позив.

к) по облеклото и снаряжението – да се употреби парадното, обикновеното и лагерното облекло, но с такъв разчет, щото отделните части да имат еднакво облекло. Резервистите да донесат със себе си: 2 ризи, 2 чифта цървули, една завивка, 1 торба, 2 чифта чорапи, 1 бъклица за вода и др. дребни работи.

л) по храната – всеки резервист да има своя храна до мястото, гдето става

---

* Така е в текста, подточката е повторена.

мобилизацията и да има запасна храна, която да [се] състои от: сланина или пастърма, сирене или каймак за 3 дена, или булгур, или фасул по 125 грама за 3 дена и 10 гр[ама] сол.

м) мобилизацията да се извърши най-напред за строевите части, а след това и за нестроевите.

Съгласно горното разпореждание, както видяхме, решено е било да се мобилизоват изброените по-горе части от активната войска и освен това административните към нея отделения. Както видяхме по-горе, числителността на мобилизованите части от активната войска достига до 44 396 души, а заедно с административните отделения, управления и пр. тя по някои източници достига до 55 000 души.

От вторий позив първоначално е било решено да се формируват пет пехотни полка от пограничните окрузи, а по-късно са мобилизирани още два полка от района на Дунавската дивизия. Всичките седем полка от вторий позив са имали 29 батальона и ако се приеме, че те средно са имали по 600 души, то общата числителност ще достигне до 17 400 души, следователно, всичката мобилизована армия достига до 72 000 души. Това число обаче ние считаме за приблизително вярно, защото точни данни за цялата мобилизована войска нямаме и сръбските източници в това си противоречат.

Според данните, които дава главний интендант за числеността на армията, пред началото на военните действия, излиза, че сръбската армия [се] е състояла от 61 187 човека, заедно с административните отделения, а подразделена е имала: Нишавската 46 600* души, а Тимочката е имала 15 000 души. В това число като влиза и вторий позив, обозначава само хората, които са били в двете армии и не обнема частите, оставени вътре в страната, а именно: 2 батальона от 8-ий полк, 1 батальон от X полк, 1 батальон от 4 полк, 18-ий гвардейский батальон, 1 батальон от I полк и целий вторий полк от вторий позив, жандармерийский корпус и техните учреждения, а всички тези части и учреждения имат не по-малко от 9000 души, което число придадено към горното ще съставят пък около 70 000 души, цифра твърде близка до горната, което иде да потвърди, че мобилизираните сръбски войски не са били по-малко от 72 000 души. Майор Груич изчислява всичките мобилизовани войски на 77 000 души, което още един път потвърдява горното предположение.

Ако сега се повърнем пак към изпълнението на мобилизацията и сравним мобилизованите войски с това, което се полага според организацията на армията, ще намерим следующите изменения:

<u>В пехотата</u>. Пехотните полкове са мобилизирани в три батальонен състав; запасни пехотни части не са формировани.

---

* Първоначално е било посочено 50 000, но числото е коригирано. Авторът е продължил изречението с израза „борци и 9700 души в административните отделения“, който също е задраскал.

В кавалерията. Конните полкове са формирани в три ескадронен състав, наместо да имат четири ескадрона. Запасни кавалерийски части не са формирани.

В артилерията – артилерийските полкове наместо да се развърнат в 8 орудеен състав, формируват само по четири батареи 6-ти орудеен състав.

В санитарните части – формируват се само по две дивизионни полски болници, на место по четири.

Формирована е една отделна конна бригада от 8 ескадрона, каквато бригада за военно време не се предвижда по организацията за военно време. Дивизиите са получили само по 1 ескадрон дивизионна кавалерия, вместо да имат по един полк, както това е установено по организацията. Самата организация на армията, както видяхме, не е проведена териториално, а вследствие на това е станало нужда да се преместват отделни войскови части от една дивизия в друга. Така напр[имер] Дунавската дивизия първоначално [се] е състояла само от VII и IX полкове, понеже VIII полк е оставен в Белград. По-късно в Дунавската дивизия влиза XV полк, който собствено влиза в Тимокската дивизия, а още по-късно към тази дивизия е придаден и XIX гвардейский батальон. Тимокската дивизия на место да [се] състои от три действующи полка XIII, XIV и XV, съставена е само от два: III, който принадлежи на Моравската дивизия и XIII-ий. По-късно тя е получила 1 батальон от VIII полк, който е от Дунавската дивизия. Моравската дивизия на место да [се] състои от I, II и III актив[ни] полкове, има само първите два и XIV полк, който принадлежи на Тимочката дивизия.

Артилерията така също е разнесена по дивизиите, така напр[имер] Моравската дивизия, наместо да има I-ий Моравский артилерийский полк, получила е две батареи полеви от Тимокский артилерийский полк и две горски батареи от Горский артилерийский полк. Шумадийската дивизия, наместо да има своя артилерийский полк, получила е Моравский артилерийский полк, а Шумадийский артилерийский полк, като закъснял с мобилизацията си е оставен в разпореждането на Щаба на армията. По такъв начин предвидената организация на сръбската армия е била нарушена в значителна степен, вследствие на това, че мобилизацията е трябвало да стане по-бързо.

По отношение към бързината на мобилизацията на сръбската армия трябва да забележим, че тя по видимому е извършена достатъчно бързо, но ако вземем предвид, че тази мобилизация е станала при изключителни условия (една част от запасните са били на служба), че е нарушена организацията, било по разместване на частите, било по непълнотата им, трябва да признаем, че една правилна мобилизация според организацията би изискала доволно повече време. Затрудненията, които сърбите са изпитали при мобилизирането на армията, са от еднакъв характер с този, който българите са изпитали: недостатък и неустройство на материалната част, а най-много отсъствието на обоз и коне и затова преди да пристъпим към формированието на сръбската действующа армия и отряди и за съсредоточението им, да разгледаме как сърбите са мобилизирали материалната част на своята армия до съсредоточаването ѝ.

По отношение към въоръжението не са последвали във време на мобилизацията и концентрацията никакви изменения или закупки.

По облеклото и снаряжението. Както видяхме, състоянието на облеклото и снаряжението на сръбската армия до мобилизацията ѝ е било твърде недостатъчно. При мобилизацията правителството е взело мерки, за да набави такова, като е отпуснало за тази цел 1 177 000 лева. На тази сума икономното отделение [е] закупило: 28 000 шинела, 6000 обикновени мундира, 6000 панталона, 6000 капи и 4000 палатки. Освен това събрано е през време на мобилизацията доброволно от населението: 30 000 мундира (?), 15 000 чорапи и 4 000 ръкавици. Така щото по отношение към облеклото и снаряжението мобилизираната сръбска армия е имала всичко: 50 000 шинела, 14 000 парадни мундира, 66 000 обикновени мундира, 38 000 панталона, 38 000 капи, 42 000 чифта обуща, 20 000 цървули, 16 000 палатки, 26 000 ран[и]ци, 15 000 чорапи, 4000 ръкавици, 5600 котелка, 25 000 подсумки, 20 000 бъклици.

Освен това, до свършването на военните действия на войската е било раздадено 20 000 памуклии, антерии и кожуси, 3000 ръкавици, 12 000 чифта чорапи. По такъв начин облеклото и снаряжението е било значително увеличено. При все това, за мобилизованата армия не са достигали: 4000 шинела, 9000 мундира, 32 000 панталони (имало е негодни), 22 000 капи, 60 000 чифта обуща, 35 000 бъклици, 35 000 подсумки, 400 котелка, 2000 палатки и 34 000 ран[и]ци. Най-добре е била обезпечена войската с шинели – облекло най-необходимо, което допълня и прикрива всичкото друго облекло.

Превозочни средства. Известно е, че превозочните средства, кола и коне в сръбската армия в мирно време са били твърде недостатъчни. В мирно време само кавалерията и артилерията имат свой обоз и то незначителен, а обозната служба в пехотата се изпълнява от возарските ескадрони, по един за всяка дивизия.

Возарските же ескадрони в мирно време са имали всичко 150 кола, 360 упрятни коне и 700 обозни войника. Следователно, на ескадрон се падат 140 войника, 72 коня и 30 кола, които едва са достатъчни да снабдяват с кола и войници дивизионний щаб, муниционната колона, санитарното отделение, а за интендантский (продоволствений) обоз нищо не остава. Предвид на този недостатък, в превозочни средства главната интендантура е изискала да се вземат мер[к]и за формированието както на дивизионните провиантски (продоволствени колони), така и за формированието на един резервен интендантски транспорт, който да може да вдигне четиридневна храна за цялата армия. Отначало* според искането на главната интендантура дивизионните провиантски колони е трябвало да имат следующий състав: 1 офицер, 1 комисар, 1 писар, 34 унтерофицера, 10 занаятчии, 323 войника, 36 верхови, 328 товарни, 1280 упрятни коня, 316 вола, 156 конски и 156 воловски кола. Но при формированието обаче на тези колони са били направени значителни

* Задраскан е текстът: „В[оенният] министър се е противопоставил на…“.

отстъпления, което се вижда от състоянието на превозочните средства на мобилизованата армия, както е показано в следующата таблица за състоянието на строеви (полковий) обоз и провиантските колони по дивизионно и полкове:

Дивизия	Части	Полковий обоз							Дивизионна провиантска колона							
		Хора	Коне		Кола	килограми			Хора	Коне			Кола	килограми		
			Впрегат.	Дояове		Тряб-вало да вози храна	Возили храна	Повече сили по-малко		Впрегат.	Товар.	Дояове		Тряб-вало да вози храна	Возили храна	В повече сили по-малко
Моравска	I полк	20	30	4	17	5800	4100	-1700								
	II полк	15	34	-	17	7000	4100	-2900								
	III полк	18	31	-	17	6100	4100	-2000	315	74	192	118	96	26 000	30 000	+4000
Дринска	IV полк	5	10	-	5	7800	2000	-5800								
	V полк	14	26	-	14	8150	4200	-4000								
	VI полк	31	63	29	31	11400	9300	-2100	508	211	-	318	239	23 000	72 000	+49 000
Дунавска	VII полк	31	40	-	20	8200	6000	-2200								
	VIII полк	21	42	-	21	7150	6300	-850								
	IX полк	34	64	-	32	10 600	8170	+2430	160	222	-	80	150	17 000	45 000	+28 000
Шумадийска	X полк	23	33	-	21	5900	6300	+340								
	XI полк	16	22	12	17	6920	5100	-1820								
	XII полк	22	13	12	18	6280	5400	-880	160	-	54	-	129	20 000	39 000	+19 000
	XIII полк	16	-	30	15	7500	5500	-2000								
	XIV полк	16	-	30	15	7500	5500	-2000	180	33	272	135		26 900	41 000	+14 100

От тази таблица се вижда, че пехотните полкове не са били еднакво снабдени с обоз: едни са имали повече, други по-малко, но изобщо полковий обоз е бил слаб и на место този обоз да вози четиридневна храна, возил е изобщо за три дена; при това, някои полкове са имали храна за четири дена, а някои, напр[имер] IV полк, е возил в обоза си храна за един ден само. Трябва, така също, да се забележи, че полковий обоз в Тимошката дивизия е бил запрегнат преимуществено с волове.

Що се касае до провиантските колони, то те, макар и да не са сформировани по дадений от интендантурата щат, имали са достатъчен обоз и са возили повече храна, отколкото се е налагало. И тука се забележва едно твърде голямо разнообразие в състава на колоните: едни имат по 160 души и 100–130 кола, а други по 510 души и 240 кола. В Моравската дивизионна провиантска колона, като назначена да действува на гориста местност, товарните коне преобладават. Въобще, в устройството на полковите обози и дивизионните провиантски колони се забележва силна импровизация.

Резервний интендантский транспорт, според предложенията на главната интендантура, е трябвало да има следующий състав: 4 офицера, 1 ковчежник, 1 комисар, 1 помощник на комисаря, 10 занаятчии, 85 войника, 63 ездови коня, 54 упрятни, 3004 вола, 47 конски и 1500 воловски кола. За тази цел, както колата, така и добитъкът е трябвало да се реквизира. Предложението на главната интендантура за формированието на горний транспорт на два пъти е било отблъсвано по икономически съображения и само след много настоявание е било прието през първата половина на октомврий месец.

Но за да може още повече да се обозначи армията с превозочни средства, без които една настъпателна война е невъзможно, сръбското правителство си е служило и с нарядний обоз; това са превозочните средства на населението, които не са реквизирани, но с които войската е могла да се ползува въз основание [на] закона за послугата на войската. Тези средства са назначавани да действуват между магазините и дивизионните провиантски колони, но всъщност те са действували и до полето на сражението.

По такъв начин на първо време е било устроено снабдяванието на сръбската армия с превозочни средства и трябва да признаем, че в това отношение армията е била сравнително добре снабдена и несравнено по-добре, отколкото българската.

Попълнявание [на] войската с коне. Попълняванието [на] войската с коне, при всичко, че още [от] мирно време са се имали щатове, по които е било известно колко коне ще са нужни, при всичко, че още от мирно време конете са били разписани по призивите, все пак са се срещали значителни затруднения при попълняванието [на] войската с коне. Затова ние заключаваме от следующето: а) за попълняванието [на] артилерията и обозите на мобилизованата войска е станало нужда, щото за попълняванието на артилерията да се прибегне към конете, записани във вторий позив и при все това, някои от парковете на полковете са били запрегнати с волове; б) полковий обоз, така също, отчасти е попълнен с волове наместо с коне; в) дивизионните провиантски колони са наполовина запрегнати с волове, а резервний интендантский транспорт изключително с волове. Това показва, че или събиранието на конете е

било твърде затруднително, или че в населението не са се намирали толкова пригодни за служба коне, колкото е било потребно за мобилизованите войски.

Последното предположение е доволно вероятно и се потвърдява с това, че сръбското правителство се е обърнало към закупуване на коне, било за попълнението на артилерията, било за преформированието на кавалерията. Във всеки случай трябва да се забележи, че и сръбската армия не е могла своевременно да бъде попълнена с коне.

Хранение на войската. По отношение към хранението сръбската войска е била доста добре обезпечена благодарение на начина, по който войската в мирно време се храни и на съществуването още от мирно време интендантство, което специално се занимава с хранението на войската и снабдяванието ѝ с всички потребности. Изобщо, сръбската армия при мобилизацията и концентрацията си не е срещала затруднение в хранението; тя, така също, е била обезпечена с храна и през време на военните действия, благодарение пак на заблаговременно устроеното интендантство за действующата армия, което интендантство е управлявано от веща ръка.

Какво е направено в Сърбия, за да се обезпечи армията с храна, ще видим на свое място, а тука е достатъчно да повторим, че армията не е изпитвала в хранението нито на половината от това, което е изпитвала българската войска.

По устройството на санитарната част. Санитарната част на сръбската армия, както на свое място указахме, в мирно време е била слабо устроена; тя е имала недостатък в персонал, материал и санитарни превозочни средства. Санитарний и аптекарский складове са били почти празни и почти всичко, що е било необходимо за мобилизацията, е трябвало отново да се закупува, доставлява и устроява. Предвид на това и е било решено, щото дивизиите да се снабдяват само с по 2 полски болници, наместо с по четири, както това се полага според организацията на армията.

Санитарната част на сръбската [армия] до началото на военните действия е била устроявана по следующий начин:

По санитарний персонал. При обявяванието на мобилизацията в Кралството, както знаем, е имало всичко: 104 лекаря, 49 аптекаря, 31 лекарски помощници, в това число е имало военни: 22 лекаря, 11 аптекаря и 20 лекарски помощника. Изобщо това число е било недостатъчно, ако би се взело всецяло за армията, а при това е било нужно да се оставят лекари в страната и в тила на армията. При обявяване на мобилизацията за началник на санитарната част на армията е бил назначен полковник Влад[ан] Джорджевич, на когото при мобилизацията устно е било съобщено где колко части ще се мобилизират и за какво количество войска трябва да се устрои санитарната част.

На 13 септември[и] за попълнение на санитарний персонал е било предложено да се произведат в чин резервни санитарни офицери 45 граждански лекаря, а на 14 е бил издаден съответствующий указ. С това е увеличен лекарский персонал. Всичкий санитарен персонал тогава е бил разпределен така:

1) В санитарното отделение на армията 3 лекари, 1 аптекар и 1 ветеринар[ен] лекар.

2) В резервната болничарска рота: 2 лекари, 2 лекарски помощници и 2 аптекарски помощници.

3) При всяка дивизия по 1 лекар за дивизионен референт.

4) При всеки пехотен, кавалерийски [и] артилерийски полк по 1 лекар.

5) При всяка дивизионна санитарна рота по 2 лекари, 1 лекарски помощник, 1 аптекар.

6) При всяка полска болница по 3 лекари, 2 лекарски помощници, 1 аптекар и 1 аптекарски помощник.

От указаното се вижда, че войската още от начало е била добре снабдена с медицински персонал. Освен това, в страната са оставени:

а) военно-санитарни офицери (лекари) 10 души;

б) граждански лекари 22;

в) аптекари 19 души.

При назначаването и разпределението [на] санитарний персонал във войската се е оказало, че на служби са били назначени и такива лекари, които по болест, старост и слабост не са били способни на военна служба, вследствие на което е станало нужда да се правят значителни изменения в първоначалното изменение на разпределението.

По санитарните прибори и потреби. На 12 септември са изискани сведения от главний аптекар на войската за състоянието на аптекарските потреби в частите, болниците и складовете. По получените от него донесения се е оказало: военните аптеки в Ниш и Крагуевац са били снабдени с всички медикаменти за 6 месеца; в аптекарското слагалище е имало медикаменти за всички полски аптеки и са оставали още и за Белградската военна аптека. Че в цялата страна е имало лекарства да стигнат за войската и страната за до два месеца и че ако се похарчат до 35 000 лева, то лекарствата ще стигнат за 6 месеца. Полски аптеки в главний склад е имало: големи 39 и малки 32, в Крагуевац и Ниш 12 големи и 3 малки. Снарядени аптеки в склада е имало 9 малки и 4 големи, а в Ниш са приготовлявани 4 големи и 2 малки. По такъв начин се оказва, че аптекарската част е била почти готова.

Обаче същото не може да се каже и [за] санитарний склад, в когото наистина са намирани много предмети, но почти негодни за употреба. Главното е, че превързочен материал е имало в твърде незначително количество; също така не е имало и болнични принадлежности и хирургически инструменти. Дружеството на Червений кръст е било така също съвършено бедно.

За да се попълнят болничните принадлежности станало е нужда да се вземат кревати, постелки и завивки от дивизиите и такива са намерени във всички дивизии в следующето количество:

Кревати	5351	
Одеяла	5243	
Чаршафи	16 217	
Лица за възглавници	10 412	*без Моравската дивизия*
Възглавници	9380	
Туф[л]еци	8492	

Но понеже е било мъчно да се съберат тези предмети и е станало нужда, щото някои полски болници да тръгнат почти без постелни принадлежности, то на управлението на военното облекло в Белград е предписано да предаде за санитарната служба 1200 сламеника, 7200 чаршафа, 2000 възглавници, 1600 завивки и 1170 наволочки. Тези предмети е трябвало по железницата да се изпратят в Ниш на постоянните болници.

За набавката на превързочен материал и други потреби, съставена е ведомост за една сума от 235 000 динара и на 29 септември е направено разпореждание да се закупят тези предмети, но тяхното набавяние е вървяло твърде бавно, а отправлението още по-бавно.

Санитарни превозочни средства, както вече знаем, не е имало [в] достатъчно количество. Според щатовете за военно време всяка санитарна рота е трябвало да има по 6 санитарни кола и за всяка полска болница по три санитарни кола, или всичко за цялата мобилизована войска 90 кола. Но такива е има[ло] твърде малко, а за набавката им заедно с коне са били нужни около 500 000 франка.

Да се отпусне такава сума не е било възможно, нито пък е било възможно така скоро да се набавят тези превозочни средства и затова е било необходимо да се прибегне към импровизация, т.е. към тези средства, които на първо време е било възможно да се намерят в страната. На първо време е било възможно да се доставят следующите средства: от втората сръбско-турска война е имало 6 санитарни коли, които се изправлявали в Крагуевац; Червений кръст [е] имал 2 каруци санитарни, в гарнизонните болници четири каруци. Всичко 12 санитарни кола. Освен това, пощата е могла да даде 6 каруци, които са могли да послужат като санитарни; всичко 18 кола.

Дружеството на Червений кръст към това време е разполагало с около 100 000 лева капитал и е могло да достави няколко санитарни кола, ако за това би имало добра воля. Освен това, в Белград е имало 50 файтона, които биха могли да послужат за горната цел. От всички обаче горни средства били са събрани всичко 83 кола заедно с паетоните. Дружеството на Червений кръст е закупило в Пеща от Маджарский червен кръст една санитарна колона от 15 кола за ранени и 1 фургон. Тази колона е пристигнала в Белград към 18 октомври. Тези са в общи черти мерките, които са били взети за обезпечивание [на] санитарната част на сръбската армия. За отправлението же на санитарната служба на театъра на военните действия и на полето на сражението, ще укажем на свое място...*

---

* Следва параграфът „Съсредоточение на българските войски и формированието на отряди“, който обхваща с. 286 до 297 от ръкописа и е друг вариант на параграфа „Съсредоточие на съединените български войски и формирование на отряди“. По същество се повтаря вече съобщената информация, като първоначалният текст е по-подробен от този във втората редакция. На места в нея авторът посочва командирите на корпуси и отряди, което не е направил в основния текст. Значително по-разширен е анализът на отношенията между Военното министерство и Щаба на армията, допуснатите грешки и варианти в управлението на армията при съсредоточаването ѝ на евентуалния театър на бойните действия. Този текст, без известните вече данни за състава на българските войски, се публикува в Приложение 7.

Формирование, устройство и разположение на Западний отряд до първата половина на октомврий месец

Както указахме по-горе, Западний отряд, който първоначално е наричан Кюстендилский, е назначен за отбраната на княжеската граница откъм Македония, чрез което непосредствено е прикривана столицата на Княжество[то]. Този отряд, както видяхме, е трябвало да се състави от три действующи полка пехота, четири ескадрона жандарми, две полеви и една горска батареи и една саперна рота.

Формированието на този отряд е извършено по следующий начин:

Струмский полк, който има постоянното си местоквартирование в Кюстендил, до мобилизацията е бил разположен по границата на кордон. Една дружина е пазила Дупничкий участък, друга Кюстендилский, а третата е била в Кюстендил. Тази служба полкът е носил почти през цялото лято. Целта на тази служба е била да се запази минаванието на македонци от Княжеството с цел да вълнуват страната, а така също и да не се допуща преминаването на разни чети от Македония в Княжеството. При обявяването на мобилизацията дружините са били снети от границата и мобилизацията на полка е произведена в Кюстендил. Само една от дружините и след мобилизацията е оставена в Дупница. След свършването на мобилизацията на полка (с личен състав само), руските офицери напущат полка и командуването му преминава върху българските офицери. Най-старший из между тези офицери – капитан Гуджев, който до това време е командувал рота в този полк и който е участвувал в Руско-турската война 1877–[18]78 год., е бил произведен в чин майор и е бил назначен за командир на полка и в същото време за началник на отряда.

Другите части, назначени в отряда, са се мобилизирали: Плевенский полк в Плевен и Ловеч, Бдинский полк във Видин и Свищов, конний полк се е формирувал по ескадронно в Кюстендил, София, Лом и Враца, а батареите в София. Пионерната рота е трябвало да се изпрати в Русчук.

Мобилизацията на Плевенский полк би трябвало да се извърши най-скоро, защото този полк е бил поставен в положение да получи запасните си от Плевенский и отчасти от Ловчанский округ, но този полк трябва да се счита като полк, който твърде е закъснял, защото той е тръгнал в поход едвам на 20 септемврий.

За причините за закъсняването в мобилизацията на този полк имахме случай да упоменем. От друга страна пък трябва да се признае, че този полк е бил добре устроен и добре управляван, благодарение на добрий офицерский състав. Този полк тръгва в поход от Плевен и Ловеч в 2 ешалона на 19 и 20 септемврий, но на 26-и пристига в Радомир, гдето е оставен да служи като общ резерв на Кюстендилский отряд. Този полк извършва един поход от …* километра в пълен порядък, без да има болни или изостанали. При пристиганието си в София този полк със своята стройност и бодър дух произвежда най-приятно впечатление. В Радомир полкът продължава обучението си, устройството си и попълнението на имуществото си.

---

* Многоточието е на автора.

Мобилизиранието на Бдинский полк отива твърде бързо и порядъчно. На 12 септември този полк е бил вече мобилизиран, а на 14 септември е бил предаден на българските офицери и е тръгнал в поход. По отношение към устройството си и управлението този полк не е бил така щастлив, макар че офицерский състав е бил твърде добър. Причината на това е отчасти в една може би неволна, но важна грешка, направена от Военното министерство при наз[на]чиването на офицерите на длъжности. За командующ на полка е бил назначен младши офицер, а друг старши, който е бил в полка, е оставен в полка за дружинен командир. По какви съображения е направено това, не ни е известно, но при тръгването на полка в поход новоназначений полковой командир се е намерил в твърде трудно положение и за избегване на възможни спречквания и неприятности, още на първий преход е предал началствуването на полка на един от дружинните командири, а сам, под предлог да устрои домакинската част на полка, се е отправил в София, за да иска нужните наставления. По такъв начин полкът е оставен без командир още при първото изпитание, т.е. тогава, когато е било най-нужно да се работи над полка, за да може да се втегне.

Естествено е, че полкът едва-що е бил мобилизиран [и] е трябвало много внимание и опитност, за да не се разстрои и разпълзи в похода, още повече, че материалната му част е била неустроена, офицерите за първи път са водили и командували такива части. Тука присъствието на полковий командир, отговорний началник, е било повече от необходимо, за да може да спази съответствующи порядък. Отсъствието на началника е било вече само по себе си безпорядък и, разбира се, че след петдневен усилен марш без опитност и надзор, твърде много е повлияло върху духа и дисциплината на полка, още повече, че причината за отсъствието на началника е била известна между офицерите.

При все това, порядъкът в полка е спазен, но било вследствие на усилените преходи, било по други причини, при дохождането си в София полкът не е имал тази стройност и бодрост, каквато е имал Плевенский полк и, разбира се, не е произвел такова хубаво впечатление.

Военното министерство, наместо да остави полка два-три дена в София да си отпочине, да се устрои и да уреди въпроса с командуването на полка, с шифрована депеша предписва на началника на отряда (Кюстендилский) да обърне сериозно внимание на този полк, за да го приведе в порядък. Такава също депеша се получава и от Щаба на армията. С това разпореждание началникът на отряда вече си съставлява не особено добро понятие за полка, той е вече предубеден. С това Военното министерство прави още една грешка. При тръгването на полка в поход от София за Дупница, гдето беше назначен, полкът тръгва пак без командир и временно се командува от един дружинен командир. Командирът на полка е получил назначение в София за комендант, а старший офицер е преведен на длъжност дружинен командир в Струмский полк, а на мястото му е преведен един дружинен командир от този полк. При подобно разрешение на въпроса Военното министерство прави трета грешка, като отново оставя полка без командир. Този случай ние разказваме, защото е доволно поучителен и защото той не е останал без значение.

Най-сетне полкът тръгва от София за Дупница. При пристигането си в Дупница полкът закъснява, при разквартирането му се явил безпорядък, какъвто обикновено се случва в подобни случаи. На другий ден гражданите видели не това, което очаквали: войниците са били естествено изморени, при това лошо облечени и твърде зле снарядени. Вижда се, дупничани са очаквали да видят полка така, както виждали на парадите, но се излъгали и това не им се харесало.

Щабът на отряда, предубеден вече в това, че полкът е разстроен, с нетърпение очаква неговото пристигание. На следующий след пристигането на полка в Дупница ден общинский кмет телеграфически съобщава в щаба на отряда, че полкът не произвел добро впечатление на гражданите (види се през нощта!) и че полковий адютант, който бил и квартирмейстер на полка, изказал пред кмета следующите думи: „Къде ни водят, ние способни ли сме да се бием с турците; ще избият и нас, и вас“. Да е говорил това адютантът, ние не вярваме и не допущаме, още повече, че ние лично знаехме тогава още този прекрасен във всяко отношение офицер. Нам ни се ще да вярваме, че мълвата за разпуснатостта на полка, пусната в София, е стигнала преди полка в Дупница и че дупничани, както и кметът са били твърде заети със своята безопасност и са прибягнали нарочно до тази хитрост, за да се обърне повече внимание на защитата на града, като че ли отрядът, събиран пред Дупница, е имал назначение да пази града. Както и да е, но тази телеграма е масло в огъня, защото и без нея щабът на отряда е бил вече предубеден против Бдинский полк. Още същий ден началникът на отряда, придружен от началника на щаба си, се отправя за Дупница, за да привежда в порядък Бдинский полк.

Първата стъпка в това направление е била да се накаже офицерът, който е изказал пред кмета горните думи. Били са събрани всички офицери от полка, съобщено им е впечатлението, което полкът е произвел на началството, съобщено е изказаното от адютанта на полка и са направени всички предупреждения, дадени са съвети за привеждането на полка в порядък. После разпитването за случката в Дупница, началникът на отряда е бил вътрешно убеден, че падналото върху адютанта обвинение е една клевета и затова се ограничава само с едно дисциплинарно наказание, повече за предупреждение, а не за направена грешка. На следующий ден е направен преглед на полка, при който се е оказало, че съвсем не е било нужно да се обръща особено внимание, защото намереното не е показало нищо друго, освен една неопитност във водението на полка, едно ненужно бързание за тръгване в поход след мобилизация и ненужно форсиране на маршовете. Ако полкът след мобилизацията би бил събран цял на едно място, ако бе му направен един внимателен смотр, щеше да се окаже, че дружините са не еднакво облечени, не еднакво снарядени, че една дружина има съвършено ново облекло и пълно снаряжение, а друга цяла има лошо облекло и е почти без снаряжение и войниците са принудени да носят патроните по джебовете си, а хляба в пазвите си и че облеклото е съвършено непригонено според ръста и че вследствие на това войниците имат изглед, който не бие добре в очите; а вънкашността има голямо значение, то командирът на полка щеше в един-два дена да преустрои всичко: да пригони и разпредели равномерно облеклото, напр[имер], които имаха слабо облекло тряб-

ваше да получат нови шинели, а които имаха здраво облекло, но вехти шинели и пр. Шапките, напр[имер], можеха да бъдат разпределени така, че една дружина да има шапки, а друга фуражки, а не в една и съща рота да има хора с кожени шапки и фуражки. Тази пъстрота в облеклото можеше да бъде избягната, а пригонката щеше да придаде изобщо по-добър вид на войниците. Същото е могло да се направи и със снаряжението и тогава полкът щеше да има съвършено друг вид. Но това не е направено. Командирът на полка е получил полка без да види всичките му дружини и го е напуснал в похода преди да събере полка на едно място и да го види. Полкът е пътувал без началник, форсирал е преходите и, разбира се, че по вънкашен изглед той не можел да произведе добро впечатление. Но така ли трябваше Военното министерство да погледне на този полк; така ли трябваше да го рекомендува пред началника му. Държало ли е Военното министерство сметка за последствията от постъпките си. Не вярваме.

Както и да е, но при прегледа на полка се е оказало, както горе казахме, че съвсем не е нужно да се обръща особено внимание на полка, но че е нужна два-три дена почивка, добри указания и малко работа от страна на офицерите и полкът щеше да бъде в пълна изправност. Това така и стана: дадоха се съдействия и указания на офицерите, последните поработиха няколко дена и след това полкът беше неузнаваем във всяко отношение, а през време на военните действия този полк действува безукоризнено, би се юнашки и даде жертва освен своя благороден и храбър командир, но и значително число офицери и войници. Това положение на Бдинский полк ние знаем твърде добре и счетохме за нужно да го изложим, като се боим да не би някога неволно да падне каквато и да е сянка от обвинение върху този храбър полк, а в същото време този случай да послужи за назидание.

След пристигането на полка в Дупница и след като са били взети мери за неговото устройство, щабът на отряда е поискал от Щаба на армията да се разпореди за по-скорошното назначаване на командир на Бдинский полк. За такъв по собствено желание е бил назначен флигел-адютантът на Н[егово] В[исочество] Княза капитан Маринов. С неговото назначение щабът на отряда е бил напълно уверен, че Бдинский полк ще бъде оня полк, на който може да се разчитва на най-голямо самопожертвуване и в най-критически минути. Високото положение на командира на полка, с назначението на който към полка е изказано един вид особено благоволение, отличните лични негови качества, прекрасний състав на офицерите, тяхното горещо желание да от[х]върлят падналите на тях клевети и доносничества, бяха най-големий залог за едно славно бъдеще на полка. Надеждите бяха напълно оправдани.

Третий Конний жандармский полк. Този полк, както упоменахме, е формиран от конните ескадрони. Ескадроните му са формирани в Кюстендил, София, Враца и Лом. За командир на полка е бил назначен ротмистър Кърджиев, а ескадронните командири от първите два конни полка. Всичко в полка е имало седем офицера и един ветеринарен лекар. Вахмистри и ун[тер]офицери са взети от запасните войници, а в ескадроните са допущани и доброволци. Формированието на полка по ескадронно се свършва към 25 септември, после което ескадроните пристигат

в Кюстендил и се отправляват по границата за носение [на] стражевата служба, която до това време се изпълнява от пехотните части. Този импровизиран конен полк не представляваше кавалерия, а пехота на коне и то пехота, дотолкова обучена на военната служба, доколкото това е било възможно да се достигне в жандармерията. Тази импровизирана кавалерия не е могла да служи за друго, освен за твърде посредствена стражева и ординарческа служба, но е била съвършено неспособна, както за действия в конен строй, така и за разведиварната служба в сферата на влиянието на противника. Конский състав на тази кавалерия е бил твърде слаб, но затова пък конете са били привикнати за служба в пресечена и планинска местност.

Артилерия. Артилерията на отряда е трябва[ло] да се състои, както знаем, от две полеви и една горска батареи. Полевите батареи са взети от първий артилерийский полк и едната е била 8-см. круповска, а другата деветфунтова стоманена. Горската батарея е била сформирована отново от трифунтови медни орудия. Освен това, в София е формирована още една четири орудейна Витвортовска батарея, но тя не е била назначена в отряда. Понеже мобилизацията на артилерията, вследствие на недостатък на коне, е вървяна твърде бавно, а отрядът не е могъл да бъде оставен без артилерия, то полевите батареи са тръгнали от София на 17 септемврий в четириорудеен състав, а вторите полубатареи са останали в София да се мобилизират. Тези две батареи се разпределят: деветфунтовата в Кюстендил, а 8-сантиметровата в Дупница. Горската трифунтова батарея е тръгнала за Дупница от София едва на петий октомврий.

Останалите две полубатареи пристигат в отряда на 5-ий и 17-ий октомври.

Саперната рота, която беше назначена в отряда, пристига в Кюстендил към половината на октомврий. Така е вървяла мобилизацията на частите от отряда и неговото формирование.

За да бъде пълен очеркът за формированието на отряда, необходимо [е] да проследим и формированието на отрядний щаб.

Ние упоменахме по-горе, че след мобилизиранието на Струмский полк, за командующ на полка беше назначен майор Гуджев, който в същото време е и началник на Кюстендилский отряд. При решаванието на въпроса за формированието на Кюстендилский отряд, който представлява не по-малко от една пехотна дивизия, нищо не е било промислено за формированието на какъв-годе щаб на отряда. Не само това, но, както видяхме, началникът на отряда е бил в същото време и командир на полк, когото е трябвало да командува и управлява. На Военното министерство, което в това време правеше назначенията, вярваме, не ще да е било небезизвестно, че подобно назначение е невъзможно, че не може един полковой командир да бъде и началник на един отряд от 15 000 души, който отряд има такова важно назначение, нито пък началникът на такъв отряд да бъде и полковой командир е било възможно. По какви обаче съображения е направено подобно назначение не ни е известно: дали не се [е] имало предвид назначавание на друг началник на отряда?... Както и да е, но това назначение е станало, разбира се, не в интереса, било за устройството на отряда или за устройството на полка.

За формированието [на] щаб на отряда не е и помислювано даже и ако това е станало, то е повече случайно. Към 20 септември, когато вече отрядът е почнал да се събира, е забележено, че от началника на отряда не се взимат никакви мер[к]и за устройството и разположението му, нито пък за подготовката на театъра на военните действия, а се ограничава само с управлението и устройството на полка си и тогава Военното министерство решава да се командирува капитан Паприков, който към това време е бил във Военното министерство без назначение (капитан Паприков сам е искал това назначение) да изпълнява длъжността началник [на] щаба на отряда. Към 20 септември началникът [на] щаба се е явил в отряда и е пристъпил към формированието [на] щаба на отряда. До това време всички разпореждания, които макар и да са били неважни и незначителни, които са се отнасяли до отряда, са били издавани от щаба на Струмский полк; щабът на полка е бил и щаб на отряда. Дотогава нищо не е било и мислено върху това, че в непродължително време ще се събере отрядът, че ще трябва да се промисли за отбраната на границата, за разположението на отряда, за службата му, за продоволствието и пр. Началникът на отряда, който изключително е бил зает с устройството на полка, е считал себе си полковой командир, а на длъжността началник на отряда е гледал твърде леко, считал се е непосредствено отговорен за полка и някак си косвено за отряда и може би вследствие на всичко това, той не е могъл да оцени своето положение, нито пък важното назначение на отряда, защото в противен случай той сам трябваше да изиска да се назначи или командир на полка, или на отряда само, още повече, че той сам трябваше да оцени, че изпълнението на двете длъжности от едно лице е абсолютно невъзможно. Ако той съзнаваше важността на назначението си, то той със своята власт щеше да поеме само управлението на отряда, а полка щеше да повери на един дружинен командир, но това той не бе направил, а всичкото му внимание е било съсредоточено изключително на полка.

С пристигането си началникът [на] щаба на отряда изисква да се отдели окончателно управлението на отряда от управлението на полка и да се формирува отделен щаб за отряда. На началника на отряда се видяло чудно как тъй да не [е] възможно да бъдат двете управления слети в едно и е указвал на началника на щаба си, че той, началникът [на] щаба, може да работи в канцеларията на полка и да се ползува от персонала на полковий щаб, но когато му е било обяснено, че това е невъзможно, че на щаба на отряда предстоят работи, съвършено различни от тези на полковий щаб, щабът на отряда е бил отделен и в разпореждането на началника [на] щаба е бил даден един офицер за адютант на щаба и трима писари. Станало е нужда да се открие една отделна канцелария за щаба на отряда, но тука се явяват други препятствия: в разпореждането на началника на отряда няма нито една счупена пара и няма от где да се вземе. За устройството на канцеларията най-напред са били нужни две-три книги за журнали, книги за писание, столове, маси и др. канцеларски принадлежности, които не могли да се взимат от полка по нямание [на] излишни, нито да се купят по нямание [на] средства. Възложено е на адютанта да намери и да устрои по какъвто ще начин и с много усилия канцеларията кое-как е устроена. При първите тези мъчнотии началникът

[на] щаба на отряда телеграфира военному министру да се отпуснат в разпореждането на началника [на] отряда някои суми за различни надобности и случаи, но В[оенното] министерство отговаря, че е нужно да се обясни подробно защо и за какви случаи са нужни пари на началника на отряда. Можем да си представим доколко В[оенното] м[инистерст]во е разбирало и значението на началниците на отрядите и доколко то сериозно се е отнасяло до всичко това, що се е вършило и какво понятие е имало относително това, което е трябвало да се прави. Интересно е, че Военното министерство поверява на един началник на отряд 15 000 души хора, поверява му съществуването на господарството, а го е страх да му повери 3–4000 лева. Впрочем, Военното министерство е имало право, защото според него по-важно е било да спази закона за отчетността, отколкото да се удовлетворяват необходимите, насъщните нужди на отряда и армията, на която е била поверена съдбата на отечеството.

Изобщо, като се съди за деятелността на В[оенното] министерство по отношение към устройството на някои отрасли на военното управление, може да се дойде до заключение, че Военното министерство е гледало на всичко [като] на шега някаква и че то никога не е помислювало, че съществуването на България е било изложено на най-голяма опасност. Само когато опасността дойде на вратата, когато неприятелят премина границата, тогава само В[оенното] м[инистерст]во видя, че шега няма вече. Всички по-предишни от негова страна разпореждания имат характер такъв, че всичко що е предприемано, е правено несериозно и с разчет, а така, за всеки случай. Военното министерство като че ли е било убедено, че никаква война с никого няма да има и като че ли войските само тъй ще постоят мобилизирани и работата ще се свърши, но никога то не е мислило сериозно за случай на военни действия, защото, ако това би било тъй, то разпорежданията щяха да бъдат съвършено други. Впрочем, за всичко това думата е напред, а тука да се върнем на устройството на Западний отряд.

Ние указахме по-горе как е бил устроен щабът на отряда. След това началникът [на] щаба на отряда, като е имал пред[вид] каква деятелност трябва да се развие, за да може да се устрои отрядът и да се подготви колко-годе театърът на военните действия и като е имал предвид невъзможността, щото [командирът] на отряда да бъде и полковий командир, защото отрядът е оставал без началник, молил е началника [на] Щаба на армията и в[оенния] министър да се назначи за командир на Струмский полк капитан Кисов, който дотогава е бил оставен за войнски началник в Севлиево, макар и да е бил един от старшите офицери и участвувал и се отличил в Турско-руската война. Тази просба е била удовлетворена и капитан Кисов се явил в отряда и е приел Струмский полк. Това става в първите дни на октомврий. Към това време е бил назначен за отряден лекар помощникът на главний лекар на войската доктор Моллов и персоналът на щаба на отряда е бил попълнен.

Разположение на отряда. При решението [на] въпроса за формированието на Кюстендилский отряд и при назначаването [на] началника на отряда, на последний от никого не са дадени никакви указания, било за назначението на отряда,

било за начина на действията му. Началникът на отряда, така също, не си е дал труда да поиска в този смисъл какви-годе указания. Изглежда отначало като че ли действията на този отряд ще се ръководят и като че ли и отрядът ще се управлява не от началника на отряда, а със заповеди от по-високото началство. Така напр[имер], още след обявяването на мобилизацията са били командирувани капитан Лалчев и поручик Матеев да изберат и укрепят позиции пред Дупница и Кюстендил. За ръководители по укрепяването са били събрани запасни войници пионери, а работници – от опълчението.

Тези двама офицери сами са избирали позиции и сами по свое усмотрение са ги укрепявали. Началникът на отряда е знаел, че някъде пред Дупница и Кюстендил се укрепяват позиции, но где именно, на какви отряди и пр. това той не е знаел. Офицерите, които са ръководили работите са сношавали направо с Военното министерство, което е и ръководило работите. От това и от много други подобни работи може да се заключи, че Военното министерство се е разпореждало по мимо началника на отряда и че последний даже не е бил в течението на тези разпореждания.

Както казахме, началникът на Кюстендилский отряд е знаел само, че той е началник на някакъв отряд, но не е знаел от какви части ще [се] състои отрядът му, какво назначение ще има той и пр. Това се потвърдява от следующий факт: когато началникът [на] щаба се явил на началника на отряда, съобщил му, че Плевенский полк скоро ще пристигне в отряда, то началникът на отряда е казал: „Нима и този полк влиза в отряда; това е хубаво, че отрядът ще има поне един полк за резерв“.

Когато капитан Паприков е бил назначен за началник [на] щаба на отряда, той е искал от началника [на] Щаба [на армията] да му даде ръководящи указания за назначението, разположението и действията на отряда. В един разговор, воден между двамата по телеграфа, са били разрешени горните въпроси, началникът [на] щабът на отряда е бил вече посветен в предположенията на началник [на] Щаба на армията и така подготвен той се е явил в отряда и е изложил всичко на началника си, като е указал какви мер[к]и трябва да се приемат било по разположението на отряда, било по устройството му и подготовката [на] театъра на военните действия. Съобразено с предположенията на Щаба на армията било е решено, щото от отряда да се сформируват два авангарда: Дупницкий [и] Кюстендилски, като се разположат на позиции пред тези градове, а резервът на отряда да се разположи в Радомир. Според това решение отрядът е разположен първоначално така: в Кюстендил – три дружини от Струмский полк, запасната дружина от същий полк, два ескадрона и една полева батарея. В Дупница: 4 дружини от Бдинский полк, една дружина от Струмский полк, два ескадрона, една полева и една горска батарея. В Радомир – 4-ий Плевенский полк. Саперната рота е била разпръсната по взводно и полуротно по укрепяването на позициите. Това разположение постоянно се изменявало в подробностите, но въобще то е оставало така, както е указано по-горе.

Служба на отряда. До половината на октомврий месец службата на отряда е била доволно тежка. Отрядът (частите) трябваше да се грижат за вътрешното

си устройство и обзавеждание, понеже твърде много им липсваше и в същото време отрядът трябваше да укрепява ред позиции, да охранява едно пространство от 120–150 километра. Носението на пограничната служба (пазило се е със застави и патрули) отначало е изпълнявана от пехотата, а по-късно е била възложена на кавалерията, която за тази цел е поставила на по-важните места пикети и е патрулирала.

По устройството на отряда. Ние видяхме, че частите от българската войска и след мобилизацията си имат съвършено неустроена материалната си част; те трябваше да тръгнат в поход посредствено облечени, зле снарядени, без войсковой обоз, без санитарни средства и съвършено необезпечени за редовното им хранение. В такова положение пристигнаха и частите, които съставляваха Кюстендилский отряд. Следователно, за сформирането на отряда не беше достатъчно да пристигнат частите, а трябваше да се вземат мер[ки] и се обезпечат с храна, да се снабдят с превозочни средства и въобще да се направи всичко що е нужно, за да се придаде на целий отряд изобщо и на частите му в отделност нужната подвижност, без която отрядът и частите му губеха твърде много в своята боеспособност.

Първото нещо, което трябваше да се направи след пристигането на частите на отряда, беше да се устрои редовното хранение. За тази цел отрядът не е разполагал с никакви средства, освен реквизицията, но реквизицията е могла да помогне само при условие, че тя ще бъде добре експлоатирана. Реквизицията даваше право да [се] съберат хранителни припаси от населението, но това трябваше да се извърши, т.е. трябваше да [се] събере храната в определени пунктове, да се уреди въпросът по мелението на брашното, печение на хляб и пр., трябваше да се установи порядък за приеманието, пазението и раздаването на храната, превозването ѝ и пр., а отрядът не е разполагал с никакви органи за извършанието на всичко това. Реквизицията е била възложена на административните власти, които не са били подчинени на началника на отряда и са могли и да не изпълняват неговите искания, па даже ако допуснем, че това не е било, административните власти не са могли да действуват енергично, те не са могли да разберат важността на разпорежданията, мерили са ги по своите понятия, грижили са се повече да не отегчават населението, а не да облекчават войската. Доставянието [на] храна с пари е било почти невъзможно, понеже Военното министерство строго се е придържало о порядките, заведени в мирно време, като е изисквало производството на формални търгове, водение [на] най-подробни отчетности и пр. и въобще, твърде неохотно е разрешавало да се харчат налични пари по хранението. Всичко това е правило уреждането на продоволствената част почти невъзможно. Най-многото, което е било възможно при такива условия, е било да се обезпечи хранението на частите само догдето стоят на едно място. При преместването [на] частите от едно място на друго, устроеното се е разстройвало и частите са оставали още на първий ден без храна, още повече, че никакъв запас от храна, хляб или сухари не е било възможно да имат, а обоз при частите, който да вози поне ежедневната храна, не е имало. Предвид на всичко това щабът на отряда е направил разпореждания, които по-долу ще изложим.

Отделно по частите продоволствието е вървяло по следующий начин:

Струмский полк през времето на мобилизацията си се е хранил чрез предприемач, но след свършването на мобилизацията предприемачите се отказали от контрактите си. Полкът е рискувал да остане без храна. Явили са се нови предприемачи, но те са искали за непременно условие да имат право да се откажат, ако полкът излезе от границите или се отдели от Кюстендил на едно разстояние от 30 и повече километра; те са се съгласявали да доставляват храната в гр. Кюстендил, но не и вън от него. Такива обязателства, като съвършено необезпечвающи полка, не са могли да бъдат приети, а пък полкът е рискувал да остане без храна, понеже постоянната комисия е действувала доволно слабо не от нежелание да бъде полезна, а просто от неразбиранието [на] важност[та] на работата.

При всички тези неудобства щабът на отряда трябваше да приеме тези условия с цел да обезпечи поне дневната храна на полка и да улесни действията на комисията по събирание на храни и устройството на хлебопечението. По такъв начин Струмский полк е бил обезпечен с дневна храна поне догдето стои в Кюстендил.

Бдинский полк при тръгването си в поход се храни отчасти от предприемач за първите два-три дена, а отпосле по реквизиция. Полкът е съобщавал на околийските началници за местата гдето ще нощува и заблаговременно изисквал да му се приготви хляб, а другите продукти си е купувал. След пристигането си в Дупница полкът продължава да се храни по реквизиция, по която получава хляб и месо, а другите продукти си е купувал. Обаче след няколко дена хранението на полка по реквизиция става почти невъзможно и полкът се принуждава да сключи контракт с предприемач по същите условия, както и Струмский полк и по такъв начин си обезпечва дневното продоволствие поне догдето стои в Дупница и околностите му.

Плевенский полк още при тръгването си в поход си наема предприемач, който се съгласява да доставлява на полка всичко нему необходимо за през времето на похода и стоянието му в гр. Радомир. Следователно и този полк беше обезпечен с храна само за времето догдето стои в Радомир. При преместване хранението щеше да зависи изключително от волята на предприемача. Артилерийските части, които стояха в Дупница и Кюстендил, получаваха храна от предприемачите, а кавалерията се хранеше повече по реквизиция, понеже доставката на храна и фураж в пограничните пунктове от предприемач е било невъзможно.

По такъв начин отрядът беше обезпечен за дневната си храна само догдето стоеше в гр. Кюстендил, Дупница и Радомир, но той не беше съвършено обезпечен в случаи на едно преместване от тези места. За тези случаи трябваше да се изнамерят други средства за хранение на отряда, а за това щабът на отряда употреби значителни усилия, за да може да обезпечи отряда за случай на военни действия в района на разположението му. За тази цел щабът на отряда е изискал от Кюстендилската окружна комисия да се разпореди и събере следующето количество продоволствени и фуражни припаси:

а) в Кюстендил и Дупница – жито и брашно по за 15 дена.

б) в Дупница – фураж: 80 000 оки ечемик и овес и 500 кола сено.

в) в Кюстендил – 20 000 оки ечемик и овес и 500 кола сено.

След като изпълни това комисията е била длъжна да съсредоточи в Радомир храна и фураж за целий отряд за един месец. На комисията така също е било възложено да усили средствата за хлебопечението, като вземе всички фурни в Дупница и Кюстендил за нуждите на войската, с цел да се почне и приготовляването на сухари. В Дупница, Кюстендил и Радомир е искано да се приготвят до 100 000 оки сухари, които са съставлявали десетдневната храна на отряда. Но от поръчката до изпълнението е още далече. Наистина, че към първите числа на октомврий комисията почна да действува по-енергично, но това беше още начало на приготовленията. При все това, ако отрядът остана в това си положение до 20 октомврий, то всичко е могло да бъде устроено и той можеше да се счита обезпечен с храна, поне за един месец. Но едва току-що работата по устройството на продоволствието взе едно направление, отрядът беше принуден да обърне фронта си от юг на запад, да се разпръсне на едно много по-широко пространство и да обнеме местности, в които никакви разпореждания по съсредоточивание [на] продоволствени запаси не са били правени от никого, защото никой, види се, не е и помислювал за една подобна възможност. Установеният вече ред за хранението се нарушил окончателно и е станало нужда да се правят нови разчети, да се дават нови наряди и почти всичко да се устроява отново при твърде несгодни условия. Всичко това, разбира се, е изисквало време за приготовления. Какво е било направено, за да се обезпечи хранението на отряда при изменяването на разположението му, ще видим на свое място.

Снабдяване с боеви припаси. Частите на отряда при тръгването си в поход са возили на селски кола и боевите си припаси. Полковете при мобилизацията си са разполагали с по 315 патрона на пушка, но една част от тях са оставили на запасните си дружини. Патроните са били раздадени по 90 патрона на ръце, а останалото количество се е возило, както казахме, на селски кола след полка, а при установяването му на едно място полкът си е съставлявал склад. По такъв начин при съсредоточаването на отряда са се образували три полкови склада с патрони в Кюстендил, Дупница и Радомир. Батареите са возили средно по 120–140 снаряда на орудие в зарядните кола; друг подвижен запас от снаряди не е имало. Такива е имало в складовете в Русе и Разград и едно твърде незначително количество в София. Следователно, в случай на действия батареите са рискували да останат още на вторий ден без снаряди. При такова положение правилното попълнявание на боевите припаси при случай на военни действия е било немислимо. Щабът на отряда е съзнавал напълно това и няколко пъти е искал от Военното министерство да вземе мер[к]и за уреждането на този въпрос, но почти без резултат.

Няма съмнение, че и тука реквизицията би принесла значителна полза, но само при условие, че началникът на отряда би имал какви-годе свободи в действията си. Напр[имер], възможно е било да се реквизират за всяка рота по един-два товарни коне за носение [на] патрони, а на всеки полк да се придадат като постоянен обоз за возение [на] патрони от 16–20 кола. За возение [на] снаряди е било възможно да се формирува един парк, макар на воловски кола и пр. всичко това е

могло да се извърши твърде лесно от щаба на отряда, ако му е била дадена власт да реквизира кола, коне и волове, но това е било запретено, а пък В[оенното] м[инистерст]во не е и помислювало за това. То даже не е разбирало нуждата от подобни транспорти. Доколко Военното министерство не е имало понятие за нуждите на един отряд, който се готви за военни действия, свидетелствува следующий факт. В щаба на отряда не е имало нито един кон за яздение: началникът на отряда, началникът на щаба и адютантът са без коне. В Кюстендил реквизиционна комисия реквизира коне и ги отправлява в София и щабът на отряда се ползва от случая и иска разрешение от Военното министерство, щото комисията да даде за щаба [на] отряда три коня за яздение, а Военното министерство запитва: „Защо са в щаба на отряда коне?..“. Станало е нужда да се обяснява, че началникът на отряда и др[уги] офицери по рода на службата си не могат да бъдат пешком и тогава само е разрешено да се вземат трите коня.

Щабът на отряда, в грижите си да се устрои горе-долу правилно снабдяване [на] частите с боеви припаси, постоянно иска от Военното министерство да направи нещо за уреждането на този въпрос, предлага да се реквизират товарни коне, да се реквизират конете и колата на пощата и пр., но нищо не последва. Най-после, когато щабът на отряда отправя своите оплаквания до Щаба на армията, Военното министерство издава на 26 октомврий едно циркулярно, с което установява един порядък за снабдяването на частите с патрони във време на бой. Това циркулярно указва най-напред, че всеки полк трябва да си заведе специален обоз за возение [на] патрони, който да [се] състои от леки патронни кола (брички, каруци, талиги) и вючни коне. На всеки полк се полагат по 8 такива кола и по 32 вючни коне. На този обоз да се носят по 40 патрона на пушка.

За снабдяването [на] частите с патрони циркулярното установява следующий ред:

а) във време на похода вючните коне следват непосредствено зад дружините, а патронните кола – зад полковете. Във време на боя вючните коне се намират непосредствено зад дружинний резерв (в 700–1000 шага от цепта), а колата зад полковий резерв (1000–1500 шага зад цепта). Единият и другият съображават своите движения с движението на резервите зад които стоят: вючните коне с дружинний резерв, а пароконните кола – с полковий резерв.

б) във време на сражението снабдяване [на] войниците с патрони става по следующий начин: 1) вючните коне, по нетребване от цепта или по приказание на началника на дружинний резерв, подхождат към цепта, стоварват патроните и с празните патронни ящици, без да чакат някакво приказание отиват на мястото на разположението на патронните кола, натоварват се отново и се отправляват на първоначалното си място – зад дружинний резерв, гдето чакат ново приказание. Ако ли пък е приказано да се връщат право към цепта, то постъпват съгласно приказанието, без да се връщат на първоначалното си място.

г) пароконните кола предават своите патрони на вючните коне незабавно, като се придържат до правилото да освободят по-скоро една или няколко кола, които без всяко приказание да отиват към най-близките складове на боевите запаси – обик-

новено един преход зад войската, гдето се натоварват изново и се връщат пак на старото си място зад полковий обоз. Това циркулярно ни се струва е единственото, което е излязло от перото на другаря на в[оенния] министър ротмистър Бендерев от заемането му [на] тази длъжност до обявяването на войната. Като оставим настрана, гдето това циркулярно е написано на един руско-български език, по който, ако не бяхме знаяли, че вючните коне са безсловесни животни, а пароконните кола – невъодушевени предмети, щяхме да повярваме, че българската войска е имала чудни коне и кола, които сами извършват доволно сложни военни работи, трябва да забележим, че това циркулярно е съвършено излишно и несъстоятелно, защото командирите на частите биха съобразили и сами как да действуват частите с патрони, ако биха имали коне и пароконни кола. Военното министерство, наместо да предписва, щото всеки полк да си доведе специален обоз за возение [на] патрони, което не е нищо друго, освен празни думи, трябваше да укаже как, по какъв начин да се заведе този обоз, да се реквизира ли, да се купи ли, защото нито частите, нито щабът на отряда можеше да купува и реквизира без разрешение, но освен това, в района на разположението на частите не се и намераха такива кола. Но освен това, в циркулярното се заповядва, щото изпразнените патронни кола да се отправляват незабавно назад до близките складове за боеви припаси – обикновено един преход зад войската – когато такива складове не е имало никакви и никога не е съобщавано на частите где са тези складове. Види се, че ротмистър Бендерев си е спомнил, че в учебника на Газенкампф има такова нещо, но не се е погрижил да види, че това се относи до подвижни боеви запаси, а не до складове, защото ние не сме срещали в този учебник да се казва нещо, че на един преход зад войската се устройват складове с боеви припаси. Може и такова нещо да се направи, но в случая, за който е циркулярното, подобно нещо да се устройва не се е и мислило. Като четем това циркулярно, ние твърде лесно си обясняваме, че то е написано не с цел да се помогне с нещо на войската, а да се отърве Военното министерство от непрестанните искания от отряда да се направи каквото [е] възможно и да се каже, че Военното министерство е направило нещо. Военний министър не беше човек, който да не разбира какво е нужно, но той нямаше достатъчно енергия и съобразителност и е бил повече обезпокоен за своето здравие. В този въпрос той е възложил на другаря си да направи нещо, а последний е искалъпил горнето циркулярно и с това е свършил работата, без да вникне в написаното и без да помисли, че преди да се пишат инструкции трябва да се направи друго нещо. Това циркулярно обаче не осво[бо]ждава Военното министерство от нови искания. Началниците на частите, като получиха горното циркулярно незабавно искаха да им се дадат кола и коне според циркулярното и това е било най-уместний отговор на циркулярното. Само тогава Военното министерство се е решило към реквизирание на пощенските кола, но догдето това да стане, военните действия се почнаха и войсковите части не можеха да [се] възползват от услугите на вючните коне и пароконните патронни кола.

Що се касае до складовете за боеви запаси, които обикновено се намирали на един преход зад войската, както е казано в циркулярното, то дали такива складове е имало и могло ли е да има, показват следующите телеграми.

На 1 ноември е телеграфирано в Русе на началника [на] арсенала: „Разпоредете се за изпращането в Котел [на] три боеви комплекта за 9-сантиметрови далнобойни орудия и 2 комплекта за 9-фунтовите батареи. За Габрово ще изпратите 2 1/2 комплекта за 9-фунтовите батареи“.

На 2 ноември е телеграфирано на същий: „Вчерашното разпореждание за пращание [на] гранати в Котел и Габрово се отменява. Изпратете чрез Плевен по сухо за София 2 1/2 комплекта 9-фунтови снаряди. Снарядите да вървят безостановочно“.

На 5 ноември, първий ден от боя на Сливница, капитан Панов, като е искал снаряди, е получил от в[оенния] министър следующата телеграма: „Правете икономия в далнобойните снаряди; такива, както знаете, няма тука (София). Гърмете преимуществено с 9-ти фунтовата батарея, която можете раздели на две полубатареи в разни пунктове. Девятфунтови снаряди пращаме. Четирифунтовата батарея не може тръг[н]а по-рано от 3–4 дена“.

Где са, пита се, складовете с боеви запаси, които обикновено са на един преход зад войската?

С патроните е било почти същото. Струмский и Бдинский полк са оставили част от патроните си в Кюстендил и Дупница, а частите, които по-късно са били събрани в Сливница, са струпали там патроните си и се образували склад.

По санитарната част. В санитарно отношение може да се каже, че отрядът е бил силно устроен и то пак за случай, че остане на едно място. Полковите лазарети а) удовлетворявали обикновената дневна потребност, още повече, че здравословното състояние на отряда е било превъзходно. Отсъствието на болниците не е напомнювало на войниците, че може и да се более. В случай на нужда полковите лазарети са могли да послужат и за превързочни пунктове, само че превързочний им материал е бил слабоват. Един важен недостатък е отсъствието на какви-годе превозочни средства за санитарний материал и транспортирание на болните и ранените. Разчитвано е, разбира се, на селските кола. За полеви подвижни болници и дума не може да става, но за случай [на] увеличаването числото на болните, или пък за случай на военни действия, били са открити временни лазарети в Кюстендил и Дупница по 50 легла, но в тези места е могло да се приемат много повече болни и ранени.

Открити са, така също, два етапни лазарета: в Радомир и Перник, а в София болницата само е могла на първо време да приеме до 500 души. Още един важен недостатък е, че частите не са имали подготвени санитари (носилщици), па и носилки не е имало. Болничните предмети и принадлежности са доставлявани по реквизиция и доброволни пожертвования, но недостатъкът в превързочен материал, медикаменти и инструменти е бил твърде чувствителен. Изобщо, както казахме, трябва да се счита, че санитарната част на отряда е била добре устроена, благодарение на опитността и разпорядителността на отрядний лекар д-р Моллова.

По съобщенията на отряда. Устройството на съобщенията на отряда при отсъствието на кавалерия и коне приобретяват особено важно значение. Отрядът, както знаем, е разположен в два авангарда – Кюстендил и Дупница и резерв в Радомир. Тези отряди са разположили свои нередови части на позиции пред тези два

града по на 12–15 километра, а още по-напреде – на границата, са стояли охранителните части [на] ка[ва]лерията. Пограничната местност от Рилската планина и до сръбската граница на запад е балканиста, рядко населена, трудно проходима и без съобщения. Само две шосета водят към границата: от Дупница за Байракли Джумая и Кюстендил – Егри паланка и освен това, един горе-долу добър селски път от Кадин мост до Царево село. Паралелни пътища на границата почти няма, за изключение шосето Кюстендил – Дупница по долината на р. Струма. Радомир е съединен с Кюстендил и Дупница с добри шосета. Авангардите са били разделени един от друг на едно разстояние от 60 километра (между Кюстендил и Дупница 42 километра), а от резерва на отряда те са разделени с по 35–50 километра.

От границата авангардите са стояли на 12–15 километра. При такова разположение на авангарда било е необходимо да се промисли за устройството на бързи съобщения с авангардите. За тази цел щабът на отряда е изискал: а) да се открие телеграфна линия временно в Кочериново (почти на самата граница) и по такъв начин частите, разположени на Дупницкий район, са имали телеграфно съобщение с Дупница. Двата авангарда са били съединени с телеграфна линия от Кюстендил на Дупница, а с Радомир по същата линия, продължена от Кюстендил до Радомир [и] София. Тази линия е била твърде необезпечена и в случай, че Кюстендилский авангард би отстъпил от Кюстендил, той би останал без телеграфно съобщение с Дупницкий авангард. Дупницкий авангард в такъв случай тоже би останал без подобно съобщение с резерва на отряда и даже със София, защото телеграфната линия от Дупница не е била продължена до Радомир, а до Самоков; последний же град не е бил съединен със столицата с телеграфна линия. Следователно, при едно прекъсване даже случайно на телеграфната линия между Кюстендил и Дупница, отрядът оставаше разкъсан на едно пространство от 40 километра без телеграфно съобщение, а в случай на военни действия бързото предаване на заповедите и донесенията би станало съвършено невъзможно.

Предвид на това щабът на отряда е изискал да се продължи Самоковската телеграфна линия от Дупница до Радомир и от Самоков до София или Ихтиман. Направено е само последното и то твърде късно. Изискано е, щото персоналът на станциите Кюстендил, Радомир и Дупница да се увеличи, за да се открие постоянно дневно и нощно действие, а не само за определено време, както е било.

Но телеграфните съобщения не можеха да удовлетворят всички нужди на отряда. Нужни са били и пощенски съобщения. Пощенските съобщения, които тогава са се имали, е била правителствената поща, съдържана от предприемач. Пощата е циркулирала от София за Кюстендил през Радомир и от Кюстендил за Дупница и обратно два пъти в неделята. Това пощенско съобщение е било твърде незначително, за да удовлетвори нуждите на отряда. Числото на пощенските коне и кола по станциите, като съобразено само за обикновените нужди, е било твърде незначително и за отряда почти е било невъзможно да се ползува от тези коне и кола. Затова щабът на отряда изисква от Военното министерство да се усили съставът на пощенската служба, за да може пощата ежедневно да циркулира между частите от отряда. Военното министерство малко е съзнавало тази нужда и не е бързало да

я удовлетвори. Началникът на отряда се принуждава да изиска от Кюстендилский окръжен управител да уреди специално за отряда съобщение между Кюстендил и Радомир, Кюстендил и Дупница, Дупница и Радомир и Дупница и Кочериново. На това искание Кюстендилский окръжен управител е отговорил, че ще направи нужното разпореждание, но е прибързал да донесе в Министерството на вътрешните работи, че исканията на началника на отряда са незаконни. Захваща се дълга и широка преписка и само тогава Военното министерство се решава да изиска увеличаването на пощенските съобщения и да ги тури в разпореждането на отряда. В такива случаи Военното министерство е действувало така бавно, щото в отряда се дошло до убеждение, че трябва без да се пита да се извършва това, което е нужно, а отпосле да се съобщава и тога[ва] Военното министерство е одобрявало.

Разпореждания по усилването [на] състава на отряда. Както знаем, при обявяването на мобилизацията беше повикано на служба и народното опълчение, но никакво разпореждане за устройството на опълчението после това не е последвало. След събирането на Западний отряд, щабът на отряда, като имаше предвид, че Кюстендилский окръг има около 800 души опълченци, трябвало е да вземе мер[к]и да се възползува от опълчението поне за вспомагателни действия. В щаба на отряда не е било известно дали той може да се ползува от опълчението, понеже от никого никакви указания не са последвали. Щабът на отряда по свое усмотрение се е разпоредил да преустрои опълчението, като му придаде една по-правилна организация, с цел да може да му възложи каква-годе вспомагателна служба при отряда, а в случай на нужда да го употреби и за военни действия.

В Кюстендилский окръг са се числи[ли] 59 чети опълчение в състав от 100 до 250 души. Всяка такава чета е имала по 1 унтерофицер за инструктор. За да се възползува отрядът от тези чети, на 30 септември е направено следующето:

(Приказ по отряда № 2)

а) четите от опълчението са сгрупирани в райони по 5–8 чети;

б) във всеки район е командируван по един ун[тер]офицер от действующите полкове, за да ръководи обучението на опълченците.

Всичкото опълчение по околии и райони е било съединено така:

1) Кюстендилска околия:

а) Кюстендилский район – гр. Кюстендил	5 чети.
б) Долноселский район – Долно село	5 “
в) Конявский район – Коняво	7 “
Всичко:	17 “

Дупницка околия

а) Дупницки район – гр. Дупница	5 чети
б) Бобошевский “ Бобошево	5 чети
в) Смочевский “ Смочево	4 чети
г) Рилский район Рила	4 “
Всичко:	18 чети

Изворска околия

а) Изворский район – гр. Извор	5 чети

б) Босилеградский Босилеград 5 “
Всичко: 10 “

Радомирска околия

а) Радомирский район – Радомир 5 чети
б) Калищенский район – Калища 5 чети
Всичко: 10 чети

С това си разпореждание щабът на корпуса е преследвал една цел – да установи надзор в обучението на четите и да подготви постепенно опълчението за вливането му в състава на корпуса. Когато това вече е било изпълнено и почти по-голямата част от опълчението е била въоръжена, а четите почнали редовно и охотно да се обучават и когато вече е станало нужда да се отделят части от отряда на западната граница, то с цел да не се отслабват силите на македонската, на 18 октомврий, с приказ по Запад[ния] отряд, на опълчението [е] придадено следующето устройство:

а) всичките чети от Кюстендилский окръг са сведени в 7 опълченски дружини, в следующий състав:

1-ва Кюстендилска дружина, съставена от 12 чети, сведени в четири роти;
2-ра Долноселска – четири роти от пет чети;
3-та Границка – четири роти от седем чети;
4-та Дупница – четири роти от десет чети;
5-та Рилска – четири роти от шест чети;
6-та Изворска – четири роти от десет чети;
7-ма Радомирска – четири роти от девет чети.

На всяка от тези дружини е назначен по един офицер за дружинен командир и по четири унтерофицери за ротни командири. За взводни командири са назначени бившите инструктори на четите и редници войници от действующите полкове. Изпълнението на домакинската част в ротите се е възложила на бившите четници.

На окръжний воинский началник е предписано да се разпореди, щото опълченците да [се] съберат в сборните пунктове, гдето се формируват дружините и всеки опълченец да се яви с оружие, патрони, здраво облекло и обуща и да имат със себе си тридневна храна. На началниците на районите е предписано щом устроят опълченските дружини, да се разпоредят за обучаването им, като е вменено в обязаност да произведат стрелба с опълченците и да ги запознаят с действията на ротата. На окружний опълченский комитет е било възложено да приготви патронташа по числото на опълченците и достави нужните предмети за ротните готварници.

На окръжната постоянна комисия е възложено да събере храна за опълченските дружини в местата, гдето са формировани дружините и да устрои хлебопечението. По този начин се е разчитвало, че с течението на времето опълченските дружини ще се попълнят с офицери, ще [се] подготвят дотолкова, щото да могат да принесат полза. За тази цел щабът на отряда е предлагал във Военното министерство и Щаба на армията да се произведат в офицери фелдфебели и портупей юнкери, както това е било направено в Южна България, но това предложение не е било прието и опълчението е станало безполезно, както това ще видим на свое място.

Военното министерство след много настоявания от страна на щаба на отряда, най-после се е съгласило и е установило една обща организация на опълчението и то такава, каквато е била приета в Западний отряд. Тука трябва да забележим, че ако Военното министерство още при мобилизацията би промислило за организацията на опълчението от пограничните със Сърбия окрузи, то в течението на два месеца опълчението би било достатъчно приготвено и би принесло грамадна полза на армията. Но това беше направено толкова късно, щото всички взети в това направление мер[к]и се оказаха недействителни и несвоевременни. Опълчението се оказа за нищо неспособно, а там, гдето то взе участие във военните действия, даже вредно и после се оказа, че с десетки и даже стотини опълченци трябваше да се дават под съд, без обаче да бъдат виновати.

Що се касае до дружинните, формировани в Западний отряд, догдето е бил разположен на южните граници, то тези дружини останаха на македонската граница и след почването на военните действия сами се разстроиха и разформируваха. Само две или три от тези дружини взеха участие във военните действия.

По разположението на отряда. Ние указахме какво е било първоначалното разположение на отряда. Но предвид на това, че туй разположение скоро се изменило, считаме за нужно да дадем точното му разположение към 7-ий октомври, в който ден е било решено, щото отрядът да промени фронта си към запад.

Към 7-ий октомврий Западний отряд е бил разположен така:

А. Действующи войски.

1) Струмский полк е разположен пред Кюстендил с три действующи и една запасна дружина. От действующите дружини една рота е пратена в Изворската околия и носи охранителната служба на турската граница по шосето Кюстендил – Егри паланка; друга рота е била разположена за служба на границата от селото Гюешево до Руен планина.

Бдинский полк е разположен в гр. Дупница, от който полк 2 роти са разположени в с. Кочериново, 2 роти в Бобошево, една дружина в Слатино. В Дупница са оставени две дружини от Бдинский полк и една дружина от Струмский полк; тази дружина се е предполагало да се изпрати на Кадин мост за связ между двата авангарда.

Конний полк е имал два ескадрона от Руен до планината Рила, а един ескадрон е стоял в Кюстендил.

Артилерията е разположена: горската батарея и полубатареята от 1-ва батарея – в Дупница (втората полубатарея се формирува в София). В Кюстендил четвъртата батарея цяла.

Санитарната рота по полуротно е разположена на позиция пред Дупница и Кюстендил.

Плевенский полк е разположен в Радомир.

Народното опълчение се формирува в дружина.

Само три чети от Изворската околия са изпратени на границата.

Такова е разположението и устройството на Западний отряд до 7-ий октомврий.

Променянване фронта на Западний отряд от юг на запад към сръбската граница

Както знаем, сръбското правителство на 9-ий септември, предвид на събитията в Южна България, е решило да мобилизира армията си и е изискало от скупщината един определен кредит от 30 милиона динара за военни цели. Още при обявяването на мобилизацията на сръбското правителство е било явно, че Сърбия се готви да защитава равновесието на балканските държавици, с което тя най-ясно се [е] обявила против прокламираното Съединение на Южна България с Княжеството. Това открито заявление на сръбското правителство е трябвало навреме още [да привлече] вниманието на княжеското правителство, за да следи за развитието на събитията в Сърбия. Мобилизирането на войските и съсредоточаването им на българските граници ясно е указвало от где Княжеството трябва да чака опасността, но при всичко това българското правителство не е вземало никакви мер[к]и за обезпечение. Когато вече е станало явно, че сърбите имат враждебни по отношение към България замисли, Военното министерство се решава да вземе някои твърде незначителни мер[к]и по запазване [на] границите на Княжеството. Така напр[имер], на 17 септември в Трън е изпратена една запасна рота от запасната дружина на Софийский полк за наблюдение на границата и за формирование и обучение на опълчение. На 28 септември е пратена още една рота от същата запасна дружина с капитан Букурещлиева в Цариброд със същата цел, а на 9-ий октомврий още една такава рота под командата на поручика Караиванова в Смиловци. На 7-ий октомврий са пратени, така също, по една запасна рота от запасната дружина на Бдинский полк в Кула и Белоградчик. На 2-ий октомврий е била изпратена втората опълченска дружина за Брезник, отгдето две чети от тази дружина са отправени на Сливница под командата на пор[учик] Шиварова, комуто е поръчано да почне укрепяването на позиция, избрана от капитаните Хесапчиева и Иванова.

Изпращането на тези части в горните пунктове е правено от Военното министерство, без да е съобщавано за това в щаба на Западний отряд; тези части съвсем не са били подчинени на този отряд и те са се сношавали направо до Военното министерство. Пращането на горните части към сръбската граница не ще да е било известно на Щаба на армията, или ако това е било известно, то не е било известно, че за това нищо не е съобщено в Западний отряд, което се вижда от следующий случай: Щабът на армията узнал, че на сръбската граница били поставени аванпости и запитва щаба на отряда какви части отрядът има на сръбската граница и по чие разпореждание са поставени аванпости. Отговорът е бил, че Западний отряд няма никакви части на сръбската граница и че по слух само се знае в отряда, че в Трън била пратена една запасна рота, но по чие разпореждание в отряда не се знае. В отговор на това донесение на щаба на отряда се заповядва да изпълнява само тези заповеди, които излизат от Щаба на армията.

Трябва да се забележи, че до 10-ий октомврий никой никога нищо не съобщил в щаба на Западний отряд за движението на сърбите, за мерките, които трябва да се вземат, за опасността, която угрожава откъм Сърбия и пр. Трябва така също да

знаем, че гражданските власти са били по-добре уведомени за всичко това и че в щаба на Западний отряд само по слухове са знаели, че сърбите са мобилизирали своята армия и че я съсредоточават в Ниш и Враня.

На 6-ий октомврий щабът на отряда е бил уведомен, че Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий ще пристигне в Кюстендил, за да прегледа отряда. На 7 октомврий началникът на отряда се отправлява в с. Коняво, за да посрещне Главнокомандующий, но след дълго ожидание се получава една телеграма, в която се съобщава, че важни обстоятелства изисквали, щото Н[егово] В[исочество] да се върне в София и че прегледът на отряда се отлага за друг случай. По-късно на началника на отряда се съобщава, че било заповядано на Плевенский полк, който служеше за главен резерв на отряда и се намираше в Радомир, е било заповядано да се отправи незабавно за София. Но защо е трябвало да тръгне полкът за София, остава ли този полк в състава на отряда или се отнема окончателно, за това нищо не е съобщено. Никакви нови указания на Западний отряд не се дават. Това разпореждание е поставило щаба на Западний отряд в едно твърде неопределено, даже комично положение. Имал ли е Щабът на армията какви-годе основания да прави подобни разпореждания, не знаем, но разпорежданията на Щаба на армията с всяка отделна част непосредствено и по мимо началниците на отрядите не издържат на никаква критика.

На 7-ий октомврий началникът [на] щаба на Западний отряд е съветвал началника на отряда да се отправи в София, за да разясни положението си, да се осведоми за обстановката и да поиска инструкции поне по изменившето се положение на отряда с оттеглюването на Плевенский полк, но началникът на отряда е предпочел да се заеме с устройването на танцовална вечеринка. Тогава началникът [на] щаба на отряда сам заминава за София, за да се яви на началник-щаба на армията и да иска нужните указания. При пристиганието си в София началникът [на] щаба на отряда се е представил на Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий и тука му е било указано, че няма почти никаква вероятност за военни действия с Турция, но че вероятността за една война със Сърбия е твърде голяма и че отклонението ѝ ще зависи от европейските сили. При явяването си при началника [на] Щаба на армията, началникът [на] щаба на Западний отряд е бил посветен в предположенията за мероприятията за отбраната на границата откъм Сърбия, било му е съобщено, че е направено вече разпореждание за притеглювание [на] войскови части от Южна България и че всички тези части ще влязат в състава на Западний отряд и че този отряд ще трябва да обърне фронта си към запад, като не напуща южний фронт, а като прати някои части на западната граница. Тука така също е узнато за първи път, че във Видин се формирува Северен отряд за пазение на границата.

От Военното министерство пък началникът [на] щаба на отряда е узнал, че са командировани капитаните Хесапчиев и Иванов да направят една рекогносцировка на местността около Сливница, Драгоман и Брезник, да изберат позиция и да пристъпят към укрепяването ѝ. Станало е така също известно, че за главна позиция ще бъде избрана Сливницката.

Било е решено още тогава да се притеглят части от Западний отряд към Трън

и да се сформирува Трънский отряд. Както упоменахме по-горе, решено е било от Щаба на армията да се притеглят части от Южна България в София и Сливница, но никакво решение не е било взето за новото разположение на Западний отряд, нито пък е бил даден някакъв план за начина на отбраната на Западната граница, нито пък е бил разрешен окончателно въпросът: трябва ли Западний отряд да обърне изключително вниманието си на западната граница и да наблюдава само южната, нито пък е дадено някакво указание относително правото на началника на отряда да премества частите от едната граница на другата по свое усмотрение. Всичко това още повече е усложнило положението на Западний отряд. Ясно е било едно, а именно, че задачата на Западний отряд става много по-сложна, по-трудна и в същето време твърде неопределена. Всичко това не показва нищо друго, освен отсъствието на определено каквото и да е решение от страна на Щаба на армията, при всичко, че възможността за една война със Сърбия е била твърде вероятна. Ние знаем причините, които са заставлявали Щаба на армията да действува така неопределено и нерешително, но трябва да кажем, че тази неопределеност и нерешителност в разпорежданията е могла да има твърде печални резултати и че ако такова нещо не се е случило, то за това не трябва да се благодари на разпорежданията на Щаба на армията, а повече на случайността, на грешки от страна на противника, а най-много на храбростта и самопожертвователността на българский войник, както това ще видим на свое място.

От изложеното се вижда, че от наша страна едва към 10-ий октомврий се вземат по-сериозни мер[к]и за отблъсването на едно твърде вероятно нашествие на сърбите. Така Щабът на армията, за да усили Западний отряд, прави разпореждане да се притеглят от Южна България следующите части:

а) Една дружина от 1-ий Софийский полк.

б) Дунавский полк.

в) Преславский полк.

Тези части тръгват в поход: Преславский полк на 9-ий и 10-ий октомври; Дунавский полк тръгва на 10-ий октомври. И двата полка са превозени по железницата до Сарамбей, а оттам в походен порядък. Преславский полк за София, а Дунавский: 2 дружини за София и две през Самоков за Радомир. Това направление на този полк е дадено от Щаба на армията. Дружината от Софийски полк тръгва от Пловдив на 13 октомврий.

Доколко разпорежданията по съсредоточаването на частите от Западний отряд, в частност и на армията на западната граница изобщо, става без всякакъв разчет и план, показват следующите случаи:

Щабът на армията праща 2 дружини от Дунавский полк в Радомир, а пък пунктът за съсредоточението на всички сили за отбрана против едно настъпление откъм Сърбия е Сливница – София. Взема се Плевенский полк от Радомир и се праща на Сливница, а на мястото му се пращат други части. Не беше ли по-правилно Плевенский полк да си остане цял в Радомир, а Дунавский полк цял да се прати в София или Сливница, още повече, че с това щеше да се избегне разделянието на Дунавский полк, което, само по себе си, беше вредно.

Спечелено ли е нещо с това, че Плевенский полк е отишъл на Сливница на 9, 10 и 12 октомвр[и], а пък Дунавский полк е пристигнал в София на 14-ий октомврий. Беше ли толкова належаща нуждата за пращание на Плевенский полк на два дена по-рано на Сливница, и ако е била належаща, то щеше ли Плевенский полк да задържи сърбите на Сливница, ако те биха настъпили. Разбира се, че това не можеше да бъде. С какво обаче се оправдава това почти по тревога местение на Плевенский полк, не с едно необмислено ли бързание, вследствие на това, че по-отрано не се е обръщало достатъчно внимание на сръбските приготовления и че само когато сръбский крал отказа да приеме български пратеник г[осподина] Грекова, се е погледнало по-трезво на опасността, не с това ли ще добавим ние, че Щабът на армията не е направил всичко възможно, за да се следи за сръбските намерения, приготовления и действия, а се облягал само на предположението, че на сърбите не ще бъде позволено да воюват с нас и ако е било това, то Щабът на армията, който трябва да е в течението и на политиката, държал ли е сметка за тези приятели на България, на които ветото е било обязателно за Сърбия. Нищо подобно не е било, а местението на частите е една с нищо неоправдаема постъпка. Че Щабът на армията не е имал никакъв определен план за действията, било в Южна България, било на западната граница, даже и после, когато са станали съвършено явни сръбските враждебни намерения, свидетелствуват най-ясно и следующите, така също, необмислени разпореждания по придвижението на частите.

Когато части от Южна България се притеглюват на западната граница, когато войната със Сърбия е вече належаща, формируемите се в София батареи се пращат в Южна България. Така напр[имер] на 16 октомврий една полубатарея от 5-та батарея на 1-ий артилер[ийски] полк се праща в Южна България, а пък една полубатарея от шеста батарея на 18 октомврий пристига в София от Търново Сеймен. Непонятно е това разпореждание.

Друг случай. На първий ноемврий се телеграфира на Западний отряд да изпрати в Търново Сеймен една горска батарея, а на 2 ноемврий войната е обявена. Няма съмнение, че ако войната е била обявена на 3-ий ноемврий, то една от горските батареи, най-вероятно Витвортската, която на 18 октомврий е пратена в Сливница, е щяла да бъде на път за Южна България. Това последне разпореждание нагледно доказва, че Щабът на армията, след трескавите си бързи разпореждания между 8 и 10 октомврий, съвършено се е успокоил и отново е бил увлечен, че война със Сърбия няма да има, в което, впрочем, е било уверено и правителството, но която увереност не трябваше да отклонява Щаба на армията от правите му длъжности непрестанно да мисли и усилва средствата за отбрана от една армия, която в това време централизирана е стояла на самата българска граница и е имала възможност във всяко време да почне военните действия и в два-три дена да бъде пред столицата на Княжеството.

Както и да е, но щабът на Западний отряд получава нова много по-сложна и неопределена задача. На щаба на този отряд е предстояло да изпълни длъжностите си доколкото умее и доколкото ги е разбирал, при положението, в което е бил поставен.

На 9-ий октомврий началникът щаба на отряда се е завърнал в Кюстендил и е доложил на началника на отряда за новата обстановка на отряда и за разпорежданията, които е трябвало да се направят. На отряда, както видяхме, се е възлагало отбраната на границата от Рилската планина до Берковский балкан; всички части, разположени на това пространство, са влизали в състава на отряда, който вече е преименуван в Западен корпус. На щаба на отряда е предстояло най-напред да размести войсковите части съобразно с новата обстановка, да се погрижи вече за подготовка на нов театър за военни действия във всяко отношение; необходимо му е било да се запознае с местността и позициите, да се разпореди за укрепяването им, да уреди службата на частите, да се разпореди за снабдяването им с храна и боеви припаси и пр. С една реч, предстояло му е да почне почти всичко отново и при една сериозно вече угрожающа опасност, пред лицето на съсредоточената неприятелска армия. Всичко е трябвало да извърши щабът на корпуса, защото Щабът на армията, като е направил разпорежданията за преместванията, които горе изложихме, считал е своята длъжност за изпълнена. На щаба на корпуса е предстояло да развие най-голяма деятелност, която е била не по силите на състава му. Затова изискано е да се прати един помощник на началника щаба на корпуса и за такъв е назначен капитан Мечконев, който впрочем е изпратен повече за това, че е подозряван в съчувствие на съединистическата партия в Южна България.

При новото положение на корпуса, стоението на щаба му в Кюстендил е било вече непрактично и затова е направено разпореждание да се пренесе в София.

На 10-ий октомврий щабът на корпуса е преместен в София, а командирът на корпуса, заедно с началника на щаба си е отпътувал за Брезник, Трън, Цариброд, Сливница и София с цел да се запознаят с местност и позициите на корпуса и на мястото да се дадат нужните указания на командирите на частите.

Преди тръгването си от Кюстендил командирът на корпуса е направил разпореждание: а) третата дружина от Струмский полк, която до това време, както знаем, влизаше в състава на Дупничкий отряд, да се отправи заедно с горската батарея на капитана Силяновский в Трън; б) първата дружина от същий полк е изпратена в селото Божица, гдето да избере и укрепи позиция; в) от жандармерийский конен полк са изпратени по един ескадрон в Извор, Трън и Цариброд; г) наместо взетите от южната граница части, на началниците на районите е заповядано да се възползуват от новоформируемите се опълченски дружини, на които и да се възложи пограничната служба и д) заповядано е да се прати една дружина от Струмский полк на Кадин мост (Невестино) понеже с вземането на ескадроните централний между авангардите участък е оставал съвършено открит и е) телеграфирано е във В[оенното] м[инистерст]во да се разпореди, щото капитаните Хесапчиева и Иванова да се погрижат за укрепяване позициите в Цариброд, Драгоман и Сливница и че за Брезник и Трън корпусът ще се погрижи сам; ж) направено е разпореждание, щото от пионерната рота да се пратят по един взвод в Божица и Трън.

На 11-ий октомврий командирът на корпуса с началника на щаба си пристигнал в Брезник; тука в това време, както знаем, са стояли две чети доброволци

от дружината на капитан Кавалов и е било събрано за обучение и Брезнишкото опълчение; тука са били и капитаните Хесапчиев и Иванов, които са рекогносцирали пътищата от Сливница за Брезник. Доброволците от четата на капитана Кавалов са имали добър вид, но са били твърде зле облечени и снарядени, а дружината е била почти без всякакви парични средства. Тези чети са се обучавали сами, обучавано е опълчението и в същото време са укрепявали позиция около селото Конско. Тези две чети имат само двама офицери: капитан Кавалов и подпоручик Соколов, едва-що произведен в това звание от доброволец, без да има каквато и да е подготовка. Между всички доброволци по своите военни познания се отличавал македонецът Митич, опълченец, служил в сръбската армия и получил званието фелдфебел.

Командирът на корпуса тука се е запознал за първи път с доброволците. На 12-ий октомврий командирът на корпуса замина за Трън. При влизането в града е достигната една рота от дружината на капит[ан] Иванова, която е командирована неизвестно по чие разпореждание в Трън. Дружината на капит[ан] Иванова в това време се е намирала във Врабча, но по чие разпореждание и защо е била изпратена на Врабча, това за щаба на корпуса е било неизвестно. В гр. Трън, както знаем, до това време е имало една запасна рота от Софийский полк и са били събрани около 500–600 души опълченци.

В Трън от страна на населението и властите пристигането на войскови части се е очаквало с голямо нетърпение. Сърбите са употребили значителни усилия, похарчиле са значителни суми за агитирание в българските погранични окрузи. Особена деятелност в това направление е развивана в Трънский окръг: подкупвани са кметове, за да подбуждат населението да подава заявление, че иска присъединението си към Сърбия. Почва за успех не е имало никаква, но населението се е безпокоило от заплашванията; сръбските войски са стояли на самата граница и това особено е безпокоило населението, още повече, че това население не е имало понятие за българската войска. Населението от окръга е знаяло за натрупването на сръбските войски, знаяло е за сръбските намерения и затова то с нетърпение е очаквало пристигането на българските войски.

Към това време сръбската армия е била готова да почне действията и в сръбските военни кръгове са очаквали обявлението на войната; било е даже предписано да се създаде повод за обявлението на войната. В този ден сръбский военен министър телеграфически е заповядал на началника на Дунавската дивизия, която е стояла срещу Цариброд, щото той, началникът на дивизията, [ако] потрябва, да навлезе в българска територия, но да устрои това навлизание така, щото да може да се повярва, че ние, българите, сме предизвикали това навлизание. Заедно с това, на всички дивизии е било предписано да бъдат готови за преминавание [на] границата и вследствие на това през този ден е имало съсредоточавание и предвижвание на части по границата. Подобно съсредоточавание е произвеждала в този ден Моравската дивизия около Дъсчен кладенец, срещу Пирот и във Власина, срещу Извор. Това предвижение е предизвикало особена тревога в Трън.

На 12 октомврий командирът на корпуса, като е имал предвид тревожните

сведения, които са получавани от пограничното население, тревожното състояние на пограничното население в Трънската околия, прави разпореждание, щото частите, които са били на път за Трън, да форсират движенията си и да пристигнат в Трън. Предписано е било на капитана Кавалова да тръгне с доброволците за Трън и да пристигне през нощта. Към 4 часа после обяд в Трън е получено известие от пограничните стражи, че сърбите [са] преминали границата и [са] се направлявали към селото Клисура. Подобна постъпка от страна на сърбите се е считала за възможна и затова именно командирът на корпуса е заповядал, щото частите, които идат в Трън, да ускорят движението си; затова са и извикани доброволците от Брезник (Конско). При получиването на горното известие, бил е командирован саперний поручик Матеев с един взвод от жандармерийский ескадрон на подпор[учик] Топалова към селото Клисура, за да провери горното донесение.

Този слух се е пръснал в града и населението е било разтревожено. За успокоение на населението, а така също и за вземание [на] предварителни мер[к]и, резервната рота и Плевенската рота са извадени вън от града и са поставени аванпости; вън от града е била събрана и опълченската дружина. До това време трънската погранична линия се е пазила от опълченски застави, на която са били придадени по няколко войника от запасната рота. Тези застави са стояли далече от границата, а на важните пунктове жандармерийский ескадрон е държал связ между заставите.

Никакво аванпостно охранение не е имало и никакви войскови части близо до границата не е имало. Едва към 2 часа през нощта са се получили сведения, които са опровергали преминаването на границата от сърбите, но поставените пред гр. Трън части са пренощували на местата си. През нощта в Трън пристигат: Третата дружина от Струмский полк, една горска батарея (трифунтовата) и двете доброволчески чети на капитана Кавалова.

На 13-ий октомври Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий и началникът [на] Щаба на армията са били на Сливница за преглед на Сливницката позиция. В селото Сливница е била открита телеграфна станция и тука е съобщено за тревогата в Трън. Тука, така също, в един разговор по телеграфа между началника на Щаба на армията и началника [на] щаба на корпуса са разменени взглядовете по плана за отбраната, в случай на една война със сърбите и е бил решен въпросът за формирането на Трънско-Врабчанский отряд. Какво е било съдържанието на този разговор, ще видим на свое място.

На 13-ий октомврий, така също, е заповядано, щото две дружини от Бдинский полк да тръгнат от Дупница за Брезник и Трън (Филиповци). В същий ден командирът на корпуса, заедно с началника на щаба поручика Матеева и командирът на дружината от Струмский полк огледва местността пред Трън и указва на позицията, която трябва да се укрепи за отбрана. Капитан Генев е назначен за началник на Трънский отряд и му са били дадени нужните указания за начина, по който ще действува отрядът. В същий ден на Трънский окружен управител и Окружната постоянна комисия е било дадено заповед да съберат храна в Трън и Брезник за 15 дена за 5–8000 хиляди души. Окръжният управител и постоянната

комисия вероятно са мислили, че тази работа е твърде лесна и затова са обещавали много повече от това, което е искано, но впоследствие се оказало, че не [е] направено и половината от това, което е искано.

След като са направени горните разпореждания в Трън, командирът на корпуса заминава за Врабча, гдето е прегледана местността около Врабча и е поръчано на поручика Матеева да се заеме с укрепяването на Врабчанската позиция. Тука е прегледана и дружината от Плевенский полк и е намерена в твърде добро състояние, но не е била обезпечена с храна. Пред Врабча са били изровени няколко ложементи по разпореждането на поручика Чорбаджи но те са били без всякаква форма и приспособление към местността. Тука е работило Брезнишкото опълчение.

От Враб[ч]а командирът на корпуса, заедно с началника на щаба си заминава за Цариброд, гдето и пристига вечерта на 13 октомврий. Към този ден в Цариброд са били разположени следующите части:

1) Една рота от запасната дружина на Софийский полк с капит[ан] Букурещлиева.

2) Една дружина от Плевенский полк под командата на капитана Ив[ан] Попов.

3) Жандармский ескадрон на поручика Славейкова.

5)* Царибродско опълчение под командата на подпоручика Матеева.

Тези части са били разположени в града, а само част по границата за носение [на] охранителната служба.

Пред Цариброд е била избрана позиция по двата бряга на Нишава и са били направени няколко ложемента и един люнет в долината, твърде не на място поставен. Указанията по укрепяването на тази позиция са дадени от инженера капитана Иванова. В Цариброд дружинний командир е доложил за разположението на частите, за взетите мер[к]и по охранението, за сведенията, които се имат за съсредоточаването на сръбските войски и е изказал опасенията си за десний фланг на позицията и е искал подкрепления. На командира на дружината е било обещано подкрепление и артилерия, без да е влизало това в разчетите на щаба на корпуса. Заповядано е, щото в случай на военни действия частите да се държат упорно и само при крайна нужда да отстъпват към Драгоман, като на всяко място се стараят да задържат противника. Същата нощ командирът на корпуса отпътувал за Драгоман, гдето и пристига през нощта. В Драгоман в това време са стояли две доброволчески чети от доброволческата дружина на капитан Кавалова, под командата на поручика Шиварова. Поручик Шиваров тука е доложил за укрепяването на прохода и е указвал, че проходът е вече съвършено обезпечен. Работите по укрепяването [на] Драгоманский проход е ръководил инженер капитан Иванов. Какво е било това укрепявание и доколко е бил обезпечен проходът, ще видим на свое място. Командирът на корпуса не е имал възможност да прегледа Драгоманската позиция и даде някакви указания, понеже същата нощ е отпътувал за Сливница.

---

* В ръкописа т. 4. е пропусната при номерацията.

На 14-ий октомври командирът на корпуса пристига в Сливница. Към това време в Сливница и Алдомировци са били разположени следующите части:

а) две дружини от Плевенский полк;

б) четири дружини от Преславский полк;

в) една дружина от Софийский полк;

г) Витвортска горска батарея;

д) батарея от I артилер[ийски полк] с капит[ан] Данаджиева.

Всички тези части и околното население са работили по укрепяването на Сливницката позиция. Работите по укрепяването на тази позиция е ръководено от капитан Иванов, а след него – капитан Лалчев. Работите са били достатъчно напреднали и то само в центъра на позицията. Фланговете са били съвършено необезпечени. Възложено е на капитана Лалчева да построи едно самкнуто укрепление на десний фланг, като [е] указана висотата Мека црев, а за левий фланг е поръчано да се построи един редут между селата Алдомировци и Братушково. Доколко са били изпълнени тези указания, ще видим на свое място. На следующий ден командирът на корпуса заминава за София.

По такъв начин към 15 октомврий Западний отряд има следующето разположение:

На южната (македонската) граница

I. Дупницкий участък. Началник капитан Маринов.

1 дружина от Бдин[ски] полк на позиция в с. Слатино.

1 “ “ “ “ в селото Бобошево.

2 дружини опълчение в Дупница.

1 жандармский ескадрон в Кочериново.

1 полева батарея в Бобошево.

Всичко: 2 действ[ащи], 2 опълченски дружини, 1 ескадрон и 1 полева батарея.

II. Царевоселский участък

1 рота от Струмский полк в Невестино.

1 дружина опълчение – Невестино – Еремия

Всичко: 1 действ[аща] рота и 1 дружина опълчение.

III. Кюстендилский участък. Начал[ник] капит[ан] Кисов.

2 3/4 дружини от Струмский полк в Кюстендил.

1 дружина “ същий полк на позиция в Раненци.

2 дружини опълчен[ц]и в Кюстендил.

1 полубатарея в Кюстендил.

Всичко: 2 3/4 действ[ащи] дружини, 1 запасна дружина, 2 дружини опълчение и четири топа.

А всичко на македонската граница: 5* действующи, 1 запасна и 5 опълченски дружини и 12 топа и един ескадрон. Всичко около 10 000 души, заедно с опълченските дружини. Способни же за военни действия около 6000 души.

---

* Първоначално авторът е написал 4 3/4.

II. На западната граница

I. Изворский участък, начал[ник] капитан Филипов.

Една дружина от Струмский полк
1 жандармский ескадрон } в Божица
1 опълченска дружина }
Всичко 1 действ[аща], 1 опълченска дружина и 1 ескадрон.

II. Трънский участък, начал[ник] капит[ан] Генев

В Трън:
1 запасна рота от Софийский полк
1 дружина от Струмский полк – 500 души
2 чети доброволци – около 400 души
1 горска батарея
1 полева полубатарея
1 жандармский ескадрон
Във Врабча:
1 дружина от Плевенский полк
Във Филиповци
1 дружина от Бдинский полк
В Брезник
1 дружина от Бдинский полк
В Радомир
2 дружини от Дунавский полк
1 опълченска дружина

Всичко в Трънский участък: 6 1/4 действ[ащи] дружини, 2 чети доброволци, 2 дружини опълчение, 1 1/2 батареи и 1 ескадрон жандармский. Всичко около 8500 души.

[I]II. Сливницкий участък, начал[ник] капит[ан] Петров.

В Цариброд:
1 запасна рота от Софийский полк
1 дружина от Плевенский полк
2 чети опълчение
1 жандармски ескадрон
В Драгоман
2 чети доброволци
В Сливница
1 дружина от Софийский полк
2 дружини от Плевенский полк
4 дружини от Преславский полк
1 батарея от Артилер[ийски] полк
Смиловский участък
Смиловци и Изатовци

1 запасна рота от Софийский полк

Три чети опълчение.

Всичко в Сливницкий участък: 8 1/2 действ[ащи] дружини, 5 чети опълчение, 2 чети доброволци, 1 ескадрон, 1 батарея.

В София:

2 дружини от Дунавский полк

2 запасни роти

1 дружина опълчение

1 саперна рота

2 батареи от I Артилер[ийски] полк

2 ескадрона от II Конен полк.

Всичко на западната граница: 16 1/4* действующи и запасни дружини, 4 чети доброволци, 5 1/2 дружини опълчение, 4 1/2 батареи, 4 ескадрона кавалерия.

А всичко в Западний корпус:

20 действующи дружини, 2 запасни дружини, 4 чети доброволци, десет опълченски дружини, 6 ескадрона кавалерия, 4 полеви и 2 горски батареи, 2 роти пионери. Всичко около 30 000 души с опълчението, от които само около 24 000** души способни за военни действия.

Целий Западен корпус, който, както видяхме, има само около 24 000 души способни за военни действия, е разпръснат на едно грамадно пространство: От Гинци (Берковский балкан) през Цариброд, Трън, Извор, Кюстендил, Дупница до Рилската планина и заема по фронта едно пространство от около 180 километра, а в дълбочина от Цариброд до София и Кюстендил до София, на 60 до 80 километра. Това разположение на корпуса е кордонно, разположение, което от военна гледна точка не издържа никаква критика, но това разположение се оправдава от необходимостта да се пазят с малко сили два твърде значителни фронта. Това разположение на корпуса е диктувано от политически съображения, и ако то е неправилно, то вината е на тези, които са жертвували военните требвания в угода на политиката. В частностите на горното разположение може би, така също, има грешки, но те пък, така също, са следствие от общата грешка. Напр[имер] ешелонирането ни в дружина от Трън до Радомир трябва да се счита [за] неправилно в това отношение, че на тези дружини е дадено направление на Трън, наместо на Сливница, но тогава друго разположение е било невъзможно, защото никой не е считал, че е възможно да се напусне южната граница, още повече, че и след съсредоточаването на сръбската армия на границата, нашето правителство е вярвало, че война със сърбите няма да има. Няма никакво съмнение, че ако нашето правителство е било уверено, че войната със Сърбия е неизбежна, то не само че всички части от македонската граница щяха да бъдат разположени на Сливница, но още и значителна част войски щеше да бъде притеглена от Южна България.

---

* Първоначално авторът е посочил 15 3/4, което е задраскал.

** Има корекция и на това число – първоначално е посочено 27 000.

Това ново, предизвикано от необходимостта разположение на Западний корпус, разширява значително неговий район и предизвиква нови мероприятия по устройството [на] продоволствената част и изобщо по подготовката на театъра на военните действия във всяко отношение, още повече, че направеното в това отношение за отряда, когато е бил разположен само на южната граница, е било недостатъчно, в ограничен размер и недовършено. Освен това, новото разположение на отряда е предизвикано от обстоятелства, които по един явен начин са доказвали, че войната със Сърбия е належаща, следователно и мероприятията, които е трябвало да се вземат, са вече от друг характер и значение. На тези разпореждания и мероприятия ние ще укажем мимоходом, защото по-подробно те ще бъдат изложени в отдела „Продоволствие на армията през войната“.

След установяването [на] щаба на корпуса в София, нему е предстояло да съсредоточи своята деятелност върху устройството на новий театър за военните действия. Най-важното, на което е трябвало да се обърне сериозно внимание, е било устройството на продоволствената част и на укрепяването на най-важните позиции. Както имахме случай да упоменем, по укрепяването на позициите са били направени разпореждания от Щаба на армията и щаба на отряда. По разпореждането на първий са се укрепявали позициите на Сливница, Драгоман и Цариброд, биле са почнати и по-спешни укрепления пред София. По разпореждането на щаба на отряда укрепявали са Трън и Врабча и зад Брезник. Изобщо, работите по укрепяването са вървели успешно. Работили са войските, населението и опълчението. При всичко това, както ще видим на свое място, към обявлението на войната, укрепленията не са били свършени, а най-главното, на Сливница, най-важната позиция, не е било направено почти нищо за обезпечаване на фланговете на позицията.

Що се касае до продоволствената част, то щабът на отряда, щом се е установил в София, е поискал да събере по-точни сведения за количеството на храната, събрана в София и за направените разпореждания по обезпечването на отряда с продоволствие. От събраните сведения се е узнало, че въпросът по продоволствието на отряда не е бил даже изучаван. До това време нито Военното министерство, нито Щабът на армията са помислювали за това. Никакъв план, никакъв разчет за обезпечаване [на] отряда с храна не е имало. Военното министерство даже не си е задавало въпроса за начина, по който би се продоволствувала армията за случай на една война със сърбите. Военното министерство, по документите, които съществуват, се е ограничавало само с това, че исканията на отрядите по събирание [на] продоволствие, са изпращани до Министерството на вътрешните дела, а последнето е правило разпореждания до окружните управители и е съобщавало на В[оенното] м[инистерст]во, че еди по кое си писмо е направено разпореждание. Никому вероятно и на ум не е дохождало да провери какво правят окружните управители и реквизиционните комисии, никому не е минавало през ума, че нито окружните управители, нито реквизиционните комисии могат да оценят важността на начина за продоволствието на армията.

Непростителна в това отношение е халатността на В[оенното] м[инистерст]-

во. Оказало се е, че към 18-ий октомврий няма събран никакъв запас от храни и че Софийската окръжна комисия едва що е почнала реквизицията. Частите, разположени в Драгоман и Сливница – 6–7000 души, са чувствували недостатък в храна и дърва за горение.

Щабът на отряда прави след това енергически представления пред Военното министерство и иска в най-непродължително време да се устроят и открият в най-кратко време две линии продоволствени магазини: разходни и главни. Разходни магазини да се открият в София, Радомир, Брезник, Трън, Дупница, Кюстендил и Берковица, в които да се съсредоточи следующето количество храни: София 300 000 оки, Радомир, Брезник, Трън, Дупница и Кюстендил – по 100 000 оки, Извор и Берковица – по 50 000 оки. Главни магазини да се открият в Орхание, Луковит, Плевен и Татар Пазарджик, в които да се събере: в Орхание и Луковит – по 300 000, в Плевен и Пазарджик – по 400 000 оки храна (брашно) и, освен това, съответствующето количество храни.

С това искание щабът на отряда е разчитал да обезпечи отряда с двамесечна храна в състав, какъвто е бил, или с едномесечна, ако би че се удвои съставът му. В същото време щабът на отряда иска да се заготви най-бързо следующето количество сухари: в София – 10 000, в Орхание – 10 000, Плевен – 30 000, Ловеч – 20 000, Враца – 10 000, Търново – 50 000. На 19, 20 и 21 октомврий Военното министерство пише на Министерството на вътрешните работи да се разпореди да се приготвят тези храни и, освен това, да се съберат в София и Сливница по 50 000 оки сено и по 50 000 оки ечемик, което едва е било достатъчно за 10 дена. Тези разпореждания, колкото слаби и да са, все са били полезни, ако не бяха направени твърде късно, защото ни едно от тези разпореждания не било изпълнено преди обявлението на войната. Пред деня на обявлението на войната положението по продоволствие[то] е следующето:

В Кюстендил и Дупница частите се хранят по реквизиция, но нямат почти никакви запаси. При тръгвание в поход могат да се снабдят само с хляб за 1 ден и сухари за един ден.

В Трън никакви запаси от храна не [са] събрани и с труд се доставлява дневната храна. Никакъв запас от хляб и сухари за случай на поход няма. От Трън на 2 ноември искат от София 20 000 оки хляб и 20 000 оки брашно.

Частите в Извор нямат храна и си прекарват хляб с коне от Кюстендил и едва се сдобиват с дневна храна. Запас няма никакъв.

В Цариброд части[те] получават храна от околията с труд. Запас никакъв.

Частите от Сливница получават храна от София. В Сливница няма никакъв запас.

В София няма никакъв запас храни и окружната комисия с труд продоволствува частите, разположени на Сливница само. При едно увеличавание на войските в Сливница или София, продоволствието става почти невъзможно.

В Софийски окръг реквизицията отива успешно, не се събира жито. Водениците [са] недостатъчни, а фурни, макар и да има, липсва топливо. В Сливница няма нито един метър дърва и части[те] секат върбите, за да си готвят храна.

Към всичко това трябва да се прибави и отсъствието на каквито и да е организирани транспорти за свозване [на] храни в София.

Следствие от всичко това е поглавно гладуване на войските още от първий ден на войната, а какво значение е имал този глад за военните действия, ще видим на свое място.

Формирование, устройство и разположение на Северний отряд

Мисълта за формирование на Северний отряд, отначало наречен Видинский, [кога] се е проявила в Щаба на армията или Военното министерство не е известно, но във всеки случай тази мисъл не се е явила по-рано от 6 или 7-ий октомврий. До това време, т.е. до деня, в който станаха положително известно сръбските намерения към България, дотогава за формирование на какъвто и да е отряд за отбраната на северната част от Княжеството не е и помислювано. Това се вижда и заключава от разпорежданията, които са правени дотогава. Ние знаем, че след мобилизацията и при съсредоточението на княжеските войски, във Видин е била оставена само една запасна дружина, както това е направено във всички полкове, но тази дружина не е имала никакво назначение, освен да [се] подготовлява дружината, за да може да попълни загубата на своя полк. Видинската крепост е била полуразрушена и никакво внимание на нея не е обръщано. В тази крепост няма никакъв гарнизон, никакво въоружение или боеви припаси. Гарнизонът ѝ е полуустроената запасна дружина, а въоружението ѝ – въоружението на дружината. Каквито е да е продоволствени запаси в крепостта няма. Цялата сръбска граница от устието на р. Тимок до Балкана на едно разстояние от 150 километра няма нито един войник. От границата (Тимок) до Плевен и Русе няма никакви войски. Едно разпореждание има само и то е, че на 28 септемврий е заповядано на командира на запасната дружина да приготви по една рота от дружината, за да се пратят по една в Кула и Белоградчик. Пращанието на тези роти е причинено от агитациите на сърбите между населението, но съвсем не е с цел за някакви войнствени намерения. Тези две роти са пратени към първите дни октомврий. Други разпореждания по-рано от 6 октомврий за пращание [на] войски не са правени.

Съществуват разпореждания до това число за формирование [на] 2 четирифунтови батареи, 1 ескадрон и пр. Но тези формирования съвсем не са били с цел да се формирува Северен отряд. Всички грижи на Щаба на армията и Военното министерство са обърнати към Южна България. Храна, боеви припаси, въоружение и пр. се направлява там. Формирува се и артилерийски парк, но неговото назначение е да превозва боеви припаси от Русе до Котел и Габрово. Прави се продоволствени складове, първостепенни в Шумен и Търново; въобще, всичко е обърнато на юг към Балка[на] и нищо не се праща, не се приготовлява за запад. Русенский арсенал развива грамадна деятелност по изправление на топове, зарядни ящици, приготовлявание [на] патрони, седла, амуниция и пр., дава всички почти средства за формирование на нови батареи, но до 6-ий октомврий всичко това се прави с цел да се увеличат силите в Южна България; за военни действия

на два фронта не се мисли от никого, на запад не се обръща внимание. После 6 октомврий, когато стана явно, че войната със Сърбия е належаща, трябваше от нищо да се създаде Видинский отряд, който трябваше да запази Северна България от сърбите откъм Тимока, отгдето тя беше съвършено открита.

Видинский отряд е създаден от нищо в буквалната смисъл на думата и това, може би, е по-голям подвиг, отколкото отбраната на крепостта Видин.

За създаването на Видинский отряд изключително трябва да се благодари на в[оенния] м[инистъ]р и началника на русенский арсенал капитан Ванков. Когато четем разпореждането на в[оенния] м[инистъ]р по формирането на този отряд, ние се чудим на голямата енергия, която е развивана в това направление и се удивляваме на разпущеността на този същий военен министър по отношение към устройството на Западний отряд, а още повече ни удивлява абсолютното безучастие на Щаба на армията във формирането на Северний отряд. Ни една телеграма, ни едно указание от Щаба на армията по формирането и назначението на този отряд [няма]. Когато обаче този отряд вече е формируван, Главната квартира налага ръка на отряда и го взема в свое разпореждание. Приказ за тази цел е издаден на 25 октомврий. Военний министър наистина е запитал Щаба на армията дали ще е удобно Видинский отряд на Щаба на армията* и вероятно е разчитвал, че този отряд ще бъде нему подчинен. Но види се, че Щабът на армията е предпочел още едно увеличение на армията. На телеграмата, с която е съобщено военному министру, че Видинский отряд се подчинява на Щаба на армията, военний министър е турнал резолюция: „Да се телеграфира капитану Узунову да се обръща за всичко в Главната квартира, а във Военното министерство за …** (думата е зачеркната) и е написано в хозяйствено отношение, а донесенията да праща двойни до Щаба на армията и В[оенното] м[инистерст]во“. Предполагаме, че военний министър се е затруднявал да укаже в какво отношение началникът на отряда ще се относи до В[оенното] м[инистерст]во и исканието [за] двойни донесения допуща предположението, че Щабът на армията не ще да може да се справи с ръководение действията на Видинский отряд и че фактическото му управление ще остане върху Военното министерство, както това в действителност е и било.

Едно нещо, което е несъмнено е, че формирането на Видинский отряд е станало по съвместното решение на в[оенния] министър и Щаба на армията. Но самото формирование и създаване на този отряд е легнало на Военното м[инистерст]во и че щабът в това отношение не е направил абсолютно нищо. Може би да се лъжем, но това ние намерваме в архивите.

Самото формирование на Видинский отряд е извършено по следующий начин:

За формирането на Видинский отряд, както знаем, Военното министерство разполагаше само със запасните дружини на севернобългарските полкове и опълчението. Освен това, кавалерийски и артилерийски кадри на 2 конний и артилерийски полкове и о[б]садний кадър, състоящ при Русенский артилерийский

---

* Така е в текста.

** Многоточието е на автора.

арсенал. Но кавалерийските кадри са без коне, а артилерийските без орудия и упрят. Следователно на разположение са били само запасните дружини, но и те, както знаем, са били неустроени, без офицери, без снаряжение, облекло, слабо въоръжени и освен това разпръснати по цялата територия на Княжеството до Варна, а това твърде много е бъркало на съсредоточаването им. Запасните дружини в Източна България са били разпръснати и по ротно. Така напр[имер], запасната дружина от Дунавский полк е имала по една рота в Силистра и Разград, запасната дружина от Търновский полк е имала една рота в гр. Елена, а запасната дружина от Преславский полк е имала по една рота в Осман пазар и Джумая. Но най-лошото е, че за запасните дружини, които имат голям състав, липсват офицери, облекло и снаряжение. Но тези дружини са били единственото средство за формирането на Видинский отряд. За опълчението няма какво и да се говори, защото то, макари многочислено, е било само тягост и излишна уста.

Разпорежданията по формирането на Видинский отряд се почват, както казахме, към 6 октомврий. Тези разпореждания са следующите:

На 5 октомврий [е] телеграфирано до командира на Дунавската запасна дружина да приготви до 1200 души войници за поход, а на 7 октомврий е предписано, щото тези 1200 души да се сведат в четири роти, да образуват отделна дружина, която да се преведе във Видин.

На 6 октомврий е телеграфирано в Ловеч на к[оманди]ра на запасната дружина да приготви една дружина от четири роти за поход; на 7 октомврий да прати една запасна рота в Берковица, а на 9-ий октомврий дружината от Ловеч в четиридружинен състав да тръгне за Видин. По тези разпореждания за Видин са били назначени 2 запасни дружини с по 4 роти и там се е намирала още Видинската запасна дружина, от която по една рота са били изпратени в Кула и Белоградчик и полурота в Брегово.

За началник на Видинский отряд е бил назначен командирът на пионерната дружина капитан Узунов, а за завеждущий артилерийската част капитан Зеленогоров. Капитан Узунов се отправил във Видин с наш параход, на който са били натоварени о[б]садни орудия, полеви орудия, снаряди и заряди. При пристигането си във Видин на 10 октомврий той получава следующата телеграма: „Стоварете всичко от парахода. Ви[е] се назначавате временно за комендант на крепостта. Съвместно с капитана Зеленогорова изберете място пред крепостта и в крепостта, разположете орудията и приведете крепостта по възможност в отбранително положение. За помощ при стоварването и превозването обърнете се към управителя“. С пристигането си във Видин капитан Узунов приема мер[к]и да обезпечи отбраната на крепостта и за устройството на гарнизона на крепостта и отряда, а Военното министерство взема мер[к]и за постепенното усилване на отряда. Едновременно с решението да се събере гарнизон за Видинската крепост, капитан Узунов е изискал формирането на един отделен отряд, който да се намира вън от крепостта, в случай, че последната бъде блокирана или обсадена. Такъв отряд под названието Летучий е било решено да се сформирува в гр. Лом паланка.

Едновременно с това В[оенното] м[инистерст]во е правило следующето раз-

пореждание. На 12 октомврий е заповядано да се приготвят във Варна 2 запасни роти за поход и на 16-ий две роти запасни от Търново. По-рано пък е било възложено на началника на арсенала да сформирува в Русе и Шумен по една четирифунтова батарея и по 1 ескадрон. Ескадронът в Русе е формируван от жандарми, запасни войници и доброволци, а в Шумен от запасний кадър на 2-ий конний полк. Ротите от Варна и Търново са били приготвени за натоварение на параход на 18 октомврий и са стоварени в Лом, гдето са послужили за формированието на Летучий отряд; заедно с тези роти в Лом е стоварена и една запрегната четирифунтова батарея. Тези части са пристигнали в Лом на 24 октомврий.

Към 12 октомврий във Видин са били изпратени 300 души доброволци, една четирифунтова батарея и 34 души артилеристи. Освен това, от 12 октомврий* до 1 ноемврий във Видин са били превозвани орудия и снаряди.

Освен запасните дружини, новосформираните батареи и кавалерийски части за Северний отряд е послужило и опълчението от Видинский и Ломский окрузи и доброволците. Числеността на опълчението в тези два округа е значително, но това опълчение е без всякакво значение, защото то е без всякаква подготовка.

Към 1-ий ноемврий новоформираний Видинский отряд има следущющий състав:

А) Пехота от запасните дружини: Видинска, Дунавска, Ловчанска, Варненска, Търновска, всичко около 5000** души, доброволци 1000 души, опълчение 5500 души, кавалерия 164 души, артилеристи 360 души и пионери 73 души. Всичко около 12*** души. Крепостната артилерия [се] е състояла от:

Мортира 6-дюймов[а]	1
24-фунтови [оръдия] дълги	3
24-фунтови [оръдия] къси	1
4-фунтови [оръдия] медни	10
9-с[анти]м[етрови] недалнобойни	15
Скорострелки	5
Всичко	35
1 полева б[ата]рея 4-фунтови орудия	6
Всичко в отряда: към 1 окт[омври]****	41 орудия

Организация на отряда. Както видяхме, Видинский отряд е събран от разни части и команди, формируван е твърде бързо и [се] състои от разни категории войски и вследствие на това една правилна организация е била невъзможна. Така напр[имер], запасната дружина на Бдинский полк отначало е била неустроена,

* Най-напред е посочено „септемврий“, което е задраскано.

** Първоначално авторът е написал 4000 души, които след това е поправил на „около 4800 души“, но е задраскал написаното и е продължил изречението с „около 5000 души“.

*** Вероятно ген. Ст. Паприков има предвид 12 000, което се разбира от казаното до момента.

**** Вероятно техническа грешка. Както се разбира от предходния текст би следвало да е „ноемврий“.

имала е около 1800 души с 3–4 офицера, даже разделението [на] дружината на роти е било трудно. Формированието на ротите е вървяло бавно. Отначало от тази дружина са сформировани две роти и са пратени по една в Кула и Белоградчик. Към 8 октомврий е станало нужда да се прати една рота към Брегово, но не е имало офицер, който да командува ротата и затова е изпратена само полурота под командата на портупей юнкер. По-късно е изпратена още полурота и ротата в Брегово е сформирована. Така дружината първоначално е дала три роти с около 660 души, а останалите войници са останали във Видин и са служили за постепенното формирование на нови роти, когато за тази цел се явявали офицери и по такъв начин тази дружина е дала 8 роти, но дружината не е останала цяла, а са съществували отделни роти. Само Дунавската и Плевенската запасни дружини са съществували като отделни части, но и те са имали само по 1 ротен командир в ротата. Ротите, които влизат в Летучий отряд, така също, са отделни роти. Артилерията, така също, [е] неустроена и не образува отделни части, за изключение батареята (4-фунтова) на капитана Кърджиева. В крепостта е имало само около 208 души артилеристи, от които само 64 души служили в о[б]садний кадър. С една реч, в крепостта е имало орудия и артилеристи без всякакво устройство.

Кавалерията е още по-слаба: ескадронът на ротмистъра Стоева е съставен от жандарми и доброволци, незапознати със служба[та] и с реквизиционни коне, зле е снарядена и лошо въоружена; в крепостта е сформирована сотня от запасни кавалеристи и доброволци, на реквизационни коне с всевъзможни образци седла и въоружена с пики, които са намерени в някой забравен Видинский склад. Доброволците са били елемент надежден, но те [са] необучени и неустроени; на 300–400 души доброволци е имало само по един офицер. Опълчението е било без всякакво устройство, без понятия за военна служба, зле снарядено, лошо въоружено и без офицери. С една реч, то е въоружена тълпа, съвсем непригодна за каквито и да е военни действия.

Капитан Узунов, като е имал предвид малочислеността на отряда, важността на назначението му, искал е по всеки начин да се възползува от опълчението, като вероятно е разчитвал, че това опълчение ще принесе полза зад валовете на крепостта; той се е увлякъл в опълчението и е разпръснал по такъв начин запасните роти, които, ако бяха в отделно цяло, щяха да принесат много по-голяма полза. Такова увлечение в опълчението кара капитана Узунова да пръсне цели седем запасни роти и да предприеме едно кордонно разположение, както това ще видим по-после. С цел да придаде по-голяма стойкост на опълчението капитан Узунов привързва към запасните роти доброволците и опълчението, като разчитва, че опълченците и доброволците ще действуват заедно с ротите, без да допуща, че ротите навсякъде ще останат сами, както това се е случило в действителност.

Капитан Узунов, в стремлението си да даде някакво устройство на отряда, се е увлякъл и е разпокъсал отряда на няколко части, а именно: а) разделил е отряда на 4 авангарда: Бреговски, Кулски, Белоградчишки и Берковски; б) оставил е гарнизон на крепостта и в) съставил е резерв от три опълченски дружини. Освен това, съществува и Летучий отряд със специално назначение. Чрез това той е

разпръснал отряда, като го е разположил във вид на кордон от устието на Тимока до Берковица, на едно разстояние от 120 километра по фронт и около 90 километра в дълбочина, ако вземем Видин за точка, около която действува отрядът. Това разпръсване на отряда е предизвикано от желанието навсякъде да се задържа противникът; това задържание да се извърши от опълчението и по такъв начин да не се дава възможност на неприятеля да се доближи твърде скоро до крепостта, а с това да се спечели време за усилване на гарнизона. Но при тази сметка е изпуснато из вид, че опълчението е не в състояние за каквито и да са военни действия и че то ни най-малко няма да задържи противника и че разпръсването на отряда го е правило (отряда) навсякъде слаб и не в състояние да окаже сериозно съпротивление на съсредоточений противник. В тази организация, както казахме, капитан Узунов твърде много се е увлякъл от числеността на опълчението; въодушевлението на опълчението и готовността му да се сражава с враговете на отечеството са въвели в заблуждение капитана Узунова и той не е могъл да оцени истинското му значение. Капитан Узунов е бил твърде много увлечен в опълчението и е бил дотолкова заблуден, че няколко дена преди обявлението на войната той телеграфира: „Опълченците горят от желание да се сразят с противника“. Разчитвам на пълен успех при едно навлизание в Сърбия“, а два-три дена след [началото на] войната, той вече [е] съвършено разочарован от това опълчение, от населението и от всичко и се оплаква, че седемгодишната свобода е затъпила всякакво чувство в тукашното население и пр. натяквания, които съвсем си нямат мястото, защото населението е правило всичко, що е било възможно, давало е всичко, що е било възможно да се даде. Не можеше капитан Узунов да очаква, че ако войските и опълчението не задържаха сърбите, че населението ще ги спре с вили и колове. А ако това население е служило в тила на сръбските войски, като е давало кола, храна и пр., то това съвсем не е било от желание да помага на сърбите, а за това, че който не се покорява на завоевателя, бива най-строго наказван, още повече, че в такива случаи непокорните не се предават на мировни съдия да ги осъди и глоби. Нема, ако ние бяхме навлезли в Сърбия и поискахме от населението да ни служи, то щеше да откаже и можеше ли да откаже. Капитан Узунов не трябваше така леко да гледа на работата, не трябваше да се увлича и тогава нямаше да има нито разочарование, нито оплаквание. Ако той беше придавал на опълчението действителната му стойност, то той щеше да вземе съвършено други мер[к]и. Капитан Узунов, така също, е твърде недоволен и от населението на гр. Видин, но това е затова, че капитан Узунов не е могъл да влезе в неговото положение. Видинци знаят и помнят не една война и не една о[б]сада и бомбардировки на града, следователно не са могли и да бъдат хладнокръвни към една наближающа се о[б]сада и бомбардировка.

Видинский отряд не е слаб само по организацията и качеството на войската си. Той е слаб и неустроен още в много отношения, като в продоволствено, в съобщенията и пр., както това по-долу е изложено.

По облеклото и снаряжението. Ако облеклото и снаряжението е било недостатъчно за действующите части на войската, то то е било съвършено недостатъчно за

запасните дружини и новоформираните части, от които е съставен Северний отряд. Действующите полкове при тръгването си в поход са оставили на запасните си части най-негодното облекло и снаряжение. И тези части, както е станало нужда да се формируват роти и дружини и да се пращат в Северний отряд, не е имало нито с какво да се облекат, нито с какво да се снаряжат. За облеклото към това време е могла до известна степен да помогне реквизиция, но реквизиционните комисии са могли да доставят само панталоне и шаечни куртки и цървули и то в недостатъчно количество. Шинели, най-важното облекло, са липсвали и по-късно са били заменявани с полушубки. Снаряжение няма никакво и войниците е трябвало да носят патроните си по джебовете си. Там, гдето е било възможно да се достави по една платнена торба, се е считало като особен разкош. Дружината от Плевенский полк, която е тръгнала от Ловеч на 9 октомврий, е представлявала от себе си тълпа и [е] била дотолкова зле облечена, щото е приличала на просяци. Стари и изпокъсани одеяла, остатки от шинели, торби и чували са служили за завивка, горно облекло и покрив[к]а. Доброволците и опълченците може би са били в по-добро положение, защото са били длъжни да се явят в свое облекло. Едва към края на октомврий реквизиционните комисии са почнали да доставляват облекло във Видин и то е принесло голяма полза. Но и това облекло е недостатъчно. Така напр[имер], до 1-ий ноемврий във Видин е изпратено следующето количество облекло:

	панта-л[они]	кожуси	куртки	цървули	навуща	ризи	гащи	шапки	торби	ваглини
От Рахово 14/10	100	100	100	100	123		884	125*		
“ 31/X		587						181		
Плевен 5/XI	300									
Силистра				984	73					

Това незначително количество облекло е било твърде недостатъчно и отрядът до началото на военните действия е останал зле облечен. Към това количество облекло трябва да се прибави и тази част, която е била събрана във Видинското и Ломско окружия, която част също е незначителна.

По отношение към въоръжението, то и в него се е срещал значителен недостатък: само запасните дружини са въоружени с бердановски пушки и то не всички. Доброволците са били въоружавани с кринки и мартинки, а опълчението изключително с кринки. Следователно, както в крепостта, така и вън от нея, е имало отряди, които са имали три вида пушки. Обаче това не е представлявало неудобство при попълняването с патрони, понеже подобно нещо не е съществувало.

Крепостната артилерия има твърде разнообразен състав: тук има крепостни орудия, но има и полеви 4-фунтови, които са непригодни и за полеви военни действия.

* Първоначално са посочени 105 бр.

Храни. В продоволствено отношение отрядът е бил съвършено неустроен. За съсредоточаване [на] храни във Видинско и Ломско разпореждание е направено твърде късно и войната намира в това отношение отряда неготов. Частите, които са се намирали вън от крепостта: Брегово, Кула, Белоградчик, са се доволствували по реквизиционен начин от местата, в които са се намирали. Запас от храни в тези пунктове не е имало. Летучий отряд се е доволствувал от Лом паланка. Във Видин на първо време са били събрани продоволствени припаси от ближайшите села около Видин.

Във Видин към 26-ий октомврий има всичко на всичко събрано: 213 280 оки жито, 10 000 оки ечемик, 3000 дребни добитъка и 600 говеда. Или 15-дневен запас на отряда. Но ако се вземе пред[вид], че е събрано жито, а не брашно и че в града няма воденици, ще видим, че житото мъчно е могло да послужи. В Ломский окр[ъг] обаче към това време е имало 187 000 оки брашно, 60 000 оки ечемик и овес, около 250 000 оки сено и пр., но тези предмети са били разпръснати по околийските градове: Лом, Кутловица и Берковица.

И на този театър за военните действия, както и на главний, продоволствената част си остава неустроена и през времето на военните действия, както и после тях, се срещат непреодолими затруднения в снабдяването [на] войските с храна. Това обстоятелство в този отряд не е могло така силно да се отрази на хода на военните действия, както това е било на главний операционен театър.

Превозочните средства на Северний отряд са още по-неустроени и още по-слаби, отколкото тези на Западний корпус, но тука те не са имали важно значение, защото до свършването на военните действия Северний отряд се е доволствувал с подвоз с флотилията по Дунава.

Такова е в общи черти устройството на Северний отряд пред началото на военните действия.

Съсредоточение на сръбската армия на българските граници

Формирование на армии и отряди и подготовка на театъра за военни действия

Както видяхме, мобилизацията на сръбската армия се [е] извършила доволно бързо, благодарение на обстоятелството, че преди обявяването на мобилизацията сръбската армия е била полумобилизирана, защото едно значително число запасни са били повикани за обучение и маневри още през август месец. Благодарение пък на това обстоятелство сръбската армия се е мобилизирала не по полковите окружия и дивизионни области, както това е установено според закона за организацията, а в пунктовете, в които войските случайно са били събрани за упражнения. Това обаче се е оказало за в полза за съсредоточението на армията на българската граница, защото по-голямата част от тази армия е мобилизирана в пунктове, стоящи близо до границата.

Това мобилизирание е могло да става съвършено спокойно и без прикритие, понеже от българска страна не е имало и не е могло да има никаква угроза.

Действително, сръбската армия се е мобилизирала главний образом в следующите пунктове: във Враня 2500 души, Лесковец 2730, Пирот 3730, Зайчар 2700, Княжевац 2920. Тези пунктове са близо до границата. Във втора линия и недалеч от първата са мобилизирани: в Бела паланка 2500, в Ниш 17 070 души и в трета линия в Белград 2946 души, Крагуевац 6100, но и тези части са могли да бъдат твърде скоро превезени в Ниш или Пирот по железницата. Това обстоятелство е помогнало твърде много за бързото съсредоточавание на армията на българските граници. Главен пункт за съсредоточението на сръбската армия е бил избран и съсредоточаването в този пункт е станало твърде бързо, още повече, че числото на частите, които е трябвало там да се съберат, е било незначително, а превозката е ставала с железницата. Но окончателното съсредоточение на армията на границата, според разпределението на армията, се е почнало в началото на октомврий и се продължава до 16-ий октомврий, в който ден сръбската армия е била окончателно съсредоточена. Тази армия е могла да бъде окончателно съсредоточена още в първите числа на октомврий, но на това много е пречило неустройството на материалната част на армията, особено устройството на обозната част.

Самото съсредоточавание на частите към границата е по следующий начин:

На 17 септемврий е било дадено заповед, щото дивизиите да се концентрират в Ниш, гдето и да довършат мобилизацията си. Превозката на частите по железницата се почва на 19 септемврий и се свършва към 1-ий октомврий. На 23-ий септемврий някои части вече тръгват към границата, а именно XV-ий полк се събира в Пирот, а XIV в Лесковец и Власотинци, на 24 септемврий XII полк от Шумадийската дивизия отива в Бела паланка. Към 2-ий октомврий в Пирот вече са пристигнали XI-ий полк от Шумадийската дивизия и Моравский артилерийский полк. Тук е бил формиран и мобилизиран XV полк от вторий позив. В Бела паланка към това време вече е пристигнал X полк от Шумадийската дивизия, а във Враня – II полк от Моравската дивизия, пристигнал от Ниш заедно с другите части от дивизията. Кавалерийската дивизия, като новоформирана, е закъсняла и едва на 11 октомврий е тръгнала за Пирот, а в същий ден там е притеглен и X полк от Бела паланка. Само Дунавската* и Дринската дивизии към този ден са оставали в Ниш, но са били готови за поход. Частите же, които са влизали в състава на Тимокската армия, са били мобилизирани в местата на съсредоточението си и са били разположени в Неготин, Зайчар и Княжевац. На 15 и 16 октомврий Дринската и Дунавска дивизии тръгват за Пирот и пристигат там на 19 октомврий. По такъв начин към 20-ий октомврий сръбската армия е била окончателно съсредоточена и съвършено готова да почне военните действия.

Към 12 октомврий, макар още сръбската армия и да не е още окончателно съсредоточена, сърбите са били решени да почнат военните действия.

Това се вижда от следующите разпореждания:

1) Началникът Щаба на армията е дал следующата заповед на началника на кавалер[ийската] дивизия на 12 октомврий да заеме пограничната линия от Кру-

* На това място над реда в кръгли скоби е написано „вярно ли е?“

пец до селото Планиница, но пограничната линия да не преминава. В тази заповед е казано: „Ако ли българските стражи са направили някое нарушение на границата, то конната бригада да настъпи, да сбие нападачите и да ги накаже“.

2) На дивизиите, особено за Дунавската, която към 10-ий октомврий е стояла най-близко до границата, е дадена следующата заповед от Щаба на армията:

а) всичкий обоз от всички части незабавно да се натовари с двухдневна храна и фураж и колкото се изпразни отново да се попълни;

б) в случай, че се получи заповед за поход, частите да вземат със себе си храна за 1 ден, освен тази, която ще се вози в обоза;

в) всички части да вземат по 100 патрона на пушка на ръце, а в муниционната колона по 40 патрона. Болничарите да имат по 30 патрона на пушка;

г) на всеки войник да се даде храна за три дена, която да се харчи само с разрешение на началника на дивизията;

д) всички коне да се подковат, а колата да се поправят;

е) муниционната колона, щом получи заповед, да се попълни от Нишкото слагалище, като вземе по 80 патрона на пушка;

ж) оружието и колата да се почистят и намажат;

з) всички инженерни и санитарни материали да се натоварят;

и) командирите на частите да издадат подробни заповеди за приготовленията за поход;

к) приготовлението за поход да се извърши незабавно, а когато командирите на частите лично се убедят в готовността, да донесат на командира на дивизията;

л) тази заповед да се извърши утре (11 октомврий) до пладне, а до 6 часа после пладне да се донесе за изпълнението ѝ;

м) за приемането на заповедта да се отговори.

Тези разпореждания са се отнасяли най-главно до Дунавската и Моравската дивизии. На 12 октомврий в Щаба на армията е било донесено, че по горната заповед всичко е било изпълнено от Дунавската дивизия, когато дивизията е била неготова. Моравската дивизия е донесла, че тя още не е готова за поход.

Разпорежданията, правени в Моравската дивизия към 12 октомврий, тоже потвърдяват горното предположение, че сърбите към 12 октомврий са имали намерение да почнат военните действия.

Моравската дивизия към 1-ий октомврий се групира в Лесковец. Само първий полк от тази дивизия е бил във Враня, гдето се е и мобилизирал. На 9 октомврий на командира на този полк е било заповядано да бъде във всяко време готов за поход.

На 10 октомврий му е заповядано да прати един батальон във Власина, с една рота да заеме митницата, а другите три роти да останат във Власина. На командира на батальона [е] поръчано да разузнае за българските намерения, тяхното разположение и сили, разпределение на войските им, а после за пътищата и местността в този край. Освен това, да избере удобна позиция за случай, че българите нападнат, а така също и позиция, която би трябвало да се заеме на българска земя за случай на навлизание в България. Едва горните разпореждания са били направени, получена е нова заповед, по която целий полк непременно е трябвало на 12 октомврий

да пристигне в Сурдулица. В тази заповед на командира на полка е предписано да разузнае и извести „има ли път от Кюстендил за Враня или от Кюстендил за Власина и какъв е пътят. Какъв е пътят от Сурдулица до Власина и Клисура“.

После 12 октомврий в сръбската войска настъпва затишие и частите се разполагат по квартири, но към 20 октомврий сърбите отново имат сериозно намерение да почнат военните действия. Това се вижда от едно писмо от началника [на] Щаба на армията до началника на Дунавската дивизия, писано на 17 октомврий. Това писмо гласи: „Изгледите са такива, че след някой ден ще се почнат действията на нашите войски против България. В този случай Тимочката войска ще действа към Видин и Белоградчик, а останалата действующа войска, под личното началствување на Краля, ще действува към София. Моравската дивизия, която сега е концентрирана с един полк във Власина, а с останалите части в долината на Власина ще оперира към Трън и Брезник. Шумадийската и Дунавска дивизия с Конната бригада в първата линия, а след тях Дринската дивизия ще оперират на Драгоман и Трън, според обстановката. За да би[ха] могли в самото начало на войната Шумадийската, Дунавската, Дринската дивизии и конната бригада да преминат в настъпление срещу поставений обект, за 18-ий того е наредено следующето разместване:

1) Моравската дивизия към Своч и Хоз хан;

2) Щумадийската дивизия през Пирот, а пред нея Конната бригада;

3) Дринската дивизия в Бела паланка.

Щом началникът на дивизията (Дунавската) пристигне в Пирот и размести дивизията си, да се погрижи да се запознае колкото е възможно по-точно с обстановката на границата, а особено около Цариброд и пътя за Драгоман. Дивизията постоянно да бъде готова за поход“.

В този ден (17 октомв[рий]) е пратен X полк от Шумадийската дивизия в Суково, един батальон от IX полк (Дунав[ска] дивизия) в Чиноглавци, а в селото Ржана (Планинска) е пратен 1 батальон от XV полк от II позив. В същий ден на границата са поставени аванпости.

В същий ден началникът на Дунавската дивизия е получил от началника [на] Щаба на армията шифрована депеша, в която му се предписва да изучи и яви: „Дали е възможно с успех да се направи нощно нападение на българските позиции на Гоин дол или на друго място, но това нападение да се извърши така, че да се повярва, че сърбите са били предизвикани“.

На това началникът на дивизията е отговорил, че той разчитва на успех. Но и към 20 октомврий обявяването на войната е отложено. На 30 октомврий сърбите вече употребяват всички средства, за да създадат повод за война и успяват в това, както ще видим на свое място.

При мобилизирането на сръбската армия, както видяхме, е било решено да се направи едно отклонение от закона за организацията на армията. Дивизиите, наместо да имат по 12 действующи батальона и по 6 батареи, имат само по 9 батальона и четири батареи. На место шест полка дивизионна[та] кавалерия има само 5 ескадрона и една отделна, новоформирана кавалерийска бригада от 2 полка или

8 ескадрона, каквато по положението за организацията не се предвижда. От всички тези мобилизирани войски, в периода на съсредоточението им сръбското правителство е решило да сформирува две отделни армии: Главна или Нишавска и вспомагателна (успоредна), наречена Тимочка. Последната по своята числителност и състав не представлява нещо повече от един отделен самостоятелен отряд и названието ѝ армия е съвсем неподходяще. Съставът на тези две армии е следующий*:

I Главна (Нишавска) армия

Главнокомандующий Н[егово] В[еличество] Крал Милан
Началник [на] щаба, в[оенният] м[инистъ]р Ив. Петрович
Състав: 4 действующи дивизии и 1 конна бригада

I Моравска дивизия

Началник на дивизията Полковник Топалович
Началник [на] щаба капитан Сретковић
Пехота:

I действ[ащ] полк,	4 батальона подполков[ник] Гайнович
II “ “	3 батальона, полков[ник] Аджич
XIV “ “	3 “ подполков[ник] Баялович

I-ий полк от II позив, 4 батальона
Всичко: 14 батальона.
Кавалерия – 1 ескадрон
Артилерия – 2 полски и 2 горски батареи
Пионери – 1 рота
Санитари –1 рота
Всичко в дивизията: 14 батальона, 1 ескадрон, 4 батареи, рота пионери и рота санитари.

II Шумадийска дивизия

Началник на дивизията полковник Бинички
Началник [на] щаба майор Ст. Груич
Пехота:

X действ[ащ] полк –	3 батальона, майор Павлович
XII “ “	3 батальона майор С. Петковић
XI “ “	3 бат[альона] майор Д. Марковић

Всичко: 9 батальона.
Кавалерия – 1 ескадрон
Артилерия – Моравски артилер[ийски] полк, 4 батареи.
Пионери – 1 рота
Санитари – 1 рота
Всичко: 9 батальона, 1 ескадрон, 4 батареи, рота сапьори и 1 рота санитари.

* Следващият текст повтаря данни от с. 250 до 252 на ръкописа. Предвид на това, че в тази редакция се съобщават командващите на отделните части, текстът се възпроизвежда отново.

III Дунавска дивизия

Началник генерал Иванович
Началник [на] щаба подполков[ник] Путник
Пехота: XIX гвард[ейски] батальон
VII действ[ащ] полк – 3 батал[ьона] подполк[овник] Ванлич
IX " полк – 3 батал[ьона] майор Стокич
XV " " " " подп[олковник] Средкович
XV полк, II позив – 3 батальона
Всичко: 13 батальона
Дивизионна кавалерия – 1 ескадрон
Артилерия – Дунавский артилер[ийски] полк, 4 батареи
1 рота пионери и 1 рота санитари
Всичко: 134 батальона, 1 ескадрон, 4 батареи, рота сапери и рота санитари.

Дринска дивизия

Началник на дивизията полков[ник] Мишкович
Началник [на] щаба капитан Арачич
Пехота – IV действ[ащ] полк, 3 бат[альон] майор Щурич
V " " 3 бат[альон] майор Магдаленич
VI " " 3 бат[альон] подп[олковник] Остоич
Всичко: 9 батальона
Кавалерия – 1 ескадрон
Артилерия – Дринский артилер[ийски] полк, 4 батареи
Пионери – 1 рота, санитари 1 рота
Всичко: 9 батальона, 1 ескадрон, 4 батареи, рота сапери и рота санитари.

Конна бригада

Командир полков[ик] Прапорчетович
I-ий конен полк – 4 ескадрона
II-ий " " – 4 ескадрона
Всичко: осем ескадрона.

В разпореждането на Щаба на армията

Конвой на щаба – 1 ескадрон
Крепостна артилерия – 2 роти
Минери – 1 рота
Телеграфисти – 2 отделения
Понтонен парк – 1 парк
Шумадийски артилер[ийски] полк – 4 батареи
Артилер[ийски] резервен транспорт
Всички около 3000 души с 1300 коня.
Всичко в Нишавската (Главна) армия:
Пехота – 43 батальона

Кавалерия – 13 ескадрона
Артилерия – 20 батареи (2 горски)
Пионери – 4 роти
Болничари – 4 роти и
Вспомагателни части
Всичко: около 45 000 души със 116 топа.

II Тимокска армия

Командующий армията генерал Лешанин
Началник [на] щаба полковник Милетич

I Тимокска дивизия

Началник полковник Чукнич
Началник [на] щаба капит[ан] Радойчич
Пехота: III действ[ащ] полк – 3 батальона
XIII “ “ – 3 батальона
VIII “ “ – 1 батальон
Всичко: 7 батальона

Дивизионна кавалерия – 1 ескадрон

Артилерия: 2 полеви батареи от Тимочкий артилер[ийски] полк и 1 горска батарея и 2 крепостни батареи. Пионери – 1 рота, санитари – 1 рота.

Войски от II позив:
Пехота: VIII и IX полкове от II позив – 6 батальона
XIII и XIV “ “ “ “ – 8 “
Всичко: 14 батал[ьона]
Кавалерия от II позив – 2 ескадрона

Всичко в отряда: 21 батальон[а], 3 ескадрона, две полеви и 1 горска батареи, 2 крепостни роти, 1 рота пионери, 1 рота санитари. Всичко около 21 000 души.

Устройство [на] тила на Сръбската армия*

Сръбската армия, както видяхме, е разделена на две армии, които са назначени да действуват на два отделни театъра: Нишавский и Тимочкий. Понеже сърбите още от началото са имали предвид водението [на] настъпателна война, то заблаговременно са приели мер[к]и за подготовката и устройството на тези два театъра, особено в продоволствено отношение и устройването на базата им. В инженерно отношение сърбите не са направили почти нищо, защото никой път не са разчитвали на отбранителна война, а са разчитвали на пълен успех в настъпателна война, даже най-важните позиции, които са полезни и при настъплението не са били укрепени.

По отношение към устройството на базата си и продоволствието сърбите са направили следующето:

* Разделът е друга редакция на параграфа „Мобилизация на материалната част и подготовка [на] театъра за военните действия в продоволствено отношение“.

Едновременно с обявяване на мобилизацията сформирано е и главно интендантство, като е назначен за главен интендант полковник Джурич, който е притежавал достатъчна опитност, понеже е изпълнявал тази длъжност през двете сръбско-турски войни 1876, [18]77 и [18]78 год.

На 12 септември 1885 год., три дена след обявяването на мобилизацията, главний интендант е получил устна заповед от в[оенния] министър да уреди своята канцелария и да приготви на войската от 60 000 души и 10 000 добитъка, която ще се концентрира около Ниш. Начинът за снабдяването ще бъде купуване с пари без реквизиция. Това са ръководящите начала, които са дадени на главний интендант. Нищо повече не му е било указано. Следователно на първо време за главний интендант не е било известно: ще има ли война, против кого, где ще е театърът на военните действия, где ще бъде базата и пр. и задачата на главний интендант се е свеждала към обезпечване една армия, концентрирана около Ниш. Тези указания главний интендант не е могъл и да получи, защото към това време самото правителство не е знаело какво ще предприеме с мобилизираната войска.

Първата работа, която е предстояла на интендантството е била да изучи състоянието на материалната част на мобилизованата войска, за да узнае с какво тя разполага и какво ще трябва да ѝ се достави и да определи театъра на военните действия, за да може и да пристъпи към устройството на продоволствената част. Главното интендантство, като е имало предвид събитията в България, усвоило е мисълта, че войната ще бъде с България, но че не е невъзможно да бъде и с Турция. Следователно, интендантството се е установило, че театърът на военните действия ще бъде източната част на Сърбия, по дясната страна на Морава от Враня до Чуприя, а оттам по водораздела на притоците на Тимока. Като е определен този театър за военни действия, главната интендантура е трябвало да пристъпи към избирание [на] пунктове за главни и второстепенни магазини за случай на настъпление или отбрана, за избирание и устрой[ство на] комуникационни линии и най-после, за свозване [на] продоволствените запаси в магазините и за организирането [на] превозочните средства.

Главната интендантура е избрала следующите пунктове за устройство [на] продоволствени магазини:

а) за случай на настъпателна война: За Тимочката армия – административна база: Неготин – Зайчар – Княжевац, защото предмет за действие на тази войска са Видин и Белоградчик. За Нишавската войска базата трябва да бъде: Пирот – Своч – Сурдулица, понеже предметът на действията ще са: София, Брезник и т. н.;

б) за случай на отбрана, а главно, защото се концентрира около Ниш и вследствие [на] неизвестността дали ще има война или не, първа база е могла да бъде: Чуприя – Ниш – Лесковец, по протежението на железницата. Чуприя е могла да служи като депо за Тимочката войска, а Ниш и Лесковец – за Нишавската войска. Ниш е трябвало да служи във всеки случай за главно слагалище на Нишавската армия. На тези две бази са заложени магазини и са открити военни пътища, на които са открити етапни станции.

За магазини са избрани следующите пунктове: На Тимочкий театър за во-

енни действия: Неготин, Зайчар, Княжевац; на Нишавский театър: Пирот, Своч, Сурдулица. Освен това, на първата отбранителна база избрани са за устройство [на] магазини още следующите пунктове: за Тимочкий театър: Парачин (отделение от Чуприйский магазин),* , Болевац, Салаш, Брестовачка баня и Жагубица. На Нишавский театър: Владичини ханове, Власотинци, Бела паланка, Бабина глава с Пандерало.

След избиранието [на] горните места за военни магазини главната интендантура е пристъпила към устройството на комуникационни линии и службата на тях. За военни пътища (комуникационни линии) са били установени следующите пътища:

1) Ниш – Чуприя, 2) Ниш – Лесковец, 3) Лесковец – Враня, 4) Чуприя – Зайчар, 5) Алексинац – Княжевац, 6) Ниш – Княжевац, 7) Ниш – Пирот, 8) Пирот – Лесковец, 9) Лесковец – Дъсчен кладенец, 10) Владичин хан – Власина, 11) Зайчар – Неготин и 12) Зайчар – Пирот.

На всеки от тези пътища е имало надзорници, подчинени на главната интендантура. Окружните управители са се считали като естествени надзорници на военните пътища в округа им.

Етапни станции (пунктове) на тези пътища са били: Чуприя, Ржана, Алексинац, Лесковец, Джеп, Враня, Зайчар, Св. Петка, Баня Алексиначка, Пирот, Бела паланка, Власотинци, Вратарница, Темска, Неготин, Салаш, Брестовачка баня.

Всичко до свършване на мобилизацията са били открити 19 магазина и 10 етапни пункта и на двата театъра. На всички тези магазини и етапни пунктове към началото на военните действия са служили 26 чиновници и управители, 188 по-долни чиновници и надзиратели, 604 работника и стражари, 576 коня, 920 вола и 728 кола.

Едновременно с избиранието [на] места за магазини и устройството на комуникационните линии и етапни пунктове, главната интендантура прави разчет за припасите, които трябва да се съберат и избира начина за доставката на тези припаси. Разчетът е бил направен и готов към 18 септември и предаден на икономното отделение на В[оенното] м[инистерст]во за изпълнение. Според този разчет главната интендантура е искала да се събере храна в магазините за 4 1/2 месеца и е указала в кой магазин какво количество храна трябва да се събере.

Набавянието на храните и пр. е решено да става чрез подряди и с налични пари.

За да се облегчи доставката на храни и други потреби за войската и въобще за по-доброто обезпечване на хранението ѝ [и] поддържанието ѝ, главната интендантура е изиска[ла] и са били издадени следующите закони и положения:

а) Закон за настаняването. Това е закон, с който се въвежда за пръв път в Сърбия квартирната повинност; т.е. правото да се разполагат войските в частните къщи. С това войската е избавена от постоянното бивакиране без лагерни потребности.

б) Закон за покупки във военно време. Оказало се е, че съществуващите от

* Следва задрасканото „Владичини ханове“.

мирно време закони и положения за купуване [на] разни потреби за войската са непрактични и че те не отговарят на потребностите на военното време, като не дават възможност за бързи закупувания и заготовления.

в) Закон за военната послуга. Това е закон за коларската или превозна тегоба. Този закон е давал право на интендантството да се ползува с превозните средства на населението.

Горните три закони в значителна степен са облекчили интендантството и му са дали възможност за по-правилно и бързо действување в устройството [на] продоволствената част на армията.

В грижите си за обезпечването [на] армията с храна Главната интендантура взема мер[к]и за устройството на хлебопечението, мелението [на] брашно, пресуването и доставката на сено и устройството на превозочните средства. В това отношение интендантството до обявлението на войната е извършило следующето:

а) по хлебопечението: [на] сръбските дивизии във военно време се полагали да имат по една пекарска рота, но тези роти са били неустроени и затова хляб за цялата войска е трябвало да се доставлява отзад.

При мобилизацията сръбската армия е могла да разполага следующето количество фурни*:

а) държавни фурни: в Белград – 8 фурни, които в ден са могли да дават 16 000 хляба; в Ниш – 4 фурни за 12 000 хляба дневно. Крагуевачките фурни, като отдалечени не са могли да бъдат взети в разчет.

б) частни фурни: на Тимочкий театър – около 43, с дневно производство до 29 000 хляба; на Нишавский театър – около 340 фурни с дневно производство около 185 000 хляба.

Но държавните фурни в Белград са твърде отдалечени и от двата театъра за военни действия, а частните и на двата театъра са били разпръснати по разните градове и паланки, които отстоят твърде далеч от главните комуникационни линии и следователно не са могли да бъдат полезни. В местата, гдето обикновено се е съсредоточавало по-голямо число войска, числото на фурните обикновено се е оказвало твърде недостатъчно. Така напр[имер], в Ниш е имало до 56 частни фурни с дневно производство до 25 000 хляба за войската и населението. Но тези фурни заедно с държавните биха могли да удовлетворят потребностите на населението и армията, ако войските биха останали в Ниш и околността му. В Пирот, гдето по-късно се съсредоточава почти цялата Нишавска войска, е имало фурни, които са давали едва около 12 000 хляба, което е било твърде недостатъчно за войската, следователно в Пирот е трябвало да се вози хляб от Ниш, Бела паланка и Червена река. Но тази помощ, особено зимно време, когато пътищата се затварят, е твърде ненадеждна. Моравската дивизия, догдето е стояла в околностите на Лесковец е могла да бъде обезпечена с хляб от Лесковец, гдето е имало 26 фурни, които са

* Следва текст, който в общи линии повтаря казаното по този въпрос на с. 256 от ръкописа. Някои от посочените цифри са идентични с първите, но при други има разлики.

могли да дават до 12 000 хляба, и в случай на нужда хляб би се превозвал и по железницата от Ниш.

Но при преместването на дивизията на Дъсчен кладенец и Власина, подвозът на хляб от Лесковец по твърде гористата местност е ставало твърде затруднително и обезпечването на дивизията е ставало почти невъзможно.

Управлението на частните фурни е било твърде трудно и затова на фурнаджиите са били направени условия, по които те били длъжни да дават за всеки 100 килогр[ама] несеяно брашно, по 110 порции хляб, а за всеки 100 килогр[ама] сеяно брашно по 125 порции хляб. Работата, солта и топливото са били за сметка на фурнаджиите. При всичко това, главната интендантура не е могла да разчитва на частните фурни и затова е пристъпила към правение [на] нови правителствени фурни и към купуване на полеви военни фурни.

Постоянни военни фурни са направени в следующите пунктове:

В Пирот – 24 военни постоянни фурни с дневно производство 32 000 хляба.

В Бела паланка и Червена река – 7 фурни с дневно производство 9000 хляба.

В Дервент – 2 фурни за 1000 хляба дневно.

В Сточ – 10 фурни за 8000 хляба дневно.

В Сурдулица – 15 малки фурни за 11 000 хляба заедно с местните.

Във Власина – 13 малки фурни за 10 000 хляба заедно с местните.

Във Владичини ханове – 12 фурни с дневно по 8000 хляба.

В Нови хан на Тимок – 2 фурни.

Всичко са били построени около 100 големи и малки фурни, от които половината на границата и за всички фурни са били похарчени всичко 9600 лева. (!)

На тези фурни главната интендантура е разчитвала да удовлетворят потребностите само догдето армията е вътре в страната, а за случай, че армията излезе от страната, главната интендантура се е погрижила за купуване [на] подвижни военни фурни. Били са закупени 40 полски и 8 горски подвижни фурни, които са могли да дават дневно до 46 000 порции хляб. За всички тези фурни са заплатени 42 762 лева.

По такъв начин сръбската главна интендантура е успяла да уреди хлебопечението и да обезпечи в това отношение армията.

По мелението [на] брашно. Въпросът за мелението [на] брашно във военно време има, ако не по-голямо, то поне същото значение, каквото е и на хлебопечението. Известно е, че брашно у населението в запас не се държи и че воденици едва има толкова, колкото са потребни за удовлетворяването [на] местните нужди. При съсредоточаване [на] войски на което и да е място, всякога ще се окаже недостатък във воденици и затова, при разрешаването [на] въпроса за хранението [на] войската във военно време, трябва всякога най-внимателно да се изучи въпросът за меление [на] брашно. В това отношение сръбското интендантство е направило следующето:

Държавни парови воденици, които е могло да се употребят на първо време за войската, е имало в: в Белград – 1 воденица, с дневно производство 11 000 kgr. В Крагуевац – 3 воденици, с дневно производ[ство] 20 000 kg., в Ниш – 1 воденица,

с производ[ство] 6000 kg. дневно. Всичко за 36 000 kg. дневно. Следователно още от началото на заготовленията е трябвало да се прибегне към частните фурни*. Такива е имало на Тимочкий театър 36, с дневно производство до 36 000 kgr. и на Нишавский – 145 воденици, с дневно производство до 200 000 kgr. Но от тях употребени са само водениците в: Парачин – за 40 000 кгр. дневно; в Ниш – за 70 000 kgr. дневно, в Пирот – за 30 000 kg. дневно, Бела паланка – 8000, Житковац – 6000 и Прокупле – 5000 kgr. дневно. Освен това, извън театъра на военните действия ползували са се от водениците на следующите места: Ягодина, Лапово, Аранджеловац, Крагуевац, Метулуж и Белград.

Само с такова грамадно количество воденици е могло главната интендантура да урегулира мелението [на] брашно за армията.

в) <u>доставяние [на] сено във войската</u>. Една от най-трудните работи за интендантството във военно време е доставянието [на] сено на войската, особено, когато армията е съсредоточена на малко пространство и се случи да се задържи по-продължително време на едно място. Сеното много мъчно се доставлява от далечни места, когато няма железници. Често се случва, че сено, което се вози към армията от по-далечни места, да се изяда от добитъка, който го вози и до армията достига твърде малко, а потребността в сено е твърде голяма, много по-голяма от потребността в храната на войника. Недостатъкът във фураж мори добитъка най-бързо, армията скоро остава без кавалерия, артилерия и обоз. Като е имала пред всичко това, главната интендантура още на 24 септември е искала да се купят парови и ръчни пресове за сено. Искани са толкова преса, щото да може ежедневно да се пресуват по 100 000 kgr. сено. За тази цел са били нужни 6 парови преса, които да дават по 10 000 kgr. дневно и 12 ръчни за планинските места, които да пресуват по 3500 kgr. дневно. В действителност са били купени само 5 парови и 4 ръчни преса, които са пресували дневно до 64 000 килогр[ама] сено. Освен това употребени са били още 15 стари преса, останали от първата война, с тях са пресовали дневно 28 000 kgr. сено. Всички тези пресове 9, били разместени в следующите пунктове: в Белград – 2 парови, в Ниш – 2 парови (по-късно в Кралево и Крушевац), в Ягодина – 1 парова, в Лесковец и Чуприя – по 2 ръчни преса. За [да] работели с тези пресове, са били нужни всичко 357 души.

<u>Увеличавание [на] превозочните средства</u>. Както видяхме, сръбската главна интендантура, за да увеличи превозочните средства на армията, особено, като е имала предвид неустройството на войсковите обози, е предприела формированието на Главен интендантски транспорт от 1500 кола. Но този транспорт е могъл да служи в тила на армията и да попълнява непосредствено дивизионните провиантски колони. За службата обаче между магазините и от магазините до главний интендантский транспорт са се искали грамадни превозочни средства. За попълнение на този недостатък главната интендантура си е служила с превозочните средства на населението, събирани според закона за послугата. Тези народни

* Както се разбира от съдържанието на параграфа авторът вероятно е имал предвид „воденици“, а не „фурни“, за които говори преди това.

превозочни средства, или, както ги наричат сърбите, „народна вуча“, са принесли значителна услуга на армията. В това отношение главното интендантство е направило следующите разпореждания:

а) заблаговременно е изискало, щото всякой окружен управител да има приготвени 300 кола здрави и покрити с як и добър добитък.

б) разпределени са магазините по окружията, т.е. указано е кой округ колко кола да даде и между кои магазини и кои пътища ще действува народний обоз.

Това разпределение е следующето:

а) Крайнский округ дава кола за Неготинский магазин;
б) Черноречкий окръг за Зайчарский магазин;
в) Княжевацкий “ “ “ Княжевацкий магазин;
г) Пиротский “ “ “ Пиротский магазин;

д) окрузите: Нишки, Алексиначки, Крушевачки, Ягодинский, а по-късно и Смедеревския и Пожаревачкий са возили за Нишкий магазин и Моравската областна интендантура;

ж)* окрузите Крайнски и Прокупачки – за магазините Лесковацки, Владичин ханскиˇ и Сурдулички.

Разчитвано е отначало, че това число кола ще удовлетвори потребностите на армията, но по-късно се е видяло, че това е невъзможно и числото на колата от окрузите, близки до театъра на военните действия, е било увеличено в два, три и даже четири пъти. Това е било от една страна твърде съсипателно за населението и в същото време страшно е усложнявало снабдяването на армията и силно е увеличвало безпорядъка по всички военни пътища.

Като важно превозочно средство за сръбската армия е служила железницата Белград – Ниш – Лесковец, още повече, че тази линия минава през богатите сръбски окрузи и по протежението на цялата база. При все това, тази железница не е могла да принесе ожидаемата полза по следующите причини:

а) железницата е едноколесна, следователно, числото на поездите в ден е било ограничено;

б) числото на вагоните е било ограничено – 439 вагона, от които 20 взети взаем;

в) потребите, които е трябвало да се возят, не са били заблаговременно сгрупирани на станциите и вследствие на това товарението и разтоварянието е ставало бавно;

г) не всякога е било възможно да се намери нужното число вагони;

д) не е имало уговор[ка], щото железницата във военно време да служи изключително за войската.

По устройството на интендантската служба – били са издадени следующите разпореждания:

а) положение за службата във военните магазини, в което са определени длъжностите на управителите и служещите и управлението на магазина;

---

* Подточка „е“ е пропусната в оригинала.

б) положение за етапната (военнодрумска) служба, в което се изложени понятията за комуникационните линии, службата по етапите и обязаностите на лицата, натоварени с тази служба;

в) положение за издържание [на] войската в своята и неприятелска страна, в което подробно е изложено кои органи са набавляющи и кои са начините за доставката на разни предмети в разни случаи;

г) наставление за реквизицията в неприятелската страна.

Състояние на продоволствените припаси към 15 октомврий

Главната интендантура, както видяхме, още в първите дни на мобилизацията е направила разчет и е искала от икономното отделение да заготви по военните магазини храни за 4 1/2 месеца. Икономното отделение е искало да извърши тази доставка чрез подрядчици и затова именно заготовлението е вървяло твърде бавно. Така напр[имер], към половината на октомврий сръбската армия е разполагала със следующето количество храни:

	Хлебни храни	**Варива**	**Сено**	**Зоб**
В Ниш	155 000	15 000	500 000	60 000
В Бела паланка	2000	13 000	5000	“
Лесковец	50 000	22 000	41 000	50 000
Власотинци	“	11 000	11 000	“
Пирот	110 000	8000	“	“
Алексинац	-		14 000	15 000
Всичко:	318 000	83 000	572 000	138 000*

В Крагуевац и Зайчар едва е било почнато свозването на храни.

Следователно, Нишавската войска към 15 октомвр[ий] е имала готова храна само за 7 дена, а в Пирот, гдето вече са били събрани три дивизии, имало е храна само за три дена.

Когато Главната интендантура е забележила, че за един цял месец магазините са останали почти празни и армията [е] необезпечена с храна, тя прави следующите разпореждания:

а) за управител на Пиротский магазин е назначен строеви началник, понеже този магазин е станал най-главний на базата и е била уредена службата в този магазин.

б) заповядано е на Моравската областна интендантура да почне попълняването на Пиротский магазин от Ниш.

в) понеже е било явно, че Тимочката интендантура не може да попълни ма-

* Авторът очевидно е допуснал грешка в сбора на първата и последната колони – „Хлебни храни“ и „Зоб“. Верните цифри съответно са 317 000 и 125 000.

газините на Тимочкий театър, попълняването на магазините в Дервент, Бела паланка и Алексинац е било заповядано да става от Ниш.

в*) изисква заготовлявание на още 1 милион килограма храна за войниците; тази храна е наречена резервна.

Всичко, следователно, храна за хората е било нужно да се заготви 5 600 000 килограма.

Към началото на военните действия сръбската армия разполага със следующето количество храни.

Магазини	Жито	Брашно	Хляб	Сухари порции	Разни варива	Сено	Слама	Овес и ечемик
Нишавски театър Ниш	42 651	645 815		491 000	64 000	892 000	182 000	122 000
Бела паланка	“	1320	1500		27 000	28 000	3000	
Пирот	“	236 000	27 000	72 000	37 000	43 000	12 000	125 000
Дервент	5403					68 000	43 000	31 000
Мириловац	8000			5000		45 000	17 000	
Лесковец		37 470		75 000	14 000	182 000	36 000	132 000
Власотинци		20 000	14 000		27 000	1500	5000	
Сурдулица		19 000			12 000			9000
Алексинац					25 000	38 000	50 000	8000
Ниш (Станция)		377 146		15 570				130 000
Неготин	?	?	?	?		20 000	?	?
Зайчар		1449				1500	9000	7000
Княжевац	33 000				2000	16 000	83 000	1 500
Крагуевац	206 000	17 000				756 000	19 8000	139 000
Белград	324 000	35 000				1 596 000	666 000	782 000
Всичко	620 000	1 390 000	42 000	651 000	220 000	3 680 000	1 250 000	1 500 000

От тази таблица се вижда, че към началото на военните действия Главната интендантура на сръбската армия не е могла да успее да съсредоточи пълното количество храни, които тя е определила да съсредоточи, но че на първо време сръбската армия и на двата театъра е била сравнително добре обезпечена с продоволствие. Така сръбската армия към началото на военните действия разполага с 2 000 000 килогр[ама] храни по складовете, 360 000 килогр[ама] във войсковите обози и 600 000 парчета пексимет или изобщо с храна за около 50 дена и храна за добитъка за около два месеца. Наистина, всичко това е само 1/3 част от разчетеното от интенданството, но ако войската е била обезпечена за 50 дена, то в това време е имало пълна възможност да се доставят и другите две третини. Но разпределението на всичките тези храни по магазините, трябва да забележим, е няколко несъ-

* При номерирането е повторена буква „в“.

образно с потребностите, съобразно с положението на армията. Така напр[имер], от таблицата се вижда, че ближайшите до войската магазини, които вследствие военното положение са станали първостепенни, са били слабо снабдени.

В Пирот напр[имер], от гдето се доволствуват повече от 3/4 от главната армия, има събрано храни само за 15 дена, заедно с войсковите обози; всичко друго е в задните магазини на едно разстояние не по-малко от 30 до 60 километра и попълняването на Пиротский магазин е трябвало да става чрез подбор от най-ближните магазини. Това е било твърде затруднително, но общото положение на сръбската армия в продоволствено отношение е било такова, че сръбската армия без всякакъв риск е могла да почне една настъпателна война и да се углуби в неприятелската страна на 4–6 перехода. Но обезпечението на армията с храна още не е сигурно с това, че ближните и далечните магазини ще бъдат пълни. То ще бъде сигурно само, когато войските разполагат с достатъчно превозочни средства, за да возят храни след себе си и, в същото време, имат възможност във всяко време да попълнят разходваното от ближайший магазин. Сръбската армия и в това отношение е била сравнително добре обезпечена. Така полковите обози возят след полковете двудневна храна, а дивизионните провиантски колони возят така също за около 2 дена храна и тези провиантски колони, като попълнят полковите обози, попълняват се сами от ближайшите магазини.

Едно нещо, което трябва да се забележи, то е, че провиантските колони са били запрегнати с волове, следователно движиле са се бавно, но предвид това, че магазините не са били твърде отдалечени от провиантските колони и войските, то горното неудобство не е могло да има значение.

Изобщо, ако се разгледа устройството на продоволствената част на сръбската армия, лесно е да се забележи, че то едва ли може да бъде сравнявано с това устройство, което се придава на добре устроените армии, но ако то се сравни с устройството или по-добре с неустройството на продоволствената част на българската армия, то за българската армия устройството на продоволствената част на сръбската армия ще представлява недостижим идеал за българската.

И наистина, ако резюмираме устройството на продоволствената част на сръбската армия, ще видим следующето:

а) едновременно с мобилизацията на армията, назначава се главен интендант и се формирува интендантство – учреждение, на което специалното назначение е да се грижи за снабдяването [на] армията с продоволствие;

б) избира се административна база, откриват се продоволствени магазини и се почва попълнението им с припаси;

в) формирува се главен интендантски транспорт с изключително назначение да вози продоволствие на армията;

г) урежда се службата на магазините, уреждат се комуникационните линии и службата по тях;

д) урежда се хлебопечението и мелението [на] брашно;

е) издават се положения за начина, по който армията ще се снабдява с храна и други припаси в разни случаи;

ж) войсковите части си имат полкови обози, които возят двухдневна храна на частите, а след тях вървят дивизионните провиантски колони, които са източници за попълнението на полковите обози.

В резултат от всичко това излиза, че армията е обезпечена с храни даже за една настъпателена война за пет – шест прехода. С една реч, в сръбската армия всичко е направено, което е могло да се направи, за да се обезпечи армията с храна и резултатът, даже без реквизиция, трябва да се счита за добър.

Направено ли е поне половината за обезпечването на българската войска с храна? Съвсем не. Не се е даже мислило за подобно нещо, защото никой не е мислил, че войската трябва и да яде, че тя е съставена от хора, а не от машини.

На свое място ние изложихме начина, по който Западний отряд се е хранил отначало на формирането си и до променяване на фронта си към западната граница. Указахме на разпорежданията, които са били направени в това отношение, упоменахме и исканията на отрядний щаб, отправени до Военното министерство. Указахме, така също, че Западний отряд в предвечерието на обявлението на войната отрядът не е имал готова храна нито за един ден.

Тука му е мястото да изложим и деятелността на В[оенното] м[инистерст]во в това отношение и грижите, които Щабът на армията е полагал за обезпечването [на] армията с храна.

Ето деятелността в това отношение на Военното министерство, което изключително се е грижило за севернобългарските войски, а следователно и за Западний отряд, който, както знаем, в Сръбско-българската война включава всичките севернобългарски войски и по-голямата част от южнобългарските.

Както знаем, хранението на войската е трябвало да става по реквизиционен начин, за което е и издаден особен закон от два члена. Един правилник, който допълня този закон, е регулирал начина за произвеждането на реквизицията. Главните основания на този правилник са следующите:

Чл. 1. На реквизиция подлежат всички граждани от Северна и Южна България.

Чл. 2. Реквизицията се извършва изключително от окружните постоянни комисии, под надзора на окружните управители.

Чл. 6. Окружните постоянни комисии разпределят реквизицията според състоянието на хората и производителността на мястото.

Чл. 7. Министерството на вътрешните работи указва количеството на вещите и предметите, които ще се реквизират от всяко окръжие.

Чл. 8. Постоянните комисии определят в околиите складачните пунктове.

Чл. 9. Министерството на вътрешните работи определя местото на главните складове.

Чл. 10. Комисиите са длъжни да съобщават във Военното министерство и Министерството на вътрешните работи за състоянието на складовете.

Чл. 11. Военните власти се обръщат направо до постоянните комисии, които им са нужни. Комисиите отпущат предмети и вещи на военните лица, само когато последните са снабдени с пълномощия от своето началство.

Чл. 12. Всяка комисия трябва да има сведения за превозочните средства на окръга.

Чл. 13. Населението е задължено да превозва предметите и вещите до складовете, но тягостта да бъде равномерна.

Чл. 14. В никой случай населението не трябва да се заставя да вози предмети на разстояние по-голямо от 35 километра от мястото на натоварването.

Тези са главните основания на правилника. Ако ги разгледаме по-внимателно, ще видим:

а) че окръжните постоянни комисии се явяват един вид интендантски органи. Това е добро, ако те бяха органи от втора степен и ако те бяха подчинени на едно по-високо учреждение, което да ръководи и регулира техните действия. Такова учреждение трябва да бъде главното интендантство, а понеже такова не е имало, то с полза би могло да бъде заместено от специална главна продовол[ствена] комисия, която би трябвало да се състави от висши офицери и чиновници и тази комисия да би била орган на В[оенното] министерство. Но подобно нещо отначало не е направено, а е направено само при свършването на военните действия, когато такава една комисия не е била в положение да бъде що-годе полезна.

Околийските складове са добре устроени, но те трябва да се считат само като предаточни пунктове. Службата на тези складове не е определена и това е погрешно.

Определянието [на] местата на главните складове от Министерството на вътрешните работи е от най-голяма грешка. Главните складове трябва да се устройват на места, указани от Щаба на армията, защото само той е в положение да знае где какъв склад да се устрои. Благодарение на тази важна грешка в най-важните места не е имало устроени складове, а са се оказали складове в такива места, гдето никаква нужда не е имало.

Задължаването [на] населението да вози предметите и вещите до складовете, както и ограничението, щото населението да не вози на разстояние по-голямо от 35 километра от мястото на натоварването, трябва да се счита за правилно, защото това гони целта да не се обременява и съсипва населението, но това е било неизпълнимо и този, който [е] поставил горното условие, не е могъл да си състави какво-годе понятие за нуждите на армията. Всичко това би било възможно, ако са били сформирани постоянни реквизиционни транспорти. Това ненаправено, естествено е било, щото населението да вози не само на 35 километра, но и на 350 и 400 километра (от Варна и Бургас до Пирот), както това в действителност е било.

Обаче, каквито недостатъци и да има горний правилник, с него би могло твърде добре да се обхожда Военното министерство и да удовлетвори потребностите на армията, да обезпечи продоволствената ѝ част, ако Военното министерство би знаяло какво трябва да прави и как да го направи.

Един път войската мобилизирана, Щабът на армията трябваше да оцени политическата обстановка и да определи театрите за военни действия. След това той трябва[ше] да оцени относителното значение на двата театра и да състави план за подготовката им поне в продоволствено отношение и да иска изпълнението

на този план от В[оенното] м[инистерст]во. Един път Щабът на армията решил формированието на отделен отряд (Западний), трябваше да се погрижи и за план за снабдяванието му. Три дена след обявяванието на мобилизацията на нашата войска, Сърбия мобилизира войските си, сръбский Крал тържествено заявява в Камарата, че равновесието на балканските държави е нарушено, сръбското правителство взема явно враждебно направление, Сърбия явно се готви за война с България. Длъжност на Щаба на армията беше да предвиди опасността и ако обстоятелствата на първо време не са позволявали разместванието на войските, то Щабът на армията трябваше да си зададе въпроса: Как ще се действува, ако сърбите ни обявят война? Щом отговори на този въпрос, той е бил длъжен да промисли за подготовката на един нов театър за военните действия, поне в продоволствено отношение. Ако това е било направено, щеше да се яви и план за устройството на главни и второстепенни магазини и пр. Но нищо подобно не е направено, или поне ние не сме срещнали из архивите никакви указания, от които да се вижда, че Щабът на армията е правил нещо подобно. Излиза, че Щабът на армията не се е занимавал с най-важното, най-съществено. Това е вярно поне за Северний и Западний отряди.

Военното министерство, като не е имал[о] никакъв даден план от Щаба на армията, разпоредителя с армията, само, види се, не се е считало за компетентно да съставлява подобни планове и е действувало без всякакъв план, а по случайните искания. Военното министерство, особено в[оенният] министър, не е имал право да бездействува, затова само, че Щабът на армията не е изпълнявал длъжността си. В[оенният] министър е бил длъжен да изиска от Щаба на армията ръководящите основания и да ги изпълни или, най-после, той е бил длъжен да промисли за това, за което Щабът на армията не е мислил. Нещастие е за армията, че тогава, когато е било най-нужно, не е имало кой да се грижи за нея, особено по устройството на продоволствената част в Северний и Западний отряди.

Ако Щабът на армията или Военното министерство бяха си предположили, че ще имаме война със Сърбия, първата мисъл, която щеше да се яви, щеше да бъде устройството на продоволствената част и тогава работата е била лесна.

Законът за реквизицията и правилникът за приспособлението ѝ са решили половината от въпроси[те]. Всичкото народно имущество е било в разположение на Щаба на армията и Военното министерство. При такива благоприятни условия армията би трябвало да бъде най-добре обезпечена във всяко отношение. Нужен е бил разпоредител, който да разбира от нуждите и потребностите на армията, но такъв не е имало.

Наистина, Военното министерство, по искание от Щаба на армията ли или по своя инициатива, проявява желание да устрои нещо, но като че само не си е определило към какво се стреми и затова действува бавно, нерешително, а главното неопределено.

Така напр[имер], Военното министерство към 20 септември, когато сръбската армия е вече била мобилизирана и е почнала съсредоточаванието си, иска от М[инистерст]вото на вътрешните работи да му даде сведение за количеството

на храните, които могат се събра от окружията: Врачанско, Раховско, Свищовско, Плевенско, Силистренско и Русенско. Окружията: Видинско, Ломско, Трънско, Софийско, Кюстендилско, Ловчанско и Търновско, като че се игнорират. Министерството на вътрешните работи е дало тези сведения за всички окрузи, които са показани в следующата таблица, но към 20-ий октомврий:

Окружия	Жито	Ечем[ик] сено	Сено	Слама	Едър доб[итък]	Едър доб[итък]	Едър доб[итък]
Варненско	кила 420 000	кила 76 000	коли 180 000		глав[и] 530 000	глав[и] 530 000	глав[и] 530 000
Видинско	оки 4 800 000	оки 600 000	10 000		140 000	140 000	140 000
Ломско	оки 600 000	оки 400 000	26 000		100 000	100 000	100 000
Трънско	оки 1 200 000	оки 480 000	оки 6 300 000		250 000	250 000	250 000
Ловчанско	кила 30 000	кила 12 000	кола 35 000		150 000	150 000	150 000
Севлиевско	кила 92 600	кила 33 000	кола 30 000		115 000	115 000	115 000
Шуменско	кила 270 000	кила 65 000	оки 15 000 000		295 000	295 000	295 000
Русенско	оки 1 430 000	530 000	700	12 000	13 000	13 000	13 000
Разградско	кила 120 000	кила 36 000	кола 166 000		82 000	82 000	82 000
Търновско	кила 160 000	35 000	22 000	105 000	195 000	195 000	195 000
Софийско	оки 4 600 000	4 800 000	кола 130 000		300 000	300 000	300 000
Кюстендилско	оки 9 700 000	2 000 000	40 000		320 000	320 000	320 000
Свищовско	кила 54 000	14 000	83 000		190 000	190 000	190 000
Плевенско	кила 57 000	27 000	70 000		229 000	229 000	229 000
Раховско	кила 7000	6000	85 000		190 000	190 000	190 000
Силистренско	кила 278 000	30 000	220 000		140 000	140 000	140 000
Врачанско	кила 6300	40 000	140 000		220 000	220 000	220 000
Всичко оки **цариг. кола** **местни кола**	18 000 000 420 000 1 090 000	8 800 000 75 000 298 000	1 249 000 кола 21 000 000 оки		2 972 000	2 972 000	2 972 000
Всичко оки:	121 000 000	33 000 000					

Тези сведения М[инистерст]вото на вътрешните работи е изпратило за окрузите Свищовский, Плевенский, Раховский, Силистренский и Врачанский към 20 септември, а за всички останали окрузи към 1-ий октомврий. Горните сведения представляват грададни количества храна и превозочни средства, но в действителност всичко това количество припаси ги е имало в население[то]. Към всичко ще трябва да прибавим още 50% за Южна България. От това грададно количество за армията е била нужна най-много 1/20 част. Даже храните на един, кой и да е округ от ближайшите към театъра на военните действия, са били достатъчни да обезпечат армията за два-три месеца. Но при това грададното количество припаси армията е била осъдена да гладува още от първий ден на войната и то за това, повтаряме, защото не е имало кой да се разпореди.

Какви са били намеренията на Военното министерство, когато е изисквало горните сведения, не ни е известно, но трябва да предполагаме, че то е искало да се възползува от тях, за да даде един правилен наряд за рекв[изиция].

Дали Военното министерство, като [е] изискало горните сведения, е имало предвид да се възползува от тях и да състави един какъв-годе план, не ни е известно. По делата само срещаме, че Военното министерство на 27 септемврий е отправило един доклад до Министерский съвет, с когото иска, щото съветът да утвърди реквизирание [на] храни за армията за един шестмесечен период и то само за северно българската войска и само от Северна България. С този доклад е искано да се реквизира следующето количество предмети и вещи:

Брашно	6 750 000 оки
Крави	15 000 глави
Овце	60 000 “
Свине	18 000 “
Ечемик	4 500 000 оки
Сено	5 400 000 “

Министерский съвет е утвърдил този доклад, а Военното министерство на 2-ий октомврий препраща в Министерството на вътрешните работи да направи разпореждание за събирание на горните предмети по реквизиционен начин. С това Военното министерство е свършило своята работа. На Министерството на вътрешните дела не е дадено никакво указание от кои [от] окрузите да се съберат припасите и где да се групират.

На 3 октомврий М[инистерст]вото на вътрешните дела с отношение 6452 запитва Военното министерство „изведнъж ли трябва да се събере нужното количество добитък, как ще се пази и храни този добитък, где и на кои части от войската ще се предава“ и пр. На това запитване Военното министерство на 7-ий октомврий отговаря: „Нужните припаси за храната на войската в настоящето положение трябва да се реквизират по месечно, т.е. колко са нужни за един месец, именно: 2500 крави, 10 000 овце и 3000 свине и т. н., така щото всеки месец да си приготвят тези припаси и то на тези войски, които са разположени в гарнизоните: Шуменски, Варненски, Русенски, Търновски, Видински, Ловчански, Софийский и войските, които са разположени по македонската и сръбската граници, а за вой-

ските, разположени в Южна България, ще се направят складове в градовете Шумен, Търново, Габрово, Елена, Плевен и София“.

На същий ден в допълнение на горното писмо, Военното министерство иска от Министерството на вътрешните работи да се заготвят по реквизиционен начин припаси и материали за 5000 души в гр. Видин в следующето количество:

Брашно	337 500 оки
Крави	750 глави
Овце	3000 “
Свине	900 “
Ечемик	25 000 оки

Ечемикът се назначава за прехранвание [на] горний добитък.

От горните писма става доста ясно, че Военното министерство е оставило грижата за хранението на войската върху Министерството на вътрешните дела и като е направило това, то не се е погрижило да даде поне указания в кой пункт какво количество храни трябва да се съберат и докога тези припаси трябва да бъдат събрани.

Нещо повече: от горната преписка се вижда, че Военното министерство е направило разчет за нужното количество храни за войската и е изискало не да се събере тази храна, а да се разреши събирането ѝ. Ясно е, така също, че Военното министерство се бои да не би Министерството на вътрешните дела някак да сгреши и събере храните и затова му се дава указание, че трябва да се събере месечна пропорция и то само за войските, които се намират в Северна България. И това се прави на 7 октомврий, когато беше най-ясно, че една война със Сърбия е неизбежна. Изключение от това правило се прави само за Видинский гарнизон, като се иска да се съберат храни за три месеца за 5000 души. Иска се да се събере във Видин 25 000 оки ечемик за храна на добитък, който ще служи за храна, но за ечемик за войските, за сено за конете и добитъка ни дума не става.

Министерството на вътрешните работи е направило разпореждание да се почне реквизирането на храни, но то най-напред се е погрижило за попълнението на складовете в Шумен, Елена и Търново. Предписало е да се почне реквизирането в София и Видин, но Софийската комисия е действувала толкова бавно, щото на 13 октомврий I артилер[ийски] полк, който има в София 4 батареи, даноси*, че Соф[ийската] комисия не може да почне да дава хляб на полка по-рано от 19 или 20 октомврий. Може да се съди каква е готовността на Софийската комисия, когато тя не може да нахрани 7–800 души войника и то в столицата.

Така също, е била неготова и Кюстендилската комисия, защото на 14 октомврий Военното министерство телеграфически заповядва на 14 октомврий да почне да отпуща храни по реквизиция. Едва на 16 октомврий Военното министерство прави разпореждание, щото частите да получават хляб, фураж и добитък от реквизиционните комисии, но това не е могло да бъде изпълне[но] по-рано от 20 октомврий, че и към това време комисиите едва са могли да посрещат нуждите на частите и то по дневно.

---

* Така е в текста, вероятно „донася“.

Когато щабът на Западний отряд вижда, че нищо не е направено за обезпечване [на] отряда с храна, тогава само Военното министерство бърза и иска от М[инистерст]вото на вътрешните работи бързото събирание на храни. Така на 19 октомврий се иска от М[инистерст]вото на вътрешните работи да събере брашно: в София 300 000 оки, Радомир 100 000 оки, Брезник 100 000 оки, в Трън 100 000 оки, в Кюстендил 150 000 оки, Извор 50 000 оки, Берковица 50 000 оки, в Орхание 200 000 оки, в Луковит 200 000 оки, в Плевен 400 000 оки. Щабът на отряда иска това от Военното министерство, а последното от Министерството на вътрешните дела, а последнето от окружните управители и т. н. и тази работа е вървяла толкова бавно, щото към 1-ий ноемврий се оказва, че нигде няма събрано брашно.

На 20 октомврий щабът на отряда иска от В[оенното] м[инистерст]во, а последнето от М[инистерст]вото на вътрешните работи да се приготвят сухари в: София 10 000 оки, Орхание 10 000 оки, Плевен 30 000 оки, Ловеч 20 000 оки, Враца 10 000 оки и Търново 80 000 оки. Но сухари лесно не се приготовляват и към 1 ноемврий нигде няма сухари. Поне за сухарите трябваше да се догадае Военното министерство. Храна за добитъка нигде не е имало готова. Едва на 20 октомврий и то пак по искането на щаба на отряда, Военното министерство иска от Министерството на вътрешните работи да се разпореди да се събере в София и Сливница по 50 000 оки сено и ечемик, но и това не е могло да стане по-рано от началото на военните действия.

Северний отряд в продоволств[ено] отношение не е бил по-щастлив. Оказало се е, че във Видинский окръг събирането на храни не е ставало успешно и на 24 октомврий Военното м[инистерст]во иска от М[инистерст]вото на вътрешните работи да се разпореди да се преведат от Ломский окръг във Видинский следующето количество храни: 250 000 оки брашно, 300 000 оки сено и 250 000 оки ечемик, но и това не е могло да стане до началото на военните действия.

И така, началото на военните действия намира войските без всякакъв запас от храни и войските са осъдени още от първий ден на войната на пълен глад. И всичко това става за това, когато всичкото народно имущество е в разпореждане на войски[те], а става, защото не е имало кой да се погрижи за войската, защото военний министър се оказал финансов министър, защото не е имал понятие за начина, по който войската се храни във военно време, защото Щабът на армията не е изпълнил своята длъжност.

Че в такова положение се намира армията, се вижда от разпорежданията, които В[оенното] м[инистерст]во прави след обявяването на войната. Така напр[имер], на 1 ноемврий Трънский окружен управител иска брашно от София, а В[оенното] м[инистерст]во на 2 ноемврий пише на М[инистерст]вото на вътрешните работи да се разпореди да се пратят в Брезник 20 000 оки брашно, а в Трън 20 000 оки хляб. Как е могло да стане това, когато в София няма ни брашно, ни хляб, не знаем, а че в София не е имало нито брашно, нито хляб се вижда от това, че като е било заповядано на Софийската комисия да събере 180 000 оки брашно и ежедневно да праща в Сливница по 20 000 оки хляб, софийский окружен управител на 22 октомврий донася във В[оенното] м[инистерст]во, че комисията не ще да е в състояние

да събере 180 000 оки брашно и иска такова да се достави от ближните окрузи. Обаче в ближните окрузи положението не е било по-добро, защото по делата се вижда, че на 1-ий ноември в Плевен има събрано само 50 000 оки брашно и 5000 оки сухари, а от Плевен до София може да се дойде с кола най-малко за 4 дена.

На 3 ноември В[оенното] м[инистерст]во вижда нуждата и телеграфира на плев[енския] окръжен управител да го пита има ли събрани сухари и ако ги има, да ги изпрати незабавно в София. Това иде да потвърди, че Военното м[инистерст]во никога не е знаело где какви храни има. В същий ден се телеграфира в Самоков и Кюстендил незабавно да пратят сухари и от Самоков на 5 ноември[и] пристигат в София 187 оки сухари.

На 2 ноември Военното министерство се усеща, че ще са нужни воденици, за да се мele житото, което се събира от Соф[ийски] окръг, или се докарва отвън и пише на М[инистерст]вото на вътрешните работи да се разпореди да се вземе воденицата на г[-н] Ваиса, единствена парна воденица в София, но г[-н] Ваис е чужд поданик и воденицата не може да се вземе и М[инистерст]вото на вътрешните работи се принуждава да сключи контракт с г[-н] Ваиса на условия, невероятно тежки, а именно: правителството дава на Ваиса 100 kgr. жито и получава за него 88–90 kgr. брашно и му плаща още за всяка ока брашно по 9 стотинки, т.е. толкова, колкото струва житото. Но положението е било такова и че ако г-н Ваис би поискал и 20 стотинки, то е трябвало да се платят. Ето догде може да доведе неразбраната икономия, а най-главно, неразпоредителността. Но само това ли е?

На 2 ноември трънский окружен управител донася, че вследствие настъпившите обстоятелства, мелениe и събиране [на] брашно от окръга става невъзможно.

Нуждата от храни и фураж още на първий ден става чувствителна до най-висока степен, а при това, требванията в първите [дни] са били не особено значителни, защото частите са били разпръснати в различни места и са се ползували от това, което са намервали на мястото, но след 5 ноември, когато всички войски от отряда се съсредоточаваха в Сливница, а от Южна България почнаха да пристигат нови части и когато е станало нужда, щото всичкото продоволствие да се доставлява само от София, то хранението на войските става невъзможно. Положението става критическо. Войските [са] изнурени от дълги походи и боеве, при това лошо облечени и съвършено гладни. Как са се хранили войските през първите дни ще видим на свое място, а тук да продължаваме за разпорежданията, които прави В[оенното] м[инистерст]во.

На 7 ноември В[оенното] м[инистерст]во телеграфира на всички окръжни управители следуйщето: „Земете най-строги мерки да се приготвят в окружния Ви град колкото е възможно повече сухари. Бързайте, крайно е необходимо“.

Същий ден на околийский началник в Орхание се телеграфира: „Немедлено вземете строги мерки за препращание [на] храните, особено [на] брашно в София, иначе Ви[е] ще отговаряте“.

В същий ден на същий се телеграфира: „От Плевен изпратени през Орхание 77 кола брашно. Гледайте да се изпратят незабавно на конни кола за насам, като вървят безостановочно“.

В същий ден [е] телеграфирано до окружните управители: „Земете най-строги мерки да се превозват брашната към София, колкото е възможно по-скоро, инак, ако армията остане без хляб, отговорността остава на Вас. Бързайте, положението е твърде сериозно, храна в София няма, а войските са твърде много“.

Тези телеграми най-ясно рисуват положението на армията в продоволствено отношение. Военното министерство, силно виновато за всичко това, дава неизпълними заповеди, като онази до орханийский началник да изпрати брашното от Плевен (77 кола) на конски кола, когато в цялата Орханийска околия едва ли ще има 10 конски кола, че и да ги има, те са пръснати по цялата околия, а не са събрани в Орхание.

Естествено е, че околийский началник не е намерил конски кола, а е изпратил за София тези, които са дошли от Плевен, макар че това е било против правилника за приспособлението [на] закона за реквизицията.

Заповедта, щото в окружните градове да се приготвят в най-скоро време сухари, е била, така също, малко изпълнима. Излишно е било да се предупреждават окружните управители, че те ще бъдат отговорни, ако армията остане без хляб, защото окружните управители не са могли да бъдат отговорни за престъпната бездеятелност на В[оенното] министерство.

На 8 ноември [е] телеграфирано на шуменский окръжен управител да изпрати всички храни и облекло от Шуменский склад незабавно за София на конни кола.

На 7 ноември В[оенното] м[инистерст]во, като пише на Министерството на вътрешните работи да се разпореди, щото всички окружни управители да изпращат незабавно за София събраните храни на конски кола, които да вървят безостановочно, прибавя: „Положението е твърде сериозно, рискуваме да изморим и уничтожим армията си с нашето нехайство и неразпорядителност“. В това писмо военний министър си е съставил обвинителен акт.

При всичко, че Военното министерство е давало строги заповеди, заплашвало е с отговорност и пр., но от работата е вървяла по естествений си път: колата са били запрегнати с волове, конски кола не е имало и транспортите в най-голям безпорядък са пълзели от цяла България към София. Всички транспорти са се групирали в Орхание и са следвали към София по единствений път, шосето Орхание – София, което в най-кратко време е станало негодно за движение. Положението към 9 ноември в Орхание ясно се рисува от телеграмата на г[-н] Т[ома] Василиев, началник на отделение в М[инистерст]вото на вътрешните работи, командирован да ускори превозката на храните. Ето какво гласи тази телеграма: „Бързото превозване [на] брашно за войската среща непреодолими мъчнотии. Пътят, особено през Арабаконак, лош, кал голяма, транспортът едва се движи. През Балкана впрягат по два чифта волове. Колата (от населението, разбира се) по шосето София, Орхание, Плевен, заети с превозване [на] боеви припаси, дрехи и други потреби. Необходимо е да се вземат мерки за превозване [на] храна от Тракия, иначе войската ще търпи недостатък“.

Трябва да признаем, че г-н Василиев по-добре е разбрал от в[оенния] министър, че армията не може да се храни с подвоз, който става само по един път

и то от далечно разстояние. Г[-н] Василиев по-добре ще е знаел от В[оенното] м[инистерст]во, че в Южна България има цяла мрежа складове с брашно и сухари, около 1 милион оки, които по железницата могат да бъдат най-скоро доставени в Сарамбей, откъдето превозката е много по-лека, отколкото от Плевен, Рахово, Враца и Шумен през Орхание. Но за нещастие на армията в[оенният] министър не е искал в нищо да се меси в работите на Южна България, не е искал нищо да даде и нищо да не взема за княжеските войски.

Присъединената Южна България е била съвършено чужда за в[оенния] м[инистъ]р. Само когато южнобългарските войски отидоха в Княжеството на театъра на военните действия, в[оенният] м[инистъ]р се решава да се възползвува от грададните запаси на Южна България и то вероятно по съображение, че Южна България трябва да си гледа своите войски. Трябва, така също, да допуснем, че Военното министерство е гледало да вземе от Южна България толкова храни, колкото са били нужни за южнобългарските войски, но не повече. Защото към началото на януарий 1886 год. в Южна България е имало грададно количество запас от брашно и около 1 1/2 милион оки сухари, които след демобилизацията са продадени като развалени.

Че военний министър не е искал да се ползува от храните на Южна България, догдето на театъра на в[оенните] действия не се явиха южнобългарски войски, се вижда от следующите разпореждания:

1) На 5 ноемврий Военното министерство пише на М[инистерст]вото на вътрешните работи да приготви: сено, слама, ечемик и хляб в Ени хан и Вакарел за снабдяване [на] войските, които идат от Южна България. При това, моли се м[инистерст]вото, щото на лицата, натоварени със събирание [на] храна, да се внуши „да не се церемонят много, много с населението в случай, че посрещат затруднения“.

Значи, едва на 5 ноемврий на Военното министерство дохожда на ум, че по пътя София – Пазарджик трябва да има етапни пунктове, на които да има храна и фураж, и пр. и благодарение само на това, че Военното м[инистерст]во не знае своите длъжности, то иска да се внуши „много, много да не се церемонят с населението, като че то е виновно за нехайството на военния министър. Но важното в това писмо е, че Военното министерство се грижи само за Нови хан и Вакарел и ни дума не споменува за Ихтиман, Ветрен и Сарамбей, които лежат на същий път. Военното министерство се грижи само за Нови хан и Вакарел, които са в територията на Княжеството, а за Ихтиман и Ветрен не се грижи, защото те са пунктове в чужда държава. Съединението е станало, за него се води война, а за Военното министерство границата все [още] съществува, то се бои да не я наруши.

2) На 9-ий ноемврий Старозагорският окръжен управител телеграфира във В[оенното] м[инистерст]во, че в Казанлък има голямо количество сухари, брашно и булгур и иска разрешение да ги изпрати в София. На 11 ноемврий В[оенното] министерство му отговаря да изпрати, „ако има лишни“. Войската търпи глад, не може да отиде напред след разбиването [на] противника на Сливница, на В[оенното] м[инистерст]во предлагат сухари и булгур, а то отговаря „да прати, ако има лишни“. Даже отговорът е забавен два дена и то вероятно затова, че

в[оенният] министър е трябвало да се посъветва дали да се вземат тези храни, или не и най-после е даден дипломатически отговор.

Дали в[оенният] м[инистъ]р е действувал така само по свое усмотрение или този начин на действие е бил усвоен от правителството, не можем да утвърдим положително, но нам се струва, че този възглед силно е провеждан от министър-президента г[-н] Каравелов, както за това ще имаме случай да говорим на свое място.

Такова [е] положението по устройството на продоволствената част на армията до отстъплението на сърбите от Сливница, а какво е било то отпосле, ще видим на свое място.

Тука остава да кажем още няколко думи изобщо за резултатите, получени от горните заповеди и разпорежданията на Военното министерство.

По тези разпореждания храните за войската трябваше незабавно да тръгнат и достигнат до София, а между това виждаме: глад и неволя във войската. Защо това? Защото разпорежданията на Военното министерство бяха несвоевременни, необмислени и неизпълними. Окружни управители, окружни комисии, околийски началници и пр. направиха всичко което-що можеха да направят, но те не бяха в сили да поправят престъпните грешки на В[оенното] м[инистерст]во. Граждани и селени се надпреварваха в усилията си да помогнат в бедствията на децата си, които си проливаха кръвта; те не жалеха ни имот, ни живот и само благодарение на това нещастията се предупредиха. Нима селените не дойдоха с колата си от Силистра, Шумен и Бургас в Пирот; нима нямаше случаи, гдето хляб е носен на гръб; нима бяха малко тези майки, които от стотина и повече километра отиваха в Пирот да потърсят децата си и да им занесат някакво облекло или някаква храна? Нима бяха рядко случаите, гдето селените са карали своите добитъци до издъхването им. И защо всичко това, защо тази неволя, защо тази съсипия, когато тази война можеше да се свърши без да усети някой някоя неволя? Каква съсипия и неволя е последвала за населението, можем да си съставим понятие от следующата твърде повърхностна сметка.

В първите дни на войната Военното министерство прави разпореждания да се свозват в София храни почти от всички окрузи. Вследствие на тези разпореждания почва се превозването, но това превозване е твърде затруднително, защото храните едновременно трябва да се събират, да се свозват в околийските центрове и окружните градове, а оттам към София. Това обстоятелство туря в движение и действие почти всичкото население и превозочните му средства. Околийските комитети искат брашно, а населението няма готово. Населението вози жито до воденицте и от тях брашно до околийский център. Едвам свърши това, трябва да свозва храните до окружний град, а оттам до армията. Грамадно количество кола и работници са нужни. Това се вижда от следующето:

Преди обявлението на войната храни е имало събрани в следующите пунктове и количество:

1) В София – няма запаси.

2) В Кюстендил, Дупница и Радомир – твърде слаби и едва достатъчни за удовлетворявание [на] дневните нужди.

3) Във Видин – 213 228 оки жито, 10 202 оки ечемик.

4) В Ломский округ по околиите – 187 000 оки брашно, 60 000 оки ечемик, 976 кола сено.

5) В Трънский округ – няма нищо събрано.

6) В Плевенский округ – 35 000 оки брашно, 5000 оки сухари и 54 000 оки ечемик.

7) В Свищов – 50 000 оки жито.

8) В Шумен – 542 000 оки жито, 290 000 оки ечемик.

9) Раховский окръг – 50 000 оки жито, 50 000 оки ечемик.

10) Във Варненски [окръг] – 111 000 оки жито, 66 000 оки ечемик*.

В другите окрузи [е] неизвестно.

Излиза, че жито и брашно най-близо до София е имало в незначително количество само в Плевенский округ. Всичко, що е имало в другите окрузи, е толкова далеч, щото за едно бързо снабдяване и дума не може да става. Следователно, в началото на военните действия е станало нужда отново да се събира и изпраща.

Транспортировката върви по следующий ред:

1) На 4 ноември пътуват следующите транспорти:

<u>На 4 ноември</u>	
От Плевен за София – 10 228 оки сухари или	30 кола
	30
<u>На 6 ноември</u>	
От Ловеч за София – 8000 оки брашно	30 “
От Търново за София – 11 000 [оки] сухари	40 “
	70
<u>На 7 ноември</u>	
Орхание – София, брашно	95 “
Враца – София, 3123 “	12 “
Русе – София, 200 чували	40 “
	147
<u>8 ноември</u>	
Плевен – София, 4024 оки сухари	15
“ “ 2000 “ брашно	6
Търново – София, 39 000 “ “	130
Орхание – София - -	90 “
	241
<u>9 ноември</u>	
Търново – София – 46 000 [оки] брашно	150
Тетевен “ 3000 “	10
Плевен “ 20 000	70
Ловеч – 10 000	30
Орхание – -	107
	367

* В оригинала следва „11. В Кюстендилски окръг“, което е задраскано.

10 ноември

Орхание, сухари	10
Търново, 130 000 оки брашно	450
Плевен, 45 000	150
Бяла – София, 5000	12
Рахово, 15 000	50
	672

11 ноември

Тетевен, 24 000	80
Търново, 21 000	70
Свищов, 7000	140
Рахово, 69 000	230
Ловеч, 1000	40
Севлиево, 8000	25
	585

12 ноември

Шумен – София,	46 000	150
Никопол “	15 000	50
Плевен	40 000	130
Ловеч	32 000	120
Тетевен	1500	50
Търново	45 000	150
Севлиево	13 000	35
Свищов	45 000	140
		825

13 ноември

Свищов

Дни	Места	Сухари	Брашно	Жито	Ечем[ик]	Друга храна	Кола	Добитък
4	няма							
5	Плевен Самоков	10 228 187					32 1	
6	Търново Ловеч	11 000	8000				32 25	
7	Орхание Враца Русе		 3193 10 000				95 10 30	
8	Плевен Търново Орхание Ловеч	4000 600 1779	2000 40 000 25 000 8111				20 110 90 30	

9	Самоков Русе Търново Плевен Тетевен Орхание	 2128 985 1036 2000	 50 000 1800 2900				8 3 180 70 10 101	
10	Орхание Ловеч Търново Плевен Бяла Рахово Рахово Ловеч Търново	193 500 2104 1000	1 400 70 000 15 000 5 000 15 000 2800 15 000 38 000		 8000		5 2 220 50 20 50 100 25 160	
11	Търново Плевен Търново Тетевен Свищов Рахово	 2200 2060 550	13 000 180 000 15 000 12 000 6480 42 000		31 000 12 000 2000		150 70 100 25 20 140	
12	Тетевен Никопол Плевен Ловеч Търново “ Ловеч Свищов Севлиево	 4000 1800 1007	120 000 15 000 34 000 16 000 21 000 38 000 20 000 34 000 27 000		 5000 4000 3000 2000		40 50 130 50 100 100 70 140 100	
13	Шумен Ловеч Рахово Търново Плевен Севлиево Рахово Ловеч	 2000	24 000 5500 46 000 43 000 6000 10 000 30 000 8000		 13 000		80 20 150 190 20 30 100 25	
14	Търново Шумен Ловеч Орхание Разград Рахово Пловдив Шумен	 3400 3500	26 000 7000 22 000 10 000 30 000 30 000		 18 000 11 000 2500		150 50 30 70 10 30 199 100	
15	Плевен Рахово Варна Търново	4000 5300	20 000 17 000 15 000 5000		 1600		80 60 70 18	

16	Шумен Ловеч Силистра	6000 2000	14 000 4000 3000				70 12 20	
17	Търново Плевен Шумен Рахово	 4000	10 000 62 000 3000		42 000 6000		170 30 200 10	
18	Плевен Шумен Търново Никопол Рахово Ябланица		 29 000 21 000 2800 6000 22 000		 6000 19 000		20 100 135 100 20 70	
19	Севлиево Плевен Търново	 1600	8800 3000 2300		 7000 36 000		300 30 200	
20	Търново Шумен Рахово Сливен		 6600 3000 5000		 8000		25 220 10 15	
21	Плевен Търново	 2000	3000 10 000		 40 000		10 140	
22	Търново Шумен Плевен Шумен	3800 3500 2000 4000	 23 000 12 000 13 000				100 50 50 20	
23	Плевен Търново	2000 3000	4500 18 000		16 000 13 000		30 110	
24		105 х.	1500 х.				6394 кола	

От тези таблици се вижда, какво грамадно усилие е употребено през дните на войната, за да се обезпечи армията. От най-далечните почти окрузи: Шумен, Търново, Плевен, Рахово и Варна са натоварени повече от 6000 кола, а ако сметнем, че тези кола е било нужно да правят средно от 5 до 12 прехода до София, което е изисквало сменяването на конете от 3 до 5 пъти, следователно, числото на колата, които са пътували към София и обратно е надминавало 30 000 кола. Към това число трябва [да] прибавим и още 5–6 000 кола, които са циркулирали между София и войските. Всичкото, разбира се, е било съсипателно за населението и е предизвикано от неразпоредителността на министерството.

За правилното устройство на продоволствената част на войската Военното министерство трябваше да направи следующето:

1) Трябваше още към края на септември месец, [когато сърбите] замислюват една война с България и като признаеше това, трябваше да има предвид, че за отбраната откъм Сърбия ще трябва да се съсредоточат пред София не по-малко от 40 000 души с около 4–5000 добитъка и че София следователно ще е главний

пункт, от който ще се храни армията и че западната част на Софийски окръг ще бъде базата на армията.

2) След това Военното министерство трябва[ше] да направи сметка и да приготви за горната армия продоволствие поне за 1 месец. За тази цел е било нужно да се приготви: а) 1 200 000 до 1 500 000 оки брашно, б) 500 000 оки ечемик, в) 800 000 оки сено, г) 3000 глави едър добитък и храна за него.

3) Да промисли и устрои хлебопечението в София, като се събере нужното количество дърва, каменни въглища и друго топливо.

Да се попълни всичко това е било твърде лесно и не е имало нужда да се прибягва към подвоз от далечни места. Софийский, Трънский и Кюстендилский окрузи би[ха] могли в едно най-кратко време да дадат горните храни, защото, както знаем, тези окрузи са могли да дадат:

1. Софийский:	4 600 000 оки жито,	4 800 000 оки еч[емик],	39 000 000 оки сено и слама;
2. Кюстендилский:	9 700 000 “	2 000 000 оки “	1 200 000* сено само;
3. Трънский:	1 200 000	480 000	6 300 000
Всичко:	15 500 000	7 280 000	57 300 000

А исканата храна да се събере в София съставлява: брашно 1/14, ечемик 1/15 и сено 1/50 част от това, което е могло да се достави, следователно, никакво затруднение не е могло да се има при събирането на горните храни. Трябвало е да се направи своевременно разпореждание и всичко това би било готово.

След това, за по-добро обезпечване на армията, Военното министерство трябваше да сформирова складове в следующите места: Абланица, Орхание, Ташкесен и Ихтиман и Пазарджик, гдето да събере: В Абланица и Орхание, и Ташкесен същото количество храни, както и в София и същото количество храни в Пазарджик и Ихтиман. Складовете в Орхание, Ташкесен и Абланица можеха да се попълнят най-свободно от Врачанский, Плевенский и Ловчанский окрузи, а складовете в Пазарджик и Ихтиман – от Южна България.

По такъв начин войската е могла да бъде обезпечена за цели три месеца без особени затруднения.

4) После това, Военното министерство е трябва[ло] да се разпореди да се сформироват следующите транспорти:

1) От София до Сливница да подвозва храна до армията. За този транспорт ще са нужни 600 кола.

2) Транспорти, които да подвозват дневната храна за армията в София от Ихтиман и Ташкесен. За тази цел са били нужни за транспорта от Ихтиман до София 600 кола, а от Ташкесен до София 400 кола.

3) Транспорти от Орхание до Ташкесен с около 400 кола и от Пазарджик до Ихтиман 800 кола.

---

* Вероятно числото е сгрешено и би трябвало да е 12 000 000, за да отговаря на общия сбор 57 300 000.

Всичко са били нужни 2800 кола, ако се разчитва, че и сено би се возило от Орхание и Пазарджик, а без него тези транспорти се намаляват почти на половина.

Тези транспорти е трябвало да се сформируват заблаговременно, като се вземат кола по реквизиционен начин и се придаде на транспортите военно устройство. Колата е трябва[ло] да се реквизират от по-далечните окрузи и това би било твърде лесно и съвсем необременително за населението. Не ще съмнение, че за населението би било много по-лесно да даде кола, защото от окръг биха се искали най-много по 100 кола и тогава не щеше да има нужда и да се вдигат след армията около 30 000 кола. Защото, ако от Плевен на 4 ноември са тръгнали 22 кола, то до София, ако бяха се менявали всеки ден, за да пристигнат до София 22 кола храна, трябвало е да се движат 6 х 22 = 132 кола, понеже има 6 прехода. Ако от Шумен тръгнат 100 кола и пътуват до София 15 дена и се менят всеки ден, то за тези 100 кола ще се поставят в движение 1500 кола и т. н.

Що се касае до обезпечването на Северний отряд, то той като малочислен би било още по-лесно. Само Видинский окръг и Ломский, при умело разпореждание биха могли да обезпечат отряда за 5–6 месеца. Но понеже нищо подобно не е направено, то и хранението на армията е било необезпечено и населението най-чувствително е пострадало и армията не е могла да извлече всичката полза от своите победи.

Описание [на] театъра на военните действия

Театърът на военните действия през Сръбско-българската война се заключава или ограничава откъм Сърбия и р. Българска Морава до гр. Чуприя и оттам по водела между Морава и Тимока до Дунава. Откъм българска страна театърът на военните действия се ограничава с река Искър от изток[н]ците ѝ до вливанието ѝ в Дунава на север и от изток[ниц]ите на Струма до Македонската граница с Княжеството.

Откъм сръбска страна в този театър влизат сръбските окрузи: Вранский, Пиротский, Нишский, Княжевацкий, Поречкий и Алексиначкий и Зайчарский. Откъм българска страна: Трънский, Кюстендилский, Софийский, Видинский, Ломский и отчасти Врачанский.

Българското Княжество се съприкосява със Сърбия на едно пространство от 250 километра погранична линия от устието на Тимока до върха Патерица в точката на съприкосновението на българската, сръбската и турска граница. Границата между Сърбия и България, като се почва от устието на Тимока при сръбското село Раковица, върви по р. Тимок близо до селото Тръначац, отгдето, като остави реката, направлява се на изток до българското село Големаново, минава през гората Връшка чука и оттам по планината Голема глава, пресича Кадъбоазкий проход близо до бълг[арското] село Салаш, отгдето взема югоизточно направление по хребета на балкана Св. Никола, Чипровския балкан и Стара планина и преди да достигне до върха Ком, повръща на югозапад по планинските отроги и достига до селото Славиня до планината Видлич, която пресича и в южно направление отива

близо до Цариброд, гдето повръща право на запад и като пресича Влашката планина, повръща право на* преминава над Трън до Дъсчен кладенец, по водораздела на р. Власина и Ерма (Нишава) и в южно направление достига до пл[анинския] гребен Стрешер до върха Патерица на Бабина поляна.

Този театър на военните действия е разделен естествено на два отделни театъра – Северен или Видинский и Западен или Софийский. Това разделение е от главний хребет на Балкана, т.е. по един театър на север и на юг от Балкана. Първий театър на юг от Балкана у нас носи названието Западен, а у сърбите Нишавский, а на север от Балкана у нас Северний, а у сърбите Тимочкий. Обаче по местоположението си правилното название на тези два театъра би било за южний – Нишавско-Софийский и северний – Тимочко-Видинский.

Южний Нишавско-Софийский театър на военните действия е ограничен от север на главний хребет на Балкана, от изток с Ихтиманските планини, които съединяват Балкана с Родопите, откъм юг с Осоговската планина, а откъм запад с Морава. Този театър на военните действия е прорязан от изток към запад с планините Витоша и Люлин в Софийската област, от Влашките планини откъм Сърбия, които вървят от Пирот от североизток към югоизток и от отрогите на Орбелуса в южно направление. Отрогите на Балкана, Витоша, Люлин и Орбелуса се прекръстосват във всевъзможни направления и придават на театъра на военните действия планински характер. Само Софийската и Пиротска котловина се отличават със своя полски характер. Обаче тези две котловини са отделени една от друга с паралелни отроги, между които се образуват планински дефилета, от които най-важно е Драгоманското дефиле, което затваря Софийската котловина откъм юг.

Този театър е прорязан от следующите реки:

а) Нишава, която получава началото си от Стара планина при Гинци и Ерма от Трънско. Нишава получава това си название при Цариброд и тече в северозападно направление, върви надлъж по Пиротската долина и образува едно дефиле, минава близо до Бела паланка, върви по едно скалисто дефиле, достига до Ниш и на северозапад от него се влива в Морава. Тя е най-значителната река на този театър за военни действия, за изключение Моравата и Искъра, които ограничават театъра на военните действия. Всички останали реки, притоци на Нишава, Искър, Струма и Морава са незначителни, проходими в брод, но те представляват значителни затруднения, защото текат в дълбоки ущелия със скалисти, високи и стръмни брегове, които обикновено само на някои места са достъпни. Всички тези притоци прекръстосват театъра на военните действия във всевъзможни направления и го правят прорязан с дълбоки ущелия, които силно затрудняват свободното движение. Самите реки и техните притоци нямат отбранително значение. В това отношение по-важни са планинските хреб[е]ти и отроги, които често пъти закриват и пресичат най-удобните за движение пътища.

Главни и по-важни пътища за движение на този театър на военните действия са следующите:

---

* Така е в текста.

а) В Сръбска страна:

1) Шосето Ниш, Бела паланка, Пирот, Цариброд, Сливница, София.

Този път е най-главний и най-важний на театъра на военните действия; той служи за главна комуникационна линия на армията, която би оперирала против София.

2) Шосето Лесковец, Власотинци, Пирот съединява Вранский округ с Пиротский и може да служи за связ между армията, която би оперирала от Лесковец към Трън и Брезник с армията от Пирот.

3) Шосето Пирот – Княжевац, което съединява Моравский театър с Тимочкий.

4) Шосето Ниш, Княжевац и Бела паланка, Бабина глава, Понор, Княжевац.

Откъм българска страна на Нишавско-Софийский театър се намират следующите главни и най-удобни за движение [на] войски пътища:

1) Шосето Пирот, Цариброд, Драгоман, София, Ихтиман, Пазарджик.

2) Шосето София, Берковица, Лом паланка съединява Софийский театър на военните действия със Северний.

3) Шосето София, Радомир, Кюстендил, Егри паланка.

4) Шосето (недостроено) Радомир, Брезник и Трън почти до границата.

5) Шосето Радомир – Дупница – Баракли Джумая.

6) Шосето (недостроено) Радомир – Самоков.

7) Шосето Кюстендил – Дупница – Самоков.

8) Шосе[то] София – Самоков.

9) София – Орхание – Враца – Рахово или Орхание – Плевен.

10) Шосето Трън – Пирот*.

11) Шосето (недовършено) Петрохан – Комщица и Комщица – Пирот през Видлич или Комщица – Крупец – Пирот. Тези два пътища водят на шосето: София – Берковица – Лом. От всички гореупоменати пътища, само пътищата под № 1, 4 и 11 са пътища, перпендикулярни към границата. От тях първий е най-важен и води към столицата на Княжеството по едно най-късо разстояние. Този път е най-удобний за движение.

Пътят: Дъсчен кладенец (Лесковец), Трън, Брезник, Радомир, София е недостроен, не твърде удобен за движение и би служил за операция на един флангов отряд. Същото значение има[т] пътищата от Пирот през Крупец и Славиня, които [са] на шосето София – Берковица. Всички останали пътища, които отиват перпендикулярно, са пътища селски и за движението на артилерия са неудобни и даже невъзможно е движението на артилерията в гористите им части.

От паралелните на границата пътища най-важен е пътят: София – Берковица – Лом и София – Радомир – Кюстендил или Радомир – Дупница. Вторият паралелен път – Пирот – Желюша – Пирот е без особено значение, защото минава твърде близо до границата. Всички други паралелни пътища са селски и не са удобни за свободно движение и действие, особено за артилерията.

---

* По-нататък следва задраскан пасаж от ръкописа: „Това са всички пътища, които се намират на Нишавско-Софийский театър за военни действия. От всички тези пътища, пътищата под К…“

На главний театър на военните действия границата между Сърбия и България се протака на едно пространство от около 120 километра, но всичкото това пространство не е навсякъде достъпно и удобно за военни действия. Най-достъпната част се захваща от Видинската планина до Суковската река. Северната страна на това пространство приляга до полите на главний хребет на Балка[на] и е прорязано с няколко паралелни хребети, между които се образуват две по-важни долини, паралелни на Балкана, а именно Височката и Смиловска долини. Първата отводи съм Гинци (на пътя София – Берковица), а втората през Шума към Бучино дервент, гдето се съединява с долината от Драгоман през Малово на Шерифов хан, пак на същото шосе. Движението по тези долини е удобно за всички родове оръдия, но поддържанието [на] связ между долините е затруднено, защото те са разделени от неудобни за движение хребети.

Границата от Суково, Дъсчен кладенец е провешена по отрогите на Балкана и Орбелуса, висотата на които отроги дохожда до 3000–5000 фута. Главен масив тука се явява Руй планина. На всичкото това пространство (около 25 километра) границата се преминава само по горски пътища, недостъпни за движение на колесен обоз. На края на този участък преминава пътят Клисура – Трън – Брезник, като върви по долината на Ерма и дефилето на Секирица. По-достъпна става границата от Дъсчен кладенец до Власина, но и в този участък движенията и действията на войските са твърде затруднителни, вследствие [на] пресечеността на местността. Откъм сръбска страна тука има удобни пътища, които водят от Пирот и Извор до Враня и Лесново.

От Власина до Татарица границата е пак трудно достъпна и преминава по хребетите от Орбелуса, като достигат до 3500 фута абсолютна висота. Тука се срещат само пътеки за пешеходи. В тази местност по-важна е долината на Ерма, която носи названието „Знеполе“.

Общий топографический характер на главний театър на военните действия, както казахме и изобщо [е] горист. В този театър на военните [действия] откъм българска страна са напъл[н]ени с отрогите на Балкана, Витоша, Люлин, Власините планини, Рила и Осогово и системата на Орбелуса. Същите отроги от Балкана и Орбелуса пълнят с отроги театъра на военните действия откъм сръбска страна, които са прорязани от притоците на българска и сръбска Морава: Преображенье, Леворечки, Бански и Карбовечки, по долините на които минават конни и пешеходни пътища от Враня в Егри паланка и Кюстендил; Масуричка, в долината на която е провед[ен]о шосе до Власотинци, по която долина минава и шосето от Лесковец за Трън през Дъсчен кладенец. Всички тези отроги се свършват твърде стръмно в долината на българска Морава и образуват заедно с противоположните две ущелия: Масуричкото (Грделичко) и Курвинградското на юг от Ниш. Най-северний отрог, който подхожда към Ниш, се завършва с един голям масив, който носи название Сува планина с прохода „Плочи“, на пътя от Пирот за Ниш. От този отрог в северно направление се отделят контрафорен Црний връх и Белява, които близо до Пирот образуват едно от дефилетата на р. Нишава. Тези планини, като се намират на пътя между Пирот и Ниш, прио-

бретяват важно отбранително значение и имат важно значение за отбраната на господарството.

От горите в Софийската област важно значение във военно отношение имат отрогите, които се отделят от предгорията на Балкана, продължават се в западно направление и се направляват към Пирот и се отделят от системата на Орбелуса от р. Лукавица. Тези отроги съставляват водораздела на Нишава и Искъра. Тези отроги образуват Драгоманский проход, който не може да има особено важно значение, защото може да бъде обхождан отляво и отдясно. От останалите отроги заслужава да се отбележи Вискяр, който е продължение от Люлин и който се продължава на запад, съединява се с Козий гребен, взема северно направление и отива до Власинските планини, като отделя Софийската долина от Брезнишката.

Тези отроги са пресечени с неудобно проходими селски пътища. Вискяр планина ограничава от юг Софийската долина, а гората Чепан, продължение на Драгоманските висоти, като се съединява с предгорията на Балкана, ограничава Софийската долина откъм юг. Между тези два важни отрога, които изобщо имат западно направление, при селото Сливница се издига един ред перпендикулярни висоти, които се почват от височината Леща, преминават покрай селата Алдомировци, Братушково и се съединяват с Вискяра и съставляват, тъй да се каже, първата западна граница на Софийската долина.

Тука е известната Сливницка позиция. Втора една преграда се явява продължението на Драгоманските висоти към Врабча, в подножието на които тече реката Лукавица.

В сръбската част на Нишавский театър местността има по характер горист, отколкото в българската част, гдето долините и котловините изобщо са по-значителни и по-достъпни. От долините в сръбската част трябва да се отбележат: Вранската, Нишката, Белопаланската и Пиротската, от които най-голямата е Пиротската.

Откъм сръбска страна към Софийската долина имат важно значение достъпите. Най-главний път в това направление води шосето Пирот, Драгоман, София. Първото препятствие в това направление се явяват отрогите, по които преминава самата погранична линия, гдето отрогите на Видин и Влашката планина образуват цяла верига висоти, които съставляват една грамадна позиция на левий фланг, на която протича Нишава и преминават пътищата от Пирот за София и Трън. Тази първа преграда няма важно значение затова, че тя е твърде дълга за позиция и затова, че тя не затваря пътя за Трън, следователно е обходима. Втора такава преграда, като продължение на първата, се явяват височите по десний бряг на р. Лукавица, но и те имат недостатъка на първата. Една по-важна преграда на този път съставляват Драгоманските висоти, които образуват Драгоманското дефиле, през което и минава горний път. Тази преграда обаче няма особено важно значение, защото, както упоменахме по-горе, [е] обходима отляво и отдясно. Тази преграда в связ с Врабчанските висоти, би образувала една добра позиция, но за нейната отбрана биха се потребвали значителни сили и добра организация на отбраната. При излизанието от Драгоманското дефиле, право срещу него стоят

Чепан, който отделя Маловската долина от долината на Шума, и отрогът Три уши, който е продължение на Сухото бърдо. Тези отроги отново затварят изхода от Драгоманското дефиле и заставяват противника да се стреми към завладяването им, за да си обезпечи развръщанието вдясно по направление към Вискяра, но тука Сливницката позиция спира движението на противника напред и той е длъжен да я завладее.

Каква е Сливницката позиция, ще укажем на свое място.

Главната позиция, следователно, която стои на главний и най-близкий път, който води към столицата на Княжеството, е Сливницката позиция.

Що се касае до другите пътища, които водят в това направление, но служат за второстепенни операции, то главните прегради на тях са следующите.

1) По отношение към пътищата, които водят от Пирот през Славиня и Крупец към Гинци и Бучино дервент на шосето София – Берковица. За преграда на едно настъпление по тези пътища могат да служат малките позиции, които се образуват от контрафорсите на Видин и пр., но тука сериозна отбрана не може да бъде. Главна позиция в това направление би послужило селото Бърдо в связ с десний фланг на Сливницката позиция, което би представило само едно продължение на горната позиция в перпендикулярно направление на Сливницката позиция. При това, съобщението София – Лом би останало не запазено. Би се запазил само достъпът към София.

2) За отбрана или едно настъпление по долината на Ерма за Трън и Брезник може да послужат за позиция висотите пред Трън, но тази позиция губи всякакво значение, защото в тила на тази позиция води пътят Пирот – Брезник през Врабча, вследствие на което Врабчанската позиция приобретява по-голяма важност, защото тя остава на фланга на неприятеля, който би дебуширал от Драгоманското дефиле. Обаче и тази позиция без Трънската губи значението си, защото в такъв случай тя се обхожда откъм Трън на Брезник. За възпрепятствавание на противника, който би настъпвал откъм Трън, може да служи позиция пред селото Конско, при изхода от дефилето на Секирица, гдето се съединяват пътищата от Трън и Пирот [за] Брезник. Тази позиция обаче е повече ариергардна позиция. После нея за завардвание пътя Брезник – София може да послужи Вискяра близо до Брезник, която позиция ще е флангова по отношение на настъпающий за Брезник, но тя изисква значителни сили. Обаче в связ със Сливницката позиция тя закрива пътя Брезник – София. За противника, който от Брезник би настъпвал за София, се среща още една твърде важна преграда: Владайското дефиле, което се образува между Витоша и Люлин, които представляват една важна отбранителна линия. Тази позиция за противник, който не се угрожава откъм Вискяр и Сливница, е обходима през Св. Петка и Банкя. Но при все това, една колона не би могла да се отдели от Брезник към София, догдето Сливницката позиция не е взета, ако тази колона не е толкова силна, щото да си остави значителен заслон, който да запази тила и пътя за отстъпването ѝ. Врабчанската и Трънска позиция имат това важно значение, че те угрожават на тила и фланга на противника и следователно заставляват го да отдели част от силите си.

Главний театър на военните действия обема едно пространство от около 22 000 квадр[атни] километра с едно население от около 670 000 жители, от които половината пространство се пада на българска [страна], половината на сръбска страна. Българската част от театъра на военните действия обема три окръга с 370 000 жители, а сръбската част 30 000* жители, от което се вижда, че български театър е по-населен. На българска страна се падат по 1 населен пункт на 14 квадр[атни] километра, а на сръбска страна по 1 населен пункт на 9 километра. Това показва, че сръбските населени пунктове са по-гъсто, но затова пък числото на жителите на един пункт в българска страна се падат по 500 души, а в сръбска средно по 270 души.

Населението на главний театър на военните действия се занимава преимуществено със земеделие и скотовъдство, обстоятелство, което твърде много помага за прехранването [на] войската. Към това трябва да се прибави, че войната е водена есенно време, веднага после сбора на земните произведения, когато всичкото количество хлебни припаси е било налице.

По-важни населени пунктове на театъра на военните действия са следующите:

На Софийската област: София – 35 000 жители, Кюстендил – 10 000, Самоков – 10 000, Дупница – 7500, Брезник и Цариброд – 3500, Радомир и Трън – по 2500, Извор и Златица – по 1500.

В басейна на Морава: Ниш – 15 000, Лесковец – 10 000, Враня – 6000, Пирот – 8000, Власотинци – 3000 и Бела паланка – 1500.

Следователно, числото на градовете в Софийската област е по-голямо и градовете са по-населени от сръбский театър.

Населението на главний театър на военните действия, макар и земледелческо, не е бедно, за изключение [на] населението в планинските места, гдето производителността е слаба. В полските и по-плодородни места селата са обикновено доста големи и са доволно удобни за квартирно разположение на войските.

Населението на главний театър на военните действия е преимуществено българско.

Северний или Видинский театър на военните действия, както казахме, се ограничава откъм Сърбия със сръбските балкани до Дунава, а откъм българска страна с реката Искър и Огоста. Този театър обнема откъм сръбска страна сръбските окрузи: Вранский, Черноречский и Княжевацкий, а откъм българска страна окрузите: Видинский и Ломский. Границата на този театър служи Тимок от устието му до селото …**, а оттам преминава по отрогите на балкана до Св. Николский проход, отгдето върви по главний хребет на Чипровский балкан и преди да достигне до върха Ком повръща на юг и по отрогите на Балкана се спуща към Славиня. Тази граница има протяжение до 120 километра.

По своята достъпност границата на Северний театър трябва да се раздели на

---

* От контекста на изложението се разбира, че вероятно става въпрос за 300 000.

** Многоточието е на автора.

три части: полска или съвършено достъпна, средна или достъпна само на някои места и южна или балканска, която изобщо трябва да се счита за недостъпна.

Първата част се простира от устието на Тимока до Връшка чука, втората от Връшка чука [до] Свети Николский проход включително, а третата или балканската, от Св. Никола до Славиня.

Първата част от границата, от устието на р. Тимок и до Връшка чука е достъпна на всичкото си протежение и местността и по двете страни, макар и лесиста, е достъпна за военни действия. На това пространство преминава[т] пътищата 1) от Неготин през Брегово за Видин, 2) от Зайчар през Велики извор или от Зайчар за Кула и Видин. Тимока не навсякъде е проходим в брод и има стръмни и високи брегове.

От Връшка чука границата върви по балканский отрог, който постепенно и бързо се повишава към Св. Никола. Границата преминава по върховете Връшка чука, Черноглав, Шапка, Бабин нос, Кадъ боаз, Ветрен, Голяш и Орлина чука, близо до прохода Св. Никола. През този участък преминават следующите пътища:

1) Близо до Връшка чука на Раяновци, Мокреш и Александрово (Османие) или Раяновци – Белоградчик.

2) От Нови хан през корито[то] на Салаш[ка] и Белоградчик.

3) От Княжевац през Кадъ боаз и Стайкевци за Белоградчик и

4) Шосето Княжевац през Тресибаба за Св. Никола, Белоградчик и Лом.

От всички тези пътища само шосето Св. Никола е най-изправно, но не и най-удобното [за] движение. Кадъбоазский път, макар и да не е шосиран, е по-удобен за движение от Св. Николский. Останалите пътища в полските места са селски пътища и са удобни за движение в сухо време; в проходите те са трудно проходими за артилерия и обоз.

В планинский участък никакви пътища няма, за изключение [на] пътя от Чипровци за Пирот, който [е] само за пешеходи. Този участък изобщо се счита за недостъпен за военни действия, още повече, че той е съвършено ненаселен и представлява силни затруднения за движението.

Главни пътища на Северний театър за военни действия са следующите: откъм сръбска страна:

1) Шосето Кладово, Бърза паланка, Неготин, Зайчар, Княжевац, Пирот или Княжевац, Ниш или Княжевац, Пирот. Този път върви паралелно на границата и недалече от нея до Княжевац и Пирот.

2) Пътят от Долни Милановац на Зайчар. Този път е паралелен на първий до Зайчар, а през Мандак Пек той се съединява с пътя от Пожаревац, който път е перпендикулярен към най-северната част на границата.

3) Пътят из Жагубица на Брестовица и Зайчар.

4) Пътят от Чуприя на Балевац и Зайчар.

5) Пътят от Алексинац [за] Княжевац.

6) Ниш, Княжевац и Св. Никола.

7) Бела паланка, Княжевац или Св. Никола и

8) Пирот, Княжевац и Св. Никола.

Всички тези пътища кръстосват Северний театър за военни действия откъм

сръбска страна, преминават на неголямо разстояние един от друг, удобни са за движение и съединяват вътрешността на Кралството с театъра на военните действия.

От българска страна през този театър на военните действия преминават следующите пътища:

1) Видин, Брегово, Неготин – коларски път нешосиран.

2) Видин, Кула, Зайчар – шосе до Кула.

3) Шосето Видин, Белоградчик, Чупрен, Св. Никола.

4) Лом, Белоградчик или Лом, Чупрен, Св. Никола.

5) Лом, Берковица, София и

6) Берковица, Враца.

Пътищата № № 1, 2 и 4 отиват перпендикулярно към границата, а 3 и 5 паралелно с нея. Всички тези пътища са шосейни, изправни и удобни за движение на всички родове оружия.

За съобщение с вътрешността на България служат само шосето Берковица – Враца, което [е] на южний край на театъра на военните действия и Дунава, което е на северний край на този театър.

Освен тези гласни пътища има още следующите обикновени пътища:

1) Лом, Акчар паланка, Видин, по брега на Дунава. Служи за съединение [на] Видин с Лом по сухо.

2) Брегово, Раб[р]ово, Бойница, Кула, Старопатица, Раяновци, Белоградчик. Междуселски полски път, паралелен и най-близък до границата.

3) Кула, Пседерци, Грамада, Лагошевци, Александрово на шосето Видин – Белоградчик.

4. Александрово, Шипот, Чорлево на шосето Лом – Белоградчик.

Всички тези пътища са полски, но са удобни за движение и действия, за изключение в дъжделиво време, когато вследствие на кал те стават твърде трудно проходими.

Изобщо, този театър на военните действия има характер на полска местност, но той [е] лесист и изрязан с много дълбоки и дълги оврази, по които протичат различните притоци на Тимок и Дунава. Изобщо, този театър на военните действия трябва да се счита много по-достъпен от главний, особено за настъпающий от Сърбия. Естествени препятствия тука няма, за изключение [на] р. Тимок, която обаче не може да бъде отбранявана без значителни сили. Два важни пункта на този театър на военните действия спират движението на противника, който не може да ги замине и да продължава настъплението си догдето не парализира тяхното значение; те са Видин и Белоградчик. Видин е крепост, която спира настъплението на противника от Неготин и Зайчар. Белоградчик е естествена твърдина, има стар форт, но Белоградчик преграждa пътищата на настъплението на противника от …*

Двата тези пункта отстоят един от други на разстояние 50 километра, но те напълно задържат наступающий противник. Други важни пунктове или позиции на този театър на военните действия няма.

---

* Така е в оригинала, изречението не е дописано.

На северний театър на военните действия се намират следующите по-важни градове:

Откъм българска страна: Видин – 14 000 жит[ели], Лом – 7000, Берковица – 5500, Кула – 3000, Кутловица – 2000, Белоградчик – 1000.

Откъм Сърбия: Зайчар – 5000, Княжевац – 4000, Неготин – 5000, Подгориц – 3500, Велики извор – 3500, Злот – 3000, Кладово и Радуевац – по 2000.

Изобщо северний театър на военни действия обема около 12 000 квадр[атни] километра, с едно население от 400 000 жители. И двете половини от театъра на военните действия имат почти еднакво пространство и еднакво население по количество. Числото на населените пунктове в българската страна е по-голямо, но затова пък населените пунктове имат по-малко число жители.

Населението на този театър на военните действия е българско и сръбско, т.е. сръбската страна е населена със сърби и българи, а българската – изключително с българи. И в двете страни има достатъчно число ромъни. В сръбската страна ромъните съставляват почти половината от населението, на българската страна такива няма повече от 25 000 души.

Населението на този театър на военните действия се занимава преимуществено със земеделие и скотовъдство. Почвата е плодородна и населението изобщо е по-благосъстоятелно, отколкото това на главний театър. Трябва да се забележи, че този театър на военните действия произвежда много кукуруз, който е главната прехрана на населението.

От изложеното дотука описание на двата театъра за военни действия се вижда, че и двата театъра на военните действия имат своите преимущества и недостатъци. Главний театър на военните действия, разгледан в настъпателно и отбранително отношение, представлява следующето:

Моравската страна, като се врязва като клин в българската територия, представлява твърде удобен плацдарм за съсредоточавание на войските и има удобни съобщения и значителни средства за прехраната на армията. Оттука в Софийската котловина настъплението може да се води в две направления. Флангите на настъпающата армия са обезпечени. В отбранително отношение Моравската страна така също представлява значителни сгоди за отбрана. Всички по-важни съобщения на тази страна се събират в Ниш, който е крепост и ключ на всичките съобщения. Пътищата, които водят от България към тази страна, минават по разни дефилета, затваряни от отрогите на високи планини, гдето се срещат добри за отбрана позиции, като Пиротската, Плоча, Нишката, Бабина глава и пр. Софийската долина има тоже своите отбранителни линии, но те са и по-слаби и по-малко. Сърбия, като настъпающа страна, е имала повече сгоди на своя страна.

Що се касае до северний театър за военните действия, то той откъм българската страна е по-удобен за вторжение в Сърбия, отколкото за отбрана, когато същий театър откъм Сърбия е по-удобен за отбрана, отколкото за настъпление.

Тимочката сръбска армия е отделена от останалата част на Кралството с продължението на Балкана и затова съобщенията с тази част, макар и да има доста шосета, са затруднителни.

План за действията на противниците

Българското княжество мобилизира войските си и ги съсредоточи в Южна България с единствената цел да поддържа прокламираното съединение на Южна България и Княжеството. Един незначителен отряд беше оставен на македонската граница с цел да пази столицата на Княжеството откъм тази страна. Освен този отряд в Княжеството бяха оставени само запасните части от войската, които продължаваха своето устройство. До края на септември месец [правителството] не е пратило нито един български войник на сръбската граница, макар да му е било известно, че сръбската армия е мобилизирана и се концентрира към българските граници. Българското правителство никога не си е допущало мисълта, и в това е грешило твърде много, че един братски по кръв и вяра народ ще иска да му побърка в едно праведно дело, което с нищо не докача интересите на съседното кралство. Напротив, българското правителство е имало право да разчитва в името на славянството на една поддръжка от страна на Сърбия. Няма съмнение, че догдето българското правителство е игнорирало историята, то е било неволно отвличано оттам, от гдето му е грозила най-голямата опасност и най-малко не е помислюва[ло] за предупреждавание на опасността.

Когато враждебните намерения на сърбите ставаха явни, когато цялата сръбска армия се струпа на границата на Княжеството и когато Сърбия се обяви за пазителка на Берлинский договор и тържествено заяви, че тя ще го пази с оружие в ръка, българското правителство се сепна, но то пак не взе мер[к]и за отбрана, а поиска по законен път да се увери в недоброжелателните намерения на Сърбия и княз Александър изпрати свой пратеник до краля Милана с едно любезно писмо, с което искаше да увери Краля и правителството му, че България няма никакви враждебни замисли против Сърбия. Крал Милан, увлечен от перспективата на едно твърде лесно увеличавание на сръбската територия откъм българска страна във вид на компенсация за присъединената Румелия, отказа да приеме пратеника на български княз и прибърза да обяви, че български пратеник му носил предложение за задружно действие против Турция. Княз Александър, който водеше една легална към Турция политика, прибърза да съобщи на своя сюзерен писмото до Краля и сръбский крал не успя в своята интрига. После това, за българското правителство трябваше да бъде като ден ясно, че опасността грози не откъм Турция, а откъм Сърбия и трябваше незабавно да вземе мер[к]и най-енергически за борба с един враг, който се готви за братоубийствена война. И тука българското правителство сгреши, като пристъпи само към полумер[к]и, като се облагаше и хранеше с надежда, че европейските държави няма да допуснат до една война между Сърбия и България. България рискуваше по един или по друг начин да изгуби съединението. Българското правителство е мислило, че ако то оттегли войските си от Южна България, то въпросът за Съединението се предрешава, но то не е имало предвид, че ако то загуби в една война със Сърбия, то въпросът по Съединението се решава. Българското правителство е изпущало от предвид обстоятелството, че ако то оттеглеше само по-голямата част от войските от Южна

България и оставеше там една част, то турското правителство и в такъв случаи нямаше да се реши с оружие в ръка да си възстановява правата над Румелия, а пък със своевременно събраните на западните граници войски, Сърбия можеше да бъде примерно наказана за своето желание за лека плячка за сметка на България.

Въпросът е бил ясен и според нас, решението му е било такова: ако има риск да пропадне делото за съединението, то нека пропадне, но не по искането на Сърбия. Съединението можеше да не стане, но Сърбия щеше да бъде бита и унижена на веки и щеше да получи добър урок да не се бърка в работи, които не се отнасят до нея. Решен въпросът така, както го решаваше българското правителство, възможно беше Сърбия да бъде победителка и делото по съединението само по себе си да пропадне и България да бъде унизена до такава степен, щото по неволя да бъде принудена да се хвърли в обятията на своята освободителка, която се стремеше и стараеше за това. Когато опасността настъпи, когато неприятелят влезе в българската територия и напредваше победоносно към столицата, българското правителство направи това, което трябваше да направи по-рано. То извика от Южна България почти всички войски и от това, което се боеше – да остави Южна България без войски – дойде само по себе си. Но това можеше да бъде твърде късно. Сърбите можеха да бъдат в столицата преди да пристигнат войските от Южна България. Ако това не се случи, то не е следствие от обдуман и разчетен план за действие, а е следствие от безграничното самопожертвувание и храброст на български войник и от грубите грешки на противника.

При една такава обстановка не можеше и да се говори, че ние сме имали някакъв обмислен и установен план за военните си действия със Сърбия. Планът за нашите действия във войната се е създавал сам по себе си, създавали са го нуждата и обстоятелствата. А когато войната се свършва благополучно за нас, претендентите за съставлението и изпълнението на разни планове и изпълнението им се явяват много. Различните иностранци, които са изучавали нашата война в качеството си на наблюдатели и изследователи на фактите, като не са могли да вникнат в същността на работата, като са имали предвид успеха на българите, търсили са причините на успехите в по-отрано добре обмислени и скомбинирани планове и са побързали да отдадат нужните похвали на български Генерален щаб. Между това нищо подобно няма. Има само един велик план за водението на тази война, който план всеки войник българин е носил в сърцето си и той е най-блестяще изпълнен. Този план е бил: да победим врага! И той е победен. Ето планът за водението на войната от българите. Че това е така, читателят ще има пълна възможност да се увери.

Когато крал Милан отказа да приеме български пратеник, тогава само българското правителство виде откъде угрожава най-голямата опасност, но и този път то прибегна към полумер[к]и. Щабът на армията реши да увеличи състава на Западний отряд и да повърне фронта му и на запад, към сръбската граница, а Военното министерство пристъпи към формированието на един малък отряд за защитата на Видинската крепост, на която сърбите изявяваха притезания. Този отряд трябваше да се сформирува от запасните части на полковете, които части се намираха в пълно неустройство и без офицери и от никога не обучаваното на во-

енното дело народно опълчение. Всичко това се почна към 10 октомврий, когато сръбските дивизии маршируваха към Пирот.

Когато Щабът на армията е съзнал угрожающата опасност и се е решил да притегли някои войскови части за усилвание [на] Западний отряд, той е пристъпил към избирането на една главна позиция, на която да се даде отпор на сърбите. Като такава позиция е избрана Сливницката. Но Щабът на армията, макар и да е съзнавал опасността, не е допущал възможността [за] групирането на всичките съединени български сили за едно противодействие на сърбите. Когато Щабът на армията се е установил на Сливницката позиция, той е допущал, че Западний отряд ще действува на два фронта: Македонский и Западний и затова именно Щабът на армията, като е правил разпореждание за укрепявание на Сливницката позиция, разчитвал е, че за отбраната ѝ ще могат да се употребят само 15 000 души, когато Западний отряд след усилването си с частите, притеглени от Южна България, е достигал вече без опълчението до 24 000 души. По какъв начин е трябвало Западний отряд да действува на два фронта, на Щаба на армията не са били дадени никакви указания. Имал ли е Щабът на армията поне за себе си един план за тези действия, не е известно, но писан и обмислен план за тези действия няма. Естествено е, че началникът [на] Щаба на армията, който е установил, че Сливницката позиция ще се отбранява с 15 000 души, той си е съставил план за действията, но този план е останал за него, понеже на щаба на Западний отряд такъв план не е даван. Между началника на Щаба [на] армията и началника [на] щаба на Западний отряд е имало на 8 октомврий обменявание на мислите относително начина на действията при новата обстановка (повръщание [на] фронта на отряда и на запад), но обмислюването на един установен писан план не е имало. Вследствие на това обменявание на взглядовете за начина на действията в Западний отряд, още от 10-ий октомврий се захваща притеглюването на войските от Южний към Западний фронт. До 8-ий октомврий в Щаба на армията даже не е бил решен въпросът дали новите части, които са притеглени от Южна България и оттеглени от Западний отряд (Плевенский полк от Радомир) ще съставяват някой отделен отряд или ще влязат в състава на Западний отряд. Само при срещанието на началника [на] Щаба на армията с началника [на] щаба на отряда в София е бил решен въпросът, щото всички части да влезнат в състава на отряда, на когото щабът да се премести в София. Вследствие на това решение, в състава на Западний отряд са били зачислени всички войски, разположени на юг от Балкана до Рилската планина. При все това, много неща са останали неразяснени и мероприятията, вземени за отбраната откъм Сърбия, са носили отпечатъка на невярването във възможността на една война със Сърбия, вследствие на което и Западний отряд остава до обявлението на войната разпилян от полите на Балкана и до Рилската планина. Щабът на отряда не е бил властен да централизира отряда, той не е имал право да остави македонската граница открита. Военното министерство, така също, не е направило почти нищо за устройството на продоволствената част съгласно с новата обстановка. Изобщо, изглежда, че поставянието [на] войски на сръбската граница се е правило при пълна увереност, че война със Сърбия няма да има и че войските

само така ще постоят на границата, догдето свърши Цариградската конференция работата си и ще се разотидат. Изглежда като че и Щабът на армията е бил заразен от тази мисъл, защото, след като е направил първите разпореждания за притеглюване на някои части от Южна България и се е разпоредил за укрепяването на Сливницката позиция, той отново се установява в Пловдив и като че престава да се интересува със Западний отряд. Всичкото му внимание е съсредоточено на Южна България, когато обстановката е изисквала, щото Щабът на армията да съсредоточи всичката си деятелност и бдителност на запад. Всичко това ни навежда на мисъл, че обдуман план за действията при отбраната от Сърбия няма и че този план се създава неволно от обстоятелствата. Така на 12 октомврий, когато сръбската Моравска дивизия е разполагала войските си до Власина и Дъсчен кладенец на границата в Трънско, вследствие на което е произлязла тревога в Трън, между началника на Щаба на армията, който в това време е бил в Сливница по огледа на позицията, и началника [на] щаба на Западний отряд, който е бил в Трън, по телеграфа е разменен разговор, в който до известна степен проглежда плана за действията. Този разговор е воден по въпроса за укрепяването на позициите и когато въпросът се косва до Сливницката позиция, началникът [на] Щаба на армията казва следующето: „Стратегический обход (говори се за Сливница) е опасен от Кривенци за Протопопинци и Сливница. Трябва да вземете предвид, че нашата главна позиция трябва да бъде в Сливница и че, следователно, да не дробите твърде силите си. Разумява се, че ние имаме авангард в Цариброд и следователно, всяка позиция, която може да бъде заета от този авангард, каквато и да бъде тя, щом може да състави каквото и да е препятствие на неприятеля, то тя е полезна. На това основание Ви[е] можете да заемете това дефиле. (Драгоманското) с авангарда на главните сили. На шосетата от Крупец и Славиня към Гинци у селото Смолча, имаме своя запасна рота и две доброволчески чети (опълченски?) по 250 души. Зад Протопопинци може да се заеме много добра позиция, която се варди [от] десний фланг на Сливницката позиция…*

Нашата главна позиция е Сливницката. На Сливницката позиция е по-опасен левий фланг, защото почти закрито може да бъде обходим, без да имаме възможност да преминем в настъпление. Затова аз заповядах на Иванова да устрои над Алдомировци на юг едно самкнуто укрепление за една дружина и 2 орудия, което ще състави съвсем отделна позиция да прикрива левий фланг на позицията и да обстрелва неприятеля на случай [на] обход. Същото почти ще бъде и на правий фланг с тази разница, че там е твърде затруднително движението на каквито и да е войски и укреплението трябва да бъде само за 2 роти. Сливницката позиция е малко широка, но като се вземе предвид, че центърът е почти неатакуем и при това е укрепена, аз я считам за достатъчна за отряд от 15 000 души…“

Всичко това показва, че до това време Щабът на армията не е имал съобразен план за действия за случай на една война със сърбите. Щабът на армията е избрал Сливницката позиция и е гледал да я ограничи така, че отбраната ѝ да

* Многоточието е на автора.

стане възможна с 15 000 души. Следователно, в основата на първоначалний план за действия е бил поставен отряд от 15 000 души. Считал ли е Щабът на армията, че с тези 15 000 души ще се спрат сърбите или е имало по-нататъшно развитие на този план, не знаем, но до обявлението на войната в щаба на Западний отряд никакви указания не са дадени.

Иска ни се да вярваме, че по-нататъшното развитие на плана за военните действия не е било обмислено, а е дошло само по себе си. Защото ако такъв план е имало обмислен, то е трябвало да се пристъпи към подготвителните работи за изпълнението му, напр[имер], за съсредоточаването и по-правилно, и по-съсредоточено разположение на войските, а между това правят се разпореждания съвършено противни на това. Напр[имер], от 28 октомврий ясно става, че сърбите употребяват всички средства, за да създадат повод за обявлението на войната, стрелят против нашите патрули, преминават границата с около 300 души, а на първий ноемврий водят с Изворский отряд цял бой и пр. За всичко това в Щаба на армията редовно се доноси и пр. и на вторий ноемврий, когато вече сърбите преминават границата Щабът на армията иска да се изпрати от отряда в Южна България една батарея, защото била много нужна. За разположението на частите от отряда в Щаба на армията е донасяно, било е известно това разположение и няма никакво указание за изправлението му или за съсредоточението на войските. Излиза, че, или това разположение на частите е отговаряло на предположенията на Щаба на армията за начина на действията, или че Щабът на армията не се е грижил и не е държал сметка за това и е предоставял свобода на действията на отрядний щаб. Но това последното не ще да е вярно, защото, както споменахме, щабът на отряда не е могъл по свое усмотрение да мести частите от македонската граница. Така напр[имер], на 2-ий ноемврий началникът [на] щаба на отряда телеграфира на началника [на] Щаба на армията и иска да му се притеглят войските от Кюстендил и Дупница, то началникът [на] Щаба на армията отговаря: „Негово Височество е съгласен да се оставят колкото е възможно по-малко войски в Кюстендил и Дупница. Затова немедлено се разпоредете да се извикат всички лишни части от Кюстендил и Дупница, а така също и едната действующа дружина (същий ден тръгнала от Кюстендил) от Извор и ги съсредоточете в Брезник“. Началникът [на] щаба на отряда на своя лична отговорност е извикал всички войски от Кюстендил и Дупница още щом е получил известието за обявяването на войната, а искането, което е отправил до началника [на] щаба е било само една формалност. Но отговорът на началника [на] Щаба на армията „да се извикат всички лишни части от Кюстендил и Дупница“„ е бил неудовлетворителен, защото понятието за лишни войски в Кюстендил и Дупница е твърде неопределено и малко двусмислено. Защото, ако е имало опасност откъм Македония, то е могло да се говори само за недостающи, но не и за излишни войски, а щабът на отряда не е бил посветен в това дали има опасност откъм Македония или не. Затова началникът [на] щаба на отряда, като получава горната заповед, на 3-ий ноемврий в 4 ч. 40 минути сутринта, пита началника [на] Щаба на армията: „Какво разбирате под думата лишни дружини? Аз казвам, че трябва Дупница и Кюстендил да се оставят без войска,

като оставим на границата три погранични опълченски дружини. Все едно, с по една действующа дружина в двата града ние нищо не можем [да] направи[м], а тези две дружини много значат. Дайте положителен ответ…“

На тази телеграма началникът [на] Щаба на армията отговаря, че е разрешено да се вземат всички части от македонската граница. Към това време обаче дружините бяха вече в Радомир.

Това отново показва, че Щабът на армията и тогава, когато сърбите пренощуваха пред Цариброд и Трън, още не се е решавал за съсредоточването на всички войски на решителний пункт. Няма съмнение, че ако до това време е имало обмислен план за действията, нямаше защо да се дават двусмислени заповеди.

Войната е обявена, на разсъмване на вторий ноември се почват военните действия, Западний отряд е разхвърган на сто и повече километра по фронта и никакви наставления или указания за начина на действията от Щаба на армията не се дават, догдето такива не се поискват. Може ли тогава да става дума за някакъв обмислен план за действията, може ли да се говори за някакво ръководство на военните действия от високото учреждение – Щаба на армията! Може да се помисли, че Щабът на армията е дал ръководящите начала (директиви за действията на щаба на отряда (корпуси) и че му е предоставена свобода в действията за достигание [на] целта. Това не е вярно, защото никога на Западний отряд не е казано: „Вам се възлага такава и такава задача, свободни сте в разпорежданията си“. Ако такова нещо е било казано, то войските щяха да бъдат поне два дена по-рано съсредоточени. Било би най-голяма грешка, ако в тази война Щабът на армията би желал да ръководи действията само с ръководящи указания (директиви), защото армия без организация, неустроена, без подготвени началници, лишена от хляб, не се управлява с общи директиви. Тука е полезен контрол в разпорежданията, намесването в тези разпореждания, нужни са съвети, указания и пр.

Може би това противоречи на науката и пр., но без това е невъзможно при действията с една неустроена, импровизирана армия, каквато е била нашата. Но такова нещо няма, защото, както казахме, Щабът на армията даже и през първите дни на военните действия не е давал нужните указания, по водението на действията, преди да бъдат поискани, той не е обявявал своя план за действията, вероятно защото за такъв може би е ставало разговор, но не е бил съставляван и обмислюван. Това се доказва още и от следующето: на 3 ноември в 2.37 утр.[?] после обяд*, началникът [на] щаба на Западний отряд телеграфира на началника [на] Щаба на армията, който е бил вече в Ихтиман, следующето: „Както Ви писах (телеграфирах) сърбите имат вече в Цариброд 2 полка и 2 батареи. Един полк и две батареи отиват към Врабча. От Смиловци и Изатовци още няма донесения. Какво трябва да правим? Трънската позиция вероятно ще бъде атакувана с Врабчанската. Има два способа за действия: а) да съберем всичко в Сливница и там да приемем бой, но в такъв случай облекчаваме атаката на Врабча и обхода на Трън; б) упорно да защищаваме Драгоманското дефиле, но то се обхожда отляво

* Така е в текста.

и отдясно. Отляво от Цариброд на чиф[лик] Белево, Драгоил или Чорул и по р. Лукавица на Невля, Несла и Габер. Отдясно през Калотина на Малово. Този обход е по-затруднителен. Ако ние оставим част да заеме Драгоманското дефиле (2 дружини, 2 чети доброволци, батарея и ескадрон), то за запазване [на] левий фланг имаме в Невля отряда на капит[ан] Букурещлиева от 1 запасна рота и дружина опълчение и една дружина от Преславский полк с един ескадрон.

Да се пратят от Преславский полк още 2 дружини и 4 орудия и всички части да се разположат, така отрядът на Букурещлиева и една преславска дружина вардят ущелието на Невля, 1 дружина да заема чиф[лика] Белево. Така разположений отряд ще пази левий фланг на Драгоман и в същото време може да угрожава на отряда, който отива към Врабча. При случай на отбита от Врабча атака, тези части ще преследват. Останалата една дружина от Преслав[ския] полк да стои в Драгоил за резерв на Драгоман и Невля. За правий фланг имаме една дружина и 1 горска батарея в Смиловци, която в случай на нужда може да отстъпи в Годеч. За подкрепление на тази дружина имаме дружина в Малово. Тогава на Сливница ще имаме 2 дружини, но може да се разчитва, че ако така действаме, ние ще се задържим до дохождането на Софийский полк и другите части. Що се относи до общий план на действията, то, по моему, следвало би немедлено да оставим Кюстендил и Дупница (оставени) и да вземем всичките части и да ги съсредоточим в Брезник. В Извор да оставим само една действующа и една опълченска дружини, а другата действующа да се вземе [за] Брезник. Тогава за Трън ще имаме 6 действующи дружини, 1 опълченска, 1 доброволческа, 2 батареи. В Брезник 5 действующи, 3 или 4 опълченски дружини и 1 батарея. Това [е] резерв за Трън и Сливница. Ако одобрявате това, съобщете немедлено, да се вземат мер[к]и“.

На това запитване и предложение, което още един, може би излишен път, доказва, че план за действията няма, началникът на Щаба [на] армията отговаря: „Негово Височество е съгласен да се оставят колкото е възможно по-малко войски в Кюстендил и Дупница. Затова немедлено се разпоредете да се извикат всички лишни части от Кюстендил и Дупница, а тъй също и едната действующа дружина и ги съсредоточете в Брезник…“

Това показва, че Щабът на армията се съгласява с предложението на щаба на отряда по отношение към общите действия. Значи, Щабът на армията усвоява един нов план. По-нататък в телеграмата се казва: „Както предполагате да разположите войските за отбрана на Драгоманското дефиле, мисля, ще бъдат твърде разхвърляни. Не е ли по-добре да ги разположите така: отрядът на Букурещлиева варди дефилето на Невля, една дружина за чифл[ик] Белево прикрива непосредствено левий фланг на Драгоманската позиция и като резерв на Драгоман, Невля и даже Врабча. Да се разположат две дружини от Преславский полк в Габер или наблизо около него, защото при видвигаването на Вишан, Несла и Драгоил, то при самото наближаване на противника към един от тези пунктове, той естествено се намерва на фланга на всички други и следователно, всички други ще бъдат неволно заставени да отстъпят, когато, напротив, ако резервът е разположен по-назад, тогава до достигането на противника към който и да е пункт от отбрани-

телните пунктове, резервът може да поейде към угрожаемий пункт и, освен това, отбраняющите Долна Невля, чиф[лик] Белево и Драгоил нямат опасност да бъдат разрязани, ако противникът влезе помежду им на Вишан или да двине на Чорул и нашите войски могат да имат възможност да отстъпят на Сливницката позиция, което е твърде важно за нас. Разположението на резерва у Габер, по моему, е полесно още в това отношение, че Габер лежи на пътя, който съединява Врабча със Сливница…“

Други указания началникът [на] Щаба на армията не дава. Няма съмнение, че ако Щабът на армията имаше установен и обмислен план за военните действия, щеше още щом получи уведомлението за обявяването на войната, да даде точни указания на щаба на отряда за начина на действията. Ако по плана на Щаба на армията е влизало в разчет, щото всички сили на отряда да се съберат на Сливница, то още щом войната биде обявена, трябваше да направи следующите разпореждания:

1) Всички части от македонската граница да се сменят и да се пратят на Сливница;

2) Да се даде ясна заповед, щото отрядите, разположени в Трън, Врабча, Цариброд, Драгоман и Смиловци, като отстъпват пред превъзходний противник и като го задържат на всяка позиция, концентрически да се събират на Сливница.

В тези именно указания би се и заключавал планът на действията и на щаба на Западний отряд би било ясно какво трябва да прави и как да се разпорежда. Но това не става. Началникът [на] Щаба на армията се съгласява на предложението да [се] концентрират частите в Брезник, а това е погрешно до известна степен, макар че и то има своето оправдание, както ще видим по-после. Пращането на Преславский полк напред по едното или по другото предложение, при съществуването на обмислен план, така също е погрешно. Но такъв план няма, или ако го е имало, то и още от първий ден става неизпълним, защото не са били извършени заблаговременно подготвителните за привеждането му в изпълнение работи. И на вторий ден на войната се явява нещо като нов план: групиране на части в Брезник и стремление да се пущат части напред с цел да се задържи противникът по-далеч от Сливница.

По-нататък какво ще се прави не е обмислено. Главното е било да се задържи противникът пред Сливница и на Сливница, а в случай, че и това не се постигне, т.е. че сърбите не бъдат задържани на Сливница, то е трябвало да се задържат пред София, догдето войските пристигнат от Южна България. Всичкото това може би е добро и вярно, но въпрос е дали войските, които можеха да се съберат на Сливница, са били в състояние да задържат противника, въпрос е дали противникът не е можел да заеме Сливницката позиция преди да се събере там Западний отряд. Ето защо в щаба на отряда се явила мисъл, щото частите, идущи от южната граница, да се събират в Брезник и че после, ако е възможно, оттам да се направляват на Сливница. Изобщо, планът за действията на главний театър от Западний отряд, ако такъв е съставляван и обсъждан, е могъл да бъде твърде прост. Той е трябвало да се заключава в следующето:

а) да се поставят малки авангарди в Брезник, Врабча, Цариброд и Смиловци, а всички останали сили от Западний отряд да се сгрупират на Сливница, като се напусне окончателно македонската граница.

б) от силите, разположени на Сливница, да се сформирува един подвижен отряд, който да служи като резерв за Драгоман и Врабча и да се разположи този отряд около Габер. Този отряд да има назначение да атакува неприятеля, който би дебушарал от Драгоман или Невля.

в) авангардите от Врабча и Цариброд да имат назначение да задържат противника на всяка стъпка, да следят за движението и силите му и да отстъпват на Сливница.

г) авангардът от Трън да отстъпва на Брезник, като задържа противника на всяка позиция и да го кара да губи време. Да се старае да го задържи пред Брезник, а ако не може, да отстъпи към Перник, като не губи извид противника. Ако последний от Брезник тръгне за Сливница, то угрожава тила му, а ако тръгне към Перник, да отбранява Владайското дефиле.

д) авангардът от Смиловци трябва да действува като Трънский, да задържа противника на всяка позиция и да отстъпва към крайний десен фланг на Сливницката позиция.

е) авангардът от Врабча, ако това бъде възможно, да отстъпва към левий фланг на Сливницката позиция, а в случай на нужда да отстъпва на Брезник и оттам на Кривий колник и Братушково на крайний левий фланг.

ж) авангардът от Цариброд да отстъпва на Драгоман и оттам на Чепан и Три уши, отгдето може да противодействува на дебушранието из Драгоманский проход.

з) подвижний резерв е могъл да отстъпва към центъра на Сливницката позиция.

Що се касае до крайний десен и левий фланг на стратегический фронт, то оставените там малки отряди са били достатъчни за наблюдение.

При подобен твърде несложен план за действията, сръбската армия би изгубила много време за развръщанието си пред Сливница, а това би било в наш интерес, защото всеки лишен ден е увеличавал нашите сили.

Но изпълнението на един подобен план за действия е можел да бъде изпълнен само при условие, че Щабът на армията заблаговременно би се отказал от невъзможната едновременна отбрана и на македонската граница, което би дало възможност за своевременното съсредоточавание на Западний отряд на Сливница. Това не е станало и следователно, почнатото на първий ден на войната концентрирание на силите е било твърде рисковано и е могло да се не извърши, защото войските, които трябваше да се съберат на Сливница, е трябвало да изминат по-голямо разстояние, отколкото противникът от границата до Сливница. Ако противникът е бил предупреден на Сливница, то това се дължи на чрезмерните и невероятни усилия, които са употребени за това съсредоточване, примерната храброст на предовите части и твърде много грешки на противника.

Както войските от Западний отряд са действували без план до събиранието им на Сливница, така също те са действували без план и през тридневний бой на Сливница. Планът е бил: „Да се задържи противникът пред Сливница“. След

отстъпването на сърбите от Сливница план за действията на Западний корпус пак не е даден. Нещо по-лошо. Щабът на армията дохожда на Сливница и някак като че поглъща щаба на корпуса. Щабът на армията почва сам да се разпорежда, но тези разпореждания са такива, че Щабът на армията нито взема на себе си ръководението на дейностите, нито дава нужните общи указания по действията, нито предоставлява самостоятелност на корпусний щаб. Най-после, работата достига дотам, че настъпва един хаос в разпорежданията и не се знае ни кои взема, ни кой дава. При настъплението на Цариброд от Драгоман, командирът на корпуса се явява началник на авангарда; Трънский отряд на капитан Попова с всички сили се старае да се изплъзне из ръцете на корпуса и влиза в сношение с В[оенното] м[инистерст]во и Щаба на армията. Главните сили на Сливница остават почти никому неподчинени, а формированието на деснофланговий отряд на майора Гуджева е станал[о] почти по мимо корпусний щаб и у него се е проявило стремление за самостоятелност. Изобщо, от 8 ноември, от който ден се появиха много началници, в Западний корпус настъпва хаотически безпорядък. Може ли да става дума за някакъв план за действия при такъв хаос. Когато не се знае кой е ръководител, кой изпълнител, когато всеки бърза да се възползува от победите при Сливница, какъв план за действия може да бъде. Разбира се, че тука е действувано не само без всякакъв план, но и без всяка благоразумна сметка. Резултат на всичко това беше 14-ий ноември, който можеше да бъде твърде нещастен за нашата войска.

Във всичко това читателят ще има възможност напълно да се убеди в изложението [на] хода на военните действия.

И така, ние дохождаме до заключение, че нашите действия на главний театър на военните действия са ставали не по отрано обмислен и съставен план и не по обмислени разчети и че ходът на действията се е слагал от обстановката и е действувано така, както е разбирана обстановката. Че войната се е свършила успешно, че ние сме излезли победители, то това ни най-малко не е станало, че ние сме действували по някакъв определен план и че всякой, който би претендирал, че е създавал някакъв план и пр., той безсъвестно експлоатира.

Що се касае до Северний отряд, то за неговите действия ние не срещаме нигде никакви указания, от които да се вижда, че на началника на отряда са били дадени някакви ръководящи начала, по които да действува отрядът му. Знае се само едно и то е, че назначението на отряда е било да отбранява Видинската крепост, но как да я отбранява, за това е трябвало да се грижи сам началникът на отряда.

Вследствие на това и организацията на отбраната на северний театър получава някакъв своеобразен и едностранчив характер, както ще видим на свое място. Даже разположението на силите на отряда е неправилно, вследствие на което Тимочката сръбска армия твърде скоро облага крепостта. Ако на Западний отряд, който действува, не е бил даден план за действието, то колко повече това ще [е] вярно за Северний отряд, на когото е гледано като на отряд без значение, на когото единствената и най-важна задача е била отбраната на Видинската крепост.

Това е всичко, което може да се каже [за] плана за нашите действия.

Сърбия мобилизира войските си вследствие събитията в България, обявяването на съединението на Южна България с Княжеството, но когато сръбското правителство е решило да мобилизира войските си, то не си е определило задачата, която ще преследва с тези войски. Отначало, както се вижда, то не е имало предвид една война с България, но то громко е заявявало, че [е] против нарушението на равновесието на балканските държави само в полза на една от тях. За да придаде по-голяма тежест на своите претенции, то е мобилизирало войските си и ги концентрира главним образом в Ниш, отгдето те еднакво могат да угрожават на Турция, но угрозата, главним образом, е била насочена против България. Сърбия мобилизира своите войски, побърза с концентрирането им, но материалната част на тези войски не е била още устроена за военни действия. При все това, едно навлизание в България още в първата половина на октомврий, когато българите нямаха никакви войски, се е представлявало твърде заманчиво и нещо твърде лесно. Положението на сръбското правителство е било твърде трудно: една война с България е била не особено популярна в населението, едно настъпление към Турция е било твърде опасно и рискувано и за Босна и Ерцеговина не е могло и да мисли. Австрийското правителство, разбира се, старателно е отвръщало погледите на сърбите от тези две провинции. Отначало сръбското правителство вдига голям шум със своите претенции, грози, че ще обяви война на България, ако прокламираното съединение бъде признато, но наместо насърдчение образований свят осъжда това поведение на сърбите и последните няколко [се] умеряват, понижават войнствений тон. Сръбското правителство възлага надеждите си на Цариградската конференция, но когато дохожда до убеждението, че статуквото по никой начин няма да се възстанови, положението му става твърде незавидно. Войската мобилизирана, похарчени милиони и всичко това без резултат. Това заставя сърбите да хвърлят жребий и да се впуснат в една братоубийствена война с разчет на една сигурна победа, от която би се спечелило някое териториално възнаграждение за сметка на България.

За водението на тази война сърбите имат една близо 70 000 армия, разделена на две отделни армии: главна или Нишавска и вспомагателна или Тимочка. Първата съставлява почти 4/5 от всичките сили, а втората 1/5 част. Назначението на главната сръбска армия (Нишавската) е било овладяването на ст[олицата] на Княжеството. На вспомагателната армия (Тимочката) назначението е било овладяването на кр[епостта] Видин и Белоградчик и заеманието на една значителна част от територията на Княжеството.*

Затова главната задача на армията е трябвало да се концентрира в долината на р. Нишава около Пирот и оттам да настъпи по Софийската долина към София. За достигание на тази цел е било решено: три дивизии, а именно: Дунавската, Шумадийската и Моравската да се поставят на един стратегически фронт и то така,

---

* Следва задраскан текст: „За достижението на това сръбската Главна квартира се е установила на следующий план за действията:“.

че Дунавската дивизия да бъде отляво, Шумадийската в средата, а Моравската отляво*, като състави лявото крило. Дринската дивизия се е назначавала за резерв на главната армия и е трябвало да стои отзад и по-близо до лявото крило. Конната бригада е трябва[ло] да настъпва по Долний Висок, за да обезпечи левий фланг на армията. За обезпечвание [на] десний фланг на стратегическото разположение на армията, във Власина е оставен един полк от II позив.

Общий стратегический фронт на армията е достигал до 30 километра. Но понеже Моравската дивизия е била отделена много надясно от самата местност и понеже тя е имала назначение при настъплението си да заеме гр. Трън и Брезник, то и движението на другите дивизии е трябвало да се съобразява така, че и трите дивизии да дойдат пред Сливница едновременно. За ос на движението е служила Дунавската дивизия и се е предполагало, щото тя да се движи напред само тогава, когато и другите дивизии, вдясно от нея, бяха се движили.

Шумадийската дивизия е трябвало да настъпва от Суково по пътя Пирот – Брезник, към селото Врабча и да сбива всичко, което ще срещне на пътя си; вдясно и вляво е трябвало да държи связ с другите дивизии и да гледа, щото постоянно да бъде на една висота на настъпателний фронт на другите дивизии, като не излиза много напред, нито пък много да остава назад.

Моравската дивизия, която е била най-далече от обекта на действията, е трябвало да върши същото, както и Шумадийската, но с тази разница, че трябва да върви по-бързо и с по-голям напор; защото само по такъв начин тя би била в положение да върви на една висота с другите две дивизии и да може своевременно да пристигне пред Сливница.

Тимочката армия е имала назначение: първа да премине границата и да действува против Видин, като пази десний си фланг откъм Белоградчик, а с левий да се опира на Дунава и като завземе Видин, да остави в крепостта нужний гарнизон, а с останалите войски да продължи настъплението си към Белоградчик и Берковица, а после, според обстоятелствата да настъпва към Търново или София.

В случай, че тази армия не успее в това, то да остави един обсервационен отряд пред Видин, а с останалите части от армията да оперира против Белоградчик и Берковица. В краен случай да се ограничи с обсадявание [на] Видин и наблюдение за Белоградчик и по такъв начин да обезпечи Тимочката страна от навлизание на българите, догдето се свърши и реши боят за София.

Ако се установим на този план и го разгледаме по-подробно, то ще видим, че и той не е лишен от недостатъци, които са предизвикани, може би, от политически съображения. Делението на армията на главна и вспомагателна е правилно, защото вспомагателната армия е служила да обезпечи главната от една възможна диверсия към Княжевац и Пирот. Назначението, което според плана на действията ѝ е дадено, е несъответствующе със силите ѝ. Тази армия е имала само 10–11

* Очевидно Стефан Паприков допуска грешка в разположението на споменатите сръбски дивизии. Изхождайки от контекста на следващата част от изложението на автора, Моравската дивизия е разположена отдясно, което означава, че трябва да се коригира и краят на изречението – „като състави дясното крило“.

хиляди души, способни за действия в полето, защото войските от вторий позив са малко способни за операции в полето.

Вземането на Видин не е било така лесно, а обсаждането му би изисквало един значителен отряд поне в два пъти по голям от гарнизона на крепостта, а на сърбите е било известно до най-малката подробност, че в крепостта ще се събере гарнизон от 6–8 хиляди души, който гарнизон, макар и съставен не от действующи войски, но е бил способен не само за защитата на крепостта, но и за действия отвън. Освен това, Тимочката армия е трябвало да има един наблюдателен отряд откъм Белоградчик и в същото време е трябвало да има един особен отряд, който да действува вън от линията на обложението.

Когато тази армия би имала нужното за горните цели войски, за да продължава настъплението си, би трябвало да има още значителни сили. Обаче тази армия не е разполагала с такива сили. Тази много обширна задача, която се е низвеждала най-после до отбрана, е вероятно причината за разброската на силите на отряда, която разброска при едно по-правилно и обмислено действувание от Северний отряд, би могла да бъде още в началото на военните действия твърде вредна за Тимочката армия. Разхвърганието на силите на този отряд от Кладово до Св. Никола, което се обръща вече на кордонно разположение, е предизвикано вероятно от съображение да се окупира от един път колкото е възможно по-голяма част от територията на Княжеството, като са разчитвали, че изходът на войната ще се реши не под Видин, а под София.

Що се касае до плана за действията на главната армия, то за него може да се каже, че той е добър във всяко отношение. Тука има правилно разпределение на силите, резерв на армията, едновременно концентрирание пред Сливница, гдето ще се реши изходът на войната и пр. Едно нещо, което трябва да се забележи, то е, че Моравската дивизия стои назад, предстои ѝ да премине почти два пъти по-голямо разстояние, догдето дойде до Сливница, отколкото другите дивизии, предстои ѝ да се движи по трудно проходими местност, да преминава дефилета, да атакува позиции и пр., а пък иска се от нея да върви на една висота с другите дивизии, което [е] много трудно, освен ако Щабът на армията е разчитвал да задържа движението на другите дивизии. Но подобно задържание е вече голяма грешка, защото в интереса на сърбите е било да действуват бързо, за да ни предупредят на Сливница и да не ни дадат възможност да се съсредоточим на Сливница.

За да се облекчи настъплението на Моравската дивизия, на Шумадийската дивизия е дадено направление към Врабча и оттам на Сливница. Тази дивизия, след заемането на Врабча, е принуждава[ла] български Трънский отряд да отстъпи и да открие свободното движение на Моравската дивизия, но това движение на Шумадийската дивизия е усложнявало операцията и между Дунавската дивизия и Шумадийската се е прекъсвала всяка связ, откривал[о] се е значително празно и опасно пространство между двете дивизии. Ето защо, още в първий ден Дринската дивизия, която е съставлявала резерв на армията, е била пусната между Дунавската и Шумадийската дивизия и по такъв начин на фронта са се явили наместо три, четири дивизии и армията е останала без резерв. Първото нарушение на плана е последвало още

първий ден, а по-после, както ще видим, дивизиите, наместо да бъдат на един фронт, наредили са се по уступи назад. Най-близо до Сливница е била Дунавската дивизия, след нея Дринската, след нея Шумадийската и най-назад Моравската. Това показва, че планът за действията не е бил основан на точно пресмятание [на] разстоянията, достъпността на местността, действията на противника и пр.

Но освен това, трябва да се забележи, че сръбската Главна квартира при съставлението [на] плана на действията не се [е] съображавала с обстановката. Сръбската Главна квартира е имала най-точни сведения за силите и разположението на противника, когато българите са знаели твърде малко или почти нищо. До 28 октомврий, т.е. три дена преди обявлението на войната, секретарят на сръбското в София агентство е стоял в София и там е могъл да има най-точни сведения за всичко. При такава обстановка сърбите можеха да действуват няколко иначе; те можеха от Пирот да пуснат едновременно три дивизии: една през Драгоман, друга по долината на Лукавица на Габер и трета на Врабча и Круша. Моравската дивизия, макар и да закъсняваше, щеше да състави резерв на армията. Първите три, даже две дивизии, ако настъпваха енергично и решително, можеха още на 4 ноемврий да заемат Сливницката позиция, да се устроят, да дочакат Моравската дивизия и да продължат настъплението си. Какво противодействие щяха да срещнат сърбите на Сливница, когато там при големи усилия можеха да се съберат най-много 10 батальона с две-три батареи. Две дивизии с 18 батальона, 8 батареи, подкрепени с още една дивизия, можеха лесно да форсират Сливницката позиция, макар и укрепена. Това не направено, сръбските дивизии не можеха да пристигнат по-рано от 5 ноемврий, в който ден атакуването на позицията, макар и твърде възможно, е ставало вече по-трудно. Няма съмнение, че един такъв план е смел, решителен, има опасност за разбивание по части, но само когато противникът е съсредоточен или се има голяма вероятност, че той ще успее да се съсредоточи. Между това, в дадений случай не е имало никаква опасност. Що се касае до отделянието на Моравската дивизия за действия в Трънско, нам се струва, че не се оправдава с нищо, освен пак с желанието да се окупира по-голямо пространство. Тази дивизия би била съвършено на мястото си, ако българите биха разполагали със значителни сили и биха мислили да направят в тази страна една дивизия.

Изобщо обаче, планът за действията на главната сръбска армия трябва да се счита за добър и правилен и той би принесъл желаемите резултати, ако той би могъл в точност да бъде изпълнен.

Предлог за обявяването на войната

Ние упоменахме на свое място, че сръбското правителство се реши веднага да мобилизира войските, щом последва прокламирането на Съединението на Южна България с Княжеството, но сръбското правителство мобилизира войските си, без да си определи плана на действията; то ги мобилизира за всеки случай и почна да ги концентрира в Ниш. Едновременно с мобилизирането на войската бе свикана и камарата, при откриването на която Кралят в тронната реч, като указва

събитията в България, упоменава, че отечеството му налага длъжност да бъде готов за всяка случайност и пр., и си изисква нужний кредит за поддържание армията. Камарата разрешава кредит и сръбското правителство сключва 30-милионен заем. Едновременно с това, сръбската печат подема въпроса за нарушаването на някакво си въображаемо равновесие между балканските държави и сондира общественото мнение. От друга страна, Министерството на иностранните дела се старае да сондира европейските кабинети относително едно действие на сърбите против българите. Сръбский посланик в Лондон г-н Миатович в писмо до г-н Гладстона указва на претенциите на сърбите и сондира мнението на английский печат, но получава добър урок. Сръбското правителство чувствува, че една война между Сърбия и България се осъжда от всички и положението на правителството става затруднително. Сръбското правителство е разчитвало, че със своите претенции и готовност да поддържа исканията си с оружие в ръка ще осуетят делото по Съединението, но когато забележва, че Турция представя решението на въпроса по дипломатически ред, сърбите се решават на една война с България, при разчет да получат една компенсация за сметка на България. Към 15 октомврий вече съсредоточават войските на българската граница и са готови да почнат действията си, но ги отлагат, не за това, че се съмняват в успеха, а затова, че са разчитвали на Цариградската конференция да осуети делото по Съединението, но когато се видя, че и конференцията не ще е в състояние да възстанови предишното положение в Румелия, когато се разбра, че Портата няма желание да възстановява изгубените си права с оружие в ръка и когато забележи, че между сюзерена и васала не съществуват враждебни намерения и че проблясва една нова, дотогава непозната наклонност за съзнавание [на] общите интереси между Империята и Княжеството, сръбското правителство е намерило тайна, макар и косвена поддръжка от руска страна. Сърбите вече търсят причина за обявявание [на] война с цел да окупират по един най-лек начин някои български места, а Русия преследва своите цели. За нея една война между два братски народи е съвсем на времето си. Тя разчитва, че Сърбия най-лесно ще достигне до столицата на Княжеството, България ще падне и тогава намесата на Русия ще се изиска от самите обстоятелства. Русия после това, естествено, е ставала пълна разпоредителка със съдбините на България. Сърбия вероятно е щяла да остане пак с празни ръце и голи обещания в бъдеще, а България би сполучила по въпроса за Съединението, като пожертвува своя княз и предаде всецяло съдбините си на Русия. Съзнавало ли е всичко това сръбското правителство или не, не знаем, но едно, което е ясно, то е, че сръбското правителство се старае да създаде какъвто и да е инцидент за обявяването на войната, защото за него е било твърде мъчно да почне една братоубийствена война, осъдена от цивилизований свят още в замисляването ѝ в името на някакво си създадено от сръбската фантазия равновесие на [Балканите]*.

Затова именно сръбското правителство още от 16-ий октомврий предприема и най-нечестните постъпки само да достигне целта си, да създаде повод за обявя-

* Така е в текста, в ръкописа изречението не е завършено.

ването на войната. Така на 18 октомврий военний министър, който е и началник [на] Щаба на армията, с една шифрована депеша до генерала Ивановича, началник на Дунавската дивизия, която е стояла най-близо до българската граница в Пиротско, му предлага да изучи не е ли възможно да нападне българите около Цариброд или другаде, но това нападение да устрои така, че да може да се повярва, че сърбите са били предизвикани. Генерал Иванович е отговорил, че той разчитва на успех. Но понеже генер[ал] Иванович не се е заел за тази нечестна работа с особено усърдие, то, види се, че военний министър се обърнал за това нещо към полковника Топаловича, началник на Моравската дивизия, който се е оказал по-усърден. Види се, че военний министър не е разчитвал твърде много на генерала Ивановича и за това, и на Пиротский фронт нашите и сръбски аванпости и патрули стоят едни срещу други, но няма нито един случай за каквото и да е стълкновение и неприятност между тях. Ако генерал Иванович се е отказал да изпълнява една недостойна за храбър офицерин рол, макар и в името на някакви висши съображения, то това му прави чест.

Както и да е, но деятелността на сръбский военен министър по създаването [на] инцидент за обявяването на войната се пренася в района на Моравската дивизия и той достига целта си. Така към 20 октомврий сръбски патрули почват да преминават границата и да се доближават до селата, но понеже от наша страна границата не е вардена с аванпости, а с опълченски патрули, то сръбските патрули и не се забележват и въобще, това преминаване не създава неприятности. Към това време от сръбската Моравска дивизия се почва дезертиране на войници в наша страна. Това озлобява сърбите и те почват да нарушават нашата територия, като поставят аванпости на наша територия, но и това остава без последствие, защото никой не е мислил да създава поводи за война, която ние по всеки начин избягвахме. Като забележват, че и това не действува, сърбите почват да нарушават пограничната линия с цели войскови части, които разполагат на наша територия. Така напр[имер], на 27 октомврий около 2 сръбски роти навлизат в наша територия и заемат местността „Черен връх“ над Трън, но и това не подействува. Нашите войски не ги изгониха, защото имаха заповед да не предприемат нищо такова, което би могло да стане причина за едно стълкновение. Началникът на Трънский отряд е донесъл за това преминаване на границата, а правителството се ограничи с дипломатически постъпки за този случай. Целта пак не се достигна и сърбите трябваше да почнат разбойнически действия, само да предизвикат стълкновение. Те не се гнусят от това и избират тези средства. Така напр[имер], на 27 октомврий капитан Филипов, началник на Изворский отряд, като проверявал нашите патрули, ненадейно е бил обстрелян от сръбските аванпости. В същий ден един наш конник, като е патрулирал, е бил така също обстрелян. На 29-ий октомврий един сръбски патрул влиза в наша територия и близо до селото Горна Ржана хваща една бабичка и един вол и я откарва в Сърбия. На 30 октомври един сръбски патрул от 10 души влиза в наша територия близо до селото Претвар, напада на наши двама опълченци, една убива, а другий ранява. На 31 октомврий Трънский околийски началник и началникът на Извор[ския] отряд капитан Филипов, като

обхождали пограничната линия и се държели на едно разстояние [от] 300–500, налетяват на една сръбска засада от 10–15 души, която открива огън против тях и убиват коня на околийский началник. Всички тези разбойнически постъпки са недостатъчни. Сърбите виждат, че ние не предприемаме нищо такова, което да стане причина за стълкновение, но те не се отчайват, те са решени както и да е да достигнат целта си. На първий ноември те се решават да ни предизвика[т] на защита в един най-затънтен край, гдето и проверката на факта би била мъчна. На 1 ноември патрули от Изворский отряд, който е стоял на позицията Цветков гроб – 3–4 километра от границата, като обхождали пограничната линия, се връщали към позицията си. Този патрул неожидано в мъглата забележи една сръбска рота в една долчина до левий фланг на позицията. Тази рота поискала да обезоружи патрула, но началникът на командата фелдфебел Георги Димитриев заповядал патрулите да се дръпнат назад и да заемат позиция. Щом патрулите се дръпват назад сръбската рота дава залп по тях. Патрулът ляга и открива стрелба. Този патрул е състоял от 20 души, от които 9 души отстъпват, а 11 души продължават да се защищават. Това принуждава сръбската рота да се върне назад. Тази престрелка близо до позицията накарва Изворский отряд да заеме позицията си и да се приготви за отбрана. Към 10 часа мъглата се вдига, а сърбите почват обстрелването на позицията и това обстрелване продължава до 2 1/2 часа после обяд, после което огънят отслабва, но все се продължава до 5 часа после обяд. Тука сърбите водят правилен бой* на наша територия. В резултат от този бой ние имаме 1 убит и 2 ранени, а сърбите около 8 души убити и ранени. Този бой вече става причина за обявяването на войната.

Но сръбското правителство не се ограничаваше само с това, че искаше да създаде по един или друг начин стълкновение между войските; това му е трябвало само, за да има възможност да обяви, че честта на армията е докачена, но нему трябваше нещо повече, изискваше се докачение на поданиците, живущи в Княжеството и пр. За тази цел сръбското правителство почна да се оплаква, че сръбските поданици били арестувани и изтезавани и пр. То отиде по-далече – то разпрати свои агитатори в пограничните със Сърбия окружия да вълнуват населението, да го предумват да подава адреси, че то иска присъединението си към Сърбия и пр. С една дума, сърбите не оставиха неизпитано ни едно безчестно средство, което можеше да им послужи за достижението на целите им. Но правдата възтържествува, България победи, много пѫти и видя, но тя тържествува, тя стана самостоятелна и силна и Сърбия никога няма вече да я стигне.

Случаят на първий ноември, стълкновението между български Изворский и сръбский Власинский отряди стана причина за войната. Още на първий ноември Министерский съвет, който с нетърпение, види се, е очаквал донесения за горното стълкновение, щом е получил първото донесение, е решил да обяви война на България. Още същата вечер е било дадено съобщение до началниците на дивизиите за почването на военните действия. Още същий ден сръбското пра-

* Следва задраскан текст – „по следующий начин и“.

вителство дава на иностранните представители следующето съобщение: „Българите, като нападнаха сърбите на Власина, сръбска територия, крал Милан обяви война на княза Александър, че той гледа на този неприятелски акт като на едно обявяване на война и че той приема последствията. Освен това, той смята мира между тези две държави за невъзможен“.

Българското правителство от своя страна дава следующето съобщение: „Българският пограничен пост в Извор, Кюстендилска околия, днес биде нападнат от сръбските войски. Един от вардачите е убит, а други ранен; сърбите отнесоха девет жертви. Трънский околийский началник, придружен с един офицер при обиколката на околията, тази сутрин връхлетя на една сръбска засада на българска територия. Коня му убиха, а той едвам можал да се спаси“.

Очевидно е, че това българско съобщение се отнася до действията на сърбите на 31 октомврий. Що се касае до действията на сърбите на 1 ноемврий, то българското правителство е било уведомено едвам вечерта и, види се, не е успяло да направи нужните постъпки. Сърбите успяват да направят всичко, защото всичко е било приготвено по отрано.

Същата вечер, 1-ий ноемврий, сръбското правителство обявява войната на България със следующата телеграма, отправена до гръцкий дипломатически агент в София г-н Рангабе, комуто беше поверена защитата на сръбските интереси.

„Командирът на първата дивизия и пограничните власти съобщават едновременно, че днес, на 1-ий ноемврий в 7 1/2 часа после пладне, българските войски нападнали заетите позиции от един батальон от 1-ий полк, на сръбска територия, в околностите на Власина.

Царското правителство гледа на това неоправдано нападение като на едно обявявание на война и Ви моли да съобщите от негово име на г-н Цанов, министър на вънкашните работи в България, че Сърбия, като приема последствията на тази атака, счита се от днес, събота, 2-ий ноемврий, 6 часа сутринта, във военно положение с България“.

Тази декларация е получена в София в два часа сутринта на 2-ий ноемврий, но г-н Рангабе, по неизвестни причини, счел за нужно да я предаде на българското правителство едва около 11 часа пред обяд, т.е. тогава, когато вече сръбските дивизии бяха преминали границата и се намираха на българска територия. Военното министерство* узна за обявлението на войната само по това, че телеграмата на г-н Гарашанин не е била шифрирана.

На 2-ий ноемврий, когато вече войната е почната, сръбското правителство отправя до иностранните дипломатически агенти в Белград следующий циркуляр: „Имам чест да уведомя Ваше Превъзходителство от името на царското правителство, че българските войски вчера в 7 1/2 часа вечерта нападнаха заетите позиции от първий батальон от първий полк на царската пехота, на сръбска територия, в околностите на Власина. Царското правителство, като гледа на това неоправдано нападение като на обявявание [на] война от страна на българското правителство,

* Първоначално е написано „българското правителство“, но впоследствие е коригирано.

съобщи посредством дипломатический агентин и Генерален консул на Негово Гръцко Величество в София, че нашето правителство се счита в положение на война от днес, събота, 2-ий ноември, в 6 часа сутринта.

Българското нападение напълно оправдава решението на царското правителство, което съжалява, че до сегашно време, по причина на несъгласието на Великите сили, трябваше да пази едно чрезвичайно предпазване. Царското правителство може положително да се надява, че настоящата криза ще се свърши в късо време и че Княжеството ще бъде поставено в материална и морална невъзможност да безпокои съседите си. При всичко това, спрямо създадената ситуация от българското правителство и за което Сърбия не може да приеме отговорността, царското правителство се надее, че Вашето правителство ще благоволи да признае, че това е направено от нуждата на една законна отбрана и че достойнството на царството му налагаше да отговори на предизвикването, което му е направено.

В същото време имам честта да донеса до сведението на Ваше Превъзходителство, че Негово Височество крал Милан взе днес командуването на царската армия и че съвсем не влиза в намеренията на Сърбия да нанесе някакъв ущърб на правата на Негово Императорско Величество Султана. Сърбия, която винаги е показвала своето уважение към трактатите, не може, в което положение е поставена, да преследва една цел недостойна с нейното достойнство“.

Първий сръбский документ – декларацията, с която се обявява войната, е документ, пълен с най-безочлива лъжа, защото, както указахме, сърбите първи нарушават нашата територия, те атакуват нашата позиция на Цветков гроб, води се бой до 5 часа вечерта, а сръбската декларация указва, че българите нападнали сръбските позиции в 7 1/2 часа вечерта. Но сърбите трябваше да обявят войната и тази лъжа беше тям потребна и достойна за тях.

Що се касае до вторий документ – циркулярът, подаден до дипломатическите агенти, то той е документ, който най-ясно доказва доколко сръбското правителство се е преценявало; той, документ, който по езика и надменността си ни най-малко не прилича на правителството на едно незначително кралство, което разполага с една полуустроена армия от 60 000 души.

Най-важното е, че сръбското правителство говори с пълна самоувереност, че Княжеството в най-късо време ще бъде поставено в материална и морална невъзможност да безпокои своите съседи.

Каква предвидливост! Едвам след 15 дена и сръбското правителство просеше чрез другиго мир.

Българското правителство същий ден е отправило до представителите на силите в София следующий циркуляр: „Княжеското правителство не е предприемало нищо враждебно и неприятелско против Сърбия; всякому беше известно, че в това време българско-сръбската граница беше лишена от войски около цял месец; българските войски бяха изпроводени на границата, когато стана положително ясно, че вместо Сърбия да заплашва Отоманската порта, извърши този час една диверсия против българските войски, които и днес се намират още на 5, 10 и 25

километра от границата. Тези мерки на предосторожност са едно живо доказателство, че българското правителство е било далече от каквото и да е настъпателно движение, но напротив, то употреби всички възможни мерки, за да се избегне всеки конфликт, като държеше едно строго предпазливо положение“.

В заключение циркулярът на българското правителство казваше, че то апелира към високата справедливост на чуждите правителства да оценят характера и важността за обявяване войната от Сърбия.

Обявлението на войната е възвестено на сръбский народ със следующата кралевска прокламация:

Сръбскому народу

Верен на традиционната политика на Обреновичите за защитата възвишените интереси на отечеството, аз, при помощта на вярното правителство на драгий ми народ, предприел съм всички мерки, предизвикани от страна на Българското княжество, с насилственото разваляние на Берлинсикй договор, да покажа гласно и ясно, че Сърбия не може да бъде равнодушна към променението на равнотетните сили между народите на Балканский полуостров, особено когато това става в изключителна полза на една държава, която всяка минута от своята свобода е употребила само за това, за да докаже на Сърбия, че е лошав съсед и че не иска да почита нейните права, па даже и нейното землище.

С нищо неоправданите митнически мерки, които Българското княжество е взело спрямо Сърбия и с които е уничтожило всяко търговско сношение помежду двете страни, имали са за единствена и изключителна цел да засвидетелствуват неприятелското разположение на Българското Княжество към Сърбия още от самото му създавание.

Насилственото и притворно отнемание на Брегово, приеманието и явното подстрекателство на осъдените издайници на отечеството в техните бунтовнически покушения, отправени против вътрешний ред на Кралството, всичко съм стърпял, като желаех да дам доказателство на такова стърпявание, каквото прилича на една държава, която е откупила своята свобода със собствената си кръв, която при симпатиите на Европа е напредвала и във всяка стъпка на своя напредък е пазила и почитала всяко право, както и своето собствено.

Но нахалното обвождение с нашите поданици в България, затварянието на границите, натрупванието на маси недисциплинирани доброволчески чети на самата граница, тяхното въоружено нападение на пограничното население, а след това и [на] нашата войска, на която е поверена защитата на сръбската земя, всичко това съставлява предизвикване, което аз не мога равнодушно да понеса нито в името на достойнството на моя народ, нито в името на честта на сръбското оръжие.

И по тия причини приех явното неприятелско положение за което отговаря българското правителство и заповядах на вярната си войска да премине границата на Българското княжество.

Праведното дело на Сърбия е поверено на решението на оръжието, юначеството на войската и на мощната божия защита.

Като обявявам това на моя драг народ, аз, в тия сериозни минути, с надежда

разчитвам на неговата любов към отечеството си и на неговата преданост към сръбското дело.

И в този важен документ не проглежда нито един мотив, който да оправдава обявяването на войната. И тука всичко е измислено и изкуствено подбрано, за да се хвърли пред очите на сръбский народ и да се увлече в една безразсъдна братоубийствена война.

Българский княз е възвестил за обявлението на войната със следующият манифест до българский народ:

„Правителството на съседния нам братски народ, водимо от лични и егоистични цели и желающо да осуети святото дело – Съединението на българский народ в едно цяло – днес, без всякой законен и справедлив повод, е обявило война на нашата държава и е дало заповед на войските си да нахълтат в земята ни.

С голямо прискърбие ние чухме тази печална вест, защото никога не вярвахме, че нашите единокръвни и едноверни братя ще вдигнат ръка и ще почнат една братоубийствена война в тия трудни времена, които преминават малките държави на Балканский полуостров и така безчеловечно и безразсъдно да се отнесат към своите съседи, които, без да причиняват некому вреда, работят и се борят за едно благородно, справедливо и чисто дело.

Като оставяме върху сърбите и правителството им всичката отговорност за братоубийствената война между двата братски народа и за лошите последствия, които би могли да сполетят и двете държави, Ние обявяваме на своя любим народ, че приехме прогласената от Сърбия война и дадохме заповед на нашите храбри и юначни войски да почнат действията си против сърбите и мъжки да защитават земята, честта и свободата на българский народ.

Нашето дело е свято и надявам се, че Бог ще го вземе под своята защита и ще ни даде нужната помощ, за да възтържествуваме и победим вразите си.

Като сме уверени, че наший любим народ ще се притече да ни поддържа в трудното, но свято дело – защитата на земята ни от нахлуването на неприятеля и че всякой българин, способен да носи оружие, ще дойде под знамената да се бие за своето отечество и свобода, призоваваме Всевишняго да пази и покровителствува България и да ни помага в трудните усилни времена, които преминава страната ни.

Нека Всевишний Господ Бог да ни бъде на помощ!“

В същий ден, на 2-ий ноември, е даден следующий приказ за войската:

„Офицери, унтерофицери и войници!

Сръбский крал ни обяви война. Той е заповядал на сръбската войска да нахълта в нашата земя. Вместо да ни помогнат, нашите братя сърби искат да разрушат нашето отечество.

Войници! Покажете Вашата храброст: смажете врага, който подло и дебнешком напада върху ни и не се оставяйте, докато го не уничтожите!

Напред, братия! Бог да ни помага и да ни подари победа!“

Така биде обявена войната, която прослави България.

Разположение на воюващите страни пред обявлението на войната

Към деня на обявлението на войната войските на воюващите страни са разположени по следующий начин:

а) За българските войски:

Разположението на българските войски малко се е изменило от това разположение, което те имаха към 15 октомврий. Никакви нови части, за изключение [на] два ескадрона от II-ий конний полк от Южна България не са били притеглени, нито пък е направено нещо за съсредоточаването [на] войските на Западний корпус, макар че е било твърде ясно от 27-ий октомврий, че обявлението на войната ще последва в едно непродължително време. Щабът на армията не е направил никакви разпореждания в този смисъл, а щабът на корпуса не [е] могъл на своя воля да измени разположението на частите, най-главното затова, че отбраната и на македонската граница е влизало в задачите на корпуса. Затова разположението на българските войски в предвечерието на войната е било следующето:

1) На крайний десний фланг на Петрохан е била разположена една запасна рота от Плевенский полк. Тази рота не е била в състава на Западний корпус, а се е числила в състава на Северний отряд, но според положението си тя е останала самостоятелна и никому не подчинена. Тази рота е командвана от поручика Маринова.

2) Комщицкий отряд, който собствено е съставлявал десний фланг на стратегический български фронт, е съставен от: 1 запасна рота от Софийский полк, 2 чети доброволци и пет чети местно опълчение. Всичко този отряд има около 1100 души и се командува от поручика Зафирова. Този отряд е разположен в Славиня и пази линията Славиня – Сенокос. На този отряд е било поръчано да пази пътя Пирот – Славиня – Комщица.

3) Смиловски* отряд, под командата на капитана Бахчеванова, [се] е състоял от: 3-тя дружина от Софийский полк, 3-ий ескадрон от 2-ий конний полк под командата на ротмистъра Михайлова, горската Витвортска батарея на поручика Бакърджиева (4 орудия) и Смиловското опълчение. Този отряд е пазил участъка от Славиня до Одоровци и е прикривал пътя Крупец – Бучино.

4) Царибродский отряд, под началството на капитана от 4-ий Плевенский полк Попова, е съставен от:

4-та дружина от Плевенский полк, 4-ий ескадрон от Жандармерийский конен полк, под командата на поручика Славейкова.

2 чети Царибродско опълчение под командата на подпоручика Матеева.

1 запасна рота [от] Софийский полк, под командата на капитана Букурещлиева и 4 чети Брезнишко опълчение, под командата на подпоручика Соколова (Софийский мировой съдия).

Този отряд се назначавал да пази пътя Пирот – Драгоман – София и е заемал участъка от Одоровци до Борова махала.

* Първоначално е било написано „Царибродский“ и впоследствие коригирано на „Смиловский“.

5) Трънский отряд, под командата на капитана Генева, [с]е състоял от:

Трета дружина от Струмский полк, под командата на кап[итан] Тенева.

Първа и Втора дружина от Струмский полк, под командата на капитаните Мирчин и Тошев.

Първа дружина от Плевенский полк, под командата на капитана Лука Иванова.

Втора доброволческа дружина на капит[ан] Кавалова (2 чети), 1 запасна рота от 1-ий полк, под командата на капитана Георгиева.

Трънско опълчение под командата на поручика Чорбаджи.

Четвърта батарея от 1 артилер[ийски] полк на капитана Златарский (8 оръдия).

Горската трифунтова батарея на капитана Силяновский (6 оръдия) и

Ескадрон от Жандармский полк на поручика Топалова.

Този отряд се е назначавал да пази пътищата: Пирот, Врабча, Брезник и Дъсчен кладенец, Трън, Брезник и е бил разположен така:

Пред Трън на позиция: 3-та дружина от Струмский полк, доброволческата дружина на капит[ан] Кавалов, Трънското опълчение, батареята на капитан Златарский и жандармерийский ескадрон.

На Врабча: Запасната рота от Софийский полк, първа Плевенска дружина и горската батарея на капитан Силяновский.

За резерв на Трънската и Врабчанска позиции са служили двете дружини от Бдинский полк, които са били разположени в селата Баба и Филиповци зад съединението [на] пътищата от Пирот през Врабча за Брезник и от Дъсчен кладенец през Трън за Брезник.

Изворский отряд, под командата на капитана Филипова, [се] състои от:

Първа дружина от Струмский полк, [под командата на] капит[ан] Филипова.

Един ескадрон от Жандармский [полк], под командата на поручика Пенева и Изворска опълченска дружина.

Този отряд е имал назначението да прикрива крайний левий фланг на стратегическото разположение. Този отряд е разположен на позиция при Цветков гроб срещу Власина.

Тези са българските войски, непосредствено разположени на границата.

За непосредственото подкрепявание на тези отряди на Западний фронт са разположени още следующите части:

1) За подкрепление [на] Царибродский отряд и за отбраната на Драгоманското дефиле, заедно с отряда, който би отстъпил от Цариброд в Драгоман, са били разположени: четвърта дружина от Плевенский полк, под командата на капитана Лазарова и две чети доброволци от дружината на капитана Кавалова, под командата на поручика Шиварова.

2) На Сливница, за отбраната на позицията заедно с частите, които биха отстъпили от Цариброд, Драгоман и Смиловци, са били разположени следующите части:

Втора дружина от Плевенский полк на капитана Мандаджиева.

Четири дружини от Преславский полк, под командата на капитана Дикова.

Четвъртий ескадрон от II конний полк.

3-а и 6-а батареи от I артилер[ийски] полк, под командата на капитаните Данаджиева и Стоянова.

Частите, разположени на Сливница, са образували отделен Сливницкий отряд, под командата на капитана Петрова, командующ 4-ий Плевенский полк, който полк, както видяхме, е бил разхвърлян по дружинно.

3) Като резерв на този отряд в София са били разположени следующите части:

2 дружини от 5-ий Дунавский полк заедно с щаба на полка, под командата на капитана Блъскова, три роти от запасната дружина на Софийский полк, втора батарея от I артилер[ийски] полк на капит[ан] В. Иванова.

Софийска опълченска дружина и

Кавалерийский кадър на I конний полк, от който е трябвало да се формирува IV-ий конен полк.

За подкрепление и усилвание [на] частите от отряда, разположен в Трън [и] Врабча, е имало две дружини от 5-ий Дунавский полк, от които едната в Брезник, а другата в Радомир. Тези две дружини са съставлявали и нещо като общ резерв на частите, разположени на Южний фронт (македонската граница).

На Южний фронт (македонската граница) са били разположени следующите части:

а) Кюстендилский авангард:

Втора действующа дружина от Струмский полк на капит[ан] Фудулаки на позицията Раненци – Ръсово, на пътя Кюстендил – Егри паланка;

Четвърта действующа дружина от същий полк под командата на капит[ан] Ив. Попова в Невестино, Кадин мост на пътя Кочанова, Царево село, Кадин мост.

Запасната дружина от същий полк под командата на капитана С. Тодорова в Кюстендил.

Кюстендилска опълченска дружина в Кюстендил.

Погранична опълченска дружина на границата към Егри паланка.

Началник на войските в този район е бил капитан Кисов, командир на Струмский полк.

б) Дупницкий авангард:

Трета дружина от 3-ий Бдинский полк на капитана Христова в Слатино и Кочариново.

Четвърта дружина от същий полк на капитан Караиванова в Бобошево.

Първа батарея от I-ий артилерийский полк на капитан Гиргинова.

Дупницка опълченска дружина,

Един ескадрон от 3 жандармерийский конен полк [на] поручика Чавдарова.

Целий този отряд е бил под командата на флигел-адютанта на Н[егово] В[исочество] капитана Маринова, командир на 3-ий Бдинский полк.

За подкрепление на всички тези части, както разположените на западний, така и на южний фронт, не е имало наблизо никакви войски. Най-близко разположените до Западний корпус части са били:

а) Четвърта Пещерска дружина от Пещерский отряд, разположена в Пещера и

б) частите, разположени в Пловдив, а именно: две дружини от Софийский полк и 3–4000 души неустроени и неорганизирани милиционери и доброволци.

Останалите войски са разположени в Търново Сеймен, Ямбол и Казъл-Агач.

Всички обаче тези части, за да достигнат до Сливница, е трябвало да преминат само по обикновени пътища едно разстояние от 140 километра, което представлява пет обикновени или четири усилени прехода.

Ако разгледаме по-подробно това разположение, ще видим следующето:

а) на Сливницкий фронт, най-важний, който прикрива столицата на Княжеството, обектът на действията на сръбската армия, войските са твърде слаби. На първий ден от войната сръбската главна армия щеше да срещне едно твърде незначително съпротивление на фронта на настъплението си, а именно Царибродский отряд от една дружина и две чети опълчение. Смиловский отряд тука в разчет не трябва да се взема, защото против него ще действува сръбската конна (комбинирана) бригада. Сръбската главна армия (колона) не е могла да срещне значително съпротивление от Царибродский отряд и тя е могла [в] първий ден да достигне поне до входа на Драгоманското дефиле откъм Цариброд.

В този ден Западний корпус би успял за съсредоточението си да направи следующето:

а) да притегли една от дружините на Дунавский полк от Брезник в Сливница. Вечерта на този ден дружината би била в Сливница;

б) да притегли от София двете дружини от Дунавский полк, които дружини в същий ден [да] бъдат на Сливница;

в) да притегли частите от Кюстендил и Дупница, но тези части не биха успели в първий ден да пристигнат даже до Радомир, понеже им е трябвало да преминат едно разстояние от около 50 километра, и, най-после,

г) да се притеглят частите от Пловдив, които, като се пренесат по железницата до Сарамбей, биха могли да достигнат най-много до Ветрен, т.е. на едно разстояние от около 130 километра от Сливница.

Трънско-Врабчанский отряд [в] първий ден би успял да се задържи на позициите си, следователно, с нищо не биха се увеличили частите на главната позиция.

Следователно, на 2-ий ден, деня на дебуширанието на главната сръбска колона, частите на Сливница щяха да бъдат увеличени само с три дружини и една батарея от София.

На вторий ден вечерта, когато сръбската главна колона щеше да владее изхода от Драгоманско дефиле, войските на Сливница можеха да се увеличат само с Царибродский и Драгоманский отряди, които щяха да отстъпят после един бой в тези места. Частите от Кюстендил и Дупница можеха при усилено движение да бъдат негде между Радомир и Брезник. Смиловский отряд не можеше да достигне до Сливница, а Трънско-Врабчанский щеше да отстъпва към Брезник и най-много да достигне до това място.

На третий ден сутринта, когато сръбската главна колона можеше да се развръща свободно пред позицията на Сливница и даже да атакува тази позиция, ние щяхме да разполагаме за защитата ѝ със следующите войски:

7-ий Преславский полк	-	4 дружини
4 Плевенский полк	-	3 дружини
5-ий Дунавски полк	-	3 “
Доброволци	-	2 чети
Запасни роти	-	1 “
Опълченци	-	2 чети
Кавалерия	-	2 ескадрона
Артилерия	-	3 батареи

Следователно, за отбраната на позицията в този ден ние можехме да разполагаме с: 10 батальона, 1 запасна рота и 4 чети доброволци и опълчение, 2 ескадрона и три батареи. Всичко около 12 000 души и то при условие, че Царибродский и Драгоманский отряди биха отстъпили неразстроени и цели и биха били още способни за бой. Няма съмнение, че тези части щяха да бъдат твърде недостатъчни за отбраната на позицията против две поне сръбски дивизии с 18 батальона и 8 батареи, т.е. с двойни почти сили, които разполагат и с една дивизия в резерв.

Вечерта на този ден частите на Сливница биха могли да бъдат подкрепени с две дружини и една батарея от Дупница, но тези части биха били изнурени и малко способни за бой и с една дружина и една горска батарея от Смиловци, отстъпивши с бой. Следователно, ако сърбите предприемеха атака на Сливницката позиция даже на 5 ноември сутринта, то и в такъв случай на Сливницката позиция щеше да има само 13 действующи батальона с четири батареи и три ескадрона. В същий ден можеха да пристигнат на Сливница и частите от Трънский отряд, заедно с дружините от Кюстендил, но от Трънский отряд можеха и да не отстъпят на Сливница или даже ако отстъпеха там, то те ползa не можеха да принесат, защото заедно с тях щеше да пристигне и сръбската колона от Трън (Моравската дивизия), а дружините от Кюстендил можеха да пристигнат само при условие, че биха предупредили Трънский отряд. Иначе, те или щяха да приемат този отстъпающ отряд и да се слеят с него, или пак ако закъснееха, щяха да повърнат към София през Владайското дефиле. Следователно, и тяхната помощ на Сливница е била твърде съмнителна. Частите, които идеха от Пловдив и съставляваха първий ешелон, не можеха да пристигнат на Сливница по-рано от 6-ий ноември вечерта, като се вземе предвид разстоянието, което трябваше да изминат.

Този разчет за съсредоточаването на българските войски на Сливница е твърде верен и ако той е изпълнен по-добре, то това се дължи на неимоверните усилия, които [е] направил наший войник. От друга страна, за несвоевременното атакување на Сливницката позиция от страна на сърбите, дължи се много на храбростта на нашите малки отряди и на неправилните и бавни действия на сърбите, които не са могли да оценят, че в тази операция най-важното е било бързина в действията.

Главната сръбска армия пред началото на военните действия е разположена по следующий начин:

1) На крайний левий* фланг на стратегическото разположение на главната сръбска армия е бил разположен един батальон от XV полк от вторий позив. Един също такъв батальон е бил разположен в Балта Бериловци на пътя Пирот – Княжевац и е служил за связ между Нишавската и Тимочката армии.

2) На левий** фланг на стратегический фронт е стояла Конната бригада, разположена така: първи полк с щаба са в Крупец и е заемал границата от Тепош (Видлич) до Чиноглавци, а вторий полк линията от Чиноглавци на Сречковац, Планиница и Ялботина. Това разположение на бригадата е дадено на 12 октомврий едновременно с назначението ѝ да прикрива концентрирането на войските в Пирот.

В Пирот и околностите му са били съсредоточени три дивизии, а именно: Дунавската, Шумадийската и Дринската. Разположението на тези дивизии е следующето:

Дунавската дивизия е имала щаба си и XV полк в Пирот.

IX полк в селата пред Пирот в Градешница, Бериловци и Извор и един батальон в Чиниглавци.

Шумадийската дивизия е била разположена с щаба си в Пирот и селата Суково, Смърдан и Планиница.

Дринската дивизия е стояла зад Шумадийската в Расница, Суводол и пр.

Моравската дивизия е била разположена така:

Разделена на два отряда: Власински и Дъсчен кладе[н]ский. Власинский отряд, като е съставлявал най-десний фланг на стратегическото разположение, [се] е състоял от I пехотен полк, 2 батальона от I полк от II позив и една горска батарея. Тези части са се разположили отчасти по границата, гдето се е изпълнявала караулната служба, а отчасти във Власина, за прикритие пътя към Враня.

На Дъсчен кладенец и околностите му са разположени останалите части от Моравската дивизия, а именно: XIV пехотен полк е имал един батальон на аванпост от Преслоп до Равнище, а друг батальон от Равнище до Ракита. Третий пък батальон, заедно с една горска батарея, е стоял на местността називаема „Самара“. Тука е била разположена и първата полева батарея. Войските, разположени на тази линия, е командвал подполков[ник] Баялович.

Вторий действующ полк, първа полева батарея (9 см.), щабът на Тимочкий артилер[ийски] полк, саперната рота, санитарната рота и щабът на дивизията са били разположени при Калненский хан. На Рахов хан са стояли двете полски болници на Моравската дивизия.

Такова е разположението на сръбската Нишавска армия към обявлението на войната.

Ако сравним това разположение на сръбската Нишавска армия с разположението на българский Западен корпус, ще видим следующето:

---

* Първоначално е написано „десний“.

** Очевидно грешка, ако изхождаме от поправката, направена от автора на ръкописа в т. 1) по-горе.

Западний корпус, на когото общий състав не надминава 25 000 души, е разположен кордонно от полите на Балкана до Рилската планина и на всичкото това пространство там няма нито един значителен отряд, който би могъл да окаже сериозно съпротивление. На главната позиция (Сливницката), която лежи [на] главний път на настъплението на противника (на операционната линия), Западний корпус може, при най-големи усилия, да събере до 12 000 души. Това разположение силно е облекчавало задачата на сръбската Нишавска армия. На това разположение трябва да се гледа като неправилно само тогава, когато би било възможно да се убедим, че българското правителство, при всичкото си желание, не е могло да оттегли войските си от македонската граница, нито пък е могло заблаговременно да усили състава на Западний корпус, като намали войските в Южна България. Да утвърдяваме това е твърде трудно, защото още на първий ден от обявлението на войната, войските от македонската граница бяха снети и войските от Южната България потеглиха за София. Ако това е било възможно да се направи в този ден, не виждаме защо да не е могло да бъде направено напр[имер], на 27-ий октомврий, към което време беше явно, че сърбите ще обявят войната, в който ден те прекъснаха сношенията си с нашето правителство окончателно и извикаха секретаря на агентството си в София. Щом такива убедителни причини липсват, то разположението на войските на главний театър на военните действия е грешка непростителна, от когото и да е направена тя. Това лошо разположение на войските можеше да има най-печални последствия за Княжеството.

Разположението на сръбската армия, както виждаме, е съсредоточено. На операционната си линия те имат съсредоточени цели три дивизии и една кавалерийска бригада, т.е. силите им в това направление са почти в три пъти по-големи от българските. Само Моравската дивизия е разделена на два почти равни отряда и е разположена на значително пространство. Това ѝ разделяние и разположение я е правило да бъде сравнително слаба със силите, които ѝ са били противопоставени. Така напр[имер], на Власина тя е имала 6 батальона против един, когато на това място тя не е имала нужда от такъв значителен отряд, още повече, че този отряд и при пълен успех не би достигнал до значителни резултати. Той би окупирал Изворската околия, угрожавал би Кюстендил или Радомир, могъл би даже да окупира един или друг от тези пунктове, но всичко това не би принесло полза на сръбската армия, нито пък вреда за българската. Назначението на този отряд е било да прикрива десний фланг на армията и непосредствено на Моравската дивизия, а за това е бил достатъчен само един от полковете на II-ий позив, защото българите в тази страна имат само един батальон и един ескадрон, които в случай че даже успеят да навлязат в сръбска територия, не биха повредили на Моравската дивизия.

Това безполезно усилване на Власинский отряд, както казахме, прави Моравската дивизия слаба за решителни действия против Трън. Тази дивизия за действия на това място разполага само с 6 батальона, 3 батареи и един ескадрон, т.е. с около 5000 души, които са твърде недостатъчни за атакуването на Трънската позиция в случай, че Трънский отряд би съсредоточил пред Трън всичките

си сили. Това обаче не е могло да бъде вредно за Моравската дивизия в частност и за сръбската армия изобщо, едно, защото Трънский отряд в никой случай не [е] могъл да съсредоточи силите си пред Трън, защото в такъв случай, като е откривал тила си откъм Врабча, поставял се е в най-опасно положение и друго за това, че ако даже не би имало опасност за Трънский отряд откъм Врабча, следователно, този отряд цял би се събрал пред Трън, щеше само да задържи Моравската дивизия и повече нищо. Изходът на войната обаче не можеше да се реши под Тръна, а под Сливница. С паданието на Сливница Трънский отряд сам по себе си беше изгубен. При все това, трябва да забележим, че делението на Моравската дивизия трябва да се счита за погрешно, защото тя можеше да стане твърде нужна на Нишавската армия при една неудачна атака на Сливница и отстъпление на Нишавската армия от Сливница, което без малко щеше да се случи. Това деление на Моравската дивизия, при всичките първоначални успехи на Нишавската армия, все си остана вредно, макар и в малък размер. Тази дивизия дойде към Сливница в деня на решителний бой, когато шансите за успех станаха съмнителни, тя взе участие в боя, но беше решително отбита и услуга на армията тя не принесе.

Дивизията закъсня и закъсня за това, че беше разделена. Наистина, тука има грешка и в действията на Шумадийската дивизия, която атакува Врабча, но разделението остана неоправдано. Че дивизията не трябваше да се дели и че нямаше нужда да се усилва Власинский отряд, се доказва и от това обстоятелство, че тя при отстъплението си не се върна на Дъсчен кладенец и Власина, а отстъпи през Врабча на Пирот и остави Враня и Лесковец почти открити и българите не отидоха в това направление, а отидоха към Пирот, като се прикриха откъм Трън.

Може с увереност да се говори, че ако Моравската дивизия не беше разделена, ако на български Изворский отряд не беше придавано такова огромно значение, вследствие на което е и станало горното разделение, то изходът на боя на 7-ий ноември щеше да бъде друг. Най-напред, ако Моравската дивизия беше цяла, то на 6-ий ноември тя можеше да остави в Брезник два батальона, с които да се прикрива откъм Радомир, а с останалите още същий ден тя щеше да угрожава не само левий фланг, но и тилът на Сливницката позиция, които нямаше с какво да бъдат запазени. Неманието [на] достатъчни сили карат тази дивизия да се върне от Кривий колник в Брезник, да приеме бой с един нищожен отряд, да изгуби цял ден, да нощува в Брезник и едва на 7 ноември да тръгне за Сливница, като остави части да я прикриват от един незначителен и разбит от нея отряд. Това закъснявание беше достатъчно да даде възможност на българите да си прикрият фланга и тила и нещо повече, да накарат тази дивизия да отстъпи много по-рано от другите дивизии. Ето какви важни последствия могат да имат във време на война и малките, по видимому грешки.

Това по разположението на главните армии на воюющите страни пред началото на военните действия. Сега да преминем към разположението на сръбската Тимокска армия и български Северен отряд.

Трябва най-напред да забележим, че както сръбската Тимочка армия, така и Северний български отряд са достойни един на друг противници. Сръбската

Тимочка армия [се] състои от два действующи полка с три батареи и 1 ескадрон, които са способни за действия в полето. Останалите ѝ части, за изключение [на] обсадната артилерия, е съставена от войски от вторий позив, които са само едни излишни уста на театъра на военните действия, защото [се] състоят от хора почти необучени, съвсем недисциплинирани, без офицери почти и в организационно отношение кое-как скърпени. Решителни активни действия в полето с една подобна армия са почти невъзможни, ако тя би имала работа с действующите части на българската войска. Но за това пък съставът на български Северен отряд е бил такъв, че той никакво сравнение не е могъл да издържи със сръбската Тимочка армия. Този отряд [се] е състоял от отделни роти от запасните дружини на полковете, които дружини не са имали нищо друго, освен запасни войници, и от опълчение, което не е нищо друго, освен никога необучавани на военното дело селяни. От такъв елемент е сформирован или по-вярно, скърпен Северний отряд. Няма съмнение, че този отряд съвсем не е бил способен за каквито и да са действия в полето, но за действия в крепостта и укрепени пунктове при строго пасивна отбрана, той е могъл да бъде полезен. Такива два противника е трябва[ло] да изпълнят важни задачи: Северний отряд да брани крепостта Видин, а Тимочката армия да я атакува. Задачите на тези два отряда, взависимост от състава им, е трябвало да бъдат ограничени и прости. За колко-годе по-сложни действия тези два отряда са неспособни. Между това ние виждаме, че задачите на тези два отряда са значително разширени. На Тимочката армия се възлага да вземе Видин, да се обезпечи откъм Белоградчик и да продължи настъплението си според обстоятелствата към Търново или София. Това е задача, достойна за една много по-голяма и много по-добра армия. Наистина, тази задача по-нататък се ограничава в едно просто блокиране на Видин и пазение от Белоградчик и най-после се низвежда до една отбрана на Тимочката страна, но даването на една задача, която обема и много, и малко, е задача неопределена и командующий генерал може лесно да бъде увлечен в достижението на големи цели, които му рисуват едно блестяще бъдеще, имя, слава и пр., а увлечен от това той може да направи такива грешки, щото да компрометира достигането и най-малката цел от поставената задача.

Северний отряд отначалото носи названието Видинский и като че ли самото му название определя главното му назначение. В това време началникът на отряда разбира, че задачата му е да брани Видинската крепост и той употребява най-големи усилия в достигание на тази цел: поправя валове, разпорежда артилерия, организира крепостната отбрана и пр. Той се е помирил с мисълта да се затвори в крепостта и се старае да сформирува един какъв-годе отрядец, който да стои вън от крепостта и да тревожи о[б]саждающий противник и пр. Но в скоро време отрядът е преименован от Видинский в Северен. Това наименование лети самолюбието на началника, за него се явява широко поле за действия от Дунава до Балкана. Той се чувства самостоятелен началник, главнокомандующ в този край. Той вече не се задоволява с една отбрана на Видинската крепост, той си рисува сложни операции, победи, навлизание в Сърбия и пр. Незначителността на отряда тука не бърка, това лесно ще се устрои. Ако във Видинский окръг населението

ще даде 10 хиляди опълченци, ако е възможно то да се въоружи, то защо това опълчение да е неспособно да се бие. Мисъл превъзходна и началникът на отряда се заема за работа. Явяват се на скоро време отряди: Брегoвски, Кулский, Белоградчикский, Берковский, летучни и главен резерв и освен това гарнизон в крепостта. Даже началникът на отряда вече си е обмислил и план за действията и дотолкова се е увлякъл във всичко това, че той вижда успех не само в отбраната на крепостта, но и в едно навлизание в Сърбия. В тази своя увереност, или по-добре ще кажем радост в своето собствено творение, началникът бърза да увери и началството без да мисли, че го въвежда в едно заблуждение, че без да мисли, че от всичко това ще последват горчиви разочарования. Така напр[имер], войната е обявена, началникът на отряда чака сърбите, но те не се явяват. Това радва началника и той вярва, че сърбите ще се отбраняват и на 3 ноември в 8 ч. и 55 минути сутринта той телеграфически пита В[оенното] м[инистерст]во „може ли, ако сърбите настъпват към Цариброд да организира отряд за настъпление [към] Сърбия“. Военний министър му отговаря: „Очевидно е, че досега сърбите в тукашний район действуват настъпателно, а във Видинския отбранително. Затова Ваший отряд трябва да открие действията си и начене настъпление, за да отвлече техните сили“. В горната си телеграма началникът на отряда казва: „По границата всичко [е] спокойно. Войниците горят от желание за бой“.

Този отговор на В[оенното] м[инистерст]во, види се, или не е бил получен или не е бил достатъчен, защото в същий ден началникът на отряда в 10 ч. 25 м. пред обяд отново дава на началника [на] Щаба на армията следующата телеграма № 474: „Моля, убедително разрешете ми най-скоро да навляза в Сърбия. Шанси най-големи за успех“. Тази телеграма е оставена без резолюция. Чудно е наистина това искание на един началник на самостоятелен отряд. Войната е обявена и никой не е и мислил да задържа началника на отряда да не навлиза в Сърбия, още повече, при най-големи шанси за успех. Това разрешение, ние мислим, не е нищо друго, освен едно самоизлъгване, насочено да излъже и другиго и да стане вече престъпно.

Доколко шансите на успех са били най-големи, се вижда от това, че в същий ден сърбите заемат Кула, а опълченците от този отряд, които горят от желание за бой, са бити, разбити и разпръснати по всички страни. Това показва, че сведенията на началника на отряда са били твърде недостатъчни. В боя под Кула на следующий ден взема участие главний резерв и летучни отряд, но биват разбити. Началникът на отряда е окончателно разочарован и той почва да проси за помощ и да се ограничава с пасивни действия, а на 8 ноември той е дотолкова разочарован в своето опълчение, щото подава на В[оенното] м[инистерст]во една такава телеграма, щото ние не смеем да я напечатаме. Целий свят е крив на началника на отряда и защо? Защото опълчението не могло да се бие, защото отстъпвало и се разпръсвало. Цялото население на Видинский окръг е виновато и пр. А между това, нито опълчението е виновато, нито населението на окръга, а е виноват началникът на отряда, който, като не си е дал труд да изучи войските си, задал си е важност и големи цели.

От една страна, неточното определяние [на] задачата на Северний отряд и недаването [на] една ръководяща инструкция от надлежното място за действията на този отряд, а от друга, самостоятелността на началника на отряда в избирание [на] начина за действията, преценяването на своите сили, неоценяването [на] силите на противника, а всичко това, като съставлява неразбирание на обстановката, става причина, щото началникът на отряда да предприеме едно невярно организирание на силите си и едно неправилно разположение на отряда, което разположение, ако сърбите действуваха по енергически, можеше да бъде гибелно за отряда. Разбира се, че ако сърбите излезеха победители под Видин и даже ако превземеха тази крепост, то с това нямаше да се реши изходът на войната, но вредата нямаше да бъде незначителна. В една телеграма ние срещаме едно стремление на Военното министерство да изправи някои грешки в организационно отношение на Северний отряд. Военното министерство не поддържа взгляда за смесването на опълчението с другите части, но началникът на отряда не се съгласява с това; той указва, че неговите опълченци след няколко дена няма да стоят по-долу и пр. и Военното министерство оставя в това отношение началника на отряда свободен, но след няколко дена началникът на отряда сам се разочарова в своите опълченци до най-висока степен, оплаква се от тях и ги нарича с имена, каквито опълченците никога не са заслужили. А всичко това, повтаряме, е следствие от увлеченията на началника на отряда – от непознаването на войските си. Благодарение на всичко това разположението на Северний отряд е неправилно, както това ще се види по-долу.

Това разположение е следующето:

1) Началникът на отряда е разделил Северний театър за военни действия на пет отбранителни участъка, а именно: Брегoвский, Кулский, Белоградчикский, Берковский и Видинский или Крепостен.

2) На всеки от тези участъци са разположени отделни отбранителни отряди, съставени от запасни войници, доброволци и опълченци.

3) Сформирован е главен резерв за всички тези отряди пак от опълченци и запасни войници.

4) Сформирован е отделен отряд, наречен Летучий.

Съставът на тези отряди е следующий:

1) Брегoвский отряд е имал 2 роти (515 ч[овека]) запасни, 400 опълченци и 312 души доброволци. Всичко 1227 души.

2) Кулский участък: 327 войника запасни, 800 опълченци и 312 доброволци. Всичко 1439 души.

3) Берковский участък: 220 запасни войника (1 рота) и 1000 опълченци. Всичко 1220 души.

4) Крепостний участък: 2020 войника, 2500 опълченеца, 208 артилеристи и 73 души пионери и 60 души кавалеристи.

5) Главний резерв [се] състои от три дружини с по 5 роти, от които 1 от запасни войници и 4 опълченски.

6) Летучий отряд [се] състои от 4 запасни роти, една 6-ти орудейна четирифунтова батарея и един жандармский ескадрон.

Целий отряд [се] състои от:

а) запасни войници	-	4582 запасни войника
б) доброволци	-	624 души
в) артилеристи	-	208 “
г) кавалеристи	-	164
д) пионери	-	73
Всичко войници и добров[олци]		5651
Опълченци		7300
	Всичко:	13 951*

По участъчно тези войски са били разположени по следующий начин:

1) В Бреговский участък: войски от този участък (1 рота и 200 души опълчение) са държали пикети от Раковица до Шиниково. Една запасна рота и 200 души опълченци са стояли на позиция при Гъмзово, Теяпово и Гърци. Доброволците са били разположени в Реброво**.

2) Кулский участък се простирал от Шиниково до Раковица. Тука е била разположена една рота и 800 души опълченци. Границата се е охранявала от пикети, а главните сили са стояли в гр. Кула.

3) Белоградчикский участък обнема пограничната полоса от Раковица до Чипровци. Тука са били разположени 160 доброволци на прохода „Св. Никола“ и пикети по границата; главните сили са стояли в Белоградчик.

4) Берковский участък обнема полосата от Чипровци до Петрохан. Охраната на границата е възложена на пикети, а запасната рота е стояла на Петрохан.

5) Главний резерв е бил разположен между селата: Бяла, Лагошевци, Владиченци и Шипот. Тука е разположен и Летучий отряд.

Както виждаме, различните участъци имат различно значение за военните действия, а между това всички отряди на тези участъци имат еднаква сила и устройство. Когато, ако беше направена вярна оценка на тези участъци, то разположението щеше да бъде съвсем друго. Берковский участък напр[имер], е могъл да бъде наблюдаван само от незначително число опълченци. Щеше да бъде поправилно, ако всичкото опълчение или по-голямата му част беше съсредоточена в Белоградчик. Тогава гарнизонът на този важен пункт щеше да бъде много по-значителен и щеше да застави противника да отреди по-голям отряд, за да се обезпечи откъм тази страна.

Бреговский участък можеше да има по-малко войски, понеже сериозно настъпление от тази страна не е могло да се очаква. Един успех от страна на сърбите при Брегово или Гъмзово не би могъл да има решителни резултати. Отрядът е могъл да отстъпи в крепостта и да бъде поддържан из нея. Главний път за настъплението на противника е Зайчар – Кула – Видин и в това направление началникът на отряда трябваше да съсредоточи всичкото си внимание, за да задържи главните сили на противника. Пред Кула именно трябваше да бъде събран по-голям отряд,

* Вярната сума е 12 951.

** Първоначално авторът е написал „при Брегово“, но го е задраскал.

на който да се даде най-добра организация, като се състави от най-добрите войски. Един отряд от 3–4000 души в укрепена позиция с надлежно охранение можеше да задържи противника на значително време. Този отряд при отстъплението си можеше свободно да отстъпи във Видин, като отдели от себе си летучий отряд и му даде направление на Акчар или Чорлево. Отстъпающите към Видин можеха още не на едно място да задържат противника, който щеше отново да се раздели, за да прати част и против летучий отряд. В крепостта в това време можеха да останат опълченците и една запасна дружина, които всякога можеха да противодействуват на едно настъпление от Брегово, което не можеше и да стане, догдето не се наближат главните сръбски сили. Но това не е направено, отрядът е разхвърлян на дребни части, пръснати на значително разстояние, следователно, на всяко място слаби. Началникът на отряда се помъчил на 4-ий ноември да изправи грешката, но е било вече късно и пътят Кула – Видин е останал открит за сърбите, както това ще видим при излаганието хода на военните действия.

Съсредоточението на сръбската Тимочка армия и разположението ѝ към обявлението на войната е следующето:

Тимокската дивизия, която [се] състои от XIII, XIV и XV полкове, Тимочкий артилер[ийски] полк и пр., се е мобилизирала в Ниш, а не в своята дивизионна област и затова именно някои от нейните части са придадени към други дивизии. Напр[имер] XIV полк е отишъл към Моравската дивизия, а XV полк в Дунавската.

Тимокский артилерийский полк е бил придаден с две полеви батареи на Моравската дивизия. При обявяването на мобилизацията само XIII полк се е върнал в Княжевац, гдето се е мобилизирал, и две полеви батареи от Тимочкий полк. В замяна на това на тази дивизия е бил даден III-ий полк, който инак принадлежи на Моравската дивизия, и 1 батальон от VIII-ий полк от Дунавската дивизия и една горска батарея. Следователно, тази дивизия като организационна единица е била разстроена. Към тези войски са били придадени още и VIII, IX и XIV полкове от II позив в четирибатальонен състав и 2 ескадрона от II позив и 1 ескадрон от първий позив. Освен това, на тази армия е била придадена и крепостна артилерия от две 15 см. орудия дълги и 2 – 15 см. къси, шест 12 см. орудия и четири 12/см. мортири. Всичко – 14 орудия.

Разположението на тези части е следующето:

Армията е разделена на два бокови отряда и един главен отряд. Боковите отряди са били разположени на Св. Никола и Неготин.

В Неготин е разположен Тимокский отряд, който [се] състои от VIII и IX полкове от II позив, а XIV полк от II позив образува Княжевацкий отряд и е разположен с 1 батальон на Св. Николский проход, а с 3 батальона на Кадъбоазки проход.

Главните сили на армията са били разположени в Зайчар и то по следующий начин:

а) на десний фланг в селото Пърлита XIII-ий действующий полк, а зад него в с. Гърляно втората полева батарея и санитарната рота;

б) в центъра на пътя Зайчар – Връшка чука в Зайчар: един батальон от VIII

полк, 1 батальон от XIII полк [от] II позив, обозните части, дивизионната муниционна команда и 1 полевой лазарет;

в) на левий фланг в селото Велики извор: III действующ полк, пионерната рота и инженерното депо. Кавалерията е имала охранителна служба.

Върху това разположение няма какво да се каже, освен че и то е много разтегнато и разпръснато, което е правило Тимочката армия слаба за решителни настъпателни действия, защото е било нужно да се губи време за съсредоточавание; то я е правило слаба и в отбранително отношение, защото кордонното разположение е могло да бъде на всяко място прекъснато. Това разположение на Тимочката армия като че ли предрешава въпроса за една пасивна отбрана от страна на тази армия*.

Военни действия на главний театър

Предварителни разпореждания на вою[ва]щите страни

Както знаем от изложеното дотука, причините за обявлението на войната от страна на Сърбия бяха изкуствено създадени в най-затънтената част на главний театър на военните действия, във Власинский край. Начинът за създаването на тези причини ние изложихме, но в потвърдение на всичко това считаме за не излишно да приведем тука още и следующите данни:

На 30 октомврий началникът на Моравската дивизия телеграфира на началника на Власинский отряд: „Не е невероятно, че българите ще ни нападнат нечаянно“, и му се предписва да вземе мерки за предосторожност и да разпореди своите части така, щото те да бъдат готови да отбият нападението. При това, в същата телеграма е добавено: „Тъй като българите всеки ден повреждат границата и нападат войниците на наша земя, то и той, Гайнович, да не бъде въздържлив и да не се стеснява и да отговаря така, както воинската чест и длъжност изискват“.

Това е равносилно с една заповед за предизвикателни действия. На следующий ден Гайнович е открил вече действията и на началника на дивизията той е отправил следующето донесение: „Тази сутрин, в 7 ч. 30 м. българите захванаха бой, който и досега трае, без артилерия, между Панчин гроб, Букова глава и Гю…** чука. Борбата трая цял ден с прекъсвания и усилвания. Убити и ранени нямаме, а за българите – не се знае“.

Това донесение е дадено в 11 1/2 часа пред обяд, а в него се говори, че борбата е траяла цял ден. Не е ли приготвено това донесение още на 30 октомврий?

В 4 часа после обяд е пратено следующето донесение до началника на дивизията: „Престрелката още трае. Два войника ранени. У българите има убити и ранени, но колко – не се знае. По слухове, българите са получили артилерия, но днес не действоваха. Моля за подкрепление, колкото е възможно по-скоро. Охраняваното

* Следващите страници от 499 до 521 са чернови на записки и таблици с данни за продоволствие и имущество на българската войска, които авторът е ползвал при изложението.

** Листът е скъсан и наименованието не се чете.

пространство е голямо, войските – малко, както за настъпление, тъй и за отбрана“. На това донесение началникът на дивизията телеграфира: „Вашите днешни телеграми са кратки, не се вижда от тях дали българите са излезли от своите позиции, за да ви нападнат и в какви сили са. Друг път по-пространно явявайте, защото това е твърде важно“. Това не е нищо друго, освен да се изиска потребното донесение.

В 5 часа и 45 минути същий ден началникът на Моравската дивизия е телеграфирал на в[оенния] министър за донесенията, получени от началника на Власинский отряд, но какво е съдържанието на тази телеграма, не ни е известно. След получаването на тази телеграма е свикан Министерский съвет, на който и е решено обявяването на войната.

В същата вечер на началниците на дивизиите е съобщено, че войната ще бъде обявена същата нощ, че Кралят, като главнокомандующ ще пристигне в Пирот в 7 часа сутринта, гдето трябва да го чакат началниците на дивизиите и командирът на Конната бригада.

Едновременно с горното разпореждание, военний министър, като началник [на] Щаб на армията е дал още следующата заповед:

„Началникът на Тимочката войска, ако е готов, да изпълни още утре своята задача или колкото е възможно по-скоро и да извести Главната квартира.

Началникът на Моравската дивизия утре да почне настъплението към Трън и по възможност да заеме този град. Да се обърне внимание на неговото дясно крило. По-нататък от Трън да не отива, догдето не открие связ с войските, които от Пирот ще настъпват към Трън.

Началниците на дивизиите и Конната бригада, които са в Пирот, към 7 часа сутринта да приготвят своите части така, щото да могат да отидат там, гдето ще бъде наредено.

[Като] се мине границата, с жителите може да се постъпя […], но против тези, които би се отнасяли към войската неприятелски, най-строго да се постъпя и нищо да не се жали.

Относително изпълнението на задачите комендантите и подкомендантите трябва в предприятията си да бъдат осмотрителни, но това, което предприемат, да го извършват с най-голяма енергия. Твърде е важно още при първото стълкновение да се обезпечи успех. Българите са въобще дръзки и безобразни, но без юначество“.

В основание на тази заповед началниците на дивизиите още същата вечер правят нужните разпореждания и отдават диспозиция за действията на 2-ий ноември. Диспозиции и разпореждания, собствено, са дадени само в Дунавската и Моравска дивизии.

На Дунавската дивизия, която е разположена в селата пред Пирот, е дадено следующето разпореждание:

Указва се на дивизията, че през нощта ще бъде обявена война на българите и че дивизията на утрешний ден ще трябва да заеме Цариброд и ще форсира Драгоманский проход и че дивизията към 7 часа сутринта трябва да бъде готова за поход и затова заповядано е да се изпълни до 7 часа сутринта следующето:

а) IX действ[ащ] полк и XIX гвардейский батальон да се съберат у Чиноглавци, готови за настъпление. Батальонът, който се намира у Чиноглавци, да остане на позицията си до второ разпореждане;

б) VII-ий актив[ен] полк да се събере при Суковский мост вляво от шосето, а с първий си батальон да премине през Сретковци и да се построи под височината „Костреша“;

в) XV актив[ен] полк да се построи в сомкнута колона срещу селото М[али] Йовановац, между селото и Софийский път;

г) Дунавский артилер[ийски] полк да се построи зад XV-ий полк в дивизионна колона;

г)* ескадронът от дивизионната кавалерия да отиде в Чиноглавци в разпореждането на командира на IX полк. Пионерната и болничарска роти да се разпределят по взводно между полковете.

Инженерното депо да остане в М[али] Йовановац, а муниционната колона в Бериловци.

Возарский полк да остане в Сопот – зад Пирот.

За Моравската дивизия са направени следующите разпореждания:

Началникът на дивизията, като е получил горната заповед от в[оенния] министър, телеграфирал е на началника на Власинский отряд подполковника Гайновича за обявлението на войната и му съобщава, че той, началникът на дивизията, утре рано ще настъпва към Трън и ще гледа да го заеме, а пък нему, началника на Власинский отряд, указва, че ако и той не може да действува настъпателно против българите, които са срещу него, то поне да събере в най-сгодно, централно положение своите части и да задържа противника. Но той мисли, че с 5 батальона и една горска батарея е възможно да се направи това (да се действува настъпателно), па макар противникът и да е по-силен. Между това, рекомендува му се да следи българите и за движението им и, като забележи, че те отстъпват, да ги нападне и да върви подире им; нарочно да гледа утре да ги забавлява и с това да побърка за пращание [на] български части към Трън.

На командира на XIV полк, който стои на Дъсчен кладенец, се заповядва: полкът, заедно с трета полска и втора горска батареи и ескадрони, на разсъмвание да заеме командующите висоти над Дъсчен кладенец, по направление към Трън. Това нападение да извърши ненадейно, още повече, че това е възможно, защото противникът е твърде слаб на своите позиции. Всички тези части ще образуват авангард под командата на командира на XIV полк, който, като заеме указаното положение, да чака заповед.

На командира на II пехотен полк е предписано да тръгне заедно с полка и другите части към Калненский хан за Дъсчен кладенец в 6 1/2 часа сутринта.

Тези са предварителните разпореждания, които са направени в горните две дивизии.

Обявяването на войната завари българите неготови и при едно разпръснато

* Буква „г“ е повторена в ръкописа.

положение. Донесенията, които се получаваха от границата от 27-ий октомврий показаха, че обявяването на войната ще последва в непродължително време. Тези донесения се предаваха в Щаба на армията и Военното министерство, но българското правителство се занимаваше с чернилна война. На 1-ий октомврий* началникът [на] щаба на Западний отряд лично е доложил военному министру за произшествията в Изворский отряд и е изказал своите опасения за обявяване [на] война. Но военний министър е изказал съмнение в това. Никакви разпореждания за усилване [на] Западний корпус не са били направени. Увереността на правителството в това, че сърбите няма да ни обявят война, защото няма да им позволят, е приспива[ло] деятелността на Щаба на армията; тази увереност се е отразявала върху Западний корпус. Доколко тази увереност е била голяма, се вижда още и от това, че командирът на Западний корпус още на 28 октомврий е заминал заедно с помощника на началника на корпусний щаб по обиколка на границата и частите, разположени по нея. По такъв начин към вторий ноемврий никой не е очаквал обявлението на войната. Към два часа през нощта началникът на корпусний щаб е получил от военний министър един конверт с надпис „твърде спешно“, а в конверта е била приключена телеграмата, с която се обявява войната. Никакви други указания или разпореждания не са били дадени. С получаването на тази телеграма началникът на корпусний щаб се отправлява на Софийската телеграфна станция, за да направи нужните разпореждания до началниците на отрядите. Заповядано е било, щото всички началници на отрядите, с които е имало телеграфно съобщение, да се явят незабавно на съответствующите станции, а догдето това се извърши, повикан е на станцията командирът на Дунавский полк капитан Блъсков и му е заповядано да приготви незабавно двете си дружини и да тръгне за Сливница, гдето като старши ще бъде назначен за началник на Сливницката позиция. В едно незначително време и почти едновременно се получаваха известия, че началниците на отрядите чакат на съответствующите телеграфни станции. В това време се получи от Пловдив една записка, с която Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий поздравляваше командира на корпуса с войната. Отговори се, че командирът на корпуса е в Извор и че записката ще му се предаде незабавно. На явившите се на съответствующите телеграфни станции началници на отряди е била предадена следующата телеграма: „Войната със сърбите е обявена от днес, събота, 6 часа сутринта. Разпоредете се да се съобщи на съседните отряди“. Такава телеграма е дадена в Дупница, Радомир, Кюстендил, Трън, Цариброд и Сливница. На околийските началници в Бучино и Извор е дадена същата телеграма, за да я предадат до отрядите в Божица и Славиня. На околийский началник в Извор е заповядано да прати конни стражари, които да достигнат майора Гуджева и да му предадат телеграмата от Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий.

След това на началниците на отрядите е било заповядано, след като направят своите разпореждания, отново да се явят на станциите, за да им се дадат по-нататъшни указания. По отрядите са дадени следующите указания:

* От контекста на изложението се разбира, че авторът на ръкописа е имал предвид 1 ноемврий.

1) На началника на Изворский отряд капитан Филипов – да се държи до последна крайност и само при голяма опасност да отстъпва към Радомир, като задържа противника навсякъде, гдето това се окаже възможно. Съобщено му е, че ще бъде подкрепен с една дружина от Кюстендил.

2) На началника на Кюстендилский район капитан Кисов е заповядано да снеме една дружина от македонската граница и да я прати бегом в Извор. Тази дружина се е назначавала да по[д]крепи Изворский отряд. Началникът [на] щаба на корпуса при пращането на тази дружина в Извор е разчитвал, че ще може да се отбие Власинский отряд и ще може да се угрожава на фланга на войските, които биха настъпвали към Трън и с това би се помогнало на Трънский отряд. Това обаче е едно увлечение, което на следующий ден е поправено.

3) На командира на Бдинский полк капитана Маринова е било заповядано да притегли в Дупница двете си дружини от македонската граница и да ги замести с опълченци, както и ескадрона на поручика Чавдарова, който дотогава се намираше на Кочариновската линия. В същото време началникът [на] щаба на корпуса заповядва капитану Маринову да предаде командуването на полка на старший офицер, а сам да се отправи на Врабча за началник на позицията. В записката затова началникът [на] щаба на корпуса е указал на капитана Маринова, че Врабчанската позиция има особено значение и че капитан Генев, в качеството си [на] началник на отряда, не ще може да ръководи действията на двете позиции: Трънска и Врабчанска. Началникът [на] щаба на корпуса е имал предвид да раздели Трънский отряд на Врабчанский и Трънский и това го е подбудило да назначава капитана Маринова за началник на Врабчанската позиция, който, като [по-]старши от капитана Генева, би трябвало да вземе командуването на отряда. Но, освен това, трябва да забележим, че началникът [на] щаба на корпуса, при увеличаването [на] състава на отрядите, в които случаи често се е явявал старший началник, не се е придържал о правило[то], че старший трябва да бъде и началник, а гледал на въпроса така, че началникът на отряда, който е бил назначен по-рано, е имал възможност да изучи местността, съставил си е план за действията и пр. и че новоявивший се началник, като не е могъл да бъде заблаговременно запознат нито с местността, нито с обстановката, не е могъл да направи правилни разпореждания. Затова именно на старшинството не е обръщано внимание и трябва да кажем, че претенции в това отношение не е имало, догдето опасността е била в силата си. Трябва да забележим, че в критическите минути на нашето офицерство не е минавала през ума мисълта за каквито и да е претенции. Такова нещо се появява вече след свършването на военните действия и то по причини, които отпосле ще обясним.

4) На началника на Трънский отряд капитана Генева е заповядано да притегли частите от Филиповци и Брезник, но наставления особени не са му дадени, защото още на 13-ий октомврий, когато той е бил назначен за началник на отряда, нему са били дадени от началника [на] щаба на корпуса указания за начина на действията и му е било обърнато внимание на значението на Врабчанската позиция. Още тогава началникът [на] щаба на корпуса, като е имал предвид, че Трънский отряд може да бъде поставен в твърде опасно положение откъм Врабча, заповядал на

началника на Трънский отряд да изследва за всеки случай долината на р. Глоговица и пътищата за случай, че би станало нужда да отстъпи от тази страна.

5) На началника на Царибродский отряд е било заповядано да се отбранява, колкото е възможно по-упорно, да разведва за силите на противника, за направлението на движението му и само в крайна нужда да отстъпва на Драгоман. Понеже се е имало предвид, че сърбите ще настъпят на Цариброд със значителни сили, но че те няма да пуснат значителни сили в Драгоманский проход, а ще се погрижат да го обходят отдясно и отляво, то на началника на Царибродский отряд е заповядано да предаде на капитана Букурещлиева, който с една запасна рота и три чети опълчение заемаше в това време селата: Желюша, Гоин дол, че той трябва внимателно да следи за противника и да отстъпва и то само в крайна нужда, не през Цариброд и Драгоман, а по долината на р. Лукавица към Невля или Вишан. Това е направено с цел да се следи за тези части, които неприятелят би насочил по дясната страна на Драгоманский проход към Габер – Сливница. Този твърде незначителен отрядец наистина не би бил в състояние да окаже някое съпротивление, но той би освещавал местността и кое-какви твърде необходими сведения за движението на противника би доставил. Заповядано е, така също, да се предаде капитану Букурещлиеву, че ако по хода на действията не ще му бъде възможно да отстъпи по долината на р. Лукавица, то в ник[ак]ъв случай да не отстъпва на Врабча.

5)* На Драгоманский отрядец е било заповядано да се държи най-упорно, а на началника на Сливницката позиция да изпрати в Драгоман една полубатарея и една дружина от Плевенский полк. Назначението на Драгоманский отряд е да приеме на себе си отстъпающите от Цариброд части и по възможност да задържи противника по-дълго време пред Драгоманский проход.

6) На началника на Сливницката позиция беше телеграфирано да изведе всички части на позицията и да заеме най-важните пунктове и да доноси за всички получени сведения и направени разпореждания. Нему е било заповядано да се разпореди да се предаде на началника на Смиловский отряд капитан Бахчеванов, че той трябва да се държи упорно, да разведва и само в случай на нужда да отстъпва на Сливница.

6) В Радомир и Брезник е било телеграфирано, щото дружината от 5-ий Дунавский полк форсировано да върви към Филиповци зад Брезник.

Всички тези разпореждания са направени до 6 часа сутринта.

В същий ден Щабът на армията от Пловдив прави разпореждание, щото две дружини от Софийский полк и една от Пловдивските доброволчески дружини на кап[итан] Г. Николаева да се присъедини към полка и да тръгне за София, а така също и за другите части, които е трябвало да се превозват по железницата. Щабът на армията, след като е направил нужните разпореждания, тръгва за София.

След това началникът [на] щаба на Западний корпус прави разпореждания за притеглюването на частите от Кюстендил и Дупница към Сливница, а именно:

На капитана Кисова в Кюстендил е телеграфирано да изпрати четвърта дру-

* При номерирането в ръкописа точки 5 и 6 са повторени.

жина и запасната [рота] от Струмский полк за Радомир, като му е указано, че дружините трябва да вървят безостановъчно.

В Дупница на капитана Маринова е телеграфирано да отправи двете дружини от Бдинский полк, батареята на капитана Гиргинова и ескадрона на поручика Чавдарова за Радомир, Брезник и Сливница, като е указано, че батареята е по-добре да премине през София за Сливница.

Всички тези разпореждания са изпълнявани с неимоверна бързина, без всякакви разсъждения, искания и пр. Така напр[имер], капит[ан] Маринов на 2 ноември в 7 часа сутринта, в отговор на заповедта да изпрати частите за Сливница, отговаря: „Разпоредих се: Трета дружина, батареята и ескадронът тръгват. Сам тръгвам в 10 часа за Трън. Тука остава Караиванов. Освен 5 фурни за сухари, всички останали ще вадят хляб“. Това наистина е много бързо. Същото е и в Кюстендил, а как пътуват дружините, с каква удивителна бързина, ще видим на свое място.

После всички тези разпореждания щабът на корпуса трябваше да чака първите донесения за преминаване на границата и за почването на военните действия. Такива донесения почват да пристигат едва към 12 часа през деня.

Да проследим сега военните действия по денно.

Вторий ноември

Както видяхме от изложеното по-горе, на 2-ий ноември в 6 часа сутринта сръбската армия трябваше да почне действията си. На началниците на дивизиите е бил известен планът за действията и те още на първий ноември вечерта са направили най-нужните за това разпореждания. На 7 часа сутринта началниците на дивизиите са били длъжни да дочакат главнокомандующий в Пирот, да получат нужните заповеди и да почнат действията.

В определеното време Кралят е пристигнал в Пирот, държал е военен съвет и тука е съставена диспозицията за цялата армия.

Ето тази диспозиция:

Моравската дивизия ще премине границата със задача да превземе Трън и да открие связ на Шумадийската дивизия, която ще настъпва по пътя Пирот – Трън.

Конната бригада с първий конен полк, три ескадрона от вторий конен полк, XIX гвардейский батальон и IV батарея от Шумадийский артилер[ийски] полк ще премине границата при Одоровци и ще настъпва към Станянци, така щото до вечерта да заеме линията Станянци – Извор. При своето настъпление ще държи связ с частите от Дунавската дивизия, която ще заеме Цариброд и ще настъпва до селата Калотина и Вишан. Така също ще държи связ и с батальона от II позив, който ще варди и наблюдава за пътя Ржана – Комщица. Според нуждата Конната бригада ще помага на Дунавската дивизия в изпълнението на задачата ѝ.

Дунавската дивизия ще премине границата при с. Милойковци и Гоин дол и ще заеме Цариброд и ще се старае да достигне до Калотина – Вишан и по такъв начин да завладее входа в дефилето Драгоманско. При настъплението си ще държи связ вляво с Конната бригада, а вдясно с Шумадийската дивизия.

Шумадийската дивизия ще премине границата при с. Планиница и Горна Държина, ще заеме височината Кукла при Бански дол и ще гледа до мръкване да достигне до Бел камик и да открие връзка с Моравската дивизия по пътя към Трън. При настъплението си дивизията ще държи връзка с Дунавската дивизия вляво. На Шумадийската дивизия се придава един ескадрон от II-ий конен полк.

Дринската дивизия остава в резерв и като такава ще се събере до 4 часа после обяд при Суковский мост. Според нуждата тази дивизия ще попълни празнината, ако такава се окаже помежду Дунавската и Шумадийска дивизия с един свой отряд. Нужний обоз да се предаде на дивизиите и Конната бригада, а останалите кола да се държат назад на известно разстояние.

Главнокомандующий до 12 часа пред обяд ще бъде в Пирот, а после на Суков мост, където и да се пращат всички известия.

Сега да преминем към изпълнението на тази диспозиция, като почнем от тези части (колони), които са насочени против главний обект на действията.

Бой под Цариброд

Българский Царибродский отряд към деня на обявлението на войната, както знаем, [се] състои от четвърта дружина на Плевенский полк, един ескадрон от 3-ий конен жандармски полк, една запасна рота от Софийский полк, Царибродско опълчение и три чети Брезнишко опълчение. Началник на този отряд е командирът на дружината капитан Попов.

Към вторий ноември този отряд е бил разположен по следующий начин:

1) Жандармский ескадрон, който е имал 124 конника, е бил на границата и е носил охранителната служба. За тази цел ескадронът е имал 24 души на аванпости при Гоин дол, един пикет в Петерлаш и един пикет при Паскашия. 24 войници са носили пощенската служба. Останалата част от ескадрона (61 человека) са били разположени в Цариброд.

Плевенската дружина е била разположена в Цариброд, както и опълчението.

Пограничната служба е носена от застави чрез патрулирание. Аванпостно разположение няма.

Заставите са били поставени на по-главните позиции. Запасната рота от Софийский полк и Брезнишкото опълчение, всички под командата на капитана Букурещлиева, са разположени в селата Грапа, Бански дол, Власи и Държина.

Началникът на Царибродский отряд, като получава телеграмата, с която му се съобщава за обявяването на войната, събира дружината, ескадрона и опълчението в 4 часа сутринта по тревога пред Цариброд и прави разпореждане за заемането на позицията. В същото време прави разпореждане да се извести за това и капитан Букурещлиев, който с частите си, както виждаме, стои далече от Цариброд – на пътя Пирот – Трън.

Преди да разглеждаме разпорежданията на началника на отряда, да видим какво е могъл да направи началникът на отряда.

Началникът на отряда, както виждаме, разполага с една дружина, 2 чети

опълчение и един ескадрон за борба пред Цариброд. Частите на капитана Букурещлиева той не е могъл да притегли, защото в такъв случай той съвършено би открил левий си фланг. С такива малки сили не е и мислимо да се мисли за една сериозна отбрана. На началника на отряда е предстояло да заеме една позиция пред Цариброд с цел да накара противника да се развърне, да разузнае доколкото може силите му, направлението на движенията му и намеренията му, да се постарае да го задържи, без да се залавя за упорен бой, и после да почне отстъпление на Драгоман, като се старае да задържа противника всякъде, дето е възможно.

Главний път за настъплението на противника естествено е пътят Суков мост – Цариброд, по долината на Нишава. Този път минава по едно дефиле, по което протича и р. Нишава. Вдясно от пътя и реката се възвишават цял ред висоти със стръмно падение към реката; вляво е същото, с тази разлика, че висотите са по-малки и наклонът им към р. Нишава [е] много по-слаб и по-достъпен. Висотите от дясна страна към Цариброд се извиват и образуват една дъга, обърната към север и запад. На краищата на тази дъга са разположени Цариброд и Калотина. На два километра пред Цариброд се захваща долината на Калотинската река, която долина отива в перпендикулярно направление на Нишавска. Тука, при вливането на реката Лукавица в р. Нишава, се свършва един отрог, който се захваща от Драгоманските висоти и който образува лявата страна на Драгоманското дефиле. Този отрог образува и десний бряг на реката Лукавица.

От дясна страна висотите над Цариброд, а отляво гореупоменатий отрог затварят долината на Нишава и образуват тясното дефиле пред самий Цариброд. Тука е било мястото, което началникът на отряда е избрал за позиция, за да разположи отряда си. Тази позицийка е и била укрепена, макар и твърде не вещо. По ската на висота на Нешковец, който се спуща към р. Нишава и по отрога, който образува десний бряг на Лукавица, по самий този склон бряг са били изкопани в няколко яруса по няколко окопа. Няколко напред, на оружеен вистрел е било построено и едно по-силно укрепление (люнет), но то е било разположено в самата долина и не е могло да бъде отбранявано, защото щом противникът се наближи по окружающите го и недалече от него стоящи висоти, не е било възможно да се стои в него. На левий фланг на висотите, които образуват левий бряг на Нишава, е имало построено и едно самкнуто укрепление, но то е бил[о] почти без обстрел и затова само ложементите пред него са могли да бъдат заети.

Тази позиция за един по-силен отряд би могла да послужи за по-упорна отбрана, но за един отряд като Царибродский тя е била твърде голяма и не е възможно да се държи, защото противникът, щом достигне до висотите над Цариброд, то отрядът, разположен пред Цариброд, трябва да напусне позицията си, защото ще бъде фланкиран и обхванат. Да заеме отрядът и тези висоти не е имало с какво, а да се откаже от дефилето и да заеме тези висоти е още по-трудно и по-опасно, защото отрядът по-лесно би могъл да бъде отрязан от Драгоман. При такова положение началникът на отряда не могъл да направи нищо повече от това, което е направил.

Когато началникът на отряда е събрал отряда си по тревога пред Цариброд, пристъпил е към заемание на позиция и го разположил така: три роти (13, 14 и

15) – в укрепленията вдясно и вляво от шосето, а 16 рота е била разположена отделно вдясно в ложементите на пътя между Цариброд и Паскашия, срещу селото Паскашия. Опълчението на поручика Матеева остава в резерв на 16 рота. Ротите са били разположени така: 13 рота – на левий фланг във и пред редута, в окопите пред него срещу селото Желюша. 15 рота заема люнета в долината на Нишава и окопите в долината. 14 рота заема окопите от дясната страна на шосето и по ската на Нешковец; 16 рота заема окопите при Паскашия, а в резерв зад нея е поставено опълчението на поручика Матеева. Ескадронът на поручика Славейкова е бил изпратен напред да рекогносцира, а сам командирът на дружината, за да може да проследи движението на противника, отива с един пехотен взвод на височината Нешковец. Тези са разпорежданията, които началникът на отряда е направил.

Поручик Славейков, като е бил пратен [с] ескадрона си напред, е направил следующите разпореждания:

а) пратил 4 конника в разпореждението на капит[ан] Букурещлиева, 12 конника за охранение [на] десний фланг и за связ със Смиловский отряд, 6 конника в разпореждането на началника [на] отряда и 4 конника, пратени да предупредят пикетите от ескадрона. С останалите конници поручик Славейков отива в Гоин дол, снема аванпости и формирува разезди.

В такова положение Царибродский отряд чака настъплението на противника почти до 2 часа после обяд.

Да видим сега какво се върши в сръбската Дунавска дивизия, която е назначена да действува против Цариброд.

Както вече знаем, началникът на Дунавската дивизия още на 1-ий октомврий* вечерта е издал диспозиция за съсредоточаването на дивизията на граница[та] и това е трябвало да бъде изпълнено към 7 часа сутринта. Когато началникът на дивизията е получил диспозицията за армията, като е разчитвал, че дивизията му е вече събрана на определеното място, организирал е настъплението на Цариброд по следующий начин:

Дивизията е разделена на две колони:

а) Лявофлангова, под командата на подполковника Стокича, е съставена от IX действ[ащ] полк, XIX гвардейский батальон**, една батарея, взвод пионери и взвод болничари. Назначението на тази колона е било: да се съсредоточи у Чиноглавци, да заеме височината Нешковец и оттука да действува против Цариброд и неприятелските укрепления в долината на р. Нишава. При настъплението си тази колона е трябвало да се старае да пресече пътя на отстъплението на противника и в същото време с един батальон да заеме позиция против Петерлаш с цел да пази тила и фланга си от неприятеля, който се [е] намирал в тези места.

---

* Авторът очевидно е допуснал грешка. Както се разбира от изложението, става въпрос за 1 ноември.

** С препратка под линия ген. Паприков е отбелязал: „Този батальон, според диспозицията на армията, е трябвало да бъде пратен при Конната бригада, но защо това не е изпълнено, е неизвестно“.

Деснофланговата колона [на] подполковника Ванлича е трябвало да [се] състои от VII действ[ащ] полк, взвод пионери и взвод санитари. Назначението на тази колона е било да се събере пред селото Сретковац и оттука да настъпва по косата към Желюша и да атакува неприятелските окопи от фронта и фланга. Тази колона е трябвало да тръгне по-рано от лявата, с цел да привлече вниманието на противника на себе си и с това да облекчи заеманието от лявата колона [на] Нешковец и проектираний обход.

Резервът, под командата на подполковника Средковича, под непосредственото управление на началника на дивизията, се е състоял от XV полк, останалите пионери и санитари. Резервът е трябва[ло] да се събере при селото Сретковац.

Най-назад на позиция пред Сретковац са били събрани три батареи от Дунавский артилерийски полк с цел да действува[т] с артилер[ийски] огън по долината на Нишава.

Това разпореждание началникът на дивизията е направил, като е разчитвал, че диспозицията му за концентрирание [на] дивизията, дадена на 1 ноември вечерта, е била в точност изпълнена, но това не е било така. Дивизията е била разположена в околностите на Пирот и за съсредоточиването ѝ на назначеното място е било нужно повече време, вследствие на което дивизията е закъсняла. В действителност се е оказало, че само лявофланговата колона се е събрала в определеното време. Резервът се явил едва около 11 часа сутринта, а деснофланговата колона се е явила на сборний пункт едва към 3 часа после обяд. Това закъснявание на деснофланговата колона се отдава на това, че заповедта за съсредоточението на колоната, пратена в 12 часа през нощта с един жандарм, е било предадено едва в 7 часа сутринта, когато колоната е трябва[ло] да бъде на мястото си. Наистина, това е една случайност непредвидена, но ако даже предаването на заповедта и да не е било закъсняло по вина на жандарма, все колоната нямаше да бъде на мястото си, щом заповедта е изпратена само в 12 часа през нощта. Колоната при големи усилия е могла да тръгне най-рано в 7 часа пред обед. Както и да е, но колоната е закъсняла. Обаче тука грешката в закъсняването на тази колона не е от такава важност, щото заради нея да се отлага начването на военните действия, защото е било съвършено възможно да се действува и без нея, както това е и направено, само че много по-късно. Когато началникът на дивизията е пристигнал при дивизията и е видял, че деснофланговата колона не [е] пристигнала, трябвало е да прати резерва малко вдясно и да образува деснофлангова колона, а деснофланговата колона в такъв случай би се обърнала в резерв. Никаква опасност не е могло да има от това, че резервът ще е малко по-назад. На сърбите е било прекрасно известно за силите, които българите имат в Цариброд и затова е било възможно да се действува без всякакъв общ или главен резерв. Да се говори за едно разделяние на сръбските колони по долината на Нишава е абсурд, защото да се достигне подобно нещо българите би трябвало да разполагат с двойни сили против сръбските. Ако даже допуснем, че българите биха имали достатъчно сили пред Цариброд, то и в такъв случай колоните са могли да бъдат принудени да спрат движението си напред, най-много да вземат отбранително положение, а до това време резервът би пристигнал.

Нам се струва, че тука се е проявило желанието да не се изменяват разпорежданията, макар че това е диктувано от обстановката, а да се произведе едно настъпление по всички правила на изкуството. Тука не [е] вземано в сметка времето, което в тази война е един от най-важните фактори за успех. Не малка рол в този случай трябва да се отдаде и на желанието да се изпълни един обход, за да се плени български отряд, който обаче по своя състав е могъл да жертвува най-после обозите си и да отстъпи в кое да е направление, а жертвуването на обозите не е било и нужно, защото отрядът почти че няма такива.

По тези или други съображения Дунавската дивизия, която този ден трябваше да превземе Цариброд и да достигне до линията Вишан – Калотина, бездействува почти до 2 часа после обяд и може би тя би продължавала това бездействие и по-късно, ако в тази работа не се е намесил Кралят, който пристига на Суков мост около 2 часа после обяд. Когато Кралят е забележил, че Дунавската дивизия не е почнала действията си, останал е твърде недоволен и е заповядал да се направи това, което трябваше много по-рано да бъде направено, а именно дал е заповед, щото лявофланговата колона да почне настъплението, а резервът да почне действията по долината на Нишава, после което Кралят е отишъл напред и вдясно, за да наблюдава за действията на Шумадийската дивизия. Едва към 4 часа после обяд и деснофланговата колона почва настъплението си по даденото ѝ направление.

Лявофланговата колона от Дунавската дивизия, като получава заповед да почне настъплението си, прави следующите разпореждания:

Праща 2-ий и 3-ий батальони и XIX гвардейский батальон в първата линия, като поставя вторий батальон и XIX гвардейский вдясно и рядом, а третий праща вляво. Във втора линия или за полковой резерв е оставен първий батальон, а между този батальон и гвардейский е поставена батареята. Ескадронът от дивизионната кавалерия е бил пратен на левий фланг на боевото разположение с цел да охранява фланга и да държи связ с Конната бригада.

Всичките три батальона от първата линия са пуснали цеп напред и са настъпвали по Нешковец, висотите, които образуват десний бряг на р. Нишава. В този строй колоната се наближава на едно разстояние от 1500 разкрача до противника и боят се почва.

В същото време и резервът почва своето настъпление по долината на Нишава, последван от три батареи, които излизат на позиция и почват стрелбата по българските окопи. А към 4 часа после обяд почва настъплението си и деснофланговата колона против левий фланг на българското разположение.

Да проследим действията и на двете страни, като почнем от десний фланг на Царибродский отряд.

Както знаем, Царибродский отряд е имал три роти по двете страни на р. Нишава, а една рота – 16-та, е била разположена отделно на пътя Паскашия – Цариброд, а зад тази рота са стояли опълченците на поручика Матеева. Това разположение е погрешно в това отношение, че най-важните висоти (Нешковец) са били оставени незаети, а това е облекчавало значително движението на противника.

При това разположение сръбската лявофлангова колона при настъплението

си е имала пред себе си само 16 рота и опълчението. Незаеманието на Нешковец е дало възможност на сръбската колона да се яви право над 14-та рота, която е стояла по ската на височината и в същото време е разделяла 14 рота от 16-та. Заеманието на Нешковец естествено е заставлявало и двете роти да почнат своето отстъпление, без да могат да окажат някое сериозно съпротивление или да нанесат някоя вреда на противника. Командирът на 14 рота поручик Софрониев, като е заел с ротата си назначеното му на позицията място, пратил е на Нешковец един патрул от 5 човека с един ун[тер]офицер, отгдето да наблюдава за движенията на противника.

Около 10 часа сутринта патрулът е донесъл, че в Паскашия влезли около 2 роти и че около Черен дол се виждала пехота с артилерия (Шумадийската дивизия). В същото време се чува престрелка откъм Бански дол, която престрелка, естествено, е отвличала вниманието към левий фланг. Около 12 часа после обяд патрулът от Нешковец доноси, че се показала към тази висота неприятелска цеп и командирът на ротата праща на тази висота още 1/2 взвод със заповед, щото този полувзвод да отстъпва, като забележи, че ротата отстъпва. Това показва, че ротата е очаквала нападение откъм долината. Щом полувзводът заема височината и неприятелят открива огън против него. Войниците залягат и почват престрелката. До това време по долината не е забелязана от ротата неприятелска пехота. Само от височите при Гоин дол неприятелска артилерия почва обстрелването на ложементите. В това именно време командирът на дружината е заповядал на 13 и 15 рота да почнат отстъплението, а 14 рота да прикрие тези роти.

Да видим какво е заставило командира на дружината да заповяда отстъплението, когато противникът не е действувал по долината и на левий фланг освен с артилерия, както това се указва от 14 рота. Ето как са действували сърбите на този фланг: Когато поручик Славейков с ескадрона си се отправил към Желюша и е разпратил разезди, е забележил движение на войски и обоз по направление на Планиница (Шумадийската дивизия). Войски по направление към Цариброд не са забелязани, обаче разведките му донесли, че се забележва движение на войски към десний фланг към Паскашия и Петерлаш. Едва към 12 часа един разезд, пратен към Гоин дол, е бил обстрелян от неприятеля. Разездът, заедно с 5–6 души опълченци от Гоин дол, тоже открива стрелба против неприятеля. Това е било престрелка със сръбски патрул, но след него над Гоин дол се показва и една сръбска рота. Към това време се захваща престрелка и вдясно от ескадрона към Нешковец. Около два часа после пладне ротата, за която поменахме, подкрепена с още една, почва настъплението си по двете страни на шосето към Желюшките ханове. Тези роти откриват огън на едно разстояние от 2500 разкрача против спешените патрули. На тази стрелба патрулите не са отговаряли, а когато сръбските роти се наближили до 1200 разкрача, залегнали [в] лозята и почнали стрелбата със залпове, която се продължава почти до 4 часа, към което време излизат на позиция три неприятелски батареи, които почват стрелба по пикетите и укрепленията, а ротите продължават настъплението си и принуждават ескадрона да почне отстъплението си по направление към Цариброд, но като ескадронът се наближил до ложементите, то те, според казването на командира на ескадрона, били вече оставени

от пехотата, вследствие на което командирът на ескадрона отстъпва с ескадрона през Цариброд по направление към Драгоман. При отстъплението през Цариброд неприятелят е заемал вече височите над самий Цариброд и е обстрелвал шосето.

Както се вижда от горното, разположените право пред Цариброд роти, особено 13-та, която е на десний фланг, и 15-та, която е в долината на Нишава, почти не са взели участие в боя и са били принудени да отстъпят. Същото може да се каже и за 14 рота, която е била принудена да отстъпи само затова, че неприятелят, като е заел Нешковец, се е оказал над рота[та] и във фланг и в следствие на това тя е била принудена да отстъпи. Сръбский резерв, който води настъплението си по долината на Нишава, се ограничава само с артилерийска стрелба и пехотна от далечно разстояние. Деснофланговата колона така също води настъплението си твърде вяло. 13-та рота, както се вижда от релацията ѝ, е почнала, по заповед на дружинний командир, който е бил при ротата [по време на] отстъплението, без да вземе участие в боя, а именно тя е получила заповед да отстъпи на височата зад Лукавица тогава, когато патрулите на поручика Славейкова и тези от 15 рота са захванали престрелка и когато е забележено, че една сръбска рота се направлява наляво по височите в обхват на целта на 15 рота, т.е. в това време, когато 13 рота би трябва[ло] да помогне на съседната, за да се отбие сръбската рота. 13-та рота е пратена, както казахме, на десний фланг на Лукавица да заеме ложементи и прикрие отстъплението на обоза и обоза на населението, което е напускало Цариброд. 13-та рота е изпълнила това. Едновременно с отстъплението на 13 рота отстъпва и 14-та и се направлява вече зад 13 рота при гробищата, с цел да прикрие отстъплението на 16* рота (това прикривание е било невъзможно. То е могло по-скоро да послужи, за да се попречи на неприятеля да се спусне от височите в града).

15 рота, както видяхме, е получила заповед да отстъпи едновременно с 13 рота, но ней – 15 рота, е било заповядано да се спре и да прикрива отстъплението на другите (13 и 14 роти). В това прикривание 15 рота изгубва 8 человека ранени и 14 души пленени от артилерийский взвод, който бил обхванат от противника откъм височите над Цариброд.

От изложеното дотука се вижда, че трите роти са отстъпили само затова, че неприятелят е угрожавал да заеме Цариброд откъм височите над Цариброд (Нешковец).

Що се касае до 16 рота, която е разположена срещу Паскашия, то тя е действувала по следующий начин: ротата, като е пратена на позиция, е получила заповед да не отстъпва без заповед от командира на дружината и [на командира ѝ] му е било съобщено, че срещу него има една сръбска рота, която трябва да задържи. Към 10 часа сутринта на командира на ротата е било донесено, че в Паскашия се събирале сръбски войски, но до 12 часа нищо не е било предприемано против ротата. Към 1 часа се показали неприятелски патрули и разезди, които открили огън против патруля от ротата. След патрулите и разезда се показала цеп, която открила огън от 3000 разкрача. Когато сръбската цеп се наближила, 16 рота открива огън, но сръбската

* Първоначално е било отбелязано 15.

цеп залегнала в шумалака и ротата се принудила да прекрати огъня. В това време при ротата е дошъл командирът на дружината и е заповядал, щото ротата да почне отстъплението. Ротата в боевой порядък отстъпва около 2 километра, слиза на шосето, гдето са били събрани 13 и 14 роти, а след няколко време е пристигнала и 16 рота. Така отстъпилите роти се събират на шосето близо при селото Градине и оттук в походен порядък тръгват за Драгоман, гдето пристигат около 10 часа през нощта.

Виждаме, че поручик Славейков указва, че когато той отстъпил към позицията, тя е била вече напусната и той се принудил да отстъпи през Цариброд, когато пътят е бил обстрелван и ескадронът е трябвало да премине това пространство рисю. Началникът на отряда обаче указва, че отстъплението на отряда е извършено без кавалерийско прикритие, понеже ескадронът на поручика Славейкова отстъпил по-рано от пехотата. Кое е вярното, е трудно да се определи, но ако даже приемем, че ескадронът е отстъпил по-рано, то това е съвършено правилно, защото в дефилето ескадронът не можеше и не трябваше да се оставя и да се иска от него да прикрива отстъплението. Ескадронът е трябвало да пробяга през дефилето, да премине Цариброд и да се установи зад него, да пропусне пехотните части и да почне своята служба докогато местността позволява, както това е и направено. Така е действувал Царибродский отряд.

След отстъплението на отряда сръбската лявофлангова колона заема Цариброд около 5 часа после обяд. Частите от сръбската дивизия занощуват около Цариброд, а именно:

На крайний левий фланг на височите между Цариброд и Радейна е оставен ескадронът от дивизионната кавалерия; вдясно от него по височите е оставен 3-ий батальон от IX полк, редом с него е стоял XIX гвар[дейски] батальон и имал аванпости по десний бряг на Нишава; първий батальон от IX полк и артилерията се разположили в Цариброд. Вдясно от Цариброд е бил разположен 2-ий батальон от IX полк и заемат аванпости срещу Градине.

15-ий полк (деснофланговата колона, която настъпва по левий бряг на Нишава срещу 13 рота) достига до селото Лукавица, гдето получава заповед да се установи за пренощување.

VII-ий полк, резервът, е занощувал зад Цариброд. Загубите на Царибродский отряд са 36 человека, от които 12 плен[е]ни, а останалите убити и ранени.

За действията през този ден трябва да забележим следующето:

Царибродский отряд е разположен разпръснато. По-добре е било две и даже три роти, заедно с опълчението, да се разположат на Нешковец, гдето можеха да окажат по-сериозно съпротивление. В долината на Нишава можеха да бъдат оставени една, най-много две роти и ескадронът. Самата долина не е било нужно да се заема, а височите, които образуват левий бряг на Нишава, гдето е бил редутът. Ескадронът е могъл до време да действува по долината. Неприятелят не е могъл да настъпва непосредствено по долината, догдето не заеме височите. Така неприятелят би [бил] задържан на повече време. Разположението, което е дал началникът на отряда, е предизвикано от съществуващите в долината укрепления, които все едно са били без всяко значение. 16 рота е отделена с цел да прикрие фланга си.

Това разположение заставя ротите да отстъпват почти (без 13 и 15) само за това, че неприятелят се явява право над тях (14 рота). Само 14 рота води по-упорен бой и то само през отстъплението си и то е принудена към това. Обаче и при друго разположение Цариброд би бил вземан същий ден.

Действията на Цариброд[ския] отряд в този ден не могат да се считат за правилни, но повече не трябва да се иска. Това е бой, гдето пръв път български войник участвува, а офицерът изпитва силите си да ръководи частите си в бой. Важното е, че резултатът от този бой [е] в полза на българите.

Дунавската дивизия по една или друга причина закъсня, не може да изпълни задачата си и остана в Цариброд. Освен това, тази дивизия е разположила частите си твърде широко и на следующий ден тя ще трябва да губи време да ги събира и да организира настъплението си към Цариброд, ней ще е нужно да премине още около 8–10 километра, за да дойде до определеното ѝ място за първий ден. В това отношение Царибродский отряд изпълни задачата си. Погрешка е, че този отряд още същата нощ отстъпва право в Драгоман; той можеше да нощува у входа на дефилето и на следующий ден да продължи отстъплението си като ариергард. С бързото си отстъпване на Драгоман непосредствената връзка с противника е изгубена. Наистина, пред дефилето остава ескадронът, но той не може и да действува, не може даже да разведва и на следующий ден той направо е отстъпил към Драгоман и връзката с противника е изгубена.

Действия на сръбский левий фланг

(Кавалерийската бригада и Ржанский отряд против български Смиловский и Комщицкий отряди.)

За охранението на десний фланг на българското разположение и за възпрепятствувание на противника да излезе на шосето Берковица в София и с това да обходи Сливницката позиция, българите разполагаха с два твърде слаби отряда: Смиловский и Комщицкий. Първий се е състоял от една дружина, една горска батарея и един ескадрон, разположен у Смиловци, на пътя Пирот, Крупец, Бучино, който е имал назначение да прикрива десний фланг на Сливницката позиция, да задържа противника и да отстъпва към Сливница, и Комщицкий отряд, съставен от една запасна рота, две чети доброволци и местно опълчение, е разположен у Славиня и Комщица с назначение да действува в тази страна и да възпрепятствува на противника да излезе на шосето Берковица – София, а в случай на възможност, да безпокои левий фланг на неприятелското разположение.

Смиловский отряд е сформирован [на] 23 октомврий под началството на капитана Бахчеванова, командир на 3-та дружина от Софийский полк. Нему е била дадена заповед от началника [на] щаба на корпуса да събере отряда си в Чепърлинци, да обрекогносцирова местността и да избере позиция за отбрана на Смиловската долина. Рекогносцировката на тази долина е произведена съвместно с помощника на началника [на] щаба на корпуса капитана Мечконев и позиция на отряда е избрана пред селото Смиловци, гдето и е бил преместен отрядът. На 25

октомврий е било пристъпено към укрепяването на позицията. За позиция собствено е избрано самото село Смиловци, височите от ската на Видлич планина вдясно, една отделена висота вляво от селото, пред която протича Смиловската река. Укрепяването е било свършено към 2-ий ноември.

На десний фланг, надясно от селото, на ската от планина Видлич, е бил построен един люнет; по-надолу, вляво и пред селото, два ложементи; още вляво и на една линия със селото е оставено място за батареята, а още вляво, от лявата страна на шосето, на височата до него – още един люнет. Това са укрепленията на Смиловската позиция. При Бребевница е било направено разпореждание да се направи един редут, но към обявяването на войната той не е свършен.

Към обявяването на войната Смиловский отряд е бил разположен по следующий начин:

Дружината е била разположена с три роти в селото Смиловци и се работило на укрепленията; една рота е носила аванпостната служба от височите при селото Одоровци до Петерлаш, гдето е държана связ с Царибродский отряд (опълчението на поручика Матеева) и с Изатовский отряд (Комщицкий) на поручика Зафирова. Обаче на 30 октомврий тази рота е била сменена от Одоровската опълченска чета, а ротата оттеглена в Смиловци за работение на укрепленията. Освен тази чета, охранителната служба е изпълнявана и от ескадрона на ротмистъра Михайлова, който е имал застави, от които са били пращани разезди.

На 2-ий ноември в 8 часа сутринта началникът на отряда получава уведомление от началника на Царибродский отряд, че войната е обявена. След получаването на това известие, началникът на отряда се е разпоредил да се направи едно молебствие, а около 12 часа пратил 9-та рота да замени опълченската чета в Одоровци и да заеме аванпостите. На тази рота е била дадена заповед, щом неприятелят почне своето настъпление, ротата да отстъпва на Смиловската позиция.

Останалите части от отряда са били разпределени така: 10 и 11-та роти заемат люнета вляво от селото, при шосето, 12 рота в резерв зад селото и вляво от горската батарея, която пък е била разположена вляво от селото. На Одоровската опълченска чета е била пратена заповед да пусне цеп пред селото и да отстъпва на една висота с 9-та рота по гребена на Видлич и след като отстъпят, да заемат люнета вдясно от шосето. За пазението на десний фланг е пратен един взвод кавалеристи, а останалите три взвода от ескадрона са пратени на левий фланг на позицията със заповед да се държи связ с Петерлашкий (Царибродский) отряд. За связ с Комщицкий отряд е пратена част от Одоровската опълченска чета, размесена с войници, да постави постове от Одоровци, вдясно до Изатовци. До 3 1/2 часа после обяд всички тези разпореждания са изпълнени и в това време неприятелят преминава границата.

Да видим какво се върши в това време в сръбската Конна бригада, която, както знаем, е назначена да действува в това направление и която собствено е има[ла] да действува против български Смиловский отряд.

Както вече знаем, сръбската Конна бригада към 2-ий ноември е била разположена на границата от Видлич до Планиница. Първий полк е заемал линията от

Крупец – Чиноглавци, а вторий – Чиноглавци – Сретковац – Планиница. Бригадата е носила аванпостната служба чрез патлиране и е събирала сведения за противника. Бригадата от 12 октомврий е носила тази служба, стояла [е] повечето под открито небо, срещала е затруднение в хранението и е била достатъчно изнурена.

Според диспозицията на Нишавската армия за 2-ий ноемврий, тази бригада е комбинирана с пехота и артилерия. Придаден ѝ е XIX гвардейский батальон, който е влизал в състава на Дунавската дивизия, и една батарея от Шумадийский артилерийский полк. Един ескадрон от тази бригада, по искането на началника на Шумадийската дивизия, е бил отделен от бригадата и е придаден на дивизията. По такъв начин комбинираната Конна бригада [се] е състояла от седем ескадрона, един батальон и една батарея.

За 2-ий ноемврий на бригадата е било предписано да премине границата при Одоровци и да настъпва към Станянци, а до вечерта да заеме линията Станянци – Беренде извор, като държи связ: вдясно с Дунавската дивизия, а вляво със сръбский Ржански отряд.

За изпълнението на тази задача командирът на бригадата е направил следующето разпореждание: първий конен полк да се събере в Крупец, а вторий в […]ковац* към 8 часа сутринта. Това е било изпълнено и събраните полкове са чакали до 2 часа после обяд заповед за движение напред. Едва към 2 часа после обяд е пратена заповед, щото II-ий конен полк да се събере пред селото Крупец. До това време бригадата е чакала XIX гвардейский батальон и батареята.

Батареята пристигнала до 2 часа, но батальонът не се явил никакъв. Когато батареята пристигнала, командирът на бригадата е дал заповед да се почне движението, без да се чака XIX гвард[ейски] батальон, който вече закъснял. Бригадата е трябвало да се движи по направлението Крупец – Одоровци – Смиловци. За това движение е направено следующето разпореждание: първий конен полк в авангард, след авангарда батареята, а след нея вторий конен полк. От първий полк са били пратени предните разезди и разезд вляво, а от II-ий полк е пратен IV-ий ескадрон да пази левий фланг на бригадата и да открие связ с Дунавската дивизия. За тази цел на този ескадрон е дадено направлението по Петерлишкий път към Петерлаш – Радейна.

Движението на бригадата е било твърде трудно, защото ме[с]тността е планиниста, пътят на движението затруднителен, а движението е затруднявало батареята, която на някои места е изискала помощта на ескадроните и освен това движила се е бавно. Едва около 4 часа после обяд бригадата е влязла в связ с противника и отделни вистрели захванали да се чуват откъм разездите. С преминаването на границата престрелката се е увеличила и бригадата е била принудена да се развърне в боевой порядък. За тази цел направено е следующето разпореждание: първий ескадрон от първий конен полк, който е бил в главата на колоната, да се спеши и да настъпва в пеши строй против фронта на противника, а четвъртий

---

* Началото на думата не се разчита, поради откъсната част от листа. Вероятно става въпрос за Сретковац.

ескадрон от същий полк да се спеши и да обхване левий фланг на противника. Другите ескадрони, заедно с бата[льона]...*

Това спешване и развърщание на Конната бригада е предизвикано и направено срещу 9-та рота от Софийската дружина, която беше на аванпости заедно с Одоровската чета от Одоровци до Петерлаш. Престрелката между Конната бригада и 9-та рота се продължава около 3/4 часа, после което ротата почва отстъплението си по направление към Смиловци. Когато ротата и опълчението почват отстъплението, на първий ескадрон от I-ий полк е била дадена заповед да атакува селото Одоровци, в което село е заседнало едно българско отделение. За изпълнение на тази задача ескадронът е подпомогнат от батареята, която в 4 1/2 часа се снема на позиция и почва стрелбата. Първите вистрели на батареята са насочени против едно пасище със стадо коне, което, види се, е било прието за кавалерия. Батареята е била поставена на самий изход от дефилето, от което се захваща Смиловската долина. Към 6 часа вечерта 9-та рота и Одоровската опълченска чета отстъпват към Смиловци и заемат определените им на позицията места, а именно опълченската чета в люнета вдясно от селото, а 9-та рота при горската батарея.

Около 5 1/2 часа после обяд горската батарея на поручика Бакърджиева е открила огън против неприятеля, който се спрял на 2 километра пред Смиловската позиция. Това е третий ескадрон от I-ий полк на Конната бригада, който се възползувал от отстъплението на 9-та рота и се е спуснал безпрепятствено пред Смиловската позиция в долината. При настъпването на този ескадрон, началникът на отряда е пратил 12 рота, която е била в резерв, да заеме с полурота окопите пред Смиловци и да състави прикритие на батареята, а 9-та рота е останала в резерв. Около това време е получено донесение от българската кавалерия, че неприятелят почнал да прави обходно движение на левий фланг на позицията, но какво е това донесение, с какви сили е предприел обхода, где се намерва той и пр., не е известно. Догдето началникът на отряда се разпорежда, тъмнината настъпва и престрелката с противника се прекратява. На мръквание е получено донесение, че частите от Царибродский отряд (опълчението) при Петерлаш отстъпило и неприятелят продължавал обходното си движение. Началникът на Смиловский отряд е оценил силите на неприятеля, който действува срещу Смиловци, в един полк пехота, полк кавалерия и една батарея.

На мръквание, около 6 часа вечерта, Конната бригада по причина на настъпившата тъмнина е прекратила настъплението си и за през нощта е направено следующето разпореждание: I-ий ескадрон от I полк остава у Одоровци, като пуща разезди напред; II-ий ескадрон от първий полк е пратен към левий фланг на Смиловската позиция, а третий ескадрон – в центъра пред Смиловци в долината. IV-ий ескадрон е оставен на самий изход от дефилето с назначение, щото с 2 ескадрона от II конен полк да образува главни сили и прикритие на батареята. Заповядано е, щото предните ескадрони да бъдат в готовност, като е указано, че храна ще им бъде докарана отзад. Само на III-ий ескадрон, който е бил в долината, е било запретено да се водят конете на водопой. Предписано е да се попълнят изхарчените патрони.

---

* Изречението в ръкописа не е завършено.

В същата вечер командирът на Конната бригада е получил съобщение от Щаба на армията, че Дунавската дивизия е заела Царибpод и че на следующий ден ще се движи напред. На командира на бригадата се е предписвало на утрешний ден да извърши задачата си според диспозицията от 2-ий ноември.

Както виждаме от изложеното, Конната бригада е успяла в този ден да отесни само аванпостната рота от Смиловский отряд да отстъпи на позиция пред Смиловци и накарала началника на отряда да заеме позицията за отбрана.

На следующий ден Конната бригада е трябвало да води бой за Смиловската позиция, ако защитниците ѝ бяха останали на тази позиция, но както това сега ще видим, началникът на Смиловский отряд благоразсъдил да отстъпи от Смиловци още през нощта.

Отстъплението си от Смиловската позиция началникът на Смиловский отряд мотивира така: „Обхождането на позицията ни вляво, когато Петерлашкий отряд беше отстъпил и неприятелската сила правеше невъзможно, щото една дружина с една чета опълчение да удържи Смиловската позиция, която по фронта си имаше 2 1/2 километра, толкоз повече, че около 7 часа вечерта аз получих донесение от разездите, които бях проводил, че Царибpодский отряд бе отстъпил за Драгоманский проход. Като взех в съображение всичкото сериозно положение на частите, които бяха на Смиловската позиция, аз най-после, като видях, че на 3-ий ноември аз щях да бъда заобиколен и отрязан от Петерлишката сръбска колона, аз реших още същата вечер да отстъпя назад на друга позиция, гдето да обезпеча своя път на отстъпление към селото Туден“. По тези съображения отрядът е отстъпил на позиция при селото Бребевница на 9–10 километра от Сливница.

В делото под Сливница Смиловский отряд има 1 войник ранен и 2 изгубени. Загубите на Конната бригада в този ден са неизвестни.

Да разгледаме действията в този ден пред Смиловци.

Началникът на Смиловский отряд прави грешка, гдето на 30 октомврий сменява ротата от аванпостите и я замества с опълченската чета под предлог, че му трябвали работници за укрепленията. На укрепленията можеше да работи и опълчението. Аванпостната и разведвателна служба можеше да изпълнява и ескадронът.

Втора грешка прави, че на 2-ий ноември се разпорежда бавно, служи молебни и пр. при обстановка, при която е могъл да бъде нападнат във всяко време. В този ден той само около 12 часа през деня пристъпва към разпорежданията за отбрана, а до това време той можеше да бъде атакуван, понеже на противника е предстояло да премине само 2–3 километра и да се яви пред Смиловската позиция и опълчението не е могло да прикрие отряда.

Трета и твърде важна грешка началникът на отряда прави с това, че сменява опълчението аванпости с една действующа рота, а това, когато се върши пред лицето на противника, е равнозначуще да се лишиш от всякакво охранение и ако от това не е последвало нищо за отряда, трябва да се благодари на обстоятелството, че Конната бригада е закъсняла. Ако тази бригада би почнала настъплението си в 8 или 9 часа сутринта, то тя би намерила Смиловский отряд съвършено неготов.

Що се касае до действията на отряда в този ден, то те са правилни. Ползу-

ването от кавалерията не се вижда и тя като че този ден липсва. Разведка няма и вследствие на това началникът на отряда е оценил сръбските сили на 1 пол[к] пехота, 1 полк кавалерия и една батарея. Ако имаше разведване, то щеше да се види, че никаква пехота няма, а има спешени ескадрони и тогава куражът на началника на отряда щеше да бъде друг, а следователно и действията други.

Мотивите за отстъплението са неоснователни и отстъплението с нищо не се оправдава. Затова, че Царибродский отряд е отстъпил, не трябваше да отстъпи и Смиловский, а опасността от обход откъм Цариброд или Петерлаш е неоснователна. Трябвало е да се има предвид местността и разстоянието и тогава да се цени тази опасност. Отрядът трябваше да остане на позицията, а да отстъпи пред кавалерия, която действува в пеши строй всякога е възможно, особено когато местността не допуща действията в конен строй. Трябва да признаем, че няма нито един основателен мотив за отстъпление на Смиловский отряд, понеже от нигде никаква опасност не е имало. Що се касае до действията на комбиновата Конна бригада, ще укажем, че тя напразно чака XIX-ий гвардейский батальон и батареята 2 часа през деня. Тя можеше да почне настъплението си, да произведе рекогносцировка и ако видеше пред себе си значителни сили, тя можеше да се спре и да дочака пехотата и артилерията си. В такъв случай тя би изпълнила задачата си и без пехотата и артилерията, защото би атакувала Смиловский отряд преди последний да се приготви за отбрана.

Действия на Ржанский отряд*

За да свършим с действията на десний фланг на сръбската армия, остава да проследим действията на сръбский Ржанский отряд против Комщица. Този сръбски отряд съставлява крайний левий** фланг на стратегическото разположение на сръбската армия и е имал назначение да действува по Изатовската долина по пътя Ржана – Изатовци – Комщица – Гинци с цел да обезпеч[а]ва левий фланг на сръбската [армия] и да пази тази страна от едно нападение от български отряди. Ржанский отряд [се] състои от един батальон от XV полк от II позив, под командата на майора Милошича. За 2-ий ноември този отряд е получил заповед да премине границата и да настъпва напред, като държи вдясно связ с Конната бригада. Този отряд е трябвало да действува против български Комщицкий отряд, които е носил и наименование то Смолчански, то Изатовский.

Български Комщицкий отряд, както тука ще го наричаме, се е съставил по следующий начин: към 28 септември е пратена една запасна рота от Софийский полк под командата на поруч[ик] Караиванова в Комщица с цел да събере местното опълчение, да го организира и пристъпи към обучението му. На тази рота е било възложено да събира сведения за сръбските приготовления. Към 15 октом-

* Най-напред авторът е написал „Шумадийската дивизия“, но впоследствие е коригирал.

** Тук и по-нататък в изречението първоначално е било изписано „десний“, което е задраскано и над него е поставено „левий“.

врий, освен горната запасна рота, са били сформирани три опълченски чети: Комщицка, Смиловска и Изатовска, с по около 100 человека всяка. Към това време този отряд е бил разположен така:

Смиловската чета и един взвод от запасната рота – в Протопопинци; Изатовската с един взвод запасни войници – в Изатовци; останалите части – в Смолча. На 13 октомврий в Смолча е пристигнала от София трета доброволческа дружина (340 человека). Поручик Зафиров, като старший, е взел командуването на отряда. Едновременно с това поручик Зафиров е пристъпил към формированието на три нови опълченски чети – Годечка, Букоровска и Гоинската.

За отбраната на този участък са били избрани и укрепени позиции по за една дружина в Комщица, Смолча и Изатовци.

Към обявлението на войната Комщицкий отряд е бил разположен по следующий начин:

Доброволческата дружина – в Комщица; три взвода от запасната рота и Букоровската опълченска чета – в Изатовци; Комщицката и Годечката чета – в с. Брайковци, Гоинската чета – в с. Гоин дол; един взвод от запасната рота и Изатовската чета – в Славиня и Сенокос. Всичко отрядът е имал 1100 души, от които войници и доброволци – надеждна сила, 620 человека и 2 офицера.

На 2-ий ноемврий поручик Зафиров е получил от началника на Смиловский отряд уведомление за обявлението на войната и се е разпоредил за събирание [на] отряда на позиция при Изатовци. Тука са били събрани: запасната рота, доброволците и три опълченски чети. В Славиня е имало само една застава. В този ден е имало само една престрелка около Славиня с батальона на майора Милошича.

В 10 часа после обяд поручик Зафиров, след като престоял цял ден с отряда си на позицията, получил уведомление от началника на Смиловский отряд, че той ще отстъпи към Протопопинци, решил се да отстъпи на позиция при Горни Криводол, за да стане на една висота със Смиловский отряд и през нощта той, поручик Зафиров, е предал донесение в щаба на корпуса, че отстъпва, защото Смиловский отряд отстъпил.

Не можахме да намерим какво е съобщил началникът на Смиловский отряд на поручика Зафирова за отстъплението си, т.е. дали му е указал причините за отстъплението си или не, за да можем да съдим дали и поручик Зафиров е трябвало да отстъпва или не, но във всеки случай ние гледаме на отстъплението на поручика Зафирова като за неуместно и ненужно. Ние знаем действията на поручика Зафирова в първите дни на войната и открито указваме, че поручик Зафиров е бил готов да се залови за най-нищожен предлог, за да избягва срещата с противника. Ние знаем, че началникът [на] щаба на корпуса е бил принуден да телеграфира поручику Зафирову на 3 ноемврий вечерта така: „Няма ли да прекратите Вашите отстъпления, няма ли и Ви[е] да дадете поне един вистрел против неприятеля. Не смейте по-нататък да отстъпвате“.

За 2-ий ноемврий за разположението на отряда на поручика Зафирова няма какво да кажем, то е правилно, но има много да кажем за действията му. Поручик Зафиров е бил началник на отряда от 15 октомврий, а 15 дена са били достатъчни

по един или друг начин да узнае поне приблизително с какви сили разполага неприятелят срещу него, а ако това той не е направил, значи че е бил не на мястото си. Ако той беше знаял силите на противника, то не трябваше, ако му е било казано „да отбранява“, да разбира тази дума буквално и да се пази, щото даже и след обявлението на войната да не смее да се доближи до границата и да надникне зад нея, както той е направил.

Не е кой знае какво изкуство да събере отряда си, да го разположи на позиция и да чака неприятеля, а е трябвало щом неприятелят не се е явил, да го потърси напред, вляво, вдясно, да попита у съседа си и ако забележи, че нему никой не угрожава – да помогне на съседа си, да отиде напред и да влезе в связ с противника, защото това ще му разясни обстановката и ще му укаже какво да прави на следующий ден. В действията на пор[учика] Зафирова нищо подобно няма: той разполага отряда си на позиция, чака противника цял ден, но последний не се явява, чува стрелба някъде откъм Цариброд и вечерта отстъпва, само защото Смиловский отряд отстъпил. Един началник на отряд, който отряд по своето положение трябва да действува партизански, трябва ли да отстъпи само за това, че един съседен отряд, който действува зад една цяла планина, Видлич, е отстъпил. Ще ни се възрази, че този отряд е могъл да бъде обсаден, да, това е вярно, но само за следующий ден, може би. Даже и в такъв случай какво би пострадал поручик Зафиров с отряда си? Обоз няма, магазини съвсем. Отряд без тил и без фланг. Отрязан от Бучино, нищо не му бърка да отиде в Гинци и оттам да действува във фланг на противника. Десний му фланг е бил обезпечен от цял Балкан. Но подобни решителни действия, които са били по сила на отряда му – една рота и доброволци, най-способни за подобни действия, не е могъл да ръководи поручик Зафиров, който службата си е прекарал в длъжността ковчежник на В[оенното] м[инистерст]во и В[оенното] м[инистерст]во е направило грешка голяма, гдето го е назначило за началник на един самостоятелен отряд, още повече, че към 15 октомврий е имало пълна възможност да направи по-добър избор.

Трябва обаче да забележим, че и двата противника, които са действували в тази страна, са били достойни един на друг. И началникът на сръбский Ржанский отряд, [който] в този ден преминал границата, имал една малка престрелка със заставата у Славиня, донесли му, че в Изатовци има около един батальон войски и той спрял настъплението си, като го оправдал с това, че се мръкнало и побързал да поиска подкрепление още от две роти, защото се съмнявал дали на следующий ден ще може да настъпва.

Така свършват действията в този ден между Ржанский и Комщицкий отряди.

Действия на Шумадийската дивизия

Шумадийската дивизия до обявлението на войната е била разположена в околностите на Пирот близо до границата. Един полк от тази дивизия е бил напред и е имал един батальон в селото Планиница. Около 9 часа сутринта на 2 ноемврий

дивизията е била съсредоточена при Суковский мост и е била готова за настъпление; тя е чакала пристигането на началника на дивизията, който е бил в Пирот. На дивизията е бил придаден един ескадрон от Конната бригада.

Според диспозицията на армията, тази дивизия е трябвало да премине границата при селото Планиница и да настъпва към Врабча, да сбие българските части и да открие връзка с Моравската дивизия, и да държи връзка вляво с Дунавската дивизия.

Към 10 часа е пристигнал началникът на дивизията и е била отдадена следующата диспозиция за движение: „По случай обявянието на войната, частите на дивизията днес трябва да преминат границата при с. Планиница и затова заповядвам:

Авангардът, под командата на майора Павловича, в състав: ескадрона от дивизионната кавалерия, X-ий активен полк, 1/2 батарея от Моравский полк, пионерната рота и 2 взвода санитари, в 2 часа после обяд да премине границата по Брезничкий път с всички мер[к]и за охранение и ще нападне противника, гдето го намери.

Главните сили (в разпореждането на началника на дивизията) в състав: два батальона от XII полк, XI полк, три батареи, остатъка от санитарната рота – в 1 часа и 40 минути после обяд тръгват от Суков хан и настъпват по същий път (по който и авангардът).

Боковой авангард, в състав 1 батальон от XII полк, настъпва по долината на Суковската река, по направление към Бел камик със задача, която ще му бъде съобщена от началника на дивизионний щаб.

Обозите на дивизията [е] предписано да останат в Пирот. Началникът на дивизията остава при авангарда.

Равно в два часа дивизията почва настъплението си“.

Шумадийската дивизия в този ден има да действува против една запасна рота от Софийский полк и четири чети опълчение – всички под командата на капитана Букурещлиева. Тези части от този ден носят названието „Долно Невлянски отряд“. На 2-ий ноември в 5 1/2 часа сутринта капитан Букурещлиев е получил от началника на Царибродский отряд следующата записка: „По заповед на началника [на] щаба, съобщавам Ви, че войната е обявена днес, в 6 часа сутринта и Ви[е] в случай на нужда отстъпвайте на Невля и ще се държите там“.

До получаването на тази записка Невлянский отряд е бил разположен по квартири в селата: Грапа, Бански дол, Власи и Държина. След получаването же на горната записка началникът на отряда прави следующето разпореждане: разполага запасната рота и две опълченски чети на бивак над селото Бански дол, гдето е имало приготвени няколко ложемента; една чета на позиция при селото Грапа и една чета в селото Власи.

Още от 7 часа сутринта капитан Букурещлиев е наблюдавал движението на противника от Суков мост до Планиница и е оценил силите на противника в 8 батальона, 24 топа и 4 ескадрона, оценка твърде вярна, освен за кавалерията.

Около 12 1/2 часа сръбска кавалерия, около 1 ескадрон, в развърнат фронт и размкнути редове (вероятно патрули) рисю се спуснал към Планиница и преминал границата по направление към селото Бански дол и паралелно с шосето. Аванпостната цеп от отряда открива огън по кавалерията и почва отстъплението

си към главний караул, който бил разположен зад височината 381, гдето заедно с караула заема позиция вдясно от шосето. Тези аванпости задържат неприятелската кавалерия около половин час и дава[т] възможност на началника на отряда да приготви частите си за бой и да ги разположи на позиция.

Разположението, дадено на отрядеца, е следующето:

Един взвод от запасната [рота] и взвод опълчение на аванпости; на десний фланг при селото Грапа е разположена една чета от Царибродското опълчение, под командата на юнкера Дякова, с назначение да държи связ и с Царибродский отряд; в центъра: три взвода от запасната рота и първата чета от Брезнишката опълченска дружина, под командата на подпор[учик] Соколова, занимават позиция на шосето при Бански дол. На левий фланг е разположена втората чета от Брезнишкото опълчение, под командата на четника Славкова, при селото Власи и държи связ надясно с центъра. В резерв – третата чета от Брезнишкото опълчение зад центъра. Освен това, между центъра и десний фланг са били поставени 15 стрелци на една вершина, за да пазят този връх, който разделя десний фланг от центъра.

След като кавалерията е била задържана от аванпостите, тя се разделя и взема направление вляво и в дясно и открива място на пехотата, от която цеп се появила веднага след разделянието на кавалерията. Това е бил авангардът на Шумадийската дивизия (Х-ий полк), който пръв преминава границата. При преминавание [на] границата авангардът не е забележил никакви български войски, а само няколко патрули, които открили огън по настъпающите и почнали да отстъпват. Понеже тези патрули пречили на свободното движение на дивизията, началникът на дивизията заповядал на авангардната батарея да се снеме на позиция и да открие огън. Вероятно началникът на дивизията е разчитвал на някои важни резултати от ефекта на артилерийската стрелба, макар тя и да не е била вредна за патрулите. След отстъпването на тези патрули авангардът доволно безпечно продължава настъплението и неожидано попада под огъня от позицията при Банский дол. Това става така: след отстъпването на аванпостите неприятелят пуща към Бански дол два батальона, а против десний фланг – един батальон, но когато двата батальона се наближават към позицията, те биват силно, а важното неожидано, обстреляни. Вследствие на туй, тези части преустановяват настъплението си. Една част се направлява към върха, който разделя центъра на отряда от десний фланг, гдето е имало скрити 15 души стрелци, които дочакват неприятеля и дават няколко залпа по него и осуетяват настъплението му да прекъсне разположението на отряда. Стрелбата по цялата линия отново се захваща и от двете страни, сърбите почват енергически да настъпват и когато неприятелят се наближава на около 400 разкрача, началникът на отряда решава да почне отстъплението си. Началникът на отряда не е искал по-рано да отстъпи, защото се е боял, че със своето отстъпление ще облекчи действията на неприятеля против Царибродский отряд, но когато е получил донесение от патрулите си от десний фланг, че неприятелят приближил вече Цариброд, решил се да отстъпи и пратил за това заповед до всички части от отряда, за изключение четата на четника Славков, разположена при Власи, който четник още около 4 часа събрал четата си вляво, изгубил связ с центъра и отстъ-

пил към Врабча, макар и да му е било заповядано, щото при почването на боя да отстъпи към Бански дол и да се присъедини към отряда.

При такава обстановка (Лукавица е била вече заета от сърбите) отрядът почва отстъплението си към Невля. В 9 часа вечерта отрядът пристига в Невля, гдето намира един ескадрон от II конен полк под командата на поручика Костова. При това отстъпление четата, която беше разположена на десний фланг при селото Грапа, се откъснала и взела направление към Тудовци и само посред нощ пристига в Долна Невля. През нощта отрядът се разполага на бивак между Долна Невля и Несла и поставя аванпост, а от ескадрона праща разезди.

В действията на отряда са се отличавали портупей юнкерът Капитанов, който командува запасната рота, и юнкерите: Дяков, Овчаров, Стойков и Гаев, които са били началници на участъци по позиция и са управлявали и държали в порядък съвършено необученото опълчение, като им са служили за пример със своята храброст и неустрашимост. И ако това опълчение не се е разпълзяло още същий ден, а е отстъпило в порядък в Невля, това се дължи на тези юнкери – деца в сравнение с опълченците.

След отстъплението на Невлянский отряд дивизията могла да продължи движението си напред, но на незначително разстояние, защото вече се мръкнало.

Авангардът достига до Попова махала, главните сили занощуват в Планиница, на самата граница, а боковой авангард неизвестно где е занощувал. В този ден Шумадийската дивизия е и изстреляла 7000 патрона и 26 артилер[ийски] снаряди. Числото на убитите и ранените е 2 човека от X полк, а Невлянский отряд е имал трима ранени, 33 души плен[ен]и, от които 3 войника и 30 опълченеца, вероятно от четата на Славкова.

Ако разгледаме действията на Шумадийската дивизия и тези на Невлянский отряд в този ден, ще видим, че и Шумадийската дивизия не е могла да изпълни задачата си според диспозицията и е останала назад. Нейните движения са бавни, действията ѝ нерешителни и неправилни. Дивизията има един полк на границата, а останалите ѝ части са съсредоточени още в 9 часа сутринта. Диспозицията е написана и раздадена към 10 часа, а преминаването на границата е назначено за 2 часа после обяд. Защо е губено толкова време, когато е било възможно да се почне настъплението най-късно в 11 часа, е неизвестно, но то няма оправдание. Една рекогносцировка от кавалерията би показала, че по пътя на настъплението си дивизията ще срещне най-слабо съпротивление, следователно, авангардът е могъл да продължава настъплението си без всякакъв риск, а главните сили биха го достигнали. Никаква опасност откъм Цариброд не е могло да има и дивизията е разполагала със значителни сили, за да може да се прикрие откъм тази страна. Действията на дивизията са неправилни и за това, че авангардът ѝ да продължава настъплението нерешително, спира се пред едни патрули, води бой с тях, изважда се артилерия на позиция, за да стреля против патрули, а с това се губи драгоценно време и освен това доказва се отсъствието на правилни понятия за употреблението на артилерията, ако това употребление не е направено нарочно да се произведе ефект и да се изплашат българите, което, ако даже с тази цел е направено, не може

да има оправдание. Трябва да упоменем, че към 2 часа после обяд Кралят се отправя на ви[с]отите към Черен дол, за да наблюдава действията на Шумадийската дивизия. Не това ли обстоятелство е накарало началника на дивизията да пусне [в] дело артилерията, за да придаде важност на действията си?

Както и да е, но факт е, че и тази дивизия в този ден закъсня и не изпълни задачата си.

Що се касае до действията на български отряд, то те са добри. Нищо повече от направеното не може да се иска от една запасна рота, която действува против една дивизия. Опълчението даже в разчет не трябва да се взема, а ако то е изпълнило дълга си, хвала му. Нищо чудно нямаше да има, ако това опълчение би се разбягало още при първите вистрели, защото това опълчение е било съставено от хора, които може би за пръв път са виждали оръжие, а управлението им е било възложено на деца (юнкери), в лицето на които опълчението не е могло да вижда началници и, най-после, не е могло да има доверие в тях. Опълчението обаче се е оказало храбро и готово да се жертвува, а тука е помогнал патриотизмът [и] което трябва да се забележи, то е, че Невлянский отрядец е бил разположен разпръснато – от Власи до Грапа, на едно разстояние от 5–6 километра, но иначе това не е могло и да стане. Ако целий отряд би бил разположен при Банский дол, то той по-значително съпротивление не би оказал, а би рискувал да бъде обойден. Разпръснатото му положение е в[ъ]вело до известна степен в заблуждение Шумадийската дивизия и я е заставило да се развръща, да действува по-осторожно и да губи време. В това именно и се е заключавало назначението на отряда, което той е изпълнил най-добре.

Ако хвърлим сега общ поглед върху действията на левий фланг и центъра на сръбската Нишавска армия, лесно ще е да забележим, че действията на всички части са бавни, нерешителни и че нито една част не е изпълнила възложената ѝ по диспозицията задача. В първий ден на войната е направено много малко и сръбската армия нощува почти на самата граница. Тези бавни и нерешителни действия са за полза на българите, както това ще видим на свое място.

Да разгледаме сега действията на сръбский десен фланг.

Действия на Моравската дивизия против Трънский отряд

Сръбската Моравска дивизия, както знаем, е била разделена на две части: едната част е образувал Власинский отряд, който е съставлявал крайний десний фланг на стратегическото разположение на сръбската Нишавска армия, а другата част, която е съставлявала главните сили и се е предназначавала да действува по направлението Трън – Брезник, като държи связ вляво с Шумадийската дивизия. На 2-ий ноември, според диспозицията по Нишавската армия, на Моравската дивизия (главните ѝ сили) е предстояло да завладее гр. Трън и да открие связ с Шумадийската дивизия към Врабча. За изпълнението на тази задача Моравската дивизия е разполагала със следующите части: XIV и II действующи полкове, две полеви и една горска батарея, ескадрон дивизионна кавалерия и една саперна рота. В предвечерието на обявлението на войната частите от Моравската диви-

зия, особено XIV полк, са били разположени разпръснато по границата, вдясно и вляво от Дъсчен кладенец, но на първий ноември началникът на дивизията прави разпореждание за съсредоточаването на частите, като от XIV полк образува авангард за настъпване към Трън, а другите части образуват главни сили.

Моравската дивизия е трябва[ло] да действува против български Трънский отряд и затова нека разгледаме неговий състав, назначение и разположение към 2-ий ноември.

Български Трънский отряд е имал назначение да задържа настъпающий противник откъм Трън и Врабча към Брезник за Сливница или София. Следователно на този отряд е предстояла трудната задача – да прикрива два пътя за настъпление, а според това, да пази едновременно две позиции: Трънска и Врабчанска.

Към 2-ий ноември отрядът [се] състои от следующите части:

3-та дружина от 2-ий Струмский полк;

Една дружина от 4 Плевенски полк;

Една запасна рота от Софийский полк;

Една доброволческа дружина от 2 чети;

2 дружини от Бдинский полк;

1 ескадрон от 3 кон[ен] жандармски полк;

1 полева батарея;

1 горска трифунтова батарея и

Трънско опълчение от 3 чети.

Трънский отряд се началствува от капитан Генева, който в същото време е командир и на 3-та дружина от Струмский полк.

До обявлението на войната Трънский отряд е разположен по следующий начин:

Трета дружина от Струмский полк, Трънската опълченска дружина, полевата батарея и 4 орудия от горската батарея и около 1/2 ескадрон – в гр. Трън, отгдето пехотните части ежедневно са изпращали по 1 1/2 роти за аванпостна служба пред позициите Трънска и Ломничка. Една част от Трънската опълченска дружина е била разставена на по-важните погранични пунктове, а другата е стояла в гр. Трън и е изпълнявала домакинска служба по снабдяването на отряда с храна и пр. и за работение на позицията. Половин ескадрон от кавалерията е разположен в пикети в следующите погранични пунктове: Звонци, Ракита, Дъсчен кладенец, Милославци, Насалевци, Рани луг, Стрезимировци, Грознатовци и Клисура, отгдето са пращани разезди.

Запасната рота от Софийский полк, Врабчанското опълчение, една рота от Плевенский полк, 2 оръдия от горската батарея и около взвод кавалерия са били разположени на Врабчанската позиция.

Останалите части са били разположени: 1-ва дружина от Бдинский полк – в Брезник, втора дружина от същий полк и три роти от Плевенский полк (дружината на капит[ан] Лука Иванова) – в селото Филиповци и Ездимирци, отгдето е пращан караул за охранението на моста на р. Секирица(?) и са работили за направата на един по-кратък път, който води от левий фланг на Трънската позиция право на моста на Секирица, място [на] съединението на Трънското и Врабчанско шосета.

Трябва да забележим, че в щаба на корпуса не е било известно, че началникът на Трънский отряд е снел три роти от дружината на Плевенский полк, която беше на Врабча, и ги е разположил във Филиповци, с което Врабчанската позиция е останала почти без войски. Това показва, че началникът на Трънский отряд е отдавал важно значение на Трънската позиция, а е игнорирал Врабча, макар че му е било обяснено още при формирането на отряда за важното значение на Врабчанската позиция.

За всеки случай началникът на отряда, като се опасявал за едно бързо обявяване на войната, вследствие постъпките на сърбите по Трънската граница, на 28 октомврий той е отдал следующата диспозиция:

„Неприятелят се очаква откъм Дъсчен кладенец. За да се задържи настъплението му, поверений ми отряд да заеме Трънската позиция по следующий ред:

1) 4-та полева батарея да излезе на артилерийската позиция, вляво от шосето.

2) Четирите горски орудия да заемат направените за тях окопи надясно от шосето.

3) Трета дружина от вторий Струмский полк да заеме десний участък на позицията, вдясно от шосето; този участък трябва упорно да се отбранява.

4) Четите от Трънската опълченска дружина да заемат окопите вляво от шосето до височината.

5) Двете доброволчески чети да заемат: 1 1/2 чети окопите на височината, която съставлява левий краен участък на позицията, а другата 1/2 чета да си остане в окопите при селото Ломница, за да пази от обикаляние дясното крило на позицията.

6) Първа и втора дружини от 3-ий Бдинский полк под командата на капитана Тошева съставляват общ резерв и се разполагат надясно от моста в долината, зад десний участък на позицията.

7) Да наблюдават за фланговете назначават се: за десний фланг – кавалерийските пикети при селата: Звонци, Ракита, Дъсчен кладенец, които отстъпват към Малий Руй, а за левий фланг – кавалерийските пикети при селата: Насалевци, Рани луг, Стрезимировци, Грознатовци и Клисура, които отстъпват към селата Вукан и Бусинци.

8) Превързочен пункт ще бъде в къщата* … и в градското училище.

9) Обозните кола, под прикритие на един взвод от Трънската опълченска дружина, ще се съберат на полянката при излизането из града за Брезник, гдето да чакат второ разпореждание.

10) Аз ще се намирам при горската батарея“.

В тази диспозиция нищо не се споменува за заеманието и отбраната на Врабчанската позиция, от която началникът на отряда, като притеглюва и двете бдински дружини от Филиповци към десний фланг на Трънската позиция, окончателно се отказва, види се, и да мисли за Врабчанската позиция.

Към деня на отдаването на тази диспозиция дружината от Плевенский полк си е оставала на Врабчанската позиция.

---

* Многоточието е на автора.

Когато началникът на Трънский отряд е получил уведомление от началника [на] щаба на корпуса за обявлението на войната и заповед да притегли дружините от Филиповци и Брезник, той прави следующите разпореждания: свиква офицерите от гарнизона, съобщава им за обявяването на войната, заповядва до 6 часа сутринта частите да бъдат на позициите си според диспозицията и праща заповед на частите във Филиповци и Брезник да тръгнат за Трън. На началника на Врабчанската позиция капитан Георгиев е дадена заповед да донася за всичко, каквото се случи и забележи у него. За по-бързи съобщения между Врабча, Трън и Филиповци е била устроена конна поща.

Всички части успели да заемат позициите си до означеното време, за изключение [на] първа дружина от Бдинский полк, която пристигнала в 2 часа после обяд от Брезник. Вместо тази дружина, началникът на отряда притеглил, съгласно телеграмата на капитана Паприкова, три роти от Плевенската дружина, които се намирали във Филиповци. Това е съвършено невярно. Плевенската дружина на 2-ий ноември с всичките си четири роти е във Врабча, а не във Филиповци и никога тя не е бивала във Филиповци. Никаква заповед от капитана Паприкова не е давана да се вземе Плевенската дружина и да се прати в Трън, а началникът на отряда по свои, твърде неверни съображения, е притеглил тази дружина, като е оставил във Врабча само една дружина. От началника [на] щаба на корпуса е дадена на началника на Трънский отряд само една обща заповед: да притегли частите от Филиповци и Брезник в Трън; началникът на отряда е разбрал тази заповед буквално и я е изпълнил буквално, като се е погрижил всичко да посъбере в Трън, като е забравил назначението на отряда и не се е погрижил да разбере това, което му предстои да върши като началник на един самостоятелен отряд, който, като знае обстановката, трябва да действува, както тя изисква.

Началникът на отряда се е увлякъл с отбраната на Трън и е забравил за Врабча; той не е можел да съзнае, че участта на Трънский отряд ще се реши на Врабча, а не на Трън. Доколко началникът на отряда е игнорирал Врабчанската позиция, свидетелствува и това обстоятелство, че той нито един път не е отишъ[л] да види где се намира тази позиция и да си състави план за действията, а затова той е имал време, защото до обявлението на войната той е бил в Трън цели 18 дена.

Може би началникът на отряда и да е съзнавал важността на Врабчанската позиция, но пред Трън сърбите са били твърде близо, тука те са показвали своите сили, тука те нарушават границата и началникът на отряда вижда голяма опасност откъм Трънската граница. Врабча е далече от границата и за нея началникът на отряда не се безпокои.

И така, още на първий ден на обявлението на войната началникът на Трънский отряд прави две капитални грешки:

1) Притеглюва частите от Филиповци [и] Брезник право в Трън и се лишава от резерв, за да подкрепи частите на Трънската или Врабчанска позиция, според нуждата.

2) Притеглюва Плевенската дружина от Врабча право в Трън, открива тила си и поставя отряда в твърде опасно, даже в критическо положение.

Тези грешки обаче са могли да бъдат още изправени с пристигането от Радомир на две дружини от Дунавский полк. Ако началникът на Трънский отряд не е могъл да разбере грешката и да я поправи още на същий ден или през нощта срещу 3 ноември, то това е бил длъжен да направи командирът на корпуса, който още на вторий ноември пристига в Трън.

Но, както ще видим на свое място, нито единият, нито другой са направили подобно нещо, а следствията от тази грешка са: изгубване на една цяла батарея, пленяване на две роти и опасността да бъде пленен целий Трънский отряд.

Сега да проследим по-нататъшните разпореждания по Трънский отряд и действията му.

Още сутринта на 2-ий ноември командирът на Трънската опълченска дружина поручик Чорбаджи е бил пратен да събере от границата опълченските застави и да ръководи действията им при отстъплението им; със същата цел е пратен и командирът на ескадрона. С тези застави Моравската дивизия има първото си стълкновение. Тази дивизия произвежда настъплението си по следующий начин:

В 4 часа сутринта границата преминават едновременно третий и вторий батальон от XIV полк. Първий батальон, заедно с горската батарея, настъпвал от Дъсчен кладенец по направление към селото Овчи дол, гдето и пристигнал в 5 1/4 часа сутринта. Вдясно от него е настъпвал третий батальон по направление към Зеленигpад. В резерв зад този батальон е следвал вторий батальон от XIV полк.

В 5 3/4 часа сутринта първий батальон продължил движението си и заел висотата Ракитски камък, гдето се установил на отдих, като пратил патрули напред за осветявание [на] местността. Тези патрули попаднали на българската застава срещу Дъсчен кладенец и завързали бой с нея. Тази застава е била най-силната и се е състояла от около 60 души от Трънската опълченска дружина и около 30 кавалериста. При откриването на огъня от тази застава, действията на която е ръководил поручик Топалов, накарало сърбите да се развърнат в боевой порядък и да открият огън от горската батарея от висотата Самар. Престрелката се продължава и сърбите са били принудени да пратят подкрепление две роти от вторий батальон на XIV полк. Тука заставата се задържа почти до 10 часа сутринта и когато е било забележено, че тя ще бъде обойдена, тя остъпва към Руй и оттам за Зеленигpад. Това дало възможност на 1-ий и 3-ий батальони да продължат настъплението, а 2-ий батальон отново да [се] събере в резерв на Зеленигpадската планина.

Освен горната застава, против 3-ий батальон на XIV полк е действувала и една получета от Ломница, която сама е оставила позицията си и е отишла напред, а вечерта отново се завърнала на позицията си.

За отстъпването на заставата от Дъсчен кладенец, а така също и на другите застави и патрули, и за настъплението на противника и силите му е било донесено на началника на Трънский отряд към 11 часа сутринта.

Вследствие на тези донесения и донесението от крайний десен фланг, че доброволците напуснали ложементите при Ломница и неизвестно где отишли, началникът на отряда прави следующите разпореждания по изменението на разположението по диспозицията.

1) Капитан Кавалов да предаде заетите от доброволците му окопи на една от ротите на Бдинский полк, получета да прати на лев[ия] фланг към Бусинци, а с една чета да отиде в Ломница, за да заеме мястото на получетата, която не се знае где е отишла, 2) Понеже целий резерв е бил събран по-близо до десний фланг на позицията, то една рота от Плевенский полк е пратена за поддръжка на левий фланг, 3) 2 роти от трета дружина на Струмский полк са били пратени да заемат и упорно отбраняват висотата Малий Руй, 4) Общий резерв е поместен още повдясно и по-близо до Руй.

Това разместване и дробение на частите е било твърде неуместно. Напр[имер], капит[ан] Кавалов, единствен офицер в доброволческата дружина, се мести от крайний левий фланг на крайний десний и четите му се разделят. Дружината от Плевенский полк е пръсната по ротно, най-напред така: една рота във Врабча и три в резерв в Трън; по-късно една рота от трите отива на левий фланг, а към 5 часа после обяд друга рота е пратена в Ломница и една рота останала при резерва. По такъв начин дружината е пръсната по ротно на четири страни и както това ще видим отпосле, твърде зле се е отразило на тази дружина това неуместно разпръсване.

После тези разпореждания позицията в този ден не е била атакувана. Частите от опълчението се върнали към позицията (само голямата застава), а другите се пръснали окончателно. Ескадронът на поручика Топалова отстъпва към Ездимирци, гдето и остава да нощува, а сърбите се спущат в долината на Ерма.

Моравската дивизия, като отбива предните части – патрулите и заставите, продължава настъплението си, но не се решава в този ден да ата[кува] Трънската позиция. В това дело Моравската дивизия има 2 убити и 10 ранени; българската застава и ескадронът имат 7 души убити и 9 души ранени, и 13 души пленени. Моравската дивизия е похарчила 12 500 патрона и 46 снаряда от горската батарея. Моравската дивизия после 11 часа после обяд е могла безпрепятствено да продължи движението си, но то е било затруднено от силна мъгла. Дивизията се спира и бездействува до 2 часа. До това време напредвали и главните сили на дивизията, които преминали границата в 9 часа сутринта. Към 11 часа сутринта от главните сили на дивизията е изпратен 3-ий батальон от II полк да заеме позиция на Щърбий камък, за да пази тила и фланга на дивизията от българите, които [се] били разположили в Клисура и Равна шиба.

Към 2 часа после обяд мъглата се е вдигнала и дивизията продължава своето движение по направление към Зелениград. Кавалерията е била пратена напред, за да освещава местността и да обиколи селата Милославци и Зелениград, гдето отново е имала престрелка с нашите патрули. По-нататъшното движение на дивизията е било невъзможно, защото е било опасно да се слезе в долината, като се е имало предвид, че да се атакува Трънската позиция, не е имало време, а пък отзад се чувала стрелба откъм Власина и Клисура.

Моравската дивизия е занощувала в следующите места: I и II батальон от XIV полк с по 2 горски топа близо до Руй. III-ий батальон зад тях. I и II батальони от II полк нощуват при Дренов хан, а III-ий батальон от Щърбий камък, гдето пристигат и полевите батареи, под прикритие на пионерната рота.

Вечерта е била издадена диспозиция за действията на следующий ден.

Така се свършват действията на главните сили на Моравската дивизия против Трънский отряд. От изложеното се вижда, че и Моравската дивизия, която в този ден трябваше да вземе града Трън и да открие связ с Шумадийската дивизия, не е могла да изпълни задачата си. Причината на това е в бавното настъпвание на Моравската дивизия и слабите и нерешителни действия против незначителни застави, а главната – голямата осторожност, с която дивизията действува.

Български Трънский отряд е останал на позицията си и, както ще видим, задържа се и на следующий ден, но той сам вследствие направените на първий ден важни грешки, се поставя в критическо положение.

Действия на Власинский отряд против български Изворский отряд

Известно ни е, че причините за обявлението на войната сърбите създадоха, като се възползуваха от създаденото от тях стълкновение между български Изворский и сръбский Власинский отряд, които бяха разположени един срещу друг на крайний фланг на стратегическото разположение на двете армии на главний театър на военните действия.

Власинский сръбский отряд съставлява част от Моравската дивизия и [се] състои от I активен полк и от I-ий полк на вторий позив с една горска батарея, под командата на подполковника Гайновича. Български Изворский отряд е отделен и [се] състои от първа дружина от Струмский полк, Изворската опълченска дружина и един ескадрон от Третий жандармский полк и се намира под началството на командира на дружината капитана Филипова.

Сръбский Власинский отряд има назначение да прикрива непосредствено десний фланг на Моравската дивизия при операциите ѝ към Трън, Брезник и да прикрива десний фланг на стратегическото разположение на Нишавската армия.

Български Изворский отряд има назначение да прикрива левий фланг на разположението на Западний корпус на западната граница.

Военните действия между тези два отряда се почват още на вторий ноември – Власинский отряд атакува позициите на Изворский, престрелката трае цял ден без решителен резултат и двете страни занощуват на позициите си.

Позицията на Изворский отряд се намира на север от селото Божица, на пътя, който води от Божица за Клисура и минава паралелно на границата. Тази позиция [се] състои от ред висоти, разположени на границата, които се протакат право от север към юг и достигат до селото Божица. Тази позиция по продължението на тила си е прорязана от един дълбок овраг, по когото протича една незначителна рекичка, наречена Гатичин дол. Пред фронта на позицията се захва[ща] един такъв овраг, както и този зад позицията; тези два оврага се съединяват у селото Божица. На височината, която разделя началото на тези два оврага и която носи названието Цветков гроб, е била избрана позиция за Изворский отряд и била укрепена.

Изборът на тази позиция е неудачен по следующите причини: а) тя е твърде близко от пограничната линия, по-малко от два километра, вследствие на което

производството на работите и разположението на отряда е било наблюдавано с най-голяма точност. Освен това, тя се командува от височината Букова глава, която служила за позиция на Власинский отряд. б) тази позиция съвършено не е прикривала Божица и Извор, т.е. пътищата за Кюстендил, и освен [това], тя не е прикривала и пътя за отстъплението, който е оставал на левий фланг и доволно далече от позицията. в) близкото разположение на двата отряда е могло във всяко време да предизвика стълкновение помежду им, както това се и случило, а най-важното, противникът е могъл да има най-точни сведения за числителност и разположението на отряда. Самото разположение на неприятеля на Букова глава е показвало, че Цветков гроб не е място за позиция на отряда. Една друга, много по-добра във всяко отношение позиция, се намерва няколко назад и по-близо до Божица. Тя [е] височината Пършел. Но тя не [е] избрана, вероятно само затова, че е няколко по-далече от границата. На Цветковгробската позиция са били направени 31 ложемента в няколко яруса и един люнет, наречен централен. За да се получи по-добър обстрел, храсталакът, с който [е] обрасла позицията, е бил изсечен.

После делото на 1-ий ноември, началникът на отряда съобщил в Западний корпус, че по събраните сведения против Изворский отряд е съсредоточена цялата Моравска дивизия, но тези сведения, както видяхме, са неверни. Това донесение отчасти е подействувало, щото да се прати подкрепление на отряда още една дружина от Струмский полк от Кюстендил.

На 2-ий ноември сутринта началникът на отряда е получил уведомление от Кюстендил от капитана Кисова, че му е пратена една дружина под командата на капит[ан] Фудулаки и една доброволческа чета, под командата на поручика Манова. На 2-ий ноември сутринта сърбите не предприели нищо против отряда и затова три роти от дружината работили по усилването [на] укрепленията. Едва на 10 часа сутринта началникът на отряда получава известието за обявяването на войната и приказа по армията. Едно гръмогласно и нескончаемо ура от войниците е било отговор на приказа. Това силно ура встревожило сърбите, които прибързали да заемат окопите на позицията. До 2 1/2 часа после обяд всичко преминава тихо. Към това време само сърбите, без да излизат от позицията си, почват една безпорядъчна стрелба от един фронт от около 4 километра протяжение, която и продължават до мръквание. От страна на Изворский отряд почти не е отговаряно на тази стрелба. Никакви загуби в отряда няма. После мръквание направено е разпореждание, щото 2 роти от дружината и две чети от опълчение[то] да почнат работите по укрепленията. Около 8 часа после обяд при началника на отряда се явил адютантът на дружината, която иде от Кюстендил и която пристигнала в Извор, за да пита къде да се яви дружината. Началникът на отряда заповядал на адютанта да предаде, че дружината на следующий ден да се яви на позицията при Цветков гроб, а доброволците да се установят в селото Божица.

В такова положение отрядът се намира до сутринта на 3 ноември.

Сръбский Власинский отряд, който съставлява част от Моравската дивизия и [се] състои от 5 батальона (2 от вторий позив) и една горска батарея. Този отряд е разположен в околностите на Власина и на позиция при Букова глава. Този отряд

е получил заповед от началника на дивизията, щото на 2-ий ноември да настъпи напред и да отесни българский Изворский отряд. За тази цел по отряда е отдадена следующата диспозиция:

1) Командирът на 2-ий батальон от I действ[ащ] полк капитан Грубич да тръгне със своя батальон от Панчин гроб ровно в 6 часа сутринта на 2-ий ноември и да се старае да обхване хребета между Букова глава и Колуница (левий фланг на позицията). В отряда на капитана Грубича влизат още: 1 рота от 1-ий батальон на вторий позив, която служи като резерв и заема висотата Панчин гроб, а друга рота от същий батальон заема площадката при Панчин гроб, а така също и първа и трета рота от 3-ий батальон на 1-ий действующ полк, които заемат Букова глава и Лозин рид. Всичко 6 действ[ащи], 2 роти [от] вторий позив.

2) Под началството на командира на 1-ий батальон от 1-ий действующ полк, капитан Чизмич, се формирува друг отряд, в когото влизат: 3 роти от тойзи батальон и 2 роти от първий батальон [от] вторий призив. Капитан Чизмич е трябва[ло] да тръгне след колоната на капитана Грубича и да заеме Цветков гроб.

Всичко в отряда на капит[ан] Чизмича влизат 5 роти, от които две от вторий позив.

3) Втора и четвърта рота от 3 батальон на I действ[ащ] полк съставляват общ резерв на атакующите колони, под командата на началника на отряда.

4) Горската батарея се снема на позиция у Букова глава.

5) Четвърта рота от 1-ий батал[ьон] от I действ[ащ] полк и четвърта рота от 2-ий батальон на II позив остават на позицията при митницата, за да отбраняват този пункт до последна крайност. В случай на нужда те трябва да поддържат атакующите части.

6) Превозочен пункт се открива в Стойковичева махала, отгдето ранените се отправляват в Сурдулица.

7) Целий обоз на разсъмвание да се събере зад Букова глава, а муниционната колона в Деянова махала, гдето и да се праща за боеви припаси.

8) В случай [на] заеманието на Цветков гроб, на командирите на 1-ий и 2 батальон се поставя в обязаност да заемат и висотата Равна шиба, гдето да се укрепят. В случай же на неудача – да отстъпят на старите си позиции, които да бранят до последна крайност.

9) Останалите три роти от вторий позив да останат на позициите си (между Власина и Черний връх).

Обаче тази диспозиция не е била приведена в изпълнение на 2-ий ноември и Власинский отряд се е ограничил само с една престрелка от позицията. Причините за бездействията на Власинский отряд на 2-ий ноември са неизвестни. В Сръбско-българската война капит[ан] Бендерева намерваше едно обяснение, по което се вижда, че началникът на Власинский отряд не е могъл да разбере телеграмата (неясна) за времето на обявяванието [на] войната. Било му е телеграфирано, че войната ще бъде обявена на 2-ий ноември през нощта, а той е разбрал, че това ще бъде на 2-ий срещу 3-ий ноември. Това обяснение обаче не ни се вижда основателно.

Както и да е, но Власинский отряд в този ден бездействува, следователно Моравската дивизия и тука не може да изпълни назначението си.

Така се завършват действията на първий ден от обявлението на войната на главний театър на военните действия.

За да завършим очерка на действията в този ден, остава да видим мер[к]ите, които българите предприемат за съсредоточаването на войските от корпуса и за извършеното в този ден в това отношение.

Ние знаем, че още сутринта на 2 ноември началникът [на] щаба на корпуса е направил разпореждание да се снемат дружините от македонската граница и да се направляват към Брезник, а една дружина от Кюстендил да се прати в подкрепление на Изворский отряд. Началниците на отрядите в Кюстендил, Дупница и Радомир са направили съответствующите разпореждания, частите са събрани и тръгнали в поход. Маршът е бил повече от форсирован, защото на 2-ий ноември вечерта частите пристигат в следующите места:

1) Трета дружина от Бдинский полк, която до 2-ий ноември е разположена на македонската граница така: една рота на аванпости, една рота в Кочериново и две роти в селото Слатино, получава заповед да се снеме, събере, да тръгне в поход и безостановочно да отива в Радомир. Дружината в три ротен състав (аванпостната рота [е] оставена назад) тръгва към 9 часа сутринта, достига в Дупница, гдето на войниците е даден хляб, сирене и около 2 часа почивка, после което дружината тръгва за Радомир, гдето пристига през нощта. Дружината е изминала около 60 километра път.

Четвъртата дружина от Бдинский полк на 2-ий ноември е била разположена на македонската граница така: 15 и 16 роти на аванпости по границата от Копрен до селото Стоп, а 13 и 14 роти в Бобошево. Командирът на дружината е бил извикан в Дупница да замества командира на полка, който отишъл във Врабча и на 2-ий ноември е получил заповед от началника на корпуса, щото дружината непременно и незабавно да тръгне за Радомир, а границата да се сдаде на Рилската опълченска дружина. Понеже да се събере набърже дружината не е имало възможност, то дружинний командир изпратил за Радомир 13 и 14 роти. Тези две роти на 2-ий ноември сутринта пристигат в Радомир. Командирът на дружината с 16 и 17 роти, заедно с полкови[я] обоз, заминава на 2-ий ноември вечерта за Радомир.

Четвърта дружина от Струмский полк е разположена на 2 ноември сутринта в селото Четирци (на 15 километра от Кюстендил). В същий ден в 10 часа после обяд дружината, тя е пристигнала в Радомир, като е преминала около 60 километра път.

Втора дружина от същий полк на 2 ноември сутринта е разположена на позиция при Раненци, около 11 километра от Кюстендил, а вечерта [на] същий [ден] дружината пристига в Извор, като преминава около 50 километра път.

3-а и 4-та дружини от Дунавский полк, които квартируват в Радомир, на 2-ий ноември сутринта тръгват от Радомир и в същий ден в 8 часа вечерта пристигат близо до Трън при моста на Секирица, като преминават около 45 километра път.

Първа батарея от 1-ий артилер[ийски] полк, разположена в Бобошево, тръг-

ва от Бобошево на 2 ноември в 12 часа през деня и пристига в Радомир в 10 часа сутринта на 3-ий ноември, като преминава повече от 50 километра.

Софийский полк този ден нощува в Ихтиман, като преминава …?*

Тези неимоверни преходи, които частите правят този ден, свидетелствуват за усилията, които са направени, за да се съсредоточат частите от Западний корпус.

Третий ноември

I. Разпореждания на воюющите страни за 3-ий ноември

От действията на вторий ноември виждаме, че сръбската армия не може да изпълни възложената ѝ от диспозицията задача: Дунавската дивизия наместо да достигне до входа на Драгоманското дефиле, занощува в Цариброд и зад него. Шумадийската дивизия даже с авангарда си не достига до назначеното ѝ място, а главните ѝ сили занощуваха на самата граница. Моравската дивизия премина с главните си сили границата, но се спря пред Трън, наместо да го превземе. Конната бригада едва премина границата и влезе в связ с противника. Власинский отряд се ограничи с една престрелка от позицията си, както и лявофланговий Ржанский отряд, който едва премина границата. Дринската дивизия, като резерв на армията, пренощува при Суков мост.

За следующий ден нова диспозиция по армията не е давана и не е могла да бъде дадена, защото дивизиите не са изпълниле задачата и обстановката в нищо още не се е изменила само с това, че границата е премината и Цариброд зает. Разпореждания за действията на следующий ден са правени отделно по дивизиите и отрядите, но тях ще разгледаме при изложението [на] действията на дивизиите на 3-ий ноември.

От българска страна е предстояло да се правят значителни разпореждания, понеже обстановката се е значително уяснила и изменила. Царибродский отряд е отстъпил на Драгоман, Долноневлянский – в Долна Невля, а другите остават на позициите си. В щаба на корпуса не е било известно за отстъпването на Смиловский и Комщицкий отряди. Трънский отряд е останал на позицията си и на следующий ден той е щял да бъде атакуван откъм Трън и Врабча.

От донесенията се виждало, че към Драгоман настъпват около три полка с артилерия, към Смиловци – полк кавалерия, полк пехота и 1 батарея, към Врабча – два полка с 4 батареи и кавалерия, на Трън – 2 полка с артилерия, а против Изворский отряд са стояли два полка. Навсякъде неприятелят е бил по-силен. Опасност е грозила на Драгоман от фронта и обход отдясно, а още по-голяма опасност е грозила на Трънский отряд. Сливницкий отряд не е могъл да бъде усилен, освен с две дружини и една батарея. Вземането на Драгоман е откривало

---

* Многоточието и въпросителната са на автора.

Сливницката позиция, която не е могла да бъде защищавана от слабий отряд, а частите, които на 2-ий ноември вечерта са пристигнали в Радомир, са били незначителни и освен това, не са могли в никакъв случай да пристигнат на Сливница по-рано от 4-ий ноември вечерта. До този ден на Сливница не е било възможно да пристигне нито една войскова част от Южна България.

При такова положение на работите било е крайно необходимо да се действува така, че да може противникът още поне един ден, т.е. на 3-ий ноември, да се задържи пред Драгоман, Врабча и Трън. Ако това се достигне, то имало се голяма вероятност, че неприятелят не ще може да атакува Сливницката позиция по-рано от 5-ий ноември и че към този ден по-голямата част от войските на Западний корпус ще се съсредоточат на Сливница и че частите от Южна България ще почнат да пристигат в София и Сливница. По тези съображения правят се следующите разпореждания:

а) Трънский отряд е усилен с 2 дружини от Дунавский полк, които дружини можеха да бъдат притеглени в Сливница, но пратени са към Трън, за да се даде възможност на Трънский отряд да задържи противника пред Врабча и Трън, като се разчитвало, че Трънский отряд, ако действува правилно, все [ще] успее да пристигне на Сливница по-рано от противника, който не ще бъде в състояние да пристъпи незабавно към атакуването на силна сама по себе си и още укрепена позиция.

За по-голямо обезпечвание на Трънский отряд, на частите от Дупница и Кюстендил е дадено направление на Брезник, отгдето те са могли според обстоятелствата да бъдат притеглени на Сливница или пуснати заедно с Трънский отряд във фланг на неприятеля, чрез което пък би се достигнало едно задържание на противника преди да достигне той Сливницката позиция.

На тези съображения и разпореждания мнозина могат да гледат като неправилни, но от хода на военните действия ще е лесно да се разбере, че именно този начин на действията накара сръбската армия да закъснее, а това беше целта.

По същий начин е трябвало да се действува и против сръбските дивизии, които настъпват по главната операционна линия, т.е. нужно е било да се задържат сърбите колкото [е] възможно повече време и по-далече от Сливницката позиция и за достигание на това направено е следующето разпореждание.

а) усилен е Драгоманский отряд с една дружина от Плевенский полк и една полубатарея. При този отряд се е присъединил и Царибродский. По такъв начин Драгоманский отряд [се] е състоял вече от 2 действующи дружини, 2 чети доброволци, 2 чети опълчение, 4 орудия, ескадрон кавалерия.

Този отряд се е считал за достатъчен за непосредствената отбрана на прохода, но понеже последний е могъл да бъде обхождан отдясно и отляво, то вдигнат е напред Преславский полк, на когото е дадено назначение да усили Долно Невлянский отряд с цел да възпрепятствува и задържи противника, който би настъпвал към Габер от Лукавица и в същето време да прикрие левий фланг на Драгоманската позиция. Разчитвало се е, че настъпающий противник, който ще действува непосредствено против Драгоман, ще бъде задържан и на 3-ий ноември не ще има възможност да излезе от Драгоманското дефиле, а ще направи това на 4-ий

ноември, в който ден отново ще трябва да води бой, за да си обезпечи свободний изход от дефилето, следователно и в този ден едва ли ще може да се реши да атакува Сливницката позиция. Разчитвало се е, че Преславский полк, от своя страна, ще може да накара неприятеля, който би настъпвал от Лукавица към Габер, да приеме бой при Вишан или Белево чифлик, а с това да губи време.

За достигание на това дадени са следующите разпореждания:

а) за началник на Драгоманский отряд е назначен командирът на Плевенский полк, на когото се е разчитвало, че ще изпълни задачата;

б) за началник на Сливницката позиция е назначен командирът на Дунавский полк, офицер от Генералний щаб, участвувал в Руско-турската война;

в) за действия пред Габер е пратен Преславский полк, един [от] най-добрите полкове.

За изпълнението на всички тези разпореждания са вземани всички възможни мер[к]и. Напр[имер], за да се облекчи и подпомогне началникът на Сливницката позиция, на 3-ий ноември в 6 часа сутринта на Сливница е пратен капитан Савов, който в същето време пристига от Пловдив; нему е било поръчано да отиде в Сливница и да помага на началника на позицията при отстъплението на частите, заеманието и отбраната. Сам той не е имал никаква част и до това време е заведвал строевото отделение на Щаба на армията. Ротмистър Бендерев, другар на в[оенния] м[инистъ]р, който бил командирован в Пловдив за уреждание [на] някои не особено важни въпроси по паричната част, в същий ден пристига от Пловдив заедно с капитана Савова и понеже е желаял да бъде назначен в действующата армия, е бил изпратен в Брезник, за да ръководи събиранието на частите и отправлението им в Сливница и да помага на командира на корпуса при ръководението [на] действията под Трън и Врабча и отстъплението на Трънский отряд.

Тези са в общи черти направените от българска страна разпореждания за 3-ий ноември.

Сега да пристъпим към изложението на самите действия в този ден, като почнем пак от тези части на сръбската армия, които действуват в главното оперативно направление.

Действия на Дунавската дивизия. Бой на Драгоман

Дунавската дивизия, както знаем, замръква при Цариброд. За действията на тази дивизия на 3-ий ноември е дадена следующата диспозиция:

„По добитите сведения, едно неприятелско слабо отделение, с малко артилерия се намира на позиция при караулката на пътя за Драгоман.

Дунавската дивизия утре ще продължи настъплението си към Драгоман в две колони:

1) Дясна (главна) колона от VII и XV действующи полкове, три батареи и по три взвода пионери и санитари ще се събере утре в 9 часа сутринта на височината Прокоп (Царибродските гробища) и ще тръгне в 10 часа по гребена измежду Лукавица и Нишава, по направление на караулката.

VII-ий пехотен полк ще прати една рота вдясно, която, като боковой авангард, ще върви по десний бряг на Лукавица и ще държи связ с главната колона, която ще състои под управлението на началника на дивизията, при която той ще се намира във време на марша.

2) Лявата колона – IX действ[ащ] полк, три взвода кавалерия, една батарея, взвод сапери и взвод санитари, под командата на подполковника Стокича.

Тази колона в 10 часа пред обяд ще се събере на шосето при Цариброд и оттука в 10 1/2 часа ще настъпи към караулката. Две роти ще прати през реката вляво, които роти ще съставят левий боковой авангард и ще настъпват по гребена над реката тоже към караулката. На тези две роти да се дадат: артилерия, пионери и санитари.

3) Щабний обоз да се събере в Цариброд, а войсковий – в Желюша, до второ разпореждание.

4) Половината от муницонната колона да се събере пред Цариброд, а другата половина в Желюша.

5) Обозний полк да пристигне в Суков мост, гдето да чака разпореждание.

6) Първата полева болница да премине Цариброд, а втората да остане в Суково".

Към 10 часа сутринта дивизията още не била окончателно събрана на назначените места. Към това време в Цариброд е пристигнал Кралят, заедно с началника [на] Щаба на армията и кралевската свита. При наближаването [на] Цариброд, началникът [на] Щаба на армията, като е видял нашите укрепления, е забележил, че тези укрепления показват, че българските офицери силно миришат на юнкерско училище. Когато Кралят пристигнал в Цариброд и забележил, че Дунавската дивизия е още неготова, останал е твърде недоволен, смъмрил е генерала Ивановича и е заповядал дивизията незабавно да почне движенията си. Сам Кралят със свитата си се отправил за деснофланговата колона към височината Видим, над с. Градине. Дивизията (дясната колона) почва настъплението си към 10 часа сутринта и то така: дясната колона по височите вдясно от шосето, към селото Градине, а лявата по шосето.

По тази диспозиция трябва да забележим, че времето за тръгването на дивизията е назначено късно. Трябва да се има предвид, че разстоянието до българската позиция е значително, а движението ще става с възкачване на висоти, които стоят на 150–200 метра по-високо от Цариброд; движението ще става без пътища, ще има спускане в оврази и излизане от тях, следователно, самото движение ще е бавно, а ноемврийский ден е кратък. За да се извърши едно такова движение и да се атакува позиция в дефиле, се изисквало по-значително време. Но Дунавската дивизия не е могла да почне движението си по-рано от 10 часа сутринта, защото тя не е могла да почне движението си по-рано от 8 часа сутринта, а за съсредоточението ѝ са били нужни най-малко два часа. Съвсем в друго положение ще се да намира Дунавската дивизия, ако тя на вторий ноември би изпълнила задачата си и би дошла до входа на Драгоманското дефиле, т.е. ако би се съсредоточила пред Цариброд, поне около Градине.

Сега да оставим Дунавската дивизия в движението ѝ към Драгоман и да видим какво се върши на Драгоман за защита на дефилето.

За защитата на Драгоманский проход е била избрана позиция на височите над селото Драгоман. Тази позиция е избрана за непосредствената защита на самото дефиле (шосето). На тази позиция са били направени няколко окопа. На местността вдясно и вляво от дефилето почти не е обърнато внимание и фланговете на позицията са останали незащитени. Тази позиция е укрепявал инженерът капитан Иванов, а работите са извършвани от двете доброволчески роти от дружината на капитана Кавалова, които роти още от втората половина на октомврий месец стоят на Драгоман. На Драгоманската позиция щабът на Западний корпус не е отдавал важно значение; на нея е гледано като на една позиция, която не може да бъде упорно отбранявана, защото изисква значителни сили, а е гледано като на ариергардна позиция за Царибродский отряд, която, като се заеме, ще се накара противника да се развърне, да почне бой, а следователно, да губи време. Затова до обявлението на войната в Драгоман са оставени само две доброволчески чети. На 2-ий ноемврий обаче е заповядано на началника на Сливницката позиция да изпрати в Драгоман една дружина от Плевенский полк с една полубатарея. Дружината с полубатареята е пратена в Драгоман и е пристигнала около 12 часа пред обяд. Тази дружина е пратена в Драгоман с цел да заеме позицията и да приеме на себе си отстъплението на Царибродский отряд, съвместно с когото да задържа противника пред дефилето, доколкото това е възможно. По-късно, както видяхме при изложение [на] направените разпореждания, на този отряд се вменява в обязаност упорна отбрана на прохода, а за достижение на това обезпечва се левий му фланг с една дружина от Преславский полк. На 3-ий ноемврий сутринта се праща командирът на Плевенский полк капитан Петров за началник на Драгоманский отряд. Но капитан Петров се явява началник на един отряд да отбранява една позиция, която не познава, той пристига пред началото на боя и няма възможност да се запознае с местността, на която ще действува. Това, може би, е една грешка от страна на щаба на Западний корпус, но от това нищо повече не е могло да бъде направено, защото капитан Петров е могъл да бъде пратен само тогава, когато на мястото му се е явил друг началник на Сливницката позиция.

На 2-ий ноемврий, като пристига една дружина от Плевенский полк в Драгоман, командирът на дружината капитан Лазаров праща една рота напред на позицията за дежурна част, а трите роти оставя при изхода от дефилето в резерв. Доброволците са били разположени по височите вдясно от позицията. Около 2 часа после обяд на Драгоман се слушат топовни гърмежи откъм Цариброд. Това обстоятелство накарва командира на дружината да прати 9-та рота на позиция в средата на дефилето за непосредствена отбрана на шосето на предна позиция, а 12 рота вляво на височите и една рота остава в резерв. В това положение ротите заношуват. 9 и 10 рота, които са били на позиция, успели да устроят няколко окопа, да развалят един мост на шосето и да устроят засеки на шосето. Ръководителите на тези работи вероятно са вярвали, че неприятелят непременно ще настъпва по шосето и са се грижили да му преградят пътя. Това е следствие [на] непознавание [на] местността, на която ще се действува.

През нощта срещу 3-ий ноември на Драгоман пристига Царибродский отряд и се разполага на бивак близо до Драгоманските ханчета.

На 3-ий ноември сутринта командирът на дружината капитан Лазаров, който остава и за началник на отряда, получава от командира на полка си (назначен за началник на Драгоманский отряд) записка със следующето съдържание: „Заемете позиция в дефилето с една от дружините, доброволческите чети и орудията. Останалата дружина оставете в резерв, който трябва да наблюдава за обхода на дефилето откъм лявата страна. Опълченските чети (Царибродското опълчение под командата на поручика Матеева) поставете на пътищата, които водят към Летница. Дефилето под Ваша ответственост, в что би то ни стало, трябва да се удържи и само в краен случай, ако противникът направи обход на един от фланговете, да отстъпите на Сливницката позиция и то непременно едната дружина, при случай на отстъпление, да заеме ложементите, които съставляват десний фланг на Сливницката позиция, между Мало Малово и Драгоман“.

Съгласно с тази заповед Драгоманский отряд, който [се] състои от 2 действующи дружини, две доброволчески чети, две чети опълчение, полубатарея и един ескадрон, на 3-ий ноември сутринта заема позиция така:

1) От четвърта дружина на Плевенский полк (Цариброд[ския] отряд) една рота (13-та) е пратена вляво към селото Драгоил да отбранява височината пред това село (445) и за наблюдение за левий фланг. Роти от третата дружина на капитана Лазарова са били разположени:

9-та рота на поручика Софрониева в средата на дефилето и вдясно от него, издадени на напред. Тази рота е разваляла моста и е устроявала засеки. При тази рота е била разположена и 10 рота от дружината. Десета рота, както знаем, на 2-ий срещу 3-ий ноември е образувала дежурната част на отряда. Към 8 1/2 часа сутринта капитан Лазаров се явява на месторазположението на 9-та рота с 2 доброволчески чети и се разпорежда за заемание [на] позиция с доброволческите части и 10 рота на височите вдясно от шосето, и на 9-та рота е дадена заповед да отстъпи и заеме позиция назад на 1500–1800 разкрача в имеющите се окопи, които са били незначителни и командирът на ротата се е принудил да строи нови. При новото разположение на 9-та рота, тя е попадна[ла] между 11 и 12 роти от 3-та дружина, които са стояли вляво, и 2 орудия от батареята на капитана Данаджиева, които са били разположени вдясно от шосето.

Към 3 часа после обяд предните роти, 10-та и доброволческите чети, които стоят на дясната страна на дефилето, завързват престрелка с противника.

Опълчението стои вдясно от доброволците, а левий фланг се охранява от 13 рота от 4-та дружина, от която другите роти, разположени при изхода от дефилето, образуват общи резерв на отряда.

С пристиганието в Драгоман на началника [на] отряда, от четвърта дружина е била пратена при 13 рота от същата дружина за отбрана [на] левий фланг на позицията и за пазение [на] отряда от обход, гдето отиват и 4 орудия от батареята на капитана Данаджиева. В скоро време на това място е пристигнала и една дружина на капитана Обрешкова от Приморский полк и се е разположила вляво от тези

роти. Срещу тези части откъм Градине е настъпвала една неприятелска колона от три батальона и една батарея. Всичко това е извършено по-рано от 12 часа пред обяд. Дружината от Преславский полк е тръгнала за Чифлик Белево в 9 часа сутринта от Сливницката позиция със заповед да задържи настъпающий противник. Тази дружина е излязла напред от висотите на Драгоил и е заела позиция пред 13 и 16 роти от Плевенский полк, без да има някаква связ с горните роти. При тази дружина е била полубатареята на капитана Данаджиева. Тази дружина, заедно с полубатареята, като се е присъединила към Драгоманский отряд, не е влязла [в] неговий състав, действувала е самостоятелно и [е] получавала заповеди от началника на Невлянский отряд капитана Дикова, командир на 7 Преславский полк, както това ще изложим по-долу.

Това е разположението на Драгоманский отряд до началото на боя.

Самий бой под Драгоман произлиза по следующий начин.

Сръбската главна колона, както знаем, тръгва по дясната страна на дефилето, по направление към селото Градине и Драгоил. Когато тази колона достига до висотата Видим (421), спира се на позиция и се развръща в боевой порядък. В главата на колоната е бил VII полк с една батарея. Против тази колона около 12 часа пред [обяд] е била разположена само 13 рота от Плевенский полк на висотата 445, а вдясно от нея е стояла 16 рота. Към 13 рота са били пратени и 2 орудия от батареята на капитана Данаджиева. Със заеманието на позицията на Видим, неприятелската колона се установява без да приема каквито и да са решителни действия, с цел да дочака една батарея, която едвам към 4 часа после обяд е пристигнала на позицията, а в това време, както видяхме, на левий фланг на българската позиция пристига дружината на капитана Обрешкова от 7-ий Преславский полк и заема позиция вляво и напред от 13 и 16 роти, заедно с полубатареята.

След пристиганието на тази дружина тука се завързва една престрелка, артилерийска и оружейна, оружейната главним образом против ротата, която образува десний боковой отряд на главната сръбска колона. Действията на главната колона с това се и завършват, че тя е продължавала престрелката до мръквание без какъвто и да е решителен резултат и ако български левий фланг е отстъпил, то съвсем не пред напора на сръбската главна колона, а вследствие успехите на сравнително слабата сръбска лява колона и неправилните действия на български десен фланг.

Действията на български десен фланг и център на Драгоманската позиция произлизат при следующите обстоятелства:

10 рота от Плевенский полк, заедно с двете доброволчески чети, са останали, както знаем, напред и вдясно от шосето, а 9-та рота е върната назад и е заела позиция вдясно от 13 рота от същий полк, а 11 и 12 роти са се разположили още вдясно от 9-та рота. Главно внимание е обръщано на центъра на позицията и на левий фланг. Неприятелят като че е очакван да настъпи по шосето.

Сръбската лява колона, която е назначена да действува против български десен фланг, е тръгнала от Цариброд в следующий порядък: в главата на колоната е вървял ескадронът от дивизионната кавалерия; след него първий батальон от IX

полк, след него една батарея, а зад нея вторий батальон от полка. Третий батальон цял е бил пратен за левий боковой авангард, за да се обезпечи левий фланг откъм Станянци – Разбоище и Сливница. Около 1 1/2 часа лявата колона достига до входа в дефилето и тука от ханджията са били събрани сведения за силите на противника. Ханджията е показал, че наблизо по висотите има доброволци, войници и опълчение с няколко топа и че в Сливница има 8–9000 души с артилерия. Тука колоната е спряла и началникът на колоната отишъл да търси боковой авангард, когото изгубил из вид. Когато началникът на колоната забележил, че третий батальон преминал Калотинската река и взел правилно по висотите направление, началникът на колоната се върнал при колоната и произвел рекогносцировка, при която забележил, че българите заемат позиция срещу 1-ий батальон от VII-ий полк, който батальон настъпвал от Градине. За да атакува позицията на българите, началникът на лявата колона се решил да повърне вляво колоната и да се доближи към III-ий батальон, който вече завързал престрелка и съвместно с него да атакува десний фланг [на] позицията. За связ със VII-ий полк началникът на колоната оставил една рота от I-ий батальон от IX полк, на която е било възложено да наблюдава и за дефилето. Когато това се върши от сръбската лява колона, на българската позиция произлиза следующето: движението на сърбите е било забележено и началникът на дружината капитан Лазаров праща на началника на позицията следующето донесение: „Неприятелят се направлява по три направления: откъм фронта по лявата страна на дефилето и в обход към левия ни и правий фланг. Най-голямата сила се направлява в обход на левий ни фланг на с. Драгоил“.

Капитан Лазаров е забележил, че сръбските колони [са] спрели движението си по дефилето, но патрулите им продължавали движението си, но били установени от нашите патрули. При това, сръбската обходна колона (III-ий батальон от IX полк) продължава движението си, капитан Лазаров, който е бил на предовата позиция, усилил с 2 взвода от 10 рота центъра на доброволците и престрелката [се] усилила. Против 10 рота (предовата позиция) се показали няколко кавалериста, но един залп ги прогонил. Когато кавалеристите повърнали назад, забележило се, че сръбската колона, която по-напред се движила по дефилето, почнала да се връща назад. Това е било в минутата, когато началникът на лявата колона е произвел рекогносцировка и се е решил да свърне колоната вляво и да се доближи до 3-ий батальон (левий боковий авангард). Командирът на дружината капитан Лазаров, без да си даде отчет за забелезаното отстъпление на сръбската колона от дефилето, праща на началника на отряда следующето донесение: „Сърбите, които бяха застанали от лявата страна на дефилето, отстъпват“. Това донесение предизвиква неправилни разпореждания. Защото, види се, вследствие на това донесение, получава се заповед, щото капитан Лазаров с доброволческите чети и 3-та дружина от Плевенский полк да настъпи по дефилето и да атакува сърбите; в същото на командира на дружината се заповядва да съобщи на подпоручика Матева, щото и той с опълчението, което е разположено на десний фланг на позицията, да настъпи едновременно с дружината, но към пътя за селото Калотина.

По тази заповед командирът на 3-та дружина праща заповед поручику Ра-

дионову да вдигне трите роти от дружината (9, 11 и 12), които са на позиция назад и вляво от шосето, и да настъпи напред към предовата позиция. Пратена е съответствующа заповед и до подпоручика Матеева. Трите роти от дружината успяват да пристигнат навреме и да станат вдясно от предовата позиция, но подпоручик Матеев не се показал с опълчението и командирът на дружината е трябвало да чака, а в това време сърбите почнали силно да обстрелват предовата позиция, на която е 10 рота и доброволците. Забелязало се е едно неспокойствие в нашата цеп, която командирът на дружината подкрепил още с 2 взвода от 10-та рота. Против тази позиция именно и настъпва сръбската лява колона. Доброволците в това време почнали да се движат надясно, а на място[то] им вече се явила сръбска цеп; някои доброволци почнали даже да отстъпват. Полуротата от 10 рота, преди да успее да усили цепта на доброволците на скалата, почнала отстъплението; сърбите я предупредили и завзели върха на самата скала, а в това време и 3-ий батальон сръбский напреднал доста много. Сърбите се ползуват от слабостта на силите на нашата предна позиция, продължават настъплението си и почват да обхващат частите. По-нататъшното оставание на предовата позиция е станало невъзможно, още повече, че фланговий сръбский огън е принудил най-напред цепта на доброволците, а после и цепта от 16 рота да отстъпят; вследствие на това, командирът на дружината се решава да отстъпи и за тази цел той прави следующето разпореждание: заповядал на поручика Шиварова, който командува доброволческите чети, да отстъпи. Последний повел доброволците по шосето, но те почнали отстъплението в голям безпорядък; последните даже почват да стрелят на ходу, с което са могли да вредят на цепта, която прикрива отстъплението им. Командирът на дружината спира добров[о]лците, прекратява вредната стрелба и им заповядва да отстъпват на позицията вдясно от шосето, гдето е трябвало да отстъпи и дружината. След това дружинний командир отива при ротите, които се установили вдясно от предовата позиция, за да ръководи отстъплението им. Безпорядочното отстъпление на доброволците, от една страна, силний неприятелский огън, от друга, причинили суета и колебание между войниците: отделни войници и цели групи почнали отстъплението. Само цепта е била прикрита от местността, но последната, без да вижда даже противника, е продължавала стрелбата. С труд е била прекратена тази безполезна стрелба и цепта е била вдигната напред. Когато порядъкът е бил въдворен, трите роти от дружината отстъпили на задната позиция, а след тях и цепта по полуротно. Когато това отстъпление се почва, сърбите успели да извадят артилерия на позиция и почнали да стрелят по отстъпающите. Един снаряд е попаднал зад позицията при една от кухните, готвачите изплашени изсипват храната, дига се облак дим зад позицията и това разтревожва частите на позицията. С отстъпвание на 3-та дружина и доброволците сръбската лява колона не продължава настъплението си, а замръква на заетите места.

Това си дело сръбската лява колона е извършила така: когато колоната повърнала наляво, в главата на колоната е вървял вторий батальон, зад него батареята и най-после първий батальон. Началникът на колоната, след като направил

рекогносцировка и забележил, че нищо не му угрожава откъм дефилето, решил се е да повърне колоната вляво и да заеме командующите висоти над българската позиция. Това движение е било взето за отстъпление и е облекчило заемането на скалистата висота – боят е воден собствено от третий и вторий батальон, а първий само вечерта. С този си успех обаче лявата колона е заела само предната позиция, но главната позиция не е била атакувана. При все това, третий батальон е заел угрожающе положение против десний фланг на главната позиция.

Така се свършва боят под Драгоман на 3-ий ноември. Към 6 часа вечерта частите от Драгоманский отряд, за изключение Преславската дружина, почват отстъплението си за Сливница по заповед на началника на отряда.

От изложеното дотука се вижда, че и през този ден Дунавската дивизия не достига значителен успех. Деснофланговата колона действува бавно и вяло; тя се занимава само с една престрелка, като чака пристигането на артилерия. За атакува[не] на слабите сили на български десен фланг (6 роти) сръбските 6 батальона не предприемат почти нищо и замръкват в дефилето. Сръбската лява колона достига по-значителен успех, сбива българите от предовата им позиция (1 рота, 2 чети доброволци и 2 чети опълчение) и то благодарение на направената грешка с пращането на 3-та дружина да атакува сърбите по дефилето, наместо да усили предовата позиция на висотата 432, най-важната за десний фланг, и вследствие увлечението да се брани позиция в самата долина.

Трябва да забележим тука, че Драгоманский отряд е бил разположен неправилно, неправилно е оценена местност и важността на разните пунктове.

Разпръснатото положение на отряда не е голяма грешка, защото е предизвикано от обстановката. Напр[имер], 13 и 16 роти трябваше обезателно да заемат висотата 445 над Драгоил, за да обезпечат левий фланг. Тука е дошла и една дружина от Преславский полк, но тя вече принадлежи на друг отряд, рядом действующ. При все това, тази дружина, заедно с 13 и 16 роти от Плевенский полк, едва би могла да се удържи против шест пъти по-силен противник. Трета дружина от Плевенский полк действува съсредоточено, но погрешно и вследствие на туй няма успех. При това разположение е имало само 2 роти в резерв. Това не трябва да се счита за разпръснато разположение.

Що се касае до отстъплението на Драгоманский отряд от Драгоман, то трябва да се счита за правилно, защото на следующий ден този отряд не би бил в сила да задържи Дунавската дивизия, която в случай на неуспех от страна на Драгоманский отряд би могла по петите му да достигне Сливница. Отстъплението на Драгоманский отряд на следующа позиция (Петровски кръст – Три уши) би заставило Дунавската дивизия да води нов бой, за да си обезпечи свободен изход от Драгоманското дефиле. Ако Драгоманский отряд не е заел нова позиция, а е отстъпил право на Сливница, то това е негова грешка.

Загубите на Драгоманский отряд в този ден са неизвестни. Дунавската дивизия е имала 12 души убити и 707 души ранени. Сърбите са били доволни, че са имали такива загуби при вземането на едно дефиле като Драгоманското.

Както знаем, за подпомагание на Драгоманский отряд и за задържание на

неприятеля, който би настъпвал от Лукавица, Несла към Габер, на 3-ий ноември сутринта е бил изпратен напред Преславский полк с полубатарея към Вишан и Габер. Една от дружините на този полк, както видяхме, се явява на левий фланг на Драгоманский отряд и завързва престрелка с деснофланговата колона на Дунавската дивизия.

Действията на другите части от този полк, които съставляват, както упоменахме, Невлянский отряд, са следующите:

Невлянский отряд на капитана Букурещлиева, който срещу 3-ий ноември заедно с един ескадрон от II-ий конний полк нощува при Невля. Капит[ан] Букурещлиев, заедно с донесението за отстъплението си, иска да му се прати подкрепление. На това искание капитан Букурещлиев получава от капитана Блъскова следующата заповед: „В случай, че утре неприятелят захване да Ви отеснява, Ви[е] ще отстъпвате към позицията на Сливница, като имате в совокупност с 4-ий ескадрон от 2-ий конен полк и втора дружина от 7-ий Преславский полк, която дружина е направена към селата: Владиславци и Вишан, упорно и енергично да задържите неприятеля по пътя на отстъплението си, като знайте, че с Вашето отстъпление по пътя към Сливница от Чуковезер ще застави наший отряд в Драгоманското дефиле да отстъпи. Не изгубвайте из вид доколкото можете главните сили и направлението на противника. Хляб пращаме по направление на Невля. Често донасяйте за всичко“.

Сутринта на 3 ноември [от] отряда на капитана Букурещлиева е било забележено, че неприятелят заема висотите над Долна Невля и Несла, но никакви действия не предприема. Около 10 часа капитан Букурещлиев е получил уведомление, че капитан Цончев с една дружина от Преславский полк се намира вдясно от капитана Букурещлиева и му се предлага да държи связ с дружината. Обаче дружината към 10 часа се оттеглила към Владиславци, вследствие на което и капитан Букурещлиев отстъпил към това село. Отстъплението на Преславската дружина към Владиславци е станало вследствие на това, че в долината на р. Лукавица са се показали части от Дринската дивизия, а главното десний боковой авангард на Дунавската дивизия и главната ѝ колона, но стълкновение с тези части не е имало.

Дринската дивизия, както знаем, на 2-ий ноември вечерта занощува между Суков мост и Цариброд. В главата на дивизията е бил четвъртий полк. На 2-ий ноември вечерта Дринската дивизия е получила заповед да продължи движението си напред и да извади авангард напред, за да попълни празнината между Дунавската и Шумадийска дивизия. За тази цел Дринската дивизия е тръгнала в поход на 9 часа сутринта на 3-ий ноември и то така: 4-ий полк и 6-ий полк по долината на Лукавица, после което 4-ий полк се е направил към Вишан, а 6-ий полк към Несла. Зад тези два полка са следвали Дринский и Шумадийский артилерийский полкове. Шестий полк от същата дивизия е нощувал при Суково, а на 3-ий ноември сутринта в 9 часа е преминал границата и му е било заповядано да върви по билото на висотите, които съставляват левий бряг на реката Лукавица, пак по направление към Невля. Този полк е назначен да прикрива десний фланг на ди-

визията, макар в това направление да е била вече Шумадийската дивизия. В 4 1/2 часа после обяд 6-ий полк от Дринската дивизия стигнал в Борова махала и тука е занощувал, а другите два полка едва са излезли от долината на р. Лукавица.

От казаното излиза, че на втора дружина от Преславский полк и Невлянский отряд на капитана Букурещлиева не е угрожавала никаква опасност, следователно, при енергически действия, при добра разведка, при деятелен началник на отряда, целий Преславский полк би могъл да се хвърли на десний фланг на Дунавската дивизия и да [я] постави в твърде затруднително положение. Но, както виждаме, подобно нещо не се предприема. Една дружина от Преславский полк, насочена към Чифл[ик] Белево във фланг на Дунавската дивизия, достига височите на Драгоил, влиза в связ с Драгоманский отряд, спира се, открива престрелка и с това [се] ограничава. Другата дружина, насочена към Вишан, не достига до това място, връща се назад и се разполага на позиция във Владиславци и с това свършва задачата си. Не можем да отречем, че ако на Преславский полк би било дадено съответствующата заповед от когото ѝ да е, макар от началника на Драгоманский отряд, то полкът би направил нещо. Полкът е пратен напред със заповед да задържа противника, който би настъпвал към Габер и да пази левий фланг на Драгоманский отряд и командирът на полка се е оказал без всякаква инициатива; той е изпълнил заповедта буквално, но той не е действувал правилно, както е изисквала обстановката. На командира на полка е било известно, че близо пред него неприятел няма и той трябваше да го потърси. Той е видял деснофланговата колона на Дунавската дивизия, [но] не си е дал труд да определи целта ѝ от направлението ѝ, не е направил рекогносцировка и приел я е за действующи против себе си и се е спрял. Обаче по-късно, когато боят на Драгоман се е почнал и командирът на полка се е уверил, че тази колона не е насочена против него, командирът на полка по един по[д]тик, получен от другаде, се решава на предприятие, което [е] могло да постави полка му в твърде опасно положение. Преславский полк, наместо да приеме вдясно и да насочи действията си против деснофланговата колона на Дунавската дивизия и да действува без всякакъв риск и с полза, направлява се вляво и далече напред и към Круша и Невля с цел да удари във фланг Шумадийската дивизия, която атакува Врабчанската позиция.

Това е станало така: капитан Букурещлиев, който е стоял на позиция заедно с една дружина от Преславский полк при селото Владиславци, около 2 часа през деня е получил една записка от капитана Мечконева от Врабча, писана в 9 часа сутринта, с която му се предлагало, по заповед на командира на корпуса, да тръгне заедно с дружините от Преславский полк напред, за да се отреже пътя на отстъплението на сръбский отряд, който настъпвал към Врабча. Капитан Букурещлиев пратил да се съобщи това на дружинний командир при Владиславци, но му било отговорено, че те не могат направи подобно нещо без заповед от командира на полка, а где се намирал той в това време не им е било известно. Догдето да намерят командира на полка, часът станал четири. Най-после явил се командирът на полка и като старший приел началствуването на отряда и се решава да настъпи напред. Настъплението е произведено по направление шосето Пирот – Врабча в

следующий порядък: частите на капитана Букурещлиева тръгват на левия фланг през Круша за Горна Невля с цел да се открие връзка с десний фланг на Врабчанский отряд; една дружина от Преславский полк се спуща към долината на Долна Невля, за да удари неприятеля във фланг, друга дружина се спуща към Вишан с цел да се спусне в долината и да се съедини с горната дружина. Една дружина от полка остава в резерв и се направлява към Несла. Поручик Костов с ескадрона си е пратен напред да произведе рекогносцировка към Долна Невля.

Към 4 часа после обяд поручик Костов е пратил следующето донесение: „В Долна Невля и по върховете нищо не се вижда. Дотук свободно. Тръгваме към Врабча“. Но при все това, щом левий фланг почнал да се изкачва към Горна Невля, разездите донесли, че силен неприятелски отряд е разположен на шосето пред Врабча и че Врабчанский отряд е отстъпил. Вследствие на това донесение отрядът се връща назад. Капитан Букурещлиев пристига в Чорул, разполага отряда си на бивак и през нощта получава следующата записка от к[оманди]ра на Преславский полк: „Немедлено отстъпвайте на Сливницката позиция. Нашите дружини отстъпват. Габер, 3-ий ноември, 9 ч. 55 минути после обяд“. Така се е свършило това безполезно и ненужно похождение. То показва само едно нещо и то е, че капитан Диков е бил готов без разсъждения да води полка където и да е, стига да има заповед и че ако горната записка не беше получена от капитана Мечконева, а би била получена, напр[имер], от началника на Драгоманский отряд, то капитан Диков би атакувал незабавно дясната колона на Дунавската дивизия и би принесъл голяма полза.

Дали капитан Диков е държал в течение на действията и движенията на полка си през този ден началника на Сливницката позиция или не, дали му е съобщавал за настъплението си към Невля, не знаем, но това, което знаем е, че началникът на Сливницката позиция капитан Блъсков при отстъпването на Драгоманский отряд е изгубил всяка връзка с Преславский полк и не е знаял где той се намира и силно се е опасявал за този полк. Той е бил принуден да праща патрули и офицери да търсят полка. На разсъмване полкът пристига на Сливницката позиция и се разполага на левий фланг. Там пристига и отрядът на капитана Букурещлиева. Така се свършват действията на Преславский полк в този ден.

Що се касае до отстъплението на Драгоманский отряд, то то е извършено така: първоначално отстъпва десний фланг: опълчението и доброволците и трета дружина с батареята. Опълчението се прикрива от 9-та и 10 роти. Тези части се събират на шосето за Сливница. След [тях] отстъпват и частите от десний фланг и се събират при отряда. 9-та и 10 роти образуват ариергард, а ескадронът образува тилний отряд. Така събраний Драгоманский отряд отстъпва на Сливница. Преславската дружина е отстъпила по заповед на командира на Преславский полк, като се е присъединила към полка си. През нощта срещу 4-ий ноември ескадронът на поручика Славейкова е занощувал при крайната висота от Три уши и е поел аванпостната служба.

Началникът на Драгоманский отряд е отвел отряда си право на Сливницката позиция, без да направи каквото и да е разпореждание за заемание [на] предна

позиция на Три уши и както ще видим на свое място, неприятелят се е възползувал от това, заел ги безпрепятствено и за тези именно висоти е воден бой на 5, 6 и 7-ий ноември, гдето нашите загуби в тези три дена достигат до 1700 души убити и ранени.

В резултат от действията на 3-ий ноември се получава това, че Дунавската дивизия този ден е останала пред Драгоман, Дринската – в долината на Лукавица, следователно на 4-ий ноември само Дунавската дивизия е могла да наближи Сливницката позиция, но затова пък сръбските две дивизии нямат никакво препятствие до Сливницката позиция.

Сега да разгледаме действията под Трън и Врабча през този ден.

Действия на Трънский отряд

Сражение при Врабча и бой под Трън на 3-ий ноември

От изложеното за формированието, назначението и силите на Трънский отряд до началото на военните действия видяхме, че на този отряд е предстояло да защищава направлението Лесковец – Трън – Брезник и Пирот – Врабча – Брезник. Този отряд, както видяхме, има значителни сили, а това му усилване е предизвикано отчасти от назначението на отряда, а отчасти случайно. По усилването на този отряд ние срещаме упреквания, но те са съвършено неоснователни. Отначало, когато щабът на Западний отряд се е решил да сформирува Трънский отряд, в състава му са били назначени две дружини, доброволците на капитана Кавалова, една полева, една горска батарея и ескадрон кавалерия. С тези сили за Трънский отряд е било невъзможно да защищава две позиции пред Трън и Врабча, които позиции могат да бъдат едновременно атакувани. Наистина, че значението на Врабчанската позиция не може да бъде и сравнявано с онова на Трънската, която без Врабчанската губи всяко значение, но твърде неоснователно е да се говори, че когато Врабчанската позиция се защища[ва], Трънската може само да се наблюдава. Защото, колкото е вярно, че Трънската позиция не струва нищо и не може да бъде защищавана без Врабчанската, толкова е вярно, че и Врабчанската не може да бъде защищавана без Трънската. Невъзможно е да се стои на Врабчанската позиция, когато в тила на отряда би се появил противник откъм Трън. Може да се възразява, че Врабчанский отряд би могъл да обърне тила си към Сливница, но това може да говори само този, който за местността съди по картата. Такова нещо би било възможно, но само при условия, че неприятелят не би могъл да дебушира вдясно от Драгоман към Габер, т.е., ако между Круша и Вишан би имало един силен отряд, който, като пази дебуширането към Габер, да угрожава и на тези части, които биха настъпвали към Драгоман по дефилето. Без такова едно прикритие Врабчанский отряд, който би обърнал тила си към Сливница или би отстъпвал от Круша на Сливница, би бил най-малко отхвърлен в една трудно проходима мест-

ност към линията Брусник – Ракита, гдето преминаването на полева артилерия е почти невъзможно. Щом това е така, Врабчанский отряд е трябвало да съставлява неразделна част от Трънский, както това е и направено. Но Трънский отряд в първоначалний си състав не е могъл да изпълни задачата си, защото силите му са били твърде недостатъчни да заеме две позиции, които едновременно могат да бъдат атакувани, и да остави още резерв, който да послужи за усилването на едната или другата позиция. В разчетите на щаба на корпуса не е било да усилва Трънский отряд в ущърб на отбраната на Сливницката позиция и ако Трънский отряд се е оказал по-силен сравнително с частите, назначени за отбраната на главната позиция, то това има своите причини, които не могат да бъдат известни на един наблюдател, който цени действията по това, което вижда, че е извършено.

Най-напред, както виждаме, Трънский отряд не е бил силен, а даже твърде слаб, за да изпълни една трудна задача. Щабът на Западний корпус не е бил волен в своите разпореждания да мести произволно частите, а така също той не е бил до деня на обявлението на войната освободен от задачата да отбранява и македонската граница. Политическата обстановка е изисквала, щото македонската граница да не се напуща, както същата тази обстановка е изисквала, щото и войските от Южна България да не се намаляват. Вследствие на туй щабът на корпуса не е могъл да се откаже от македонската граница и да организира отбраната на западната. Ако щабът на корпуса би могъл да направи това поне пет дена по-рано от обявлението на войната, то съсредоточението и разположението на войските щеше да бъде съвършено друго и въпрос е дали сърбите при силите, с които разполагаха, щяха да преминат българската граница.

При такава обстановка Щабът на армията и щабът на Западний корпус можеха да направят само това, което направиха и достигнаха успех. Ще видим дали този успех е случаен, дали той е следствие от грешките на противника или той е успех, получен от умение да се ползуват от обстановката и грешките на противника.

Когато Трънский отряд е бил сформирован, щабът на Западний корпус крадешком, тъй да се каже, е оттеглил от Дупница две дружини от Бдинский полк и ги е преместил в Брезник, като в същето време е оставил в Радомир две дружини от Дунавский полк. Това оттеглюване на тези две дружини не е могло да се знае за турските войски в Македония и затова пазението на македонската граница е останало както и по-преди. Тези две дружини са пратени в Брезник затова, че от Брезник те могат в няколко часа да стигнат било на Сливница, било в Трън. Понеже щабът на корпуса е съзнавал слабостта на Трънский отряд, то едната от тези дружини е наближена към Трън, като е пратена във Филиповци, за да състави общ резерв за Трънската и Врабчанска позиции. В това разположение тези дружини остават до обявлението на войната. В деня на обявлението на войната щабът на корпуса дава заповед на началника на Трънский отряд [да] притегли тези части в Трън, а пък двете дружини от Дунавский полк са пратени от Радомир в Брезник, отгдето са могли да бъдат отправени за Сливница или да поддържат Трънский отряд. Ако на 2-ий ноември вечерта виждаме и тези две дружини притеглени без всяка нужда към Трън, а следователно и Трънский отряд ни се вижда голям в

сравнение със силите на главната позиция, то това е вече следствие от погрешките на началника на Трънский отряд.

Началникът на Трънский отряд не е разбрал назначението си, не оценил местността, на която ще действува, не е оценил важността на Трънската и Врабчанска позиции и не си е съставил план за действията на поверений му отряд, той се увлякъл от отбраната на Трън и всичкото си внимание е съсредоточил тука. Един поглед на картата би бил достатъчен, за да му укаже где трябва да съсредоточи вниманието си. Вследствие на всичко това началникът на Трънский отряд прави непростителни грешки още преди обявяването на войната и ги продължава и след това. Така напр[имер], целий му отряд работи по укрепяването [на] Трънската позиция, прави пътища и пр., а на Врабчанската позиция не обръща внимание, той не отива там поне да види где е тя, каква е, какво е направено и какво трябва да се направи. Всичко тук е предоставено на саперний поручик Матеев; той, началникът на отряда, чул само да му казват, че Врабчанската позиция е силна и се успокоил с това. С една дума, началникът на Трънский отряд сам, без да има на това право, се низвел само до степента началник на Трънската позиция, като в същето време е злоупотребил със званието си началник на Трънский отряд, като се е възползувал от това си звание и дадената му самостоятелност, за да притегли всички части от Трънский отряд в Трън. Щабът на Западний корпус е избрал капитана Генева за началник на Трънский отряд като офицер, който е участвувал във война, дал му самостоятелност, но изборът в този случай се е оказал твърде неудачен. Тази грешка началникът [на] щаба на корпуса се мъчи на вторий ноември да поправи с пращането [на] командира на Бдинский полк на Врабча, но тука пък други обстоятелства побъркват.

Началникът на Трънский отряд, като е направил грешка още при първоначалното разположение на отряда, като получава уведомление за обявяването на войната, бърза да довърши грешките, които има да прави. Така напр[имер], още сутринта на 2-ий ноември той бърза да снеме от Врабча единствената дружина и да я притегли в Трън, като оставя във Врабча само една запасна рота и една рота от Плевенската дружина. Но това не стига. Той получава заповед от началника [на] щаба на корпуса да притегли дружините от Филиповци и Брезник в Трън и изпълнява това буквално: притеглюва ги в Трън и ги разполага на позиция.

Тази заповед от началника [на] щаба на корпуса за един началник на отделен отряд не е значила нищо друго, освен да притегли дружините по-близо, за да може да разполага с тях за усилвание [на] едната или другата позиция. Щабът на корпуса е бил уверен, че Трънский отряд е бил разположен както следва. Точното разположение на отряда в щаба на корпуса не е било известно към деня на обявлението на войната. Началникът на отряда не е счел за нужно да донесе, че дружината от Врабча е притеглена за Трън. Когато началникът [на] щаба на корпуса се е решил да прати капитана Маринова за началник на Врабчанската позиция, то той е разчитвал, че двете Бдински дружини ще бъдат притеглени на Врабча и че капитан Маринов ще командува там дружини от своя полк. Като е имал това предвид, началникът [на] щаба на корпуса е решил да заповяда, щото двете Дунавски дружини, които бяха изпратени за Брезник, да продължат пътя си

към Трън, за да съставят резерв на отряда. На началника [на] щаба на корпуса е било известено, че командирът на корпуса е в Трън и е разчитвал, че той ще ръководи действията на отряда и даже е мислил за възможността за активни действия откъм Врабча заедно с Преславский полк, но както това ще видим, командирът на корпуса е санкционирал всички погрешки на началника на Трънский отряд, а когато Врабчанский отряд е бил разбит и на Трънский отряд е грозила опасност да бъде пленен, командирът на корпуса, без да приеме каквито и да са мер[к]и, за да помогне на отряда, без да уведоми за хода на действията на отряда щаба си, твърде бързо се е намерил в Брезник, а оттам на Сливница, без да знае какво е станало с Трънский отряд. Това е станало така:

Командирът на корпуса, заедно с помощника [на] началника на корпусний щаб капитан Мечконев, в 11 1/2 часа сутринта на 2 ноември е бил на позицията на Изворский отряд и оттам се е отправил покрай границата през Клисура за Трън. След отдалечаването на разстояние от 5–6 километра, престрелката в този отряд се почнала. Около 5 1/2 часа после обяд командирът на корпуса пристига на Зеленигрaдските ханища. Тука той е получил сведения, че опълчението от границата [е] отстъпило и че сърбите [са] преминали границата. При тръгването за Трън е било забележено, че сръбски войски настъпват към Трън, а други се спущат към Зеленигрaд и Туряковци. Командирът на корпуса пристига в Трън и извиква началника на Трънский отряд на доклад.

Началникът на Трънский отряд подробно изложил разположението на отряда на Трънската и Врабчанска позиция. Във време на доклада командирът на корпуса получава две телеграми: едната от началника [на] щаба на корпуса, в която му се съобщава, че против Врабча настъпват един полк, 2 ескадрона и артилерия и че са достигнали до Попова махала, а така също, че капитан Букурещлиев с отряда си е отстъпил на Невля (началникът на Трънский отряд е долагал, че той мисли, че капитан Букурещлиев с отряда си ще отстъпи на Врабча) и друга от капит[ан] Лазарова от Драгоман, в която му се съобщава, че Цариброднский отряд е отстъпил от Цариброд и че Драгоманский отряд заема позиция в дефилето; в същото време капитан Лазаров е искал наставление какво да прави на следующий ден, да отстъпва ли назад или да се държи пред Драгоманското дефиле*. В отговор на това запитване капитан Мечконев приготвил телеграма, с която капитану Лазарову (Попову) се заповядвало да не смее повече да отстъпва, а да отбранява позициите си до крайност. Командирът на корпуса не одобрил тази заповед, а отговорил на капитана Лазарова, че утре (на 3 ноември) ще му предпише какво да прави. Освен тези две телеграми получава се от щаба на корпуса още една, в която се съобщава, че Преславский полк ще бъде пратен напред към Габер и че една дружина от този полк ще отиде към Невля и друга към Вишан. При тези известия корпусний командир събрал военен съвет, в който участват: помощникът на началника на

* На това място бележка под линия на Паприков: „Тази телеграма не ще да е от капитана Лазарова, а от началника на Цариброднский отряд капитана Попова, който трябва да я е предал при отстъплението си от Цариброд“.

корпусний щаб капитан Мечконев, началникът на Трънский отряд капитан Генев, командирът на Бдинский полк капитан Маринов, който едва-що пристигнал от Дупница, и саперний поручик Матеев. Началникът на Трънский отряд е повторил отново разположението на войските от отряда. Капитан Мечконев е задал следующите въпроси на началника на Трънский отряд:

1) По какви съображения началникът на отряда е съсредоточил всички почти войски на Трънската позиция, а на Врабчанската е оставил само една рота?

2) Защо са пратени 2 чети доброволци в Ломница и една рота в Банкя?

3) Какво мисли началникът на отряда да прави с Врабчанската позиция?

На първий въпрос началникът на отряда е отговорил, че той е разположил силите на Трънската позиция за това, че пред тази позиция се явил неприятелят и е изказал нещо такова, по което е могло да се разбере, че Врабчанската позиция като че да не съвпада в района на неговите действия; на вторий въпрос е отговорил, че четите в Ломница и ротата в Банкя са пратени, защото се опасява от обход, а на третий въпрос е отговорил, че той не мисли да направи нещо за Врабчанската позиция, защото войските, с които разполагал, не били достатъчни.

След началника на отряда поручик Матеев е изложил где какво е направено по укрепяването на позициите и какви сили са нужни за тяхното заемание и отбрана. Поручик Матеев считал, че Трънската позиция е голяма и че за нейната отбрана са нужни четири дружини. За Ломница и Банкя той е считал за достатъчни по една рота. За Врабчанската позиция, която поручик Матеев считал за твърде силна, считал, че ще са нужни 1 1/2 – 2 дружини с 6 орудия, за да я бранят против превъзходен противник.

В това време се получава донесение, че 3 и 4-а дружини от Дунавский полк пристигнали при моста на Секирица и чакат заповед за мястото, на което трябва да отидат. Дадена е заповед, щото тези две дружини да останат при моста на Секирица до второ разпореждание.

След поручика Матеева капитан Мечконев, като е изложил значението на Трън, Ломница, Банкя и Врабча и сведенията за разположението на частите от Западний корпус, доказвал е, че Врабчанската позиция е открита откъм десний си фланг и че частите от Невля, Габер и Драгоман са твърде назад, за да могат оказа каквато и да е подкрепа или прикритие на Врабчанската позиция, а така също стараял се е да докаже, че положението на Врабча е такова, че с нейното падание сами по себе си падат и Трън, и Ломница, и Банкя и затова е предложил да се направи следующето разпределение на войските от отряда: на Трънската позиция да оставят три дружини, опълчението и горската батарея; на Врабчанската позиция да се прати една дружина от Трънската позиция, доброволческите чети на капитана Кавалова, новопристигналите две дружини от Дунавский полк и полевата батарея на капит[ан] Златарский. Ескадронът да остане на Трънската позиция. Ломница и Банкя да се оставят без войски.

Освен това, капитан Мечконев е предложил да се даде заповед на Преславский полк да се подаде напред и да действува в тил и фланг на неприятеля, който ще действува против Врабча. При всички доводи на капитана Мечконева, не

е обърнал никакво внимание, а е направил разпореждане съвършено противно. Това разпореждане се заключава в следующето: 1 и 2 дружина от Бдинский полк, 3-та дружина от Плевенский полк, опълчението, батареята на капитан Златарский и ескадронът остават на Трънската позиция; двете доброволчески чети на капитана Кавалова, усилени с 2 роти от 4-та дружина на Дунавский полк, да заемат Ломнишкото ущеле, а останалите две роти от тази дружина [да] заемат дефилето пред селото Банкя. Третата дружина от Дунавский полк, 1 запасна рота от Софийский полк, горската батарея на капит[ан] Силяновский и Врабчанското опълчение под командата на флигел адютанта капитана Маринова заемат Врабчанската позиция. При това разпределение на силите Трънский отряд остава без всякакъв общ резерв, а Врабчанската позиция твърде слабо заета. Тогава капитан Мечконев е молил командира на корпуса да остави поне две роти от 4-та дружина на Дунавский полк при Секирица, за да служат за общ резерв, на което най-после командирът на корпуса се съгласил. Тези са разпорежданията, които командирът на корпуса, след като е имал възможност да знае обстановката и да оцени обстоятелствата, е направил.

Ние виждаме, че началникът на Трънский отряд действително е паднал в заблуждение и прави грешка след грешка на вторий ноември, открива тила си, обрича отряда си на пленение и когато виждаме, че в Трън се явява командирът на корпуса, готови сме да кажем: „Слава Богу! Положението е спасено, време има и грешките са поправени“. Но какво разочарование, когато виждаме, че командирът на корпуса, на когото е поверена съдбата на България, живота на 30 000 души войника, санкционира съвършено погрешните разпореждания на един свой подчинен и съзнателно обрича един отряд от 6000 души на разбиване и пленяване и излага честта на българското оружие. Защо е станало всичко това, само командирът на корпуса може да обясни. Ние, които не можем да намерим нито един оправдателен мотив за направените от командира на корпуса разпореждания, които не можем да знаем какви са били подбужденията му за подобни разпореждания, сме склонни да вярваме, че се [е] увлякъл от обясненията на началника на Трънский отряд, че е необходимо да се действува там, гдето противникът най-напред се е явил. На него много ще е подействувало обстоятелството, гдето сам е чул престрелка, гдето сам е видял как неприятелят се спуща към Трън. Твърде е вероятно, че командирът на корпуса е вярвал, че на 3-ий ноември неприятелят няма да достигне до Врабча откъм Суково, защото е бил по-далече от Врабча, отколкото неприятелят, който е бил пред Трън. Разбира се, че картата е могла да послужи и да укаже где е опасността, но картата я няма, тя указва много неща, но само на тойзи, който умее да я чете. Ние, които отблизо познаваме командира на корпуса, сме склонни да вярваме, че командирът на корпуса е съзнавал напълно основателността на доводите на капитана Мечконева, но не го е послушал, защото това той не е обичал да прави, като е погрешно мислил, че с това рани своя авторитет, както обикновено правят всички онези, които знаят, че по познанията си стоят много по-високо от своите подчинени, на които само по една счастлива случайност са началници, както е било и в този случай. Когато ще разглеждаме действията над Сливница и Пирот, ще имаме случай да докажем това по-основателно.

Както и да е, но трябва да считаме за нещастие, че Трънский отряд не е могъл да има по-добър началник; за нещастие трябва да считаме, че командирът на корпуса се е намерил на 2 ноември в Трън, за да санкционира не само погрешните, но и престъпни разпореждания на началника на Трънский отряд, който, ако не беше се намерил в Трън, вероятно е, че началникът на Трънский отряд не би се решил да поеме на себе си такава голяма отговорност, би съобщил за своите разпореждания в щаба на корпуса и грешката би била по възможност поправена. Трябва да благодарим само на грешките на противника и случайностите, гдето Трънский отряд се спаси от окончателна гибел, като даде жертва само една полева батарея и два горски топа – най-тежката загуба в цялата война*.

Всичко гореизложено началникът на Трънский отряд не отрича, той потвърдява, че да се разположи отрядът му за 3-ий ноември, както е решил командирът на корпуса, е станало след дълги препирни и пр. В релацията си даже съзнава и съжалява, че не е имал случай да види Врабчанската позиция, но че нея много му я хвалили капитан Паприков, който я избирал (само преминал) и поручик Матеев, който я укрепявал и пр. Указва, че е имало спор кой да остане за началник на отряда: капитан Маринов, който е бил старший, или той, капитан Генев, който вече е бил началник на този отряд, не че командирът на корпуса решил въпроса така: капитан Маринов да остане за началник на Врабчанската позиция, а капитан Генев – на Трънската. Сам командирът на корпуса взема на себе си управлението на отряда и за всичко да се обръщат към него. Указва се така също, че капитан Генев, като е уважавал старшинството на капитана Маринова, направил предложение, щото капитан Маринов да остане. А когато капитан Маринов бил назначен за началник на Врабчанската позиция, началникът на Трънский отряд останал доволен, че снел от себе си нравствената отговорност за Врабчанската позиция и обърнал всичкото си внимание на Трънската и Ломницката позиция. (Като че някога е обръщал някакво внимание на Врабчанската позиция.)

След направеното от командира на корпуса разпределение на силите на отряда, капитан Генов, който вече остава за началник на Трънската позиция, тъй като командирът на корпуса се наема с ръководството [на] действията на Трънската и Врабчанската позиция, прави следующите разпореждания по разположението на частите на Трънската позиция:

1) Понеже горската батарея е била пратена на Врабча, то Трънската позиция е останала само с една полева батарея, която е разположена на левий фланг на позицията, отгдето и обстрелът, и обзорът е бил малък. Началникът на отряда е искал да привдигне батареята на мястото, гдето е била горската батарея, но изкачването на 9-ти фунтовите орудия, по казването на командира на батареята капитан Златарский, е било невъзможно. Решено е батареята да се изкачи на височината, която съставлява левий край на Трънската позиция, гдето е изпратена още от вечерта една рота да приготви нужните окопи.

---

* Следва задрасканият текст: „Сега да видим какви разпореждания прави началникът на Трънский отряд, след като е получил заповед от командира на корпуса“.

2) Изпраща горската батарея на капитан Силяновский на Врабча.

3) Пратена е една рота от Бдинский полк на Ломницката позиция.

На 3-ий ноември сутринта Трънската позиция се заема от следующите части:

3-та дружина от Струмский полк	–	4 роти
1-а и 2-а дружини от Бдинский полк	–	8 роти
1-ва дружина от Плевенский полк	–	3 роти
Доброволци на капит[ан] Кавалова	–	2 чети
Опълчение на поруч[ик] Чорбаджи	–	2 чети
Всичко пехота:	–	19 роти
Артилерия – 1 полева батарея	–	8 орудия
Кавалерия – 3-ий конен полк	–	3/4 ескадрона

Пред началото на боя тези части са разположени така:

1) Ескадронът в разезди около Забелските ханове.

2) Трета дружина от Струмский полк цяла в първата линия на позицията, вдясно от шосето, заема по-важните пунктове, а именно: 2 роти на Малий Руй, а две роти на издадената към селото Туряковци висота.

3) Батареята, една рота от Бдинский полк и опълчението са разположени в първата линия, вляво от шосето.

4) 1/2 чета доброволци – в окопите при селото Бусинци.

5) 1 1/2 роти от Плевенский полк – в Глаговските ложементи на левий фланг.

6) 1 1/2 чети доброволци и 2 роти – на Ломницката позиция на крайний десний фланг.

7) 7 1/2 роти – в резерв в лощината зад издадената над селото Туряковци висота.

И при това разположение на частите, както виждаме, дробението на дружините и ротите не е избегнато. Плевенската дружина остава окончателно разпръсната.

Падналата сутринта гъста мъгла е препятствувала да се наблюдава движението на противника. Само на върха на Големий Руй се е забелязвало присъствието на противника. Понеже мъглата е могла да помогне на противника да се доближи безнаказано до позицията, на частите е било заповядано да бъдат във всяко време готови да посрещнат противника с щикове.

Едвам около 10 часа сутринта мъглата захваща да се вдига и неприятелската горска артилерия открива огън от Големий Руй, а пехотните части захващат да се спущат от Големий към Малий Руй; тези части откриват единичен огън от твърде далечно разстояние. Така се захваща боят.

Преди да изложим хода на боя под Трън, да видим какво се върши на Врабчанската позиция.

На Врабчанската позиция, както знаем, до 2-ий ноември е стояла 1-ва дружина от Плевенский полк, една запасна рота от Софийский полк, Врабчанско опълчение, взвод горска артилерия и няколко жандарма. На 2-ий ноември, както видяхме, началникът на Трънский отряд, без всякакви причини оттеглюва от Врабчанската позиция три роти от Плевенската дружина, която е укрепявала

тази позиция и е била запозната с местността, и я праща в Трън. По такъв начин на 2-ий ноември вечерта, когато авангардът на Шумадийската дивизия е стоял на няколко километра от позицията, на Врабча е имало само една запасна рота с 2 горски топа и опълчението от Врабча, и опълченската чета на Георгиева, която през нощта е била пристигнала. Ротата от Плевенската дружина е била пратена към с. Петачинци като отбранителна застава. Тази рота на 3-ий ноември е била на аванпост пред Врабча.

На 2-ий ноември вечерта е било решено да се изпратят на Врабча една дружина (първа) от Дунавский полк и останалите три взвода от горската батарея. Горската батарея е пристигнала през нощта, а дружината, която сутринта на 2 ноември е тръгнала от Радомир и около 9 часа вечерта е била при моста на Секирица, е пристигнала на 3-ий ноември сутринта на Врабчанската позиция. Следователно, за защитата на Врабчанската позиция е била назначена дружина, която безостановочно е пътувала цял ден, преминала повече от 50 километра. Тази дружина е заела позиция почти пред началото на боя на местност най-съвършено непозната, когато [няма] никаква възможност поне за едно повърхностно запознаване с местността.

Началствуването на частите, назначени за отбраната на Врабчанската позиция, е поверено, както знаем, на командира на 3-ий Бдинский полк капитан Маринов. Врабчанската позиция, която по отношение към целий Трънский отряд има такова важно значение, се намира пред селото Врабча (á cheval)* на пътя Пирот – Врабча – Брезник; тя отстои от селото Врабча на 1 – 1 1/2 километра разстояние. Шосето Пирот – Брезник минава през левий фланг на позицията, който фланг се опира на една скалиста висота, наречена „Орлий връх“. Ширината на позицията (протяжението ѝ) е около 800–1000 метра и тя не представлява нищо друго, освен два върха, съединени помежду си с малък, нисък гребен. Лявата висота е камениста и стръмна, пред нея се открива едно пространство, което на 1 1/2 километра може да бъде обстрелвано. Дясната висота е полегата; тя отпуща от себе си един хребет, който отива право на север, на едно продължение от 1–1 1/2 километра и образува един вид отделен пункт от позицията, който може да се обстрелва само от лявата висота на позицията. Този отделен пункт от деснофланговата висота е бил укрепен с два ложемента, по за една рота всеки. Тези ложементи са били зле приспособени към местността; те са имали само далечен обстрел, но близък не са имали. На самата же деснофлангова висота са били построени артилерийски ложементи за 4 орудия и три пехотни, но и тука ложементи[те] са били построени неправилно: единий от тях е бил обърнат към североизток, а другите два са били право пред фронта на артилерийските и то на близко разстояние. Вследствие на това заеманието на тези ложементи се оказало невъзможно. На левофланговата висота е имало един артилерийский ложемент за 2 орудия и две траншеи за пехота.

Самий Орли връх не е бил укрепен. По такъв начин левий фланг на позицията се е обезпечвал от Орлий връх, който командува окружающата местност на 30–40

* От едната и от другата страна (фр. ез.).

метра; но десний, слабий фланг, е оставал открит. Наистина, зад деснофланговата висота, на едно разстояние от 500–600 метра назад, е било построено едно полево укрепление и няколко окопа, но то е могло да послужи само за прикриване отстъплението от позицията; то е могло да послужи и в случай, че неприятелят би настъпил не на шосето за Врабча – Секирица, но на Проданча. Нищо не е било направено и за запазване самото Врабчанско ущелие, което затваря пътя Врабча – Секирица. Изобщо се вижда, че укрепяването на Врабчанската позиция е било слабо, недостатъчно, а направените кое-какви ложементи са били неприспособени към местността. Причината на това е, че началникът на Трънский отряд не си сторил труд да заобиколи Врабчанската позиция и да даде ръководящи указания на поручика Матеева, който е произвеждал работите, а между това време е имало работни ръце е имало* и позицията би могла да бъде силно укрепена. Позиция се укрепява само тогава, когато я укрепява този, който ще я брани. Ако на командира на дружината от Плевенский полк е било казано: „Ви[е] ще отбранявате позицията, Ви[е] сте началник и отговаряте за нея, укрепете я“, то командирът на дружината щеше да знае какво трябва да се направи. Но не само че това не е направено, не само че началникът на Трънский отряд не е отишъл да види тази позиция, но още той се е разпоредил да оттегли дружината, която е била запозната с местността.

Съобразно с позицията и направените ложементи е станало и разположението на частите, а именно: 2 роти от 3-та дружина на Дунавский полк са разположени на предний пункт на позицията, пред десний фланг, една полурота е пратена в прикритие на горский взвод на поручика Банова и 1 1/2 роти са оставени в резерв. Горската батарея е била разположена: 4 орудия под командата на капит[ан] Силяновский в артилерийските ложементи на десний фланг, а 2 орудия – на левий фланг. В средата е била разположена запасната рота от Софийский полк, а на крайний десен фланг към гората Св. Илия – опълчението. Към 9 часа сутринта се захваща престрелка. В първата линия (предовата позиция) са разположени 9-та рота и 10 рота от Дунавский полк. 11-та рота е в резерв, по-близо до десний фланг, а 1/2 рота от 12 рота е в резерв към левий фланг. За общ резерв на разположените на Трънската и Врабчанска позиции войски е била оставена четвърта дружина от Дунавский полк с три роти, понеже една рота, 15-а, е била пратена към Ломница. Тази дружина нощува при моста на р. Секирица.

Благодарение на горните разпореждания, значителний Трънский отряд, който в ръцете на един по-деятелен и по-знаващ работата си началник би служил за действия, то против единий – другий от настъпающите неприятелски отряди е разбит още преди началото на боя, защото е разпръснат и раздробен на малки части на една грамадна позиция от селото Бусинци, през долината на Ерма, през Малий Руй на Ломница, Петачинци, Банкя и Врабча, почти до селото Бутроинци, т.е. на едно разстояние по-голямо от 15 километра и при това стратегический ключ на тази позиция е зает твърде слабо и отрядът е заблаговременно обречен не само на разбивание, но и на пленявание.

---

* Така е в текста. Повторението е на автора на ръкописа.

Сега да проследим хода на действията на Трънский отряд, против когото действуват: главните сили на Моравската дивизия и цялата Шумадийска дивизия, т.е. 15 батальона пехота, 3 ескадрона кавалерия и 7 батареи артилерия.

Сражение при Врабча

Настъпление и действие на Шумадийската дивизия на 3-ий ноември

Шумадийската дивизия на вторий ноември, както видяхме, не може да изпълни задачата си – да достигне до определеното ѝ място. Авангардът ѝ заноощува в Попова махала, а главните ѝ сили между Бански дол и Планиница. Где е заноощувал боковой отряд на тази дивизия не е било известно за щаба на дивизията. За следующий ден дивизията е трябвало да продължи настъплението си към Врабча, за да сбие българските там части и да открие связ с Моравската дивизия. За тази цел заповядано е дивизията да тръгне на 3-ий ноември в 6 часа сутринта в същий порядък, както е настъпвала и първий ден.

На 3-ий ноември сутринта дивизията тръгва в поход, като има в авангард 2 ескадрона, X-ий полк и една батарея; зад авангарда следват главните сили. При тръгването на авангарда пратен е офицерски силен разезд вдясно, за да се пусне по долината на …* балканската река и да излезе на Трънский път и да открие связ с Моравската дивизия. Към 8 часа сутринта е донесъл, че на Врабча има значителни неприятелски сили и че движението на отряда е невъзможно. Този разезд е открил и присъствието на 15 рота от Дунавский полк в Банкя, и 4-та рота от Плевенский полк в Петачинци.

Авангардът на дивизията продължава безпрепятствено движението си и около 10 часа се показва пред Врабчанската позиция и се преустановява. Два ескадрона са били пратени напред, за да прогонят българските патрули, което е било твърде лесно, понеже пред позицията е имало само няколко конни стражи и пехотни патрули. Конните патрули заели височината Дел, гдето бил изпратен един [батальон от] X-ий полк, за да заеме тази височина, която се предназначавала за артилерийска позиция. След батальона е излязла и една батарея и заела позиция, гдето и пристъпила към окопаването на батареята. Батальонът е настъпвал в колони под музиката от всичките горнисти от батальона. В това време и авангардът се наближил и се показала и колоната на главните сили. Това настъпление и развръщание на сръбските сили е наблюдавано от Врабчанската позиция с мълчание. Разстоянието не е било така далечно за артилерия, но то е било твърде далечно за горската батарея, която не е била в състояние да попречи на развръщанието на сръбский авангард.

После заеманието на височината Дел заповядано е на останалите части от авангарда да се развърнат вдясно от шосето в боевой порядък. Това е било изпълнено към 11 часа пред обяд. Единият от авангардните батальони се направил вляво от

---

* Многоточието е на автора.

батареята по направление към предний пункт на позицията. От орудията на поручика Банова е вече открит огън и артилерийский бой се захванал. Сръбската авангардна батарея отговорила, но стреляла с надхвъргание вече. След развръщането на авангарда началникът на дивизията прави заедно с полковите командири рекогносцировка. Към това време на десний фланг на авангарда се показва и десний боковой отряд на дивизията.

След свършването на рекогносцировката началникът на дивизията прави следующите разпореждания:

XI-ий полк да се развърне вляво от X-ий полк и да се старае да обхване десний българский фланг. Един батальон от полк[а] се е направлявал към височината Св. Илия, която е вече вляво* от българский десен фланг, а XII-ий полк е бил назначен да остане в резерв на дивизията. Развръщането на XI полк против десний фланг на Врабчанската позиция е накарало ротите от предний пункт да открият огън и стрелбата се захваща по цялата линия.

Преди началото на боя на Врабчанската позиция пристига капитан Мечконев с открито писмо от командира на корпуса, с което му се дава право да премества частите по границата. В силата на това пълномощно капитан Мечконев, като е минал през Секирицкий мост, гдето са стояли три роти от 4-та дружина на Дунавский полк под командата на капитана Николова, казал на капитана Николова, че ще отиде на Врабча и че, ако стане нужда, ще му прати записка да прати ротите на Врабчанската позиция и заминал за Врабча, гдето съвместно с капитана Маринова се е грижил за отбраната на Врабчанската позиция. Впрочем, трябва да признаем, че тука са се явили двама началника, а това не е могло да не се отрази вредно в управлението на боя. Това е твърде естествено, защото една началник, капитан Маринов, е бил отговорен, а другий неотговорен и разпорежданията им са могли да отиват в разрез.

Още с пристигането си на Врабча, капитан Мечконев, като се запознава с разположението на частите на позицията и местността и като вижда, че силите са твърде недостатъчни за отбраната на позицията, в 9 1/4 часа праща записка до капитана Николова, с която записка му се предлага незабавно да изпрати ротите на Врабча колкото е възможно по-скоро и изпраща записката с един конник. Друга една записка той праща до началника на Невлянский отряд в Габер, с която моли да се изпрати една дружина и една батарея на помощ на Врабчанский отряд. За тази записка упоменахме по-преди.

Когато боят в 11 часа вече се разгорял, неприятелят въвел в боя всичката си артилерия (4 батареи), които продължиле линията на авангардната батарея. Неприятелската артилерия почнала с най-силен огън да громи Врабчанската позиция безнаказано, защото горската батарея е била безвредна за нея. Неприятелската пехота, под прикритието на своята артилерия, почва настъплението си напред и в обход на десний фланг. Това принуждава началника на отряда да усили боевата линия с 11-та рота, която беше в резерв. Предвид на това, че

* Разчитането на думата не е много сигурно, тъй като е поправяна.

капит[ан] Мечконев и капитан Маринов са разчитвали, че наскоро ще пристигне във Врабча дружината на капитана Николо[ва], те в едно съвещание решили да не отстъпват, а да се удържат на позицията, но тази дружина не се явявала и боят ставал все по-ожесточен. Батальоните от XI полк са били приостановени от настъплението си от силний убийствен огън. Батальоните залягат и е било твърде мъчно да се вдигнат напред, породило се колебание, а някои роти почнали да отстъпват. В тази критическа минута огънят ненадейно се прекратява по цялата линия и от двете страни. От горский взвод се забележил дигнат от сърбите един флаг, по всяка вероятност на превързочний пункт, но когато са били дадени един-два залпа, стрелбата се почва с още по-голямо ожесточение. Прекратяването на огъня е произошло при следующите обстоятелства: 10-та рота, която е заемала един от окопите на предовата позиция, е останала още в 12 часа без офицер, защото ротний ѝ командир поручик Тошев бил ранен; ротата управлявал фелдфебелът, но когато ротата почнала да остава без патрони, едната полурота почнала да отстъпва; другата рота прекратила огъня внезапно и сърбите помислили, че тези части ще се сдадат, прекратили огъня, но продължавали движението си. В тази минута и е вдигнат бял флаг от сръбска страна. Няколко залпа обаче остановили настъплението на сърбите в центъра и на левий фланг, но на десний фланг успехът на сърбите бил обезпечен: полуротата от 10 рота се сдала, сърбите заели окопите ѝ, а другите части почнали безпорядочно отстъпление, а опълчението се обърнало в бягство. Тези части отстъпили така безпорядъчно, че не могли да заемат позиция пред батареята на капитан Силяновский, който тоже се принудил да отстъпи. Обходний сръбский батальон вече се направлява на височината на десний български фланг, а боят в центъра и левий фланг се продължава ожесточено. При отстъплението си капитан Силяновский пратил заповед на поручика Банова да остане на позицията си и да продължава боя, догдето капитан Силяновский отстъпи на втора позиция и открие огън. Поручик Банов, под прикритието на една полурота, продължава боя под град на куршуми и снаряди, без да обръща внимание какво се върши наоколо му. Но десний фланг отстъпил, сърбите заели деснофланговата височина и почнали да се направляват в тил на позицията.

Опълчението от центъра и запасната рота отстъпили, а на позицията останал само горский взвод на поручика Банова и една полурота от 12 рота, която тоже почнала да се колебае, а капитан Силяновский все още не откривал огън от нова позиция. Сръбската цеп достигна пред батареята и заляга в мъртво пространство и тогава само поручик Банов се решава да отстъпи. Прислугата при орудията грабва снарядите и зарядите на ръце и завличат орудията до конете. Взводът е изстрелял 106 снаряда. В този взвод са се отличили ферверкерът Васил Тодоров и наводчикът на второто орудие Михалко Георгиев, и канонирът Васил Маринов със своето хладнокръвие и неустрашимост. Васил Маринов преспокойно е разпластивал един снаряд, когато над главата му се е пръснала една шрапнел, контузила го силно и една неделя не могъл да говори.

Взводът със своето прикритие успял да отстъпи към Бутроинци. При отстъ-

плението, още близо до Врабча, капитан Маринов е срещнал поручика Банова и е питал за капитана Силяновский, който съвсем се изгубил с батареята си.

Когато горский взвод на поручика Банова под прикритие на шъпа хора остава последен на позиция, брани я до крайност и когато вижда, че вече позицията е оставена и неприятелят се направлява в тил – отстъпва, тогава командирът на батареята капитан Силяновский, който отстъпва на половин час по-рано, изгубва две горски орудия. Това е било отстъпление позорно. Четирите орудия капитан Силяновский, който вероятно пръв е отстъпил и си е оставил батареята, без да ѝ даде едно направление, един взвод отишъл към Бутроинци, а други по шосето към Трън, но този взвод е бил и пленен. Оставен сам, почти без прислуга, която се пръснала в разни страни, а при това и един коренной кон е бил ранен, орудията били оставени и командирът на батареята ги записал в категорията „без вести пропаднали“. Че капитан Силяновский не се е погрижил за батареята си, свидетелствува това обстоятелство, че щом капитан Силяновский дочакал негде единий си взвод, с него, без да хвърли поглед назад, без да се присъедини към някоя част, през гори и планини е вървял и през нощта, е достигнал Брезник, без да знае какво е станало с другите четири орудия от батареята.

Изобщо, отстъплението от Врабча е станало към 2 1/2 – 3 часа после обяд. Частите са отстъпили в безпорядък не по шосето, а през Бутроинци на Филиповци, гдето капитан Маринов е успял да устрои останките на отряда и да заеме позиция пред Филиповци с цел да прикрие отстъплението на Трънский отряд, на началника, на който нищо не е било известно за падението на Врабча.

Когато десний фланг на Врабчанската позиция е почнал да отстъпва, капитан Мечконев е бил при поручика Банова и му поръчал да съобщи капитану Маринову, че той отива към Петачинци, отгдето се чувала силна престрелка. На пътя между Врабча и Секирицкий мост капитан Мечконев среща командира на корпуса, който отивал на Врабча. Това отивание на командира на корпуса във Врабча е предизвикано така: на 3 ноември сутринта началникът на щаба на корпуса, като е съобщавал за направените разпореждания, молил го е да обърне внимание на Врабча, защото без нея може да се изгуби отрядът. Понеже боят под Трън е вървял успешно, той се е решил да отиде на Врабча и е телеграфирал около 12 часа през деня така: „Отивам на Врабча да ръководя“. Когато капитан Мечконев му съобщил, че войските от Врабча [са] отстъпили и го помолил да заповяда, щото поне 2 роти от дружината на капитана Николова да заемат Врабчанското дефиле, за да прикрия отстъплението на Трънский отряд и частите от Банкя, на това командирът на корпуса не отговорил нищо, а се отправили заедно към Врабча. При наближаването към Врабча обаче забележиле, че един сръбский ескадрон излиза от селото и се направлява по шосето за Секирица. Командирът на корпуса се връща назад и заедно с капитана Мечконева отиват на Филиповските ханища, без да даде каквито и да са разпореждания до началника на отряда в Трън и без да го уведоми за грозящата му опасност или да приеме някакви мер[к]и, за да обезпечи отстъпването на този отряд. След пристигането на ханищата неприятелский ескадрон слиза на шосето при Секирица и уничтожава телеграфното съобщение,

но този ескадрон е бил скоро прогонен. Оттука командирът на корпуса с 10 души конника твърде бързо отпътува за Брезник, като оставя отряда на съдбата му.

Разбитите на Врабча части, както виждаме, отстъпват на Филиповци, гдето капитан Маринов отново заема позиция, за да прикрие отстъплението на Трънский отряд. Тука са се събрали трите роти на 3-та дружина от Дунавский полк, които са били вече достатъчно разредени, запасната рота от Софийский полк и горский взвод на поручика Банова.

Шумадийската дивизия в 3 1/2 часа окончателно се събрала на Врабчанската позиция, но бързи разпореждания за преследването на отстъпившите части не са направени.

В този бой Шумадийската дивизия е изгубила 24 убити и 104 души ранени.

Изхвърлени са 1093 гранати и 880 063 патрона.

С това обаче боят на Врабча не се свършва. След заеманието на Врабчанската позиция изпратените напред ескадрони се върнали обратно и са донесли, че височината Бон връх (Плоча) е била заета от български войски. Вследствие на това направено е разпореждание, щото XII-ий полк, който във време на боя е бил в резерв, да състави авангард и да настъпи към Трън и да заеме Бон връх. При настъплението на полка по шосето той е бил обстрелян силно от Плоча и се завързал нов бой, който се продължава до 8 1/2 часа после обяд.

Да видим с кои части Шумадийската дивизия е водила бой за височината Плоча.

Знаем, че на 3-ий ноември сутринта четвърта рота от Плевенский полк, под командата на поручика Рашкова, е била изпратена да заеме позиция при селото Петачинци, гдето тази рота е трябвало да защищава дефилето от Банкя на Секирицкий мост, да обезпечва левий фланг на Врабчансктата позиция и да държи связ с частите, разположени при Ломница и Трънската позиция. Били ли са дадени какви-годе указания на поручика Рашкова, е неизвестно.

Към 7 часа сутринта поручик Рашков, който при Петачинци е имал отначало само един взвод от ротата си, а другите три са били на аванпости, едва успял да събере ротата си, а към това време му било донесено от един конник, че сърбите настъпват, но отгде настъпват и на къде се направляват, в реляцията на поручика Рашкова не се вижда. Вследствие на това донесение поручик Рашков се решава да заеме позиция с ротата си така: една полурота в ложементите над воденицата, с фронт срещу Банкянската долина, а втората полурота на височината над селото Петачинци, пак с фронт към реката. Към 8 часа сутринта сърбите се показали по височите вдясно от заетата от ротата позиция и почнали да обстрелват ротата и да я обхождат. Това е деснофланговий сръбский батальон, който се направлява на Орлий връх и сръбската кавалерия. Вследствие на това полуротата отстъпва и заема височината (носа) над селото Банкя. Тука ротата е престояла почти до 2 часа после обяд, към което време вече е била пристигнала към Банкя и дружината от Дунавский полк на капитана Николова. Към това време поручик Рашков, като се е опасявал за полуротата си над Петачинци, заповядал е да отстъпи при втората полурота над селото Банкя. До това време в ротата е имало само един ранен войник, а това показва, че никаква опасност на ротата не е грозила, но отстъплението ѝ мал-

ко назад, гдето е вече била и четвърта дружина от Дунавский полк, не е погрешно, защото ротата все едно е била безполезна при Петачинци. При отстъпването си назад към Банкя поручик Рашков е открил связ с 13 рота от Дунавский полк вдясно и с 15 рота от същий полк, която, както ще видим, не е на позиция при Ломница, вдясно от нея и по-близо до 4-та рота от Плевенский полк на поручика Рашкова.

Както виждаме, по долината на Банкя никакви сръбски части не са били направени. Тези, които поручик Рашков е взел за действующи против него, от обхода на които се е опасявал, не са никакви други части, освен лявофланговий сръбский батальон, който се е направлявал към Орли връх и който батальон, до сбиването на десний, левий фланг на Врабчанската позиция не е могъл да се спусне към с. Банкя и долината, но самото движение на този батальон към Орли връх е могло да бъде прието за настъпление към Банкя. Твърде е вероятно, че това положение на този батальон и донесенията от деснофланговите части на Ломница са могли да въведат в заблуждение командира на корпуса и той е повярвал, че сърбите ще се постараят да се спуснат по долината на Банкя, за да обходят десний фланг на Врабчанската позиция, да излязат на Секирица и да разделят позицията Трън и Врабча. Началникът на Трънский отряд капитан Генев така е гледал на Банкянската долина, такова предположение е било изказано още на 2 ноември вечерта и всичко това е подействувало на командира на корпуса, който е повярвал, че сърбите ще се впуснат в едно ущелие, което може с камъне да се защищава и затова именно в това време, когато е отивал на Врабча и отдалече е съгледал сръбските войски, които са водили атака на левий фланг на Врабчанската позиция, приел ги е за настъпающи по долината на Банкя и да затвори и тази дупка, понеже стремлението му е било [да] затвори веднага вратата, пратил е заповед на капитана Николова да отиде с трите си роти при Банкя и там да заеме позиция. В реляцията на капитана Николова не се вижда каква е била заповедта на корпусний командир, не се вижда дали му е указано где да заеме позиция, но едно нещо, което се вижда, то е, че капитан Николов е повел ротите си безцелно напред, без да излезе той напред да направи една малка рекогносцировка и да си избере позиция, и да си определи начина на действия. Вследствие на туй ротите са били изнурявани съвършено напразно, като са били принудени около 2 часа да се катерят по недостъпний и скалист скат на Бон връх, когато по шосето откъм Секирица за Врабча това е било и най-удобно, и най-лесно. Капитан Николов, като е получил заповед да заеме позиция към Банкя, е повел ротите по Трънското шосе до хановете при Трън, преминал близо до кошарите Веслай и се спуща в Банкянската долина, близо до селото Банкя. В главата на колоната е вървяла 13-та рота, която, като се спуснала в долината, получила донесение, че била забелязана някаква цеп, която настъпвала по долината към селото Банкя. Дали това е била неприятелска цеп, е неизвестно, но понеже тази цеп по-късно не се е явила, то трябва да се допусне, че това е отстъпающа цеп от полуротата на поручика Рашкова, която полурота по-късно е открила связ с 13-та рота. 13-та и 14 рота получават от дружинний командир заповед да заемат позиция на ската на височината, обърната към селото Банкя, и да се окопаят. Това е северний скат на Бон връх. 15 рота получила запо-

вед да се разположи на височината вляво от дефилето (Трън – Китка). От позицията на тази рота се е виждала Ломницката позиция. На едно разстояние от 1500–2000 крачки пред ротата е била забележена неприятелска (?) част, но тя не предприемала никакви действия. Когато ротата се разположила на позицията, патрулите донесли, че вляво от ротата отстъпвала една полурота от ротата на поручика Рашкова. Види се, че поручик Рашков не [е] могъл да съвладее ротата си и затова той взел командуването на едната полурота, а фелдфебелът на другата и затова едната полурота е в связ с 13-та рота на Дунавский полк, а другата вляво от 16-та рота от същий полк.

След падането на Врабчанската позиция патрулите, които са били пратени към Врабча, донесли в 2 1/2 часа, че частите от Врабча отстъпвали. Към това време и един неприятелски полуескадрон се спуснал откъм Врабча към Банкя. Пратено [е] за това донесение на дружинний командир, който заповядал, щото 13 и 14-та роти да оставят позицията си и да се изкачат на височината Бон връх, гдето да заемат позиция, за да задържат неприятеля, който би настъпвал към Секирица по шосето от Врабча, и да прикрият Трънский отряд. След около 1 час катерение по стръмнините и скалисти скатове на Бон връх ротите се изкачили и заели позиция. Тука е била пратена и 16 рота. Когато 13 рота се качила на върха и почнала да се окопава, един отделен неприятелски ескадрон открил огън по нея. Ротата дала няколко залпа и ескадронът се оттеглил. Но в това време неприятелската пехота се показала на височите вдясно от шосето (Драговска) и открил огън против ротите. Така се захваща боят на Бон връх с XII полк от Шумадийската дивизия. Това е било около 3 1/2 часа после обяд. XII-ий полк е имал 2 батальона в бо[е]вата линия и 1 батальон в резерв. Сръбската стрелба е била безпорядъчна и безвредна, ротите са стреляли повече със залпове и по резервите. XII-ий полк е водил атаката слабо, но към 4 1/2 часа полкът преминал в решително настъпление, но е бил отбит. Стрелбата отново се продължава почти до 8 часа вечерта. В 8 часа вечерта капитан Николов събира ротните командири, обяснява им, че не е възможно повече да се държат на тази висота и заповядва ротите да се спуснат на Врабчанското шосе, да отидат зад моста на Секирица и вляво от него пред Ездимирци, да заемат позиция и да открият связ с Трънский отряд. Отстъплението е извършено успешно и без да усети противникът. В този бой е убит командирът на 13 рота поручик Халачев?

XII-ий полк от Шумадийската дивизия в този бой е изстрелял 164 608 патрона и е изгубил 26 души убити, 61 ранени и 6 души без вест пропаднали.

В това време, когато капитан Николов с дружината си е водил бой на Плоча, остатките от Врабчанский отряд са се събирали при Филиповци, гдето капитан Маринов се мъчил да устрои частите и да заеме позиция пред Филиповци, за да прикрие отстъплението на Трънский отряд. За това, че на Бон връх се намира 4-та дружина от Дунавский полк, на капитана Маринова нищо не е било известно. Капитан Маринов се грижил да заеме позиция над моста на Секирица, за да запази този мост, но понеже отстъпившите части от Врабча през Бутроинци на Филиповци са могли да бъдат нападнати от преследующий противник по същий път, то поручик Банов с двете си орудия и една рота е заел позиция в това дефиле,

за да прикрие отряда. Тука към полурота се събрали още около 50 войника. На тази позиция поручик Банов занощувал, без да бъде преследван от противника. През нощта обаче той получил заповед от командира на батареята си капит[ан] Силяновский незабавно да отстъпи през Брезник за Сливница, което и изпълнил. Дружината на капитана Николова, като отстъпила от Бон връх, се разположила на позиция вляво от моста с фронт към него. На тази позиция дружината престояла до 1 часа през нощта, после което била получена заповед от Трън (от кого?) да се остави тази позиция, а да се заемат аванпости за прикритие [на] Трънский отряд, който през нощта ще отстъпва към Брезник. Дружината заема аванпости вляво и вдясно пред селото Ездемирци с фронт към Врабча и влиза в связ с една Плевенска рота на пор[учик] Черковский, която рота, както ще видим, е била изпратена от началника на Трънский отряд да обезпечи пътя Трън – Секирица (новопроведен) за случай на отстъпление на отряда. Така разположена, дружината престоява на аванпости почти до 10 часа сутринта на 4-ий ноември.

4-та рота от Плевенский полк, която, както видяхме, беше в связ с 13 и 16 роти от Дунавский полк, след отиването на тези роти на Бон връх се изгубва. Командирът на ротата не е съобразил, че щом при Банкя се е явил старший началник, е бил длъжен да се яви при него, да присъедини ротата си и да действува по негово указание. Дружината заминала, а той останал, без да се погрижи за ротата си. В реляцията си обаче той указва, че вечерта той донесъл за действията си на капитана Генева. Това обаче ще си позволим да не вярваме. Откъсването на тази рота от Дунавската дивизия е следствие от стремлението на ротний командир да се доближи до дружината си, която е била под Трън, но пък разпръсната по ротно.

Така се свършват действията под Врабча.

Шумадийската дивизия занощува така: XI полк с Моравский артилерийский полк на самата Врабчанска позиция. X-ий полк в селото Врабча. XII-ий полк на позицията си пред Бон връх. Кавалерията пред фланговете и XIII-ий полк.

Сега да проследим действията под Трън, тъй като те са тясно свързани с действията на Врабчанский отряд.

Бой под Трън

Както видяхме, Трънский отряд е бил готов на позицията си и е очаквал настъплението на противника, който е бавил настъплението си вследствие на падналата мъгла и престрелката собствено са е почнала около 10 часа пред обяд.

Главните сили на Моравската дивизия на 3-ий ноември сутринта имат следующето разположение:

На крайний левий фланг, на висотата Кечене, на север от Руй е стоял 1-ий батальон от XIV полк с 2 горски орудия; вторий батальон от този полк с другите 2 горски орудия – на Руй, пред Зелениград; 3-ий же батальон от този полк – в селото Милославци.

I и II-ий батальон от вторий полк – у Дреновските ханове, към югозапад от селото Забел, а 3-ий батальон от този полк – на Щърбий камък за прикривание

главните сили откъм Равна шиба. 1 и 2 полеви батареи – на спуска от Дъсчен кладенец към Зелениград. При батареите е била и саперната рота.

Дивизионната кавалерия – в долината на Ерма.

Според дадената още на вторий ноември диспозиция, главните сили на Моравската дивизия е трябвало да продължават настъплението си в следующий порядък: 3-ий батальон от XIV полк от Милославци повръща по пътя за Зелениград, но когато е бил на половината на пътя, по заповед от началника на дивизията е спрел при хановете. Крайний левофлангов отряд – 1-ий батальон от XIV полк и 2 горски топа, който е настъпвал през Руй, в 10 часа сутринта се установил срещу десний фланг на Трънската позиция. Едновременно с него на Руй е пристигнала и една рота от 2-ий батальон на същий полк, която се стремила да заеме командующата висота по-рано от българите. Останалите две роти от този батальон взели няколко вляво. Останалите части са настъпвали по долината на Ерма по направление на Туроковци и Забел.

Трънската позиция, която е предстояла да се атакува от главните сили на Моравската дивизия, се намира на южний скат на гората Малий Руй, на запад и непосредствено пред града Трън и се допира до висотата Големий Руй. Този скат се простира от север към юг и се свършва у шосето в долината на р. Ерма. Пред позицията се намира един голям овраг с няколко разветвления, които облекчават скритий доступ. Р[ека] Ерма дели позицията на две части и като се наближава до Трън, образува едно тясно ущелие със стръмни и високи брегове; това ущелие достига до Ломница и минава в тила на позицията. Това ущелие затруднява съобщенията на позицията и прави отстъплението затруднително. Дължината на позицията достига до 5 километра. Войските за отбрана са били съсредоточени преимуществено към десний фланг на позицията.

Боят за Трънската позиция произлиза по следующий начин:

Около 10 часа сутринта, след като се вдигнала мъглата, неприятелската горска батарея открива огън от Руй, това е I-ий батальон от XIV полк, това е било сигнал за началото на боя. От Големий Руй се показали неприятелски части, които се спущали към Малий Руй и открили огън твърде от далече. Разположените напред войници от Трънската позиция почнали да отговарят, но скоро се успокоили и прекратили безполезната стрелба. Движението на неприятелските войски се виждало ясно и направлението им е било определено. Вследствие на това началникът на позицията капитан Генев заповядва, щото втора дружина от Бдинский полк да заеме пространството между Малий Руй и издадената от позицията висота. По този начин трета дружина от Струмский полк е разделена на две половини, между които е разположена Бдинската дружина. Това деление е произлязло от желание, щото тази дружина да заеме най-важните пунктове, понеже капит[ан] Генев познавал добре дружината си, когато другите части той не познавал. С пращането на втора Бдинска дружина да заеме позицията, биле са назначени участъкови началници: капитан Иванов, командир на първа дружина от Плевенский полк – на Малий Руй, капитан Марчин – на участъка на издадената висота, а капитан Тошев – за началник на позицията. Неприятелските части от Руй настъпват към Малий Руй, гдето

са били 9 и 12 роти от Струмский полк, но когато се наближават на около 1500 разкрача, ротите дават няколко залпа по тях и те спират настъплението и залегват по мъртвите пространства. Горската батарея от своя страна учестява огъня си и го съсредоточава срещу ротите на Малий Руй. Неприятелската цеп е била усилена и продължава настъплението си на Малий Руй и след дълга престрелка достигат на 700–800 разкрача от окопите на 9 и 12 роти от Струмский полк, залягват и откриват учестена престрелка.

Догдето боят на Малий Руй се продължава без всякакви решителен резултат за настъпающата сръбска колона, престрелката на Ломница се усилила значително и капитан Генев, макар и да не е имал никакви донесения от капитана Кавалова, помислювал е да изпрати в Ломница още една рота. Но преди да направи това, той получил донесение от Малий Руй, че неприятелската колона, която се направлявала към Ломница, се върнала назад и началникът на отряда се отказал от намерението си и добре е направил, защото пред Ломница почти до 2 часа после обяд никакъв неприятел не е имало, следователно и усилена стрелба съвсем не е имало до това време. Такава тука се е захванала около два часа после обяд и то от тези сръбски части, които са водили атаката на Малий Руй.

Около 11 1/2 часа капитан Генев е получил от командира на корпуса следующата записка: „Този час заминавам за Врабча да ръководя там действията, дръжте се до последна крайност. Предписвам Ви за всичко да ми донасяте подробно във Врабча“.

Около 1 часа после обяд неприятелски горски оръдия се пристреляли в ложементите на 9-та рота от Струмский полк и снарядите почнали да наносят значителен вред на ротата, вследствие на което ротний командир оттеглил ротата си на сами връх, гдето и остава до мръквание. Храбрите защитници на Малий Руй държели противника далече от себе си, но те са били твърде слаби, за да се издържат натиска на превъзходен противник и затова капитан Генев е изпратил една рота за усилвание Малоруйский участък.

Неприятелят, възползуван от това, че на Руйский участък няма артилерия, опитва се да атакува Малий Руй откъм оврага от Туроковци, гдето е могло да се произвежда скрито движение. Тука около 1 часа през деня е пратен 1-ий батальон от XIV-ий полк, който до това време е бил в резерв. Но атаката на този батальон е била отбита от 10 рота от Струмский полк и съседните Бдински роти. Дружните залпове на ротите на издадената срещу Туроковци висота накарали батальона да се спусне в лощината и да се прикрие там. Тази висота силно е помогнала за упорната отбрана на Малий Руй, но в скоро време неприятелят оценил нейното значение.

Малко преди почванието атаката на Малий Руй, 2 батальона се спуснали откъм Големий Руй на висотата над Забел. След няколко време откъм Забел се спуснала гъста цеп, без резерви, която цеп се направлявала към Туряковската лощина. По тези два батальона твърде удачно се пристреляла батареята на капитан Златарский, а цепта била отбита от ротите на издадената висота, повърнала в Туряковский овраг и повече не се показвала. Едновременно с това в долината на

Ерма се показали една неприятелска колона от един ескадрон, батальон и една полева батарея. Тази колона се наближила на около 3 километра от левий фланг на позицията, ескадронът повърнал надясно и отишъл към селото Бусинци, батальонът пуснал цеп напред, а батареята излязла на позиция и открила огън към издадената висота над Туроковци. Този огън на батареята е бил почти безвреден. Един рядък и малък лес, с който е била осеяна тази висота, е бъркала на престрелката на батареята.

По такъв начин към 2 1/2 часа после обяд целий XIV полк от Моравската дивизия е бил вече в първата линия. Един от батальоните на вторий полк е бил тоже на първата линия с батареята, втори батальон е бил пратен в резерв на XIV полк зад Забелската висота, а един батальон си е останал на Щърбий камък. Стрелбата по цялата линия се продължавала, но сърбите не са напредвали. Към 4 часа после обяд сърбите предприемат нова атака по цялата линия от Малий Руй до Туроковци. Батареята усилва огъня си, цепта като по сигнал учестява до крайност стрелбата, а след няколко минути се явява нова цеп отзад, която се наближава към първата и като достига до първата, цепта става и прибегва на около 50 разкрача, но убийственият огън от ротите, разположени на издадената висота и усилени с още една рота, накарва сръбската цеп отново да залегне. Отделни откъслеци от сръбската цеп излез[л]и по-напред, но и те залегнали. Стрелбата и от двете страни достига най-голямото си развитие и се продължава около половин час, после което почва да утихва, но сръбската цеп остава на мястото си. Отделни групи и войници се местят наляво и надясно, за да търсят прикритие.

Към това време на десний фланг се чува „Ура“, придружено със залпове. Това [е] една контраатака, произведена от капитана Тошева на десний фланг срещу две сръбски роти, които се мъчили да обходят десний фланг. Неприятелските роти отстъпват в безпорядък, заемат една друга висота и оттука откриват силен огън против доброволците, които са разположени при Ломница и водят с тях престрелка до мръквание. Никакви обаче донесения на капитана Генева от Ломница не са били пращани. Той, така също, нищо не е знаел за хода на боя на Врабча, но трябва да се забележи, че ходът на боя е могъл да бъде наблюдаван от Трънската позиция, защото както Орлий връх, така също и Бон твърде добре се виждат, но вижда се, че капитан Генев този ден се е решил да не чува и да не поглядва назад.

Към 5 часа после обяд стрелбата значително утихнала, но неприятелят оставал на позицията, следователно могло е да се очаква една втора атака. Действително на мръквание неприятелската артилерия отново усилва огъня, същото прави и цепта. Неприятелят, възползуван от тъмнината и закритата местност, бързо се наближава към окопите на издадената висота. Същото става и срещу Малий Руй, а в резерв е имало само една рота, която набърже е била пратена към издадената висота. Неожидано откъм Малий Руй се усилва стрелбата и се разнася „Ура“. В мръчината не е било възможно да се различи какво става там, но по огъня е могло да се забележи, че това [е] контраатака. Както знаем, 9-та рота, която стоеше на Малий Руй, остави ложементите си и зае самата висота; сърбите, възползувани от това, успяват да заемат тези ложементи, да се прикрият, устроят и оттука да

поведат атаката; те са чакали тъмнината, но командирът на 9 рота подпор[учик] Тройчев, заедно с 1/2 ротата на поручика Чобанова, като забележват, че сърбите тръгнали в атака, сами ги атакували и отново отбили назад, като успели да пленят няколко души. В тази атака работата е дошла до щик. Атакувала е сръбската цеп, на която резервите останали назад и не успели да подкрепят цепта. Тези части отново заемат първите си окопи и обстрелват отстъпающи противник със залпове.

Едновременно с тази контраатака, един взвод от частите, разположени на издадената висота, сам, по своя инициатива, оставя ложементите си и атакува сръбската, наближивша се до окопите цеп и я прогонва. После това огънят утихва и се забележва, че неприятелят отстъпва. Огънят най-после се прекратява по цялата линия и началникът на отряда прави разпореждание за изпращание аванпости и секрети.

След тези разпореждания началникът на отряда (по негово казвание) отива в Трън, за да изпрати на командира на корпуса донесение за хода на боя под Трън. Донесението е пратено с конник, който обаче на скоро се върнал и донесъл, че във Врабча не може да се отиде, защото там имало сърби и че телеграфната линия била скъсана между Трън и Брезник. Началникът на отряда не повярвал това и бил принуден да прати друг конник. Скъсването на телеграфната линия началникът на отряда отдавал не на сърбите, а на някои агитатори и подкупени от населението хора, каквито в Трънско се срещали. Мъчно е да се повярва всичко това, защото боят на Бон връх се продължава до 8 часа вечерта и е могъл да бъде забележен не само от Трънската позиция, но и от Трън. Най-после началникът на отряда указва, както видяхме, че между Трън и Врабча е имало конна поща. Трябва ли да се вярва, че нито един человек в Трън не е знаел за паданието на Врабча. Ние сме склонни да вярваме, че целий Трън е знаел за това, освен началникът на отряда.

Какво е направил началникът на отряда, за да се увери в това, че в тила му стои една сръбска дивизия, ще видим на свое място.

Главните сили на Моравската дивизия после неудачната атака на Трънската позиция останала да пренощува там, гдето е почнала боя, т.е. XIV-ий полк с горската батарея – на Руй; II-ий полк с двете полски батареи – между Забел и Туроковци. Атаката на Трънската позиция сам началникът на дивизията е считал за неудачна, а за атакуването ѝ на следующий ден не е разчитвал на успех и затова в Щаба на армията е донесъл, че борбата е водена без успех и че противникът не може да се прогони от укрепените позиции вследствие на силен отпор и труднодостъпната местност. Явява се, че на следующий ден ще се предприеме ново нападение, но тъй като началникът на дивизията не разполага с повече от 5 батальона, то е предложил, че би било добре да се предприеме нещо откъм Пирот против Трън.

Загубите на дивизията този ден са: 9 убити, 77 ранени, изхвърлени 254 494 патрона и 491 снаряда.

Така се свършва боят под Трън.

От хода на боя под Трън се вижда, че защитниците на Трънската позиция са действували изкусно в смисъл на отбраната на позицията, действовали са храбро и самоотвержено. Но всичко това е било напразно! Тактический успех под Трън,

храбростта на войниците и офицерите, дадените жертви не са били в състояние да изправят стратегическата грешка, не са били в състояние да поправят грешките на началника на Трънский отряд, който, както ще видим, не се задоволява с направените още на 2-ий ноември, а ще продължава да ги прави и след блестящата защита на Трънската позиция. Нищо не е било в състояние да поправи роковите* грешки, направени на 2 ноември вечерта, които грешки всецяло трябва да паднат на командира на Западний корпус майора Гуджева. Трябва да признаем, че грешките, които се правят в Трънский отряд още от получването [на] уведомление за обявлението на войната и до отстъпването на отряда в Брезник и Сливница, по един фатален начин вървят една след друга.

Най-напред началникът на Трънский отряд прави една непростителна грешка с това, че на Врабчанската позиция не обръща никакво внимание, макар и да му е било обяснено значението на Врабча при отбраната на Трън и въобще в действията на Трънский отряд и даже не се погрижва да обиколи местността около Врабча, за да може да си състави един план за действията на отряда. Началникът на отряда чул да му казват, че Врабчанската позиция е силна, но така също е трябва[ло] да знае, че няма на света позиция, която да е силна без войски. Това е първата и твърде важна грешка. Второ. Началникът на Трънский отряд получава уведомление за обявяването на войната и в същето време разрешение да притегли двете Бдински дружини от Брезник и Филиповци и, предаден на своята излюбена Трънска позиция, бърза да направи още една грешка. От страх, види се, че противникът ще налети незабавно на Трънската му позиция още същий ден, не се задоволява с това, че му е разрешено да притегли горните две дружини, но още преди съмване прави разпореждане да оттегли от Врабча единств[ен]ата там дружина и да я постави на позиция пред Трън. Но това не е достатъчно. Той бърза да притегли право в Трън и двете Бдински дружини, без да помислюва за Врабча, без да помислюва, че за двете позиции ще е нужен общ резерв. Това принуждава щаба на корпуса да прати двете Дунавски дружини, които бяха тръгнали за Брезник – към Трън, на место на Сливница, гдето Дунавский полк щеше да бъде цял, а не през цялата война разпръснат по дружинно.

Началникът на Трънский отряд силно се бои за Трънската позиция; той много се опасява за десний фланг на своята позиция; бои се от обход, но от обход тактически, ближен и за да се обезпечи от подобен обход, заема позиция при Ломница, държи резерви и пр. Той вижда опасност и по-вдясно, откъм Банкя, и затова праща там една рота от Плевенский полк, но по-надалече началникът на отряда не загледва. Обаче през деня на вторий ноември началникът на отряда захваща да отдава важно значение на Банкянското ущелие, по което никакъв значителен отряд не може мина, но съвсем не се безпокои за Врабчанското шосе, по което може да мине цяла дивизия. Но началникът на отряда намерва леснината и на опасността откъм Банкя. С нетърпение вероятно е чакал Дунавските дружини,

---

* Разчитането на думата не е сигурно; вероятно от „роковой“ (рус. ез.) – решаващ, съдбоносен, гибелен.

за да ги прати към Банкя и Ломница, но дохождането на командира на корпуса само до известна степен побърква на това. Тука началникът на Трънский отряд в правенето на непростителни грешки се замества от командира на корпуса. Това, което една не е успял да направи, довършва го другият.

На вторий ноември вечерта, когато командирът на корпуса, като е бил вече в Трън, запознал се е с обстановката, знаел е, че към Врабчанската позиция настъпва силен отряд, който на следующий ден ще атакува позицията, следователно могъл е да предвиди всичката опасност за Трънский отряд откъм Врабча и да поправи грешките на началника на Трънский отряд и да комбинира действията на отряда така, че те да бъдат съобразни с обстановката и полезни за делото. Но подобно нещо не става. Дали командирът на корпуса не е разбрал обстановката, дали той не е могъл да оцени важността на Врабчанската позиция за отряда или просто е бил увлечен от въображаемата опасност откъм Ломница и Банкя, не ни е известно, но факт е, че и той си е затворил очите пред опасността, при всичко, че капитан Мечконев се е стараел да нарисува най-нагледно опасността откъм Врабча.

Командирът на корпуса, наместо да поправи грешките на началника на Трънский отряд, наместо да се разпореди, щото Плевенската дружина незабавно да се върне на Врабча и да оттегли една от Бдинските дружини за резерв към Секирица и даже да взиска от началника на Трънский отряд за неправилните му разпореждания, утвърдява всички тези грешки и се решава да ги продължава.

Трябваше же началникът на отряда да съобрази, че е важното, щото противникът само да се задържа пред Трън, като се отстъпва от една позиция на друга и да усили частите на Врабчанската позиция, прави обратното. Упорното държание на позицията пред Трън би имало до негде смисъл, ако това би било възможно да се направи и на Врабча. Но и в такъв случай увлеченията биха били безполезни, защото противникът, като действува пред Врабча, в такъв случай сам би взел отбранително положение, а с останалите си сили би се направлявал към Сливница и Трънский отряд даже да бе успял в действията си, не би принесъл никаква полза, ако Сливница паднеше. Командирът на корпуса трябваше най-добре да знае и разбира, че назначението на Трънский отряд е не да задържи противника, но да го забави само, като сам го предшествува и се направлява на главната позиция. Трябва обаче да признаем, че командирът на корпуса, макар и участвувал във война, е имал твърде слаба военна подготовка, [за] да може да разрешава такива задачи и на книга. Това, разбира се, не е негова вина. Случаят го е поставил на такъв важен пост, случаят го е пратил в Трън, за да се разпорежда самостоятелно. Ето где се крие главната причина за нещастията на Трънский отряд. Капитан Мечконев не е могъл да подействува убедително на командира на корпуса, защото последний твърде не е обичал да показва, че е наклонен да послуша другиго, когато другите биха признавали, че има право да претендира за по-големи познания. Ако капитан Мечконев би знаел характера на командира на корпуса, ако сам би действувал по-смело, неговите предложения, ако той би ги ясно изложил, щели са били да бъдат приети. Ако капит[ан] Мечконев би поискал да се състави само един протокол, който да се подпише от участвуващите

в съвета, то командирът на корпуса пръв би се отказал от своите настоявания и действията на отряда щели да бъдат съвършено други.

Както и да е, но ние виждаме, че командирът на корпуса още на вторий ноември усвоява сам погрешните разпореждания на началника на отряда и ги продължава. Най-напред той прави грешка, че не връща Плевенската дружина на позицията си на Врабча, с която е запозната, а праща една Дунавска дружина, която е преминала 50 километра път, да заеме позиция на местност, съвършено ней непозната.

Втора грешка прави с това, че наместо да прати на Врабча двете Дунавски дружини и да оттегли една дружина от Трънската позиция за резерв, праща само една дружина, кат оставя в общ резерв само три роти.

Трета грешка прави, че не се погрижва за устройството на едно правилно съобщение с конна поща между Врабча и Трън и не промислюва нищо за случай на отстъпление от Трън.

Четвърта грешка прави с това, че [в]зема на себе си ръководството на отряда, вследствие на което капитан Генев остава само началник на Трънската позиция.

На 3-ий ноември командирът на корпуса прави още една грешка с това, че дава на капитана Мечконева пълномощие да се разполага по свое усмотрение с частите по границата, вследствие на което можеше да произлезе голяма бъркотия затова, че в корпуса щеше да има много началството и частите нямаше да знаят кого да слушат и кому да се подчиняват.

Докъм 10 1/2 часа сутринта командирът на корпуса стои в Трън, без да прави никакви разпореждания, като чака развитието на боя. Тъкмо когато боят под Трън се усилва, той отива на Врабча и предписва на началника на Трънската позиция да му донася за всичко, с което отговорността за изхода на действията на отряда той взема на себе си. При отиването на Врабча командирът на корпуса е чул силна стрелба към Врабча, сръбските деснофлангови колони, които атакуват левий фланг на Орлий връх, той е приел за наступающи към Банкя и е побързал да изпрати дружината на капитана Николова в Банкя, като е лишил отряда от общ резерв и го е обрекъл на погибел.

Но най-престъпната грешка командирът на корпуса прави, когато след връщанието си от Врабча на Филиповци, гдето едва е почнал да се събира разбитий от Врабча отряд, и когато е видял, че от Врабча на Секирица се е спуснал един неприятелски ескадрон, е забравил, че е взел на себе си ръководството на отряда и е отпътувал твърде бързо за Брезник, без да назначи някого, който да ръководи отстъплението на отряда, и без да уведоми за опасността началника на Трънската позиция за грозящата опасност и без да даде каквито и да са указания. Види се, че в тази критическа минута командирът на корпуса е съзнал, че е по-добре да бъде командир на корпуса, отколкото началник на Трънский отряд, но това не му е давало право да постъпи така. Той или не трябваше да взема на себе си ръководството на Трънский отряд, или един път направил това, той не е имал право да мисли за своето спасение преди да се погрижи за спасението на отряда, действията на които е ръководил.

Но командирът на корпуса отива в Брезник, за да продължава грешките си, както това ще видим по-долу.

Да оставим сега Трънский отряд в критическото му положение, в което го заварва тъмнината на 3-ий ноември на крайните флангове на сръбската армия, какво се върши в българската Главна квартира и тогава да се повърнем и да разгледаме как е отстъпил този отряд.

Настъпление на кавалерийската бригада. Бой при Бребевница

Както знаем, Конната бригада на вторий ноември не може да изпълни задачата си и занощува почти на самата граница. Българский же Смиловский отряд отстъпи през нощта без всякакви причини на позиция при Бребевница.

Кавалерийската бригада на 3-ий ноември е имала заповед да продължи настъплението си и ней е било обещано, че XIX-ий гвардейский батальон, който ѝ беше придаден още на вторий ноември, но остана с Дунавската дивизия в Цариброд, че [ще] бъде пратен от Цариброд.

За движенията на бригадата на следующий ден още сутринта на 3-ий ноември е било заповядано, щото предните ескадрони да направят една рекогносцировка и според донесенията да се направят нужните разпореждания. Смиловский отряд е отстъпил на позиция при Бребевница. Тази позиция има следующий вид. Селото Бребевница е разположено вляво от тази долина, долината, през която протича реката Извор. Долината има направление от запад към изток, като се понижава към изток; по тази долина върви шосето, което води от Пирот през Смиловци на Смолча. Пред селото Бребевница има няколко висоти, покрити с шумалак, а пред тях са Протопопинските камари. Право зад селото Бребевница има една висота, която се издига високо зад селото, къщите на което село са разположени отчасти на ската на тази висота. Вляво от селото Бребевница, почти на 1 1/2 километра разстояние, се намира тоже една висота, [която] е почти паралелна на долината, а зад нея е селото. Пред селото на средната висота е имало няколко ложемента, приготвени от военний инженер капитан Иванов. В центъра на тази позиция са били поставени 9 и 10 роти и 1/2 рота от 11-та рота, вдясно от тях. Още по-вдясно е била разположена горската батарея на поручика Бакърджиева, а вдясно от нея на виступа до реката – полурота от 11 рота. 12 рота е била поставена на аванпости на предната Протопопинска висота. На тази рота е било и заповядано да отстъпва по върховете към лявата височина. Одоровската опълченска чета е била поставена на висотата вдясно от реката и шосето в един недовършен редут. Ескадронът е бил напред. В това разположение отрядът остава до 8 часа сутринта, към което време началникът на отряда получава донесения, от които се вижда, че неприятелят се направлява пак към левий фланг, както това е било и на 2 ноември. В същето време неприятелят повел настъпление по долината и десний фланг. Против Одоровската опълченска чета се направлявали 2 ескадрона и 2 роти (пехота не е имало (авт[орът]). Една от тези ескадрони се спешил и пръснал цял. На левий фланг и в обход се

направлявал 1 полк кавалерия и 1 батальон пехота (пехота няма), а останалите сили се направлявали против фронта (какви сили).

Към 8 часа сутринта аванпостите са почнали престрелката с неприятеля.

Както знаем, на предните ескадрони на бригадата е било поръчано да произведат рекогносцировка и по тази рекогносцировка командирът на 3-ий ескадрон е донесъл, че укреплението при Смиловци е напуснато, а командирът на първий ескадрон е донесъ[л], че укреплението при Гумновци е било тоже напуснато. След получването на тези донесения заповядано е настъплението на бригадата в следующите направления:

I-ий ескадрон през Гумновци и Смиловци към Мъзгош;

III-ий ескадрон през Протопопинци и Станянци и Връдлювци;

II-ий ескадрон вдясно от III-ий.

Първий и третий ескадрон са били раздвоени от долината, по която върви шосето.

Напред пред ескадроните са били пратени офицерски разезди, за да влязат в связ с противника.

Останалите три ескадрона и батареята са съставили главните сили и са настъпвали по направление към Станянци. Настъплението е произвеждано осторожно. После кратко настъпление почнали да се чуват отделни вистрели откъм Станянци; това е било престрелката с 9-та рота, която била на аванпости.

От предните ескадрони са били назначени по-силни отделения, които да почнат престрелки, за да накарат неприятеля да открие огън и да обнаружи своето разположение, което е било трудно да се определи, още повече, че част от заетата от българите позиция е била обраснала с шумалак. Когато приблизително е било определено разположението на противника, било е решено да се спешат ескадроните и да се атакува позицията, понеже минаването ѝ в конен строй е било невъзможно, а да се чака пристиганието на XIX гвард[ейски] батальон е било невъзможно, защото с това бригадата би закъсняла и не би изпълнила задачата си.

За атакуването на позицията е било направено следующето разпореждание:

1-ий ескадрон, който се е намирал на лявата страна на долината, да продължава движението си към Мъзгош, като държи связ с 3-ий ескадрон;

Третий ескадрон настъпва на кустите;

Вторий ескадрон да усили движението си и да обхване левий фланг на неприятеля;

Четвъртий ескадрон да подпълни празнината между 1-ий и 3-ий ескадрон и атакува височината, която противникът заема. Батареята с огън да поддържа движението на ескадроните;

Първий и третий ескадрони от II полк да прикриват батареята, като съставят и общ резерв.

В 8 1/2 часа, както знаем, се е почнала престрелка с аванпостите, които постепенно почнали отстъплението си. Тази рота е била събрана и пратена на левий фланг на една висота. Началникът на отряда е преценявал силите на противника, виждал е някаква пехота, когато такава не е имало, и е бързал в разпорежданията

си. В състава на отряда има един ескадрон, но действията на този ескадрон не се виждат. Никакви рекогносцировки няма. Към 9 1/2 часа сърбите повели своето настъпление и престрелката станала обща; най-напред огънят е открит и е бил силен от височината, която прикрива долината и пази пътя (висота отляво на пътя). Стрелбата е била против 3-ий ескадрон.

Когато началникът на отряда забележил, че и вдясно от шосето се явила неприятелска цеп и един ескадрон, той изпратил в редута половин рота от 11 рота заедно с ротний командир поручика Митова, за да подкрепи Одоровската опълченска чета, която почнала да се колебае. На поручика Митова е била дадена заповед да задържи противника, ако му се удаде, то и да го атакува и да остане там, догдето левий фланг почне отстъплението си.

Горската батарея на поручика Бакърджиева се преместила вляво от селото Бребевница зад 10-та рота.

12 рота е стояла на левий фланг и напред на една висота, пред която е задържала настъпающий противник до 12 1/2 часа.

Вследствие на силний огън от българската позиция ескадроните не са могли да настъпват успешно. Станало е нужда да излезе батареята на позиция на височината при Протопопинци, отгдето е открила огън по позицията, особено против центъра и левий фланг. 12 рота почва отстъплението си от една висота на друга и заема височината вдясно от самото село Бребевница. 3-ий ескадрон, като се е прикривал от кустарника, е настъпвал по-успешно и той е заставил 12-та рота да отстъпи от предните си позиции и да заеме горната. Четвъртий ескадрон, като се ползува от разните местни закрития, успява да стане на една линия с третий ескадрон. На вторий ескадрон е дадена нова заповед да бърза с настъплението си и обхващанието на левий фланг, за да облекчи настъплението на другите ескадрони. При такова положение боят се продължава до 3 часа после обяд, към което време началникът на отряда се решава да почне отстъплението.

Отстъплението е почнато не за това, че сърбите са имали някакъв значителен успех, а за това, че началникът на отряда [е] получил донесение, че левий му фланг бил вече заобиколен и че неприятелска пехота се появила даже в тила на отряда на около 1 1/2 километр[а] назад, гдето се разположила на позиция. Началникът на отряда, без да провери това донесение, прибързва да отстъпва. 9-та рота, която до това време е била в резерв, е пратена против неприятелската част, която се показала в тила на отряда; с ротата е пратена и горската батарея. Тази неприятелска пехотна част, която така ненадейно се явила в тила на отряда на 1 1/2 километр[а], е била втора дружина от Плевенский полк, която от Малово е пратена на помощ на отряда. Тази дружина още преди обявлението на войната е била разположена в Мало Малово с назначение в случай на нужда да поддържа Смиловский отряд.

На 2-ий ноември командирът на полка капитан Петров съобщил на командира на дружината за обявяванието на войната и му заповядал да поддържа в случай на нужда Смиловский отряд. Указано му е било, че разпореждания за действията на дружината, след като тя остави Мало Малово, ще получава от капитан Бахчеванова, началник на Смиловский отряд, и му е било заповядано, щото в случай на

отстъпление непременно да отстъпи на Сливницката позиция. На 2-ий ноември дружината е нощувала в Мало Малово. През нощта командирът на дружината е получил от капитана Бахчеванова следующата записка: „Аз с дружината, ескадрона и батареята отстъпих на Бребевницката позиция в Бребевница. Неприятелят настъпва против мене с един полк пехота, един полк кавалерия и една батарея. От Петерлаш на Радейна настъпват други 1 1/2 батальон. Двигнете дружината към Туден тази нощ на моя поддръжка, тъй като аз оставам без резерв, а Ви[е], като съставлявате мой резерв, сте много далече. Днес аванпостната рота има стичка пред мръквание и има само един контужен".

През нощта дружината се събира и в 7 часа сутринта пристига в селото Туден. Тука командирът на дружината намерил един конник от ескадрона на ротмистъра Михайлова, по когато пратил донесение на капитана Бахчеванова, че е пристигнал в Туден и чака разпореждания. Към 9 часа откъм Бребевница се зачули вистрели и командирът на дружината, без да чака заповед, като виждал, че той е далече от Бребевница на около 6 километра, решил се да отиде напред, за да може в случай на нужда да даде помощ. Появяването на тази дружина капитан Бахчеванов е приел за неприятелски войски и се е решил да отстъпи. Понеже на капитана Бахчеванова било е известно, че ще пристигне дружина откъм Туден, то той в никой случай не е могъл да направи такава грешка, да я приеме за неприятелска и да предприеме отстъпление, то считаме, че привеждането на този мотив за причина на отстъплението е случаен, необмислено указан в реляцията мотив.

Когато вече капитан Бахчеванов отстъпил от Бребевницката позиция, получил донесение, че пехотната част, която се показала в тила му, е втората дружина от Плевенский полк, вследствие на което се решил да спре отстъплението и да заеме наново позицията си. Даден [е] сигнал [за] настъпление и цялата линия се повърнала, залегнала и почнала боя, но неприятелят вече успял да заеме височите на Бребевницката позиция. Това отстъпление е прикривал поручик Митов, който с полуротата си е защищавал редута. Но неговото положение [е] станало критическо: опълчението се разбягало и останала само полуротата, против която неприятелската артилерия обърнала огъня си. За да се помогне на тази полурота, е пратена 9-та рота, за да я подкрепи и да ѝ даде време да отстъпи.

Едновременно с тези разпореждания капитан Бахчеванов е пратил на командира на втора дружина от Плевенский полк следующата заповед: „Незабавно се отправете с дружината на моя левий фланг в селото Чепърлинци и отблъснете неприятелската конница, която грози да отреже пътя на отстъплението ми". По тази заповед дружината тръгнала към селото Чепърлинци, като е имала в авангард 6-та рота. Когато авангардната рота се доближила до Чепърлинци, била действително забележена далече от селото неприятелска кавалерия и било донесено за това на командира на дружината, който развърнал дружината, като пратил 7-ма рота да се присъедини към 6-та и другите две роти оставил в резерв.

Но, както казахме по-горе, капитан Бахчеванов навреме спрял отстъплението, но той не е можел да заеме позицията си и се е принудил отново да отстъпва, в което отстъпление е увлякъл и втора дружина от Плевенский полк. Това е станало

така: когато двете роти от дружината на Плевенский полк се доближили до Чепърлинци, заели позиция в една рядка корийка, което дало възможност да се заеме позиция, без да забележи това противникът. Тука ротите дочакали неприятелската кавалерия на около 1000 разкрача и дали няколко залпа по нея и тя повърнала назад, но вместо нея, появила се пехотна цеп, около една рота, [за] която се е мислило, че това е част, отправена в обход на левий фланг на капитана Бахчеванова. Това действително е вече пехота и това е XIX-ий гвардейский батальон. Ескадронът, който се е показал против Чепърлинци, е четвъртий ескадрон от вторий полк, който беше назначен да действува между 3-ий и вторий ескадрон от II полк*. Този ескадрон е бил близо до Радейна и когато е чул стрелба към Станянци, минал Радейна и без да чака XIX гвар[дейски] батальон, отишъл към Липинци, гдето заел позиция и се оказал в тил на Бребевницката позиция, на левий фланг, на която е бил ескадронът на ротмистъра Михайлова, който вероятно, като е забележил от няколко километра този ескадрон, донесъл е, че флангът на Бребевницката позиция е обойден, а капитан Бахчеванов е прибързал с отстъплението си. Този батальон е открил связ (4-ий от II п[олк]) с III-ий батальон от IX полк, който, както знаем, е съставлявал левий боковой отряд на Дунавската дивизия и е действувал против Драгоман по направление към Летница. При този ескадрон при Чепърлинци се е присъединил и XIX гвардейский батальон.

Развърщанието на XIX гвардейский батальон е накарало и втора дружина от Плевенский полк да почне отстъплението си, но отстъплението на тази дружина, макар и да е било бързо, било е порядочно. Що се касае до отстъплението на капитана Бахчеванова, то то е било толкова безпорядъчно, щото по-скоро е приличало на бягство и горската батарея е била поставена в опасност. Твърде безпорядъчно и даже пред пехотата е отстъпвал ескадронът на ротмистъра Михайлова.

Както знаем, капитан Бахчеванов, който се научил, че зад него е Плевенска дружина, която му иде на помощ, повърнал отряда си напред, но позицията си не можел да заеме; той се принудил да продължи отстъплението си, което отначало е било редовно, но вскоро почнало да се ускорява и станало безпорядъчно. Неприятелят, възползуван от това, почва енергическо преследвание и се оказва във фланг на Плевенската дружина, която тоже почва да отстъпва, наместо да премине в настъпление и да задържи противника, което било възможно, защото XIX гвард[ейски] батальон е бил далече, и да даде време на капитана Бахчеванова да премине оврага пред Разбоище, да заеме позиция, да се устрои и от своя страна да прикрие отстъплението на Плевенската дружина. При наближаването и преминаването на този овраг отрядът на капитан Бахчеванов се обърнал в тълпа, смесила се и Плевенската дружина и настъпил пълен безпорядък.

Тука горската батарея едва ли не е щяла да бъде оставена, а пък неприятелят се ползува от този безпорядък, изважда на позиция две орудия и почва стрелба по

---

* Частта от изречението „беше назначен да действува между 3-ий и вториий ескадрон от II полк“ е написана в междуредието на мястото на задраскания текст: „още от вторий ноември е пратен вдясно от Конната бригада да държи связ с Дунавската дивизия и така също да дочака XIX гвардейский батальон“.

оврага, който е бил препълнен с разстроени роти. Това е увеличило безпорядъка. Една част обаче от Плевенската дружина успява да заеме позиция на височината пред Разбоище и да установи настъпающий противник, догдето частите на капитана Бахчеванова преминат оврага и се устроят, после което и тези части отстъпват към Туден, до което място неприятелят е продължавал своето преследване почти до Букоровци, гдето Конната бригада прекратява своето преследване вследствие настъпившата тъмнина.

Вечерта Конната бригада е имала разездите си на линията: Мъзгош, Разбоище, Букоровци, а главните сили с батареята са били на бивак пред селото Извор.

Капитан Бахчеванов с отряда си и Плевенската дружина отстъпва за Мало Малово. Отрядът е отстъпвал твърде бързо, защото още към 7 часа вечерта достига до Мало Малово. Заедно с отряда отстъпва на Малово и ескадронът на ротмистъра Михайлова и всяка связ със сръбската конна бригада се изгубва. Загубите в този ден и за двете страни са неизвестни, но те са твърде незначителни. Дружината на капитана Бахчеванова е изгубила 1 убит, 16 ранени и 10 души без вест пропаднали.

По действията на Смиловский отряд в този ден трябва да забележим следующето:

Началникът на отряда на 2-ий ноември е действувал погрешно и не е могъл да разузнае силите на противника. Той си е съставил понятие, че сърбите действуват против него с полк пехота, полк кавалерия и батарея. Неговите патрули и разезди, макар че има на разположение цял ескадрон, не са могли да открият, че неприятелят действува само със спешена кавалерия. Преувеличава силите на противника и без всякаква причина отстъпва от укрепената Смиловска позиция. Ако той беше знаял, а трябваше да знае, защото ескадронът му трябваше да се доближи негде до противника на 5–600 разкрача, за да открие тази тайнствена пехота, то трябваше да има пред[вид], че кавалерията може много лесно да премине неговата позиция от страна, да излезе в тил и пр., но че за нея е било твърде трудно да атакува укрепена позиция. Ако това знаеше, то от Смиловци нямаше да отстъпи. Действията на Бребевница тоже са неправилни. Нямало е нужда да се заема една позиция от 2–3 километра, защото с това пътят на кавалерията не е могъл да бъде прекратен, защото за нея нищо не [е] да отиде още на един километър вляво или вдясно; пехотата не е могла да я преследва, а пък разхвърлянието на малкий отряд го е правило навсякъде слаб, следователно, облекчавала е атаките даже от спешени ескадрони. Ако отрядът беше събран на едно място, то отстъплението му би било по-лесно и по-безопасно, и, освен това, имало би възможност да се премине в настъпление против спешените ескадрони. Но началникът на отряда не е знаял, че пехотата, която той счита за един полк, не е нищо друго, освен спешени ескадрони.

Непростително е на началника на отряда отстъплението от Бребевницката позиция само по едно донесение, че в тила му се показала неприятелска пехота и че левий му фланг бил обхождан. Той е знаял, че от Туден ще му пристигне една дружина, получавал е донесения от нея и пр. и тази именно дружина той приел за неприятелска пехота. Най-после, той е има[л] кавалерия и можеше да прати един разезд да се доближи и да види каква е тази пехота. Що се касае до обхода на левий

му фланг, то такъв не е имало, защото, ако ескадронът, който е бил към Чепърлинци, е приет за обходящ, то отрядът на капит[ан] Бахчеванова е бил обойден и от Дунавската дивизия. Наистина, откъм Чепърлинци се е появил и XIX гвард[ейски] батальон, но това е било вече след отстъплението от позицията.

Но като съдим от загубите в боя, трябва да кажем, че и двата противника са били достойни един на друг. Тука не е имало бой, а маневриране и стрелба на далечни разстояния. Иначе не може да се обясни бой с настъпления, атаки, отстъпления и преследвания един цял ден и почти без загуби. Началникът на Смиловский отряд е действувал твърде осторожно, а Конната бригада се е чувствува не в състояние да атакува една горе-долу укрепена позиция. Първий е преувеличавал силите на противника, боял се е от него и гледал да се държи все по-далечко, а вторий се е ползувал от това и се е наближавал. Първий почва да отстъпва, а вторий се ползува и преследва.

Но, както и да е, Смиловский отряд до известна степен е изпълнил назначението, защо[то] в първите два дена, той успява да задържи сръбската Конна бригада по-назад от Дунавската дивизия, когато тази бригада можеше още на вторий ден да достигне шосето София – Лом и да се яви в тил на Сливницката позиция.

С отстъплението си от Туден право на Мало Малово началникът на Сми[ло]вский отряд прави една голяма грешка. На пътя си той имаше още няколко позиции, на които трябваше да попробва да задържи Конната бригада. Висотите, които се продължават от Чепан над Мало Малово, са прекрасна позиция и отрядът трябваше поне там да се установи, за да види где ще се направлява противникът на следующий ден. Ако не друго, то поне ескадронът трябваше да бъде оставен в Туден. Ако началникът на отряда не се е досетил за това, то длъжност беше на командира на ескадрона да остане в Туден. Но действията на ескадрона в първите два дена са били такива, че би помислил человек, че пехотата е дадена за прикритие на кавалерията.

Що се касае до действията на Конната бригада, то те не издържат никаква критика. За действията на бригадата в първий и вторий ден може да се дойде до заключение, че Конната бригада не е нищо друго, освен пехота на коне, нещо повече, тя прилича на пехота, която е назначена да служи [за] прикритие на една батарея и транспорт коне, които преминават едно пространство, зает от противника и си пробиват път. Конната бригада като кавалерия трябваше да игнорира позициите, които Смиловский отряд заема. Тя трябваше да действува в тил и фланг без всякаква опасност, защото пехотата не може да я преследва. Подобни действия биха принудили Смиловский отряд да отстъпва почти безостановочно, да се прибягва към атакување на позиция.

Действия на крайний левий фланг на Нишавската армия

Комщицкий отряд на поручика Зафирова, против когото действуваше един батальон от XV полк от вторий позив под командата на майора Милошича, на 2-ий ноември вечерта напусна позицията си само за това, че капитан Бахчеванов

отстъпил със Смиловский отряд от Смиловци на Бребевница и заел позиция около Долни Криводол, за да бъде на една линия с отряда на капитана Бахчеванова.

На 3-ий ноември майор Милошич, без да дочака подкрепление, каквото беше искал, като забележил, че Комщицкий отряд отстъпил, преминал в настъпление, за да влезе в связ с противника и в същото време изпратил една рота към Сенокос за обход [на] десний фланг на българската позиция. Поручик Зафиров е узнал за това и изпратил в Сенокос запасната рота на поручика Караиванов. Майор Милошич цял ден е престоял пред българската позиция, без да открие стрелба. Поручик Зафиров тоже нищо не е предприемал. Само около Сенокос е имало една незначителна престрелка.

На мръквание поручик Зафиров получил уведомление, че капитан Бахчеванов е отстъпил и вследствие на това и той се решава да отстъпи и наместо да се установи на позиция в Комщица или да отстъпи към Бучино, за да [за]стане на пътя на Конната бригада, през нощта отстъпва право в Гинци и по такъв начин за Конната бригада пътят Лом – София остава съвършено открит. За своето отстъпление поручик Зафиров е донесъл в щаба на корпуса, отгдето е получил такава заповед: „Няма ли и Ви[е] поне един път да се спрете с Ваший отряд и да дадете поне един вистрел в противника. Колко убити и ранени имате като отстъпвате. Тръгнете за Бучино незабавно и занапред да не смеете повече да отстъпвате“.

Действията на този отряд наистина са необяснени. През всичкото време този отряд отстъпва само затова, че съседний му отряд отстъпил; той не предприема нищо, бои се да се доближи до противника, а само отстъпва, заема позиции и без да го атакува някой отстъпва, без да попробва поне да премине сам в настъпление, като вижда пред себе си нерешителен противник. А между това, ако би преминал в настъпление, имал би успех, с това би угрожавал на Конната бригада и началникът на Смиловский отряд би действувал по-енергично, Конната бригада би останала назад, а Дунавската дивизия би останала открита откъм фланга си и в такъв случай тя едва ли на 4-ий ноември би дебуширала от Драгоманското дефиле.

Связ в действията, взаимна поддръжка между Смиловский и Комщицкий отряд няма. Двата началника не са се видели, не си съставили план за действията. Впрочем, те не са разбирали добре и задачите си. Связ и съгласие в действията на тези два отряда има само при отстъпление.

Действия на Власинский отряд и сражение при Колуница

Власинский отряд на Моравската дивизия, както знаем, още на вторий ноември е имал диспозиция за атакуването на Цветковгробската позиция, но по недоразумение този в този ден е бездействувал и се е ограничил само с една безполезна престрелка от позицията си.

На 3-ий ноември този отряд по диспозицията от вторий ноември се решава да премине в настъпление и да атакува наший Изворский отряд.

Началникът на Изворский отряд на 3-ий ноември, като е очаквал атака, още сутринта се разпоредил да се заеме позицията така:

Четвърта рота под командата на фелдфебела Георги Димитров, която е била дежурна, заема фронталните окопи; полурота от първа рота под командата на подпоручика Цанкова – окопите в лява страна и перпендикулярно към фронталните; трета рота под командата на подпоручика Топузова – още вляво; една полурота от първа рота – в люнета за резерв на трета рота и втора рота под командата на подпоручика Райчева, служи за общ резерв на 4-та и заема централний люнет. Опълчението е било разположено назад, а на левий фланг и напред е бил пратен ескадронът на подпор[учик] Пенева.

В това си разположение отрядът е очаквал началото на боя.

Към 6 часа сутринта на сръбската позиция е било забележено движение. Отдалече началникът на Изворский отряд си е съставил следующето понятие за разположението на сръбский Власинский отряд: един сръбский батальон е стоял в редута зад митницата; около два батальона са заемали позиция в окопите пред фронта на Цветковгробската позиция; два други батальона, развърнати в боевой порядък, били на гребена, по който преминава пограничната линия и като имали за точка опора висотата Букова глава, почнали да си подават десний фланг напред и да обхождат левий фланг на Цветковгробската позиция. Други четири батальона взели направление към селото Божица, гдето и се спуснали към 7 часа сутринта и два батальона останали в селото, а други два поели висотата към Шипковица, в тил на Цветковгробската позиция. Очевидно е, че разположението на Власинский отряд и направлението на движението му са били твърде вярно оценени, за изключение силите му, които началникът на Изворский отряд е преувеличил значително, като вероятно е приемал ротите за батальони и по такъв начин у Власинский отряд се явили 8 батальона с 2 батареи, когато всъщност е имало само 18 роти с четири горски орудия.

Когато началникът на Изворский отряд за извършений вече обход откъм Божица пратил адютанта си портупей юнкера Русков да отиде към Извор, да срещне дружината и доброволците и да ги поведе в тил на обходящата сръбска колона. Портупей юнкерът Русков около Божица бил попаднал на сръбски патрули, но избягал от тях и се натъкнал неожиданно на една сръбска рота, от което повърнал настрана и пуснал коня в кариер; ротата дала няколко залпа по него и убила коня му. Той пеши успял да избяга.

Виновникът за неоткриването своевременно [на] предприетий от Власинский отряд обход към Шипковица, според казването на началника на отряда, пада на командира на ескадрона, комуто е била дадена заповед да наблюдава и разведва за левий фланг и да отстъпва към позицията, наместо да направи това, като забележил обхода, отстъпил с ескадрона си в Извор, без да донесе на началника на отряда за грозящата опасност, а от Извор сам, без да получи каквато и да е заповед, отстъпил през Кюстендил на Дупница само с остатките от ескадрона си.

Боят за Цветковгробската позиция се начева в 6 1/2 часа от колоната на капитана Грубича, която [се] състои от 2-ий батальон от I действ[ащ] полк (три роти). Тази колона е тръгнала в 6 часа сутринта по направление към Деянова махала, гдето тази колона е имала престрелка с една опълченска застава, която наскоро

отстъпила и колоната продължила настъплението си до Деянова махала с цел да обхване левий фланг на Цветковгробската позиция и да я атакува. От Деянова махала капитан Грубич оставил 4-та рота в резерв, а с останалите две се направил към селото Божица. На останалите роти от колоната, а именно 3-та от II батал[ьон], 1 п[олк], която е била на Панчин гроб, и 3-та рота от 3-ий батальон, която е била на Букова глава, получили заповед да вземат направление към с. Колуница, а после да повърнат наляво и да атакуват фланга на позицията на Цветков гроб. Когато капитан Грубич с двете роти дошъл до Божица, гдето е имал незначителна престрелка с ескадрона на поручика Пенева, горните роти вече се доближили до гребена, който съставлява продължение на Цветковгробската позиция, в направление към Божица. Тези роти излезли срещу окопите на 3-та рота от 1-ва дружина на Струмский полк, гдето и завързали силна престрелка и почнали да се окопават.

Капитан Грубич с двете роти, като прогонил ескадрона на поручика Пенева, направил се по гребена на височината Причел (Шипковица) в тил на Изворский отряд. Командирът на ескадрона отстъпил на Извор, без да уведоми началника на отряда за грозящата му опасност. Последний е узнал за заеманието на Божица от адютанта си портупей юнкера Русков, който, както видяхме, се е върнал пешком при отряда.

Понеже обходът за началника на отряда е бил неизвестен до завръщанието на портупей юнкера Рускова, то той главното си внимание е обръщал на центъра и на тези части, които настъпвали откъм Букова глава и Панчин гроб. Когато тези части почнали настъплението си, сръбската артилерия открила огън по позицията. Първата сръбска атака е поведена от сръбский център против фронталните окопи на четвърта рота, командувана от фелдфебела Георги Димитров (ротний командир на тази рота поручик Нишков е командувал дружината). Против тези роти е действувала колоната на капитана Чизмича, по заповед на подполковника Гайновича, който, като не е знаял причините за отклонението на капитана Грубича от първоначалното направление на атаката, заповядал е капитану Чизмичу да атакува Цветковгробската позиция откъм фронта. За тази цел са били назначени две роти: 3-та рота от 1 бат[алион] на 1 дейст[ващ] полк и първа рота от първий батал[ьон] от II позив.

Около 8 часа сутринта тези роти открили огън против четвърта рота от II Струм[ски] полк. Настъплението на тези роти е било поддържано с артилерийски огън от горната батарея и от залпов огън от частите, оставени на позиция у Букова глава. Четвърта рота се е държала храбро в окопите си и с убийствен огън е стреляла против настъпающите сръбски роти, цепта на които след дълга престрелка се наближила почти на 100 разкрача от предните окопи на 4-та рота. Тука са били правени предложения на фелдфебела Г. Димитров да се сдаде, на които той е отговорил с убийствени залпове. Когато тези роти видяха, че не могат по такъв начин да превземат окопите, ротите залегнали и открили усилена стрелба. Но в това време един от окопите на 4-та рота е бил обхванат и обстрелван във фланг. Това е станало така: когато първите роти от колоната на капитана Чизмича били принудени да залегнат пред окопите на четвърта рота и не е било възможно да ги вдигнат напред,

началникът на отряда пратил на капитана Чизмича още 2 роти, а именно 2 рота от 1 бат[алион] на действ[ащ] полк и 2 рота от 1 батал[ьон] от вторий позив; тези роти се развърнали вляво от първите две и успели да обхванат окопите [на] четвърта рота и в същото време открили силна стрелба против полуротата от първа рота. Това обстоятелство заставило четвърта рота да отстъпи от предните си окопи и да заеме окопите от втората линия. Само трима войника от ротата останали в първите окопи и се сдали в плен. Сръбските роти заели първите окопи и отново усилиле своя огън, особено против полуротата от първа рота, която била принудена да отстъпи, след като ротний командир поручик Цанков е бил убит. Тогава началникът на отряда поверява десний фланг, гдето са били 4-та и 1-ва рота без офицер, на поручика Нишкова. Към това време и 1-та рота от 3-ий батальон, която е била назначена в колоната на капитана Грубича, се спуснала и заела позиция вдясно от колоната на капитана Чизмича. По такъв начин към 12 часа през деня против Цанков-гробската позиция, отбранявана само от четири роти, се развърнали в полукръг с обхвативащи флангове 7 сръбски роти, но настъплението на тези роти е било спряно от храбрите защитници на позицията. Когато сърбите се убедили, че не ще могат да превземат позицията от фронта, прекратили настъплението си от фронта, като се ограничили с една силна стрелба. Разчетът за невземането или облекчаването [на] атаката на позицията се е възлагал на обходната колона на капитана Грубича, която вече се наближила и заела височината Причел.

Началникът на Изворский отряд още от 9 часа сутринта е наблюдавал за движението на капитана Грубича, виждал е всичката опасност, но той не е можел да я парира и не е искал да напусне позицията си, като е разчитвал, че дружината на капитана Фудулаки и доброволците скоро ще се явят в тил на сръбската обходна колона и ще я поставят в критическо положение. Войниците са били предупредени за това и появяването на противника в тил не е произвеждало никакво впечатление. С нетърпение обаче е очаквана втора дружина, за да се види поражението на сръбската обходна колона.

Едва към 11 часа началникът на Изворский отряд забележил от Шипковица настъпающа цеп, която вскоро открила огън по сръбската колона. Капитан Грубич, като забележил това настъпление, обърнал фронта си към Шипковица и заел позиция, но после една кратка престрелка цепта на втора дружина на Струмский полк, която идеше на помощ на първа дружина, прекратила огъня и почнала да отстъпва. Изворский отряд вече бил поставен в най-критическо положение. Единствений за отстъпление път през Шипковица за Тр[ек]ляно бил вече зает от обходната колона на капитана Грубича.

Втората же дружина е отстъпила в минутата, когато помощта ѝ е била най-необходима и е оставила първата дружина в най-критическо положение по причина, че когато дружината вече завързала бой с колоната на капитана Грубича, командирът на дружината получил телеграфическа заповед от щаба на корпуса незабавно да отстъпи от Извор към Брезник. Командирът на дружината, без дълги разсъждения, без да се съобрази с обстановката, предпочел да събере дружината си и да тръгне за Брезник, без да помисли, че оставя една дружина в най-крити-

ческо положение и без да се погрижи поне да уведоми началника на Изворский отряд за своето отстъпление.

Догдето това произхожда в тила на позицията, капитан Чизмич със своите роти е стоял пред позицията, без да разчитва на някакъв успех от фронтална атака. Той е подавал разни сигнали, за да укаже на капитана Грубича, че тръгва да настъпва, но последний не е предприемал нищо. Капитан Чизмич даже се е опасявал от една контраатака и затова е искал подкрепление от началника на отряда, който му е изпроводил 3 взвода. Едновременно с това, началникът на Власинский отряд се разпорядил, щото два взвода от 3-ий батальон да сменят първата рота от първий батальон, която е заемала площадката Равнище и която рота е била тоже назначена да отиде напред, в помощ на капитана Чизмича. Първите три взвода капитан Чизмич е пратил на своя десен фланг за усилвание [на] ротите, които са били назначени да произведат решителна атака против левий фланг на Цветковгробската позиция (3 рота от Струмский полк). С усилването на десний си фланг капитан Грубич предприема атака, а на левий фланг 1-ва рота от първий батальон се стреми да заеме малкий свободен за отстъплението на Изворский отряд промеж[д]уток към Шипковица. На Изворский отряд вече грози пълно окружавание и началникът на отряда трябва да промисли за отстъпление.

В Сръбско-българската война наистина няма пример на по-геройско защищавание на позиция, няма пример на по-голяма решителност и самоотвержение от това на Изворский отряд. Но, уви! Тази геройска защита на Цветковгробската позиция е първото семе за раздорите и смутовете в България, които настъпиха след войната. Намериха се хора злобни, хора егоисти, които по най-мизерен начин експлоатираха действията на Струмский полк, възбудиха по най-експлоативен начин въпроси за унижение на Струмский полк, един от храбрите български полкове, възбудиха у него желание за отмъщение, а офицерите му, увлечени от най-несправедливите натяквания за действията на полка, прегърнаха едно престъпно начало, което опозори българската войска и уничтожи на веки един от храбрите български полкове. Това е казано между другото, защото то ще е нужно за български историк.

Да се повърнем към Изворский отряд, когото ние оставихме в най-критическото му положение, и да видим подвигите му, за да излезе от това положение.

Както видяхме, Изворский отряд, обиколен от три страни, угрожава се да бъде окружен от всяка страна и в тази минута той е оставен от втората дружина на същий полк, у командира на която не съществува чувство да помогне на брата си. Изворский отряд, заобиколен отвсякъде, решава се, като се уповава на щиковете, да си пробие път през неприятелските редове и да отстъпи. Офицери и войници са съзнавали важността на тази критическа и страшна минута. Войнишката клетва и войнишкий дълг са преодолели на всички съблазнителни мисли, смъртта пред позора е взела връх и българский юнак се решава с щика си да си пробие път. В този отряд именно български офицер и войник не са знаяли за съществуването и значението на белий флаг.

Хвала им! Дружината, която до отстъплението си почти няма загуби, при от-

стъплението си остава в половинен състав; една трета от състава си тя оставя на мястото, но избягва позора и прославлява българското оружие и създава пример за беззаветна храброст на вечни времена. Който узнае юначеството на тази шепа хора, всякога ще казва: „Хвала Ви, храбри юнаци и достойни синове на България. Отечеството всякога ще ви бъде благодарно“.

Когато втората дружина от Струмский полк отстъпва, наместо да даде помощ на първата, когато капитан Грубич, като се освободил от втората дружина, захваща да свързва сръбското куршумено и желязно колело около храбрата Струмска дружина, началникът на отряда почва отстъпление по следующий начин:

Около 2 часа после обяд, когато сръбските войски почнали от всички страни да обстрелват Изворский отряд, когато на началника на отряда станало съвършено ясно, че по-нататъшното съпротивление ще се свърши с безполезно уничтоживание на отряда, решил се да почне отстъплението или по-право, да си пробие път и да отстъпи. За да се изпълни това, той прави следующите разпореждания: Една полурота от първа рота, под личната команда на началника на отряда, остава да прикрива отстъплението на отряда, който е трябвало да отстъпи към Трекляно. Самото же отстъпление е било извършено в следующий порядък: най-напред почва отстъплението на 3-та рота, под командата на подпоручика Топузова. Тази рота именно е противодействувала против обхвата на левий фланг, против която са действували две роти от колоната на капитана Грубича и една от колоната на капитана Чизмича. След трета рота отстъпва четвърта под командата на фелдфебела Георги Димитров, а след нея отстъпва полурота от 1-ва рота, която на десний фланг е заемала един окоп за противодействие на неприятелский обход, и найназад отстъпва втора рота под командата на подпоручика Райчева. Свободното пространство, по което горните роти отстъпват и което противникът не е успял още да о[т]цепи, не е било повече от 150–200 разкрача. Отстъплението върви с бой, разкрач за разкрач и се продължава цял час. Отстъплението на тези части, което се е съпровождало с големи загуби, е ръководил поручика Нишков, който, като извел тези части от неприятелското колело, върнал се назад и се явил при началника на отряда, който с една полурота прикривал отстъплението. Когато почва отстъплението си последната полурота, неприятелят вече сключил своето обкръжавание, но полуротата не трепнала. Гръмогласното ура, бегом с насочени щикове отваря път на тези храбреци. Неприятелят ги преследва със залпове. Така се спасява и последната полурота. При отстъплението си отрядът е дал много жертви и това е твърде естествено. Когато тази шепа хора с щиковете си е пробива[ла] път, измяната се е явила на помощ на противника.

Изворската опълченска дружина, на която началникът на отряда не [се] е доверявал и още отначало[то] на боя я поставил назад, е бил принуден да прати една чета на десний фланг. Останалите три чети още при появяването на колоната на капитана Грубича се разбягали и разпръснали, а едната чета не само че не е изпълнила дълга си или поне не се разбягала при отстъплението, но останала на мястото си, за да извърши най-гнусно престъпление. Когато войниците от дружината са отстъпвали под най-силен огън, когато последната полурота си е пробивала с щи-

ковете път, опълченската чета обръща огъня си против тези юнаци. Началникът на отряда, като забележва това, заповядва на най-близките около него войници да залегнат и дадат няколко залпа против тези изменници и ги накарва да се пръснат, а полуротата продължава отстъплението си. При такива условия отстъплението на отряда не е могло да бъде порядъчно. Отстъпвали са кой как знае, а пресечената местност е спомогнала да се увеличи безпорядъка.

Отрядът отстъпил към Трекляно, гдето и се събира. Вечерта в това село началникът на отряда е успял да събере от отряда си само половината. Отрядът, който [се] е състоял само от една дружина, е изгубил 33 души убити, 128 души ранени и 208 души неизвестни. Не трябва обаче да се мисли, че тези 208 души са пленени от сърбите. Те отстъпили в разни страни и не могли да намерят дружината си. Едни от тях отишли в Кюстендил да търсят полка си и влезли в състава на отряда на капитана Ангелова, други по-късно намерили дружината си в Радомир, трети отишли в София, а четвърти отишле в Пирот да си търсят дружината. От всичките 208 души, 154 души се явили на служба, следователно само 54 души са били или убити, или ранени, или пленени.

Това е един прекрасен пример за привързаност към частта: войникът, изгубен по една или друга причина, ходи по следите на своята част, без началство, без понуждение, търси частта си, пита за нея, намерва я и се радва, че я е намерил.

При отстъплението на дружината командирът на 2 рота подпоручик Тройчев не е взел вярно направление, не се е оказал на висотата на своето положение, откъснал се с няколко войника и отстъпил към Трън, гдето се е присъединил към отряда на капитана Генева.

В Трекляно, гдето се събрали остатките от дружината, е пристигнал и капитан Кисов, командир на полка, който е бил назначен за началник на новоформировавший се Радомирский отряд. От тука дружината е отстъпила към Радомир. С това отстъпление ще се запознаем на свое място. Загубите на сърбите в този ден, според сръбските източници, са незначителни – 7 убити и 35 ранени, но това са сведения твърде неверни.

На 3-ий ноември вечерта Власинский отряд занощувал на Колуницката позиция и Шипковица.

Така се свършват действията на Изворский отряд.

По действията на Изворский и Власинский отряди трябва да забележим следующето:

1) Власинский отряд на 2-ий ноември съвършено напразно губи цял ден в бездействие;

2) На 3-ий ноември този отряд с превъзходни сили – 6 батальона против един, действува нерешително. Предприемат се сложни обходи и комбинации в атакуването на 1 батальон, частите се пущат в бой по ротно и постепенно, т.е. чака се да се изнури и обезсили една част и тогава на помощ ѝ се праща друга, когато едновременното действие на всички части би привело към бързи и решителни резултати. Обходът на капитана Грубича с 2 роти е характеристичен, още повече, че става без ведението на началството. Изворский же отряд е действувал правилно, съсредоточено.

Отстъплението на ескадрона на поручика Пенева е поучително в отрицателен смисъл; то е проява на несъзнавание [на] своя дълг към службата.

Отстъплението на 2-ра дружина от Струмский полк е високо поучително, в смисъл на неразбирание азбуката на военната служба. По този пример ние срещаме в Сръбско-българската война от к[апитан] Бендерева указание; това отстъпление на втора дружина е станала по спор за старшинство, но това не е вярно. Напр[имер], че капитан Филипов, началник на Изворский отряд, който се научил, че втора дружина му отива на помощ, е питал кой ще бъде началник на отряда, защото капит[ан] Фудулаки е бил старший, но нему е отговорено, че той ще остане за началник, което е било съобщено и на капитана Фудулаки. В това отстъпление старшинството няма никакво значение и к[апитан] Бендерев по слух, види се, [се] е увлякъл и е придал въпрос за старшинство [в] случай, гдето не му е било мястото. […] че въпросът за старшинството се касае до коман[…] полк, а не до командуването на Изв[орския отряд].*

За да свършим с военните действия на 3-ий ноември, остава да проследим движенията и действията на Дринската дивизия, която, както знаем, представлява резерв на Нишавската армия, но вследствие на това, че Шумадийската дивизия се е отдалечила на значително разстояние от Дунавската, е пусната между ѝ тези дивизии и по такъв начин тя се е оказала по-напред на стратегический фронт от Шумадийската дивизия.

Настъпление на Дринската дивизия на 3-ий ноември

Движенията на тази дивизия са указани на стр. …**

Сръбский стратегический фронт на 3-ий ноември вечерта

На 3-ий ноември вечерта стратегический фронт на сръбската армия вече е значително изменен и има едно косо направление по отношение към обекта на действията, който в дадений случай е Сливницката позиция. Равнението на стратегический фронт вече не съществува. Наместо три дивизии да следват на една линия и концентрически да се наближават към Сливницката позиция, както това [е] предположено в плана за действията, като в същето време се държи в резерв една дивизия, ние виждаме съвършено друго, а именно: Нишавската армия е вече без резерв, понеже резервната дивизия е вече в първата линия и стои вече пред Шумадийската и Моравската дивизии, които още от първий ден са назначени в първата линия. Разстоянието, което отделя дивизиите от обекта на действията, е вече различно за отделните дивизии, а именно: Дунавската дивизия е най-близо на 12–15 километра; Дринската – на 20–25 километра, Шумадийската вече обърната с фронт

* На местата, обозначени с квадратни скоби, текстът е унищожен поради скъсване на страницата.

** Многоточието е на Ст. Паприков. Авторът не е посочил към коя страница препраща.

на 30 километра, а Моравската отстои на 40–45 километра. Самото това положение на дивизиите при съсредоточен на Сливница противник, е вече опасно. При тези условия Нишавската армия на следующий ден не е вече в положение да предприеме каквито и да са значителни действия. Следующий ден ней е необходим за подравнявание на дивизиите, а само на вторий ден вече ще има възможност за съсредоточено настъпление. Причините на това са нерешителните действия на Шумадийската и Моравска дивизия, особено на последната. На третий ноември вечерта, както видяхме, началникът на Моравската дивизия доноси в Щаба на армията, че и на следующий ден Моравската дивизия не разчитва да заеме гр. Трън и предлага да се действува откъм Врабча, следователно и за Главната квартира на сръбската армия е било ясно, че на следующий ден едва ли ще бъде възможно подравняването на дивизиите, а издаването на Дунавската дивизия напред е внушавало вече опасения, още повече, че и успехите на Конната бригада не са били значителни. Ръководението действията на дивизиите вече се затруднява и усложнява, следователно просто[тата] в изпълнението [на] плана на действията се губи, става сложно и бавно. Явява се необходимост да [се] задържи бързото движение на Дунавската дивизия, за да се доближат другите, на които движението по силата на обстановката не може да бъде ускорено. Случайното усилване на Трънский отряд принася полза в това отношение. В силата на самата обстановка щабът на Нишавската армия не е могъл на 3-ий ноември вечерта да прави важни по съсредоточението разпореждания, защото е бил принуден да чака развръзката на делото под Трън.

Разпореждания на българската Главна квартира през 3-ий ноември.

Както знаем, Главнокомандующий, заедно с щаба си [се] намерваше в Пловдив в деня на обявлението на войната. В този ден той възлага командуването на войските в Южна България на подполковника Николаева и заедно с началника на щаба си заминава в София. В този ден е направено разпореждание да тръгнат от Пловдив Софийский полк с две дружини, доброволческата дружина на капитаните Караджов и Николаев, а така също за приготовляването [на] южнобългарските войски за поход в Северна България.

Главнокомандующий, заедно с началника на щаба си тръгва за София и нощува в Ихтиман. В това пътувание Главнокомандующий е бил придружен от министър-президента г[-н] Каравелов. При пристигането си в Ихтиман началникът [на] Щаба на армията е имал продължителен разговор с началника [на] щаба на корпуса по начина на действията и съсредоточаването на войските на Сливница.

На 3-ий ноември около 12 часа сутринта Главнокомандующий е пристигнал в София, гдето от началника [на] щаба на корпуса му е доложено за положението на войските, разположени по границата, и за направените разпореждания. Покъсно пристига и началникът [на] Щаба на армията. В четири часа после обяд в двореца е имало Министерский съвет, в който са взели участие: началникът [на] Щаба на армията, началникът [на] щаба на Западний корпус и началникът на арти-

лерията капитан Панов. В този съвет е владеяло едно унииние и е разискван въпросът за начина на действията и е било решено да се приеме бой на Сливница. Едно нещо характеристично, което заслужава да се отбележи и което показва отношенията на българското правителство към работите на Източна Румелия и нейната войска. То е, че Главнокомандующий в съвета е изказал такова нещо: въпросът за защита на столицата ще зависи от това, дали подполковник Николаев ще доведе южнобългарските войски в Северна България, в което обаче Главнокомандующий не се е съмнявал. Това съмнение обаче в същата минута е било разсеяно, защото още във време на заседанието началникът [на] Щаба на армията е получил от подполковника Николаева следующата телеграма: „Резервът, който под мое началство ще пристигне в София, го организирах във вид на отделен корпус и се състои от 12 южнобългарски дружини, Приморский и Търновский полкове, 24 топа и 6 ескадрона. Южнобългарските дружини са сведени в три полка: Сливенски, Конарски и Шейновский“. Тази телеграма е подействувала в ободряюще положение. След свършването на съвета, началникът [на] Щаба на армията и началникът [на] щаба на корпуса отиват на телеграфната станция, за да дадат нужните разпореждания по съсредоточаването на войските.

Сведенията от различните отряди в този ден са били твърде оскудни.

От Слив[н]ица е донесено, че в Драгоман е почнат боят и за настъплението на Дунавската дивизия към Драгоман, а така също за пращането на Преславский полк към Габер и Невля.

От Извор – за пристигането [на] дружината на капитана Фудулаки в това място.

От Трън командирът на корпуса е пратил една телеграма, с която иска да му се пратят офицери за ординарци и да му се изпрати кавалерия и най-после, около два часа през деня, е получена от него една втора телеграма, с която съобщава, че в Трън всичко е благополучно и че той отива на Врабча, за да ръководи действията на Врабчанската позиция.

Разпорежданията, които в този ден са направени от щаба на корпуса, са следующите:

а) пратен е ротмитър Бендерев да ръководи съсредоточаването на войските, които ще се събират там и да ги направлява в Сливница, да помага на командира на корпуса при отстъплението на Трънский отряд;

б) пратен е капитан Савов на Сливницката позиция в разпореждането на началника на отряда;

в) пратена е първа батарея от I-ий артилерийский полк, която през нощта пристигнала в София от Дупница, в Сливница.

В същий ден е изпратена на Сливница и шестата батарея от I артилерийский полк, която до това време се е намирала в София.

Телеграфирано е в Извор на капитана Фудулаки да отиде с дружината си в Брезник, наместо в Божица. По тази телеграма капитан Фудулаки е оставил в най-критическо положение Изворский отряд.

По съсредоточението на войските е направено следующето:

В Брезник е пристигнала 3-та дружина от Бдинский полк и останала да нощува там. Там же е пристигнала и четвърта дружина от Струмский полк и е отправена в Сливница, гдето е и нощувала.

В Радомир е пристигнала на разсъмвание и запасната дружина от Струмский полк. Там же се е намирала надвечер и четвърта дружина от Бдинский полк. Към 6 часа после обяд същий ден щабът на корпуса е бил уведомен от Брезник, че телеграфното съобщение между Трън и Брезник е прекъснато. На първо време се мислило, че това може да е случайно повреждение, но по-късно обаче от Сливница е било полученото уведомление, че отрядът от Врабча е отстъпил. За началника [на] Щаба на армията и началника [на] щаба на корпуса е било вече ясно, че щом Врабчанский отряд е отстъпил и телеграфното съобщение между Трън и Брезник [е] прекъснато, то сърбите са слезли в долината на Секирица. Опасността за Трънский отряд е била ясна. Допущано е обаче предположение, че понеже командирът на корпуса е ръководил действията на отряда, то той е отстъпил с целий Трънский отряд. В Брезник обаче нищо не е било известно и на трънский околийский началник е било заповядано да прати конни жандарми към Трън, за да узнае за положението на работите. Настъпила е дълга, мъчителна неизвестност. Телеграфистите през всеки 10–15 минути са се справлявали дали е открито съобщение с Трън, но са се получавали отрицателни отговори. Едва към 8 часа после обяд телеграфистът от Брезник е съобщил, че на станцията е пристигнал майор Гуджев и ротмистър Бендерев. Тука командирът на корпуса на кратко е съобщил, че отрядът на капитана Маринова при Врабча е разбит, че капитан Маринов е отстъпил към Ялботина и че един сръбский ескадрон се спуснал към моста на Секирица и прекъснал телеграфната линия и че на Трънската позиция всичко било благополучно. От това съобщение е ставало ясно, че командирът на корпуса даже и в тази минута не съзнава грозната опасност на Трънский отряд. Началникът [на] Щаба на армията, който [през] всичкото време е стоял на телеграфната станция, вече почва да се грижи, за да се помогне на Трънский отряд и затова прави следуйощето разпореждание:

Заповядва на командира на корпуса да се погрижи за отстъплението на Трънский отряд. Понеже командирът на корпуса не е съзнавал опасността за Трънский отряд и заедно с ротмистъра Бендерева, наместо да се погрижат за отстъплението на отряда, са предлагали разни комбинации за действия, то началникът [на] щаба, за да прекрати тези съвсем не навреме давани съвети, указва на командира на корпуса, че Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий заповядва, щото Трънский отряд да отстъпи същата нощ. При това, тука е разискван и въпросът за пътя за отстъплението на Трънский отряд, т.е. дали той да отстъпи по шосето или по новопроведений път за Секирицкий мост, или най-после, по долината на р. Глоговица. Началникът [на] щаба на корпуса и на армията са предполагали и допущали, че щом Врабчанский отряд е разбит и отстъпил към Ялботина, както командирът на корпуса е съобщавал, и че щом и телеграфното съобщение е прекъснато от сръбска кавалерия, то сърбите, които са атакували Врабча, вече владеят пътя от Трън за Брезник и че отстъплението на Трънский отряд по шосето е невъзможно

и затова условно е казано на командира на корпуса, че отстъплението по долината на р. Глоговица е предпочтително и че то трябва да се извърши през нощта.

Какво е направил командирът на корпуса по това отстъпление, ще видим по-долу, но тука му е мястото да забележим, че до възстановяването [на] съобщението с Трън командирът на корпуса не е вярвал във възможността да отстъпи Трънский отряд; той даже се е опасявал да не би през нощта да бъде зает и гр. Брезник и затова е заповядал на командира на трета дружина от Бдинский полк да прати една рота от дружината за охрана на станцията. Същата вечер обаче дружината е била отправена за Сливница, гдето и е пристигнала през нощта.

Едва към 12 часа през нощта от Брезник са съобщили радостната вест, че телеграфното съобщение с Трън е възстановено. Незабавно е повикан на апарата началникът на Трънската [позиция], от когото са добити следующите сведения: „Телеграфната линия е била прекъсната от сръбски кавалеристи, които били отбити, изпратен [е] надзорникът, [който е] поправил линията; наши войски от Врабча [са] отстъпили на Филиповци; войските от Трън стоят на позицията“. Незабавно е направено разпореждание да се повика на станцията капитан Генев, за да му се дадат нужните указания за отстъплението му от Трън“.

Отстъпление на Трънский отряд

Сега да проследим по-подробно отстъплението на Трънский отряд, което е извършено през нощта на 3-ий срещу 4-ий ноември и през деня на четвъртий ноември.

Началникът на Трънский отряд, който впрочем през 3-ий ноември беше само началник на Трънската позиция, понеже командирът на корпуса беше взел на себе си да ръководи действията на отряда, както знаем, като се върнал в Трън, за да прати донесение във Врабча, беше имал случая да узнае, че Врабча е заета, но на това обаче той не повярвал. По-късно, към 9 часа вечерта, той е бил повикан на телеграфната станция от командира на корпуса, който вече е бил в Брезник. Командирът на корпуса е искал да му се обясни какво е станало на Трънската позиция. Капитан Генев обяснил положението на войските и добрий изход по отбраната на позицията и от своя страна е молил да му се съобщи изхода на боя на Врабчанската позиция. Вместо отговор, капитан Генев е получил следующата записка от командира на корпуса: „С получването на настоящето, незабавно ще оставите Трънската позиция и ще отстъпите по долината на р. Глоговица за Брезник. Шосето Трън – Брезник [е] опасно. Капитан Маринов отстъпи за Ялботина. Помогнете на Банкянский и Ломницкий отряди да отстъпят и те. Отстъплението да прикрива един батальон, който ще уничтожава всички продоволствени магазини в Трън и Брезник (такива не е имало) и ще отстъпва на Радомир, а Вашите дружини трябва утре към пладне да бъдат в Сливница чрез Брезник. Патроните от Радомир и онези от Трън да отправите чрез Радомир в София. Ариергардът Ви, като отстъпи в Радомир, ще заеме ущелието между Радомир и София – у Владая. Батареята в случай, че не може да мине по пътя Брезник – Сливница, направете я под прикритие чрез Радомир в София. За пътя ще узнаете в Брезник. Захванете Трънский апарат“.

С получването на тази записка капитан Генев, който отново се явява началник на отряда, е разбрал критическото положение на отряда. Отстъпването на капитана Маринова от Врабча към Ялботина, както командирът на корпуса е съобщил (последний не е знаял за това, че капитан Маринов е заел позиция при Секирица, не е знаял, че трета дружина от Дунавский полк е имала бой на Бон връх и е отстъпила тоже на Секирица), ясно е указвало, че неприятелят, който е атакувал и превзел Врабча, владее вече височите под Секирица, следователно владее и дефилето, и пътя на отстъплението, понеже Трънский път отстои от източний бряг на Секирица на 600–700 разкрача по права линия и че минаването по шосето е трудно и даже невъзможно в случай, че неприятелят би забележил движение и би открил огън. Така са мислили и началникът [на] Щаба на армията, и началникът [на] щаба на корпуса, които, като са предполагали, че противникът е действувал правилно, не са могли от София нито да посъветват, нито да заповядат едно отстъпление по шосето, което би привело до катастрофа. Командирът на корпуса и началникът на Трънский отряд, които са били на мястото, а следователно по-добре са знаяли обстановката, е трябвало да се съобразят с нея и да изберат най-удобний – в смисъл за безопасност – път за отстъпване. Но първото впечатление е най-силното и трябва да признаем, че началникът на Трънский отряд, който по собствена вина не е държал една надеждна связ с Врабчанската позиция – силно се е смутил от новата обстановка. До тази минута той никога не е помислювал за една опасност откъм Врабча – когато тази мисъл е трябвало да бъде положена в основата на действията на отряда му – следователно и не е бил готов да се бори с тази опасност. Страх, съмнение и колебание са обнели цялото му същество и той не е могъл спокойно и хладнокръвно да обмисли това, което ще прави. Първата мисъл, която му се явява, е да се заеме Врабча отново, но това нощно време е било невъзможно и най-после, не е имало с какво – следователно, мисъл неизпълнима. Впрочем, тази мисъл у началника на отряда е била неясна и неопределена. Нему се е искало да се заеме Врабча, но да я заеме някой друг, който би се явил неизвестно от къде. Втората и най-вярната мисъл в тази минута е била да се търси средство да отстъпи отрядът целокупно и към това именно е трябвало началникът на отряда да приведе в най-бързо изпълнение.

Той оставил телеграфната станция и отишъл да прави разпореждания за отстъплението. На квартирата си началникът на отряда намерил адютанта на четвърта дружина от Дунавский полк и подпоручика Райчева, който с няколко войника отстъпил на Трън от Цветковгробската позиция. Донесенията на тези г[оспо]да поставили началника на отряда в още по-трудно положение; те му нарисували опасността за отряда му в още по-силни и мрачни краски, усилиле смущението и нерешителността.

Първий от тях бил пратен от дружинний командир капитан Николов да доложи, че дружината, която имала през деня бой около Банкя, била разбита и три роти от нея, отблъснати от неприятеля, отстъпили с големи загуби към Трън, а с другата рота (15-та) не знаяли какво [е] станало и къде е отишла, че Врабчанский отряд неизвестно къде е отстъпил, че неприятелят [е] заел шосето и височите вправо и

вляво от моста Секирица, че съставът на ротите е останал наполовина – и иска заповед. Това донесение така е изложено в реляцията на началника на Трънский отряд, но то е твърде преувеличено, защото, ако неприятелят е заел височите вляво и вдясно от Секирица, то адютантът не би могъл да отиде в Трън, нито би могъл да се върне оттам при дружината си, нито дружината би стояла на височите над Трън, както е обяснил адютантът.

Вторий – подпоручик Райчев, обяснил, че Изворский отряд е разбит при Колуница и че е разпръснат, и че поручик Райчев само с няколко души от ротата си се е избавил и случайно попаднал в Трън. По тези донесения началникът на отряда е виждал (както сам казва), че отрядът му може да бъде заобиколен от всички страни. Вследствие на това, той се решава да прави по-енергически разпореждания за отстъплението.

На капитана Николова, командир на четвърта дружина от Дунавский полк, с адютанта му, на който е бил даден един водач, е пратена заповед да отведе трите си роти около селото Ездимирци на пътя на отстъплението (новий път, правен от капитана Тошева), да разстави две роти в аванпости с фронт към Секирица, перпендикулярно на горний път и вляво и вдясно от него и да чака второ разпореждание. Съобщено му е било и за предстоящето отстъпление на отряда. Тези три роти началникът на отряда е разчитвал да назначи в авангард. На поручика Райчева е дадено назначение да върви с обоза, да гледа и се грижи за порядъка му и да съдействува за прикриването му за случай на неприятелско нападение.

След това началникът на отряда праща до началниците на участъците на позицията капитаните Тошев и Кавалов и командира на ескадрона поручика Топалова записка със следующето съдържание: „Съгласно телеграмата от началника на Западний отряд (корпус), ние трябва да оставим Трънската позиция и да отстъпим през Брезник за Сливница. Пътят, по който ще отстъпваме, е: по долината на Глоговица, по новонаправений път от капитана Тошева на моста на Секирица и оттам по шосето в Брезник. Разпоредете се ротите незабавно да се приготвят за отстъпване и да изпратят нужното число работници, за да натоварят на кола ротните и дружинни тежести. За кола ще се обръщате към трънский околийский началник. Отстъплението трябва да се държи в секрет и затова войниците, които ще бъдат пратени в града, за да товарят обоза, трябва да се предупредят, щото в сношенията си с гражданите да не съобщават никому, че ще отстъпваме, а напротив, да казват, че ще вървим напред. Аванпостите да стоят на местата си до началото на отстъплението, за което ще последва друго разпореждание“.

Указанията, дадени от командира на корпуса относително пътя, по който трябва да отстъпи Трънский отряд, са били неясни за началника на отряда. Говори се обикновено за пътя, който води по долината на Глоговица, но по тази долина има два пътища: една върви по долината покрай селата Кривонос и Извор, а другий по долината на Глоговица, близо до Ездимирци, на моста на Секирица. Това [е] една пътека, която отпосле е разработена, но разработването на този път и удобността му за движение на артилерия са били известни само на началника на отряда, следователно, когато командирът на корпуса е указвал път за отстъпление

по долината на Глоговица, то той непременно е разбирал първий. Понеже началникът на отряда е знаял тези пътища – първий му е поръчано да изследва, което обаче не е направил, а вторий е разработван по негова заповед, то ясно е, че той, началникът на отряда, е трябвало да си избере път за отстъпление, който е бил най-удобен в този случай. Началникът на отряда се е установил на вторий път. Началникът на отряда казва – „Аз разбрах вторий път (покрай Ездимирци), тъй като инак началникът на отряда (корпуса) щеше да се погрижи да ми укаже какво трябва да правя с батареята, ако тя не може да мине по първия път – началникът на корпуса не е могъл да знае какъв е пътят и може ли мина батареята или не, а това е бил длъжен да знае началникът на Трънский отряд – тъй също, както той ми указва, какво трябва да правя с нея при отстъплението от Брезник за Сливница…“

Първият път е несравнено по-лош от пътя Брезник – Сливница (това, повтаряме, командирът на корпуса не е могъл да знае, понеже по картата е мъчно да се съди за изправността на пътя) и затова не можеше да не обърне вниманието на началника на отряда (корпуса), който непременно щеше да ме снабди с някакви указания спрямо батареята, ако е искал отрядът да отстъпи по него път. По тези съображения началникът на Трънский отряд е избрал за път на отстъплението пътя по долината Глоговица и новоприведений до моста на р. Секирица, а после по шосето Трън – Брезник.

Около 11 часа после обяд началникът на отряда получава от командира на корпуса от Брезник следующата телеграма: „Частите от Ломница и Банкя трябва да отстъпят по Трън-Брезнишкото шосе, като съставят боковой отряд и в същето време ариергард на отряда Ви. Те трябва да указват най-силно съпротивление на неприятеля, ако той преследва. Ако пък сте изгубили връзката с войските в Ломница и Банкя, то назначете от своите войски такъв отряд“. По тази телеграма се вижда, че командирът на корпуса счита отстъпването по шосето [за] Трън от Банкя и Ломница за възможно, но по този път той праща само боковой отряд. Тази телеграма, от една страна, непрекъснато телеграфното съобщение между Брезник и Трън, от друга, и най-после обстоятелството, че Дунавската дружина стои при Ездимирци, трябваше да накара началника на отряда да прати полуескадрона от Трън към Филиповци, за да се увери дали отстъплението по този път е възможно или не. Но подобно нещо не е направено.

В 12 часа през нощта началникът на Трънский отряд отново е бил повикан на телеграфната станция от командира на корпуса от Брезник и му са били зададени следующите въпроси: Получихте ли записката, която Ви проводих? Не сте ли прекъснати с Ломница и Банкя и възстановихте ли свръзка с Врабча, и какви мерки предприехте за отстъпление? А тоже по окружающите обстоятелства как намирате за по-добро и упорно отстъпление.*

---

* Следва задраскан текст: „На това запитване началникът на отряда съобщил не избраний път за отстъпление, за направените разпореждания по отстъплението. Донесъл за успешното действување на отряда през деня, доложил за сведенията, които имал за опасността на шосето Трън – Брезник, съобщил, че отрядът ще отстъпва по долината на Глоговица и новонаправений път до моста на Секирица и оттам по шосето, и че ако не му се удаде да отблъсне

На това запитване началникът на отряда отговорил, че е получил записката, че няма никаква связ с Банкя и Врабча, че там има неприятел и че при такива условия отрядът, особено батареята, са поставени в опасно положение; предал всички сведения, които е имал за неприятеля (верни сведения не е имал и не се е грижил да получи такива) и всички направени разпореждания по отстъплението; после това изказал съжаление за оставянието на Трънската позиция и молил, ако е възможно, да се отмени отстъплението и да се вземат мерки за отново заемание на Врабчанската позиция, като е обещавал всичко възможно за съдействие за заемането на Врабчанската позиция. На всичко това командирът на корпуса отговорил: „Отстъплението става по желанието на Негово Височество. Старайте се да направите и него тъй юнашки, както се защищавахте днес. Като дадете надлежното внимание на Брезнишкото шосе, пристъпвайте към отстъпление към Брезнишкото шосе. Батареята на Златарский незабавно изпратете напред, ползувайте се при отстъплението от нощта; пътят ще държите по долината на Глоговица, като удобния и безопасния, по моему, ако, конечно, не можете да се възползувате от шосето; батареята спасете, а не може според бр. … бр. Майор Гуджев“. Последната дума не е предадена и началникът на отряда е искал да узнае какво значи последната дума (види се, била му е твърде нужна, за да се избави от батареята), но командирът на корпуса вече е напуснал Брезник и заминал неизвестно за къде.

Около 1 часа през нощта началникът на отряда изпратил до началника на Трънската позиция капитана Тошева, до началника на Ломницката позиция и до командира на ескадрона записка със следующето съдържание: „С получването [на] настоящата записка ротите (ескадронът) този час да оставят позициите си и да слязат на пътя на отстъплението зад окопите на батареята и до моста – при излизанието от Трънската долина, гдето да чакат заповед за тръгване. Отстъпването става по волята на Н[егово] Височество. При прибирането [на] аванпостите и оставяне [на] позициите от частите да се пази най-строга тишина и въобще да се вземат мерки, щото отстъпване[то] да стане незабелязано от противника. Напомнете на г[оспо]да офицерите, че ако във всеки случай ред във войнишките части е необходим, то при отстъплението особено се изисква от тях строго да пазят порядъка в поверените им части и че голямо достойнство е за ротний командир да умее в дадений случай да държи ротата в ръцете си. Частите от Трънската позиция съставляват главните сили. Първият полуескадрон се назначава в авангард, а вторият – в ариергард. Капитан Кавалов с четите и ротите от Ломницката позиция се назначава в ариергард. В прикритие на обоза – Трънската опълченска дружина“. На командира на батареята капитан Златарский, който в това време е бил при началника на отряда, е предадено, че ще се отстъпва по долината на р. Глоговица, по новонаправений път до моста на Секирица и оттам по шосето.

Към 2 часа през нощта началникът на Трънский отряд отново е бил повикан на телеграфната станция от началника [на] щаба на Западний корпус капитан Пап-

---

неприятеля, за да отстъпи на горний път, то ще отстъпва по долината Глоговица на Брезнички извор. Изказал е най-после съжаленията си за напущането на Трънската позиция и питал, не е ли възможно да се отмени отстъплението и да се заеме отново Врабчанската позиция“.

риков, който се справлявал за действията на отряда през деня, за пътя, по който ще отстъпва за Брезник и за разпорежданията, които е направил за отстъплението. Началникът на отряда отговорил на поставените въпроси и казал (според реляцията на началника на отряда), че ще отстъпва по долината на Глоговица и по новонаправений път (за този път в щаба на корпуса нищо не е било известно), а в случай, че не му се удаде да отблъсне неприятеля (началникът на отряда не знаял где се намира неприятелят), ще отстъпва по долината на Глоговица през Брезничкий извор за Брезник. Изказал [е] съжалението си за оставянието на Трънската позиция и питал не е ли възможно да се отмени отстъплението и да се заеме отново Врабчанската позиция. Капитан Паприков му отговорил, че отстъплението по шосето е рисковано и му заповядал да отстъпи по долината на Глоговица към Брезничкий извор. Тогава началникът на отряда напомнил за неудобопроходимостта на този път и че батареята едва ли ще може да се прекара през него и че е опасно да не пропадне някъде по този път. След това началникът на отряда почакал за отговор, но като не получил такъв, попитал капитана Паприкова, има ли нещо да му каже, а последний отговорил: „Ползувайте се от нощта, начевайте отстъплението, с Богом“. Този разговор с капитана Паприкова и заповедта да отстъпи на Брезничкий извор, началникът на отряда предава, както я запомнил, защото записката не запазил. Ние обаче потърсихме тази записка, която се е запазила у … и намерихме следующето: …*

След този разговор началникът на отряда считал, че вече е настъпило време да се почне отстъплението и се отправил на сборний пункт.

От направените за отстъплението разпореждания се вижда:

а) че началникът на отряда, в разпорежданието на когото е имало един ескадрон, не се погрижил да разузнае дали шосето Трън – Секирица е свободно;

б) не се е погрижил да остави или да прати един разезд към Банкя, за да съобщи на останалите там роти за отстъплението;

в) забравил [е], че още от 3-ий ноември сутринта на височите на Ездимирци стои ротата на поручика Черковский от Плевенский полк, която рота би могла да му даде най-добри сведения за пътя Трън – Секирица и затова, че капитан Маринов стои с отряда си при Филиповци;

г) забравил е, най-после, че дружината на капитана Николова от Дунавский полк стои при Ездимирци на аванпости и че на тази дружина е нужно било да се даде заповед за отстъпвание.

Изобщо, ясно се вижда, че началникът на отряда, който така се възхищавал от действията си под Трън, който предлага отново да се заеме Врабча и обещава помощ откъм Трън, се бои да надникне по който и да е начин към Секирица, лови се само за една дума, че шосето [за] Трън е опасно, която дума му се казва от София, отгдето не е било възможно ни да се види, ни да се знае [нещо] около Трън, ползува се от тази дума и бърза да отстъпва по най-неудобен път, когато заблаговременно трябваше това да изследва, както и му е било заповядано, но

* Многоточията са на автора.

той това не [е] направил и, освен това, в минутата, когато трябва най-много да се грижи за целий отряд, той отново се явява началник на тези части, които са били на Трънската позиция, забравя всички други части, бърза с разпорежданията си за отстъплението, не установява никакъв порядък и пръв, без да се увери дали всички части са тръгнали, без да пропусне колоната пред себе си и да отстъпи последен, отива в главата на колоната, с което увеличава безпорядъка.

Към 2 часа през нощта началникът на отряда заповядал да се снеме телеграфний апарат, а сам отишъл на сборний пункт, гдето разчитвал да намери отряда събран, но се оказало, че към това време [са] пристигнали на сборний пункт само 2 роти. Тогава е пратил адютанта да отиде при ротите на позицията и да им каже по-скоро да отстъпят. Няма съмнение, че ротите са почнали да отстъпват бързо и не са могли да се съберат и устроят. Така напр[имер], един от ротните командири от Бдинский полк, който е бил близо до Ломницката позиция, е получил заповед от капит[ан] Кавалова да отстъпи само с полуротата си, като остави другата, която е била на аванпости, за да я събере един портупей юнкер. Ротний командир казал, че той отговаря за ротата си и не може да я остави, на което капитан Кавалов казал, че той взема на себе си отговорността. Полуротата била оставена, но покъсно тя успява да се присъедини. Понеже така бързо е ставало отстъпването, то естествено е, че много войници са били оставени и наистина на 4 ноември сутринта градът Трън е бил препълнен с войници, които не са знаяли къде са частите им. По-голямата част от тези войници са биле пленени.

Догдето началникът на отряда да дочака частите на сборний пункт, той направил следующите разпореждания:

Назначил една рота от Бдинский полк (вероятно първата, която там се е попаднала) заедно с половин ескадрон в Головной отряд. В ариергард останал капитан Кавалов с доброволците и ротите (кои роти?) от Ломницката позиция. Пратена е заповед на капитана Николова при Ездимирци (не е получавана такава) да стои с авапостите си там, догдето главните сили се изтеглят по Глоговицката долина и после да снеме аванпостите и да се присъедини към ариергарда. Останалите части са съставили главните сили на колоната, между които е била пусната батареята на капитана Златарский. Взети са проводници от опълченците, които знаяли пътя и били назначени по един при главний отряд, главните сили и ариергарда. Съобщено е било на началниците на частите за пътя, по който ще се отстъпва, а на началника на ариергарда, който още не бил пристигнал, [е] пратено това съобщение с един конник. Командирът на батареята капитан Златарский още тука изказал своите опасения за батареята, на което началникът на отряда казал, че трябва да се употреби всичко възможно за спасението на батареята и че, найпосле, възможно е да бъде оставена, понеже не само батареята, но и целий отряд се намира в критическо положение.

Страхът тука е вземал връх над всичко. Колелата на батареята са били увити със сено, за да не тропат. Положението на отряда в очите на началника на отряда било най-опасно, той виждал възможност да бъде окружен от всички страни и пр. и бързал с отстъплението. Той не можел да съобрази, че една дружина стои

при Ездимирци, той не е поискал никакви сведения от нея, забравил я, и ако беше поискал такива сведения, то щеше да знае, че в Ездимирци стои капитан Маринов с отряда, щеше да открие связ с него, щеше да разбере, че голяма опасност не му грози, че няма защо да бърза с отстъплението до безпорядък, че при едно порядъчно и бавно отстъпление батареята е могла свободно да мине и че, най-после, той може в съгласие с капитана Маринова да се установява от позиция на позиция в случай, че неприятелят би го преследвал. Изобщо, със своето бързание, със своите неумели разпореждания началникът на отряда сам е създал страх в отряда, който страх не е бил далече от паниката.

При отстъплението на отряда началникът му е бил длъжен да приеме мер[к]и за охранение на левий си фланг, още повече, че той е вярвал, че неприятелят е знаел шосето Трън – Брезник, следователно, могъл е, ако не да го изпревари и да заеме Брезник, то да го атакува във време на движението. За да се обезпечи откъм тази страна, началникът на отряда трябваше да пусне един боковой авангард, но такъв няма. Ако такъв авангард би имало, то естествено е, че на разсъмване този отряд би открил связ с отряда на капитана Маринова и тогава отстъплението би било попорядъчно и батареята не би била оставена. Но началникът на отряда е гледал само напред и се е грижил колкото е възможно по-скоро да достигне до Брезник.

От сборний пункт отрядът тръгнал едвам в 4 1/2 часа сутринта. Нощта е била влажна, студена и тъмна. Първоначално е вземено вярно направление по пътя, батареята още при тръгването си е станало нужда да се изкарва на ръце през Глоговица. След три-четири километра път, преди да се достигне селото Глоговица, пътят е бил изгубен, главата на колоната попаднала в едно дере, през което батареята не е било възможно да се изкара. Проводникът заявил, че той [е] сбъркал пътя в тъмнината и станало нужда да се отиде вляво по друг път, който е бил по-добър. Запитан [е] водачът за пътя, той отговорил, че е добър, че батареята ще мине (това трябваше да знае началникът на отряда) и началникът на отряда повикал командира на батареята и му казал, че новий път е добър и че батареята ще мине. Това началникът на отряда казал само за насърчение. Капитан Златарский още един път изказал опасенията си за батареята и поискал да се назначават пехотни части, за да помагат за изкарване [на] орудията там, гдето това ще е нужно. Началникът на отряда отговорил, че той не е противен да се дават пехотни части, за да помагат на батареята, и че за това той може да се обръща или към него (началника на отряда), или към началника на главните сили. Началникът на отряда обаче прибавил, че той няма намерение да жертвува отряда заради батареята и че ако пътят се окаже лош и се окажат непреодолими препятствия, то ще трябва да се помирят с оставянието на батареята, за да се спаси отрядът.

На разсъмване главата на колоната влезла в долината на р. Тръвня. Дотука началникът на отряда не е получавал никакви донесения от никъде и не е могъл да знае нищо нито за авангарда, нито за ариергарда. До съмване обаче ариергардът не [е] имал связ с главните сили. Вследствие на това началникът на отряда пратил адютанта си да се върне назад до ариергарда, за да узнае какво става назад, дали частите следват и дали са на местата си, а сам той отишъл напред при авангардната

рота. В същото време началникът на отряда, като се боял да не би отрядът му да бъде нападнат в ущелието на р. Тръвня, дал заповед, щото частите да вървят безостановочно, което, разбира се, е усилило безпорядъка. Командирите на частите не са били извест[е]ни за причините, по които се заповядва да се отстъпва безостановочно и са виждали в това опасност. Авангардний полуескадрон се изгубил окончателно и началникът на отряда до пристигането в Брезник не е получил ни едно донесение, макар че с полуескадрона е бил ескадронний командир поручик Топалов. Види се, че кавалерията в тези случаи е бързала твърде много да се добере до Брезник. Догдето отрядът е преминавал през долината на р. Тръвня, зачули са се няколко вистрела, но не е могло да се разбере откъм коя страна са те. Това обстоятелство е усилило страха и началникът на отряда заповядал на авангардната рота да върви бързо и безостановочно, а така също и на ротата, която е била начело на главните сили. Това е направено с [цел] да успеят тези роти да излязат напред и да заемат позиция пред изхода от ущелието. Когато началникът на отряда с авангардната рота излезли от долината и поели пътя към селото Ребро, било му съобщено, че батареята е оставена и че тя следва отзад само с конете. В това време началникът [на] отряда силно се безпокоял от мисълта да не бъде зает и Брезник от неприятеля. Никакви донесения от авангардний полуескадрон още нямало и не се е знало къде се дянал този ескадрон. Началникът на отряда е бил уверен, че ще има среща с противника по пътя за Брезник и се боял от такава среща, още повече, че нравственото състояние на отряда е било твърде ниско вследствие на изморяването на войниците, глада, опасността и съзнанието за превъзходството на силите на противника. За да може началникът на отряда да получи какви-годе сведения за това, което го очаква напред, той решил да се възползува от конете на батареята и да си импровизира кавалерия и да я изпрати за разведвание. Направено е такова разпореждание до капитан Златарский, който се явил с конете и хората от батареята в селото Ребро, гдето е била спряна авангардната рота да си почине и да се даде възможност на другите роти да се съберат, отеменят. От Ребро артилеристите са били пратени напред за разведка и под тяхно прикритие отрядът в 3 1/2 часа после обяд достига в Брезник. Когато отрядът изляз[ъл] на шосето и тръгнал към Брезник, на 3–4 километра пред града е била забележена кавалерийска цеп, която отначало е била приета за неприятелска, а после се оказало, че това е ескадронът на поручика Чавдарова, който е бил пратен в разпореждането на началника на Трънский отряд, но той, види се, чакал отрядът да дойде сам.

В Брезник е бил помощникът на началника на корпусний щаб капитан Мечконев, по разпореждането на когото отрядът след три часа почивка заминал за Сливница, гдето към 5-ий ноември на разсъмвание пристигнал. След пристигането на отряда, пристигнал в Брезник и капитан Маринов с частите от Врабчанский отряд и четвърта дружина от 5-ий Дунавский полк. Всички части от отряда по неизвестен начин влизат под командата на капитана Маринова, който и ги довежда на Сливница, а началникът на Трънский отряд капитан Генев остава да командува своята дружина, с която и остава при Алдомировци.

Оставянието на батареята е станало при следующите обстоятелства. Отна-

чало батареята е вървяла добре около 4–5 километра, но по-късно пътят станал лош, стръмен. Пред селото Глоговица батареята влязла в една проломна, станало нужда да се повърне вляво, гдето в тъмнината се мержелеял някакъв път. Тука началникът на отряда казал, че в краен случай може да се остави батареята. Оказало се, че батареята затънала и никакви усилия нито на хората, нито на конете не могли да помогнат. Командирът на батареята се обърнал към началника на главните сили да му даде 2 роти, но усилията и тука не могли да помогнат. Най-после, снели орудията от передока и се помъчили да извлекат само орудието, но се оказало невъзможно. Догдето обаче се мъчили да извадят орудията, зачули се някъде отзад вистрели. Тогава началникът на главните сили заповядал да се оставят орудията. Командирът на батареята, като привел орудията в негодност, разпрегнал конете и оставил батареята. След пристигането в Брезник командирът на батареята получил заповед да тръгне с батареята в София, гдето и пристигнала на 5-ий ноември сутринта и се превъоружила с четирифунтови орудия.

При отстъплението на Трънский отряд виждаме нещо почти безпримерно, а именно, отрядът, вследствие грешките на неговите началници, е бил разделен още на 3 ноември сутринта на две отделни, почти независими един от друг отряди, които преследват една и съща цел, а именно, явяват се отряди Врабчанский и Трънский. Може да се каже нещо повече, а именно, че този отряд по-късно през деня е разделен на три отряда: Трънски, Банкянски и Врабчанский. Тези три отряди действуват без общо ръководство, а всякой за себе си. Така напр[имер], началникът на Трънский отряд, който всъщност е началник на целий отряд, се низвежда доброволно до началник само на частите, разположени на Трънската позиция и във време на боя той, без да му е известно, има связ с Банкянский отряд и то така: 15-та рота от Дунавский полк още от сутринта е била пратена от Секирица към Ломница. Тази рота отначало се присъединила към доброволците на капитана Кавалова и се разположила на позиция вдясно от него, близо до селото Петачинци, гдето е влязла в связ с четвърта рота от 4-ий полк, която още сутринта е била пратена към Банкя, гдето пък тя влязла в связ с четвърта дружина от Дунавский полк, която е била разположена при Банкя, а после на Бон връх. Тази дружина никаква не е имала. Излиза, следователно, че до свършването на боя на Трънската позиция частите, разположени на тази позиция, са имали связ с дружината, която е водила боя на Бон връх. Но всичко това началникът на Трънската позиция (капитан Генев) не е зна[е]л и то по своя собствена вина. Вследствие на това, при свършването на боя Трънский отряд се е разпаднал на няколко части, които по един или други начин изгубват свръзка помежду си. Така Врабчанский отряд, който още от сутринта няма никаква свръзка нито с отряда в Трън, нито с отряда във Врабча (на Врабча не е било известно, че една дружина стои в Банкя), претърпява поражение и отстъпва в пълен безпорядък право към Филиповци, гдето се устроява и вдига напред към Секирица, за да обезпечи път за отстъпване на Банкянский и Трънский отряди. Това капитан Маринов върши по своя инициатива и разчитва, че началникът на Трънский отряд, който ръководи действията, ще се възползува от това. Към 5 часа после обяд се захваща бой, който се продължава до 8 часа

вечерта. Този бой се наблюдава от Врабчанский отряд, но на началника му нищо не е известно за частите, които водят боя.

Четвърта дружина от Дунавский полк, разположена отначало при Банкя, влиза в связ с ротата от Плевенский полк. Става нужда дружината да заеме Бон връх, дружинний командир се разпорежда за това, но той не обръща внимание на Плевенската рота, оставя я на произвола на съдбата ѝ, ротний командир тоже не се погрижва да се държи с дружината и ротата неизвестно где нощува. Най-после, четвърта дружина от Дунавский полк отстъпва на Секирица, влиза в связ с отстъпивший Врабчанский отряд, но общо началство няма. Дружинний командир получава заповед от началника на Трънската позиция да разстави аванпости при Ездимирци паралелно на шосето Трън – Брезник, за да пази някакъв си новонаправен път. По такъв начин значителний отряд, който би могъл да се събере пред Филиповци под общата команда на капитана Маринова, се разделя. Но тази дружина влиза в связ с друга рота от Плевенский полк, рота, която държи аванпости, за да прикрива левий фланг на Трънската позиция и по такъв начин между всички части от отряда от Петачинци, през Трънската позиция и Ездимирци има связ, но това началникът на Трънската позиция не знае или по-добре казано, не иска да знае. Той се грижи изключително за частите, разположени на Трънската позиция, а за другите нищо не иска да знае.

Почва се отстъплението на Трънский отряд, произвежда се отначало по път, който е отделен от долината от една дълга висота, склоновете на която образуват една бряг на Секирица, а други на Глоговица. На тази висота стоят аванпости, а това [е] известно на началника на отряда, а в долината на Секирица стои отряд и пази пътя за отстъплението на частите от Трън, но това началникът на отряда не знае. Правят се разпореждания за отстъпване, но за 15 рота от Дунавский полк и за четвърта от Плевенский полк никой не се погрижва, никой не се интересува. Това е било работа на капитан Кавалов, който е бил длъжен да знае кой е вдясно от него, не е трябвало да забравя, че 15 рота от Дунавский полк е дадена нему и че той е отговорен за нея. Но това още нищо не е. Даже ротата на поручика Черковский от Плевенский полк е била забравена и дружинний командир само сутринта е прибрал една полурота от отстъпающий отряд, а другата, която е била по-далечко, останала с Врабчанский отряд. Не успели поне на прибирането на аванпостите от тази рота, командирът на дружината не е можел да узнае, че от другата страна на височината стои Врабчанский отряд и не уже ли подобно нещо не е могло да достигне до началника на о[т]стъпающий отряд. Това забравяне на части ни навожда на мисли, които могат да ни карат да допущаме с голяма вероятност, че отстъплението на частите от Трънската позиция не ще да е извършено в този ред, който ни дава началникът на Трънский отряд в своята реляция и че тука именно трябва да търсим причините за оставянието на батареята.

Но, както и да е, частите от Трънската позиция, като жертвуват батареята, пристигат в Брезник. През всичкото това време началникът на Трънский отряд не е знаял какво е станало с четвърта дружина от Дунавский полк; той не е бил уверен дали и ариергардът му е пристигнал или е останал негде, защото капитан Кавалов

е пристигнал в Брезник на цели два часа по-късно от отряда. На мястото, гдето е била оставена батареята, капитан Кавалов е настигнал опълченци, които се мъчили да я извадят. Попробвал и той с доброволците да помогне, но неуспешно. Капитан Кавалов в Трън събрал войници около 200 души и ги отвел със себе си. Това е още едно доказателство, че отстъплението е било твърде безпорядъчно. Началникът на Трънский отряд трябва да се е чувствал в твърде незавидно положение, когато е видял, че след отряда му иде Врабчанский, Дунавската четвърта дружина и полуротата от Плевенский полк, които до 11 часа през деня са стояли пред Филиповци да чакат благополучното отстъпване на отряда от Трънската позиция.

Отстъплението на ротите от Петачинци. Пленяването им

Както вече знаем, четвърта рота от Плевенский полк на 3-ий ноември вечерта замръква на Трън, Китка и изгубва связ с дружината на капитана Николова. За действията на ротата ротний командир (според реляцията му) донесъл на началника на Трънский отряд, но никакви заповеди от него не получил. Тази рота е била само в связ с 15 рота на подпоручика Ангелова, ко[й]то е бил вдясно от отряда на капитана Кавалова, в разпореждането на когото е била пратена тази рота. Подпоручик Ангелов не е получавал никакво уведомление за отстъплението на отряда. По такъв начин тези две роти осъмнали на позициите си, без да знаят, че отрядите от Трън, Врабча и Банкя са отстъпили. Едва към 8 1/2 часа против тези роти е открит огън: против 4-та рота от Плевенский полк – откъм Банкя от един полуескадрон, а против 16* рота от Дунавский полк – от пехота откъм Ломница.

За да може да се укаже по-ясно как е станало окръжаването и пленяването на тези две роти, необходимо е да проследим движението и действията на Моравската и Шумадийска дивизии на 5-ий ноември сутринта.

Както знаем, Шумадийската дивизия беше победителка на Врабча; тя накара Врабчанский отряд да отстъпи в пълен безпорядък, но тя не се възползува нито от победата си, нито от превъзходството на силите си, а вечерта в този ден тази дивизия се намираше в неопределено положение, в неизвестност относително това, което се върши пред нея. С Моравската дивизия тя связ не е открила, а боят на Плоча е указвал, че въпросът за Врабчанската позиция като че не е още решен. Нощта дивизията е трябвало да прекара в тревожно положение. Вследствие на туй разпорежданията за действията на дивизията на следующий ден са неопределени. XII полк от тази дивизия е занощувал срещу Плоча, но той не е могъл да я атакува и заеме. Дунавската дружина е отстъпила от Бон връх, но това за XII полк е останало незабелязано и естествено е, че XII полк е разчитвал сутринта да води нова атака за Плоча. За преследването же на Врабчанский отряд към Филиповци е трябвало да се назначи друга част. За тази цел началникът на Шумадийската дивизия направил следующето разпореждане: XI полк и три батареи от Моравский

* От предходния текст се разбира, че ген. Стефан Паприков е допуснал неволна техническа грешка – става дума за 15 рота от Дунавския полк.

артилерийский полк да останат на бивака си и да чакат второ разпореждание, а с останалите части да се действува в тил на Трънската позиция; за тази цел един батальон от X полк е пратен на помощ на XII полк, който е нощувал срещу Плоча, а останалите части от X полк да настъпи към селото Филиповци с цел да се отреже Брезник от Трън. Тези разпореждания са правени, като че се е очаквал сериозен бой. Началникът на дивизията си е назначил място при XII полк на Плоча.

Към 8 часа сутринта частите, разположени на Плоча, XII полк от Шумад[ийската] дивизия, захващат силна престрелка, която трае повече от един час, без да се знае против кого се е стреляло. Никакви усилия не са били в състояние да прекратят огъня. Тази стрелба е водена против четвърта рота на Плевенский полк, както това ще видим по-долу.

Моравската дивизия, както знаем, на 3-ий ноември не успява да завладее Трънската позиция. И двата противника занощуват на позициите си. Началникът на Моравската дивизия, като доноси за това в Щаба на армията, указва, че той не разчитва на успех и на следующий ден, и иска да се предприеме нещо откъм Врабча. За следующий ден началникът на Моравската дивизия прави следующите разпореждания:

В 6 1/2 часа отново да се почне атаката на Трънската позиция и то така: XIV полк, заедно с горската батарея, да настъпва от Руй, а останалите части – по направление към Туроковци и долината на Ерма. Едва към 7 1/2 часа сутринта се узнало, че българите още през нощта [са] напуснали Трънската позиция. При все това, на командира на XIV полк е било заповядано да премине от Руй през Трънската българска позиция, а другите части направо слезли и заели града Трън към 9 часа, гдето им е бил даден отдих. XIV полк при спущането си от Руй на позицията към Ломница е нападнал на 15 рота от V Дунавски полк и се захваща престрелка с тази рота. По такъв начин против забравени две роти се захваща стрелба: против Плевенската – от Плоча (XII полк от Шумад[ийската] дивизия), а против 16* рота от Дунавский полк от XIV полк на Моравската дивизия. Стрелбата е открита против Плевенската рота на поручика Рашкова, който, като забележил, че стрелят в тила му от Бон връх, решил се да отстъпи назад към Секирица или Трън и съобщил за това на подпоручика Ангелова, който му обещал да го поддържи. Тогава командирът на 4 рота от Плев[енския] полк пор[учик] Рашков разделя ротата на 2 части: една полурота командува той, а другата фелдфебелът (така е действувал той и на 3 ноември) и почва отстъплението, като дава на фелдфебеля заповед да се държи на позицията, догдето той отстъпи, и да отстъпва, като му даде сигнал „отстъпление“. Когато обаче поручик Рашков почва отстъплението, неприятелят открива огън против 16 рота от Дунавский полк. Почва се и артилерийский огън. Това встревожило сръбските части в Трън, отгдето командирът на II полк с 2 батальона от своя полк и горската батарея се готвил да замине по долината на Глоговица, за да преследва отстъпивший Трънский отряд и затова [на] командира на полка било заповядано

* Тук и по-надолу ген. Паприков отново е допуснал грешка. Както се вижда от предходния текст, става дума за 15 рота на Дунавския полк.

бързо да заеме околните висоти, но той с колоната вече бил тръгнал към Глоговица и се принудил да заеме висотите вляво – към Секирица (висотите на Ездимирци). Догдето това става, Плевенската рота отстъпва и като достига висотите над Трън, ротний командир забележил на площада при Трън сръбски войски, дава по тях няколко залпа и повръща към шосето Трън – Брезник, гдето заема позиция, но тука ротата не е могла да се държи, защото е била обстрелвана от фланговете откъм Секирица и Трън, и тука ротний командир е бил ранен. Оттука ротний командир с едната полурота отстъпва по водораздела на Секирица и Лукавица, а другата полурота остава да прикрива отстъплението. Когато ротний командир се установил с полуротата и дал сигнал за отстъпление, втората полурота вече била обхваната и била пленена. С полуротата си пор[учик] Рашков отстъпвал по горний водораздел по направление към Брезник, успял да настигне поручика Чорбаджи, който отстъпвал с обоза на Трънский отряд, предал му остатките от рота[та] и заминал за Брезник.

Що се касае до 16-та рота, то тя, след храбра защита, е била принудена да се сдаде в плен. Това е станало така. Едновременно с четвърта [рота] от Плевенский полк отстъпвала и 16 рота от Дунавский полк. Против тази рота са настъпвали части от XIV полк и ротата дохожда заедно с Плевенската до шосето, но пътят за по-нататъшното ѝ отстъпление е бил отрязан от частите на II полк, който, както знаем, е бил пратен още при начало на престрелката да заеме околните висоти (хребета над Секирица).

На последната позиция ротите открили силен огън, но те вече били окружени, а ротний командир подпоручик Ангелов, който вече бил ранен, бил ранен още един път в гърдите и то смертително. Окружените от всички страни 1 1/2 роти, след като останали без офицери, били принудени да се предадат. Това е било около 12 часа пред обяд.

Така се е свършило отстъплението на ротите от Петачинци.

Отстъпление на Врабчанский отряд от Филиповци за Брезник

Капитан Маринов с остатките от Врабчанский отряд занощува в долината на Секирица пред Филиповци, гдето заема позиция, за да прикрие отстъплението на Трънский отряд. През нощта тука отстъпва четвърта дружина от Дунавский полк с три роти и стои на аванпости при Ездимирци паралелно с долината и държи связ вдясно с отряда на капитана Маринова и отляво с една рота от Плевенский полк на поручик Черковский, който през деня е съставлявал резерв на крайний левий фланг на Трънската позиция. В това положение тези части осъмват на 4-ий ноември сутринта и престояват на местата си до 10 1/2 часа сутринта, за да прикрият отстъплението на Трънский отряд, за което отстъпление началникът на Трънский отряд не съобщил и оставил тези части в съвършено неведение. Към 10 1/2 часа, когато вървяла престрелката между отстъпавшите от Петачинци роти и заевшите Трън сръбски войски, капитан Маринов притеглил частите, сгрупирал отряда и когато вече сръбски войски се появили и на висотите на Ездимирци, почнал от-

стъплението си към Брезник, гдето пристигнал цели два часа после отстъпивший Трънский отряд. По такъв начин около 12 часа през деня околностите на Трън и Врабча са били окончателно очистени от български войски.

Отстъплението на Изворский отряд на Радомир и формирование на Брезничкий отряд

Изворский отряд, както знаем, отстъпва по части, а именно: втората дружина от Струмский полк, която на 2 ноември е пратена на помощ на Изворский отряд, пристига през нощта в Извор, а на сутринта на 3 ноември се направлява към Божица в помощ на Цветковгробската позиция, влиза в связ с неприятеля, пуща цеп, почва настъпление, но получава телеграма да отива към Брезник, вследствие на което отстъпва назад към Трекляно.

Това отстъпление на тази дружина обрича на гибел Изворский отряд. На 3-ий ноември вечерта тази дружина нощува в Трекляно, гдето се събират остатките от окончателно разбитий Изворский отряд.

Втората дружина от Струмский полк е тръгнала към 9 часа сутринта от Раненци и вечерта е пристигнала през Кюстендил в Извор, като е преминала повече от 40 километра по твърде неудобни планински пътища. Маршът е бил форсиран, но и безпорядъчен, неумел и дружината се разтегнала на значително разстояние. Истина е, че е било заповядано дружината да върви „бегом“, но това не е значило, че трябва да се пристигне в Извор с разпръсната, изморена и разстроена дружина, както в действителност е било. През нощта срещу 3 ноември дружината се събрала в Извор и отдихавала до съмване, после което е трябвало да премине форсировано още около 18 километра до Божица. Тука дружината завързала бой, прекратила го и твърде бързо, и в същото време твърде безпорядочно отстъпила за Трекляно, защото ѝ е било заповядано да бърза за Брезник. По следите на тази дружина отива и доброволческата чета на Георгиева (капит[ан] Манов). Дружината, окончателно разстроена и разпръсната, почва да се събира в Трекляно, гдето почват да пристигат и останките от първа дружина от Струмский полк.

На 3 ноември сутринта началникът [на] щаба на корпуса телеграфира на командира на Струмский полк капитан Кисов да отиде в Извор и да вземе началствуването на отряда. Това е направено, защото командирът на полка е оставал в Кюстендил без полк, понеже в този и запасната дружина на полка е била притеглена за Брезник и Сливница. Освен това, нужно е било да се прати в Извор старши началник да поеме управлението на отряда, като се е предполагало, че той ще остане от две Струмски дружини, една опълченска дружина, 1 ескадрон и доброволци. Но преди пристигането на командира на полка, едната дружина е повикана в Брезник, а другата разбита. Коман[дирът] на полка е бил свидетел на съвършеното разстройване и изгубване на този отряд, което отчасти е причинено от неумението на началниците да водят своите части и отчасти от боя при Цветков гроб.

Ето какво е намерил командирът на полка, когато е отивал към Извор и от там към Трекляно: станало вече тъмно, когато до Извор оставали още 6–7 кило-

метра път. По пътя командирът на полка почнал да среща тълпи въоръжени хора, които изглеждали някак подозрително. Това са били опълченците от Изворската опълченска дружина, които се разбягали. От тях командирът на полка получава първите известия за печалната участ на Изворский отряд. Опълченците казвали: „Обиколиха ни, изтрошиха ни със своите топове, избиха капитаните и пр.“

Всички срещнати опълченци командирът на полка събирал и заповядал да вървят след него, но те се ползуват от тъмнината и изчезват. Близо до Извор той среща 8 души конници от ескадрона на поручика Пенева, които търсили ескадрона си, понеже не знаяли къде се е дянал той.

В 9 часа вечерта командирът на полка пристига в Извор, но тука нищо положително не е могъл да узнае, защото властите заминали за Кюстендил. В Извор се тълпиле коняри (обоз конен), които докарали от Кюстендил храна и 220 000 патрона. (Отрядът е получавал храна от Кюстендил, която е прекарвана с товарни коне.) Тука е имало и много войници от първа и втора дружина: едни от тях са били пратени да конвоират транспорти, други отстъпиле от Колуница, а трети – най-многото, са били изостанали от втора дружина. Види се, че командирът на 2-ра дружина е бързал да стигне в Брезник сам и затова не е гледал какво остава от дружината му след него. Тука же командирът на полка е намерил у началника на телеграфната станция една телеграма, дадена от поручика Топузова, в която се казва, че капитан Филипов, командирът на дружината, е убит, че е убит подпор[учик] Цанков и пр. На станцията той е намерил една телеграма от началника [на] щаба на корпуса, адресирана до командира на полка, със следующето съдържание: „Съберете каквото можете и още нощес вървете в Радомир, а утре в София. Бързайте, колкото можете. Где е дружината на Фудулаки“. Друга записка е била оставена за капитана Филипова със следующето съдържание: „Оставете Извор немедленно и тръгвайте нощес за Радомир, а оттам за София. Вървете безостановочно“. Трета записка е била дадена да се отстъпва форсировано и да се крие отстъплението от противника. От Извор командирът на полка праща до началника [на] щаба на корпуса донесение за всичко, което узнал, и прави разпореждание да се отправят транспортите и войниците за Трекляно, където отива и той сам. На пътя той настигнал доброволческата чета на Георгиева, която тоже отстъпвала за Трекляно.

В 11 1/2 часа през нощта командирът на полка пристига в Трекляно, но тука е било мъчно да се забележи присъствието на войскови части. Всичко е било тихо. След дълги лутания командирът на полка намира командирите на дружините, капитаните Фудулаки и Филипова. Втора дружина тука е имала събрани само около 200 войника. Останалите войници изостанали по пътя от изнемощявание, защото в 30 часа са направиле около 100 километра и са взели участи[е] в боя. Войниците пък от първа дружина от 1-ий ноември до 3-ий ноември вечерта, т.е. цели 72 часа, не са имали никакъв отдих. На първий ноември от 7 часа сутринта до 7 часа вечерта водят бой с противника, през нощта стоят на аванпости, а на 2 ноември стоят в ложементите в ожидание [на] атаки, а после обяд в престрелка до мръквание, а на 3 ноември водят отчаян бой, биват окружени, пробиват си път и отстъпват на Трекляно, т.е. правят един обикновен преход път. Естествено е, че

после такива усилия тези войници са били за нищо неспособни. Нужни са били поне 24 часа отдих, за да възстановят силите си, да се съберат и устроят и тогава само да продължат отстъплението си.

Но командирът на полка е получил заповед да събере каквото може и да отстъпва за Радомир и София; той е разбирал, че това отстъпление е безусловно нужно и се е стараял да го изпълни буквално.

Началникът [на] щаба на корпуса е предписвал това, но той не е можел да знае положението на отряда. Даже и след донесенията на командира на полка от Брезник, началникът [на] щаба на корпуса е предполагал, че дружината на капитана Фудулаки е цяла, че от дружината на капитана Филипова е отстъпила по-голямата част, че ескадронът е цял и пр. и затова е давал такава заповед и нужно е било да се даде, още повече, че тази заповед е дадена, когато съобщения между Брезник и Трън не е имало и когато предположението, че Трънский отряд не ще може да отстъпи към Брезник. В тази минута длъжност на началника [на] щаба на корпуса, който се считал отговорен за корпуса и който е действувал с най-голяма солидарност с началника [на] Щаба на армията и които си са поставили за цел да изпитат и най-невъзможните средства, за да спасят положението, е било да дава заповеди почти неизпълними, а длъжност на изпълнителите е била да направят възможното, като всякога имат предвид, че в даден случай важното е да се спечели време. Каква полза от това, че един началник на отряда пристигне навреме на определеното място, но с половината си отряд, а другата пръска или доведе отряда до положение да не бъде способен за никакви действия? В такова положение се е оказал командирът на Струмский полк при пристигането си в Трекляно. Тука той се е уверил, че отрядът не съществува, че събраните му остатки не могат да се движат, че трябва да се вземат мер[к]и да се приберат останалите войници и пр. Не трябваше през нощта да тръгва в поход само [с] 300 души войни, за да изгуби и тях, а можеше да чака до съмване, да раздели войниците на две половини, да устрои ротите и с тези, които са си отпочинали, да тръгне напред, напр[имер] в 6–7 часа пред обед, а с другите към 13 часа през деня. В такъв случай той щеше да пристигне по-рано в Радомир, да съобщи за положението на отряда и щеше да получи разрешение да отпочине, защото обстоятелствата са позволявали това. Щеше ли някой да го обвинява, ако беше постъпил така. Можеше ли в този случай да има място за обвинявание в не буквалното изпълнение на приказанието. В никой случай.

Между това командирът на полка пристига в Трекляно, вижда отчаяното положение на отряда и прави разпореждание за движение към Радомир.

Като биле употребени всички усилия да се разбудят войниците и да се съберат и като се вижда, че това е трудно, даден е сигналът „Сбор“, по който войниците почнали един по един да пристигат на сборний пункт и то изнурени и изнемощели едва пристъпвали.

В 2 часа през нощта от втора дружина били събрани около 400 души, а първа дружина е имала само около 200 души. Към това време обаче пристигнала и четата на Георгиева и около 60 души конници от ескадрона на поручика Пенева.

Доброволците били пратени направо за Радомир с цел да пристигнат там по-скоро, но те се явили в Радомир на 5 ноември в 1 часа после пладне и то не

всички. Началникът на отряда останал в Трекляно, за да изпроводи обозите и останалите войници. Дружините и кавалеристите тръгват за Радомир. В Трекляно цялата нощ са пристигали войници по един и по двама и е било направено разпореждание да вървят след дружините, но те са били войници без крака. Една част от тези войници, като не намерили частите си в Трекляно, тръгнали за Кюстендил да търсят полка си, а други – от ближните села се разотишле по селата си. Войниците, които отишле в Кюстендил, влизат в състава на друг, новоформиран отряд и отново действуват против сърбите в Изворско.

При пътуването на отряда от Трекляно за Радомир изпитани са нови препятствия, нови неудобства, което окончателно изморило отряда. Разстоянието между Трекляно и Радомир е около 60 километра, но тука пътища горе-долу сносни почти че няма, освен пътеки стръмни и каменисти, по които движението в страни е невъзможно. Освен това, тези пътища отиват по долините на реките, които имат южно направление, а отрядът е трябвало да отиват на изток – почти без пътища. Трябвало е да се върви по пътеки, с множество спускове и възкачвания и то още нощно време.

При това движение е забележено доколко наший войник е покорен, доколко той [е] предаден на своите началници и доколко той разбира, че ако началникът е заповядал да се извърши нещо, макар и трудно и даже невъзможно да е. Началникът вижда, че войниците не са в състояние да вървят, но това му заповядано и той заповядва да се върви напред. Войникът, послушен на началника, употребява свръхчеловечески усилия и тръгва напред, той знае, че ако е заповядано, то е нужно да върви. Но силите изменяват: войникът прави 300–400 разкрача, колените се превиват, тялото трепери, главата тегне и войникът пада, като казва: „Тези пусти крака защо не държат сега“ и след като почине 10–15 минути, пак тръгва и се събаря от камък на камък, но все върви напред. Може ли повече да се иска от войник, който цели три денонощия не е склопил око, който не се е нахранил, който е изтощавал в това време всичките си нравствени и физически сили, който през всичкото време е виждал смъртта недалеч от себе си. Може ли после това да се каже нещо в укор на наший войник, може ли да се иска от него нещо повече. Не отказваме, имало е войници, които са гледали да се възползуват от случая и да отидат там, гдето не трябва, но те са малко, те са единици. Голямата, най-голямата част са войници такива, каквито са горните, които в минутата, когато виждат, че трябва да се върви, трябва да се действува, употребяват свръхчеловечески усилия, за да изпълнят заповедта на началника и проклинат краката си, че в тези минути не се покоряват – не щат да ходят. С такива войници българската войска ще се спечели място между най-храбрите войски.

После дълги лутания, дружините на съмвание пристигат във Враня, а към 10 часа пред обяд в Пещера, но дружините се разтягат, войниците отстават. Тука на войниците е дадено хляб, сирене и ракия, защото в продължение на 50 часа те не са яли нищо. В 8 часа вечерта дружините пристигат в Радомир. Тука в този ден е пристигнала четвърта дружина и една рота от трета дружина от Бдинский полк под командата на капитана Караиванова, а така също всичкото имущество от Струмский полк, което същата вечер е отправено за София.

Частите от Бдинский полк, остатките от първа и втора дружина, доброволците на Георгиева и остатките от ескадрона на пор[учик] Пенева служат за формирането на нов, Радомирский отряд, който на 6-ий ноември действува против Моравската дивизия и я отвлича този ден от Сливница. Действията на този отряд ще разгледаме на своето място.

Настъплението на Нишавската армия на четвъртий ноември

Както знаем, Нишавската сръбска армия на 4-ий ноември имаше следующата задача:

1) Дунавската дивизия да завземе Драгоман и да продължи настъплението си напред, за да си обезпечи дебуширането от дефилето и да състави левий фланг на армията.

2) Дринската дивизия, която вместо резервна, беше предупредила Шумадийската и беше влязла в първата линия, трябваше да продължи движението си напред и да се подравни с Дунавската дивизия, като се яви пред Сливницката позиция.

3) Шумадийската дивизия, която превзе Врабча, трябваше да помогне на Моравската дивизия да завладее Трън и да продължи движението си към Сливница, като стане вляво от Дринската дивизия и настъпи против левий фланг на Сливницката позиция.

4) Моравската дивизия с главните си сили да завладее Трън и по възможност да продължи настъплението си към Брезник, а Власинский отряд да продължи движението си напред, да заеме Равна шиба и да очисти края от българските войски.

5) Конната бригада – да отиде колкото е възможно [на]пред към София, като обходи Драгоманский проход.

За изпълнение на тези общи указания частите от Нишавската армия са действували и изпълнили следующето:

1) Дунавската дивизия. Дунавската дивизия, както вече знаем, на 3-ий ноември вечерта занощува пред българската Драгоманска позиция, без да знае, че българските войски са отстъпили, и с пълна увереност, че на следующий ден ще ѝ предстои отново да се бори за обладанието на дефилето.

На четвъртий ноември сутринта колоните на Дунавската дивизия е трябвало да продължат настъплението си. За тази цел началникът на лявата колона, която атакува десний фланг на Драгоманската позиция, като е разчитвал, че сутринта ще трябва да се води бой, съветвал се с командира на 2-ий батальон и било изказано мнение и се дошло до съгласие, че по-добре ще е, ако българската позиция бъде атакувана нощем и то после 2 часа през нощта. Обаче никакво специално разпореждание за тази цел не последвало. Само в 4 часа през нощта е била получена заповед, щото 2-ий батальон от IX полк да тръгне към Петровски кръст, а по-късно подобна заповед е пратена и до командира на I-ий батальон от този полк да се направлява към Чепан. III-ий батальон с батареята е трябвало да останат на мястото си до второ разпореждание. За ескадрона от дивизионната кавалерия не

се е знаяло где е (този ескадрон е занощувал пред входа в дефилето при Калотинските ханове под предлог да си кове конете).

За движението на главната (деснофланговата колона) не е направено никакво разпореждание.

Лявофланговата колона е изпълнила своето настъпление по следующий начин:

Вторий батальон от IX полк е тръгнал заедно с началника на колоната ровно в четири часа сутринта. На съмвание този батальон бил вече над Драгоман и заел самото село, гдето били взети няколко плен[е]ни опълченци и слабосилни войници.

Командирът на първий батальон от IX полк получил своевременно заповедта, понеже адютантът, който бил пратен, не намерил батальона, но в 7 часа сутринта, когато командирът на батальона забележил движение вдясно от себе си и тръгнал напред и взел направление на Чепан. Когато началникът на колоната дошел до Драгоман и се запознал с местността, заповядал на командира на II-ий батальон да настъпва напред по шосето така, че с три роти да заеме първата пред него висота от Три уши, а една рота да прати вдясно от шосето за связ с Дринската дивизия (тя е била твърде назад). В това време и първий батальон се направлява към Чепан и началникът на колоната заповядал, щото батальонът да заеме с една рота Чепан, а с три роти да отиде на Три уши при вторий батальон. III-ий батальон с батареята, който пристигнал по-късно, останал в резерв зад първите два батальона.

Ескадронът от дивизионната кавалерия, който излязъл от дефилето, бил пратен на аванпости и то един на десний фланг, а три взвода на левий – за да открие связ с Конната бригада.

Главната (деснофланговата) колона е пристигнала много по-късно. Заповед за движение напред тя е получила едва в 7 часа сутринта и тя е настъпвала твърде осторожно, понеже и тя не е знаяла, че Драгоманската позиция е напусната. Тази колона се е спуснала през Драгоил и се е разположила на бивак между Драгоил и Три уши. Към 2 часа после обяд IX-ий полк като авангард е стоял вече на Три уши, но по-нататъшното движение на дивизията е било преустановено по заповед от Щаба на армията с цел да се дочака Дринската* дивизия, която излизала от долината на р. Лукавица, и да се произведе рекогносцировка на главната българска позиция.

Частите на дивизията в този ден са останали разположени така: IX полк на аванпости, VII полк зад него, а XV полк с артилерията на бивак. Подробното разположение на дивизията е следующето:

IX полк на Три уши и то: средний връх е зает от първий батальон, от който една рота се разположила вдясно към шосето за связ с Дринската дивизия. Задната вершина заел вторий батальон, който имал една рота на Петровски кръст, а зад него се разположил 3-ий батальон с батареята. VII-ий полк разположил два батальона на бивак зад IX полк, а един батальон пратил на Чепан, а XV полк се разположил между шосето и колибите. Артилерията се разположила между шосето и Ярловци.

При това напредване на Дунавската дивизия тя не е срещнала никакво съ-

---

* Първоначално е било изписано „Шумадийската“, но е коригирано.

противление от българска страна. Нито Петровски кръст, ни Три уши са били заети; даже Маловската долина между Три уши и Чепан е била оставена без наблюдение. Сам ескадронът от 3-ий кон[ен] (жанд[армерийски]) полк на пор[учик] Славейкова е бил сутринта на аванпости, но при настъплението на дивизията е отстъпил с ескадрона и е останал на аванпости при рекичката, която протича пред Сливницката позиция.

Предний и твърде важний пункт Три уши, който има не само важно тактическо значение за Сливницката позиция, но който има и важно стратегическо значение, който опорний пункт на десний фланг на позицията е бил завладян без всякакво съпротивление, благодарение на погрешното отстъпление на Драгоманский отряд право на Сливницката позиция.

Трябва да забележим, че този важен пункт е бил съвършено игнориран на четвъртий ноември, при всичко, че командирът на корпуса е бил на Сливница и е могъл своевременно да поправи грешката, сторена от Драгоманский отряд при отстъплението му. По-късно, вечерта на четвъртий ноември, са били предлагани мер[к]и за заемание на Три уши, но те не са били приведени в изпълнение затова, че те са били твърде своеобразни и рисковани, както ще видим на свое място.

2) Дринската дивизия, както знаем, на 3-ий ноември нощува в долината на Лукавица и на 4 ноември безпрепятствено продължава настъплението си на линията Драготинци – Габер, като няколко се е отклонила вдясно и е образувала едно проходно пространство от 5–6 километра между нея и Дунавската дивизия. Това отклонение е произлязло вследствие закъсняването на Шумадийската дивизия, а пък и в този случай е преодолявало желанието да се заеме едно по-голямо пространство (по-голям фронт) с цел да се явят сръбски войски и пред левий фланг на българската позиция. На 4 ноември вечерта дивизията нощува събрана при селото Драготинци. Само един батальон е бил напред на Чеканецките висоти на аванпости, а кавалерията открила вдясно связ с Шумадийската дивизия. Связ непосредствена с Дунавската дивизия не е била открита.

Против движението на тази дивизия не е имало никакво противодействие. В това направление е бил ескадронът от II конен полк на поручика Костова, но и той отстъпил на Баалин и даже зад него на висотите.

3) Шумадийската дивизия, както знаем, на 4-ий ноември сутринта прави разпореждания да почне преследванията си и да помогне на Моравската дивизия. XII-ий полк завързва престрелка, която трае цял час, а X полк [е] пратен към Филиповци. В това време от Щаба на армията се получава заповед със следующето съдържание: „Понеже утре се очаква значителен бой на Сливница, то оставете там един полк, а с останалите части на дивизията вървете така, щото да дойдете на дясното крило на Дринската дивизия, която настъпва по долината на Лукавица“.

Трябва да забележим, че началникът на дивизията е донесъл на 3-ий ноември вечерта в Щаба на армията, че на Врабча той е пленил един български полк и няколко топа.

Вследствие на горната заповед дадено е разпореждание, щото X-ий полк, наместо да отива към Филиповци, да се върне във Врабча, да се присъедини към

другите части и заедно с тях да отива към Сливница, а останалите части, които са били на Врабча, да се готвят за поход. Тази заповед е пратена към 8 1/2 часа сутринта, а към 9 часа сутринта се прекратила и стрелбата на Плоча, но в това време се зачули топовни гърмежи откъм Трън.

За помощ на Моравската дивизия е оставен XII полк с една батарея, а останалите от дивизията части са събрани за поход едва към 11 часа сутринта, но тръгнали едва към 1 часа после обяд.

Дивизията се е движила по следующий начин: в главата на колоната е била пратена кавалерията, а след нея XI-ий полк, три батареи, саперната и санитарната рота са съставлявали първий ешелон; във вторий ешелон е бил X-ий полк и обозът. XII-ий полк късно през деня узнал за заемането на Трън от Моравската дивизия, снел се от позицията си на Плоча, тръгнал след дивизията, но занощувал на Врабча.

Вечерта в този ден Шумадийската дивизия достига и се разполага за нощуване в следующите пунктове: авангардът (кавалерията и XI полк) в Неделище, един ескадрон в Чеканец; X полк нощува в Круша, а XII полк във Врабча. По такъв начин дивизията се разтегнала на едно протяжение от 12 километра.

4) Моравската дивизия, както знаем, в този ден към 10 часа сутринта, след една престрелка с две изгубени роти, след разбиването и пленяването им, към 10 часа сутринта се събира в Трън, отгдето два батальона от II полк с една горска батарея са били пратени по долината на р. Глоговица за преследване на отстъпивший Тръньский отряд, а на другите части е било дадено почивка до 2 часа после обяд. По долината на р. Секирица е бил пратен ескадронът от дивизионната кавалерия.

В 3 часа после обяд дивизията продължава настъплението си в следующий порядък: 1 и 2 батальони от XIV полк, заедно с двете полеви батареи и 3-ий батальон от вторий полк и др. дребни части настъпили по Тръньско-Брезничкий път към Филиповци, где[то] пристигнали към 5 часа вечерта, гдето и нощували.

Това са действията на Моравската дивизия в този ден. След отстъплението на Тръньский отряд тя е изгубила связ с отстъпивший противник.

Власинский отряд, който е част от тази дивизия, в този ден действува по следующий начин:

После боя на Цветков гроб и отстъплението на Изворский отряд, Власинский отряд, според както му е било заповядано, заема позиция на Равна шиба с цел да обезпечи десний фланг на главните сили на Моравската дивизия. През целий ден на четвъртий ноември началникът на отряда не приема никакви мер[к]и за преследване [на] отстъпивший Изворский отряд, а се грижил за заемание на Равна шиба и за обезпечване [на] самата граница около Власина от едно настъпление откъм Кюстендил. Отрядът в този ден е разположен така: 1 и 2 батальони от I дейст[ващ] полк на позиция при Равна шиба. В резерв на тези части са назначени 2 роти от II позив, третий батальон от I действ[ащ] полк и горската батарея. Освен това и позицията при Власина (Букова глава) и митницата е била заета със следующите части: четвърта рота от 1 бат[альон] и 3 взвода от вторий позив, а на Панчин гроб са стояли 2 роти от 1-ий батальон на вторий позив. Подобно разпо-

ложение и бездействие на Власинский отряд е предизвикано от някакъв слух, че войводата дядо Илья, когото сърбите познават, събрал доброволци и имал намерение да навлезе към Враня. Но всички тези разпореждания от страна на началника на Власинский отряд били направени понеже в същий ден той получил заповед от началника на дивизията да събере първий действ[ащ] полк и батареята, а в краен случай само 2 батальона от този полк заедно с батареята и да замине за Трън и да състави там гарнизон. Началникът на дивизията, като е давал тази заповед на началника на Власинский отряд, указал му е, че после успехите на отряди[те] в тези места, нови действия няма да има и че няма никаква опасност от нови действия в този край. При все това, началникът на дивизията е искал от Главната квартира да се изпрати във Власина още един батальон от вторий позив, за да се обезпечи този край. На следующий ден I-ий полк от I позив и горската батарея са били в Трън, а на Власина е оставен само 1 полк от вторий позив. Така се свършват към 5-ий ноември действията на крайний десний фланг на Нишавската армия.

Действия (настъпление) на Конната бригада към Сливница

На 3-ий срещу четвъртий ноември Конната бригада нощува на линията: Мъзгош, Разбоище, Букоровци. През същата нощ командирът на бригадата е получил следующата заповед: „Дунавската дивизия, вследствие на настъпившата тъмнина, не е могла да превземе Драгоманската позиция. Утре тя ще продължи настъплението си до излизането от дефилето. Ви[е] трябва да отивате колкото е възможно напред към София, без да се спирате пред всяка позиция, а да я обхождате. За направлението, което ще дадете на бригадата, да съобщите на върховната команда“.

Вследствие на тази заповед командирът на бригадата се решил да се отклони от направлението на Софий[ско]-Ломский път и решил да свърне вдясно и през Извор и Драгоман да отиде към Малово. Но предвид на това, че командирът на бригадата е уверен, че Смиловский отряд заема позиция у Годеч, считал, че бригадата ще извърши флангово движение и за прикривание [на] това движение заповядал, щото I-ий ескадрон от I конен полк и една рота от XIX гвард[ейски] батальон да заемат позиция към Годеч, за да прикрият движението на бригадата, а останалите части да тръгнат в даденото направление. В авангард е бил назначен II конен полк и трите роти от гвардейский батальон, а батареята и I конен полк са съставили главните сили на бригадата.

Това движение, макар и да не е било никак задържано от неприятеля, ставало е твърде бавно вследствие на пресечената местност, по която не навсякъде е могла да преминава батареята, за което е ставало нужда да се поправят пътища и да се назначават войници за извличание на батареята.

Едва в сумрак авангардът достига в Малово и се стараел да се ориентира по отношение към противника и разположението на Дунавската дивизия. Направено е нареждание да се постави аванпости и да се влезе в связ с Дунавската дивизия. Било е вече тъмно, когато са пристигнали главните сили на дивизията у Малово, за изключение на боковой авангард, който закъснял.

Разположението на бригадата тази вечер е следующето:

I-ий ескадрон от 2-ий конен полк – в аванпости и секрети по двете страни на пътя, който води към Бездън – Сливница.

IV ескадрон от I полк да заеме празнината между висотата Мека цревь, на която е стояла една рота от Дунавската дивизия и първий ескадрон, и да държи связ между тези части.

Пехотата е била разположена североизточно от Малово, на платото, а батареята пред това село.

След кратко време командирът на IV ескадрон от I-ий полк доноси, че е влязъл във връзка с Дунавската дивизия. Така е заноштувала Конната бригада.

Заеманието на Малово е станало съвършено безпрепятствено, защото там не е имало никакви български войски и за заеманието на селото в Сливница не е било известно, като пак са били приети какви-годе мерки за пазение откъм тази страна и по такъв начин десний фланг на Сливницката позиция се е оказал вече обхванат. Движението на Конната бригада в тил на Сливницката позиция е могло на следующий ден да стане почти безпрепятствено, ако случайно, както ще видим по-долу, не са били взети мер[к]и за заеманието [на] висотата Леща.

В Малово, както знаем, на 4 ноември сутринта е пристигнал Смиловский отряд, който и се разположил на бивак при това село. От дружината от Плевенский полк са били поставени наблюдателни постове по Чепан. Сутринта рано обаче началникът на Смиловский отряд получил заповед (неизвестно от кого) да изпрати дружината от Плевенский полк на Сливница и за това трета дружина от Софийский полк сменила ротите от Плевенската дружина на Чепан и дружината (Плевен[ски] полк) се отправила за Сливница. Към 10 часа сутринта капитан Бахчеванов получи приказание (не е известно от кого), в което е бил[о] казано, че ако неприятелят (който вече преминал Драгоманското дефиле) се направлява към десний фланг на Сливницката позиция, то и той* да отстъпи към Сливница.

От Чепан е било забележено, така също, че Конната бригада, която беше заноштувала при Разбоище, около 11 часа през нощта почнала да се спуска към селата Извор и Прекръсте към Драгоман. Така също е било забележено около 12 часа, че неприятелски войски се направлявали и заели Чевче камък (Три уши), а около 3 1/2 часа неприятелски войски се забележвали и на Мека цревь. Капитан Бахчеванов, като се е боял, че с това движение неприятелят, като обходи дружината му, може да затрудни отстъплението ѝ на Сливница, отстъпил от Чепан към Малово, като оставил на Чепан няколко кавалерийски поста, и се направил с дружината и останалата част на ескадрона за Сливница, гдето и пристигнал в 9 1/2 часа вечерта.

По такъв начин частите от Смиловский отряд една по една са били притеглювани към Сливница и последната дружина при отстъплението си наместо да заеме Леща, ако не е било възможно, да заеме Мека цревь, отстъпва право в селото Сливница и завлича със себе си и ескадрона, който трябваше да остане в Малово и да разведва Маловската долина.

---

* Следващият текст „с дружината си и ескадрона“ е задраскан.

Командирът на дружината капитан Бахчеванов указва в своята реляция, че е получил заповед да отстъпи в Сливница, но той нито казва от кого е била заповедта и какво е точното ѝ съдържание, за да може да се провери дали именно в самото село Сливница е трябвало да отстъпи или же негде на Сливницката позиция. Подобна заповед ние не можахме да срещнем в архивите, а по казването на началника на позицията такава заповед…*

По такъв начин Маловската долина е била оставена съвършено свободна за движението на Конната бригада, с което за следующий ден завладяването [на] десний фланг на Сливницката позиция от Дунавската дивизия съвместно с Конната бригада е било работа…** ако случайностите и тука не са били помогнали, за да се отбие едно подобно покушение на Конната бригада и Дунавската дивизия.

Действия на Ржанский и Комщицкий отряди на 4 ноември

На 3-ий ноември вечерта поручик Зафиров отстъпва право в Гинци не затова, че е бил принуден от действующий против него Ржанский отряд, а затова, че Смиловский отряд отстъпил в Годеч, вследствие на което поручик Зафиров е считал, че неприятелят, който действува против Смиловский отряд, ще го обходи. Опасност обаче и нужда в подобно отстъпление не е имало, защото поручик Зафиров още нито един път не е изпитал силите си на своя отряд в една среща с противника. Той знае само да отстъпва и всякога намерва оправдателни мотиви и ако на 3 ноември не му е било заповядано да се върне в Бучино и да не смее повече да отстъпва, поручик Зафиров можеше на следующий ден да намери оправдателни мотиви, за да отстъпи на Петрохан или в Берковица. За да не се случи подобно нещо, поручику Зафирову е указано да слезе в Бучино, да действува към Годеч и Шума и само в случай на крайна нужда да отстъпва по направление към София. Неоправданото отстъпление на поручика Зафирова към Гинци дало възможност на Ржанский отряд да тръгне напред и да заеме Комщица и до известна степен да обезпечи крайний левий фланг на Нишавската армия. Със заеманието [на] линията Станянци – Комщица Ржанский отряд се явява на смяна на Конната бригада в долината на Туден и дава възможност на Конната бригада да отиде към Малово (което движение обаче е неправилно) и по такъв начин да обезпечва непосредствено и фланга на Дунавската дивизия. На четвъртий ноември Ржанский отряд на майора Милошича пратил на 4 ноември сутринта две роти към Станяне, а другите две роти останали в Комщица. Ротите от Станяне е трябвало да наблюдават за неприятеля откъм Разбоище и Мургаш. Поручик Зафиров в този ден заел позиция при селото Годеч, като оставил една застава против селото Губеш, срещу Комщица. Две чети обаче поручик Зафиров оставил в Гинци и по такъв начин той пръснал и без това слабий си отряд.

Понеже на 4-ий ноември в Щаба на армията е било известно, че капит[ан] Бахчеванов е отстъпил за Сливница и че пътят за София – Лом може да бъде

* Многоточието е на автора на ръкописа.

** Продължението на изречението не е ясно, поради скъсана част от листа.

лесно зает и че неприятелят може лесно да се спусне на Беледие хан, още повече, че поручик Зафиров отстъпил в Гинци, то началникът [на] Щаба на армията взел мер[к]и да се усили Комщицкий отряд и да му се даде един по-енергичен и подобър началник, за да може този отряд да прикрие пътя Лом – София, а главното на първо време да задържи неприятеля, който би настъпвал от Годеч и Шума към Беледие хан. Но за да се усили този отряд, не е имало с какво, освен една запасна рота и тя без офицер. Повикан е бил от началника [на] Щаба на армията капит[ан] Паница, председател на Воений съд, и е бил назначен за началник на Комщицкий партизанский отряд наместо поручика Зафирова и му е била възложена задачата да събере пръснатите от пор[учика] Зафирова части от отряда, да го усили с една запасна рота, която да отведе със себе си и да действува партизански, като на първо време се грижи да обезпечи пътя Лом – София, да разузнае силите на противника и да действува според обстоятелствата.

Още вечерта капитан Паница събрал 18 души доброволци македонци, взел запасната рота от Софийский полк под командата на фелдфебела Дятчина и тръгнал за Бучино. От следующий ден капитан Паница поел управлението на отряда и почва твърде удачни и полезни действия против Ржанский отряд.

С действията на Комщицкий отряд ще се запознаем на свое място.

Така се свършват действията на Ржанский и Комщицкий отряди до 5-ий ноември.

Общи разпореждания на българите през 4-ий ноември

По съсредоточаването на войските са направени следующите разпореждания:

1) Четвърта дружина от Струмский полк, която на 2 ноември е тръгнала от Четирци, на 3-ий ноември през нощта срещу четвъртий ноември е пристигнала в Сливница и е била пратена на десний фланг на Сливницката позиция.

2) Трета дружина от Бдинский полк в триротен състав тръгнала на 2 ноември после обяд, на 4-ий ноември е пристигнала в Сливница.

3) Запасната дружина от Струмский полк, тръгнала на 3-ий ноември после обяд от Кюстендил, пристигнала на 4 ноември към 6 часа вечерта в Брезник, като е преминала 70 километра път и същата вечер, заедно с частите от Трънский отряд, още вечерта е тръгнала за Сливница, гдето е пристигнала сутринта на 5 ноември.

4) Трифунтовата горска батарея, която отстъпи от Врабча на 3-ий ноември, на 4 ноември по пладне е била в Сливница.

5) Трънский и Врабчанский отряди на 4 ноември вечерта се събират в Брезник и през нощта пътуват за Сливница, гдето и пристигат на 5 ноември сутринта.

5)* 2 дружини от Софийский полк и една дружина от румелийска на капитана Николаева нощуват в Нови хан, на 53 километра от Сливница. В София пристигат и два ескадрона от II к[онен] полк и Конвоя.

6) В Ихтиман нощуват 2 румелийски дружини, батарея от 1 артилер[ийски] полк (капитан Тантилова).

* Авторът е повторил цифрата 5.

Тези са общите разпореждания, които са направени за съсредоточаването на войските на Сливницката позиция. Що се касае до събирането на Трънский отряд в Брезник и отправлението му в Сливница, то разпорежданията от страна на началника [на] щаба на корпуса и армията не са значителни и ръководящи, защото на четвъртий ноември едва до обяд се има сношение между Брезник и София. Събирането на Трънский отряд в Брезник и отправлението му в Сливница се дължи на помощника на началника на корпусний щаб капит[ан] Мечконев и деятелността на командира на Бдинский полк капитан Маринов. Командирът на корпуса още на 3-ий ноември вечерта се е отправил заедно с ротмистъра Бендерева за Сливница, гдето е пристигнал сутринта, следователно, в събирането на Трънский отряд в Брезник и отправлението им в Сливница командирът на корпуса не е взел никакво участие и не е давал никакви указания. С пристигането си на Сливница на 4 ноември сутринта командирът на корпуса е имал възможност да узнае разположението на частите на позицията и да направи някои разпореждания за по-правилното разположение, за заемането на Три уши и за охраната на десний фланг, но в това отношение той нищо не е предприемал.

На 4 ноември после пладне Главнокомандующий, придружен от флигел-адютанта капитан Винарова, началника [на] щаба на корпуса и началника на артилерията капитан Панов, заминава за Сливница, а началникът [на] Щаба на армията остава в София, за да ръководи съсредоточението на войските и да организира отбраната на столицата в случай, че корпусът би бил принуден да отстъпи от Сливница. Около 4 часа после обяд Главнокомандующий пристига на Сливницката позиция при батареята на капитана Иванова (центъра на позицията). Тука Главнокомандующий е бил дочакан от командира на корпуса, който с няколко общи фрази е отрапортувал за благополучието на корпуса, като не е пропуснал да спомене нещо и за синовете на Крума и Асеня, а когато Главнокомандующий е поискал да се запознае с разположението на войските на позицията, отстъплението от Драгоман, отстъплението от Трън и Врабча, то командирът на корпуса силно се е затруднявал да даде положителни отговори, особено за отстъплението на Трънский отряд, за който отряд командирът на [корпуса] не е знаел нито дали е отстъпил, нито где се намира. Когато Главнокомандующий е поискал да се запознае със сведенията, които се имат за настъпающий към Сливница противник, [е] отговорено, че в еди-кои си места било забележено движение [на] войски, а главното, че нашите аванпости стоят пред позицията, че по Маловската долина неприятелят прави обход. Когато Главнокомандующий е запитал какви войски се виждат на Три уши и Мека чрев, преспокойно е отговорено, че това са сръбски войски. Още тука Главнокомандующий е казал, че оставянието [на] тези важни висоти да ги заемат сърбите е твърде лошо и че десний фланг на позицията, вследствие заеманието на тези висоти, е в опасност. При този случай ротмистър Бендерев е изказал мнение, че войските, които са на Три уши, трябва да бъдат авангард на някоя колона, която настъпва откъм Драгоман, и е искал да му се даде една дружина, с която да атакува нощем тези висоти и да ги заеме. Това предложение отначало се е показало доста съблазнително, но

после е изоставено като предприятие твърде опасно и рисковано, както това ще видим по-долу.

След като Главнокомандующий се запознал доколкото е било възможно подробно с положението, върнал се е с началника на артилерията в Сливница, гдето и се установил, като е поръчано на командира на корпуса да събере началниците на частите, за да обмислят и организират отбраната на позицията за следующий ден и заповядал за взетото решение да му се доложи, преди да се направят съответствующите разпореждания.

Тука му е мястото да упоменем, че командирът на корпуса се е отнасял твърде безучастно към всичко това, което се вършило, той не е могъл да усвои положението и да си даде отчет за това, което се прави, следователно, не е могъл да се постави като главен началник и да поеме в свои ръце ръководението на бъдещите действия. Присъствието на Главнокомандующий на Сливница като че ли му е давало право (така той е мислил) да се откаже от всяка инициатива и да чака само заповеди отгоре. Доколко командирът на корпуса се отнасял безучастно към своите прави обязаности, доколко той е искал да се избави от всяка отговорност, свидетелствува следующий факт: на четвъртий ноември командирът на корпуса пристига на Сливницката позиция, капитан Блъсков, който е бил началник на позицията, се явява на командира на корпуса, долага му за положението на частите на позицията, за добитите за противника сведения и за направените разпореждания и му казва, че [с] неговото пристигание, той чака неговите заповеди. На това командирът на корпуса отговаря: „Ви[е] се разпореждате както знаете и според каквито заповеди сте получили; тука аз съм гост!“. Това показва как командирът на корпуса е гледал на своето назначение и доколко е разбирал какво трябва да се върши.

Когато Главнокомандующий отпътувал от позицията за Сливница, вече почнало да се стъмнява, а командирът на корпуса е трябвало да събере командирите на частите и да обмисли за отбраната на позицията за следующий ден.

На позицията всички части са били разположени на бивак. Нигде не е имало какво-годе закрито помещение, гдето да може да се запали свещ – такива и не е имало – за да се направи някое писмено разпореждание. След дълги лутания на центъра на позицията, в една малка корийка е намерена една овчарска колиба, вратата на която са били затрупани с камъни. Пратен е конник да отиде в Сливница да изиска от кмета някаква постилка и свещи, а в това време е отворена врата[та] на колибата, която е била пълна с тор и е накладен огън. В тази колиба се е установил щабът на корпуса, а зад колибата са били привързани конете, без храна и под открито небе. Тази колиба обаче е била едно добро убежище.

Като говорим за щаба на корпуса, не трябва да мислим, че той е щаб, какъвто обикновено имат добре уредените корпуси. Щабът на Западний корпус се състои от командира на корпуса и началника на щаба и два коня. Никакви адютанти, никакви ординарци, никакви писари няма. Единственият офицер, който на първо време се намира в разпореждание на щаба на корпуса, е саперний поручик Матеев, дошъл от Врабча, а по-късно, на 5 ноември, и помощникът на началника на корпусний щаб. Канцеларията на корпусний щаб се е носила в джеба и се е

състояла от една карта, книжка за приказания и донесения и един-два карандаша. Трима-четирима конни жандарми са се намирали за ординарческата служба. Това е щабът на Западний корпус.

Когато вече щабът на корпуса успял да се установи в горната колиба, там се събрали и следующите офицери, за да обмислят за отбраната на позицията на следующий ден: капитан Блъсков, командир на Дунавский полк и началник на позицията от 3-ий ноември; капитан Савов, бил е пратен на 3 ноември да помага на началника на позицията; ротмистър Бендерев, другар [на] военний министър, пратен на 3-ий ноември в Брезник, за да помага на командира на корпуса по отстъплението на Трънский отряд и съсредоточаването на части в Брезник и отправлението им към Сливница, а после заедно с командира на корпуса пристигнал на Сливница; капитан Петров, командир на 4 Плевенский полк; капитан Диков, командир на 7-ий Преславский полк. Тука началникът [на] щаба на корпуса е изложил общето положение на корпуса, доколкото то му е било известно, и е изказал, че Сливницката позиция трябва непременно да се държи, защото в противен случай войските от Южна България не ще могат да пристигнат и че при едно отстъпление от Сливница преди пристигането на войските от Южна България, ще стане невъзможно, още повече, че фортификационните работи пред София са били още недостатъчни. След това началникът на позицията е изложил разположението на частите на позицията, после което [е] разискван въпросът за предложената от ротмистъра Бендерева нощна атака на Три уши. Тази атака е отхвърлена, като се е имало предвид недостъпността на местността, неизвестността за силата на противника, опасността в случай на неудача, а най-главното, пълната неопитност на нашите войски за действия нощно време, особено когато за подобна атака разпорежданията е трябва[ло] да се правят нощно време.

После това е бил подложен за разрешение въпросът: Какво трябва да се прави за утрешний ден в случай, че сърбите биха поискали да атакуват десний ни фланг или да го обхождат. После няколко разсъждения и мнения дошло се е до следующето решение*:

а) позицията да се отбранява пасивно и упорито, за да се задържи противникът пред нея до следующий ден, за да може да се дочакат подкрепленията, които наближаваха София. Следователно, задачата е била да се задържи позицията;

б) позицията е разделена за отбрана на три участъка: деснофлангови – от шосето Пирот – София вдясно до Малово; централен – централната висота на позицията и лявофлангово – от Алдомировци до Братушково;

Назначени са участъкови началници: на десний фланг – ротмистър Бендерев, на централний – капитан Блъсков, а на левофланговий на капитан Савов. Общото ръководство за отбрана взема командирът на корпуса, в разпореждането на когото остават резервите, доколкото ги е имало и тези, които е имало да пристигнат.

в) на началниците на левий фланг и центъра, които най-малко са били уг-

* Следва задраскан текст: „а) Позицията да се раздели на три участъка: деснофлангови, лявофлангови и централен“.

рожавани, е решено да действуват само със своите части, така щото да не става нужда да изискват подкрепления, понеже не е имало от где да се дадат;

г) на началника на десний фланг са били обещани две дружини и една батарея в помощ;

д) кавалерията, за изключение 3-ий ескадрон от II-ий конен полк, е била пратена на левий фланг, за да разведва към Брезник.

След това командирът на корпуса, заедно с началника на щаба са се явили при Главнокомандующий и му доложили за взетото решение, което е било одобрено от Главнокомандующий. Към 12 часа през нощта на началниците на фланговете е било съобщено, че Главнокомандующий е одобрил взетото решение и са отишли да правят съответствующите разпореждания.

Началниците на участъците са отишли по участъците си да правят разпореждания без всякакви искания, за изключение [на] ротмистъра Бендерева, който е търсил средства да се отклони от назначението, като е изисквал да се съберат всички части, които влизат в състава за отбраната на фланга, и да му се предадат, като това си искание е мотивирал с това, че той не е знаял где и как са разположени частите и пр., че войските, които му се дават, са били недостатъчно и др. подобни искания, които са били неизпълними. Въобще, при това назначение ротмистър Бендерев се е държал така, щото първото му искание и настоявание да му се даде една дружина, за да атакува сърбите на Три уши, е ставало твърде съмнително дали то не е било искано само затова, че ротмистър Бендерев е бил уверен, че подобно нещо няма да се допусне. Преди един-два часа ротмистър Бендерев се наемал да извърши много повече с една дружина, а когато за същата цел му дават пет дружини, той търси средства да се откаже от назначението, което му се дава.

От щаба на корпуса ротмистър Бендерев си е отишъл така, че било е възможно да се вярва, че той, като неназначен в разпорежданието на корпуса и като другар на министъра, е могъл и да се откаже от назначението, което му е дадено.

Тези са разпорежданията, които са направени по отбраната на Сливницката позиция на 5-ий ноември. Тука му е мястото да упоменем, че същата нощ е станало едно изменение в разположението на войските на десний фланг, което изменение е станало съвършено случайно, и това изменение именно и става причина да се захване боят на 5 ноември с Конната бригада. Ето как е станало това изменение:

Когато началникът на корпусний щаб се връщал от доклада си при Главнокомандующий, в хана, гдето се установил Главнокомандующий, случайно е бил забележен командирът на 3-ий ескадрон от II конний полк ротмистър Михайлов. На зададений му въпрос от началника [на] щаба – какво търси в Сливница, ротмистър Михайлов отговорил, че капитан Бахчеванов с дружината си и той с ескадрона си отстъпили от Мало Малово, дошли в селото Сливница и се разположили на бивак и че сърбите още при мръкване заели Малово. Това отстъпване е било новост за началника на корпусний щаб, който повикал капитана Бахчеванова и му заповядал немедленно да вдигне дружината и ескадрона и до съмване обезател-

но да заеме височината Леща, независимо от това дали тя [е] заета от сърбите или не, а ескадронът непременно да заеме Мало Малово. На капитана Бахчеванова е указано, че ако той до съмване не заеме височината Леща, то за произволното му отстъпване отговорността ще падне на него. Капитан Бахчеванов около 1 часа после полунощ е тръгнал с дружината си и ескадрона и успял като вече се съмнало да заеме височината Леща. Заемането на тази височина до известна степен е обезпечило десния фланг на позицията и е предизвикало стълкновение с Конната бригада, което отпосле се е развило в цяло сражение. Затова разместване е било съобщено ротмистъру Бендереву.

Отстъпване на Трънский отряд от Брезник за Сливница

Трънский отряд, както знаем, на 4-ий ноември към 6 часа вечерта постепенно пристигат частите от бивший Трънский отряд. Тука така също е пристигнала и запасната дружина от Струмский полк. По такъв начин в Трън са се събрали следующите части:

а) две дружини от Бдинский полк;

б) две дружини от Дунавский полк (едната с три, а другата с 2 роти);

в) една дружина от Плевенский полк с три роти;

г) една дружина от Струмский полк;

д) запасната дружина от Струмский полк;

е) две чети доброволци на капит[ан] Кавалова;

ж) два ескадрона от 3-ий конен полк (Топалова и Чавдарова).

Четвърта полева батарея без орудия.

Полевата батарея същата вечер е отправена в София, за да се превъоръжи.

Останалите части е трябвало още същата нощ да се отправят за Сливница.

Събирането и отправлението на тези части е било възложено на помощника на началника на корпусний щаб капитан Мечконев, който, както знаем, придружаваше командира на корпуса в Трън и Врабча.

В 4 часа после обяд на 4 ноември началникът [на] щаба на корпуса е телеграфирал капитану Мечконеву да изпроводи всички пристигнали в Брезник войски в Сливница, като остави една дружина в Брезник, за да дочака (прикрие) запасната дружина от Струмский полк, която в този ден пътува от Радомир за Брезник. С друга една телеграма капитану Мечконеву е заповядано да избере позиция около селото Ракита и на следующий ден да я заеме с една дружина и една батарея (Витвортската батарея, пратена от Сливница към Брезник). Това е било ариергардна позиция за случай, че Моравската дивизия би настъпвала от Брезник през Арзан или Кривий колник.

По тази заповед капитан Мечконев отправил всички войски от Брезник за София, за изключение [на] 3-та дружина от Струмский полк, която е оставена в Брезник, за да дочака запасната дружина от същий полк. Останалите войски е довел капитан Маринов.

Капитан Мечконев оставил 3-та дружина от Струмский полк в Брезник до 8

часа вечерта, когато пристигнала там запасната дружина от същий полк, която и останала да нощува там. Тогава 3-та дружина от Струм[ски] полк е била пратена към селото Ракита, за да се установи на избраната от поручика Матеева позиция, да я заеме и укрепи. Дружината стигнала през нощта още в Ракита, гдето се присъединила и Витвортската батарея. Първата грижа на командира на дружината е било да събере инструмент от селяните, за да може да пристъпи към укрепявание на позиция[та]. На съмвание една рота е била пратена и в аванпости, а останалите три заедно със селяните били отправени към позицията. В това време в Ракита е пристигнал и капитан Мечконев със запасната дружина от Струмский полк и дал заповед, щото и двете дружини да отидат към Сливница. Около 11 часа пред обяд и двете Струмски дружини, заедно с горската Витвортска батарея били при Алдомировци, гдето остават в разпореждането на началника на левий фланг капитан Савов.

Другите части пристигнали в Сливница към 7 часа сутринта. Пътуването на всички тези части е било твърде затруднително; вървели са по конски пътеки, времето е било студено и дъжделиво, а сутринта и снежно. Пристигналите части са били съвършено изнурени, още повече, че от 2 ноември сутринта те не са имали никакъв отдих, пито пък са могли да бъдат поне един път добре нахранени, а както ще видим, тям е предстояло още след пристиганието си в Сливница отново да водят бой.

Действия на 5 ноември

Предположения за действията на Нишавската армия на 5-ий ноември

На 3-ий ноември през нощта срещу 4 ноември началникът на Шумадийската дивизия, после удържаната победа при Врабча, като е донесъл за този успех в Главната квартира, съобщил е, че е пленил един български полк и няколко топа. Това невярно донесение до известна степен се е отразило на действията на Нишавската армия и то ето как:

На 4-ий ноември, когато вече Дунавската дивизия дошла в Драгоман и се направлявала към Три уши, Главнокомандующий Крал заедно със щаба си отпътувал по долината на р. Лукавица за Габер, гдето са били събрани началниците на дивизиите Дринска и Шумадийска. В Габер е бил разискван въпросът за атакуването на Сливницката позиция на 5 ноември. Против това решение е въстанал началникът на Шумадийската дивизия и е искал да се даде отдих на дивизията му, която била силно изнурена от маршовете и боя. Кралят по начало се е съгласил да се даде отдих и да се употреби 5 ноември за събирание [на] дивизиите пред Сливницката позиция. При този случай, ако вярваме на Вл[адан] Джорджевича, Кралят е казал, ако Шумадийската дивизия е пленила вече един полк, то българските полкове не са тъй много, така щото без вреда може да се даде отдих на войските. Ето какво значение е имало невярното донесение на началника на Шумадийската дивизия.

Наистина, разположението на Нишавската армия на 4-ий ноември е било такова, че даже и да е било решено да се атакува на 5-ий ноември Сливницката позиция, то това не било могло да стане с всичките три дивизии, а само с Дунавската и Дринската. Шумадийската же дивизия би могла да пристигне твърде късно и не би могла да приеме участие в боя. При все това, решението да се даде отдих на войските на 5 ноември и да се употреби този ден за съсредоточаването им е само по себе си погрешно, защото този изгубен ден е бил твърде необходим за българите, които очакваха своите подкрепления откъм Пловдив. Освен туй, това решение е било погрешно и затова, че ако българите бяха имали добра кавалерия, ако бяха следили за движението на сръбските войски и ако приблизително поне биха знаяли разположението на сръбските дивизии, то издаденото и до известна степен изолирано положение на Дунавската дивизия е било вече твърде рисковано и тази дивизия би могла да бъде отбита от Три уши и пътят ѝ за Драгоман би бил угрожаван, обстоятелство, което силно би затруднило по-нататъшните действия на Нишавската армия. Но това положение на дивизията не е било известно за българите и те на 5-ий ноември са разчитвали, че Сливницката позиция в този ден непременно ще бъде атакувана.

При все това на 5-ий ноември, против решенията и разчетите на сръбската Главна квартира, боят на Сливница е произошъл и в този бой са взели участие само Дунавската и Дринска дивизии и Конната бригада вследствие на това, че Дунавската дивизия и Конната бригада са излезли много напред и са угрожавали на десний фланг на Сливницката позиция, както това ще видим по-долу.

Вследствие на решението на сръбската Главна квартира да се даде отдих на войските, дивизиите от Нишавската армия, които са стояли против Сливница, е трябвало да изпълнят следующето:

Командирът на Конната бригада е трябвало да влезе в связ с Дунавската дивизия и да се споразумее [с] началника ѝ за съвкупни действия на следующий ден.

Началникът на Дунавската дивизия е предполагал на 5-ий ноември да произведе рекогносцировка на Сливницката позиция от Три уши и да си състави план за действията и с тази цел той заповядал, щото командирите на полковете от дивизията и командирът на Конната бригада да се съберат към 9 часа пред обяд на Три уши, за да се запознаят с местността, на която ще им предстои да действуват.

Дринската дивизия продължава сутринта на 5 ноември движението си и се заема линията Бреложница, Баалин.

Шумадийската дивизия е трябвало да продължи настъплението си вдясно от Дринската, като се направлява на левий фланг на Сливницката позиция. Тази дивизия е настъпвала по пътя Чеканец, Брусник, Пищане и Повалиръж. За тази цел е била дадена диспозиция, по която: авангардът с една батарея да отива в Повалиръж, гдето да стигне до вечерта. Главните сили настъпват по същий път. В 11 часа пред обяд авангардът достига до Чеканец и съобщава, че откъм Сливница се чуват топовни гърмежи, и продължава движението си. Пътят, по който е следвала дивизията, е бил твърде лош и недостъпен за движение на артилерията, вследствие на което движението е било твърде бавно и мъчително. Вследствие трудността за

движението в тази твърде гориста (планинистa) страна, Шумадийската дивизия закъсняла и вечерта в този ден тя е била разположена така:

Авангардът – XI полк в Повалиръж, авангардната батарея в Брусник; кавалерията в Повалиръж.

Главните сили: X полк в Пищане, а всички други части по пътя за Ялботина, обозът в Неделище. По такъв начин дивизията и в този ден не е била така съсредоточена, щото на следующий ден да вземе участие в боя заблаговременно. Ней е предстояло още движение напред и съсредоточавание, което е трябвало да се извърши на 6-ий ноември сутринта. С това си движение Шумадийската дивизия се оказала почти в тил на Дринската, която пък се отклонила вдясно и дошла до Бреложница, вследствие на което на 5 ноември сутринта между Дринската и Дунавска дивизии е имало едно пространство от 3–4 километра. При такова разпръснато положение на тези три дивизии на 5 ноември, Нишавската армия не е била в състояние да предприема атаката на Сливницката позиция даже и в такъв случай, ако даже дума за отдих на армията не би става[ло], и даже ако би било решено, щото в този ден непременно да се атакува Сливницката позиция.

Що се касае до Моравската дивизия, то тя в този ден не е била в положение да достигне до Сливница, защото, както знаем, тази дивизия на четвъртий ноември заношува между Трън и Брезник в селото Филиповци и то само с авангардните сили, защото началникът на Власинский отряд подполков[ник] Гайнович, макар и да е получил заповед да отиде с действующий полк и горската батарея в Трън, не е изпълнил това, а е чакал майора Вуковича с един батальон от II позив да му предаде Власинский отряд.

Главните же сили на Моравската дивизия са настъпвали към Брезник твърде осторожно, макар по получените донесения да е било известно, че никакви български войски там няма. Главните сили на Моравската дивизия са тръгнали от Филиповци в 7 часа сутринта. Към 11 часа пред обяд в Брезник пристигнал ескадронът от дивизионната кавалерия, а към 2 часа после обяд пристигнали и другите части.

В Брезник се узнало, че войските, които още на 4 ноември отстъпили от Трън и Врабча, стигнали в Брезник, а така също, че и от Кюстендил пристигнали части, но същата нощ заминали към Сливница.

Щом главните сили на дивизията се събрали в Брезник, пратен е бил III-ий батальон от II полк с една горска батарея, за да заеме височината Св. Никола над Брезник. Първий батальон от XIV полк бил пратен вляво от града, за да пази отряда откъм Сливница и София. Останалите части се разположили в града и около него.

Командирът на II полк, който с 2 батальона е настъпвал по долината на Глоговица, пристигнал в Брезник едва в 6 часа вечерта.

Началникът на дивизията, като заема Брезник, считал е, че неговата задача е свършена, донесъл за това в Главната квартира и молил да му се дадат указания за по-нататъшните действия. Това му донесение е било получено на 6-ий ноември сутринта. По такъв начин Моравската дивизия на 5 ноември не е могла да окаже ни-

какво съдействие в случай, че би било решено да се атакува Сливницката позиция.

Помощта на тази дивизия и за 6 ноември е била съмнителна, още повече, че в този ден I полк от Власинский отряд не е могъл да се присъедини, а дивизията би трябвало да остави части, които да пазят тила ѝ откъм Радомир.

Власинский отряд цял ден на 5-ий ноември е оставал на Равна шиба и Мелна и първий полк не е бил пратен нито в Трън, нито към Брезник, както е било заповядано от началника на дивизията.

Ржанский отряд на майора Милошича срещу 5 ноември е останал на заетите си места.*

Описание на Сливницката позиция

Сливницката позиция отстои на 32 километра от столицата София и на толкова почти километра от границата. Тази позиция се намира на 4 километра пред селото Сливница, на което село и носи името. Тази позиция лежи на главний път, който води от Ниш за София и Пловдив. Пред тази позиция се схождат пътищата, които водят от Цариброд по долината на Лукавица на Несла и Габер, а така също и пътят, който води от Трън през Врабча за Круша, Габер и Сливница. Освен тези пътища, които са достъпни за движение на кола, тука излиза още един път от Сливница на Чепърлинци, Драгоман. Паралелни пътища на позицията тука има малко и удобното движение на войски по тях е възможно само в полската част, между отрогите на Вискяр, Чепан и Драгоманските висоти. От Брезник и Радомир към Сливница водят няколко пътища, но те не са твърде удобни за движение. Най-удобний път от Брезник за Сливница се счита пътят, който води от Брезник през Кривий колник за Гълъбовци или Братушково. Пътят от Брезник за Братушково през Арзан и Ракита е само конский път и не допуща движение на кола. От Брезник и Радомир води един доста добър път през Мещица и Златуша зад Сливница и друг един път от Брезник – Расник за Гургулят и Гълъбовци, но последний не е удобен за движение на войски. Така щото откъм левий фланг на Сливницката позиция има само един път, който допуща свободно движение и той е пътят през Кривий колник за Гълъбовци.

На десний фланг пътищата са по-малко и, освен това, преминават по местност камениста, гдето движението е възможно само за пехота и твърде трудно за кавалерия; движението на полева артилерия е невъзможно. Такава е местността на десний фланг на Сливницката позиция, като почнем от Три уши, през височината Леща, Букова глава, почти до Беледие хан на шосето Лом – София. Но затова пък в подножието на тези висоти, т.е. между тях и ската на продължението на Чепан, като се почне от Драгоман и даже до Шерифов хан (на горното шосе), преминава път през Голямо и Мало Малово, Раяновци, Василевци и Цръклевци, който е доволно удобен за движение на всички родове орудия.

* Следва заглавието на параграф „Разположение на войските на Сливницката позиция и на сръбските войски пред началото“, което авторът е задраскал.

Перпендикулярни към този път има един път, който води от Малово за Сливница, като минава между височите Леща и Мека цреv; този път [е] удобен за движение на всички родове войска. Друг един път води от Василевци за Сливница, но той е път по-неудобен от горний; той е особено труден за движение на артилерията. От Малово и Раяновци, както и от Цръклевци, има пътища, които водят към Туден, Годеч и пр. Въобще пътищата, които пресичат продължението на Чепан на изток от Малово, се считат по-удобни за движение.

Зад фронта на позицията, като паралелен път, който минава, трябва да се счита пътят от Сливница за Алдомировци като най-удобен за движение на всички родове орудия. Още един такъв път минава през центъра на позицията и води за Алдомировци, но той е по-малко удобен за движение.

Сливницката позиция собствено се състои от височината Леща, която заключава десний фланг и се продължава по отделни височи вляво до шосето София – Пирот, което преминава през седловината. Вляво от шосето се намира конусообразната височина Козяк, която постепенно и вълнообразно се понижава към рекичката на запад и към селото Алдомировци на юг и се спуща доволно стръмно към Сливница. Тази височина образува центъра на позицията. Левий фланг на позицията съставлява линията между селата Алдомировци и Братушково, което се опира в подножието на височината Вишая, най-високата точка на тази линия след Кривий колник. Собствено, левий фланг на позицията трябва да съставлява сама височина[та] Вишая, от гдето фронтът може да бъде обърнат към Брезник, като се направлява към височината Войводина могила, но това е един нов фронт, който има значение само при отбраната на Сливницката позиция откъм юг, т.е. против неприятеля, който би настъпвал откъм Брезник.

Собствено, при избора на Сливницката позиция, внимание е било обърнато само на центъра. И понеже се е разчитвало, че тука може да бъде събран наймного 15 000 отряд, то естествено е било, че Сливницката позиция не е могла да се просне до естествените си флангове – от Леща до Вишая. Укрепен е бил само центърът, гдето са били въздигнати два редута на най-високите пунктове, три-четири батареи, един-два люнета, а останалото е било ложементи в няколко яруса. Вдясно от шосето са били построени няколко окопа и един-два люнета с твърде слаба профил, понеже местността не е допущала по-значителни профили по нямание [на] пръст и време. На височината Леща, десний фланг и важний пункт, не е било построено нищо. При селото Алдомировци и пред него над десний бряг на реката е бил построен един редут, наречен „Преславский“, който е бил зле приспособен към местността и на платото между селата Алдомировци и Братушково е бил построен още един редут, наречен „Разградский“, който съставлявал десний фланг на позицията. Височите над селото Братушково, наречени Градище, Мала и Голяма Вишая, са били оставени без внимание затова, че с тяхното занимание позицията би станала твърде голяма.

По такъв начин Сливницката позиция от Леща до Вишая и от там до Войводина могила на изток, като удовлетворява на много условия на една добра позиция, губи твърде много от своето значение, когато е нужно да се заеме с малко войски,

както е било през тази война. Самата позиция изисква разтягане на силите, до где се достигне до естествените и упорни пунктове [по] фланговете, а това прави слабите сили още по-слаби. Разбира се, че заеманието на Сливницката позиция може да бъде ограничено, но при условие, че ще има значителен и подвижен резерв, който би могъл във всяко време да помогне там, гдето е нужно. За един слаб отряд, какъвто е бил Западний корпус до 7-ий ноември, заеманието на цялата позиция от Леща до Вишая е било невъзможно, защото отрядът би се лишил и от най-близки[я] си резерв.

Но освен тези неудобства на Сливницката позиция, тя има още един недостатък и той е, че право срещу десний фланг на позицията се простира отделен хребет Три уши, който отива перпендикулярно на позицията почти до Драгоман. Този хребет е слабата страна на Сливницката позиция.

Този хребет [се] състои от четири една зад друга разположени висоти, които са твърде каменисти и трудно достъпни за действия и се постепенно понижават към Драгоман. Тези висоти имат доволно стръмни скатове на юг и север. Тези висоти могат да служат като предовой пункт на десний фланг на позицията, но удържанието им е твърде трудно по следующите причини:

а) Повърхността им е покрита само с камъне, гдето няма никаква растителност и [е] невъзможно набърже да се направят каквито и да са закрития. Защитниците на тези висоти твърде много биха страдали от артилерийский огън, действията на който биха се увеличили от самата почва. Артилерията не би могла да поддържи защитниците, понеже да се изкара артилерия полева е невъзможно. Поддръжката на защитниците е твърде трудна, понеже свободното движение по тази местност е почти невъзможно. Между това, склонът към противника е бил по-добър и е облекчавал атаката от страна на противника, а отстъплението на защитниците би било твърде и твърде трудно. Заеманието же на тези висоти от неприятеля е решавало участта на десний фланг на Сливницката позиция – неприятелят е могъл да я обхожди. Но Три уши имат и своята добра страна. Ако те бъдат заблаговременно приведени в отбранително положение, то свободното дебуширание от Драгоман би било твърде затруднително, а атакуването им би било съпряжено с грамадни жертви. В тази война Три уши, както знаем, не са били заети и това е станало не с разчет, а е грешка от страна на отстъпавший от Драгоман отряд. На тези висоти е било обърнато внимание както от началника [на] Щаба на армията, така и от страна на началника [на] щаба на корпуса, който е заповядал инженерному капитану Лалчеву да построи на Мека чрев едно самкнуто укрепление, но това не е било направено, защото не е било възможно да се направи в краткото време по нямание материал на мястото, при всичко, че при по-голямо желание, това е могло да бъде достигнато.

Центърът на позицията е доволно силен и има прекрасен обстрел почти във всички направления. Само северната половина от този централен участък е подостъпна, но тя е била обезпечена с фортификационни постройки.

Левий фланг на позицията, като считаме, че той се опира в селото Братушково, е твърде слаб. Заеманието на Вишая и Ковачева могила от противника би

заставило отбраняющий се да отстъпи. Но това, което е най-лошото, е, че неприятелят [е] могъл скрито да се доближи до левий фланг откъм Радуловци и да заеме позиция, командующа целий левий фланг. По такъв начин Сливницката позиция, като не е могла да бъде заета от Леща до Вишая, не е могла да удовлетвори на едно от най-важните условия – да отговаря на числеността на отряда. Но това обаче не трябва да служи за повод, че Сливницката позиция е погрешно избрана и че в този случай е могло да бъде избрана някоя друга позиция, било пред Сливница или зад нея. Сливницката позиция, като има важни тактически недостатъци, е имала и ще има важно стратегическо значение. Нужно е било според политическата обстановка да се прикрие столицата и в това отношение изборът на тази позиция е бил най-удачен. Наистина, пред Сливница има и други позиции, които с успех могат да бъдат отбранявани, но Сливницката има всички преимущества пред другите в тактическо отношение. Зад Сливница такива позиции няма, освен Софийската, която още не е била укрепена и която във всяко отношение е много по-слаба от Сливницката. Освен това, защитата на столицата пред нейните врата не всякога е възможно и удобно. Ето защо ще повторим, че Сливницката позиция, с всичките ѝ недостатъци, е била най-добрата, която според обстановката е могла да бъде избрана пред София.

Ако има някакви грешки, то те не са в избирането на позицията, а в нейното укрепяване и изучване, а така също в заеманието ѝ за отбрана. Причината на това е, че на Сливницката позиция не е имало един постоянен отговорен началник. Вината и в този случай е на обстановката, в която е била поставена българската войска.

Ако още в началото на октомврий е било решено да се събере Западний корпус на Сливницката позиция, то тя би станала непристъпна и Нишавската армия би била погребена пред тази позиция, защото при такива условия действията на Западний корпус щяха да бъдат съвършено други.

Но при всички най-неблагоприятни условия Сливницката позиция се покри със слава и Нишавската армия се разби о нея. Сливница е славна и ще остане такава в историята не затова, че пред нея са получени някои блестящи резултати, а за това, че на нея се задържа и отблъсна сръбската армия, която според обстановката може[ше] с церемониален марш да отиде в столицата, а от това нищо повече не можеше да се иска от българските войски. След Сливница вече може да има грешки, но грешки неважни. Този, който казва, че е могло да се направи повече от това, което е направено в тази война, разсъждава неоснователно, той не знае обстановката и решава въпросите на книга от кабинета си. В това ще имаме случай да се убедим.

Сливницката позиция с всичките си недостатъци представляваше най-сериозната преграда за настъпающата сръбска Нишавска армия. Пред такава преграда Нишавската армия трябва[ше] да изпита силите си; тя трябваше да атакува тази позиция; тя трябваше да се бори вече не с един-два батальона, както е било до пристигането ѝ пред Сливница, а вече с 20–25 батальона, които вече бяха имали случай да се запознаят със своя противник.

За атаката на тази позиция най-износно за сърбите се представляваше да действуват така: да взимат отбранително положение на левий си фланг и против центъра на Сливницката си позиция, а главний си удар да насочат против десний фланг, като най-слаб, още повече, че непосредствено против този фланг и даже в тил е могла да действува и Моравската дивизия. Но за едно подобно действие необходимо е било Нишавската армия да бъде съсредоточена и да поведе една решителна атака, която да извърши в един ден, а най-важното е, щото тази атака да се извърши на 5-ий, а най-късно на 6-ий ноември. По-късно от този ден шансите за успех са ставали вече равни и за двете страни.

На 5-ий ноември, както видяхме, Нишавската армия не е могла да бъде съсредоточена, следователно не е била в състояние да поведе една решителна атака. Нещо повече, в този ден Нишавската армия се е излагала на опасност да бъде бита по части. На 6 ноември армията е могла да бъде съсредоточена и е могла да предприеме една решителна атака, но без Моравската дивизия, следователно, при еднакви условия както за отбраняющий се, така и за атакующий.

Разположение на войските на 5 ноември сутринта пред началото на боя

На 5-ий ноември сутринта на Сливницката позиция българите разполагат със следующите части, които са били разположени на позицията:

а) Пехота:	
3-та дружина от 1 Софийский полк	1 дружина
4-та дружина от 2 Струмский полк	1 дружина
3-та дружина от 3 Бдинский полк – 3 р[оти]	1 дружина
2, 3 и 4-та дружини от 4 Плевенский полк	3 дружини
1 и 2 дружини от 5 Дунавский полк	2 дружини
1, 2, 3 и 4 дружини от 7 Преславски полк	4 дружини
Всичко дейст[ващи] дружини:	12 дружини
Запасни части:	
2 роти от Софийский полк	1/2 дружина
Опълчение Царибродско и Брезнишко – 4 чети	1 дружина
Доброволци – 2 чети	1/2 дружина
Всичко:	2 дружини
Части, пристигнали от Брезник пред началото на боя:	
3-та и запасната дружини от 2 Струмский полк	2 дружини
1 и 2 дружини от Бдинский полк	2 дружини
1-ва дружина от 4 Плевенский полк – 3 роти	1 дружина
3 и 4 дружини от Дунавский полк	2 дружини
2 чети доброволци	1/2 дружини
Всичко:	7 1/2 дружини
Всичко пехота:	21 1/2 дружини

Артилерия	
1, 2, 3 и 6 полеви батареи от 1 арт[илерийски] полк	32 орудия
3-фунтовата горска батарея	4 “
Витвортската горска батарея	4 “
Всичко:	40 “
Кавалерия	
3 и 4 ескадрони от II-ий конний полк	2 ескадрона
1 ескадрон от 3-ий жандарм[ски] конен полк	1 “
Всичко:	3 ескадрона
Освен това от Брезник са пристигнали	
2 ескадрона от Жандарм[ския] кон[ен] полк	2
Всичко кавалерия:	5 ескадрона

А всичко на Сливница на 5 ноември е имало: 21 1/2 пехотни дружини, 40 орудия и 5 ескадрона кавалерия или около 21 000 души.

В този ден сърбите под Сливница са могли при началото на боя да разполагат само с Дунавската и Дринска дивизии и Конната бригада, т.е. с 19 батальона пехота, 72 орудия артилерия, 2 саперни роти и 10 ескадрона, т.е. с около 20 000 души, т.е. сили, почти равни, а надвечер те са могли да имат превес от 9 батальона, още един полк артилерия, ескадрон кавалерия и рота пионери, т.е. с 10 000 души повече, но тези 10 000 души не са могли да приемат участие в боя. Следователно, на Сливницката позиция на 5-ий ноември и двата противника за боя са разполагали с еднакви почти сили. Отбраняющий се е имал това преимущество, че той стоял зад доволно силна и укрепена позиция, но той е разполагал с войски дотолкова изнурени, щото може да се счита, че те са били почти неспособни за бой. Атакующий не е имал това преимущество, че инициативата за действията е била в негови ръце и е разполагал със сили, сравнително много по-свежи и способни за действия.

Разположението на тези войски до началото на боя е следующето:

а) български войски.

3-та дружина от 1-ий Софийский полк и 3-ий ескадрон от II-ий конен полк под командата на дружинний командир капитан Бахчеванов, който с тези части на 4 ноември вечерта беше отстъпил право на Сливница, без да бъде това известно на началството, още същата нощ, както видяхме, е бил изпратен обратно назад от началника [на] щаба на корпуса със заповед да заеме височината Леща. Дружината и ескадронът са пътували дълго време и към 9 часа сутринта, вследствие на тъмната нощ и мъглявото време, са попаднали на височината, която е вдясно от Леща, като се гледа към Малово. Капитан Бахчеванов, като е огледал тази височина и е забележил, че тя е твърде обширна, за да я заеме с дружината си, повърнал е вляво и е заел самата височина Леща, която е срещу Голямо и Мало Малово. На горната първа височина е била оставена 10 рота, която и се разположила на аванпости. Останалите три роти са били разположени на височината Леща, а именно 11 рота на десний скат, а 9 и 12 роти в резерв на върха. В това положение дружината остава до 11 часа пред

обяд. Ескадронът на ротмистъра Михайлова е бил пратен напред да разведва.

Вляво от Леща, т.е. между височината Леща и центъра на позицията срещу височината Мека цревъ, е била разположена четвърта дружина от Струмский полк под командата на капит[ан] Ив[ан] Попова. Тази дружина, както знаем, на 2-ий ноември е тръгнала от селото Четирци (Кадин мост) за Радомир, Брезник и Сливница, гдето е пристигнала на 3-ий ноември в 11 часа, като е преминала около 80 километра път. На 4 ноември сутринта тази дружина, по заповед на началника на позицията капитана Блъскова, е била пратена за резерв на центъра на позицията, а в 12 часа през деня тази дружина, по заповед на командира на корпуса, е била пратена на десний фланг зад Мека цревъ в подкрепление на горската батарея на капитана Силяновский, която е била подкрепявана от една рота от Дунавский полк, както това ще видим по-долу. Вечерта дружината е пратила 2 роти в аванпости към Мало Малово, а именно 13 и 14 роти. В 3 часа през нощта командирът на дружината се явил в щаба на Западний корпус за приказание за следующий ден, понеже до това време той не е получил никакви заповеди за действията на следующий ден. От щаба на корпуса му е било дадено заповед да заеме височината N на плана и да се укрепи и му е било заповядано да притегли към дружината си и ротата, и опълченците на капит[ана] Букурещлиева. Нему е вменено в обязаност да прикрива и полубатареята от 6-та батарея от I-ий артилер[ийски] полк. По тази заповед командирът на дружината заемал определеното място и почнал да се укрепява, а на съмвание притеглил 13 и 14 роти на мястото, което е било отредено за дружината. В това разположение дружината остава до 9 часа сутринта.

Вдясно от II дружина на Струмский полк е била разположена трифунтовата батарея на капитана Силяновский с фронт към Мека цревъ, под прикритието на една рота от Дунавский полк, а зад батареята е стояла запасната рота от Софийский полк и опълчението, под командата на капитана Букурещлиева.

Вляво от дружината на капитана Попова е стояла първа дружина от Дунавский полк под командата [на] капитана Кутинчева, на която частите са достигали вляво от шосето. Между първа дружина от Дунавский полк и четвърта дружина от Струмский полк е била разположена полубатарея от 6-та батарея на 1-ий артилерийский полк.

Вляво от шосето е била разположена втора дружина от Дунавский полк под командата на капитана Кръстева. Още вляво от тази дружина са били разположени 3-та и 4-та дружини от Плевенский полк, доброволците на поручика Шиварова и опълчението на пор[учик] Матеева. Между втора дружина от Дунавский полк и дружините от Плевенский полк е била разположена другата полубатарея от 6-та батарея на I артилер[ийски] полк.

Втората батарея от I артилерийский полк е била разположена на издадений нос на центъра на позицията и вляво от Царибродското опълчение. Вляво от тази батарея е била разположена първа дружина от Преславский полк и е заемала позицията почти до селото Алдомировци. Тази дружина е заемала най-труднодостъпната част от центъра на позицията и затова тя е била разположена по-разпръснато.

На 4-ий ноември вечерта на центъра на позицията е стояла полубатареята от 6-та батарея. Но предвид на това, че левий фланг на позицията е бил почти без артилерия, то решено е, щото полубатареята от тази батарея да се даде в разпореждането на началника на левий фланг. Тази полубатарея е била разделена по взводно и един взвод се е разположил вдясно от селото Алдомировци, гдето е имало приготвени артилерийски окопи, а другий взвод е преминал селото и се разположил в Преславский редут.

На левий фланг на позицията са били разположени останалите дружини от Преславский полк, а им[енно] четвърта дружина е заела Преславский редут пред Алдомировци, самото село и люнета вдясно от Преславский редут. Третата же дружина е заела лявофланговий редут, наречен Разградский, а втора дружина е останала в резерв вляво от селото Алдомировци, близо до селото Братушково.

В общ резерв зад центъра и правий фланг, по-близо до правий фланг, са стояли следующите части:

1) Трета дружина от 3 Бдинский полк (3 роти);

2) Втора дружина от Плевенский полк;

3) Първа батарея от I-ий артилерийский полк и

4) Частите, които са се очаквали да пристигнат от Брезник.

Кавалерията е била разположена така:

3-ий ескадрон от II конен полк на десний фланг, пред дружината на капитана Бахчеванова.

4-ий ескадрон от II-ий конен полк с полуескадрон на левий фланг; другий полуескадрон е бил пръснат за носение [на] ординарческа служба. Тука е бил разположен и ескадронът на поручика Славейкова от 3-ий конний жандармский полк.

Разположението обаче на позицията, особено на десний и левий флангове, се е изменило още сутринта. Така, на десний фланг е направено следующето изменение: взета е от общий резерв втора дружина от Плевенский полк и първата батарея и са разположени на височината Градище на Сливница с цел да се прикрие отстъплението на десний фланг, ако такова би се случило до пристигането на частите от Брезник; но догдето тези части са заели горната позиция, частите от Брезник са пристигнали в Сливница и са били отправени по шосето към десний фланг на позицията и са се разположили при трета дружина от Бдинский полк – а именно: първа дружина от Бдинский полк зад полубатареята от 6-та батарея, вдясно от шосето. Тука е била разположена и втората дружина от същий полк, както и първа дружина от Плевенский полк. Зад десний фланг са били притеглени и 3 и 4 дружини от Дунавский полк. По такъв начин за борба на десний фланг отначало са били разположени само три дружини и 2 са стояли в резерв, от които едната е пратена на Градище, а по-късно като резерв на този фланг са се събрали вече 6 дружини, които обаче са били малко способни за бой, понеже от 2-ий ноември те не са имали никаква почивка в продължение на цели 80–90 часа и през всичкото това време са правили форсировани маршове, водили са бой и са отстъпили на Сливница от Брезник.

На левий фланг промяна в разположението е станало по следующий начин:

При Алдомировци са пристигнали 3-та дружина и запасната дружина от Струмский полк* и жандармските ескадрони на поручиците Топалов и Чавдаров, които останали към Гургулят, Гълъбовци и Братушково в разезди. Новопристигналите на левий фланг части са били разположени така:

Запасната дружина от Струмский полк заела пространството между Преславский и Разградский редути.

Трета дружина от Струмский полк – вляво от Разградский редут, с фронт към Ракита.

Доброволците же на капитана Кавалова са останали на почивка в селото Сливница.

На подкрепление на частите, разположени на Сливница, на 5 ноември сутринта са тръгнали: първий Софийский полк – 2 дружини, една доброволческа дружина на капитана Николаева, 2 ескадрона от вторий конний полк и конвойний на Н[егово] В[исочество] ескадрон. Но тези части участие в боя не са могли да приемат.

Такова е разположението на българските войски до началото на боя на 5-ий ноември.

б) разположение на сръбските войски пред началото на боя.

На левий фланг на разположението е стояла Конната бригада с три роти от XIX гвардейский батальон и една батарея от Шумадийский артилерийский полк. Бригадата изобщо е била разположена у Мало Малово и от нея два ескадрона са били пратени напред в аванпости. Още вечерта на 4 ноември бригадата е открила связ с частите на Дунавската дивизия. Собствено, Конната бригада, по положението, което е заемала, е била вече във фланг на Сливницката позиция.

Дунавската дивизия още от 4 ноември, както знаем, стои на Три уши. Тука тя е била разположена по следующий начин: първий батальон от IX полк е заемал първий връх на Три уши и е имал аванпости на Мека црев; зад първий батальон е бил разположен 3-ий батальон, а вторий батальон си оставал в Чепан.

Три взвода от дивизионната кавалерия са стояли в Маловската долина на линията на аванпостите, за да поддържат связ с Конната бригада, а един взвод е стоял на десний фланг на шосето за связ с Дринската дивизия.

Вляво от 3-ий батальон на IX полк е била разположена една батарея от Дунав[ския] артилер[ийски] полк на северний скат на първий връх от Три уши.

VII-ий полк се разположил на позиция на задната висота от Три уши, с фронт към Маловската долина и почти в тил на частите от IX полк и то 3-ий батальон от този полк е стоял пред Драгоман.

XV полк се разположил вдясно от задната висота на Три уши, на отрога, който се допира до шосето.

Вдясно от XV полк и зад него се разположили три батареи от Дунав[ский] артилерийский полк.

Щабът на дивизията е бил при XV полк.

---

* Следва задраскан текст – „доброволците на капитана Кавалова“.

Дринската дивизия е била разположена така:

V-ий полк на крайний десен фланг, вдясно от Бреложница, VI-ий полк в средата зад Бреложница, а IV-ий полк на левий фланг над Баалинската висота. По такъв начин IV-ий полк е стоял отделно от другите два и е бил насочен към центъра на Сливницката позиция, а VI и V полкове са били насочени против левий фланг – Разградский редут – Братушково. Три батареи от Дринский артилерийский полк са били пратени при V и VI полкове, а една батарея между VI и IV-ий полкове. Шумадийский артилерийский полк е останал в Драготинци.

Ескадрони от дивизионната кавалерия на десний фланг към Ракита.

По такъв начин пред Сливницката позиция са стояли четири групи войски, от които двете са били по-значителни, а другите две по-слаби, а именно: на Три уши и Бреложница са стояли двете силни групи, в центъра е бил само IV-ий полк, а на десний фланг Конната бригада. На една линия от 8–10 километра са били разположени 19 батальона, 9 батареи и 9 ескадрона кавалерия. Това разпръснато разположение е правило сръбската линия слаба. Главните сили на сърбите са били насочени към фланговете в обхвативащо положение. Центърът на разположението е бил твърде слаб и това разположение на сръбските дивизии е било опасно от прорив. Това разположение е било неудобно и за туй, че, ако единият от фланговете би бил атакуван, то не е имало с какво да бъде поддържан, още повече, че Шумадийската дивизия е била далече и насочена вдясно от Дринската.

Особено в опасно положение се е намирал левий фланг на разположението (Дунавската дивизия). Но това разположение на сръбските войски не е било известно за щаба на Западний корпус, защото по недостатък на кавалерия, по недостатък въобще на силите, рекогносцировки не е имало и постоянна связ с противника не е държана. Така напр[имер], Смиловский отряд, който още през нощта срещу 4 ноември отстъпва от Букоровци на Малово, а на 4-ий право на Сливница, е загубил связ с Конната бригада, силите на която този отряд не е могъл да определи, а постоянно я е приемал за полк пехота, полк кавалерия и една батарея. Само на 4-ий ноември е било забележено, че тази бригада се направлява на Драгоман, което обаче не е вярно, защото Конната бригада не е дошла през Драгоман по Маловската долина на Малово, а през Чепан се е спуснала там и се оказала право във фланг на Сливницката позиция.

За силите, които са настъпвали от Цариброд на Драгоман, тоже не е имало верни сведения. На 3 ноември във време на боя на Драгоман са били забележени три неприятелски колони, силите на които обаче не са били вярно определени. Вечерта при отстъплението на отряда връзката с противника е била изгубена и за по-нататъшното настъпление на дивизията не е следено, следователно и силите, които са излезли от Драгоманското дефиле и са заели Три уши, са останали неизвестни. Причината на това е, че Драгоманский отряд неправилно е отстъпил право на Сливницката позиция, наместо да заеме Три уши като ариергард, да накара Дунавската дивизия да се развърне, да определи силите и в случай на нужда да отстъпва на Сливницката позиция. Няма съмнение, че ако Драгоманский отряд на 4 ноември би останал на Три уши, то Дунавската дивизия не така лесно и скоро

би заела този важен пункт, а най-важното е, че силите на противника биха били поне приблизително известни.

Но понеже свръзката с Дунавската дивизия е била прекъсната още на 3-ий ноември, то на четвъртий ноември е било известно, че сърбите обхождат десний фланг на Сливницката позиция и че те заемат вече висотите на Три уши. Но с какви сили се извършва обходът, с какви сили били заети Три уши – това е оставало неизвестно и, естествено, е водило към преувеличаване на неприятелските сили на този фланг. Що се касае до силите, които са се направлявали против центъра и левий фланг, то за тях не е имало почти никакви сведения; даже не е било известно коя дивизия настъпва в това направление. В това направление не е имало и разведки. Така напр[имер], на 3-ий ноември срещу долината на Лукавица е стоял Невлянский отряд и в това направление в този ден е пратен и Преславский полк, който същий ден е отстъпил на Сливницката позиция, без да е влязъл в съприкосновение с Дринската дивизия, която този ден именно едва е излязла из долината на р. Лукавица. Зад Преславский полк към Габер е оставен четвъртий ескадрон от II конний полк, но този ескадрон така също не е могъл да открие движението, силите и направлението на Дринската дивизия и на 4-ий ноември вечерта е било известно, че неприятелски войски има към Драготинци, Радуловци и Баалин, но какви сили са това, не е било известно.

С отстъплението на Трънский отряд загубена е връзката и с Шумадийската и Моравска дивизия. На 5-ий ноември сутринта частите от Брезник отстъпили на Сливница и е станало неизвестно накъде се направлява противникът: дали към Сливница или е взел път към София.

От казаното дотука се вижда, че на 5 ноември сутринта щабът на Западний корпус не е имал достатъчни сведения за силите и разположението на противника, вследствие на което е станало необходимо да се прибегне до една пасивна отбрана, догдето се разяснят отново силите и намерението на противника, а главното – да се задържи позицията, догдето се съберат достатъчни сили, за да може на отбраната да се придаде активен характер. Вследствие пък на тази неизвестност, благоразумието е диктувало осторожни действия, още повече, че с изгубването на една част от позицията е могло да остане* непоправимо, да повлече отстъпление от позицията, което би било равносилно със свършването на войната.

Такова е изобщо положението на воюющите пред началото на сражението на Сливница.

Сега да разгледаме хода на сражението в този ден.

Начало на сражението

Както вече знаем, Конната бригада е занощувала при Мало Малово с предположение на следующий ден да продължи движението си по Маловската долина и Бездън, във фланг и тил на Сливницката позиция. Началникът же на Дунавската

* Вероятно думата трябва да се чете „стане“.

дивизия, заедно с полковите командири, е трябвало да произведе рекогносцировка на десний фланг на Сливницката позиция, но за бой не е било решено нищо. Командирът на бригадата, за да изпълни поканата на началника на Дунавската дивизия, за да се споразумеят за общи действия, тръгнал за Три уши, като предварително направил разпореждание, щото предните ескадрони да отидат напред, да заемат височината Леща, отгдето ще имат по-голям обзор. Но щом първий ескадрон пуснал патрулите си напред и сам тръгнал, той е бил дочакан от неприятеля и е срещнат със силен огън. Това е била десета рота от Софийский полк (дружината на капитана Бахчеванова). Това обстоятелство (престрелката) е накарало командира на бригадата да се върне назад, но преди да достигне до бригадата, престрелката се прекратява и командирът на бригадата отново се упътва към Три уши, но преди да достигне до това място престрелката отново се захваща и с по-голяма сила и тогава командирът на бригадата пак се връща назад, остава при бригадата си и е искал от началника на Дунавската дивизия да му даде писмено наставление, понеже му е било невъзможно да остави бригадата си.

Приглашението, с което началникът на Дунавската дивизия кани командира на бригадата за споразумение, е гласило следующето: „Днес войските ще си почиват. Аз днес ще рекогносцирам и за споразумение с Вас, елате на позицията на IX полк, гдето ще бъда и аз с щаба си“.

Престрелката с Конната бригада, която постепенно се развива в цяло сражение, се е почнала по следующий начин:

Още от вечерта на 4-ий ноември на командира на Конната бригада е дадена следующата заповед: „Дунавската дивизия утре ще нападне неприятеля при Сливница в съседство с другите дивизии. Ви[е] трябва да се приготвите енергично да подпомогнете атаката на Дунавската дивизия, като действувате на десний неприятелский фланг. На началника на Дунавската дивизия е заповядано да се споразумее с Вас за всичко това“. По повод на това командирът на бригадата е ходил към Три уши. Преди обаче да замине командирът на бригадата към Три уши, той е направил разпореждание, щото изваденитe напред ескадрони (1-ий ескад[рон] от II полк и IV ескад[рон] от I полк) да отидат още напред и да пратят патрули колкото е възможно напред.

Щом обаче тези ескадрони пратили патрулите си напред, против патрулите от I-ий ескадрон са били срещнати с пушечен огън. Вследствие на мъглата и падащий сняг, разведването е било твърде трудно и е било нужно патрулите да се наближават твърде близо до неприятеля, за да могат нещо да видят. Щом обаче първий ескадрон от II полк се доближил и бил обстрелян. По такъв начин престрелката се е захващала и прекратявала до 8 1/2 часа

Около 9 часа мъглата малко се вдигнала и е могло да се вижда движението на войските. Към това време обаче командирите на I и IV ескадрони донасят за движението на силни неприятелски отделения срещу тях. Това са: срещу I-ий ескадрон дружината на капитана Бахчеванова, която в това време вече е завзела височината Леща, а срещу IV ескадрон е била забележена дружината на капитана Попова от Струмский полк, ротата на капитана Букурещлиева и опълчението. Към това

време против левий фланг (I ескадрон) е бил открит силен огън от пехота и командирът на този ескадрон доноси, че не ще може дълго да се удържи. Тази престрелка е открита от 10 рота, която, както знаем, е била на аванпости вдясно от Леща, която се стараела да задържи I-ий ескадрон от II полк. Когато обаче командирът на ескадрона донесъл, че не ще може да се удържи на заетата позиция, командирът на бригадата заповядал, щото IV-ий ескадрон от II полк да подпомогне I-ий ескадрон от II полк, а III-ий ескадрон от същий полк да атакува неприятелската пехота. При това настъпление против 10 рота, командирът ѝ поручик Сарандов е бил ранен в крака и е бил принуден да остави строя, а командуването на ротата взел фелдфебелът Дичо Йотов. Престрелката все повече и повече се усилва и патроните на 10 рота почнали да се свършват и тогава командирът на дружината се принудил да поддържи тази рота и е пратил 12 рота, която се разположила вляво от 10 рота, а по-късно при тези роти са пратени и 9 и 11 роти за резерв на същата висота Леща, но когато боят се развил значително, а това е било, когато горните три ескадрона се спешили и почнали настъплението и когато командирът на бригадата заповядал да влязат в бой и XIX батальон и батареята, 9 и 11 роти тоже били пуснати в боевата линия и се разположили 9 рота между 10 и 12, а 11 рота на десний фланг. Това е било вече около 11 часа през деня. През всичкото това време дружината действува самостоятелно, а фланговете ѝ се охраняват от 3-ий ескадрон на II-ий конен полк, който ескадрон, по указанието на командира на дружината, е действувал безукоризнено.

Докато обаче това става на Леща, началникът на десний фланг ротмистър Бендерев се решава с първите части, които е имало на десний фланг, да поддържи капитана Бахчеванова, като настъпи по направление на Мало Малово, още повече, че задържанието на височината Леща е било от голяма важност. Но на първо време ротмистър Бендерев е могъл да се възползува само от четвърта дружина от Струмский полк, запасната рота и опълчението на капитана Букурещлиева и горската батарея на капитана Силяновский. За да се поддържи капитан Бахчеванов на Леща, командирът на четвърта дружина от Струмский полк капитан Попов около 11 часа сутринта получил заповед от ротмистъра Бендерева да настъпи с дружината, горската батарея, ротата и опълчението на капитана Букурещлиева към Мало Малово с цел да се узнае разположението на неприятеля. Командирът на дружината по тази заповед повел частите напред и пратил в цеп полуротата от 13 рота и полуротата от запасната рота на капит[ана] Букурещлиева, а останалите части съставили резерв и по ротно тръгнали след цепта. Щом обаче тези части (цепта) се показали на гребена между Мека црев и Леща, т.е. на седловината, от която се почва спуск към Маловската долина, неприятелят открил огън пехотен и артилерийски откъм фронта, т.е. откъм Малово (IV ескадрон от I конен полк) и в същото време неприятелят открива оружеен огън от висота[та] Мека црев във фланг на дружината. Тогава командирът на дружината заповядва, щото 16 рота да повърне фронта си към Мека црев, а 15-та рота да ѝ състави резерв. По такъв начин дружината образува два фронта почти под прав ъгъл, като има 16 и 15 роти срещу Мека црев, а 13 и 14 срещу Мало Малово. Вдясно от 13 и 14 роти са били

разположени запасната рота и опълчението на капитана Букурещлиева. Тука ротите залягват и откриват огън, но разстоянието до противника е било значително и затова командирът на дружината със сигнал „Настъпление“ вдига 13 рота напред, но последната преминава около 200 крачки, залегва и открива огън. Престрелката тука се продължава повече от един час, догдето да пристигнат подкрепление. Към това именно време и дружината на капитана Бахчеванова се показва на Леща (развръщането на ротите в боевата линия) и се открива связ между тази дружина и частите, които са на седловината. Така се образува един по-значителен фронт срещу Мало Малово и се обезпечава левий фланг на дружината на капитана Бахчеванова. Следователно десний фланг е вече бил достатъчно обезпечен и настъплението на Конната бригада е окончателно спряно. Догдето от българска страна се стремят да си обезпечат десний фланг откъм Мало Малово, командирът на Конната бригада от своя страна вижда опасност за бригадата си. Появлението на дружината на капитана Бахчеванова на Леща, а след нея и на частите между Мека црев и Леща, е било изтълкувано от командира на бригадата в смисъл, че българите имат намерение да отхвърлят бригадата от Чепан и да заемат тази висота, за да угрожават на пътя на отстъплението на Дунавската дивизия. Вследствие на туй, командирът на бригадата напуща мисълта за настъпление, а вече преминава в отбранително положение, като заема позиция пред Малово. IV-ий ескадрон от I-ий конен полк, който беше разположен между Мека црев и Леща, е отстъпил и е оттеглен назад за прикритие на батареята. Такова е било положението към 1 часа после обяд при Мало Малово.

Както видяхме по-горе, настъплението на 4-та дружина от Струмский полк с другите части към Малово и с появяването на тази дружина между Леща и Мека црев неприятелят е обнаружил своето присъствие на Мека црев и положението на четвърта дружина е могло да бъде твърде опасно, ако своевременно не са били взети мер[к]и за действие против Мека црев и Три уши. Наистина, командирът на дружината при откриването [на] огън от Мека црев е изпратил 16 и 15 роти в това направление или по-добре казано, обърнал е фронта на тези роти към Мека црев, но с това опасността не е била отстранена, а само е била завързана престрелка, която с пристигането на нови части се превръща в цяло сражение. Да видим как се е започнал и водил боят на Мека црев и Три уши.

На 5-ий ноември сутринта Дунавската дивизия е останала в същото положение, което [е] описано по-горе (стр. ...)* и на Мека црев е стоял само първий батальон от IX-ий полк. Дивизията в този ден не се е готвила за бой и частите ѝ са били разположени на първата вершина на Три уши и вдясно, и вляво от нея. Към 10 часа сутринта началникът на дивизията с щаба си и командирите на полковете се събрали на средната висота на Три уши за рекогносцировка, а към това време е пристигнал и Кралят в Драгоман и се направил по шосето към разположението на

* Авторът не е посочил към коя страница от ръкописа препраща.

XV полк и Дунавския артилерийский полк, а после по висотата към Баалин. В това време далече вляво се чували вистрели към Малово. Първото донесение, което Кралят е получил, е било от Конната бригада, в което се казвало, че бригадата добре се държи. Кралят е пратил капитана Нешича до командира на Конната бригада да благодари от името на Краля за доброто държание на бригадата и да пита няма [ли] тя нужда от помощ. К[оманди]рът на бригадата просил да му се прати на помощ един батальон от Дунавската дивизия, Кралят, след връщането на капитана Нешича, заповядал да се прати помощ на Конната бригада, но това не е било изпълнено.

Когато началникът на Дунавската дивизия, заедно с полковите командири, бил на Три уши, престрелката към Конната бригада значително се усилила и началникът на дивизията е бил принуден да се откаже от рекогносцировката и да заповяда, щото полковите командири да се разотидат по местата си. Командирът на IX полк отишъл към левий фланг на полка си (3-ий батальон) и заповядал на командира на батальона да отиде на левий фланг към първий батальон, а батареята да бъде готова да излезе на позиция. Когато командирът на полка се доближил към I-ий батальон от полка си, боят с Конната бригада е бил в пълен разгар; тъкмо в това време е отстъпвал IV ескадрон от I к[онен] п[олк] на Конната бригада и затова командирът на полка се разпоредил, щото третий батальон да се наближи и да се спусне към Мека цревь вляво от I-ий батальон и да заеме позиция. Но тука, при наближаването на 3-ий батальон, до гдето той още е вървял в колона, е бил обстрелян. Това е произлязло така: щом на десний фланг към Леща се е захванала престрелката, от щаба на корпуса е пратен саперний поручик Матеев, единственний офицер, който се е намирал в разпорежданието на корпусний щаб, да предаде на 1 дружина от Дунавский полк и [на] трета дружина от Бдинский полк да се вдигнат напред към десний фланг, за да съставят резерв на частите, които са били ангажирани в боя. До това време никакви донесения от началника на десний фланг не е имало и вероятно е, че той сам не е знаял какво там произхожда. Щабът на корпуса едновременно с това е пратил заповед на командира на Бдинский полк да подведе от Сливница частите, които беше довел от Брезник, и да ги разположи на мястото на вдигнатите от позицията две по-горе упоменати дружини. С това щабът на корпуса е разчитвал, че е по-добре да се пратят на десний фланг две дружини, които си са отпочинали, отколкото да прати части, които едва са пристигнали и са изморени и че тези изморени части ще могат да бъдат по-полезни зад окопите, като стоят на едно място, отколкото да бъдат пуснати в едно настъпление. За това разпореждание е било пратено уведомление на началника на десний фланг.

По-горната заповед командирът на трета дружина от Бдинский полк, дружината на който е съставлявала общ резерв, преминава в дясната страна на шосето с цел да усили резерва на десний фланг (предполагало се е, че дружината на Струмский полк още стои около полубатареята от 6-та батарея). Когато командирът на дружината достига това място, той забележил, че никакви части в резерв там няма и че дружината от Струмский полк, развърната по ротно, настъпвала напред и се отдалечила на 500–600 крачки от батареята. Командирът на дружината оставил дружината в недоумение – да остане там или да продължи движението си. Но в

това време получава заповед да върви напред. Тогава той престройва дружината по ротно в две линии и тръгва напред след другите части и достига до горската батарея на капитан Силяновский, който се готвил да отиде напред. Тука командирът на дружината узнал, че неприятелят отстъпил (IV-ий ескадрон от I к[онен] п[олк]) и частите отишле напред с такова увлечение, че забравили за батареята му (по-вероятно е, че капит[ан] Силяновский е забравил да отиде напред). Тука командирът на дружината оставил 10 рота в прикритие на батареята, която е останала там, догдето батареята отишла напред и тогава ротата се присъединила към дружината си. Дружината (3 роти) продължава няколко време движението си напред по направление към Малово, но се получава заповед от началника на фланга, ротмистъра Бендерева, щото дружината да повърне 1/4 кръг наляво, т.е. да обърне фронта си към Мека црев и да настъпи напред. Пред дружината е имало само една рядка цеп от четвърта дружина от Струмский полк (16 и 15 роти). По такъв начин 3-та дружина от Бдинский полк образува нов фронт по направление към Мека црев. Тука ротите продължават настъплението си, но в това време няколко вдясно се чуват вистрели (стреляно е по кавалерийски патрул, вероятно заблуден от IV ескадрон). Стрелбата обаче е прекратена и ротите продължават настъплението си, но в скоро време от върха те били срещнати с няколко залпа. Разстоянието е било около 1500 разкрача, но залповете вече станали чести. Ротите, досега не участвували в бой, моментално залегват.

Да оставим ротите в това положение и да видим какво се върши в това време още вляво и назад.

Едновременно с 3-та дружина от Бдинский полк и първа дружина от Дунавский полк е получила заповед да отиде на поддръжка на десний фланг, колкото е възможно по-скоро. Според тази заповед, командирът на дружината води дружината по пътя за Малово, но когато достига при корийката, която е на югоизточний скат на Мека црев, установява се и праща да иска заповед в кое направление да отиде на поддържание. Командирът на дружината капитан Кутинчев сам отишъл да търси началника на десний фланг, за да иска нужните указания. По пътя командирът на дружината е настигнат от командира на Бдинский полк капитан Маринов, който е вече бил подвел дружината при шосето и двамата заедно намерили началника на фланга, който се е връщал откъм 3-та дружина на Бдинский полк. До това време на ротмистъра Бендерева не е било известно, че и първа дружина от Дунавский полк е пратена в негово разпореждание (не е получил уведомлението). В това време ротмистър Бендерев е привеждал в порядък отстъпившите опълченци, които увлекли и други части. Щом командирът на дружината капитан Кутинчев доложил, че е пратен с дружината си в негово разпореждание, той е заповядал, щото дружината да се развърне незабавно в боевой порядък и да настъпи към Мека црев, а на капитана Маринова било заповядано да подведе една дружина от своя полк за поддръжка на десний фланг, ако за това стане нужда. За тази цел капитан Маринов е извикал първа дружина от Бдинский полк на капитана Марчина и ѝ дал назначение да остане при полубатареята от 6-та батарея, а по-късно тази дружина е пратена, както ще видим, на десний фланг.

Едновременно с това, когато в щаба на корпуса са се получили първите донесения за успешните действия на десний фланг, направено е разпореждание, щото първата батарея от I артилерийский полк и втора дружина от Плевенский полк, които бяха разположени на височината Градище, за да прикриват в случай на нужда отстъплението от десний фланг, да се снемат от тази висота и батареята и дружината да дойдат на място[то], гдето беше 1-ва дружина от Дунавский полк. От тука батареята [е] пратена на десний фланг, а дружината по-късно е била пратена към Мека цревица и е влязла между първа дружина от Дунавский полк и трета от Бдинский полк. По такъв начин при постепенното въвеждание на частите в бой, те са били вече съвършено размесени.

Така е извършено развръщанието на частите на десний фланг и пущанието им в бой.

От изложеното дотука става най-ясно, че атакуванието на Конната бригада у Малово и Дунавската дивизия на Три уши е случайно, а не разчетливо. Никаква организация на боя няма, както няма и никакво ръководство. Ходът на боя се е слагал сам по себе си. Едно, което е направено, то е, че със завързванието на боя щабът на корпуса се е стараел по възможност да усилва частите на десний фланг, като в същото време задържа известен резерв в свое разпореждание, за да бъде готов за всяка случайност. Че това е така, ще се убедим, ако вкратце повторим хода на развитието на боя.

Най-напред боят се захваща на десний фланг на Леща от дружината на капит[ана] Бахчеванова, която през нощта още е пратена от началника [на] щаба на Леща. Престрелката се захваща с Конната бригада, която е желала да вдигне предните си ескадрони напред.

Дружината на капитана Бахчеванова заема Леща, но в щаба на корпуса и на началника на фланга не е било още донесено, следователно, десний фланг е считан за необезпечен, вследствие на което се праща една дружина и една батарея да заеме височината Градище над Сливница за всеки случай.

Захваща се силна престрелка на Леща и началникът на фланга вдига единствената дружина от десний фланг и я праща напред, за да поддържи дружината на капитана Бахчеванова. Дружината тръгва напред и сама завързва бой. Престрелката се усилва, чуват се артилерийски вистрели и щабът на корпуса праща 2 дружини на помощ. Едната тръгва към Малово, но случайно я среща началникът на фланга и я насочва към Мека цревица, а догдето той прави разпореждание с тази дружина, явява се командирът на Дунавската дружина и иска заповед. Третата дружина от Бдинский полк образува фронт към Мека цревица, ангажира се в боя и началникът на фланга се ползува от случая, че му е дошла на помощ още една дружина и той я насочва пак на Мека цревица, следователно, продължава боевата линия. По-късно се образуват празни места, пристигат нови дружини и началникът на фланга запълнява с тях празните места. При такъв ход на пущанието на частите в бой не може да се говори нито за обмислен начин на действия, нито пък за някаква организация на боя.

Преди да проследим хода на боя против Конната бригада и Дунавската дивизия, да видим какво се върши в щаба на сръбската армия и по другите части на позицията.

Упоменахме, че към 10 часа Главнокомандующий Крал с щаба си се отправил към Баалин към Дринската дивизия. В това време стрелбата на десний фланг [в]се повече се усилва, чуват се вече и топовни гърмежи. Престрелката се обръща в настояще сражение, в същото време почват да се чуват залпове и откъм Мека црев. Към това време три батареи от Дунавский артилерийский полк се развърнали на позиция вдясно от шосето и открили огън против центъра на позицията. Кралят забележил, че батальоните един по един се пращат в разни страни: един отишъл в прикритие на батареите, друг тръгнал напред към позициите на VII-ий полк. От това пръскание на батальоните Кралят останал недоволен. В това време обаче и IV полк от Дринската дивизия влязъл в бой, като действувал против центъра на Сливницката позиция. Престрелката станала обща по цялата линия и за Краля е било ясно, че се захваща едно случайно сражение против всичките разчети на Щаба на армията, което сражение, като случайно, ще е мъчно и да се ръководи. От това положение на работите Кралят не е могъл да бъде доволен. Но към всичко това прибавя се и един особено неутешителен доклад от капитана Нешича, който, както знаем, беше пратен при Конната бригада да благодари за доброто ѝ държание и да се запознае с положението на работите. Ето какво е докладвал капитан Нешич на Краля: „Положението на нашето ляво крило е твърде опасно, може да се каже – критическо. Неприятелят, като се [е] възползувал от мъглата, доближил се до самкнутите батальони на IX полк, обсипал ги от близко разстояние с такъв залпов огън, щото още отначало погинали и се ранили толкова офицери, щото батальоните останали без началство и се разпръснали, а сега се събират на една по-задна висота. Българите завладели Мека црев, налегнали с всички сили на Конната бригада, която макар още и да се държала, не е щяла да бъде в състояние да се удържи. Батареята ѝ вече отстъпила назад…“

Кралят се разсърдил при този доклад, повикал началника на щаба си и му казал: „Там трябва да се прати някой по-паметен човек, защото иначе тези там господа ще скомпрометират всичко на Три уши“.

Вследствие на тази заповед е бил пратен подполков[ник] Кока Милованович да вземе управлението на левий фланг, без обаче да му е определена задачата.

След това капитан Нешич продължил доклада така: „Господарю! Там, при нашата Конна бригада, сега се решава съдбата не само на днешний бой, но може би и съдбата на цялата война. Ако българите се пробият на това място, за нашата войска може да настане катастрофа, защото, щом българите се доберат до Калотинската река, нам е отрязан главний път на нашето отстъпление и зад тила ни ще бъде затворен Драгоманский проход“.

По този въпрос Кралят поискал мнението на началника на щаба си, който отговорил така: „Безпокойствието на капитана Нешича не ми се вижда съвсем основателно. Българите не са луди да напускат своята прекрасна позиция на Сливница, гдето могат да ни се възпротивят с концентрирани войски, че ще отидат

да пробват вратоломни по висотите и проходите, които не биха ни ги така лесно отстъпили, ако биха искали силно да ги пазят. Но и ако допуснем такова лудо рискуване от страна на българите, па да предположим даже, че и Сливница ще напуснат и че с всички сили ще се хвърлят на нашето ляво крило, от това нищо не сле[д]ва – добър им път! Ние ще скомандуваме дясното крило напред! А когато Моравската дивизия се яви пред Перник, а Шумадийската нападне лявото крило на Сливница, догдето Дунавската и Дринската ще ги държат на центъра и дясното ѝ крило, аз бих желал да видя какво ще правят техните главни сили пред Калотина и Цариброд и до кога ще останат те там?“

Този отговор на Краля се понравил и той е казал: „Въпрос е кога Шумадийската дивизия ще стигне на линията. Пладне мина, а от нея няма никакво донесение. Така също, не знаем где е и Моравската дивизия. Българските войски, които бяха на Власина, Трън и Врабча, ще попробват – това е много вероятно – да ѝ дадат още един отпор пред Брезник. Колкото и да са слаби тези отделения, като се съединят, ще заставят Топаловича да изгуби цял ден, а може и два – защото и той не е силен. Той има само два полка, а трябва и тила си да пази. Между това, ако българите напреднат на нашето ляво крило, макар и да не последва катастрофа, то ние това не трябва да допущаме, защото моралний натиск на Дунавската дивизия може да бъде опасен. Като сме на лявото крило така слаби, не ни остава нищо друго, освен със силно нападение на центъра да принудим неприятеля да се ослаби на нашето ляво крило. Нека Дринската дивизия цяла влезе в бой със своята артилерия“.

После това началникът на щаба направил нужните разпореждания до Дринската дивизия, а подполковник Атанацкович е бил пратен до командира на Конната бригада да му предаде да се държи, догдето Дринската дивизия не притегли на себе си неприятелските сили. По това решение цялата Дринска дивизия е встъпила в бой против центъра и левий фланг на Сливницката позиция по следующий начин:

Дринската дивизия по полкове се е разгърнала така:

IV-ий полк е настъпвал от Баалин на висотата Солище срещу центъра, а най-вярно срещу издадений нос, на който беше разположена втората батарея от I артилерийский полк. Към този полк е пратена и една батарея. Този полк пръв захваща…*

Този полк се спуща вляво от Баалинската покрита с лес висота и се направлява срещу Алдомировци и разположението на първа дружина от Преславский полк. При това си положение полкът се е държал на значително разстояние, 7–800 разкрача, от цепта пред селото, но при това той се оказал доволно близо до втората батарея, която заема най-издадената напред висота от центъра на позицията и затова батареята още от начало е попаднала под пехотен огън, а в същото време и под огъня на неприятелската батарея, която излязла на позиция срещу Алдомировци. Втора батарея открива огън отначало против колоните на IV полк, а по-

* Краят на изречението липсва.

сле и против батареята. Първа дружина от Преславский полк, разположена вляво от втора батарея, и опълчението, и доброволците, разположени вдясно от нея, и дружините от Плевенский полк откриват огън против настъпающий и боят се захваща и от двете страни. Обаче около 1 часа през деня се появила нова батарея, а след нея още една вляво от шосето (Дунав[ския] артилер[ийски] п[олк]) и една пехотна колона (един батальон от XV полк на Дунав[ската] дивизия), прикритие на артилерията. Пехотата открила огън против дружините от Плевенский полк, а артилерията против пехотата и против 2-ра батарея. По такъв начин втора батарея се оказала в твърде затруднително положение; тя е била обстрелявана от пехотен огън отпред и артилерийский на кръст. Но особено опасен е бил пехотний огън, още повече, че доброволците и опълченците, които са били вдясно от батареята, като воружени с кринки, не са могли да държат неприятелската пехота на значително разстояние, а от това твърде много е страда[ла] втора батарея, която е трябвало да се състезава със значително превъзходна неприятелска артилерия. За да може при това положение батареята да се бори с неприятелската артилерия, командирът на батареята капитан Иванов разделил батареята на две полубатареи и обърнал едната полубатарея наляво, а другата вдясно. Въобще, още от началото на боя тази батарея е била поставена в твърде опасно положение и около нея и в батареята в този ден има значителни загуби. Неприятелский пехотен огън е бил толкова силен, щото е било твърде трудно да се удържат частите на местата си и отначало са били нужни големи усилия да се удържи порядъка. Батареята в този ден е действувала така храбро и самоотвержено, щото още през деня Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий, който е наблюдавал хода на боя, е пратил флигел-адютанта си капит[ан] Увалиева да благодари [на] батареята за нейните действия. Когато капитан Увалиев е дошел при батареята, гдето се явил и началникът на центъра капит[ан] Блъсков, който още тука е бил ранен. Управлението на центъра след това преминава на командира на Плевенский полк капитан Петров. Полубатареята от 3-та батарея на I артилер[ийски] полк под командата на поручика Гребенарова по своето положение не е могла да вземе участие в боя и затова е била преместена от началника на артилерията капит[ан] Панова наляво и по-близо до втора батарея, от гдето е могла да действува против неприятелската пехота и артилерия, която е действувала между шосето и Баалинската висота. Полубатареята от шеста батарея не е могла да приеме участие в боя отначало, а само надвечер и то с движение напред и против неприятелските части, които са били на Три уши.

Така се развива боят на центъра на Сливницката позиция, т.е. между шосето и селото Алдомировци.

На левий фланг боят се захваща и развива по следующий начин:

IV полк от Дринската дивизия е настъпвал по направление към селото Бреложница, а V-ий полк вдясно от него по направление към селото Братушково. И двата полка вземат такова направление, щото главните им сили се съсредоточават към Разградский редут, единствений укрепен пункт на левий фланг. VI-ий полк към 12 часа после обяд е насочил една колона от Бреложница към Преславский

редут и е открила силен пехотен и артилерийский огън. Други батальони в една обща колона, придружени от две батареи, се направила към Разградский редут, като се спуснала от височите над Бреложница. В това именно време е била пратена запасната дружина от Струмский полк, за да подкрепи частите между двата редута. Една трета колона от три батальона, това [е] V-ий полк, се направлявал в обход на левий фланг към селото Братушково, гдето на подкрепление е била пратена трета дружина от Струмский полк, току-що пристигнала от Брезник.

Така се развил боят на левий фланг.

Сега да разгледаме хода на боя на десний фланг.

Ние оставихме 3-та дружина от Струмский полк на височината Леща, когато тя вече беше развърнала и четирите роти и продължаваше боя, когато към левий ѝ фланг се яви четвърта дружина от Струмский полк, която, тъй да се каже, продължи фронта наляво към Мека чрев и в същото време обърна фронт към Мека чрев, отгдето неприятелят откри огън; към това време видяхме, че на ротите от четвърта дружина на Струмский полк отидоха на помощ три роти от трета дружина на 3 Бдинский полк, които обърнаха фронт тоже към Мека чрев и че, когато тези роти влезнаха в сферата на огъня, първа дружина от Дунавский полк бе пратена пак против Мека чрев, още вляво от Бдинската дружина и то толкова вляво, щото между двете роти се е образувал един значителен промеждуток, който промеждуток отпосле се запълнювал от това, че първа дружина от Дунавский полк при настъплението си е преминала вдясно, а на мястото ѝ на фронта, обърнат към Мека чрев, отпосле е била пратена първа дружина от Плевенский полк. По такъв начин при развиването на боя станало е нужда този бой да се води едновременно на два фронта: към Малово срещу Чепан и против Мека чрев и Три уши. Но понеже частите от IX полк на Шумадийската дивизия и частите от VII полк от същата дивизия са били разположени по северните скатове на Мека чрев и Три уши, то към края на боя частите, като постоянно са приемали вляво, образували са един клин с върха, насочен към Маловската долина, и затова при свършването на боя виждаме, че частите, насочени на Мека чрев и Три уши, са се оказали в Малово, а това, както ще видим, е станало причина, щото на Мека чрев да останат слаби части и през нощта да напуснат тази важна висота, която сърбите на 6-ий ноември отново заемат и става нужда отново с бой да се отнема. Причината на всичко това се заключава в отсъствието на всяко ръководство на боя от когото и да е, а най-много от началника на фланга, който, както ще видим на свое място, при свършването на боя не е знаел где кои части се намират. Естествено, че при отсъствието на ръководство, при неопитността на началниците на частите, частите са теглили към тази страна, гдето са виждали повече части и по значителен успех.

Ето как е преминало всичко това:

Трета дружина от Софийский полк, както знаем, отначало е заемала отбранително положение и е била принудена цяла да се развърне на Леща. Дружината е останала само с двама ротни командири, понеже двамата били ранени и оставили строя, а към това се явил и недостатък в патрони. Дружината се е опасявала за левий си фланг, но в това именно време пристига и четвърта дружина от Струмский

полк, а след нея и горската батарея. Появяването на наша артилерия значително е подбодрило войниците от трета дружина, която вече останала само с трима офицери, заедно с дружинний командир.

Горската батарея на капитана Силяновский, както знаем, се е движила след дружината от Струмский полк и е останала под прикритието на запасната рота от Софийский полк и опълчението. Заедно с тези части батареята излиза напред, но местността (камениста почва) е затруднявала движението ѝ, което е било възможно само като се влачат орудията на ръце; батареята наближава до целта, установява се на позиция, но нейното прикритие отстъпва (опълченците), вследствие на което командирът на батареята е бил принуден да вземе вдясно и да се присъедини към дружината на капитана Бахчеванова. Появяването на горската батарея при дружината значително е подигнало духа на войниците, още повече, че дружината и батареята са заели командующе положение по отношение неприятелската позиция пред Малово. На смяна обаче на горската полубатарея се явява първа батарея от I артилер[ийски] полк, която почва по-успешни действия против батареята на Конната бригада.

Появяването на горската батарея при капитана Бахчеванова, настъплението на Струмската дружина накарват неприятеля да премине в отбранително положение и даже да почне постепенното отстъпване. Тогава капитан Бахчеванов, като се вижда обезпечен отляво, заповядва на поручика Митова да завие с десний фланг на ротата си и да настъпи във фланг против десний* фланг на неприятеля, който вследствие на този обхват почва отстъплението си. В това време именно в бригадата са почнали да се свършват патроните (у ескадроните), а доставката им е била невъзможна. Командирът на бригадата е почнал да се бои, че ще бъде притиснат към Чепан и затова се старае да обърне тила си към Драгоман.

Догдето така действуват трета дружина от Софийский полк и горската батарея, вляво от тези части действуват така:

Четвърта Струмска дружина с 2 1/2 роти настъпва с фронт към Мало Малово, а рота и половина, обърнати към Мека црев, вдясно от тази дружина, настъпва запасната рота от Софийский полк и остатък от опълченците, като се придържат вдясно от трета дружина от Софийский полк. Тези части след завързването [на] бой с противника дълго време са оставали на мястото си, а опълчението е успяло да се разпръсне. И тези части са били значително окуражени от пристигането на полевата батарея на капит[ан] Гиргинова, заедно с която е пристигнала и първа дружина от Бдинский полк на капитана Марчина, която дружина е съставила резерв на четвърта Струмска дружина и е настъпвала след нея по ротно в две линии. Настъплението на дружината на капитана Бахчеванова е предизвикало настъплението и на Струмската дружина, подкрепена от първа дружина на Бдинский полк, което настъпление [е] било водено на окрайнината на селото Мало Малово. Това настъпление окончателно принуждава Конната бригада да почне отстъплението

* Вероятно авторът е допуснал техническа грешка и има предвид левия фланг на сръбската позиция.

си по долина[та] между Чепан и Три уши на Драгоман, като се придържа в ската на Чепан и Петровский кръст. Надвечер, при свършването на боя, към Мало Малово ние виждаме вече и първа дружина от Дунавский полк, която, кой знае как, се отбила от даденото ѝ направление на Три уши. За да бъде колко-годе ясно как [е] произлязло това, трябва едно по едно да проследим действията на другите части, които са действували вляво от четвърта дружина от Струмский полк.

След 15 и 16 роти от четвърта дружина на Струмский полк, които още при настъплението си към Мало Малово бяха обърнали фронта си към Мека црев, отгдето са били обстреляни, настъпва трета дружина от Бдинский полк с три роти (една рота от тази дружина е останала при четвърта дружина от същий полк в Радомир). Тези роти настъпват няколко вляво от горните роти, които образуват една рядка цеп по направление [на] Мека црев и образуват нов фронт. По такъв начин се образува една дъга, обърната с издадената си част към северний склон на Мека црев. При наближаването на тези роти на около 1500 разкрача до неприятелското разположение, ротите са били обстреляни с няколко залпа, което е накарало ротите моментално да залегнат. Тука е присъствувал и началникът на фланга и началникът на артилерията капитан Панов с няколко жандарма.

Началникът на фланга заповядал да настъпи цепта и останал на мястото си, а началникът на артилерията, заедно с жандармите, побързал да се отдалечи и при отиването си назад е попаднал на отстъпающите опълченци и е успял да ги повърне назад. Към това именно време се явява на десний фланг и Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий, присъствието на когото силно е насърчавало войниците. Тука Главнокомандующий, увлечен от своята храброст и войнишка наклонност, е стоял под огъня и се е излагал на опасност, което Главнокомандующий не е трябвало да прави, защото той не е бил само Главнокомандующ, но и княз на България и не е имал право да се излага на един, даже случаен куршум.

Когато началникът на фланга дал заповед цепта от горните роти да настъпи напред, последната си останала на мястото, понеже е била без началник. Тогава началникът на фланга заповядал на дружинний командир да проводи цеп от своята дружина. Командирът на дружината отива при 12 рота, пуща полурота в цеп и я води сам, понеже ротний командир на тази рота не се виждал при ротата си. Това помогнало, цепта тръгнала напред. След нея пуснала цеп и 9 рота, а 10 рота е съставлявала дружинний резерв, но след първата пребежка 9 рота приела вдясно и очистила място на 10 рота, която влиза в първата линия и се почва общо настъпление с пребежки, макар разстоянието до противника и да е било повече от 800 крачки. Причината на това е било, че наступающите роти са били обсипвани с куршуми от залпове.

След две-три пребегвания командирът на дружината получава донесение, че ротний командир на 10 рота е ранен, а командирът на 12 рота убит, следователно в дружината останале дружинний командир и само един ротен командир. Тогава дружинний оставя 9 рота и отива при 10-та, но като видял, че ротата е спокойна и в порядък, дава наставления на фелдфебеля ѝ и заминава за 12 рота, която е била на фланга. Понеже пред фронта на настъплението на 12 рота е имало каменак и не е било възможно да се настъпва, дружинний командир, който непосредствено вече

командува 12 рота, повърнал ротата в полуоборот наляво, спуща се в една падина под височината, която заема неприятелят, и тука се прибира 12 рота и се устроява. В това именно [време] вляво и назад на 500–600 крачки от ротата се показва цеп, а в ротата се раздали гласове: „Сърби са, стрелят по нас“ [и] пр. Дружинний командир сам не е знал какви са настъпающите и е уверявал войниците, че това са наши и пратил патрул да им каже да не стрелят. Това е била първа дружина от Дунавский полк. В тази неразбория биле са ранени 2 войника и един убит от стрелявшата Дунавска дружина, която тоже не е знаяла, че пред нея се намира наша цеп. Патрулът разяснил недоразумението и дунавци тръгнали напред към 12 рота.

Да проследим сега движението на първа дружина от Дунавский полк.

Когато командирът на дружината се явил на началника на фланга и му доложил, че дружината му е пратена в негово разпореждание, началникът на фланга му заповядал да развърне дружината и да я води на помощ към височината Мека чрев. По тази заповед дружината се развръща в боевой порядък по ротно в две линии, като има 1 и 2 роти в първата линия и почва настъплението си по пътеката, която води по ската на Мека чрев за Мало Малово, почти в тил и вляво от 3-та дружина от Бдинский полк.

Тука му е място да се спомене, преди 1-ва дружина от Дунавский полк да почне настъплението си, 1-ва дружина от Плевенский полк е настъпила през леса по направление пак към Мека чрев, но по заповед на капитана Маринова със заповед* да пази левий фланг. Тази дружина е била развърната при скала в леса и после, както ще видим, е приела участие в боя против частите от XV полк. С навлизането на дружината в леса под Мека чрев, вдясно от шосето, неприятелят открил огън по нея от самата висота, вследствие на което направлението на дружината е било променено към северозапад по ската на чуката. В това време откъм чуката по ската отстъпвали пръснати войници от трета дружина от Бдинский полк и от първа дружина на Плевенский полк, командирът на която в това време е стоял в леса и не е знал нищо нито за положението, нито за местонахождението на дружината си. Тия отстъпающи войници произвели малък безпорядък в цепта на настъпающата дружина, която цеп е била принудена да прекрати огъня си, но редът скоро бил въдворен и дружината почнала настъплението си под звука на полковата музика, която е била при дружината.

Скалистата и съвършено камениста местност е бъркала твърде много на стройното движение, но камънакът е доставлявал и добри закрития за отделни стрелци. Първа рота успява да се установи на хребета, който се спуща от Мека чрев, и да обстрелва отстъпающий противник и отчасти противника на Мека чрев (чуката). Втора рота е имала фронта си обърнат към самата чука, гдето е завързала ожесточен бой. Тука двете роти водят бой около 2 часа, а когато неприятелят почнал отстъплението си от чуката, то Дунавската дружина тръгва напред, но не към чуката, а към Маловската долина; в първата линия влизат и останалите

* Така е в оригинала, след направена от Ст. Паприков допълнителна редакция. Първоначалният текст е бил: „…но по чия заповед неизвестно“.

роти, за да се държи связ с частите, настъпващи към Малово след отстъпающий противник. По такъв начин и тази дружина се е отклонила от чука[та] и върховете на Три уши, а между това тези висоти са били атакувани от 3-та дружина на Бдинский полк по следующий начин:

Командирът на 3 дружина от Бдинский полк, който, както знаем, беше се остановил с 12 рота в една лощина пред чуката, догдето се разясни недоразумението и се разбере какви части настъпват отзад, като узнал, че настъпва дружина от Дунавский полк, тръгнал с ротата напред; другите роти тоже следовали. Но движението по камъне разстроило окончателно ротите и войниците пристигали един по един, но тука се явява прикритие – цял ред високи камъне. Тука дружинний командир запретил на войниците да излизат от закритието, а на взводните командири да събират зад тези камъне ротата, за да отидат всички в атака в щики, но само когато стигнат частите от Дунавский полк и когато се наближат и другите две роти, които се изгубили из вид и били пратени войници да ги търсят. Тук събравшите се войници са стояли само на 300 разкрача от неприятеля, който още стоял на върха на чуката. Догдето обаче дружинний командир е мислил какво да предприеме, командирът на вторий взвод, който, макар и да било запретено да се излиза от закритието, след[ял] за сърбите и забележил, че те почнали отстъплението. Тогава събравшата се част от 12 рота се впуща напред и обладава върха, на който обаче, щом се показали, били отново обстреляни от по-задна позиция. Тука войниците отново се установили и залегнали на върха, били намерени 4 товарни коня, няколко души убити и ранени и толкова пушки, че били натоварени и четирите коня и пратени в Сливница. В скоро време тука пристига и 10 рота, а 9 рота се отцепила и приела вдясно, така щото дружината останала на висотата само с 2 роти. Когато тези роти вече заели Мека црев (чуката), боят вдясно бил твърде усилен. Но наший фланг (дружината на капитана Бахчеванова) вече го обхванала и се направлявала към Малово.

Да оставим тези две роти на чуката и да видим какво се върши при Малово.

Когато горската батарея на капит[ан] Силяновски се присъединява към дружината на капитана Бахчеванова, а първа батарея излиза на позиция при Струмската дружина, батареята на Конната бригада е попаднала под кръстосан огън, както и цепта от бригадата; обхващането же на левий фланг на бригадата от ротата на капит[ан] Митова от Софийската дружина, от една страна, напредването на Струмската дружина по фронта, от друга, и напредването на частите по направление на Мека црев и Маловската долина е поставило Конната бригада в критическо положение. Към това време, както и по-горе упоменахме, и патроните в бригадата почнали да се свършват, следователно и огънят да отслабва. Батареята попада вече под пехотен огън и е получила заповед да излезе зад селото Малово. Отстъплението на батареята, недостатъкът в патрони и загубите в началствующите лица става причина да почнат отстъплението си конните и пехотни части на бригадата. В това трудно положение бригадата искала помощ от Дунавската дивизия, но последната е била поставена в такова положение, че не е могла да прати никакво подкрепление. Към четири часа после обяд командирът на бригадата е дал заповед да се почне

отстъплението. Отстъплението е почнато от левий фланг, после от центъра, а най-после от десний фланг. Отстъплението, макар и да е извършвано под залповете на неприятеля, е било доволно порядъчно. При това отстъпление частите, които настъпваха фронтално към Мало Малово, заемат селото и почват да дебушират из него на противоположната му страна, а 3-та дружина от Софийский полк се направлява в пространството между Мало Малово и Раяновци и замръква близо до селото Голямо Малово на една висота. Всичкото пространство между Мало Малово до Василевци и манастира Св. Богородица е било очистено от неприятеля. В този ден тази дружина има 2 офицери ранени, 2 войника убити, 22 души ранени и 17 души без вест пропаднали (вероятно смесени с другите части). Заедно с тази дружина се е присъединила и трета рота от Бдинский полк и е нощувала заедно с дружината. Тази рота се е откъснала от дружината си, която при развитието на боя е била пратена в подкрепление на частите, действующи с фронт към Мало Малово, т.е. вляво от дружината на капитана Бахчеванова. Когато обаче частите, действующи фронтално към Мало Малово, завзели селото и почнали да дебушират от него, пристигат ротата и ескадронът, които на 4 ноември бяха оставени при Годеч, за да прикриват движението на бригадата. С тяхното пристигание командирът на бригадата е заповядал, щото те, заедно с III ескадр[он] от II к[онен] полк, да се завърнат и да задържат наступающите. Тука отново се захваща боят срещу наший десен фланг и център, тъй като настъплението на левий фланг в това време е бил[о] задържан[о] от частите на Дунавската дивизия. Тука престрелката се води до мръкване, но бригадата е трябва[ло] да отстъпи. За тази цел на XIX гвардейский батальон е дадено направление на Чепан (Петровски кръст), на пътя Мало-во – Драгоман е оставен III-ий ескадрон, а измежду пътя и Три уши – II ескадрон от I полк. Батареята и пет ескадрона отстъпват на бивак пред селото Драгоман. Така се свършва боят на крайний десен фланг срещу Конната бригада и българските войски заемат Мало Малово, гдето и остават да нощуват, както това ще видим по-долу. В този бой Конната бригада е изгубила: кавалерията – ранени 3; артилерията – 2 офицера леко ранени; пехотата – 1 офицер убит, 2 ранени и 1 пленен. Всичко 9 офицера. Войници – в пехотата 60 убити и ранени, в кавалерията убити и ранени 80, артилерията – 6 души убити и ранени. От орудията – 4 повредени и 2 балика строшени. Коне – около 60 убити и ранени.

Дружините, които са действували непосредствено против Конната бригада откъм фронта, имат следующите загуби:

Четвърта дружина от Струмский полк

	офицери	войници
убити	1	4
ранени	-	59
в без вест	-	42
2) 1-ва дружина от Бдин[ски] полк	-	1

От другите части – неизвестно.

Конната бригада за прикритието си е оставила два ескадрона съвършено изнурени, които са се разположили на аванпости между Чепан и Три уши.

Положението на Конната бригада после боя е било твърде незавидно. То се характеризира от следующите донесения.

Командирът на XIX гвар[дейски] батальон, като е получил заповед да заеме Петровски кръст, доноси: „В днешний бой батальонът ми е съвършено разстроен. Невъзможно е повече да го въвеждам в бой, защото и това, което е останало с мене – 200 войника – е съвсем изнурено. Раздадох муниция и тръгвам за Чепан и пр.“

Командирът на III ескадрон от II конен полк, който е оставен на аванпости, доноси: „Секрети съм поставил на пътя Драгоман – Малово и то на самото място, гдето ескадронът завърши боя. В торбите имам храна за конете, но не мога нито да ги храня, нито да ги поя, защото съм на 500 метра от противника; в Малово се чува голяма аларма от неприятелските войници. Ако е възможно, моля да бъда сменен, защото и хора, и коне съвсем са изнурени. Моля за муниция. В свръзка съм с II ескадрон от I полк. Пехотната рота, която ми беше придадена, си отиде“. В същото положение са се намирали и останалите ескадрони и части на бригадата.

В същата вечер IV ескадрон е бил по пътя Драгоман – Цариброд в пикети, за да съпровожда и пази Краля до Цариброд.

В такова положение занощува Конната бригада срещу 6-ий ноември.

Сега да проследим хода на боя на Дунавската дивизия и частите, действующи против нея.

Както знаем, до началото на боя с Конната бригада Дунавската дивизия е имала на Три уши само 1-ий батальон от IX п[олк], който е имал 2 роти в аванпости и 2 роти на Мека црев (на чуката). При началото на престрелката командирът на дивизията, който заедно с полковите командири е бил на Три уши, с цел да произведе рекогносцировка набързо е разпратил полковите командири по местата си и командирът на IX полк направил разпореждание, щото 3-ий батальон от полка, който е бил най-близо до първий батальон на Три уши, да се спусне, за да поддържа първий батальон, като заеме позиция на североизточний скат на Мека црев и да влезе в связ с Конната бригада, а така също заповядал и на батареята да бъде готова да излезе на позиция на северната част от склона на първата висота от Три уши. Това разпореждание е правено тъкмо когато 15–16 роти от Струмский полк обърнали фронта си към Мека црев, а 3-та дружина от Бдинский полк се развила зад горните две роти, а първа дружина от Дунавский полк получила заповед да настъпва към Мека црев.

Третий батальон, като е получил горната заповед, тръгнал е към даденото направление в батальонна колона, като се е считал прикрит както от частите на първий батальон, така и от частите на Конната бригада, която вече завързала силен бой, и затова батальонът настъпвал в сомкнута батальонна колона. Падналата мъгла е бъркала твърде много на разведването и патрулирането, вследствие на което 3-ий батальон случайно е бил обстрелян със залпове от ротите от Струмската дружина. Това обстрелване разстроило батальона и той повърнал назад. Това обстрелване е било толкова удачно, че още на първо време е бил ранен батальонний командир, един ротен командир [е] ранен, а друг – убит, освен това зна-

чително число войници паднали убити и ранени. Първите две роти от батальона моментално отстъпват на задните две и разстройват и последните. Командирът на полка, който е следил за движението на батальона, заповядал да отстъпи на ската на първата висота на Три уши и пратил на същото място и батареята на позиция. Срещу този 3-ий батальон и батареята се явява и първата дружина от Дунавский полк, която и почва боя.

Към това време именно командирът на 3-та дружина от Бдинский полк води атака срещу I-ий батальон от IX полк със своята 10 и 12 роти и, както видяхме, успява да заеме самата чука Мека црев. Първий батальон от IX полк е отстъпил от чуката, след като е оставил 2 ротни командири убити.

След отстъплението на 1 и 3 батальони от Мека црев на Три уши и северний им скат, гдето третий батальон заедно с батареята се е остановил на позиция, трета Бдинска дружина (10 и 12 р[оти]) остава на няколко време на самата чука, а после по общото влечение приема постепенно вдясно, действува против 3-ий батальон и батареята и вследствие приеманието вдясно, напуща висотата Мека црев и действува по десний ѝ скат в съседство и даже пред първа дружина от Дунавский полк.

След отстъпването на 1-ий и 3-ий батальони от Мека црев, за което отстъпление капитан Нешич е долагал на Краля, Дунавската дивизия е заемала позиция така:

1-ий батальон от IX полк заел първата висота от Три уши; 3-ий батальон от този полк и една батарея са били разположени наляво по ската на тази висота. Тука е бил притеглен и вторий батальон от този полк, който беше на Петровский кръст. В това време тука пристига полков[ник] Кока Милованович и поема ръководството на боя. До пристигането обаче на вторий батальон началникът на фланга извиква един батальон от XV полк, за да поддържа първий батальон от IX полк и да продължи фланга на позицията вдясно. На подкрепление же на левий фланг (3-ий батальон от IX полк и батареята) е бил притеглен един батальон от VII полк, а един батальон от този полк е останал в резерв на задната висота. От Драгоман така също е бил притеглен и 3-ий батальон от 7 полк. По такъв начин за отбраната на Три уши са били групирани 4 батальона в първата линия и 3 в резерв, а вдясно от Три уши са останали само 2 батальона.

Против групираните на Три уши батальони действията са произхождали по следующий начин:

Против левий фланг на позицията действуват първа дружина от Дунавский полк, 2 роти от четвърта дружина на Струмский полк, 3-та дружина от Дунавский полк, а против центъра право срещу върха отначало действуват 2 роти от Бдинский полк, които постепенно приемат вдясно. Но когато двете роти от 3-та дружина от Бдинский полк почват да приемат вдясно, първа дружина от Плевенский полк, която до заеманието [на] чуката Мека црев остава в леса под тази висота, приема вдясно и напред и излиза на чуката и ската ѝ към шосето. В това именно време и 1-ий батальон от XV полк отива на помощ на отстъпивший първий батальон от IX полк и завързва усилена престрелка от далечно разстояние

с ротите от първа дружина на Плевенский полк. Понеже настъплението на първий батальон от XV полк е било забележено от центъра на позицията, то е било заповядано на полубатареята от 6-та батарея да слезе от позицията по шосето и да открие огън против неприятелската батарея, а на командира на 2 дружина от Дунавский полк е било заповядано да остави позицията си и да настъпи по шосето напред към блатото, за да демонстрира против десний фланг на Дунавската дивизия. По такъв начин всички части на десний фланг на Сливницката позиция са отишли напред.

Самий бой против новата сръбска позиция на Три уши, на която Дунавската дивизия заема отбранително положение, е вървял по следующий начин:

3-та дружина от Бдинский полк (9 и 12 роти), след като си отпочиват на заетата чука Мека црев, дружинний командир прави разпореждание ротите да тръгнат напред, но понеже пред фронта му не се е виждал противник наблизо, то ротите тръгнали напред с цел да угрожават на тила на неприятеля, който водил бой вдясно към Малово, но при по-нататъшното настъпление от предните висоти неприятелят открил огън и накарал ротите да настъпват по-осторожно. Ротите настъпиле напред и изгонили неприятелската цеп, която заблаговременно отстъпила. Ротите се спрели и открили огън по отстъпающите, които скоро се изгубили в мъглата. За да настъпят ротите напред, е трябвало да се изкачат на първата височина на Три уши, но силите им са били слаби. Тука дружинний командир остава наблюдателна цеп към лощината, която дели Мека црев от първата висота на Три уши, запретил да се стреля по отделни войници, а сам отишъл вдясно, отгдето е било възможно да се наблюдава напред и към десний фланг, гдето боят е бил твърде силен. В това именно време е излязла и батареята при 3-ий батальон и е открила огън против десний фланг (Дунавската дружина). Когато обаче и ротите се събрали при дружинний командир, то батареята почнала да стреля и против тях, без обаче да им нанесе някакъв вред. Това е било около 2 часа после обяд.

Към това време тука е дошъл и началникът на фланга и заповядал на дружинний командир да остане на мястото си, догдето десний фланг се доближи и тогава заедно с него да действува за атакуването на неприятеля при батареята. На това място ротите остават няколко време в бездействие. Но батареята се пристреляла по тези роти и дружинний командир бил принуден да пръсне в цеп и двете роти, за да избегне загуба от артилер[ийския] огън и със същата цел той е променявал мястото на цепта, когато дошла в лощината в подножието на батареята в едно мъртво пространство (под ската на първата висота от Три уши). Тука ротите се изпитали да стрелят със залпове против батареята, но разстоянието е било голямо и огънят прекратен. Тука ротите са стояли без да подозират, че на върха над главите им е стоял 1 бат[алион] от IX полк и се наближавал към левий им фланг 1 батал[ьон] от XV полк. Тука ротите престояли продължително време в бездействие, но по едно време към левий фланг на височината (неприятелска) се чул няколко пъти сигналът „отбой“ и после сигнала на върха се показали бели флагове. Командирът на дружината е бил на десний фланг на цепта и е обяснил на войниците, че

това ще е измама. Но в това време на левий фланг се чува „Ура“ и викът се поднима по цялата линия, която без всякаква заповед тръгва напред с подаден напред левий фланг и цепта се направлява към белите флагове. Цепта е била вдигната от един от офицерите от първа дружина на Плев[енски] полк и е настъпвала против сдаващите се (предполагаеми), но тука настъпающите са били посрещнати със силен огън и неприятелят повел настъпление против тях. Цепта повърнала назад и в силен безпорядък отстъпила на Мека чрев под силен неприятелски огън.

Разстройството на тези 2 роти, които са били без офицери, е било толкова силно, че те окончателно се пръснали, оставили висотата Мека чрев и отстъпили право в селото Сливница. Но неприятелят не се възползувал от случая; той не преследвал и мястото на отстъпившите роти от 3 дружина на Бдинский полк е било заето по собствената инициатива на ротните командири от първа Плевенска дружина, които влезли в связ с нея и са участвували в атаката на първата висота от Три уши. Тази дружината от Плевенский полк е действувала по следующий начин.

Първа дружина от Плевенский полк, както знаем, при настъплението на частите към десний фланг беше пратена на левий фланг срещу Мека чрев и при настъплението на 1 Дунавска дружина, тази дружина е стояла в леса под Мека чрев. При развитието на боя, вследствие на това, че всички части са приемали вдясно – там, гдето са се виждали повече войски – така също е приемала постепенно вдясно. Отначало тази дружина се е развърнала по ротно в две линии, като е имала първа и втора роти в първа линия, а 3 и 4 във втората. (От четвърта рота има само слаба полурота или по-добре, тази рота не съществува.) Първа рота при движението напред се е направлявала към върха Мека чрев, достигнала е до него и редом с трета дружина от Бдинский полк е действувала против 1-ий батальон от IX полк, а после против първий батальон от XV полк. Тази рота в настъплението си е достигнала до подошвата на първата висота от Три уши. Ротний командир поручик Симеонов* е бил ранен и е бил заместен от подпор[учик] Недялков. Тука един от офицерите (подпор[учик] Недялков) е увлякъл цепта против сдаващите, вследствие на което 10 и 12 роти от 3-та дружина на Бдинский полк са били разпръснати и отстъпили в Сливница. Този случай ротний командир на първа рота разказва за случая (в реляцията си) така: „Когато нашата цеп настъпваше, на втората висота (първата висота от Три уши) патроните почти бяха се свършили и войниците почнаха да викат, че няма патрони. Аз проводих в резерва, но и там нямаше (?). Тогава проводих на първата висота за патрони (Мека чрев). В това време се яви един от неприятелска страна с бял флаг и горнист, който ходеше по цепта на неприятеля и свиреше сигнала „отбой“ и въртеше белий флаг, но ний на това не обърнахме ни най-малко внимание. Той тичаше то вдясно, то вляво, като повтаряше първото. Патроните се свършиха съвсем както от наша, тъй и от неприятелска страна. В това време ний бяхме твърде близо до неприятеля. Аз се

* Изречението първоначално е било във вида: „И тука ротний командир поручик Симеонов е увлякъл цепта да настъпва против сдаващите се сърби (предположение), вследствие на което 10 и 12 роти от 3-та дружина на Бдинский полк са били разпръснати и отстъпили в Сливница“.

огледах из цепта дано видя някой офицер, за да се посъветваме какво да правим, повърнах се назад и видях, че на 100 шага зад мен стоеха подпоручиците Киселов и Христов (последний субалтерн офицер от 2 рота), а после чух от наша страна да се играе отбой, а горнистът, който беше близо до мене, повтори сигнала, а аз викнах да вземат „К ноги“ и да не мърдат. Войниците почнаха да викат: „Те се предават, дръжте!“, а един от ун[тер]офицерите се завтече към един сръбски офицер, на когото викаше „здравствуй“ и се ръкува с офицерина. Офицеринът се наведе и целуна наший ун[тер]офицер. В това време се завтекоха няколко сръбски войници и наедно с техния офицер дигнаха ун[тер]офицера. Някои от нашите войници, като видяха това, почнаха да отстъпват. Около мене останаха няколко войници, на които скомандувах залп по тълпата и сам видях как падна първий офицер. Те (сърбите) почнаха да викат: „Убиха нашия майор!“, а един от нашите войници ми каза: „Аз го убих!“ В това време пристигна силен резерв, който откри чест огън против нас (1 бат[альон] от XV п[олк]), а ний, по недостатък на патрони, отстъпвахме към по-гористата (задната) висота (Мека црев) и се остановихме. В това време пристигна един солдатин от първий пеши полк на кон и ми каза: „Помощникът на в[оенния] министър заповяда да отстъпвате“. Вследствие на тази заповед ротата отстъпила заедно с дружината (?) при полубатареята наляво от шосето. Това е било около 5 часа после обед“.

Горний разказ, извлечен от реляцията на ротний командир (прибавен като забележка и подписан от него), е, ако не фантастичен, то твърде неправдоподобен и изисква потвърждение. Твърде е вероятно, че преследването е накарало тази рота да се разпръсне, както и ротите от 3-та дружина на Бдинский полк и в безпорядък да отстъпи.

Втората же рота от тази дружина е действувала вляво от първата. Командирът на тази рота получил заповед от капит[ан] Маринова (пратена лично до ротний командир (?) да пази левий фланг на настъпающите от неприятелска кавалерия откъм шосето Пирот – София. За това ротний командир с полуротата заел камарите под леса и останал там с полуротата през всичкото време, а другата полурота пратил с подпор[учика] Христова вдясно, за да действува с другите роти. Ротата взела участие при преследване [на] отстъпающий от Три уши противник, но когато неприятелят получил силни подкрепления, ротата отстъпила и заедно [с] другите роти от дружината останала да нощува вдясно от позицията.

Третата и четвъртата рота от дружината отначало съставляват резерв на дружината при настъплението ѝ към Мека црев. Тези роти дохождат до лощината под първата висота на Три уши и едната от тях дава няколко залпа против неприятелската батарея, която се показала вдясно, но вследствие на свършване [на] патроните (?) отстъпва назад заедно с другите роти.

Както се вижда, с отстъплението на тази дружина, която от никого не е била ръководена, на която не се знае где е пропаднал дружинний командир, на Мека црев, за която са дадени значителни жертви, остават само отделни пръснати и заблудени войници, които един по един са блуждаели да търсят своите части и са нощували кой при която част [е] стигнал.

Следователно, всички части, които са действували фронтално към Мека чрев, след като са заели тази висота, спуснали са се от нея и са стояли под първата висота на Три уши, която при едно малко ръководство биха я заели, били са принудени да отстъпят в пълен безпорядък и да напуснат даже Мека чрев. При това, ни един от началниците на частите не е считал за нужно да донесе комуто и да е за отстъплението си, следователно, при свършването на боя нито началникът на фланга, нито щабът на корпуса са знаяли, че Мека чрев е напусната.

Това недонасяние ние го считаме за умишлено с цел да се скрие неудачата, безпорядъка и отстъплението, а следователно, считаме го за престъпно.

По такъв начин преди свършването на боя при Мало Малово, Мека чрев е била очистена и неприятелят е могъл отново да я заеме (ако е знаял за отстъпването ѝ) и да угрожава на частите, които са действували против Мало Малово.

Неприятелят обаче не е могъл да знае за това, още повече, че няколко вдясно от Мека чрев, на една линия с отстъпившите дружини от Бдинский и Плевенский полкове, твърде успешно е действувала първа дружина от Дунавский полк, подпомагана от трета дружина от същий полк и от роти от 3-та Бдинска и втора Струмска дружини, а така също от първата батарея.

Тука трябва да се упомене, че ако трета дружина от Бдинский полк и първа дружина от Плевенский полк отстъпиха в безпорядък от Мека чрев и преследующий противник не е заел в същото време тази висота, причината е тази, че трета дружина от Дунавский полк (3 роти) се явява на Мека чрев тъкмо в минутата, когато пръснатата и преследвана на близко разстояние от противника трета дружина от Бдинский полк открива огън против неприятеля, спира преследването му, накарва го да отстъпи и го преследва и по такъв начин на Мека чрев се установява тази дружина.

Тука ротните командири поручиците Симеонов и Касъров, заедно с дружинний командир са събирали и установявали войниците от 3-та дружина от Бдинский полк един по един, прибирали са ги в ротите, давали им са патрони и са успели да съберат няколко войника, но много войници не се спрели и отстъпили под предлог, че нямат патрони. При тези действия трета дружина от Дунавский полк не е имала связ с никоя част вдясно или вляво и в такова положение дружината замръкнала на тази висота. Тримата ротни командири се събрали и се посъветвали какво да правят и разставили аванпости, като се решили да останат на позицията и да чакат заповед от когото и да е. Били пратени силни патрули вдясно и вляво, но патрулите, след дълго скитание по камънаците, не намерили никаква связ с някоя част вляво или вдясно. Около 9 часа вечерта се явил откъм фронта капит[ан] Маринов, командир на Бдинский полк, с една команда от около 30 войника, които той събрал от пръснатата 3-та дружина от Бдинский полк. Тука той оставил тази команда, която ротните командири разделили между ротите си, назначил поручика Симеонова за началник на позицията и му заповядал да остане на позицията и да защищава тази висота, а сам капитан Маринов заминал за Сливницката позиция, като им обещал, че ще изиска да се прати някоя друга част да смени горната дружина, която е била останала с малко патрони и е била изнурена. През нощта

командирът на 11 рота подпоручик Бобев силно заболял и е бил изпратен с двама войника на Сливница. Трите роти останали само с 2 офицера да нощуват на Мека црев. На разсъмване обаче ротите, като не получили от никого никаква заповед, снели аванпостите и отстъпили вляво към шосето, гдето, както ще видим, влизат в бой при центъра на позицията.

В този ден дружината има 1 войник убит и 20 души ранени и 32 души изгубени.

Да проследим действията на първа дружина от Дунавский полк, след като тази дружина се е развърнала и почнала боя. След захващанието [на] боя дружината е водила ожесточена престрелка в продължение на 2 часа, неприятелят отстъпва окончателно от Мека црев след разстройството на частите вляво (3-ий батальон от IX полк) и се оттеглюва на първата висота от Три уши, а част от тези сили, около 2 ескадрона и батарея, отстъпили към Малово (Конната бригада). Предвид на това, че дружините, действующи по направление към Малово, се вдигнали напред, за да преследват отстъпающий противник, то за поддържание [на] свръзка с тях, командирът на дружината заповядал на 3 и 4 рота последователно да преминат в първа линия и да преследват противника, като държат свързка с четвъртата дружина от Дунавский полк, която е настъпвала зад другите части, а 1 и 2 роти да се съберат в дружинен резерв, понеже били разстроени.

При начеванието на общото преследване противникът, за да поддържи отстъпающите части, заема позиция с около 2 батальона и батарея на ската, на който се спуща откъм Три уши, т.е. Дунавската дружина действува вече против Конната бригада. Против тази нова позиция са повели атака откъм юг 1-ва Дунавска дружина, а откъм изток останалите части. При тази атака противникът отстъпва към Малово, а друга част се оттеглила на позиция на ската към 1-вата висота от Три уши. Първа Дунавска дружина се направлява към ската от първата висота от Три уши, заема този скат и се окопава до получавание [на] нова заповед, към това време другите дружини заели Мало Малово и се остановили пред селото.

Преди да се смръкне, още във време на преследването, около 4–4 1/2 часа после обяд, към дружината се появила на помощ батареята на капитана Гиргинова, която дала няколко вистрела по отступающий противник и след половин час огънят е бил прекратен, а оружейний все се продължавал почти до мръквание, но е бил вече твърде рядък.

При настъпването към втората позиция (към ската на Три уши), понеже деснофланговите части се отправили за десний фланг по направление към Мало Малово, то между тези части и първа дружина от Дунавский полк се образувал значителен промеждуток, то за попълнение на този интервал вдясно е пратена 3-та рота от дружината и по тая причина дружината остава на позицията си в три роти. Като се стъмнило, дружината престояла до 9 часа после обяд, за да [получи]* от негде приказание, но като не получила никаква заповед и не е било известно дали такава ще се получи, дружината се оттеглила към Мало Малово, гдето по донесенията

* Думата е разчетена по смисъл.

на патрулите се оказало, че там били събрани всички войски от дясното крило. Тука е била събрана и 3 рота от дружината, която се пристроила към другите части.

При наближаване към селото дружината не е срещнала нито аванпости, нито патрули, нито пък някакво охранение. Частите стояли в Малово в пълна безпечност и без всякакво охранение.

Дружинний командир се разпоредил да се остави една полурота вън от селото за охрана, догдето се разбере какво става в селото. В селото е бил пълен безпорядък: частите, размесени, неустроени, се разполагали кой как знае по квартири и на бивак; всеки е бързал по-рано да заеме квартира. Никой от командирите на частите не се е погрижвал да приеме какви-годе мерки за охранение. Когато командирът на дружината (Дунавската) пристигнал в Малово, между началниците на частите е вървял спор между командирите на частите, кому да се възложи общото началство и коя част да се назначи на охранителна служба. С пристигането на командира на първа Дунавска дивизия, въпросът за старшинството е бил разрешен, понеже той е бил старший. При това, никой от командирите на частите не се съгласявал да даде своята част на аванпости, нито е мотивирал това с туй, че частите им били уморени и разстроени. Най-после към 10 часа са били пратени 2 роти в аванпости и то една рота от 1-ва дружина от Дунавский полк и една рота от първа дружина на Видинский полк.

Когато командирът на първа дружина от Дунавский полк поел, като старший, началствуването на частите, събрани в Малово, запитал имало ли е някаква заповед за събирание в Малово – никой никакъв отговор не е дал, а всеки е оправдавал дохождането си с това, че видял, че другите части влизат в селото и довел частта си там, понеже се мръкнало. По такъв начин в Мало Малово са били събрани следующите части: 4-та дружина от Струмский полк, четвърта и първа дружина от Дунавский полк, ротата и опълчението на капитана Букурещлиева, 2 роти от първа дружина от Бдинский полк, но дружинний командир не е бил там, горската батарея на капит[ан] Силяновский, взводът от 3-ий ескадрон от Вторий конен полк, гдето е бил и командирът на ескадрона. Трета дружина от Софийский полк е нощувала на височината между Мало Мало[во] и Раяновци.

В този ден първа дружина от Дунавский полк е имала следующите загуби: убити 12 войника, ранени 36 войника и без вест останали 21 войника. Така се свършва боят против Конната бригада и Дунавската дивизия.

На мръквание тези части остават да нощуват така: частите от десний фланг на Сливницката позиция – в Мало Малово и само три роти на Мека цреv, а останалите части на мястото, на което са били преди началото на боя.

Дунавската дивизия занощува в следующето разположение: 1-ий батальон от XV полк на аванпости, а зад тях 1 и 3-ий батальони от IX полк; пристигналий 2-ий батальон от IX полк тоже на аванпости, зад който батальон е бил разположен един батальон от VII полк и батареята. Един батальон от VII полк нощува на втората височина на Три уши, а още един батальон от този полк нощува зад батареята. Трите батареи и два батальона от XV полк нощуват на позицията си между Баалин и шосето.

Конната бригада занощува с 5 ескадрона и батареята на бивак пред Драгоман. XIX гвард[ейски] батальон е бил пратен на Петровски кръст, а 2 ескадрона са останали на аванпости в Маловската долина. От разположившите се на бивак пред Драгоман пет ескадрона, един е бил пратен между Драгоман и Цариброд [в] пикети за конвоирание на Краля.

В щаба на Дунавската дивизия след свършването на боя положението на дивизията е било неизвестно, а това е твърде естествено, защото в този ден са се явили два началника – началникът на дивизията и полков[ник] Кока Милованович, пратен от началника [на] щаба да поеме управлението на лявото крило. Същата вечер началникът на дивизията е бил сменен и назначен е да го замества командирът на Дунав[ския] артилерийски полк полковник Хорстич.

Сега да проследим действията против центъра и левий фланг на Сливницката позиция след развръщането и завързването на боя от Дринската дивизия.

а) действия срещу центъра на Сливницката позиция.

Както вече знаем, срещу центъра на Сливницката позиция и по-близо към левий фланг настъпва IV-ий полк от Дринската дивизия с една батарея и завързва бой с първа дружина на Преславский полк, взвод от 3-та батарея, разположен в дясно от Алдомировци, 2-рата батарея на най-издаден нос от центъра на позицията, опълченците от Цариброд и Плевенский полк. По-късно обаче IV полк от Дринската дивизия е бил подпомогнат от 1 батальон от XV полк на Дунавската дивизия и три батареи от Дунавский артилерийский полк, които се разположили на позиция между шосето и Баалинските висоти.

IV полк от Дринската дивизия е настъпвал стройно и се е наближил твърде много против първа дружина от Преславский полк, втора батарея, доброволците и Плевенский полк. Това наближаване на полка е поставило първа батарея в трудно положение, защото, като е била принудена да се състезава с цели четири сръбски батареи, стояла е под силен пехотен огън.

Отбранявшите же центъра на позицията са действували така:

а) Плевенский полк (3 и 4 дружини), които са разположени вдясно от втора батарея. Тези дружини са били разположени в окопите вдясно от батареята на капитана Иванова и пред нея и са имали по три роти в първата линия и по една в резерв. Тези дружини са действували от своите ложементи, като не са допущали противника да се наближава. Една сръбска батарея излезва твърде напред (от Дунавский артилер[ийски] полк), но дадените по нея няколко залпа я накарали да отстъпи. Двете дружини поддържат огъня до мръкване, после което пращат по една рота в аванпости, а другите остават да нощуват в ложементите, които заема във време на боя.

Опълченците (царибродски) и доброволците на поручика Шиварова са действували заедно с 3 и 4 дружина от Плевенский полк по същий начин и са занощували в ложементите си.

Против дружините от Плевенский полк, опълченците и доброволците е действувала част от IV полк на Дринската дивизия, батальон от XV полк на Дунавската дивизия и артилерията от Дунавский артилерийский полк.

Втората батарея от I артилер[ийски] полк е действувала против неприятелските сомкнути части, а главним образом против неприятелската артилерия.

Вляво от втора батарея е действувала 1 дружина от Преславский полк и взвод от 3-та батарея от 1-ий артилерийский полк. Дружината тука е имала три роти в първата линия и една рота в резерв. Дружината е отбранявала позицията от рововете си и е действувала против IV полк от Дринската дивизия и батареята, която е действувала с този полк. Против тази батарея е действувал и 3-ий взвод от трета батарея.

IV-ий полк от Дринската дивизия, който е действувал главним образом против първа дружина от Преславский полк и втората батарея, е открил огъня от твърде далечно разстояние, доближил се е на места до 400–500 разкрача от окопите, гдето се установил и продължавал боя, без да се реши да поведе атака. Полкът успял да изстреля патроните си, да ослаби огъня и да поддържа такъв само от предните части до мръкване, после което се оттегля назад към Баалинските висоти. Този полк е имал 58 ранени (преминали през Драгоман). Загубите на пехотните части, които защищават центъра на позиция при 6-часова усилена стрелба, са били твърде незначителни. Само втората батарея, която е стояла под град куршуми и прекръстен артилерийски огън, значително е пострадала. Убити са един фейрверкер от арт[илерийски] снаряд, трима войника от пехотни куршуми и ранени 1 офицер и 7 войника.

Първа полубатарея от трета батарея, която действува вдясно от втора батарея, има си един войник ранен и един кон убит.

б) действия против левий фланг на Сливницката позиция.

Както видяхме, още преди началото на боя за отбраната на левий фланг на Сливницката позиция са оставали само три дружини от Преславский полк, полубатарея от трета батарея, разделена по взводно и Витвортската горска батарея. Тези части са разположени така: четвърта дружина е заемала люнета при десний край на Алдомировци и Преславский редут пред левий край на това село. В Преславский редут е бил разположен и 4-ий взвод от трета батарея, гдето е бил и батарейний командир, а в Разградский редут е била разположена Витвортската горска батарея. Втора дружина от Преславский полк е съставила полковий резерв. В Разградский редут са стояли две роти от трета дружина и две роти са били пред редута в ложементите с цел да обстрелват лощината пред редута, която не е могла да бъде от него обстрелвана.

В това си разположение полкът ожидава настъплението на противника. Към 10 часа вече сръбска войска се показва срещу десний фланг на разположението на Преславский полк и открива силен огън. Към 11 часа пред обяд една друга колона пехота се показва откъм селото Бреложница и се направлява към Преславский редут и знамений люнет. Взводът от трета батарея открива огън по тази колона, но в това време вляво на висотата над селото Бреложница и в дясно от това село

се явяват по една батарея и откриват силен огън против Преславский редут и знаменний люнет. Колоната, която от Бреложница (VI полк от Дринската дивизия) взела направление на Преславский редут, се развърнала, настъпвала от начало до влизанието в сферата на действит[…]* огън енергично, но дружните залпове от редута и люнета я накарали да настъпва по-бавно. Тази колона се наближава до 700–800 разкрача, установява се и открива безпреривен огън, който и продължава до вечерта.

Едновременно с колоната, която настъпва от Бреложница към Преславский редут, една друга колона се спуща от висотите вляво от Бреложница с цел да атакува Разградский редут. Тази колона е имала около 2 батальона в първата линия и е била придружена от една батарея, която се показала вляво от Бреложница на висотите в недалечно разстояние от редута. Това е V-ий полк от Дринската дивизия. От тази атакующа колона около три роти се направляват право срещу редута и в обхват на левий фланг, а около 5 роти се спуснали в лощината пред редута. Това са части от VI полк на Дринската дивизия. Първите три роти сполучили значително да обхванат левий фланг, а други части (V полк) се направлявали даже към селото Братушково. Този обхват е извършен твърде лесно, защото е ставало под прикритие на силната мъгла. Тъкмо в това време са пристигнали трета и запасната дружина от Струмский полк. Тези дружини са били притеглени в първата линия и са действували така: петата или запасната дружина от Струмский полк, след пристигането си в Алдомировци, гдето е предала знамето (полковото) на 3-та дружина от същий полк, е получила заповед от началника на фланга капитана Савова да излезе на позицията вляво от селото Алдомировци и да заеме участъка между Преславский и Разградский редут. Командирът на дружината, която е имала само три офицера за ротни командири, а едната рота е била без офицер, води дружината на позицията и с две роти заема окопите между двата редута, а две роти оставя в резерв. Когато дружината е заела това положение, обнаружило се е, че неприятелят направлява главната си атака между двата редута, а главно на левия фланг против Разградский редут и се стреми да заеме и селото Братушково. В това време командирът на дружината получил заповед, щото с 3 и 4 роти, оставени в резерв, да противодействува на неприятелский обхват и да приеме мери за охранението на батареята (горската) в редута и е съобщено на командира на дружината, че ще получи в скоро време подкрепления. Предвид на това командирът на дружината се разпоредил, щото 3 и 4 роти да пуснат по три взвода в цеп и повел стремително настъпление към Братушково. Войниците, макар и изнурени, тръгнали напред в пълен порядък из калните ниви. Резервний же взвод от 3-та рота е бил пратен на помощ (прикритие на батареята). Тази рота (3-та) е трябвало да държи связ с Разградский редут, а четвърта рота е била вляво, но понеже тази рота е била без офицер, то дружинний к[оманди]р отишъл при тази рота. Тази рота е била командувана от пор[тупей]юнкера Бобева, който още от началото на боя се изгубил и се явил едва след два дена. При началото на настъплението на

* Думата е съкратена, не е ясно как завършва.

тези две роти неприятелската линия е била на около 1000 крачки разстояние и когато тази неприятелска линия забележила настъплението на горните две роти, те усилват своята стрелба, която се преобръща в безпрериван огън и от ротите почнали да се явяват ранени. Войниците от дружината са настъпвали почти без да стрелят, понеже противникът е бил далече и скрит от мъглата. При настъплението командирът на дружината е трябвало да употреблява усилия да ги накара да залегнат, които за стрелба са се изправяли прави, защото по-добре се виждало. Когато цепта се наближава на 500–600 разкрача до противника, тя открива постоянен единочен огън, а когато ротата се наближила на около 200 разкрача до неприятелската цеп, то тя почва вече да отстъпва в безпорядък към лесока. Лявофланговата рота вече се изравнила със селото Братушково, но в това време между 3 и 4 роти се образувал значителен промеждутък, понеже трета рота останала твърде назад. Командирът на дружината отишъл при тази рота, за да види какво става там, и узнал, че ротата отстъпила вследствие на силний натиск, още повече, че и една рота от Преславский полк, която действувала (занимавала траншеите), отстъпила и от това ротний командир заключил, че ще има заповед за отстъпление. Предвид на опасното положение, в което в този случай е била оставена 4-та рота, командирът на дружината заповядал на четвърта рота да не продължава настъплението си догдето не я настигне останалата назад рота, а на ротний командир на 3-та рота и командира на отстъпващата от Преславский полк заповядал да настъпват бегом с ротите си. Когато вече трета рота тръгнала, зад нея вече се развърнали в боевой ред трета дружина от Струмский полк, която командирът на запасната дружина приел за обещаната му помощ. Това подкрепление е било твърде на време, понеже в ротите на запасната дружина почнали да се свършват патрони, а дружината, като не е имала никакъв обоз, не е имала в запас патрони и е трябвало такива да търси от другите части. Това е било около 4 часа после обяд. Когато ротите се подравнили, направили още две-три пребежки и заели височината пред Братушково и неприятелските стрелки били пропъдени от върха 0 с щикове и са били взети 4 души сърби в плен. Около 5 часа после обяд неприятелят се концентрирал в леса Р., от гдето продължава да поддържа най-силен огън против нашата линия. Към това време е било пратено приказание, щото частите да не продължават повече настъплението си, но стрелбата и от двете страни е траяла до мръкване. Двете роти от запасната дружина на Струмский полк са имали 3 убити, 19 ранени.

Трета дружина от Струмский полк, както видяхме, заема мястото на отстъпавшата трета рота от запасната дружина, която се е намирала вече в безпорядък. На мястото на 3-та рота е била пусната напред 9-та рота, а малко по-късно и 10 рота, които доволно храбро настъпвали напред и заедно с четвърта рота успели да установят настъпающий, да го накарат да повърне назад и да отстъпи на значително разстояние и по такъв начин да се отбие атаката и обхода на левий фланг на позицията. Двете роти от тази дружина са останали всичкото време във втората линия.

Действия на артилерията на левий фланг. Четвъртий взвод от трета батарея в този ден е бил разположен в Преславский редут, гдето е бил командирът на батареята, а Витвортската батарея – в Разградский редут. Четвъртий взвод от трета ба-

тарея е действувал против неприятелската батарея при Бреложница доста успешно, но за това пък той е привлякъл огъня от неприятелската артилерия върху редута, с което пехотата в редута и пред него е страдала твърде много и ако загубите не са били така значителни, причината е, че снарядите на сръбската артилерия не са се пръскали. В този ден при този взвод е бил убит командирът на батареята капитан Данаджиев и подпоручик Папанчев от Преславский полк. И двамата са били убити от пръсването на една сръбска граната. Витвортската батарея отначало е била разположена между редутите Преславский и Разградский и понеже е стояла съвършено на открито, почнала е силно да търпи от неприятелский артилерийский и пехотен огън. Когато обаче е бил обнаружен обходът на левий фланг, началникът на фланга се разпоредил, щото батареята да се премести в Разградский редут, гдето действува изключително по неприятелската пехота. Присъствието и на тази батарея в Разградский редут привлича огъня на неприятелската артилерия върху редута, вследствие на което отбраната на редута е станала твърде трудна. Батареята е имала 1 войник убит, трима ранени и освен това 6 коня убити и ранени. Батареята е продължавала огъня до изстрелването и на последний си снаряд, а вечерта под командата на фелдфебела е била пратена в Сливница, за да чака получаването [на] снаряди, а командирът на батареята е бил назначен да приведе в порядък полубатареята от трета батарея, на която командирът беше убит.

Действия на кавалерията на левий фланг. Както знаем, на левий фланг в този ден са стояли два ескадрона, а именно: един ескадрон от Жандармский полк и един ескадрон от Вторий конен полк. И двата тези ескадрона са разведвали на левий фланг по направление на Бреложница и Радуловци и са открили настъплението на обходната колона (V полк) от Радуловци към Братушково. На разведката обаче твърде много е бъркала гъстата мъгла. При настъплението на неприятеля на левий фланг кавалерията е отстъпвала по направление на редута, а след завързването на боя кавалерията е останала зад фланга на позицията. Ескадроните, които отстъпиха от Трън, ескадронът на пор[учик] Топалова и Чавдарова, към 10 часа сутринта отстъпват от Брезник по направление на Гургулят, а вечерта се събират в Сливница, гдето им е било разрешено да си отпочинат и да подковат конете. От ескадроните на левий фланг, ескадронът от Третий конний полк, заедно с един взвод от ескадрона на поручика Славейкова, е бил пратен на левий фланг към Вишая, за да пази фланга и да разведва.

От описаните действия на левий фланг се вижда, че Дринската дивизия се е опитвала да атакува този фланг и за това на линията Алдомировци – Братушково са били пуснати V и VI полкове с три батареи. По такъв начин тука са действували 6 батальона и три батареи, първоначално против три батальона от Преславский полк и 6 орудия, а после против 5 батальона, от които четири действующи. Главната атака е била направена на Разградский редут, който е бил отбраняван първоначално от една дружина, по-късно поддържана от 3-та и 5 струмски дружини. Против Разградский редут са настъпвали около 1 батальон от VI-ий и целий V-ий полк от Дринската дивизия с две батареи. Настъплението на тези части е ставало под прикритието на гъстата мъгла, която значително го е облекчавала, но в същото време

тя силно е бъркала на управлението и ръководството на части, което е и главната причина за неуспехите на тази атака. Тези два полка са действували по следующий начин. VI-ти полк излязъл от Бреложница и насочил един батальон против Преславский редут; друг един батальон изляз[ъл] на височите вдясно от Бреложница и се направлявал против пространството между двата редута, а един батальон е оставен в резерв. Отначало при VI полк е била извадена една батарея, която обърнала огъня си против Преславский редут и знаменний люнет. По-късно на скалистите висоти вдясно от Бреложница срещу Разградский редут са били поставени още 2 батареи, които са действували между VI и V полкове. V полк от Дринската дивизия в този ден е действувал твърде безпорядъчно, вследствие на което и действията му са неуспешни. При развръщането на VI полк в боевой порядък и V полк е получил заповед да прати на Сурвичкий вис, вдясно от Бреложница, един батальон с демонстративна цел. Най-напред е бил изпратен вторий батальон, а след него и третий, а след него и първий батальон. По такъв начин полкът развърнал и трите си батальона в първата линия. Заемането на този връх е вървяло трудно, защото е бил каменист, но и спущението от него не е било твърде удобно. С появяването цепта на върха престрелката се захванала. Стрелбата се захванала срещу вторий батальон, който се спущил към шумалака. След една престрелка нашите части се оттеглили в ложементите и боят се вече захванал. Сурвичката висота, на която най-напред е излязъл 2-ий батальон от V полк, се дели на два отрога, които се виждат като отделни висоти: левий е по-малък, а десний по-голям. Дясната височина е срещу Разградский редут. Вдясно от височата се простира една дъговата равнина, дълга около километър и широка 600–700 метра.

Трета и четвърта роти от II батальон се отделили и тръгнали по равнината, а една батарея излязла на Сурвичкий вис и почнала стрелбата против Разградский редут. Командирът на полка е бил в долината и когато пратил адютанта на II батальон да види какво се върши, адютантът като се върнал донесъл, че българите се стараят да обхванат десний сръбский фланг. И затова именно вдясно от вторий батальон е бил пратен третий, за да продължи вдясно боевата линия. При настъплението между ротите от II батальон се образувал интервал, за попълнение на който са били пратени 1 и 2 роти от I батальон, за да попълнят тази празнина, а 3 и 4 рота останали в резерв. Щом обаче първа и втора рота тръгнали напред, те са били обстреляни и командирът на I батальон е бил ранен. Тези роти дохождат до шумата и почват стрелбата. При това настъпление е станало недоразумение: командирът на 2 батальон забележил, че горните две роти се обстрелват от страни и е мислил, че тази стрелба е от Сурв[ичката] висота и прекратил огъня, а в това именно време предните части между Разградский и Преславский редути се оттеглили в ложементите. Към 3 1/2 часа после обяд поручик Мишич, който командувал I-ий батальон, забележил замешателство у българите – отстъплението на 3-та рота от запасната дружина и 1 рота от Преславский полк, и намислил да поведе атака и заповядал да се сгрупират ротите от 1 батальон и 4 рота от II батальон. Ротите се събрали и почнали настъплението, но в това време тези роти почнали да търпят силен огън отдясно, гдето е бил III батальон, който то настъпвал, то

отстъпвал, но поручик Мишич предположил, че това са изстрели от 3 батальон и се отказва от атаката, като в същото време подал сигнал „3 батальон прекрати стрелбата“. В това обаче време 3 батальон почнал да отстъпва, а българските части се подават вдясно (4 рота от запас[ната] дружина на Струмский полк), вследствие на което поручик Мишич заповядал на 3-та рота от I бат[алион] да пръсне цеп вдясно, но ротата не направила това. 3-ий батальон отстъпва само вследствие на това, че десний му фланг е бил няколко обхванат, без да попробва да измени направлението. Той отстъпва на височината О.

Полковий командир, като забележил това отстъпление, пратил адютанта си да пита за причините. Командирът на III батальон на запитването на адютанта за причините на отстъплението отговорил: „Пред мене няма неприятел и затова отстъпих“. Адютантът бил пратен отново да заповяда на командира на батальона отново и незабавно да встъпи в бой и да му се покаже мястото на 3 и 4 роти от II батальон. Когато адютантът отиш[ъл] да предаде тази заповед, батальонът вече го нямало там; батальонът отстъпил още назад, гдето адютантът отиш[ъл] и предал заповедта. След получването на заповедта командирът на батальона повел батальона напред в сомкнут строй и взел пак погрешно направление. Полковий адютант отива да покаже направлението. Батальонът тръгва малко напред, но отведнъж повръща назад и отстъпва бегом до негде в сомкнут строй, а после се разпръснал. Това е било около 5 часа вечерта, т.е. ко[гато] трета дружина от Струмский полк е подкрепила запасната дружина от същий полк. Това отстъпление на 3-ий батальон накарва и цепта на другите части да почне отстъплението. За прикривание на отстъплението командирът на полка заповяда, щото двете роти от I батал[ьон], които оставаха в резерв, да отидат напред – едната в цеп, а другата в резерв. Тези роти се направляват към лесока, гдето са били и другите две роти от батальона, открива огън и прикрива отстъплението. На мръквание и тези части отиват назад, а III батальон е бил пратен на аванпости. Полкът е изстрелял 153 120 патрона и е имал 13 убити, 116 ранени и 32 души изгубени. Изгубено е и много снаряжение, защото войниците хвъргали манерките си, лопатите си, а някои и раниците си.

Частите на левий фланг занощуват така:

Дружините на Преславский полк на местата си, които са заемали през деня. Запасната дружина е била пратена на аванпост. Положението на тази дружина е било твърде лошо: дружината, като запасна, е имала всичко 4 офицера заедно с дружинний командир; тя е била облечена твърде лошо – с остатките от полка и ней е липсвало най-главното облекло – шинели. Тя няма никакъв обоз, никакво домакинство, без снаряжение и без средства да си вози патрони и храна. Тя е била поставена в положение да търси подпора при една, при друга част с цел да се нахрани или да се сдобие с патрони. Освен това, тази дружина е била съвършено изнурена. На 3 ноември после обяд тя е тръгнала от Кюстендил, пътувала почти без отдих и в 48 часа е преминала около 85 километра път и право от пътя е въведена в бой, а след това е поставена на аванпост. Това е вече злоупотребление с човеческите сили, но злоупотребление, диктувано от настоятелна

необходимост. Тази дружина е останала на аванпост и на следующий, а че и на 7 ноември участвува в боевете. Въпросът е, към какви действия са способни тези войници.

Така се свършва първий ден от тридневното сражение на Сливница.

От този ден именно успехът почва да се склонява на българска страна, следователно, този ден е твърде важен в историята на Сръбско-българската война и затова действията през този ден трябва да бъдат разгледани по-подробно, за да може да им се даде правилна оценка.

Най-напред трябва да кажем, че сражението под Сливница на 5-ий ноември е сражение случайно. Настъпающий е бил разпръснат на значително протяжение на фронта – от Мало Малово до Радуловци – със сравнително слаби сили (19 батальона, 9 батареи и 9 ескадрона на разстояние от 10–12 километра). Резервите му (Шумадийската дивизия) е била далече и се лутала по непроходими места и до вечерта едва е могла да се яви пред Сливницката позиция. Четвъртата дивизия вече е била на 2 прехода от Сливница, следователно, на нея съвършено не е било възможно да се разчитва. При такова положение на силите на настъпающий, решението на сръбската Главна квартира да се употреби петий ноември отчасти за отдих, а главно за съсредоточение на армията преди да се пристъпи към атаката на една позиция, на която противникът ще употреби най-големи усилия да я отбранява, е решение правилно, решение уместно. Така е било решено, така е било направено и затова ние виждаме, че началникът на Дунавската дивизия – най-издадената напред – се решава в този ден да произвежда рекогносцировка, да се запознае с местността, на която следующий ден ще действува. Само Конната бригада, която действува самостоятелно, която има назначение да обхожда десний фланг на Сливницката позиция и да се стреми да излезе в тила на тази позиция, макар и да е занощувала непосредствено срещу десний фланг на Сливницката позиция, но понеже в това си движение не е срещнала никакво съпротивление – получила е заповед да продължава настъплението си.

Положението на отбраняющий се е незавидно. За отбраната на грамадната Сливницка позиция той разполага с толкова сили, колкото едва достигат да се заеме позицията, без да остане някоя част в резерв и без да има средства да поддържа фланговете си. При това, тези войски от 2 ноември не са видели почивка. Отбраняющий очаква да му пристигнат подкрепления от Брезник и те непременно ще пристигнат, но какви са тези подкрепления? Разбити и изнурени, от отряди, които от вторий ноември само пътуват, бият се, разбиват ги и отстъпват, без отдих, без храна, т.е. части, разстроени и капнали физически и морално и следователно неспособни на действия. Отстъпающий е лишен от кавалерия – от средства за разведване и той не знае где е именно неприятелят и в какви сили е. За него е известно само едно: че неприятелят се вижда и тук, и там, и навсякъде, но повече нищо. При това положение трябва да се добави: млада армия, без офицери, а главното без опитни да ръководят боя началници. При такова положение най-доброто решение, което е могъл да вземе отбраняющий се, е било да се укрие в своята горе-долу укрепена позиция, да чака да го нападнат, а той да се отбранява и да пече-

ли време, за да му пристигнат подкрепления. Така е било и решено. Отбраняющий е виждал опасността най-близо до десний си фланг, защото там са били най-близо неприятелските сили, и на този фланг е обърнал най-голямо внимание. Кой фланг е бил по-важен, това е било безразлично. Разсъжденията са били излишни, а науката е била оставена малко на страна. Тука са диктували чувствата. Тук е дадено място на това начало: отгдето най-много ни угрожават, оттам най-много ще се пазим. При такова положение за отбраняющий се е било твърде желателно, щото боят на 5 ноември да се избегне и ако отбраняющий се прави разпореждане за отбраната на десний фланг, то е само да бъде готов да посрещне противника, но не да го търси и предизвиква. При подобно положение и желание и на двата противника, естествено е да се предполага, че бой на 5 ноември не ще да има. Но боят е произошъл сам по себе си, случайно и по мимо желанието и на двете страни и по мимо тяхното желание се е разиграло цяло сражение, което, както казахме, има важно значение. Това се дължи на случайностите, които са твърде много във войната и които мъчно могат се предвиде.

Боят на десний фланг на Сливницката позиция се захваща вследствие на това, че Конната бригада желае да продължи движението си напред и е спряна от 3-та дружина на Софийский полк, която, както видяхме, на 4 ноември вечерта, без всякаква заповед и без да съобщи някому за това, отстъпила право на Сливница от Малово и освободила пътя на движението на Конната бригада, а пък през нощта случайно е узнато от началника на корпусний щаб за отстъплението на дружината и през нощта я пратил на висотата Леща на десний фланг. Конната бригада на 5 ноември сутринта е искала да прати разездите си напред, но при настъплението си тя е била срещната от горната дружина и престрелката се завързала.

Тази дружина е била сама, а силите на противника неизвестни. Трябвало [е] да се подкрепи тази дружина и да се задържи важната висота Леща, която е упорний пункт на десний фланг на Сливницката позиция. За тази цел отначало се приемат мер[к]и за обезпечване на отстъплението, ако стане нужно, а после и се прибягва към подкрепяването на фланга. Престрелката се обръща в бой и отбраняющий се мисли отначало, че неприятелят води атака на фланга и продължава да праща подкрепления на фланга от едва-що пристигналите от Брезник части и да ги въвежда в бой. Конната бригада вече завързва бой, а след нея и Дунавската дивизия. Но последната не се готви да премине в настъпление, а се бои да не бъде атакувана и слабо усилва предните си части, но тези биват случайно разстроени и дивизията преминава в отбрана. Един офицер от щаба на сръбската армия, пратен да види действията на Конната бригада, вижда отстъплението на предните части на Дунавската дивизия, връща се при главнокомандующий и му представлява положението на левий фланг на армията за критическо. Началникът [на] Щаба на армията не споделя взгляда на този офицер, не го споделя и главнокомандующий Крал, но семето на съмнение е хвърлено и то ще даде своите плодове. Кралят се разпорежда и праща нов началник на лявото крило, като оставя на длъжност и първий, а бъркотията от това е била неизбежна. Боят обаче се усилва все повече и повече и в Щаба на армията почва да се гледа на опасностите, изложени от горний

офицер, като на по-вероятни. Прави се вече разпореждание, щото и Дунавската дивизия да влезе в бой, да атакува центъра и левий фланг на Сливницката позиция с цел да отвлече силите на отбраняющий се от десний му фланг и с това да облекчи положението на Дунавската дивизия и Конната бригада. Така се захваща боят по цялата позиция, който, както видяхме, е неуспешен за настъпающий както на левий, така и на десний фланг.

Боят е бил твърде силен по цялата линия тогава, когато Шумадийската дивизия е могла да чува топовните ѝ гърмежи и е могла да се постарае да се яви по-скоро на полето на сражението, но тази дивизия в този ден се блъска из непроходими места и употребява всичките си усилия да се пробере из тази местност, което и достига само чрез обратно движение. Тази дивизия същата вечер, след свършването на боя, едва се доближава до полето на сражението, а Моравската дивизия едва достига до Брезник, т.е. на половин преход от Сливницката позиция, без обаче да бъде гарантирана, че на следующий ден ще може да продължи движението си към Сливницката позиция.

Що се касае до хода на самий бой, то по него има много да се забележи както за настъпающий, така и за отбраняющий се. Да разгледаме по-напред хода на боя у отбраняющий и като почнем от десний фланг.

Боят на десний фланг на Сливницката позиция се води без всякакъв план и без всякакво ръководство. Организация на боя няма, вследствие на което успехът, добит в този ден на този фланг, е равносилен с поражение. На този фланг има началник, който е отговорен за него, а следователно трябва и да ръководи боя, но такова нещо не се вижда. От сутринта началникът на фланга се вижда, че има желание да направи нещо, но какво и той сам не си е ясно определил. Захваща се престрелка на Леща и началникът на фланга се грижи да се устрои прикривание на отстъплението, т.е. той вече вярва във възможността на подобно отстъпление. Престрелката се развива и първата мисъл, която се явява у началника на фланга, е да поддържа дружината на Леща с цел да се удържи тази важна висота. Първите части, които му се попадат на десний фланг, той води по направление към Леща, но на седловината между Мека црев и Леща неприятелят открива огън против настъпающата дружина от фронта и от Мека црев. На место вземаните от десний фланг части, на мястото им се праща единствената дружина, която е стояла в резерва, но и тя в скоро време тръгва след първата. Началникът на фланга се ползува от тази дружина и я направлява към Мека црев и тука се занимава с устройството на частите, с ръководението на огъня и пр. Боят все повече и повече се усилва, новопристигналите от Брезник части се направляват на десний фланг, а между това от щаба на корпуса се праща на началника фланга още една дружина (1-ва Дунавска), взета пак от ложементите на десний фланг. Тази дружина тръгва напред, а началникът на отряда ѝ дава направление към Мека црев. Но тази дружина, както и първите други вече ангажирани в боя, от никого никакви заповеди и указания за действията си не получават и все някак се стремят да отидат там, гдето се виждат повече части и една по една се отклоняват от Мека црев, догдето, след като се притеглюват почти всички части от резерва на Мека црев, достигат само

две-три разбити почти роти и усвояват тази висота, а после биват принудени да я напуснат. Само една дружина (трета от Дунавский полк) най-после и то случайно заощува на тази важна висота. Всичко друго тегли към Малово без цел, а така само защо[то] предните части отишле там. При това частите са навлизали една в друга и при свършването на боя само няколко задни роти е имало цели, а всичко друго е образувало една маса твърде неустроена и твърде неспособна за един сериозен отпор или за една атака против един устроен противник.

Сам началникът на фланга е забравял своите обязаности като началник, а се е явявал то дружинен командир, то ротен, то взводен командир, защото той го виждаме да управлява цеп, да ръководи огъня, да събира войници и пр. Не го виждаме само там, гдето той трябва да бъде, т.е. не го виждаме като началник на отряда, който да ръководи действията на целите части. Частите от резерва получават заповед да вървят напред, но къде да отидат и какво да правят не се указва и частите вървят една след друга, една линия се влива в друга без цел, без назначение, догдето най-после и началникът на отряда ги изгубва, изпуща ги от ръце и те вече действуват по свое усмотрение. Това е главната причина, загдето при свършването на боя против Конната бригада действуват вече няколко батальона против Три уши, като действуват отначало четири батальона и то се явяват един по един, при свършването на боя остава само един, който, като не получава никаква заповед, отстъпва сутринта на 6 ноември. За началника на отряда не е било известно след свършването на боя колко части се намират на Мека чрев и колко на Три уши; нему не е било известно за отстъплението на трета дружина от Бдинский полк, както и за отстъплението на първа дружина от Плевенский полк, а след заеманието на Малово за началника на фланга е станало положението на отряда съвършено неизвестно. В щаба на корпуса така също никак[в]и донесения не са се получавали. Началникът на фланга е пращал донесения до тогава, до когато е било нужно да му се пращат подкрепления, а при свършването на боя той не е донесъл и не е могъл да донесе за положението на частите му, защото това положение нему самому е било неизвестно. Едно нещо, което е било известно на началника на фланга, е било, че след свършването на боя не е имало нито една рота събрана и устроена, както това ще видим по-долу. Причините на всички тези безредици се заключават главним образом в това, че сражението е случайно, вследствие на което то не е могло да бъде обмислено и организирано и затова частите са пущани една по една в бой. Ако на частите не е давано вярно направление, ако не им е определяна задачата (целта) на действията, то за това е виноват началникът на фланга, който се е стараел да изиска колкото [е] възможно повече части, без да си определи какво ще прави с тях. От друга страна, пък мнозина от командирите на дружините не са могли да водят своите части, не са могли да ги държат в ръце и често пъти командири управляват цепта, командуват роти, а когато тяхното присъствие е най-необходимо, те негде се губят. В боя на десний фланг, дето действията са активни, най-нагледно се доказва, че нашата войска е била неспособна за настъпателни действия и това е било твърде естествено при отсъствието на офицери. Както виждаме, ротите имат по един офицер, но и тези офицери са млади и

неопитни и не са успели да държат ротите си в ръце. Един път ротата, пусната в бой, тя излиза вече от ръцете на ротний командир, последний не може да се справи с нея и сам се присъединява към някой откъслек, управлява го и действува с него догдето не види, че е останал само с няколко души около себе си, а ротата се пръснала, смесила се с други части, отстъпила и пр. Отделни войници се скитат в разни направления и търсят началник, който да ги прибере, да се погрижи за тях, те ходят, скитат се и разпитват за ротата си, за дружината си и пр., но няма кой да им укаже где е тяхната част. Едни началници ги прибират, устройват, а други ги за[д]минават, даже с презрение им казват търсете си частите. Само Сливницкий комендант знае през тридневни бой колко войници и командири, откъснати и загубени, са дохождали изнемощели и капнали да се молят да ги пратят в някоя част, защото не знаят где е тяхната. Нема командирът на трета дружина от Бдинский полк не е събирал на 5 ноемвр[и] през нощта и на 6 ноември сутринта войниците от дружината си един по един в Сливница, нема командирът на първа дружина от Плевенский полк на 5-ий ноември вечерта е видял действията на дружината си, нема той е знаял, че тя е отстъпила? Три роти от трета Дунавска дружина остават на Мека чрев да нощуват, дружинний командир сам е завел дружината там, оставил я там и липсал. Трите роти остават като сираци в неизвестност, чакат с дълги часове началника, но такъв няма. Где е бил той? Отишъл е вероятно да търси поголям началник за заповед, а този последний не се знае где е, и той някъде отишъл, но где, никой не знае и по такъв начин се е оказало, че по-малкий отишъл да търси по-големий, а последний още по-големий и пр., а тези, които са стояли пред устата на топа, са оставали в безизвестност и мъчително чакание.

Наистина, ние в Сръбско-българската война победихме, но това не ни дава право да се гордеем, защото в тази война ние сме действували така, че не само че не трябва да се възхищаваме от своите действия, но трябва да се пазим от подобни за в бъдеще като от огън. Защо да се лъжем? Защо да се преструваме, че вярваме в това, в което знаем, че не вярваме? Не е ли по-честно, по-кавалерски да казваме правото, да признаем грешките и слабостите си, да ги изучим откровено и да се възползуваме от тях, за да не ги повтаряме. Тука не е въпрос в това, че Иван и Стоян не могли да водят частите си, че не били на местата си и пр. Съвсем не е нужно да знаем кой е този Иван и Стоян, защото не те са виновните, а обстоятелствата. Кой е този, който с чиста съвест би седнал да обвинява един полковий командир или дружинен, или ротен, че действувал лошо, когато знае, че и полкови и дружинни ротни командири до Съединението не са били друго освен сублатерн офицери, на които даже роти не са били поверявани. Питаме, кой е този офицер от нашата войска, който като е сублатерн офицер, мисли, че е в състояние днес да командува полк. Наистина, офицерът, догдето е още юнкер, изучава военните науки, на книга върти полкове и дивизии, но като отиде в действителната рота, а не тази, която се изобразява с условен знак на книгата, срамува се, стеснява се от фелдфебела, унтерофицерите и даже войниците. Ето защо правените в 1885 год. грешки, каквито и да са те, са грешки простителни. Ето защо даже за престъпления, които може би водят към смъртно наказание и сторени през тази война, са оставени без внимание.

Погрешно биха мислиле тези, които са правили такива грешки, че грешките им, че действията им са неизвестни. Всичко е известно, но то е забравено и простено, защото е трябвало да се прости. Но възможно ли е това в бъдеще? Нека всеки, участвал във войната, се обърне назад, нека види своите действия и нека се осъди сам; нека това му служи за урок, за да се приготви и усъвършенствува, за да не върши това, от което се черви. Нека всякой признава грешките си не само пред себе си, а и пред тези, които му са поверени да учи и възпитава. Само при подобно отношение към Сръбско-българската война, нейното изучване ще е полезно във всяко отношение. Без това, т.е., ако ние крием грешките си, ако се стараем да не излизат на яве, то значи, че ние се готвим да ги повторим.

Всичко изказано дотук свидетелствува, че независимо от погрешките им, разните началници, нашата войска е била малко способна за активни действия, както това ще се потвърди във всички боеве през тази война.

Ако сега продължим разглеждането на боя на 5 ноември на центъра и на левий фланг, ще забележим съвършено обратното. Така на центъра действуват собствено три дружини, пръснати по окопите, като държат само по една рота в резерв. Но ротите тук стоят на едно място, без движение и освен това окопани. Неприятелските атаки са били отбивани най-успешно и при все това в частите е бил съхранен най-голям порядък. Даже Царибродското опълчение, което никога не е било обучавано, пази голям порядък и хладнокръвие, макар да е било изложено на убийствен артилерийски и пехотен огън и стои в първите линии на окопите. Всичко това произлиза затуй, че няма движение. Ако се обърнем към левий фланг, гдето отбраната е смесена, т.е. не е чисто пасивна, то и там отведнъж ще забележим, че частите, които са стояли в окопите, са съхранили пълен порядък при стремителните атаки на превъзходний противник. Частите же, които по своето положение са били принудени да действуват на открито, като настъпват или отстъпват, са се разстройвали и безпорядъкът е бил готов. Едно малко отстранявание на началническото око от частта и безпорядъкът е бил готов да се яви. Това ние виждаме в отстъплението на една от Преславските роти, това виждаме в трета рота от запасната дружина – дружинний командир пуснал двете роти в бой, дал направление, указвал целта и отишъл при четвърта рота, която е била на фланга и без офицер, отделил се, с една реч, от трета рота и тя вече намерила случай да отстъпи и остане назад, а това става защото ротний командир толкова е умеел да държи ротата си в ръце.

На левий фланг виждаме и друго нещо твърде поучително. Началникът на фланга още на четвъртий ноември вечерта е предупреден, че на подкрепления за следующий ден няма да разчитва. Такива са могли да пристигнат, но са могли и да не пристигнат и началникът на фланга е трябвало да разчитва на това, което има. Началникът на фланга разчитва или разполага само с един полк, от който едната дружина е собствено на центъра на Сливницката позиция. При такива малко сили началникът на фланга пуща в първата лин[и]я две дружини, а една държи в резерва. Неприятелят повежда атака с 6 батальона и три батареи против две дружини, началникът на фланга не бърза, той чака развитието на боя и пази резервна дружина. Боят се усилва, пунктът на атаката се определя, неприятелят обхваща левий

фланг и само тогава началникът на фланга пуща в дело новопристигналите части, но резерв пази за краен случай. Действията на този фланг представляват един голям контраст на действията на десний фланг. Тука разпорежданията се правят обмислено, като се оценява обстановката вярно. Безумно пущание на частите в бой тука няма. Порядък е съхранен пълен. Началници и подчинени са виждали успеха на действията си. Съзнанието на собственото превъзходство е почнало да се чувствува и както ще видим, на следующий ден противникът не е вече така смел и дързък, както първий ден. А всичко това се дължи:

а) на обстоятелството, че частите действуват на едно място;

б) на това, че началникът на фланга действува разсъдително и хладнокръвно, и

в) на това, че командирът на полка, който полк действува цял, не изпуща от пред очи полка си.

В резултат от тези действия се получава това, че този фланг остава на мястото си, отбива неприятеля, а най-важното чувствува вече своята сила и вече чака с нетърпение противника и както ще видим, търси го вече и иска да се срещне с него. На десний фланг виждаме противното: действуват много части, но без цел и ред. Конната бригада наистина е отбита, но какви превъзходни сили действуват против нея? Това отбивание, като не е донесло никакви решителни резултати, но разстройството на частите е било равносилно с тяхното разбивание, защото тези части са станали окончателно неспособни за бой и ако противникът би ги атакувал на следующий ден, то те едва ли биха издържали една сериозна атака.

Ние виждаме, че и Дунавската дивизия е била разстроена, като съдим по следствията от боя, но това само ще ни се струва така. Сръбската армия в действителност е боляла от същата болест, от която и нашата – недостатък в офицери, а следователно и неспособност за активни действия. Дунавската дивизия ни най-малко не е била разбита и разстроена от нас. Тя е разбита и разстроена от началника на дивизията с лошото ѝ разполагание. Нашите атаки на Мека црев не направиха нищо друго, освен че отбиха I и III батальони от Мека црев и тези батальони се разстроиха и отстъпиха на следующа позиция. Дивизията имаше още 7 батальона, но те не бяха съсредоточени. Нема може да се счита успех това, че ние заехме Мека црев, но не я задържахме! Ние не разбихме Дунавската дивизия и се раз[б]ихме от нея, като пострада и тя от удара, но ние пострадахме повече. Тука чукът пострада повече от наковалнята.

Ами Конната бригада, като действувахме против нея с превъзходни сили, разбихме ли я, направихме ли я неспособна за действия? Не. Ние само я отбихме, а сами се разстроихме или по-вярно казано, сами се разбихме. Защо това. Защото не умеехме да действуваме, защото имахме началник лично храбър, но не, неразпоредителен, нетърпелив, горещ, който още от началото на боя изпусна частите от ръцете си.

Какви са следствията от всичко това ще видим по-долу. А тука, за да завършим действията на 5 ноември, да видим какво се върши на десний и левий крайний флангове.

Действия на Комщицкий отряд.

Както вече знаем, Комщицкий отряд на поручика Зафиров, който във всичко време намерваше мотиви да отстъпва, догдето това изрично не му е запретено от щаба на корпуса, най-после преминава в други ръце. На 4 ноември вечерта за началник на отряда е назначен капитан Паница, дадена му е една рота от запасната дружина на Софийский полк и няколко доброволци македонци, с които той обичал да има и е имал сношения. Още същата нощ капитан Паница тръгва от София с ротата, която е била без офицер и е управлявана от фелдфебел Дятчин, за към Бучино и е осъмнал към Костинброд на 18 километра от София. На пътя от Костинброд капитан Паница срещнал инженер капитана Иванов, който съобщил капитану Паница, че около Гинци има неприятел и че движението му от Беледие хан към Бучино трябва да бъде осторожно. На Беледие хан капитан Паница намерил Бучинский околийский началник, който пренесъл управлението си в Беледие хан от Бучино. Според неговий разказ се оказало, че около Бучино има вече неприятелски войски. Тука капитан Паница взел конните жандарми от околийский началник и тръгнал към Бучино, а ротата оставил да я води фелдфебел Дятчин. В Бучино капит[ан] Паница пристига безпрепятствено, тука той идва към поручика Зафирова, който и обяснил разположението на отряда си, доколкото това му е било известно. Неприятелят е бил разположен на линията Равна – Ропот – Смолча – Губеш и Комщица. Отрядът же на поручика Зафирова е бил разположен така: 2 чети доброволци и 4 чети опълченци в Годеч; запасната рота на поручика Караиванова в с. Шума; две чети опълченци под командата на четника Николова в Гинци. Вследствие на това началникът на отряда се направлява в Годеч със запасната рота с цел да събере частите и на следующий ден да почне действията си. През нощта срещу 6-ий ноември се правят съответствующите за тази цел разпореждания. По такъв начин Комщицкий отряд в този ден не предприема никакви действия, но по своето положение той вече прикрива шосето Лом – София, а главното – пази от обход десний фланг на Сливницката позиция. Отрядът на майора Милошича е оставен на своето място. По такъв начин в този ден на крайний десний фланг никакви действия не са произходили.

В Сръб[ско]-българската война [на] капит[ан] Бендерева ние срещаме едно по-друго описание на действията на началника на Комщицкий отряд пор[учик] Зафирова, но то е описание невярно, фантастично, макар и да е взето от релацията на пор[учик] Зафирова, която релация е по-скоро изложение на това, което би трябвало да се прави, но не и на това, което е направено. У началника на Комщицкий отряд е било правило акуратно да съобщи за това, което предполага да направи, и така же акуратно да съобщи, че е отстъпил, като приведе и някоя оправдателна причинка. Той е действувал така, че ако е могъл да види сръбски войник, то е било само после 5-ий ноември, когато отрядът преминава в други ръце, когато вече за действията му се явява контрол.

Действия на Радомирский отряд.

Както видяхме, разбитий Изворский отряд на 4 ноември отстъпва в Радо-

мир, гдето се почва формирането на нов Радомирский отряд. За формирането на този нов отряд са послужили частите от разбитий Изворский отряд и 5 роти от Бдинский полк, пристигнали в Радомир под командата на дружинний командир капитан Караиванов. Собствено, в този отряд са могли да влязат само 5 роти от Бдинский полк, защото отстъпавшите от Извор дружини са били уничтожени почти и разпръснати. От 60 души кавалеристи, които началникът на отряда събрал при Трекляно и Извор, в Радомир пристигнали около 20 души. Другите отишли да търсят ескадрона си.

През цялата нощ срещу 5 ноември са пристигали отделни изоставени по пътя на отстъплението войници. На 5 ноември сутринта почнали да се пръскат в Радомир твърде обезпокоителни слухове, които лесно достигнали до впечатлителните и капнали вече войници, които твърде зле действували на тях. За да се проверят тези слухове, началникът на отряда праща 6 души кавалеристи по направление към селата Косача и Празноглавци. Към 11 часа един от пратените в това направление кавалеристи се връща в кариер с донесение, че сърбите настъпват. Този кавалерист, като преминавал през града, где кого срещнал разправял, че сърбите идат, а когато минал покрай Радомирската опълченска дружина, извикал: „Сърбите идат!“ Това било достатъчно да накара опълченците да се упътят към селата си. Това донесение е било предадено на началника на отряда, когато вече опълченската дружина е била пръсната. Това донесение е било съвършено невярно. Конникът жандарм е виждал, че към Радомир се движи нещо като войска, но той не се е погрижил да разбере какво е това. Това е била доброволческата чета на П. Георгиева, която на 4 ноември вечерта останала да нощува назад и тази чета жандармът е взел за сърби. При разбягването на опълченската дружина са били пратени конници да я върнат, но от 900 души върнали се само 480 души. От гражданите (Радомирски) опълченци не останал нито един, а пък кавалеристите останали само 13 души, защото щом някой бивал пращан някъде, не се връщал вече.

Пред обяд на 5 ноември началникът на отряда получава от началника [на] Щаба на армията следующата заповед: оставете в Радомир само дружините на Филипова и Фудулаки и две роти на Караиванова, а останалите пет роти (само три) изпратете незабавно за Сливница по най-краткий път под командата на дружинний командир, а с другите войски ще браните пътя Брезник – Радомир.

Ротите, за които се предписва да се пратят в Сливница, са били три, а не пет и са били пратени още на 4 ноември по заповед началника [на] Щаба на армията на позиция при Батановци, гдето и са се намирали, когато е получена горната телеграма. След два часа обаче се получава следующата заповед: „Назначението на отряда ви е, като прикрива отначало Радомир, впоследствие да отбранява София, Радомирското шосе, за което позиция ще имате избрана пред Бучино – Владая. Затова авангардът ви отначало може да бъде около Сопица или Слаковци, гдето бъде по-удобна позицията, а главните ви сили около Мещица. Движението [за] отстъпление трябва да бъде към Бучино – Владая – София. Вземете съобразни мерки и изследвайте местността.“ Едновременно с тази телеграма се получило известие, че сръбски разезди се появили недалеко от селото Ярджиловци и че

откъм Трън идели големи сили в две колони: едната към Брезник, а другата към реката Светля за Радомир. За същото долагал и капитан Караиванов, който е имал, както казахме, роти в Батановци. Вследствие на това донесение и горната заповед началникът на отряда заповядал капитану Караиванову да отведе и последните две роти в Батановци. Предвид на това, че дружините, отстъпивши от Извор, не са били отпочинали, не се устроили и войници още продължавали да пристигат откъм Трекляно, началникът на отряда отправил отряда към Батановци и направил разпореждание, щото пристигающите войници да се събират в Радомир и да се отправляват към Батановци.

За да се проверят горните донесения, началникът на отряда не е имал средства, защото от всички кавалеристи останали само 12 души и той се е боял да ги праща, защото е бил уверен, че няма вече да се върнат. Но случаят тука му помогнал: в Радомир пристигнал един вахмистър с 24 души конника от 2-ий ескадрон на жандармский полк от Дупница, които конници отивали да търсят ескадрона. Тези конници началникът на отряда задържал при себе си. От тази конница началникът на отряда е пратил 8 души към Брезник, за да разузнаят за противника, а сам началникът на отряда с дружинните командири се отправлява на Батановската позиция и прави разпореждание да бъда войниците готови за път към неговото връщание [в]* Радомир. В три часа после обяд началникът на [отряда е] бил вече на Батановската позиция, която вече [е подсилена] и от три роти от Бдинский полк, които, както знаем, по [заповед] на началника на Щаба на армията трябваше да се пратят на Сливница. След преглеждането на Батановската позиция началникът на отряда се връща към Радомир и по пътя към Радомир получил от началника [на] Щаба на армията следующата телеграма: „На Сливница отива жаркий бой, сърбите отбити към Драгоман и преследвани на няколко километра. На 6 километра от Сливница върви силен бой. Настъпвайте с всички сили на Брезник и на правия фланг на противника“. Тази телеграма е отменявала първите две заповеди и е предписвала на место отбрана – настъпление на Брезник.

Началникът на отряда бърза да отиде в Радомир, но на пътя среща жандарм, който му предал следующата телеграма от началника [на] Щаба на армията: „От Сливница ни съобщават, че капитан Кавалов с две роти и един ескадрон се е направил към Братушково, в обход на десний фланг на противника. Боят е престанал. Неприятелят се е установил на 3000 крачки от наший левий фланг. От десний фланг неприятелят е отстъпил на 5 километра. Нашите го преследвали и се върнали на позициите си. Ако е пристигнал ескадронът на поручика Пенева от Дупница, възползувайте се от него и влезте във връзка с капитана Кавалова и действувайте заедно“.

По тези телеграми началникът на отряда е разбирал, че от него се изискват бързи и решителни действия. Когато пристигнал в Радомир, отрядът е бил вече в сбор. Пред войниците началникът на отряда е прочел горните две телеграми.

---

* Тук и по-надолу липсват думи от текста поради физическото нарушаване цялостта на листа (с. 842-843 на оригинала).

[Нес]молкаемото „Ура“ е бил отговор. В 5 1/4 [часа отрядът] тръгва от Радомир.

[За да] може по-правилно [да се съди] за действията на [Радомирский] отряд на следующий ден, необхо[димо] е да се знае съставът на отряда.

[Преди] събирането си на Батановската позиция отрядът е имал следующий състав:

Първа дружина от Струмский полк	4 офицера и	236 войника
Втора дружина от същий полк	5 “	349 войника
Пет роти от Бдинский полк	7 “	900 “
Радомирска опълченска дружина	2 “	480 “
Доброволци на Георгиев	-	120
Кавалеристи	32	
Всичко:	18	2117 войника

При излизането на отряда от Радомир [са] срещнати двама селяни, които съобщили, че в селото им Садовик има сърби. В Радомир били оставени 12 конника с цел да събират всички останали войници и тези, които пристигат, и да ги направляват към Батановци, а така също да предават на позицията всяко получено приказание или донесение и да пращат разезди към селата Кошарево и Садовик.

В 7 1/2 часа после обяд отрядът достига в Батановци, гдето и се присъединява към ротата от Бдинский полк.

С пристигането на частите при Батановци, началникът на отряда е направил разпореждане, щото дружината на капитана Караиванова да образува авангард и да тръгне напред. След авангарда са тръгнали и другите части зад авангарда, а опълченската дружина и доброволците са били оставени в Батановци, като е заповядано, щото сутринта в 7 часа тези части да бъдат готови да тръгнат в поход.

За разведване са били пратени 14 души конници под командата на фелдфебела, а 16 души останали в разпореждането на началника на отряда. Отрядът тръгнал в поход. Да оставим отряда в поход при разглеждането действията му на следующий ден, а сега да преминем към приготовленията на воюващите страни за действия на следующий ден.

6-ий ноември

От действията на 5-ий ноември видяхме, че нито настъпающий, нито атакующий са достигнали някои решителни резултати. При все това, ако се съди по действията, превесът е останал на страната на отбраняющий се по следующите причини:

а) отбраняющий се е успял да поправи грешките си от четвъртий ноември, като е обезпечил десний си фланг с отбиването на Конната бригада, макар че през нощта срещу 6-ий ноември той е повторил грешките си, като е отстъпил на старите си позиции. На центъра и левий фланг атаките на неприятеля успешно са отбити;

б) отбраняющий се е получил известно окуражаване (това се относи до войските), защото този ден е първий, през който български войник вижда неприятеля да отстъпва и, разбира се, войникът получава увереност за своето превъзходство на противника;

в) атакующий до известна степен е поколебан в своите предположения; даже той до известна степен е поставен в положение да се опасява за своя левий фланг, макар това да е твърде неоснователно. Всичко това е карало атакующий да бъде предпазлив и даже нерешителен в действията си за следующий ден;

г) отбраняющий се е спечелил един ден и е имал вече възможност по-спокойно да очаква своите подкрепления, които са бързали към Сливница. В същий же ден той вече е получил подкрепления, както това ще видим на свое място;

д) атакующий е бил вече усилен с една цяла дивизия, която се отправила на десний фланг, но при все това опасението за левий фланг не е давало възможност на неприятеля да предприеме решителни действия на десний фланг.

При все това обстоятелствата за отбраняющий се са се слагали не особено благоприятно и изобщо от действията на 5 ноември отбраняющий се не е могъл да се счита обезпечен в това, че и на следующий ден действията му ще бъдат успешни. Кризата не се е минала, а тъкмо после свършването боя на 5-ий ноември е настъпвала. На следующий ден отбраняющий се е бил в правото си да очаква и е очаквал, че Моравската дивизия от Брезник ще се яви, ако не в обход, то поне в обхват на левий фланг на позицията. Не е имало как да се спре от настъплението ѝ от Брезник към Гълъбовци и Сливница или към Златуша в тил на Сливницката позиция. В щаба на корпуса не е било известно, че в Радомир се събира отряд, па и доколкото е било известно, този отряд никак не е бил в състояние да спре Моравската дивизия от настъплението ѝ към Сливница, нито към Перник. Радомирский отряд е бил твърде слаб да изпълни подобно назначение, а в София не е имало войски, които да се пратят в това направление. От друга страна, на 5 ноември към 3 часа после обяд от центъра на Сливницката позиция е била забележена една дълга колона от пехота и артилерия към Драготинци, която колона се направлявала към десний фланг на сръбските войски. За щаба на корпуса е било твърде ясно, че това са подкрепления твърде значителни, каквито корпусът от никъде не е можел да получи.

За крайний десний фланг корпусът тоже не е бил обезпечен и не е имал никакви сведения. Известно е било, че отрядът на поручика Зафирова е отстъпил към Гинци, че му е заповядано да слезе към Бучино, че в това направление е пратен нов началник и още една рота, че началникът [на] Щаба на армията пратил на Беледие хан един ескадрон за разведка и толкова. Но где са били частите, где [е] бил неприятелят, в какви сили и пр., нищо в щаба на корпуса не е било известно. В щаба на корпуса съвсем не е считано за невъзможно, щото през нощта или сутринта да получат донесение, че неприятелят се явил в Беледие хан или Костинброд. Не е било невероятно да се получи и друго донесение, че неприятелят се показал към Златуша. Обход откъм двата фланга, без средства за противодействие, не е представлявал нищо утешително, напротив, мисълта за подобен обход е действу-

вала твърде обезпокоително, защото всичкото това е било не само възможно, но и вероятно. Наистина, че на левий фланг (крайний) неприятелят не е разполагал с достатъчни сили, но това не е било известно тогава. В щаба на корпуса е било известно, че пред Годеч е стоял противник с полк пехота, полк кавалерия и една батарея, според донесенията на капитана Бахчеванова, началник на Смиловский отряд, който отряд още на 4 ноември е изгубил всяка связ с противника. Никому не е било известно, а още повече на щаба на корпуса, защото никой не се е грижил да праща донесения, още повече, че ординарческа служба не е имало и в щаба на корпуса се е вярвало и то твърде справедливо и основателно, че неприятелят, който е бил пред Туден, ще се направлява в обход към Беледие хан. Изобщо изгледите за 6-ий ноември са били твърде неутешителни.

Към всичко това се прибавя и пълното разстройство на частите, които са действували на десний фланг.

След свършването на боя началниците на участъците е трябвало да се явят в щаба на корпуса на позицията и да доложат за действията си през деня и за положението на частите си. Те се събрали на центъра на позицията към 7 часа после обяд. Приятно е било да се слушат докладите за прекрасните действия на центъра и левий фланг и още по-приятно е било да се слуша, че частите са били в порядък и готови да продължават действията си на следующий ден. При все това, началниците на левий фланг и на центъра са се оплаквали от силното изнурявание на частите и са искали, ако може, да им се дадат подкрепления и са искали да се направи нещо, за да може да им се доставлява храна, понеже е имало войници, които от два дена не са яли нищо. Приятно е било да се слушат разказите на началника на десний фланг за отделни подвизи, за храброто държание на войниците, за отстъплението на противника и пр. Но дваж по-неприятно е било да се слуша от устата на началника на фланга да докладва, че частите му са разстроени окончателно, когато е бил запитан где и как са разположени частите и в какво положение се намират те. На тези въпроси началникът на фланга не е могъл да отговори положително. Той е докладвал, че има части в Малово, че има такива и на първата чука, но где какви части е имало разположени, това не му е било известно. При този доклад на началника на фланга, началникът щаба на корпуса е забележил, че успехите на десний фланг, щом частите са разстроени и неприведени в порядък, е равен на поражение и че сега флангът е поставен в много по-опасно положение в случай, че неприятелят би ни атакувал на следующий ден. Когато е бил предложил въпроса какво трябва да се прави на следующий ден, началникът на десний фланг е заявил, че той не може да отговаря за фланга, ако не му се дадат подкрепления и ако не се устроят през нощта частите му и тука е заявил буквално следующето: „Сега на десний фланг няма нито един взвод цял“. Предвид на това, че на левий фланг за следующий ден е угрожавала по-голяма опасност от обход, началникът на фланга е искал подкрепления. После тези доклади не е било възможно да се вземе някое окончателно решение, догдето не се доложи за всичко подробно на главнокомандующий. При все това станал е разговор за действията на следующий ден и е изказано мнение, щото частите от десний фланг да отстъпят на позициите,

които са заемали през деня, за да могат да се устроят и приведат в порядък, а така също някои части да се оттеглят зад центъра на позицията, за да съставят общ резерв.

След това командирът на корпуса и началникът на щаба се отправляват на доклад при главнокомандующий в Сливница. При доклада е участвувал началникът на артилерията, който е живял в Сливница и сегиз-тогиз се явявал на позицията, за да се бърка в работи, които до него често не са се отнасяли. Присъствувал е един от флигел-адютантите и маршалът на княз Александра. Тука в една стаичка (единствената в хана по-добра стая), в която е имало два дъсчени кревата, присъствующите, насядали по креватите, са слушали доклади, а после са разисквали въпроса за действията на следующий ден. Командирът на корпуса, който никога нищо не е знаел и който е имал за правило никога нищо определено да не казва, когато му е бил задаван един или друг въпрос, често е отговарял: „Това знае началникът на щаба“. Въобще началникът на щаба, както всички бивши началници на щабове, па и бъдещите във всички войни, е бил конят, който е трябвало да носи кривите дърва. Началникът [на] щаба на корпуса в този случай, като докладва положението на частите и обстановката, а така също вероятните действия на противника, като указва, че според думите на началника на десний фланг, там няма ни един цял взвод, изказва мнение, че трябва да се реши въпросът: трябва ли да се остане на Сливница при вероятност да се загуби армията или же трябва да се запази армията. Било е указано на това, че столицата трябва да се запази по политически съображения и че това запазване е било възможно само на Сливница. Пред София това е било невъзможно и от всички е признавано. Тука началникът [на] щаба на корпуса е указвал, че ако на Сливницата армията бъде разбита, то столицата сама по себе си пада и че частите, които идат на подкрепление, ще отстъпят сами по себе си, но че ако армията отстъпи, то сърбите по-рано от два дена пред София няма да се явят и в това време ще пристигнат в София около 20 батальона, които ще бъдат напълно достатъчни не само за отбраната, но и за предприемание активни действия. И тука политическите съображения, боязън от впечатлението, което ще се произведе на войската и населението са били против отстъплението. Най-много се е противял на отстъплението началникът на артилерията, а той е могъл спокойно да прави това, защото нито положението е знаял, нито пък е бил или е могъл да бъде отговорен за нещо. Командирът на корпуса е бил без мнение, той е бил съгласен с всички: бил и за, и против отстъплението, но той искал само заповед. Неговото мнение е било: „Както заповядате, Ваше Височество“. После дълги разсъждения, отстъплението е отблъснато, но само условно или по-вярно казано, то не се е считало за невъзможно и затова взето е следующото решение:

а) началникът на десний фланг да прибере частите си назад, да ги устрои, за да могат някои части да се отведат назад зад фланга, за да могат да послужат едновременно и като общий резерв, и като резерв на фланга;

б) на десний фланг да се премине пак в отбранително положение, като се задържи височината Леща;

в) на левий фланг като първо подкрепление да се пратят двете доброволчески чети на капитана Кавалова;

г) новопристигающите части да останат пред Сливница и в селото, за да си отпочинат през нощта;

д) да се съобщи на началниците на фланговете да имат предвид, че отстъплението от Сливница не е невъзможно и до разяснение на обстановката да бъдат готови за подобно нещо, особено началникът на левий фланг да бъде готов и да държи частите в ръцете си, защото при случай на отстъпление, положението на този фланг ще бъде от най-трудните;

е) за левий фланг да се наблюдава най-енергично с цел да може да се предупреди неприятеля или да се вземат мерки за противодействие в случай, че последний от Брезник би се направлявал на Гълъбовци или Храбърско, или пък Златуша;

ж) на разсъмвание да се прати парламентьор у противника, за да се поиска примирие на няколко часа [под]* предлог да се приберат ранените. За тази цел е [от]реден поручик Войнаков от конвоя, който заблаговременно се явил в щаба на корпуса.

С това се е преследвала една цел – да се спечели време. Тези решения са били взети едва около 12 часа после обяд, после което командирът на корпуса, заедно с началника на щаба си, се завърнал на позицията, за да даде нужните указания на началниците на фланговете. Когато взетото решение е било съобщено, началникът на левий фланг е изказал своето убеждение, че работата няма да дойде до отстъпление и че той разчитва напълно на своите части, които са били съвършено устроени, но се е опасявал от обход и е искал части, за да продължи фланга си поне до Вишая. Поддърж[к]а му е обещана, като е указано, че на много не може да се разчитва, още повече, че десний фланг, на който частите са съвършено разстроени и разпръснати, сами искат поддържка, а пък от тях само е могло да се отдели нещо за резерв. Тука още един път началникът на десний фланг е заявил, че той няма нито един взвод цял. След това началниците на фланговете са се разотишли. На самата позиция, до мястото на корпусний щаб, е била открита телеграфна станция в една кошара, гдето телеграфистът е работил, като е имал апарата си на едно сандъче от газ и е седял на земята. От тази станция са давани на началника [на] Щаба на армията нужните сведения за боя, взетите решения и направените за следующий ден разпореждания.

Тука му е мястото да упоменем, че с телеграфа е злоупотребявано. Когато от позицията началникът [на] щаба на корпуса е предавал едно донесение, в Сливница на станцията са се явявали някои, които по едно или по друго побуждение са давали други сведения, и с които началникът [на] Щаба на армията е могъл да бъде въвеждан в заблуждение. От Сливница дават телеграми и началникът на артилерията, който за нищо не е отговорен, и флигел-адютантите, и разни офицери от Генер[алния] щаб и въобще всякой офицер, който се добере до станцията, а особено тези, които са предпочитали да бъдат в Сливница, отколкото на позицията.

* Поради повреда на листа думата е възстановена по смисъл.

Вследствие на туй между началника [на] Щаба на армията и корпуса не е могло да има едно безконтролно съобщение, не е могло да има тайна. Телеграмите, пратени от началника [на] Щаба на армията до корпуса по-рано са се знаяли в Сливница и на позицията, отколкото в щаба на корпуса. Телеграфната служба е била неорганизирана и телеграфистите, които в тази война със самоотвержение изпълняваха службата, готови да принесат полза на делото, приемаха и предаваха всичко, което им се предаваше или искаше от който и да е офицер. Има случаи, при които някои офицери, от никого неупълномощени, са ходили на станцията в Сливница да водят безполезни и ненужни разговори по телеграфа с началника [на] Щаба на армията, а в това време много важни депеши са чакали свършването на разговора. В това време кой е помислювал за уреждание телеграфната служба? Не е чудно, че е имало любители, които са само търсили случай да дадат някои донесения, за да фигурират имената им в бюлетините, когато е имало и такива предвидливи офицери, които са се водили и кореспонденти. Трябва при този случай да кажем, че офицерите, които в тези критически минути са били обхващани от експлоативни чувства, са били единици. Както знаем по-отрано, войските от Южна България бяха вече в поход към София и ешалонирани между София и Сарамбей, а някои (последните ешалони) бяха вече на път за Сарамбей по железницата. Всички тези части бяха ешалонирани така:

Най-напред вървеше Софийский полк (две дружини и една доброволческа дружина от Пловдив, под командата на капит[ан] Караджов). Този ешалон е под командата на командира на Първий полк капитана Попова. Заедно с този ешалон следва и един кавалерийский ешалон от 3 ескадрона: два от Вторий конний полк и Конвойний ескадрон – всички под командата на командира на полка ротмистъра Люцканова. Освен това към 1-ий ешалон (първопристигающите части) трябва да се отнесе и 1-ва Пловдивска дружина на капитана Белинова, която около 12 часа през нощта срещу 6 ноември пристига в Сливница и се разполага на бивак зад 1 Софийский полк. Непосредствено зад този ешалон следват: 3-та Хасковска дружина с 5 батарея от I артилер[ийски] полк, а след нея Втора Пловдивска дружина под командата на капит[ан] Г. Николаев; тези части на 6 ноември сутринта пристигат в София. За да може да се съди за доколко тези последни части са били способни за бой, достатъчно е да се проследи пътуването на 3-та Хасковска дружина. Тази дружина на 2 ноември квартирува в Търново Сеймен. На 3-ий ноември вечерта дружината е доведена на станцията, за да се натова[ри] на поезда. Според дадений маршрут, дружината на 5 ноември е трябвало да пристигне в София. На 4 ноември в 1 часа после обяд тренът с дружината пристига в Сарамбей, гдето дружината се разтоварва и тръгва в поход. Разстоянието от Сарамбей до София е повече от 90 километра. В 2 1/2–3 часа после обяд на 4 ноември дружината пристига във Ветрен, гдето е била и 5-та батарея от I артилер[ийски] полк. От тука дружината придружава батареята до София и пристига на 6-ий ноември в 5 сутринта, а 10 часа после обяд, качена на коне (по 2 человека на кон), пристига в Сливница около 3 часа после обяд, следователно, в 48 часа дружината преминава 120 километра път. При такова изнурявание дружината е била неспособна за

действия, както и другите части, които са пътували по същий начин. Заедно с тази дружина е пристигнала и 5 батарея от I артилер[ийски] полк.

По такъв начин Западний корпус на 5-ий ноември през нощта е бил подкрепен с четири дружини и три ескадрона, но новодошлите пехотни части са били твърде изнурени.

Трябва да се има предвид, че при разискването [на] въпроса за отстъпление от Сливницката позиция за пристигането на горните подкрепления в щаба на корпуса не е било нищо известно. Обаче с пристигането им в Сливница идеята за отстъпвание е била изоставена, понеже се е мислило, че с тези новодошли части ще може да се парализира обходът на левий фланг или поне временно да се задържи обходящий.

При все това, че българските войски са получили подкрепления, но тези подкрепления са били сравнително незначителни, като се има предвид, че частите на десний фланг са били разстроени, а особено като се има пред[вид] подкрепленията, които сърбите са получили – цяла Шумадийска дивизия, а на 6-ий же е могла да пристигне и Моравската, която е била далече от левий фланг на Сливницката позиция, на едно разстояние не по-голямо от 12 километра, за преминаването на което са били нужни само 2–3 часа. В такъв случай сръбските войски биха се увеличили с 14–15 батальона, 8 батареи и 3 ескадрона, които батальони, според положението им, биха се струпали на левий фланг, който е бил защищаван само от 5 батальона, които Дринската и Дунавска дивизии биха могли не само да задържат всяко настъпление на десний български фланг, но и с големи шансове на успех биха могли да действуват активно в това направление.

Това обстоятелство ясно показва, че взглядът в щаба на корпуса, че 6-ий ноември е ден критический, е взгяд съвършено основателен. Този взгляд е разделян и от началника [на] Щаба на армията, който, за да оттегли Моравската дивизия от Сливница и да я прикове към Брезник или най-после, да я накара да губи време, дава заповед, щото Радомирский отряд, който едва е имал 2000 души, да настъпи към Брезник и на 6-ий ноември непременно да атакува Моравската и да се постарае да заеме Брезник и да открие связ с левий фланг на Сливницката позиция.

В сръбската Главна квартира обаче е настъпило някакво разочарование, някакво съмнение в успехите и даже някаква непонятна опасност за армията. Това е един момент, който твърде мъчно може да се обясни. Някакъв непонятен страх за армията обладава Главната сръбска квартира. Предсказваната още през деня на 5 ноември от капитана Нешича опасност, като че почнала да се реализира – разбира се, само у главнокомандующий и окружающите го. Началникът на щаба, който през деня указваше, че той би желал, щото българите да се спуснат към Калотина и даже в Цариброд, като че забравя, че е било нужно да се скомандува: „Дясното крило напред“ и сам като че вярва в някаква опасност откъм Калотина и прави вече разпореждания, които съвсем не са съгласни с подаването [на] дясното крило напред. На Конната бригада, както това ще видим по-долу, се дава заповед да разведва към Калотина и пр.

Каква опасност грози на Нишавската армия? Кои са причините за такава боязън откъм Калотина? Отговорът на тези въпроси е твърде лесен. Главнокомандующий и щабът му познават своята армия добре. Храбростта и боеспособността на армията през 1876 и 77 година не е забравена. Наистина онази армия е била друга, тя е била народна войска, събрана от слабо подготовляваното за военна служба население, но сегашната армия е била затова пък нова, едва току-що създадена и неизпитана. Имало силни основания да се предполага, че детето ще прилича на баща си. Войната е захваната при най-благоприятни условия, но още в първите дни не са били достигнати ожидаемите резултати. Неудачното действие на развърнатите на стратегический фронт дивизии някак не е удовлетворявало предположенията на Главната квартира и съмнението в способността на началниците на дивизиите за самостоятелни и правилни действия е почнало да си пробива път в Главната квартира. Упорното съпротивление на малките български отряди против превъзходните сили на противника, задържанието на цели дивизии от незначителни отряди пред Цариброд, Драгоман, Врабча и Трън ясно е указвало на сръбската Главна квартира, че предполагившата се военна разходка до София се изменява в една ожесточена борба. Случайното сражение на 5-ий ноември, което разстройва Дунавската дивизия, а Конната бригада отстъпва назад, а пък Дринската дивизия действува без успех и е принудена да се оттегли на позицията, ясно е указвало, че съпротивлението на българите на Сливница ще е силно, че Сливница не така лесно ще бъде взета и че за вземанието ѝ ще са нужни не един ден. Ясно е ставало после това, че благоприятната минута е изпусната и че българите ще успеят да притеглят войските си на Сливница от Южна България. Дълг на Главната квартира е било да промисли вече и за случай на неуспех под Сливница. При все това, в сръбската Главна квартира надеждата на успех не е изгубена. Откъм Сливница опасност не се съглежда, но понятно защо такава опасност се вижда откъм Калотина. Тази опасност, може да се каже, е внушена като по един гипнотически начин. Здравий разсъдък е заменен от въображението. Ний знаем, че гипнотизаторът в този случай е капитан Нешич. Знаем, че Кралят, след доклада на капитана Нешича след завръщанието му от Конната бригада, е изискал мнението на началника щаба и е останал доволен, но види се, че у Главнокомандующий семето на съмнението е било хвърлено на благоприятна почва.

Кралят, след доклада на капитана Нешича, е ходил на височите пред Баалин да наблюдава действията на Дринската дивизия; от там се върнал към шосето, гдето е действувал XV полк от Дунавската дивизия и е останал твърде недоволен, когато е видял положението на дивизията, особено като е забележил, че батальоните се местят от едно място на друго без цел. В дивизията е имало два началника и за това нито един от тях не е знаел истинското положение на дивизията. Началникът на дивизията се е оказал малодушен, изпуснал е дивизията си от ръцете си и не е знаел какво става в нея. На краля са предавани твърде преувеличени донесения, а отстъплението на Конната бригада към Драгоман е правило тези донесения не само вероятни, но и верни. В Щаба на армията се е вкоренило убеждението, че Дунавската дивизия е разстроена и се намира в тежко положение, когато нищо

подобно не е имало. Били са разстроени само два батальона, които са отстъпили от Мека чрев. Но това нещастие е било поправимо, стигало е да има кой да се разпорежда. Обаче и в щаба на дивизията, като не са имали верни сведения за положението на дивизията, считали са, че тя е разстроена, че тя [е] неспособна за действия, че тя не ще може да се удържи на Три уши, ако бъде атакувана. Това положение на Дунавската дивизия, отстъплението на Конната бригада на Драгоман, донесенията, че българите заели Мека чрев, Малово и даже Чепан, са идели някак да потвърдят опасенията, изказани на Краля от капитана Нешича. Чепан [е] зает, следователно, от него българите не само могат да затворят Драгоманский проход, но ще могат да се спуснат към Калотина и да се явят в тил на армията! [На] тази мисъл е почнато да се гледа като на осъществима, като на възможна. Страхът е почнал още същата вечер своята работа и Главната квартира се намерва в едно зашемедявание, при което мислите се сменяват една друга твърде бързо, гдето разни идеи внезапно се пораждат и така же внезапно изчезват без да оставят следа. Главнокомандующий на бърже оставя полето на сражението, без да даде нужните указания за действията на следующий ден и с щаба си бърза за Цариброд. Пътуването на Краля до Цариброд се вижда някак не безопасно и на Конната бригада се дава заповед да прати един ескадрон в пикети по шосето между Драгоман и Цариброд за конвоирание на Краля. С такива неблагоприятни впечатления и тежки мисли Главната квартира се прибира в Цариброд и прави разпореждания, които явно доказват, че страхът надделява над разсъдъка, а на следующий ден, както [ще] видим, Главната квартира се пренася вече в Пирот, като оставя армията без един началник, който да ръководи действията.

В такова положение занощуват главните квартири на сръбската и българска армия. Интересното е, че и двете се боят една от друга и виждат опасност за своите армии. Но в този боязън има голяма разлика. Откъм българска страна е разсъждавано основателно, като се е имало предвид, че неприятелят ще действува правилно, именно така, както неговите са я диктували да действува. Сръбската Главна квартира се е бояла само от призраци. Едно хладнокръвно обсъждание на действията през деня би указало, че сръбската армия не само нищо още не е изгубила, но на следующий ден тя има пълна възможност при умели действия да атакува Сливницката позиция със значителен шанс за успех. Но както видяхме, обстоятелствата са се слагали така, че хладнокръвното обсъждание на положението е било невъзможно. При подобно именно положение Кралят е трябвало да остане при армията, а не да бърза с удиляването си в Цариброд. Ако той би останал при армията, той през нощта би имал пълна възможност да се запознае точно с положението и съобразно с него да даде нужните разпореждания и указания за действията на следующий ден и да следи за изпълнението им. Никаква опасност на главнокомандующий не е угрожавала. Време и място за оттеглюване всякога би намерил, догдето армията стои пред Сливницката позиция. С отиването си в Цариброд той не може вече нито да се запознае добре с действителното положение на армията, нито да ръководи действията ѝ според обстановката. С отсъствието на главнокомандующите, началниците на дивизиите, като самостоятелни и

независими един от друг, почват да действуват по свое усмотрение. Единството в действията, толкова необходимо при решителни действия, отсъствува и оттук именно се почват нещастията за сръбската армия.

Сега да проследим разпорежданията, които сръбската Главна квартира прави за следующий ден.

Конната бригада при отстъплението си пред Драгоман е получила най-напред заповед да прати един ескадрон за конвоиране главнокомандующий между Драгоман и Цариброд. В 2 часа през нощта е получена заповед: „Един полк с батареята и XIX гвард[ейски] батальон – той е бил на Петровски кръст – да останат пред Драгоман – изходът от теснината между Три уши и Чепан – отгдето да се прати един ескадрон за рекогнисцирание Калотинската река. Другий ще пратите при Дунавската дивизия на Три уши“.

По тази заповед един ескадрон е пратен на рекогносцировка на Калотинската река. Това са разпорежданията, направени от Главната квартира за действията на следующий ден. По-късно обаче, т.е. на 6-ий ноември сутринта, Конната бригада, както ще видим по-долу, получава едно след друго заповеди, за да се отправи към Станяне, което и се извършва през деня. По такъв начин Конната бригада се праща на това място, което тя още на четвъртий ноември остави без всякаква цел и причина – изправлява се, макар и твърде късно, една грешка.

За Дунавската дивизия вечерта на 5 ноември от Главната квартира, както се вижда, не са правени разпореждания и вероятно затова, че до отсъствуването на Краля положителни сведения за положението на дивизията не е имало. Едно разпореждание, което е направено, е, че началникът на дивизията генерал Милутин Иванович е сменен и управлението на дивизията е поверено на подполков[ник] Хорстиг, командир на Дунавский артилерийский полк.

Новий началник на дивизията е искал да се запознае с положението на дивизията и да си разясни случившето се през деня и затова е направил разпореждание, щото командирите на полковете да се явят при щаба на дивизията, който е бил поместен в кошарите между шосето и втората висота на Три уши. Едва после 1 часа през нощта се събрали полковите командири в щаба на дивизията. Командирът на IX полк най-късно пристигнал, понеже нему не е било известно где се намира щабът на дивизията. До пристигането на командира на IX полк в щаба на дивизията е указвано, че всички нещастия произлезли от това, че в IX полк имат много власи, които бягат пред неприятеля, и началникът на дивизията е бил на мнение да оттегли този полк назад. Когато командирът на полка пристига и узнава за установившото се мнение, той протестира и защищава полка си твърде основателно.

Когато вече всички командири на частите се събрали, новий началник на дивизията излага своите предложения (вероятни) за действията на българите за следующий ден и указва, че той е уверен, че българите правят обход и се стараят да излязат на пътя на отстъплението на дивизията и че той ще се грижи да им

противодействува. Мисълта за обхода, види се, е внушена от Главната квартира, но подполковник Хорстиг гледа по-определено на този обход, отколкото е гледала Главната квартира. Подполковник Хорстиг вижда близък обход – по долината на Малово и Чепан, а Главната квартира съглежда този обход по-далече – откъм Туден по Калотинската река. Подполковник Хорстиг се опасява за възможността да се изгуби Чепан (Петровский кръст). Затова той прави следующите разпореждания: два батальона от IX полк, два батальона от XV полк и гвардейский батальон от Конната бригада да отидат на Чепан (Петровский кръст), а останалите пет батальона с четири батареи да останат на Три уши. Командирът на IX полк се върнал при полка си в 3 1/2 часа сутринта и в 4 часа с два батальона тръгнал към Чепан, а по пътя си взел и 2 батальона от XV полк. Към 6 часа тези батальони почнали да се изкачват на Чепан, което изкачване е траяло до 11 часа пред обяд.

Дринската дивизия вечерта не е получила никаква заповед за следующий ден от Главната квартира. Това се вижда от едно писмо на началника на дивизията, пратено през нощта срещу 6 ноември до началника на Шумадийската дивизия. В това си писмо началникът на дивизията моли началника на Шумадийската дивизия да му яви какво знае за противника и за Моравската дивизия и за разположението на дивизията му, като му явява, че той стои на позицията си, че за утрешний ден се е разпоредил да не се предприема нищо, освен ако българите нападнат, защото той мисли, че не трябва нищо да се предприема, догдето не стигне Моравската дивизия или догдето не се получи заповед от Главната квартира. Моли го най-после за отговор и съгласие на тази мисъл.

Шумадийската дивизия, която през този ден продължава настъплението си, за да излезе на десний фланг и вдясно от Дринската дивизия, вечерта на 5-ий ноември занощувала така:

Авангардът (XI полк) в Повалиръж, а батареята му в Брусник; от главните сили X полк стигнал в Пищане, гдето е получил заповед да се отправи към Драгоман на помощ на Дунавската дивизия. Останалите части са били разположени между Повалиръж и Ялботина. На сутринта на 6 ноември дивизията е продължила движението си и е излязла при Ракита, вдясно от Дринската дивизия. За действията на дивизията на следующий ден от Главната квартира не е получена никаква заповед.

Моравската дивизия тоже на 5-ий вечерта не е получила никаква заповед, макар началникът на дивизията и да е донесъл за пристиганието си в Брезник и е искал указание. Това донесение е получено в Главната квартира едва на 6-ий сутринта.

От изложеното дотука се вижда, че сръбската Главна квартира, като не е могла да узнае положението на частите на 5 ноември вечерта, не е могла да направи и нужните разпореждания и е отпътувала за Цариброд. Но понеже ръководението на действията от Цариброд е било невъзможно, то е бил изпратен началникът на оперативното отделение подполков[ник] Атанацкович да дава нужните указания и да праща в Цариброд донесенията. Какви обаче пълномощия са били дадени на подполков[ник] Атанацкович, е неизвестно, но началниците на дивизиите не са били предупредени в това, следователно и не са се считали задължени да изпълня-

ват неговите заповеди. Вследствие на туй виждаме, че на 6-ий ноември сутринта върви една усилена преписка между началниците на дивизиите, без да може да се разбере кой какво трябва да върши. Тази преписка е особено честа между началниците на Дринската и Шумадийска дивизии, които никак не са могли да дойдат до някакво съгласие за съвместни действия. Началникът на Дринската дивизия е отправил шест писма до началника на Шумадийската дивизия, но не се е удостоявал с положителен отговор. В първото си писмо, отправено в 1 ч. 45 минути после обяд, началникът на Дринската дивизия изпраща до началника на Шумадийската две писма, получени от Главната квартира – едното за него – началника на Шумадийската дивизия, а друго за началника на Моравската дивизия. При изпращането на тези писма началникът на Дринската дивизия моли да се устрои между двете дивизии конна поща, за да могат по-скоро да се получават донесенията и да се пращат заповедите. Явява му, че у него всичко е благополучно и го пита да му съобщи какво ново има. Второто писмо е онова, за което по-горе споменахме. Трето писмо, отправено в 5 ч. 20 от началника на Дринската дивизия до началника на Шумадийската и пита какво той мисли за даденото разпореждание, щото Моравската дивизия да тръгне към Габер и Чорул – такава заповед е била дадена от Главната квартира. Предлага да се съберат и да разменят взгядовете си и го моли да дойде вечерта при него и пр.

На това писмо началникът на Шумадийската дивизия [отговаря], че нищо друго не мисли, освен че това е диктувано от страха на дунавци и тактиците, а на поканата за свиждание отговаря, че в 6 часа сутринта ще бъде на десний фланг на дринци и пр…

По такъв именно начин Нишавската армия занощува срещу 6 ноември без всякакви определени указания, за изключение Моравската дивизия, на която е била пратена заповед да остави в Брезник 1 батальон и една батарея (горска), а с другите части да излезе на десний фланг на Шумадийската дивизия, от която щели да бъдат пратени патрули да я срещнат.

Сега да разгледаме силите и разположението на двете страни сутринта на 6 ноември.

За отбраната на Сливницката позиция българите разполагат със следующите части:

Пехота

Софийский полк	3 дружини
Струмский полк	3 дружини
Бдинский полк	2 1/2 дружини*
Плевенский полк	3 3/4 дружини**

* Трета дружина от този полк е била окончателно пръсната и сутринта са могли да се съберат само 2 слаби роти. Тези роти считаме за половин дружина [бел. авт.].

** Една рота изгубена под Трън [бел. авт.].

Дунавский полк	3 1/2 дружини*
7-ий Преславский полк	4 дружини
Доброволци на капит[ан] Кавалова	1 дружина
Доброволческа дружина [на] капит[ан] Караджова	1 “
Първа Пловдивска дружина [на] кап[итан] Белинова	1 “
Запасна рота от Софийский полк	1/4 “
Опълченци	1/2 “
Всичко пехота:	23 1/2 дружини

Артилерия

1-ва, 2-ра, 3-та, 6-а батареи от 1 артил[ерийски] полк	32 орудия
3-фунтова горска и Витворска горска б[ата]реи	8 “
Всичко:	40 орудия

Кавалерия

Вторий конний полк	4 ескадрона
Конвойний ескадрон	1 “
Жандармский полк (остатки)	3 ескадрона
Всичко:	8 ескадрона

А всичко: 23 1/2 батальона, 6 батареи и 8 ескадрона. Всичко около 19 000 щика, 40 орудия и 600 сабли.

Срещу тези войски за действия против Сливницката позиция сърбите са разполагали с:

а) пехота

1. Дунавска дивизия	9 батальона
2. Дринска дивизия	9 “
3. Шумадийска дивизия	9 “
4. Конна бригада	1 “
Всичко:	28 батальона

Кавалерия

Конна бригада	8 ескадрона
Дивизионна кавалерия	3 “
Всичко:	11 ескадрона

Артилерия

Дунавски артилер[ийски] полк	4 б[ата]реи	24 ор[ъдия]
Дринска дивизия	4 “	24 “
Шумадийска дивизия	4 “	24
Моравски артилер[ийски] полк	4 “	24
Всичко:	16 “	96

Пионери

Пионерни роти	3 роти

Всичко: 28 батальона, 11 ескадрона, 16 батареи с 96 орудия и три сапьорни роти или всичко около 27 000 души.

* 1/2 дружина изгубена под Врабча [бел. авт.].

Като се вземе предвид, че и Моравската дивизия би пристигнала още при началото на боя, то сръбските сили пред Сливница за действия на 6 ноември биха се увеличили с 5 батальона, 3 батареи и един ескадрон и в такъв случай сърбите биха разполагали с: 34 батальона, 19 батареи, 12 ескадрона и 4 сапьорни роти, т.е. с около 32 000 души.

От сравняването силите на воюващите страни за 6 ноември се вижда, че превъзходството е на страна на сърбите. Особено чувствително е превъзходството на сръбската артилерия, която превъзхожда по число българската в повече от два пъти – 40 орудия против 116.

Разположението на войските пред началото на боя е следующето:

На Сливницката позиция.

На десний фланг на Сливницката позиция, както вече знаем, след боя части занощуват по следующий начин (разположение): между Мало Малово и Василевци трета дружина от Първий полк; в Малово: първа дружина от Дунавский полк, 2-ра дружина от Струмский полк, първа дружина от Бдинский полк, горската батарея, запасната рота от Софийский полк с опълчението, 3-ий ескадрон от Вторий конен полк, а на Три уши (Мека црев) – три роти от трета дружина на Дунавский полк. Първа дружина от Плевенский полк, като напуща произволно Мека црев, слиза при полубатареята и нощува там. Трета дружина от Бдинский полк е била съвършено пръсната и отделни групи войници се присъединяват то към другите части, а болшинството им се отправлява в Сливница, така щото тази дружина през нощта не е съществувала.

Началникът на фланга към 10 часа после обяд на 5-ий ноември, както упоменахме, съвсем не е знаел где кои части са разположени после боя и е уверявал, че у него няма нито един цял взвод, събран на едно място, което обаче трябва да кажем, макар и малко, може би нарочно преувеличено, е било доволно справедливо, защото когато командирът на първа дружина е пристигнал в Малово, то войниците от разни части са били размесени и се разполагали то по квартири, то на бивак, кой как завърне и както му скимне, без да има кой да се погрижи да установи някакъв порядък. Даже не е имало кой да се погрижи, за да се вземат някакви предпазителни мерки. Трябва да признаем, че тези части биха съставили едни добри плячки, ако сръбската Конна бригада би попробвала да произведе едно нечаяно нападение. Но от где е могла Конната бригада да знае за всичко това, когато тя сама се е считала за разбита и сама се опасява от атака! Ако Конната бригада би знаела това, то тя би направила чудеса, а пък българските войски биха знаели за овладевший страх на сръбский левий фланг, то те биха направили същото. Във военно време най-трудното е именно да се знае положението на противника и този, който схване и проникне в тези тайни, той извършва безсмъртни подвиги. Но това е най-мъчното. Боят свършен, аванпости поставени и нищо не се вижда зад тази завеса, която грози със смърт на този, който би поискал да види какво става зад нея. Само този началник, който като съумее да удържи частите си в ръка през време на боя, хладнокръвно и вярно да разсъди за резултата от боя и проследи за всички действия, движения и сили на противника, който при това се ползува

от верните и проницателни донесения на своите подчинени, може приблизително да си състави едно понятие за положението на противника. Само опитното око може да схваща бързо и само то може да си съставлява вярно заключение даже от твърде дребни по видимому работи и да прониква зад тъмната аванпостна и охранителна завеса. В някой случай обаче е необходимо началникът да провери своите наблюдения и той [е] длъжен да скъса покриващата неприятеля завеса, за да се увери във вероятността на заключенията си, после което вече се приемат окончателни решения. Така на десний фланг противниците са заноощували, без да имат някакво определено понятие един за друг. Български фланг се е чувствувал, че е победил, защото изтикал противника от позицията му, но не е чувствувал, че по едни или други причини той се е разбил сам и че незначителната му победа при по-енергичен противник би се обърнала в страшно поражение. Сръбский же левий фланг, като не очаквал нападение, даже като не е разчитвал на бой през този ден, е претърпял една малка неудача, която неудача е зашемадила всички и Дунавската дивизия, като е била отбита само от Мека црев, се е считала за разбита и е намервала своето положение за твърде лошо. Ето два характеристични по своята противоположност примера.

Както и да е, но и двете страни заноощуват в тревожно ожидание и безпокойствие за бъдещето. При такова положение на български фланг решението, щото този фланг да се оттегли назад и да заеме сгодните си позиции, които вече беше овладял (Три уши и Мека црев), е било решение съвършено уместно и правилно. В такава смисъл е дадена заповед и на началника на фланга. Но какво е направил началникът на фланга и какво е можел да направи, когато не е знал где са частите му? На место да се погрижи да узнае где и какво положение се намират частите му, той е пратил едно общо приказание до старший началник, който би се намерил в Малово – да отстъпят частите си на старите си позиции. На Мека црев не е пратена никаква заповед, защото на началника на отряда е било съвършено неизвестно дали има там български части и кои са. Дружината от Софийский полк, която е била по висотите между Малово и Василевци, е била забравена. Обаче през нощта командирът на дружината е пратил в щаба на корпуса следующето донесение: „Аз стоя с дружината си на висотите над Драгоман. Пратете ми хляб и патрони“. Това кратко донесенийце е характеристично за това, че то показва как са писали донесенията и в какво заблуждение са могли да бъдат въвеждани началниците и щабът на корпуса. Ако дружината стои на висотите над Драгоман, то от това всеки би разбрал, че дружината е на Петровский кръст, както това е и разбрано от щаба на корпуса. Между това, дружината е стояла между Малово и Василевци или по-добре дружината е стояла на висотите над Драгоман, но зад Малово. Така ли трябва да се определя местонахождението на частта после боя. Не е ли това престъпно самохвалство, което може да доведе до погрешни разпореждания, от които могат произлезе печални последствия?

При получването на горното донесение в щаба на корпуса са помислили, че дружината трябва да е на Петровски кръст, гдето не е било възможно да се пратят нито хляб, нито патрони и като се е имало предвид, че дружината не ще може да

бъде поддържана, заповядано ѝ е да отстъпи зад десний фланг при шосето, гдето обикновено са били държани резервите. Разчитвано е, че с оттеглюването на тази дружина в резерв тя ще може да се присъедини към полка си, както е и направено на следующий ден.

Отстъплението на частите от Мало Малово и Мека црев е станало по следующий начин:

а) От Мало Малово. Началникът на фланга, както знаем, още на 5 ноември вечерта е получил заповед да оттегли напредналите части на старите им позиции, за да могат да се устроят и приведат в порядък и положение да отстояват позициите си на следующий ден. Какви разпореждания е направил началникът на фланга, не се знае. Знае се само едно, че на 6 ноември в 5 часа сутринта в Малово е била получена заповед, адресирана до старший началник в Малово, с която се е заповядвало, щото всички части от Малово да отстъпят на Сливницката позиция и да заемат същите места на позицията, които са заемали на 5 ноември до началото на боя. Командирът на 1-ва дружина от Дунавский полк, който е бил старший, е предал заповедта до другите началници за изпълнение и отстъплението е почнато. Първа дружина от Дунавский полк, която е имала една рота на аванпости, е отстъпила последна и тъй да се каже прикривала е отстъплението. Едва към 7 часа сутринта дружината оставя Малово и тръгва за позицията. Когато тази дружина се изкачва на склона на Мека црев, обърнат към Леща, по дружината от Мека црев са били дадени няколко залпа, но безвредни, защото са били от твърде далечно разстояние. Това е показвало, че Мека црев е напусната от нашите войски и е отново заета от неприятеля.

При отстъплението от Малово частите са се разположили на десний фланг, вдясно от шосето. За заеманието на позицията никакво разпореждание не е направено и частите са се спирали и установявали там, гдето имало свободно място. Никакво разпореждание за действия не е направено и даже охранителната служба е била забравена. Височината Леща не е била заета от никоя част. С една реч, частите са се намирали в неопределено положение и не са знаяли какво трябва да правят. За началника на фланга, види се, е останало неизвестно до време, че Мека црев е заета от неприятеля; той не е знаел, че частите, които на 5 ноември вечерта бяха заели Мека црев, са отстъпили. Така също той не е знаел где се намира и трета дружина от Софийский полк. На 6-ий сутринта само той е узнал за това, но в щаба на корпуса той нищо не е донесъл и там са вярвали, че на Мека црев има български части. Командирът на трета дружина от Софийский полк указва, че получил заповед да отстъпи на старата си позиция на Леща, което и изпълнил, но отпосле началникът на фланга заповядал, щото дружината да напусне Леща и заедно с ескадрона на рот[мистър] Михайлова да отстъпят зад центъра на позицията, което и изпълнил. По такъв начин десний фланг е останал без всякаква охрана, но това не е вярно, защото ескадронът е останал на фланга и е пращал разезди напред до Малово и Маловската долина.

На Мека црев, както знаем, след отстъпването на трета дружина от Бдинский полк се явява на мястото и трета дружина от Дунавский полк, а така също и

две роти от първа дружина на Плевенский полк, които роти обаче още на мръкване отстъпват назад. На самата висота Мека црев остават само ротите от трета Дунавска дружина, но понеже и те не получили през нощта от никого никаква заповед, на разсъмване се спущат наляво и отстъпват към шосето, гдето отново влизат в бой. По такъв начин Мека црев произволно е била очистена и отново заета от сърбите.

По такъв начин на десний фланг на Сливницката позиция и непосредствено зад него са били събрани следующите части:

Запасната рота на к[апитан] Букурещлиев и опълчението	3 роти
Четвърта дружина от Струмский полк	1 друж[ини]
Първа, втора дружини от Бдинский полк	2 друж[ини]
Първа и втора дружини от Плевен[ски] полк	2 “
Първа, трета и четвърта дружини от Дунав[ски] п[олк]	3 “
Всичко:	8 3/4 дружини
1/2 батарея от 6-та батарея	4 орудия
Горската батарея на капит[ан] Силяновски	4 орудия
3-ий ескадрон от II конен полк	1 ескадр[он]
Всичко:	8 3/4 дружини, 8 орудия и 1 ескадрон

Редом и няколко назад в резерв зад центъра на позицията стоят:

3-та дружина от Софийский полк –1 дружина.

3-та “ Бдинский полк – 2 роти, а още назад Софийский полк с три дружини и първа Пловдивска дружина. Всичко: 4 1/2 дружини.

На самий център на позицията разположението си остава такова, каквото е било на 5 ноември вечерта след боя с незначителни изменения.

Левий фланг на позицията през нощта срещу 6-ий ноември е бил усилен с 2 доброволчески чети от дружината на капит[ан] Кавалова и първата батарея.

Какво е било разположението на частите при началото на боя по участъците на позицията, ще видим на свое място. Сега да видим разположението на сърбите и развръщанието на Шумадийската дивизия.

На левий сръбский фланг разположението на войските, както знаем, е изменено. Конната бригада е отстъпила и се е разположила пред Драгоман, като е пратила XIX Гвардейский батальон на Петровский кръст, един ескадрон е конвоирал Главнокомандующий до Цариброд, а другий е бил пратен към Беренде за рекогносцировка Калотинската река.

Началникът на Дунавската дивизия още през нощта е решил да оттегли от първата линия IX полк, за който полк се установило мнение, че има много власи, които бягат, и да го замести с VII-ий полк. Освен това началникът на дивизията е придавал важно значение на Чепан и е решил да прати там още 4 батальона (освен XIX Гвард[ейски]) на Петровский кръст, за да се възпрепятствува на обхода. За тази цел са били назначени два батальона от IX полк и 2 батальона от XV полк, под командата на полковий командир. По такъв начин Дунавската дивизия се е ослабила и се разпокъсала, но в замяна на това тази дивизия е получила ново подкрепление – X-ий полк от Шумадийската дивизия, който още сутринта на 6-ий ноември

се явил на мястото, на което на 5 ноември са действували батальон от XV полк и Дунавский артилерийский полк, т.е. между шосето и Баалинската висота.

Частите же на Дунавската дивизия са били разположени така:

На съмване на 6-ий ноември сърбите от Три уши забележват, че Мека чрев е очистена и я заемат отново. Там са били пратени II батальон от IX полк и две роти от II батальон на VII полк, зад тях са стояли два батальона и половина от един батальон от 15 полк и една батарея. Следователно, непосредствено на Три уши са останали 5 батальона с една батарея. Останалите четири батальона, както казахме, са отправени за Чепан. Тези батальони пътува[т] (изкачвали се) до 11 часа през деня, но когато пристигнали на Петровски кръст забележили, че там има място само за 1 батальон и затова, като остават там 1 батальон от IX полк, другите били върнати в Драгоман и разположени на квартири, понеже били силно изморени. Такова е разположението на Дунавската дивизия на 6 ноември сутринта. Вдясно от Дунавската дивизия и в связ с Дринската, която остава на вчерашните си позиции, стои X полк от Шумадийската дивизия.

Дринската дивизия е останала на местата си, на които е замръкнала на 5 ноември, и не е открила място за Шумадийската дивизия, която вследствие на това обстоятелство е била принудена да вземе още вдясно и да излезе при с. Ракита. Към 12 часа през деня Шумадийската дивизия е била разположена така: XI полк и един батальон от XII полк на височите пред Радуловци; два батальона от XII полк източно от Ракита на една голяма висота. В средата на позицията 2 батареи, а останалите две в резерв в Радуловци. Кавалерията в Ракита, като пуснала разезди напред. Обозите на дивизията в Драготинци. Моравската дивизия е оставила в Брезник 1 батальон и една батарея, а с останалите 5 батальона и 3 батареи тръгнала през Арзан към Ракита, за да влезе в связ с Шумадийската дивизия. Но едва дивизията стигнала до Арзан, и е била принудена твърде бързо да се върне в Брезник, отгдето е била нападната.

Такова е положението на Нишавската армия преди боя на 6 ноември.

Ходът на боя на 6-ий ноември на Сливница

Боят на Сливницката позиция на 6 ноември е нерешителен и се води по участъчно, но от друга страна се забележва, че неприятелят постепенно се усилва на десний фланг, следователно и така слабий ляв фланг на Сливницката позиция все повече и повече се угрожава, началникът на фланга е принуден да прие[ме] все по-вляво и по-вляво, догдето и достига до заеманието на височата Вишая. С това обаче флангът се отслабва постепенно, като се разредява, а това естествено предизвиква усилванието му от общий резерв.

Боят се захваща още при разсъмване против центъра на Сливницката позиция от частите на Дринската дивизия. IV полк [на] тази дивизия още в тъмно се решил да се доближи до Сливницката позиция. Щом се съмнало е било забележено, че в кустите на ската от центъра на позицията между шосето и втората батарея (от издадената висота) около две сръбски роти, пръснати в безпорядък, откриват огън.

Обаче срещнати със залпове от трета дружина на Плевенский полк и с шрапнел от полубатареята на капит[ан] Стоянова, тези роти се разстроили и повърнали назад. Началникът на центъра вдига трета дружина от Плевенский полк и преследова отстъпающите. Тъкмо в това време е пратен и поручик Войнаков с полуескадрон от конвоя да преследва отстъпающите. Този полуескадрон се спуща по шосето в равнината и настъпва между шосето и блатото, без обаче да има някакъв успех. Полуескадронът, обстрелян от отстъпавшите, се връща назад. Отстъпающите достигат своите ложементи и се установяват. Пратената напред дружина се връща назад и заема старата си позиция. Така се захваща боят на центъра на позицията. Но боят тука не е бил така силен, както на 5-ий ноември. Неприятелските части се окопали и действували от позицията си, като поддържали огъня. При това е забележено, че неприятелската артилерия е действувала по-слабо и е била по-малко отколкото на 5 ноември. Батареята, която първий ден действува откъм Алдомировци, в този ден отсъствува. Тука боят продължава целий ден, но безуспешно, а само чрез едно поддържание на огъня. Тука е действувал отначало IV-ий полк от Дринската дивизия, а после и един батальон от X полк на Шумадийската дивизия. Привечер предните части от IV полк на Дринската дивизия били принудени да отстъпят от първите си ложементи и да се оттеглят още назад. Така също и една батарея, която е действувала с този полк, е била принудена да отстъпи назад. Загу[би]те на центъра в този ден са били незначителни. Втората батарея и през този ден е търпяла от оружеен огън.

Със захващанието боя на центъра на позицията престрелката се захваща и на левий фланг, но и тука тя е слаба, особено срещу Алдомировци и Преславский редут. VI-ий полк от Дринската дивизия, който на 5-ий ноември вечерта се помъчи да атакува Преславский редут и Алдомировци, е бил принуден да отстъпи към Бреложница и да се окопае. Предните части на този полк са видели боя от ложементите си и през деня полкът не е пробвал да поведе атака. Обаче с наступлението на полковете от Шумадийската дивизия от Радуловци и Ракита V-ий полк от Дринската дивизия, който, както знаем, на 5-ий вечерта беше отстъпил, отново настъпва и заема вчерашните и открива непреривен огън по Разградский редут. Тука на позиция са излезли и две батареи и стрелбата на левий фланг се усилва до големи размери. При все това, действията на V и VI полкове от Дринската дивизия не са имали успех. Обаче на всички действия от страна на тези полкове началникът на фланга е гледал като на една демонстрация и опасността е очаквал откъм Ракита, гдето действително се направлявали колоните от Шумадийската дивизия. Вследствие на туй началникът на фланга прави следующите разпореждания:

а) доброволческите чети на капитана Кавалова, които още през нощта нощуваха под висотата Градище над селото Братушково, успяват да се окопаят и до известна степен да обезпечат фланга, но това не е било достатъчно, защото флангът би бил до известна степен обезпечен само със заеманието на височината Вишая;

б) две орудия от батареята на капит[ан] Данаджиева се пращат на същата висота Градище под командата на подпоручика Матеева, който е взет от 6-та батарея и е командирован да командува полубатареята, която временно се командуваше от поручика Бакърджиева;

3)* Пратената първа батарея от 1 артилер[ийски] полк под прикритието на една рота от I Соф[ийски] полк е пратена пак на позиция вляво от Братушково, гдето се пристройва като взвод по полубатарейно: най-напред полубатареята на поручика Балтаджиева, а към 10 часа пред обяд и другата полубатарея под командата на батарейний командир. Тази артилерия е действувала против артилерията на Шумадийската и отчасти на Дринската дивизия със значителен успех.

Заедно с първа батарея от 1-ий артилерийский полк на левий фланг е била пратена в разпореждание на началника на фланга и четвърта дружина от 1-ий Софийский полк, от която дружина една рота е прикривала полубатареята на поручика Балтаджиева. Четвърта дружина от 1-ий полк, като е пристигнала в Алдомировци след почването на боя, е била оставена в общ резерв на фланга. Но с нейното пристигание началникът на фланга е получил възможност да отдели отначало две, а после още две роти и с тях да заеме линията Градище – Вишая. По-късно този участък от крайний левий фланг е бил усилен с Пловдивската доброволческа дружина под командата на капитана Караджова. По такъв начин за отбраната на участъка Братушково – Вишая, против който и в обход на който е действувала Шумадийската дивизия, са били събрани: 2 части доброволци, 2 струмски роти, 2 преславски роти, 1 рота софийци и 10 орудия, а надвечер тези части са били усилени с една доброволческа дружина. Всичко 11 роти с 10 орудия – сили не твърде значителни да действуват против два полка с четири батареи и 2 ескадрона. Боят на левий фланг и разместването на горните части е произходил по следующий начин: Сутринта на 6 ноември частите остават в също разположение, в което се намираха на 5-ий ноември вечерта, а именно: първа дружина (?) от Преславский полк от втора батарея до Алдомировци; една дружина заема Алдомировци и Преславский редут; една дружина заема Разградский редут, а една остава в резерв. Запасната дружина от Струмский полк има две роти между Преславский редут и Разградский и две роти вляво от Разградский редут. Редом с тези две роти е разположена и трета дружина от Струмский полк. По такъв начин между Разградский редут и Братушково вече има събрани още сутринта десет роти. Освен това, в резерв стои още една дружина. По такъв начин на левий фланг между Алдомировци и Братушково има 5 дружини, но само с 4 орудия първоначално, а по-късно се събират 6 1/2 дружини, 3 ескадрона и 12 орудия, а надвечер – 6 дружини, 3 ескадрона и 16 орудия, от които четирите (5 батарея) в боя участие не вземат.

Боят на левий фланг се развива по следующий начин: IV полк от Дринската дивизия почва боя срещу центъра, в престрелката взема участие VI полк, а след него и V-ий от тази дивизия. При то[ва] стрелбата тука се продължава ту по-слаба, ту по-силна до пладне, към което време е забележен обход на левий фланг откъм Ракита – развръщание на Шумадийската дивизия. Движението на Шумадийската дивизия е забележено както от висотите над Братушково, така и от кавалерията. Така напр[имер], на 6 ноември сутринта 4-ий ескадрон от 3 конний полк с три взвода е бил пратен между Гълъбовци и Вишая да следи за левий фланг. Когато ес-

* Така е в текста.

кадронът е излязъл към Ковачева могила, били са пратени два силни разезда: един към Ракита и Арзан, а друг по направление към Гургулята и Златуша. Тези разезди са донасяли разни небивалици, които командирът на ескадрона е пращал в щаба на корпуса и, разбира се, усилвал е опасенията от един обход. Така напр[имер], ескадроний командир е донасял, че неприятелят от Брезник взел правий път за София (Брезник – Мещица), а пък друга една самостоятелна колона вече стигнала между Радуй и Расник, че неприятелски разезди достигали до Клисура и поръчали хляб за целий отряд. По тези донесения на командира на ескадрона е заповядано да следи за колоната, която отива към Радуй. Тези донесения са въвели в заблуждение самий ескадронний командир и той се направлява вече към Острий връх (Златуша), за да следи за движението на противника. Тука командирът на ескадрона получил донесения, че неприятелят спрял движението си от Радуй и пратил разезди към Кърнул. Даже нашите разезди се срещнали с неприятелските, имали престрелка и неприятелските отстъпили. Вследствие на тези донесения командирът на ескадрона остава да нощува на Острий връх. Всички тези донесения са били неверни, ескадронний командир не ги е проверил и е въвеждал без да иска щаба на корпуса в заблуждение. Не ще и дума, че ако в щаба на корпуса са вярвали – не са могли да не вярват – в тези донесения, то там е било ясно, че неприятелят се направлява вече в тил на Сливницката позиция, а когато вечерта са получени донесения, че пред Брезник е имало бой и че отрядът на Кисова е отстъпил, то направлението на една неприятелска колона към Златуша е ставало още по-вероятно. Това е един добър пример за непроверяването на донесения от разездите. За проверката на тези донесения в 9 часа после обяд е заповядано на командира на 2-ий ескадрон от 2 конен полк поручик Марков да произведе една рекогносцировка към Брезник и Расник, но нощната рекогносцировка не е могла да бъде по-надеждна от дневната на поручика Славейкова. Четвъртий ескадрон от II конен полк в този ден е бил тоже на левий фланг, но и той не е можел да види нещо повече от това, което са видели пехотните части от Градище и Войводина могила.

Появяването на същите пехотни части на същите места, на които са действували и предишний ден, и забелязването нови колони, които се подават все вляво, естествено е накарало началника на фланга да мисли, че това е вече един организиран обход на левий фланг, още повече че частите, които са действували откъм фронта, не са действували така решително, както първий ден. Това обстоятелство и кара началника на фланга да продължава фланга си и да се старае да заеме височината Градище над самото Братушково и височината Вишая. За достижение на това началникът на фланга още при завързването на боя се е възползувал от доброволческите чети на капитана Кавалова, които и заемат височината Градище, като имат постове на Вишая. Тези постове на Вишая още сутринта след вдигането на мъглата са имали малка престрелка с дивизионната артилерия на Шумадийската дивизия, която кавалерия се е направлявала от Ракита към Карубио. След малко обаче на Градище са били изкарани и две оръдия с помощта на 2 роти от трета дружина на Струмский полк, а след тях се явява и първа батарея от 1 артилерийский полк под прикритие на една рота от четвърта дружина на 1 Софийский полк.

Когато обаче тази батарея е излизала на позиция, боят се е вече бил достатъчно развил и XI полк от Шумадийската дивизия се построил в боевой порядок на височите между Радуловци и Ракита, отгдето е открил силен огън против Братушково и Градище. Батареята е открила огън против една неприятелска батарея и я принудил да се оттегли назад. Когато ротата е пристигнала на Градище, то там по ската е била разстлана наляво една чета от доброволците на капитана Кавалова, която водила силна престрелка с неприятеля, който бил разположен по лявата страна на Ракитската река. Тази рота, след като е извела орудията на позиция, е била готова да се върне при дружината си, ротний командир е получил заповед от началника на фланга да се присъедини към частите на капитана Кавалова и да остане в негово разпореждание. После това ротата е била пратена още вляво – на Малка Вишая, гдето е водила бой с противника почти до мръквание, после което е получила заповед да отиде в прикритие на артилер[ийския] взвод на поручика Бакърджиева, гдето и пренощува. Когато тази рота е пратена на левий фланг в разпорежданието на капитана Кавалова, началникът на фланга е заповядал да се събере от позицията си една рота от трета дружина и да отиде на Градище, а по-късно там е била пратена още една рота от същата дружина. Всички тези части са действували против височите, които се спущат от Ракита към Братушково. Ракитската река е разделяла противниците. За наблюдение за оврага от Ракита към Братушково е бил пратен взвод от запасната дружина на Струмский полк, но вследствие на мъглата този взвод е бил приет за сръбский и доброволците на капит[ан] Кавалов открили огън по него, а заедно с това и във фланг на горната дружина. Тази стрелба във фланг и тил е произвела едно суетение между войниците, които са помислиле, че зад тях се явили сърби и наскачали из ложементите, от което сърбите се възползували и открили по тях огън. Доброволците обаче твърде скоро прекратили своя огън и войниците от запасната Струмска дружина скоро заели местата си в окопите.

Предвид на това, че стрелбата на линията Братушково – Вишая все повече и повече се усилвала, то началникът на фланга пратил там командира на 7 Преславский полк да се запознае с хода на боя и положението на противника. Командирът на Преславский полк е отвел към Братушково още 2 роти от Преславский полк. Към това време обаче тука е пристигнала и доброволческата Пловдивска дружина на капитана Караджова. Тука му е мястото да упоменем, че в този ден стрелбата по свои части вследствие на мъглата е била повторена и то по Пловдивската доброволческа дружина, по части от Преславските роти, които я приели за сръбски войски, още повече, че тази дружина почти изненадано се появила откъм Ковачева могила. Недоразумението е било разяснено, но дружината е изгубила десетина души убити и ранени.

Когато командирът на Преславский полк пристигнал при Градище и се запознал с разположението на частите и намеренията на противника да обходи левий фланг и да заеме Вишая, командирът на полка разположил частите така: доброволческата Пловдивска дружина на Вишая вляво от ротите на 3-та дружина от Струмский полк, а още вляво от тях частите [на] капитана Кавалова, вдясно от

които роти са били ротите от Преславский полк. Тези части са продължавали боя до мръквание и са установили напредването на Шумадийската дивизия. Така и на левий фланг боят, както и на центъра, е нерешителен. Успехът обаче трябва да се счита на българска страна, защото и Шумадийската дивизия е била установена, а още повече, че флангът вече е опрял от твърде силен пункт, какъвто е Вишая. Слаба част в този участък е останало пак пространството между Алдомировци и Братушково, което пространство е било защищавано от 2 редута, твърде неудачно приспособени към местността. V и VI полкове, които на 5 ноември се опитаха да атакуват този участък, като срещнаха усилно съпротивление, не се опитаха втори път да завладеят този участък.

Както боят на левий фланг и центъра е бой нерешителен – от българска страна строго отбранителен, а от сръбска без определена цел и само поддържание на почнатий огън, така също и действията на български десен фланг са действия нерешителни, при всичко, че целта, която е трябвало да преследва този фланг, е била определена. Сръбската Дунавска дивизия, както виждаме, още сутринта се е ослабила значително, като се е разделила на две половини: на Три уши и Чепан. Конната бригада през този ден е получавала едно-друго отменяющи приказания, догдето най-после не е била пратена към Станинци. Щом така се е отслабила Дунавската дивизия, естествено е било, че тя за активни действия не е могла да мисли. Решено е било дивизията да задържи за себе си Три уши, от която страна обаче дивизията не се е опасява[ла]. Тази дивизия силно е безпокоил слухът за някакъв обход, предприет от българите, и дивизията повече е мислила за своя тил, отколкото за фронта си. Вследствие на туй в този ден дивизията не се е възползувала от X полк на Шумадийската дивизия, за да отстои Мека црев. Обаче трябва да се упомене, че X полк от Шумадийската дивизия през този ден е имал много началници, които са давали различни заповеди, една на друга противоречущи, и полкът е останал на мястото и цял ден е бездействувал. По такъв начин, ако на сръбский левий фланг се е разиграл бой, то той е следствие от предприетото от български фланг настъпление с цел да се завземе височината Мека црев, която още сутринта е била оставена по причини, които по-горе указахме.

Боят на десний фланг е произошел по следующий начин:

Дружините, оттеглени от Мало Малово, една по една са се пристроявали на десний фланг без всякакъв порядък и коя гдето си избере място, понеже никой не е ръководил това връщание на дружините, нито пък е имало кой да се погрижи за това. На началника на фланга е било казано, че дружините трябва от Малово да се върнат на старите си позиции и началникът на фланга е дал и по-добре предал тази заповед, без да се погрижи да укаже где коя дружина трябва да стане, кой да охранява фланга и пр. За аванпостна служба, за прикритие и пр. никому през ума не е минувало. Всякой дружинен командир е мислил, че това е вече наредено и разпоредено. Само забравените от всякого роти случайно са попадали в такова положение, че са представлявали нещо като прикритие. Така напр[имер], при отстъплението от Мало[во] командирът на 1-ва дружина от Дунавский полк се е погрижил да се прикрие с една рота, която е била на аванпости. Другите дружи-

ни, като са отстъпвали от Малово, съвършено не са допущили мисълта, че откъм Мека црев могат да бъдат обстреляни. Друга една рота – първа от Бдинский полк, която на 5 ноември вечерта е била изгубена между другите части, е преношувала под Мека црев при ямата, но затова едва ли друг някой, освен ротний командир, е знаел. Тази именно рота при отстъплението на всички части от Малово е останала за прикритие на горската батарея на капитана Силяновский. Командирът на тази рота, по заповед на началника на фланга, на 6 ноември сутринта е ходил да търси другите части да им предаде заповедта да отстъпят на позициите си. Началникът на фланга даже е отстъпил коня си на к[оманди]ра на ротата. От това може да се съди как са предавани заповедите от началника на фланга и какъв е бил порядъкът на отстъплението и редът за установяването на частите на десний фланг. Всички части при отстъплението са се стремили колкото е възможно да се доближат до Сливница, без обаче да има някой да ги спре в това им стремление. Щабът на корпуса естествено е расчитвал, че началникът на фланга се разпорежда с частите, че ще заеме най-важните пунктове на фланга, че ще остави части в резерв на фланга и пр. и затова не се е намесвал в разпорежданията на началника на фланга. Едно само разпореждание, което е направил щабът на корпуса, то е да притегли на десний фланг първа Пловдивска дружина на капитана Белинова. Тази дружина е притеглена само затова, че началникът на фланга, както знаем, е долагал, че той няма нито един цял взвод, за да може да задържи противника в случай на настъпление. Началникът на фланга сам, като не е бил уверен, че частите му ще се устроят, прибързал е да притегли по-рано и втора дружина от Бдинский полк, така щото когато другите дружини са пристигали и са се установявали кой где завърне и как знае на десний фланг, втора дружина от Бдинский полк е била вече изведена напред към подошвите на Мека црев и по такъв начин тази дружина е прикрила другите части или по-вярно казано, съставила е първата линия, а когато първа Пловдивска дружина пристигнала, то тя вече е била пратена в тил на горната дружина. По щастие командирът на първа дружина от Дунавский полк, като отстъпвал последен с дружината си, установил се в кустите пред Мека црев на същото място, на което на 5 ноември се развърнал в боевой порядък, на което място дружината е останала почти до 3 часа после обяд и е успяла този ден да получи хляб и сварено месо. Останалите части са получили хляб, но не много от тях са варили храна.

В какво положение са били войниците в този ден може да се съди от това, което е видял на десний фланг началникът щаба на корпуса.

„Времето е било студено, влажно и мъгляво. Земята е била покрита със сняг. Войниците са били дотолкова изнурени, щото са приличали на мъртъвци (той е видял от четвърта дружина на Дунавский полк, която е дошла заедно с другите части от Врабча). Някои войници са били полубоси и полуголи, някои на место фуражки са имали бели кърпи на главите си. Спрели на почивка, те налягали на снега и се затулили зад някой камък или малкий бруствер, зад който, прегърнали пушката, са се свивали като котки и са треперели под студа. Нигде никакъв огън да огреят премръзналите си крака и ръце. При това те са били и гладни, защото

само на 5 ноември сутринта са получили само хляб. За топла храна и дума не е ставало. Офицерите не са били по-добре от войниците. У тях цървулите са заменили ботушите, кожухът е заменил шинела и офицерските отличителни знакове са липсвали. Но най-лошото е било, че тези части не са знаели где са обозите им, где са котлите им и пр. и не са имали възможност да дадат топла храна, а трябва да не се забравя, че много от тези части от 2 ноември не са имали нищо друго за храна освен хляб и то не всякой ден. Ротните командири не са искали друго и са молили само да може поне що-годе да се даде на войниците. Един от ротните командири е казвал: „Пратете поне малко спирт да съживим войниците – ще ги изморим от глад. Другите части получават храна, готвят поне през ден, а ние – виждате до какво положение са доведени войниците – просто гладуваме“. И наистина, всичко това е било повече от вярно за частите, дошли от Трън и Врабча. А пред тях са стояли грозните Три уши с още по грозните камънаци по тях! И при всичко това почти нищо не е било възможно да се направи по причини, които ще изложим по-долу.

При такива условия началникът на фланга получава заповед да атакува и заеме височината Мека чрев. Тази заповед е дадена при следующата обстановка. Към 10 часа сутринта в щаба на корпуса е било известно, че на височината Мека чрев български войски няма и че тя отново е заета от сърбите, а когато боят на центъра и левий фланг се развил, Главнокомандующий е пристигнал на позиция при корпусний щаб, за да следи за хода на боя. Тука Главнокомандующий е запитал дали Мека чрев е в наши или неприятелски ръце. Когато е било доложено, че през нощта тази височина е била напусната от нашите войски по причини, които горе изложихме, главнокомандующий е изказал желание да се заеме тази височина предвид на това, че сърбите могат да се укрепят на нея и да изкарат артилерия, което не е било невъзможно и с това силно ще безпокоят както десний фланг, така и част от центъра на позицията и че после това заемането на тази височина ще стане твърде трудно. Това желание на Главнокомандующий е било предадено на началника на фланга, който е отговорил, че Мека чрев може във всяко време да бъде взета и че той ще притегли нужните за атаката части.

За атакуването на Мека чрев началникът на фланга е решил да се възползува от следующите части: втора дружина от Бдинский полк, която на 5-ий ноември не прие участие в действията и си е отпочинала, 1-ва Пловдивска дружина, която през нощта срещу 6 ноември беше пристигнала на Сливница, Първа дружина от Дунавский полк, която сутринта се върнала от Малово, горската батарея на капитана Силяновский, заедно с първа рота от Бдинский полк, която е била в прикритие на батареята. Полубатареята от 6-та батарея е трябвало да поддържа атаката. Другите части от фланга останали на местата си да отдихават и да се погрижат за нахранване на войниците. За атакуването на Мека чрев началникът на фланга първоначално е назначил втора дружина от 3-ий Бдинский полк под командата на капитана Тошева, а като резерв на тази дружина във втората линия е трябвало да действува първа Пловдивска дружина и горската батарея на капитана Силяновский заедно с прикривающата я рота. Командуването на колоната

е било възложено на командира на Бдинский полк капитан Маринов. Тука обаче организация на боя не е имало, защото, когато втора дружина от Бдинский полк вече [се] развърнала и почнала незначителна престрелка (патрулите), тогава едва първа Пловдивска дружина е получила заповед от началника на фланга да стане в резерв зад горската дружина, като е било поръчано на командира на дружината да не пръска ротите си, а по възможност да ги държи събрани – урок от боя на 5 ноември. Втора дружина от Бдинский полк се развърнала [с] уступание вляво, като е имала две роти в първата линия, а именно 7 и 8 роти. Тези роти са взели направление на кошарите под височината, като е било заповядано ротите да подават левий си фланг напред; вдясно от тези роти е била първа рота от Бдинский полк, която прикрива горската батарея*. Едва ротите тръгнали напред и престрелката се захванала, капитан Белинов развел дружината по ротно в две линии и тръгнал зад втора дружина от Бдинский полк. В това време вляво и напред при леса над Мека црев е стояла на бивак първа дружина от Дунавский полк. За движение или настъпление тази дружина до три часа после обяд не е получавала [заповед]. Едва капитан Белинов развел дружината по ротно, намерил го един кавалерист, който носил приказание да се прекрати стрелбата, понеже тези, които били на Мека црев, не били сърби, а българи. По тази заповед (не е указано от кого е била) капитан Белинов събрал дружината си във взводна колона, понеже е бил вън от вистрелите на противника. Втора дружина от Бдинский полк тоже се върнала назад, макар и да е била почната престрелката. Тази дружина се е върнала по заповед на командира на Бдинский полк под същий предлог.

Заповедта да се прекрати огъня е пратена от щаба на корпуса. Това е произошло така: началникът на фланга сутринта на 6 ноември е донесъл, че височината Мека црев е заета от сърбите и това той узнал само от това, че когато първа дружина от Дунавский полк се е връщала от Малово, по нея е стреляно откъм Мека црев, но от твърде далечно разстояние. Но началникът на фланга не е знаел как се е случило това напущение на Мека црев и не е знаел за отстъплението на трета дружина от Дунавский полк от Мека црев. В щаба на корпуса така също не е било известно где се дянала тази дружина, понеже никакво донесение за нейно отстъпление от никого не е получавано. В минутата, когато на десний фланг се почва престрелката, дотърчава един конник, пратен от капитана Маринова, докладва, че бил пратен да обади, че на височината са наши и че другите части ги приели за сърби и открили огън по тях. При такова донесение [на] щаба на корпуса не е оставало друго, освен да заповяда да се прекрати огънят. Конникът е пратен назад да съобщи тази заповед, а с друг конник е пратена подобна же заповед и до началника на фланга, но понеже престрелката се е продължавала, то е пратена втора заповед, понеже се е предполагало, че първата не е получена. След малко време престрелката е прекратена и тогава едва е получено донесение, че на Мека црев

* В лявото поле на страницата с препратка генерал Паприков е отбелязал: „А още вдясно е била първа дружина от Плевенский полк, която във втората атака не взема участие, а остава при горската батарея в ложементите“.

стоят сръбски войски. Понеже това е донесъл вече началникът на отряда, който по-добре е могъл да знае и е трябвало да знае кой заема височината, дадена му [е] повторна заповед да поднови атаката и да заема Мека чрев.

По това отстъпление трябва да забележим, че то става пак вследствие отсъствие на ръководство в боя, защото, ако такова ръководство имаше, ако началникът на фланга би се намервал на едно определено място, което да е известно на началниците на частите, то капит[ан] Маринов нямаше да праща горното донесение в щаба на корпуса, а щеше да го прати до началника на отряда, който – ако беше уверен, че на Мека чрев стоят сърби – нямаше да обърне внимание, а щеше да продължава настъплението си. Пратените же заповеди за прекратяване стрелбата, види се, са достигнали по-рано до началниците на частите, отколкото до началника на фланга, който никога не си е определял място, гдето да го намерват, а постоянно е управлявал то дружините по отделно, то роти, то даже цепта. Така щото трябва да се заключи, че частите са прекратили огъня по мимо знанието на началника на фланга и са отстъпили. Сам началникът на фланга не претендира, че той е заповядал отстъплението. Той указва, че едно след друго били получени три заповеди да се спре настъплението и указва, че му е неизвестно какво е подбудило щаба на Западний корпус да отмени почнатата атака. Това не е истина. Защото, ако началникът на фланга би получил не три, но едно приказание, то той би знаел защо се отменява атаката, защото и в устните, и писмени заповеди е било указано, че в щаба на корпуса е донесено, че на Мека чрев стоят наши, а не сръбски войски. Че в тези заповеди е била указана причината, се доказва от това, че в релацията на капит[ан] Белинов, в релациите на 6 и 8 рота от втора дружина [на] Бдинский полк се ясно указва, че причината за отстъплението е тази, че на Мека чрев стоят наши, а не сръбски войски. Така щото началникът на фланга или не е видял нито една от заповедите, или пък ги е получил и понеже сам не е бил уверен дали на Мека чрев стоят наши или сърби, е заповядал да се отстъпи, а когато се оказало, че на Мека чрев стоят сърби, то началникът на фланга е съзнавал всичкото си фалшиво положение и се прави, че той не знае причините за отменяването на тази атака. Впрочем обяснение не е нужно: в цепта знаят защо се отстъпва, а началникът на фланга не знае – това е достатъчно.

Най-после, нека считаме, че това прекратяване на стрелбата и ако щете даже отстъпление вън от действителний огън на противника, е станало по едно просто недоразумение, което, повтаряме, не би се случило, ако началникът на фланга би бил на мястото си. На левий фланг в този ден два пъти се случва подобно нещо: един път доброволците на капитана Кавалова стрелят против свои в оврага на Ракитската река, а втори път преславски роти стрелят против доброволческата дружина на капитана Караджова, но началникът на фланга стои на мястото си и сам разрешава недоразуменията. Всички донесения преминават през негови ръце, защото всички знаят где е той и где да го намерят. Интересно е да се знае какво би мислил и какво правил щабът на корпуса, ако капитан Караджов би пратил донесение, че като настъпвал, по него открили огън и би донесъл, че там се намерват сърби. Това би могло да повлече към още по-печални последствия. Но такова

донесение би дошло до щаба на корпуса само тогава, когато не би имало началник на фланга.*

Когато обаче недоразумението на десний фланг е било разяснено, на началника на фланга е било заповядано да поднови атаката и да заеме височината. Разпореждание за тази атака е било направено към три часа.

Към това време разположението на Дунавската дивизия на Три уши и Мека чрев е било следующето: На Мека чрев е стоял 3-ий батальон от VII полк и 2 роти от първий батальон на IX полк. На първата висота от Три уши [е] стоял вторий батальон от VII полк; на средната висота 2 батареи, а вляво от тях вторий батальон от XV полк, а в резерв 2 роти от IX полк. Другите части са на Чепан и Драгоман.

Настъплението за втората атака е било по-добре организирано, защото тука са пуснати отведнъж повече части, като е вземана и първа дружина от Дунавский полк. На втора дружина от Бдинский полк е било дадено направление по-вдясно, едно, защото при първото направление дружината е подведена под твърде стръмний и каменист скат, а друго, защото е било нужно да се открие място за първата дружина от Дунавский полк, а е изоставена 1-ва дружина от Плевенский полк, която останала при Горската батарея.

Атаката този път [е] произведена в следующий порядък: в центъра се развърнала втора дружина от 3-ий Бдинский полк, вляво от нея първа дружина от Дунавский полк, вдясно и зад която е била горската батарея, прикривана от първа рота на Бдинский полк, а вдясно и зад батареята е стояла първа дружина от Плевенский полк, която в атаката участие не взема. В резерв на атакующите части отново е била назначена дружината на капитана Белинова. Настъплението се е почнало в 3 1/2 часа после обяд.

Втора дружина от Бдинский полк е била предвождана от командира на полка капитан Маринов и отначало в първата линия е имала 7 и 8 роти, а 5 и 6 във втората линия.

Първа дружина от Дунавский полк се е развърнала в боевой ред в леса на южната страна на Мека чрев и е имала в първата линия 2 и 3 роти, а в дружинен резерв 1 и 4 роти.

Горните две дружини почват безостановочно настъпление по ската на височината и боят се захваща. При настъплението си вто[ра] дружина от Бдинский полк е била принудена да въведе и останалите две роти, най-напред пета рота е била въведена, [а след това] и 6-та рота. Тогава първа Пловдивска дружина, като влиза в сферата на огъня, развръща се и следва зад горната под град куршуми. При по-нататъшното настъпление е станало нужда да се прати втората рота в първа линия на подкрепление. Така втора е настъпвала почти безостановочно към върха откъм източната страна, а първа дружина от Дунавский полк от югоизточната.

* На това място има препратка на автора, написана на страничното поле на листа, който е накъсан по краищата и второто изречение от бележката не може да се разчете: „Според указанието на капитана Белинова, на Мека чрев е пращан разезд, за да узнае дали там са сърби или българи…“.

Настъплението на тази дружина, както и на другата, е било трудно, защото скатът е стръмен и извънредно каменист. При все това и тази дружина е продължавала настъплението си почти безостановочно. Когато първите роти се наближили, а задните дошли пълзешком при другите е била подадена повестка за атака. Към това време и артилерията от полубатареята на капит[ан] Стоянов е обстрелвала неприятеля, но това обстрелване е било тъй неудачно, щото снарядите попадали повече в нашите части. По подаден сигнал за атака неприятелят не издържал и отстъпили. Само няколко войници останали зад камъните, дочакали атаката и попаднали в плен. При преследването цепта на трета рота е настигнала батальонний командир на 3-ий батальон от VII полк, който се е защищавал с револвер в ръка и е бил убит. Едновременно с тази дружина е пристигнала и втора дружина от 3-ий Бдинский полк, а зад тях и първа Пловдивска дружина, а още по-късно и горската батарея на капитан Силяновский. Неприятелят отстъпил на първата висота от Три уши. Мъглата е бъркала на преследването, при все това пленени са 70–80 души войника с един офицер. Загубите на атакующий са незначителни:

Първа дружина от Дунавский полк е изгубила убити 12 души и ранени 24 души. Втора Пловдивска дружина е изгубила 5 души убити и 17 души ранени. Загубите на втора дружина от Бдинский полк са неизвестни.

След отстъплението на противника от Мека црев там са били оставени втора дружина от Бдинский полк и една рота от първа Пловдивска дружина, а по-късно тука пристига и горската батарея под прикритието на първа рота от Бдинский полк. Другите части – първа дружина от Дунавский полк и три роти от първа Пловдивска дружина – слезли от височината и се разположили на бивак зад нея. Така се свършва боят на десний фланг.

Загубите в сръбските дивизии в този ден са били така също незначителни. Дунавската дивизия е имала около 100 души ранени, Дринската около 150 души, а в Шумадийската неизвестно.

Както се вижда от изложеното, боят на 6 ноември бил нерешителен и за двете страни. Решителний бой под Сливница е трябва[ло] да се очаква на 7 ноември, в който ден на полето на сражението е трябвало да пристигне и Моравската дивизия, с което силите на сърбите биха се увеличили. На 6 ноември обаче сръбската Главна квартира се е намирала в нерешителност относително действията, които е трябвало да предприеме за следующий ден. От една страна, на сръбската Главна квартира е било трудно да се откаже от предначертаний план за действията – атака на български левий фланг, а от друга, разпространившето се убеждение за обход на сръбский левий фланг, опасността от отбивание Дунавската дивизия от Драгоманский проход е изисквал да се приемат мер[к]и, щото дивизиите да се притеглят към левий фланг и по такъв начин Нишавската армия да си обезпечи път на отстъплението пред Драгоманский проход на Пирот. При всичко това до 6 ноември вечерта сръбската Главна квартира, в ожидание да се разясни обстановката, не е приемала някое окончателно решение и за този ден дивизиите не са получили никакви положителни указания, вследствие на което и владее пълна неопределеност и нерешителност в действията. Главната квартира, като е останала в Цариброд,

лишила е по такъв начин армията от общо ръководство на действията. Самите же разпореждания в този ден показват, че сръбската Главна квартира се е намирала в твърде трудно положение и не е знаела същинското положение на театъра на военните действия. Инициативата на действията е вече изпусната от нейните ръце, но от всичко това българите не са се възползували и не са могли да се възползуват, едно, защото положението на сръбската армия не им е било известно, а друго, защото те още са имали нужда от време да се концентрират и устроят. Ето защо българите на 6 ноември не само че не са могли да помишляват за активни действия, но е трябвало да употребят усилия, за да задържат и на следующий ден Сливницката позиция за себе си. Сръбската Главна квартира, както указахме погоре, още от 5 ноември вечерта се е опасявала от обход към Калотина, опасение на нищо не основано, а повече внушено и вследствие на това е правила разпореждания, които са поставяли войските в Сливница в едно твърде неопределено положение, което обстоятелство само до известна степен е подкопавало увереността в успеха и е предизвиквало бездействие. Ето какви разпореждания прави сръбската Главна квартира, начиная от 6-ий ноември сутринта:

1. На Конната бригада, която, както знаем, беше отстъпила при Драгоман, е било заповядано най-напред, щото един конен полк да се прати при Дунавската дивизия, а останалите части от бригадата да останат пред Драгоман, отгдето да се прати един ескадрон за рекогносцирание Калотинската река. Когато командирът на Конната бригада се е готвил да направи разпореждания за изпълнение горната заповед и за която цел отишъл към Три уши да търси командира на Дунавската дивизия, за да се споразумее с него за начина на действията, той получава втора заповед от Главната квартира, в която заповед му се указва, че за Дунавската дивизия е настъпило тревожно положение и че той – командирът на бригадата – трябва да употреби своите части, за да облекчи положението ѝ, а особено да обезпечи Драгоманский проход. По-нататък началникът Щаба на армията обръща внимание върху лесното дебуширание на българите по Калотинската река и му рекомендува сам да се разпореди по най-добър начин за достигание на целта. Затова да се споразумее с началника на Дунавската дивизия и с подполковник Средкович, който е бил на Чепан, да се разпореди за рекогносцирание десний бряг на Нишава и в связ с това да разположи своята бригада. Най-после му се съобщава, че Главната квартира остава в Цариброд до второ разпореждание и му се препоръчва всеки час да праща донесения, макар че положението не би се изменило и за тази цел да устрои конна поща между Цариброд и Драгоман.

Командирът на Конната бригада вече направил някои разпореждания по първата заповед, а именно упътил I конен полк за Дунавската дивизия и пратил един ескадрон към Прекръст**е** на рекогносцировка, а именно IV ескадрон от вторий конен полк. Около три часа после обяд от командира на този ескадрон е получено донесение, в което се указвало, че разведка е направена по направление към Букоровци, Туден, Каленовци и Станинци и че в това направление никакви неприятелски войски няма и че неприятелят се намира негде зад Годеч и че само един патрул е бил забележен към Букоровци. Това донесение е било

пратено в Главната квартира в Цариброд, която обаче напуснала Цариброд и се отправила за Пирот. В Цариброд е бил оставен капитан Нешич като пратеник на Главната квартира.

Между това началникът на дивизията (Дунавска) отново е викал командира на бригадата за обяснение на положение. Там е бил и подполков[ник] Атанацкович и догдето се обяснявали и преговаряли, зачула се пехотна стрелба и артилерийска наляво, но неизвестно где била (начало на атаката на Мека црев). Тука Хорстич е искал да се прати цялата Конна бригада към Извор и Станинци, за да рекогносцира и пази Калотинската река. Командирът на бригадата се разпоредил за това, но в същото време той получава трета заповед от Главната квартира, в която му се предписва, щото с полка, който е оставен в Драгоман, незабавно и колкото е възможно по-скоро да отиде към Станянци и Ржана (горска), да рекогносцира и колкото е възможно по-често да праща донесения, макар и нищо да не съгледа. Тази трета заповед е изплашила, види се, и командира на бригадата. Той незабавно съобщава на командира на Дунавската дивизия за получената заповед и се разпорежда, щото цялата бригада, заедно с батареята и XIX гвардейский батальон, да отиде в Калотина през Драгоманското дефиле (другите пътища командирът на бригадата вече считал за небезопасни) и от Калотина да почне рекогносцировката по реката. Захванало вече да се мръква, когато I-ий конен полк е бил готов, за да тръгне в поход. Командирът на бригадата преди тръгването на бригадата пратил е един офицерски разезд да излезе по Калотинската река към Извор, за да разведва към Станянци, Мъзгош и Одоровци. Един ескадрон от I-ий конен полк (първий) е пратен като боковий авангард през Извор за Станянци и III ескадрон от II конен полк е пратен през Беренде при IV ескадрон. В 9 часа после обяд в Калотина са пратени останалите части от бригадата и са стигнали там в 12 часа после обяд. Особено бавно е пътувал XIX гвард[ейски] батальон и батареята.

При пристигането в Калотина командирът на бригадата получава четвърта и пета заповед, датирани от Пирот. На четвъртата заповед му се явява, че началникът щаба погрешил в третата заповед, като му казал да рекогносцира към Ржана и че това трябвало да бъде към Крупец и Петерлаш и че с тази четвърта заповед се поправя грешката. Тази заповед е писана в 6 часа и 10 м. после обяд. В петата заповед, дадена (писана) в 11 часа и 5 м., после на командира на бригадата се препоръчвало при рекогносциране Калотинската река да отиде към Станянци, но да прати части към Одоровци и Славиня, защото майор Милошич – началник на Ржанский отряд – явявал, че пред него в Славиня стоят два български батальона, на които бригадата трябва да излезе на пътя на отстъплението. Тези два батальона, съобщавало се, дошли откъм Гинци.

От тези последни сведения, види се, Щабът на армията и главнокомандующий са счели за нужно да се отдалечат в Пирот. Страхът от обход, който обход на 6 ноември сутринта е бил само въображаем, е почнал някак да се осъществява с настъпването на Комщицкий отряд, макар и да не е имало основания.

По такъв начин Конната бригада на 6 ноември е бездействувала и на по-

добно же бездействие тя е била осъдена и в деня на решителното сражение. Доколко опасността от обход откъм Калотина е била голяма (така се е мислило в сръбската Главна квартира), се вижда още и от това, че полковник Атанацкович, който е бил на Три уши още сутринта при пристигането на X полк от Шумадийската дивизия при Три уши, като е знаел по-добре положението, разпоредил се, щото един батальон да се разположи на позиция от шосето надясно към Баалинските висоти и да се държи на безопасно от противника разстояние, а ако последний настъпи, то батальонът да действува според обстоятелствата. Другите два батальона да прати право на Три уши. Командирът на полка разположил един от батальоните според заповедта на Атанацковича и отишъл към Баалин да се срещне с командира на IV полк от Дринската дивизия, за да се споразумеят за начина на действията. Когато командирът на полка се върнал, то Атанацкович пуснал и другите два батальона в първата линия. След няколко време командирът на полка получава две заповеди от началника на Дунавската дивизия. В първата му се заповядвало да остане и през нощта на мястото, което заема полкът му, а във втората му се явява, че през нощта ще дойде още един полк от Дринската дивизия да го смени от позицията, а пък той сам да изпрати един батальон през Драгоманското дефиле в Калотина, гдето да пази изхода от дефилето в случай, че противникът би обхождал левий фланг на Дунавската дивизия, а с останалите два батальона да отиде при дивизионний щаб, за да състави резерв на Дунавската дивизия. Страхът на Главната квартира от обход на левий фланг на Дунавската дивизия е бил предаден на началника на дивизията, което обстоятелство го е карало постоянно да мисли за своя фланг и тил и да не вижда това, което се върши на фронта му. Той никак не е следил за хода на боя на Три уши и вечерта само е получил донесение, че българите заели две висоти от Три уши.

Началникът на дивизията указва, че в това време, когато е правено разпореждание за разположението на X полк от Шумадийската дивизия на позиция и в резерв на Дунавската, от Главната квартира е получено писмо със следующето съдържание: „От верен източник е узнато, че българите са обходили лявото крило на Дунавската дивизия и че техните войски се направляват към Цариброд. Наредете каквото е нужно, за да се отклонят лошите последствия“. Вследствие на туй той заповядал: Конната бригада с XIX гвард[ейски] батальон да отиде назад до Калотинската река и да потърси противника и незабавно да яви: в какви сили е и на къде отива противникът; един батальон от XV п[олк] да отиде от Драгоман на Прекръсте; подполковник Атанацкович, който е бил на Три уши, незабавно да прати един батальон от X полк на източний изход на Драгоманското дефиле и пр. Явно е, че в такъв смисъл се е разпореждала и Главната квартира. Батальон от X полк назад не е пращан.

Всичката тази неразбория е предизвикана от мнимата опасност от обход, а тази опасност е внушена още на 5 ноември най-напред на Главната квартира, а на 6 ноември тя е достигнала до такъв размер, щото Главната квартира напуща Цариброд. Трябва обаче да забележим, че опасност от обход, но твърде далечен

и сам по себе си неопасен, е съществувала откъм Ржана, вследствие настъплението на Комщицкий отряд към Славиня, както това ще видим по-долу в изложението действията на Комщицкий партизанский отряд.

Действия на Комщицкий партизан[ски] отряд

На 5 ноември, както знаем, Комщицкий отряд не е действувал, а е настъпил няколко напред от Гинци и се разположил така: 2 доброволчески и 4 опълченски чети са били разположени в Годеч; 2-ра запасна рота под командата на капитана Караиванова в с. Шума и 2 опълченски чети в Гинци под командата на четника Лука Николов. В Годеч обаче пристигат и 12 кавалериста от I ескадрон на 2 конний полк, който ескадрон в този же ден е пратен от началника [на] Щаба на армията към Беледие хан за рекогносцировка, понеже пътят Лом – София с отстъплението на поручика Зафирова към Гинци е оставал открит за сръбската Конна бригада, за която не е било известно, че тя е изменила направлението на движението си. За нападение на противника капитан Паница е разпределил частите си така: двете чети, които са били в Гинци, да настъпват през Губеш на Комщица, които чети да пристигнат на мястото (Комщица) в 8 часа сутринта с назначение да отвлича[т] вниманието на противника до това време, догдето не [се] забележи наши войски на височите над Смолча; две чети да настъпват по височините между Равна и Ропот, а останалите две чети и две запасни роти да настъпват право на Ропот. В 12 часа през нощта началникът на отряда пристигнал в Годеч, гдето узнал, че в Туден имало сръбски войски. Предвид на това началникът на отряда няколко изменил разпорежданията си, като задържал при себе си една запасна рота (новодошлата), 20 души доброволци и кавалеристите, с които части се решил да действува против Туден.

На разсъмване на 6 ноември поручиците Зафиров и Караиванов (бивший отряд на поручика Зафирова) напада[т] неприятеля при с. Ропот. Това нападение е било неожидано, защото противникът е открил огън, само когато цепта на атакующите се доближила на 300–400 разкрача до окопите на неприятеля. След една престрелка от 1 час поручик Караиванов атакува центъра на неприятелското разположение и неприятелят се принуждава да отстъпва твърде бързо. В този бой един неприятелски офицер е бил убит. В това време, т.е. във време на боя, откъм Туден се показала неприятелска кавалерия – това е IV ескадрон, който още от сутринта е бил пратен на рекогносцировка в това направление. Началникът на отряда вдигнал в това направление 5 рота и доброволците (20 души). Това заставлява неприятеля да отстъпи, вслед[ствие] на което са пратени 10 души кавалеристи, а с останалите части се върнал към Ропотските позиции. Един неприятелски взвод кавалерия е бил изгонен от Туден от пратените там кавалеристи, гдето неприятелят оставил два коня. След отстъпването на противника от Ропот, началникът на отряда направил разпореждание да се настъпва към Смолча. За тази цел отрядът е бил разделен на две части: едната, под командата на четника Цонкова, да демонстрира по височините на изток от Смолча, а останалите части от отряда за изключение ротата на фелдфеб[ел] Дятчина, един взвод от ротата на поручика

Караиванова и една чета опълченци и кавалеристи, които под командата на началника на отряда са оставени в резерв. Отстъпивший от Ропот неприятел е бил преследван по стъпките му. Силите на противника не са били известни на началника на отряда, но по добитите от селяните сведения се е виждало, че неприятелят е бил изплашен. Едновременното настъпление на отряда от две страни – към Станянци и Комщица – е заставлявало противника да преувеличава българските сили и да отстъпва. Едновременно с отстъплението от Ропот поручик Зафиров настъпва на Комщица, което накарва противника да отстъпи към Горни Криводол. По такъв начин неприятелят се оттеглил на линията Изатовци – Горни Криводол. При това отстъпление една неприятелска рота е пленена, а друга се разбягала. Една само рота е оказала по-значително съпротивление, но и тя е била разбита и почти унищожена. Надвечер частите от отряда се събират в Комщица, като се заема позиция пред Смолча – Комщица. Били са пратени 2–3 слаби разезди и няколко охотници разведчици от местното население. От последните вечерта е било получено донесение, че остатки от разбитий неприятелский отряд отстъпил към Славиня, без да се спира в Изатовци, гдето останали само патрули и застави. Така се свършват действията в този ден и неприятелский Ржанский отряд вече е прогонен на границата. Енергичното настъпление на Комщицкий отряд, слабото държание на Ржанский сръбский отряд, бързото му разбивание е произвело силна тревога в щаба на Нишавската армия. Сърбите никак не са могли да знаят силите на Комщицкий отряд, а предложеното обхождение още от 5 ноември е дало повод да се мисли, че настъпающий към Славиня неприятел е в значителни сили, което обстоятелство е и заставило сръбската Главна квартира да се отдалечи в Пирот.

Действия на Радомирский отряд

Както знаем, Радомирский отряд на 5 ноември после обяд се отправлява на позиция при Батановци, гдето вече е имало пет роти от Бдинский полк. Тука отрядът е пристигнал в 7 1/2 часа после обяд. От тука четвърта дружина от Бдинский полк е била пратена в авангард, а след него тръгва и отрядът, без опълченската дружина и доброволческата чета на Георгиева, на които части е било заповядано да се съберат и към 7 часа сутринта да бъдат при отряда.

За разведвание напред са били пратени 14 кавалериста под командата на вахмистъра, а останалите 16 души са останали при началника на отряда. Времето през деня е било дъждливо, а вечерта почва да духа студен вятър и да замръзва. Пътят, като нешосиран, е бил твърде кален; през нощта замръзнала горната кора, но това още повече затруднявало движението, което е било твърде бавно. В 10 часа вечерта отрядът достига до Ярджиловци и се установява на почивка. Тука се получават положителни сведения, че гр. Брезник е зает от сърбите, че противникът е многочислен, че има много артилерия и пр., но нищо повече от това не е могло да се узнае. Вследствие на тези донесения началникът на отряда праща капит[ан] Ангелова да отиде до авангарда, за да го предупреди. Напред Ангелов на връщане заявил, че напред и от страни няма никакви наши разезди и сам е искал да му се

дадат няколко кавалериста, за да отиде напред дано открие неприятелските разезди и е бил пратен. На второто връщание капитан Ангелов донесъл, че на 4–5 километра пред отряда има сръбски кавалерийски аванпости. Към това време отрядът наближава селото Слаковци и се установил вляво от него на бивак. Началникът на отряда отишъл в селото, за да събере някои сведения, но добитите тука сведения за противника не са били по-обстоятелни от събраните в Ярджиловци. Узнало се впрочем, че сърбите правят укрепления на височината Св. Никола и към Трънский път. При отряда е имало телеграфист, който, като се е ползувал от постоянната телеграфна линия, откривал е телеграфни съобщения с Радомир и София.

Нощта отрядът е прекарал съвършено спокойно. На разсъмване по цялата окрестност, доколкото е могло да се вижда, не се е забелязвала жива душа. В 8 часа сутринта началникът на отряда, придружен от един дружинен командир и адютанта, отишъл да обиколи аванпостите. Нищо не било забележено, освен че двама селяни от Слаковци, препускащец заминали за Брезник. Телеграфистът открил съобщение със София и началникът на отряда помолил на апарата началника [на] Щаба на армията да му доложи събраните сведения за неприятеля и да иска наставления. В отговор на дадените донесения началникът [на] Щаба на армията дал следующата заповед: „Разездите ви да наблюдават повече Трънското шосе, защото оттам могат да дойдат повече сръбски войски. Разездите да отиват през Брезник към Врабча, към Трън, към Радуловци и да влязат в сношение с нашите разезди, които се изпращат от Братушково и Сливница. Няма ли в Брезник сърби!“ Последний въпрос е заставил началника на отряда да повтори донесенията и да укаже, че Брезник е зает и че в отряда няма кавалерия за изпращание разезди. На това последне донесение началникът [на] Щаба на армията е дал следующата заповед: „Настъпвайте осторожно. Старайте се да узнаете добре силите на противника. Ще ви телеграфирам кога трябва да настъпите енергично“. Обаче след няколко минути началникът [на] Щаба на армията дава следующата заповед: „Боят се начена, настъпвайте енергично“. Съобразно с тази заповед началникът на отряда прави разпореждание да се направи рекогносцировка към Брезник, за да се узнае числеността и разположението на противника, после което да се настъпи напред, с цел да се задържи противникът от* да отиде към Сливница и, ако бъде възможно, да се заеме Брезник. Отдадени са нужните за тази цел устни заповеди. Към 9 часа сутринта при отряда пристигнала и Радомирската опълченска дружина и само част от доброволците. След това отрядът тръгва в походен ред, понеже противникът не е бил открит, но са били взети всички предварителни мер[к]и. В авангард на отряда е пратена втора дружина от Струмский полк, като са придадени към нея и 2 роти от Бдинский полк. В ариергард е била оставена една рота от 1-ва дружина от Струмский полк. Другите части са съставили главните сили и са следвали във взводна колона. Заедно с доброволците от Радомир пристигат 20–30 души конници радомирски жители доброволци под началството на народ[ния] представител Ненко Хранов и си предлагат услугите. За началник на тази конна

* Така е в текста. Авторът не е посочил за кой противник става дума.

команда е бил назначен подпоручик Николов и била пратена с назначение да пази десний фланг на отряда. Началникът на отряда е бил твърде доволен от пристигането на тази команда, но за съжаление тя не принесла никаква полза и скоро се изгубила, като увлякла със себе си и началника си. На място да пази фланга на отряда и да разведва напред, тя скоро се намерила в тила на отряда, като оставила фланга съвършено открит, без да е било това известно на началника на отряда. Началникът на отряда, като е считал, че десний фланг на отряда е вече обезпечен, продължавал движението към Брезник. Аванпостите били събрани, отрядът се възкачил по една висота и почнал да се спуща от нея, но никакви следи за присъствието на противника няма.

На 3–4 километра от височината Св. Никола, между Слаковци и Брезник, началникът на отряда отдава заповед: главната рота да пусне цеп; втора дружина и една Бдинска рота по ротно на тесни интервали в първа линия; резервът да се построи на тесни интервали във втората линия. Ариергардната рота да се прибере при дружината си. В такова построение отрядът настъпва към височината 430, зад която е град Брезник. На тази височина отдалече се забележвали ложементи. Преди да пристигне отрядът до Брезнишките камари, началникът на отряда е обсъждал въпроса: да атакува ли височината Св. Никола или не? Той е виждал, че височината да се заеме ще е възможно, но да се задържи против превъзходен противник, който може да я обхожда, ще е невъзможно. В минутата на колебанието от началника [на] Щаба на армията е получена заповед, която е решавала всяко недоумение. Ето тази заповед: „Вземете Брезник и удержайте неприятеля в что би то не стало; ако неприятелят е заминал за Сливница, нападайте го в тил. За да го задържите, употребете всичките си сили и средства. От вашата задержка зависи съдбата на Сливницката позиция и армията. Можем да загубим един отряд, за да спасим армията и отечеството“.

След получаването на тази заповед началникът на отряда свиква дружинните командири, прочита им горната заповед и отдава нужните заповеди. Това е било към 10 1/2 часа преди обяд. Отрядът продължава настъплението си, но присъствието на противника не се забележва. Когато обаче отрядът наближил Брезнишките камари, началникът на отряда, като е предполагал, че височината Св. Никола е заета, построява отряда в следующий порядък: 15 и 16 роти от Бдинский полк пращат цеп – първата на левий, а втората на десний фланг. Зад цепта на левий фланг във втора линия се разполага втора дружина от Струмский полк, а на десний фланг първа дружина от същий полк. Общий резерв – три роти от Бдинский полк и Радомирската опълченска дружина – зад центъра. Пратени са напред патрули и под тяхно прикритие отрядът продължава настъплението си към височината. Но в скоро време деснофланговий патрул доноси, че зад Брезник се виждат много войски. Началникът на отряда, заедно с командира на първа дружина от Струмский полк, отива на десний фланг, отгдето твърде ясно се виждало, че към Брезник откъм север (Арзан) се движат войски и артилерия. Някои колони се движили към града, а други се спущали от височите и се строили в боевой порядък. На височина Св. Никола и по реката Конска се виждали ложементи, но не били заети. Това движение на

войските е показвало, че Моравската дивизия е тръгнала за Сливница и се връща обратно, като е получила донесения за настъплението на Радомирский отряд.

Да видим сега как е действувала Моравската дивизия до началото на боя под Брезник.

Както знаем, Моравската дивизия още на 5 ноември после обяд заема Брезник и остава да нощува там. С пристигането си началникът на дивизията е считал задачата си за свършена, пратил е донесение в Главната квартира и е искал указания за по-нататъшните действия. В Щаба на армията е било решено, щото дивизията да се прикрие откъм Радомир, като остави част в Брезник, а с другите части да свърне към Сливница, като се старае да излезе на десний фланг на Шумадийската дивизия. Тази заповед е била пратена чрез началника на Дринската дивизия, който от своя страна я препраща през началника на Шумадийската. В 8 1/2 часа сутринта на 6 ноември началникът на Моравската дивизия получава писмо от началника на Шумадийската, в което писмо му се казва, че ако не му е още съобщена заповедта за по-нататъшно движение, то да знае, че тази заповед гласи: Командирът на Моравската дивизия да остави в Брезник един батальон и горска батарея, а с останалите части набърже да тръгне за Сливница, да заеме позиция на дясното крило на Шумадийската дивизия, която ще му прати конни патрули, за да го срещнат. Вследствие на това началникът на дивизията оставил в Брезник 3-ий батальон от II действ[ащ] полк с една горска батарея, а с останалите части тръгнал за Сливница в следующий порядък: авангард: 1-ий батальон от XIV полк и пионерната рота.

Главни сили: 3-ий батальон от XIV полк, полева батарея и два батальона от II-ий полк, санитарната рота и обоз. При тръгването на колоната началникът на дивизията съобщил за това в Главната квартира. Когато колоната (главната) достигнала до Кривий колник, началникът на дивизията получава донесение, че едно българско отделение с малко кавалерия настъпва от Радомир към Брезник и че е на 3–4 километра от Брезник. Пратени са отначало от Брезник дивизионната кавалерия и една рота, за да излязат напред и да видят какво е това настъпление. Другите две роти от батальона, оставен в Брезник, били на височината Св. Никола и там чакали противника. По-късно се завързала престрелка на тази височина и боят постепенно се усилвал, вследствие на което колоната, която отивала към Сливница, повърнала назад и обърнала фронта си против настъпающите. Едновременно с това третий батальон от вторий полк с горската батарея е пратен на височината Св. Никола. Маршевата же колона се построила в боевой порядък по следующий начин: на левий фланг е бил пратен първий батальон от вторий полк, за да обхожда десний български фланг, а вторий батальон от този полк пратил напред една рота и оставил три в резерв. Тази рота се развърнала вдясно от първий батальон и е държала связ с II-ий батальон от XIV полк, който тоже се развърнал в боевата линия. Зад частите са били поставени батареите. Авангардний батальон (I бат[альон] от XIV п[олк]) настъпвал право по долината. По такъв начин цялата дивизия се развърнала в боевой порядък. Против тази дивизия е трябвало да действува Радомирский отряд.

Сега да видим как е продължавал действията си Радомирский отряд. Ние виждаме, че когато отрядът достигнал до Брезнишките камари, неприятелят не се показвал и началникът на отряда е мислил, че височината Св. Никола не е заета и се е колебаел да заеме или да не заема тази височина. Обаче приведената по-горе заповед от началника [на] Щаба на армията е разрешила съмнението и началникът на отряда се решил да заеме тази височина и е развърнал отряда си за атакуването ѝ. В това тъкмо време е получено донесение, че неприятелски сили се спущат към десний фланг на отряда. Началникът на отряда е видял тези сили и лесно е могъл да разбере, че тези сили са превъзходни, но при все това, той се решил да води бой и то за заемание височината на Св. Никола. Какво е могъл да достигне началникът на отряда със заемането на тази височина? Нищо, разбира се. Наистина, той е имал заповед от началника [на] Щаба на армията да заеме Брезник, но всяко приказание не се изпълнява буквално. Изпълнява го само този, който иска да се отърве от отговорност. Началникът Щаба на армията не е могъл от София да види обстановката. Началникът на отряда е трябвало да оцени тази обстановка и да действува според нея. Началникът на отряда е трябвало да разбере, че главната цел, която се преследва – ясно указана в горната заповед – е да се задържи противникът да не отива към Сливница. Заеманието на Брезник, действуването в тила на противника и пр., се е предполагало и заповядвало само в случай, че противникът би се отправил за Сливница. Следователно, началникът на отряда преди да се реши да заеме височината Св. Никола, без да знае какво ще прави по-нататък, е трябва[ло] да потърси един по-верен способ за достижение на целта. Целта – задържанието на противника да не отива към Сливница – се би достигнало и без да се атакува височината Св. Никола. Щом началникът на отряда е забележил и цялата дивизия се е върнала назад, не му е оставало нищо друго, освен да действува, така че да си пази отряда в цялост, да маневрира и с това да задържа противника, като отстъпва, когато последний преследва, и да настъпва, когато неприятелят отново тръгне към Сливница. При такъв начин на действията на 6-ий ноември неприятелят не би могъл да отдели части и да ги прати към Сливница и отрядът би се съхранил цял и може да продължи тези си действия и на 7 ноември, а в такъв случай резултатът от боя на 7 ноември би бил съвършено друг. Наместо това, началникът на отряда се решава да действува активно, да атакува височината Св. Никола, като че с това би била разрешена задачата. Наистина, че в заповедта на началника [на] Щаба на армията е било казано, че отрядът може да се пожертвува, но това не е значило, че отрядът може да се жертвува без полза и нужда, както това е направено. Отрядът е трябвало да се жертвува само тогава, когато това е било нужно да се застави противникът да се върне назад и това е достигнато още преди боя. Вследствие неразбирание назначението на отряда, той е пожертвуван без полза и нужда. Това пожертвувание е станало по следующий начин:

Когато в даденото на отряда боево разположение отрядът продължавал настъплението си от десний фланг, патрулът донесъл, че се виждали неприятелски сили, които се спущали към Брезник. Началникът на отряда отишъл на десний фланг, от гдето е наблюдавал връщанието и построяванието на неприятеля за бой.

В това време и към левий фланг по хребета между шосето и р. Конска се показали сръбски патрули, а други части бегом отивали към височината Св. Никола. Вследствие на туй цепта е била дръпната малко назад, но веднага след патрулите появила се цеп, а зад нея и колони. Открива се огън и втора дружина от Струмский полк се доближава до цепта. Една неприятелска колона се направлява към дефилето, но по него е открит огън от ротата на пор[учик] Николова. Тука е бил ранен и един от ротните командири от Бдинский полк пор[учик] Цеков и е заместен от капит[ан] Ангелов, заведующ домакинството на Струмский полк, който е бил при отряда. Началникът на отряда отишъл към левий фланг, но наскоро заминал пак към десний, отгдето се виждало цялото разположение. При минаването покрай центъра, откъм десний фланг се донасят гласове: „Бегом! Центъра бегом!“ Позицията не е заета и скоро ще я заеме противникът. Тука началникът на отряда заповядва на поручика Добринова бегом да заеме височината. Но войниците били изморени, а до височината е имало около 300 разкрача страшен баир. Ротата се спущща бегом напред, водена от ротний командир, но успява да се изкачи от нея само част, която не е била в състояние да избие из окопите сърбите, които вече успели да ги заемат, макар с незначителни сили, но подкрепленията им следвали близо и които срещнали ротата със залпове. При все това, ротата отново била пусната в атака, но отново била принудена да отстъпи, понеже противникът вече получил подкрепления и височина била заета с гъста цеп и резерви. Рота[та] заляга и остава да продължава стрелбата. Началникът на отряда заминал към десний фланг.

Когато центърът е почнал горната престрелка, общото разположение на отряда е било следующето: На десний фланг – първа дружина от Струмский полк и доброволците, които отначало съставляваха резерв, влезли в първата линия и то вдясно, а още вдясно отишле доброволците, които се пръснали по ба[и]рите почти до селото Бабица. Първа дружина от Струмский полк и доброволците били пуснати в първата линия, защото около 3 неприятелски батальона, които се спуснали откъм Ордан, се направлявали право на десний фланг, което обстоятелство накарало командира на дружината да продължи фланга. Доброволческата чета сама отишла по баирите към Бабица. Против тази чета е била само дивизионната кавалерия. Когато началникът на отряда отишъл на десний фланг, то горните неприятелски части се вече наближили до цепта на 800–900 разкрача и цепта вече водила усилена стрелба. Към това време и ротите от четвърта Бдинска дружина се подали напред и обстреляли горните неприятелски части. Това заставило противника да се държи назад, да залегне и да открие безпреривен огън, който и не е бил вредителен. В това време неприятелят е бил разположен така: 1 батальон срещу наший левий фланг, един батальон на Св. Никола и два срещу десний фланг. Други части продължавали да се спущат откъм селото Ордан. Противникът, както видяхме, се установява и продължава стрелбата, но в същото време един батальон се направлява в обход и обхват на десний фланг. Този собствено батальон е решил участта на боя. Изобщо на фронта и центъра неприятелят е действувал нерешително – обстоятелство, което е окуражавало нашите войски да вървят напред и те са били готови по първа заповед да се хвърлят в атака. Този порив обаче скоро

преминава. Неприятелската артилерия открила вече силен огън и почнала удачно да действува. Няколко снаряда попадат в опълченската дружина, която е била в резерв и която моментално се е пръснала. Поручиците Матинчев и Митов успяват да установят бегущите опълченци и да приведат, доколкото това е било възможно, дружината в порядък. В това време е получено донесение, че противникът прави обход на левий фланг откъм селото Режанци. От десний фланг командирът на първа дружина долага на началника на отряда, че е време вече да се почне отстъплението, защото батальонът, който се спускал откъм Ордан, се подравнил вече с цепта на десний фланг и даже я заминал, а доброволческата чета изчезнала неизвестно где и флангът останал открит.

Тъкмо в тази минута наистина е било време да се почне отстъплението, защото целта е била достигната – неприятелят е бил заставен да се върне от Сливница, а часът бил около два после обяд. Явно е, че неприятелят, ако не се впуснеше в преследване, то той не можеше и да тръгне за Сливница, понеже щеше да бъде принуден да си пази тила от този отряд и на следующий ден. Отрядът е щял да остане цял и на следующий ден е могъл отново да поднови настъплението, понеже е могъл да получи и подкрепления откъм София, следователно, било е възможно и на следующий ден да прикове Моравската дивизия към Брезник. Но началникът на отряда взел друго решение, което не е могло да даде други резултати освен разбиването на отряда. Той решил да атакува височината Св. Никола с цел да застави неприятеля да оттегли силите си от левий си фланг и да ги прати на помощ на височината или поне да застави обхватывающите части да се установят. Това решение е било неправилно, защото, ако даже би била заета височината Св. Никола, то отрядът би се врязал в противника, който, като разполага с превъзходни сили, би окружил отряда. По горното решение началникът на отряда заповядал на командира на първа дружина от Струмский полк да се държи на заета позиция. Центърът и левий фланг тръгнали в атака. Центърът, под командата на капитана Караиванова, се наближил до 300 крачки [до] неприятелската цеп. Левий фланг, под командата на капит[ан] Фундулаки, тоже се наближил, но тука е бил ранен дружинният к[оманди]р, който всичкото време е бил на кон в центъра. Началникът на отряда праща заповед на центъра и левий фланг да усилят огъня, а като чуят сигнал, да се хвърлят в атака. Заповядано е, така също, да се подведе по-близо и Радомирската опълченска дружина. Всичко е било готово, за да се даде сигнал за атака, но тъкмо по това време вниманието на началника на отряда било обърнато към левий фланг. На височите между селата Режанци и Бегуновци се показали маса хора, които се спущали към реката Конска. В същото време се получава донесение от десний фланг, че обходний батальон почнал енергично настъпление във фланг и тил и че срещу него е била пратена една рота от 60–70 души. Положението на отряда станало опасно, а предположената атака невъзможна и безполезна. Видените между Режанци и Бегуновци хора, които се спущали към р. Конска, началникът на отряда приел за сръбски войски, които обхождат левий му фланг, но това са били любопитни селяни, които излезли отдалече да се любуват на боя. Началникът на отряда не е имал кавалерия и не е могъл да знае това.

Вследствие на горното положение началникът на отряда се решава да почне отстъплението и дава сигнал за отстъпление. Към това решение обаче началникът на отряда е прибягнал и затова, че Радомирската опълченска дружина, която е трябвало да бъде подведена по-близо, като излязла от своите закрития и тръгнала напред, попаднала под неприятелский огън, повърнала назад и се пръснала. Това обстоятелство е помогнало за по-бързо почване отстъплението, защото иначе би се закъсняло и отстъплението би станало невъзможно. Отстъплението е почнато от десний фланг и тогава, когато последний отстъпил на 600–700 крачки, центърът и левий фланг поддържали боя. Центърът и левий фланг закъснели с отстъплението си, защото сигналът не е бил чут от тези части. Сигналът е бил повторен и левий фланг е почнал отстъплението. Отстъплението в началото е било в порядък, но противникът почнал да преследва отзад и да обстрелва отстъпающите от десний фланг и опълченците вече се пръснали. Това увлякло войниците и частите вече били изпуснати от ръце. Войниците тръгнали с опълченците и се пръснали. За да може да се въдвори какъв-годе ред и да се установи наступающий противник, началникът на отряда отива в цепта и заповядва на една от Бдинските роти (на поручика Гешева) да прикрива отстъплението, ротата се установява, открива огън, но всичко това не е било достатъчно да се установи порядък при отстъплението. Неприятелят силно насяда, артилерията му излязла напред и почнала да обстрелва отстъпающите и войниците окончателно се запръсват в разни страни, а някои се запътват за селата си. Неприятелят преследва на 3–4 километра и близо при Славковци се установява. Неприятелска кавалерия се наближила към Мещица, по което направление тръгнала и пехота. Вследствие на това движение началникът на отряда считал, че отстъпление към Бучино и Владая е невъзможно и затова остатъците от отряда отстъпват на Сопица, Велковци, Зидарци, Богданов дол по шосето за Радомир при Бела вода. Когато отрядът излязъл на Радомирското шосе, той не е броил повече от 250 души и то преимуществено от Бдинский полк. На шосето отрядът пристигнал към 5 часа после обяд и тук е бил спрял, за да си отпочинат войниците и да се подберат останалите. Когато началникът [на] отряда е бил още във Велковци, той получил едно донесение, че му се пращат от София полубатарея. Кавалеристът, който донесъл това донесение, заявил, че в Перник имало сръбски кавалеристи. За да се провери това донесение, бил е пратен поручик Топузов, а началникът на отряда повел отряда в това направление, макар по-рано и да е било решено да се отстъпва на Радомир. Но едва изминали половин километър в кариер, пристигнали двама конника, които заявили, че Перник е зает от сърби, а в това направление се чули залпове и отрядът се спира. В това време пристига и подпоручик Топузов, който долага, че като се наближил към Перник, един селянин му казал, че преди половин час дошли в Перник около сто души конници и после заминали по шосето за София и оставили в селото само пет души. Тези пет души били видени от подпоруч[ик] Топузова и пехотното отделение, което е било с него, стреляло по тях и те избягали. Не ще никакво обяснение, че заеманието на Перник от сто души сръбски кавалеристи е плод на въображението, което действува под натиска на страха. Даже петтях души, които подпор[учик] Топузов е видял, а пехотното

отделение стреляло по тях, ако наистина е стреляно, са били някои пътници. Вследствие на тези донесения началникът на отряда е считал, че отстъплението за Перник и Владая е невъзможно, вследствие на което и решава да отстъпва в Радомир. Към 7 1/2 часа после обяд отрядът пристига в Радомир. Околийското управление и телеграфната станция напуснали града. Войниците се разположили по ханищата и по къщите, но не е имало с какво да се нахранят. На следующий ден отрядът отстъпва за Самоков. С това се свършват действията на Радомирский отряд.

Загубите на Моравската дивизия са били съвършено незначителни (по сръбски източници всичко 16 души). Радомирский отряд е оставил на полето на сражението 43 убити и 47 души ранени. Прибрани на полето на боя около 150 бердановски пушки. Преследването е прекратено от Моравската дивизия вследствие на това, че началникът на дивизията получил заповед да отива към Сливница и да атакува противника, ако другите части атакуват. Но догдето частите да се съберат, мръкнало се и частите останали да нощуват в Брезник.

През 6 ноември началникът на Моравската дивизия е получил следующите заповеди: в 3 часа после обяд от Главната квартира му се заповядало, като му се обяснявало положението на Дунавската дивизия – че той трябва бързо да настъпва и да действува във фланг и тил на Сливницката позиция. Препоръчва му се енергично да действува, да гони пехотните части да настъпват напред и да не стои цял ден на значително разстояние от противника, а да се доближава до добър вистрел. В 4 1/2 часа после обяд получава втора заповед – по-скоро да настъпва във фланг и тил на Сливница и му се явява, че Дунавската дивизия се бие вече за удържание Драгоманский проход.

Вследствие на тези заповеди началникът на отряда направил разпореждание, щото в 7 1/2 часа после обяд дивизията да тръгне за Сливницката позиция. Боят на 6 ноември пред Брезник е указвал на началника на дивизията, че е необходимо да се отстъпят в Брезник повече части, за да се обезпечи тилът на дивизията. За тази цел от дивизията са оставени два батальона и една горска батарея със заповед да укрепят и отбраняват височината Св. Никола.

Власинский отряд в този ден едва достигнал до Лева река.

Сега да разгледаме резултатите от действията на 6 ноември и за двете вою[ва]щи страни. Действията на Сливница в този ден са нерешителни и за двете страни. Българите употребяват всичките си усили[я] да задържат Сливницката позиция и затова действуват пасивно. Към такива действия те прибягват съвършено основателно и съобразно с обстановката. На петий ноември те сполучват да отбият противника от десний фланг и да го изгонят от позициите му; на левий фланг и центъра те отбиват само атаките на противника. На десний фланг те действуват с успех, но вследствие на отсъствие на ръководство в действията те се разстройват и се принуждават на следующий ден да се върнат на старите си позиции, да пристъпят към пасивна отбрана, за да подберат и устроят разстроените си части. Но опасността на десний фланг е отстранена, когато опасността за левий фланг

съществува. Наистина, че на петий ноември неприятелят действува безуспешно на левий фланг и атаките му са отбити, но видените през деня колони, които се направлявали към Радуловци, са указвали, че тези колони отиват да усилят левий фланг и че на следующий ден (6 ноември) атаката на този фланг ще бъде решителна. Освен това на левий фланг е трябвало да се очаква и Моравската дивизия. Положението е ставало опасно и даже критическо. Това и диктува да се премине на десний фланг към пасивна отбрана, за да се запазят някои части, които да могат да усилят левий. Опасността на 5 ноември вечерта е била твърде сериозна и тя е предизвикала разискване на въпроса за отстъпление. Това отстъпление е ставало належаще, особено когато началникът на десний фланг е докладвал след боя, че всичките му части са така разпръснати и разстроени, щото той не може да събере нито един взвод. Но по причини, които по-горе изложихме, отстъплението към* Сливница е изоставено и е решено на 6 ноември да се действува пасивно. При такова положение естествено е било, че действията в този ден от българска страна не са могли да бъдат решителни. Те са имали повечето значение на рекогносцировка. Десний фланг е трябвало да поправи една грешка, направена през нощта срещу 6 ноември по вината на началника на фланга – той е трябвало да заеме височината Мека цpев, която през нощта е била напусната. Тази височина е заета и с това се свършват действията на десний фланг.

Центърът е бил атакуван по-слабо, атаката е отбита и центърът остава на позициите си. Левий фланг не е бил атакуван, но е бил принуден да води бой и да противодействува на един силен обход. Борба е водена собствено за командующите на левий фланг височини, които на 5 ноември не са били заети. За заемането на тези височини се е стремила Шумадийската дивизия, но бездейший слабий левий фланг е трябвало постоянно да приема вляво, догдето в позицията не е включена и височината Вишая. Със заемането на тази височина обаче опасността не е минала. Командирът на Преславский полк, който във време на боя е бил пратен от началника на фланга на височите вляво от Братушково да се запознае с положението, е докладвал, че значителни неприятелски колони се направлявали към селото Ракита по Брезнишкий път, а това е показвало, че неприятелят е продължавал все повече и повече фланга си с цел да обхване и височина Вишая и да се яви във фланг. Разведките на кавалерията в този фланг са били слаби, а донесенията неверни. Моравската дивизия е очаквана откъм Брезник, от гдето тя е могла да тръгне или към Гълъбовци, или към Златуша. Разездите на поручика Славейкова са донасяли, че една неприятелска колона тръгнала от Расник към Кърнул, че при Кърнул разездите му имали престрелка с неприят[еля] и пр. и тези донесения са получавани, когато вече се стъмнило и когато нищо не е било възможно да се провери. Получени са в щаба на корпуса сведения, че Радомирский отряд е разбит и отстъпил. Всички пътища за Моравската дивизия са били открити и най-вероятното предположение е било, че тази дивизия ще вземе пътя на Златуша – в тил на Сливницката позиция. Сили за противодействие на тази дивизия, силите на която са били неизвестни, не

* Думата е възстановена по смисъл, тъй като на това място текстът липсва.

е имало. Оставшите в резерв три батальона не са могли да бъдат отдалечени на значително разстояние от Сливницката позиция, защото те са били единствените, които са могли да бъдат употребени за поддържане на левий фланг, а в краен случай и за прикриване отстъплението. Положението сега се е представлявало по-опасно, отколкото е било на 5 ноември вечерта. Нерешителните действия на противника в този ден са изтълкувани в смисъл, че противникът поддържа боя само да отвлече вниманието ни от обхода на левий фланг и да спечели време, за да извърши обхода. На значителни помощи от София не е могло да се разчитва, още повече, че на началника [на] Щаба на армията е предстояло да събере какви годе части за противодействие на Моравската дивизия, която би тръгнала право за София през Перник или би тръгнала към Вердикал и Банкя. За успехите на Комщицкий отряд в щаба на корпуса нищо не е било известно. На тези успехи обаче не е могло да се гледа като на значителни, които биха могли да се отразят на действията на неприятеля пред Сливница.

Събравшите се след боя началници на позиционните участъци и някои командири на части са съзнавали, че положението е по-опасно, отколкото е било на 5-ий ноември вечерта. Всички са съзнавали опасността от един обход на левий фланг. Началникът на десний фланг, който е бил във <u>весело</u> настроение, пак е поддържал своето, че частите му са разстроени, че те са неспособни за бой и пр. и в същото време е настоявал, че с десний фланг би трябвало да се настъпва напред, като е обусловливал това настъпление с това, че ще му се дадат подкрепления. Когато му е било указано, че той няма да разчитва на подкрепления, защото те ще бъдат нужни на левий фланг, той е заявил, че неговите разстроени части не са способни за никакви активни действия. Вследствие на тези заявления на началника на десний фланг, които са били неоткровени и в които е прогледвала умишленост предразчетена – да се разказва, че частите на фланга са разстроени и неспособни за бой, за да може на следующий ден да се разказва, че началникът на фланга прави чудеса с разстроени части, то началникът [на] щаба на корпуса е предложил да се накарат началниците на фланговете да отидат в Сливница, да присъствуват при доклада на Главнокомандующий и пред него да дадат своите обяснения за положението изобщо и за положението и състоянието на частите в частност. Това предложение е било прието и командирът на корпуса, който никога нищо не е знаел и нищо не е искал да знае, отишъл на доклад заедно с началника на щаба си и началниците на фланговете.

Тука пред Главнокомандующий началникът на десний фланг е повторил същий разказ, както и на 5 ноември вечерта, т.е., че частите му са разстроени, че той не знае коя част где се намира, че частите са неспособни за бой и пр. Доложени са получените сведения за разбиването отряда на капитана Кисова, за донесенията от поручика Славейкова, за че една неприятелска колона се направлявала към Кърнул и пр. Всички участвувавши в този военен съвет са били съгласни, че положението става критическо и че левий фланг може да бъде обходен и че на Моравската дивизия пътят за София е открит, както и за в тила на Сливницката позиция. Всички са съзнавали, че появяване на тази дивизия в тил ще бъде гибелно

за корпуса и по неволя ще повлече към отстъпление. От друга страна, получените сведения, че една неприятелска колона се е показала при Расник е указвало, че Моравската дивизия не отива към Перник и Владая, а се стреми към Банкя и Вердикал, отгдето ще пресече пътя на всякакви подкрепления. Указвано е така също и присътствующите са били съгласни, че появяването пред София на един неприятелски, макар и не силен отряд, ще произведе паника в столицата и ще произведе потресающе впечатление в населението на Северна и Южна България и че всичко това ще има гибелни последствия. Всички присъствующи са съзнавали това. Когато обаче е дошъл на ред въпросът как да се постъпи при подобна обстановка и когато е повдигнат въпрос за отстъпление, то капитан Бендерев пръв е въстанал против това и е бил поддържан от началника на артилерията капитан Панов.

Въпросът за отстъпление е бил подигнат от началника [на] щаба на корпуса, който е указвал, че едно подобно отстъпление ще задържи сърбите най-малко още на два деня, защото на 7 ноември те не ще могат да се явят пред София и че това те ще направят само на 8-ий ноември и че само на 9 ноември ще се решат на една атака. При това, Западний корпус ще се окаже в положение много по-добро от противника, защото на 6 и 7 ноември вечерта в София са могли да пристигнат още най-малко 12 батальона, а на 8-ий още 4 и, освен това, пристигнала би артилерия. Позицията пред София е била доста силна, макар и недовършена, да се задържи противникът пред нея поне два дена. С превъзходни сили корпусът би могъл не само да премине в настъпление, но и да отдели една силна колона, която да направи към Брезник във фланг и тил на сръбската армия, което би я поставило в критическо положение.

Върху тази тема е продължавало разискване до 2 часа през нощта. Мненията са били разделени. Когато вече станало два часа, то началникът [на] щаба на корпуса е заявил, че даже да се реши едно отстъпление, то изпълнението му е вече невъзможно, защото то не ще може да се почне преди съмване, следователно, ще се произведе пред очите на противника, който ще се възползува и ще почне преследването, а следователно, опасно е, че отстъплението би станало безпорядъчно. Това е помогнало да се прекратят разискванията по отстъпвание[то] и да се премине към решението на въпроса за начина на действията на следующий ден. Този въпрос е бил решен твърде лесно. Предвид на това, че опасността е угрожавала откъм левий фланг, то решено е на следующий ден да се ограничим с пасивни действия с цел да може да се прати към Гълъбовци и Гургулята един рекогносцировочен отряд, който да действува против Моравската дивизия, като се старае да спре нейното настъпление. Но понеже за формированието на този отряд е имало само три свободни дружини, то решено е някои от частите от десний фланг да се оттеглят в общ резерв, с който да се поддържа левий фланг. Установено е, че на следующий ден ние ще се стараем да не предизвикваме боя, за да можем да се задържим на позицията, за да спечелим време за пристиганието на частите, които от Южна България са могли да пристигнат. С това се завършват съвещанията на 6-ий срещу 7-ий ноември.

Ако нашите действия на 6-ий ноември са били нерешителни, то на това са

съществували, както видяхме, важни причини. При все това за нас достигнатий резултат е значителен – спечелен [е] един ден – а това е важно, защото в първите дни от тази война нашето стремление е било да спечелим време.

Що се касае до действията на сърбите в този ден, то те са още по-нерешителни и неопределени. Незначителний успех, който ние имахме на 5 ноември на десний си фланг, упорито съпротивление на центъра и левий фланг като че обезкуражиха сръбската армия. Вярата в успеха не само че е била поколебана, но сръбската Главна квартира почва да се опасява за своя фланг и тил. Без да си обясни как, отгде и защо може да угрожава опасност, сръбската Главна квартира се предава на нерешителност и вследствие на тази нерешителност дивизиите пред Сливница или бездействуват, или действуват твърде нерешително, когато едно решително действие на левий фланг би могло да постави отбраняющий се в едно твърде затруднително положение. Ако се повърнем към тези действия по дивизионно, ще видим следующето:

Дунавската дивизия не си е дала отчет за действията на 5 ноември; тя е била изплашена и вследствие на това тя не е могла да оцени, че на 5 ноември нищо не е изгубила с отстъпването на Мека чрев, която още през нощта е била заета от нея. Отстъпването на Конната бригада от Малово не е така било важно и значително. Опасяването от някакъв обход е било неоснователно, а отстъплението на Конната бригада е давало възможност да се пусне на вляво от Чепан и да обезпечи дивизията от всякакъв обход. Обхват на дивизията по Маловската долина е бил немислим, догдето дивизията е стояла на Три уши и Мека чрев и догдето тя е имала възможност да държи и Чепан. Ясно е било за дивизията, че ние не можем да приемем каквито и да са активни действия към Драгоман, догдето дивизията стои на Мека чрев и Три уши, освен при условие, че бихме разполагали със значително превъзходни сили. Ясно е било така също, че борбата ще се води за Мека чрев и Три уши. Следователно, дивизията е трябва[ло] да употреби всичките си усили[я] да задържи тези висоти. Но дивизията не прави това, а още през нощта се разделя на две равни части, като праща половината от силите си на Чепан, които обаче цял ден блуждаят пред Драгоман. С това дивизията се отслабва и рискува да изгуби Три уши. С една реч, тази дивизия действува съвършено неправилно – затваря очите си и не вижда това, което се върши пред нея, а приема мер[к]и против един мним обход. Самото очистване от наша страна [на] Мало Малово, което очистване е било известно в дивизията, е било достатъчно да укаже, че ние не се увличаме и не предполагаме за следующий ден никакви активни действия. В дивизията всички се боят от обход, но никой не си дава отчет отгде са се взели тези сили, които се решават на обход. Не са ли вярвали в дивизията, че тези сили, които на 5 ноември действуваха против Малово, са прехвърлили Чепан и правят обход? В такъв случай не е било най-добре още сутринта на 6 ноември да се пусне Конната бригада зад Чепан и да потърси българската обходна колона. Всички се опасяват от обход, но никой не търси средства да узнае нещо по-положително за този обход. Отсъствието на ръководящ началник на Нишавската армия на полето на сражението окончателно въвежда в заблуждение Дунавската дивизия. По

такъв начин тази дивизия на 6 ноември е осъдена на бездействие, на безполезни лутания и местения на частите, догдето изново изгубва височината Мека чрев. Вследствие на туй тази дивизия на 6 ноември вечерта окончателно изгубва вяра в себе си, вяра във възможността да се удържи на позицията си. Тя вече мисли за своя тил и вследствие на това на следующий ден тя бива принудена да остави Три уши, както ще видим на свое място.

Дринската дивизия на 6-ий ноември действува така също слабо, нерешително и неопределено, макар че не е имала причини за подобни действия. На 5 ноември тя пробва да атакува левий фланг, но не успява, защото среща сериозно съпротивление, но на 6-ий ноември, поддържана от Шумадийската дивизия, тя можеше да се реши на една решителна атака. Но на место това ние виждаме нерешителни и неопределени действия. В този ден тя оставя левий фланг, действува пасивно – поддържа боя – а пробва да атакува най-силната част на позицията – центъра – и то само с един полк и, разбира се, безуспешно. В този ден изобщо дивизията се ограничава с една безцелна стрелба, като изгубва повече от сто души.

Шумадийската дивизия и в този ден закъснява. На 5 ноември тази дивизия става почти в тил и десний фланг на Дринската, а на 6 ноември да продължава движението си почти до 12 часа после обяд, за да излезе вдясно от Дринската. Очевидно е, че и тука отсъствува ръководство в действията. Не е имало никаква нужда, щото Шумадийската дивизия да излиза вдясно от Дринската, а е трябвало да поддържа първата и задружно да поведат атака на Разградский редут. Но, както ще видим, и в по-нататъшните действия сръбските войски никога не са се решавали на атака. Те са се стараели да изгонят противника им с огън, и то далечен, или чрез маневриране – обходи и обхвати. Със същата цел се е направлявала Шумадийската дивизия към Ракита – да обхване левий фланг, дано с това го принуди да отстъпи. Вследствие на туй действията на тази дивизия на 6 ноември носят характер на рекогносцировка.

Действията на фланговете не са, така също, решителни. Моравската дивизия с 6 батальона и три батареи губи цял ден, за да действува против незначителний Радомирский отряд и без да се гледа на нееднократните заповеди от Главната квартира, не е могла в този ден да се отдели от Брезник и да настъпи към Сливница. Българский же Радомирский отряд е бил окончателно разбит, но той е принесъл известна полза, като е накарал Моравската дивизия да изгуби цял ден и на следующий ден да се раздели, като тръгне за Сливница със слаби сили.

Слабий Ржанский отряд на майора Милошича в този ден е бил разсеян и отстъпил на самата граница. Незначителний же Комщицкий отряд е принесъл значителна полза. Внушений на сръбската Главна квартира обход на левий фланг на Нишавската армия с отстъплението и разбиването отряда на майора Милошича, силно е действувал на сръбската Главна квартира, която още на 6 ноември вечерта се отказва от атаката на Сливницката позиция и мисли вече за отбрана и запазване път за отстъпление.

Този е общий резултат от действията на 6-ий ноември.

Действия на 7 ноември

Действията на 7 ноември имат решающе значение за воюющите страни и затова трябва по-подробно да проследим за тези действия. От изложеното по-горе видяхме, че на 6 ноември и двете воюващи страни се намират почти в еднакво положение, т.е., че и двете страни не само че мислят за отбрана, но силно се опасяват за своите леви флангове. Българите имат пълно основание за това, когато сърбите се опасяват твърде неоснователно. От действията на 6 ноември за българите е било ясно, че сърбите струпват силите си на десния си фланг и се стараят да обхванат и обойдят левий им фланг. Разбиването на Радомирския отряд от Моравската дивизия е давало възможност на тази дивизия да се яви още същий или най-късно на следующий ден сутринта в обход на левий фланг. Донесенията на поручика Славейкова от Войводина могила, получени на 6 ноември вечерта, които не е било възможно да се проверят, че една сръбска колона се направлявала от Расник към Кърнул и че разездите му имали престрелка със сръбските разезди при Кърнул, ясно са указвали на мястото, от което е угрожавала опасността. При такова положение естествено е било, че всички усилия от българска страна е трябвало да бъдат обърнати към левий фланг. За българите числителността на Моравската дивизия никога не са били известни. Тази дивизия е смятана в 12–15 хиляди души, както и другите сръбски дивизии. В Щаба на армията и в щаба на корпуса не е могло да бъде известно, че бивший Власинский отряд и до 6 ноември не е успял да се съедини с дивизията си. Няма съмнение, че щом тази дивизия е приемана в такъв състав, то тя е вдъхвала сериозен страх. Ето защо центърът на тежестта на боя на 7 ноември е пренесена на левий фланг, като е прието, щото на центъра и десний фланг да се действува пасивно и съобразно с това са правени всички разпореждания.

В сръбската Главна квартира положението не е било по-добро от онова в българската. Опасността от обход с отстъпването на Ржанский отряд на самата граница заставлява щаба на Нишавската армия да оттегли от Сливница комбинираната Конна бригада и да я прати по Калотинската река да търси противника към Станянци и Крупец. Положението на Дунавската дивизия – твърде неоснователно – е считано за критическо. Опасявали са се, че тази дивизия няма да се удържи на Три уши и че с нейното отстъпление от тази позиция пътят на отстъплението на армията е угрожаван. Вследствие на това в Щаба на армията е решено да се премине към отбрана с цел да се запази Драгоманский проход и затова решено е: X полк от Шумадийската дивизия да усили Дунавската, като се прати на Три уши. Дринската дивизия да приеме вляво, като се разположи между Баалин и Три уши, а Шумадийската да заеме мястото на Дринската от Баалин до Радуловските висоти. Моравската дивизия, която остава да нощува в Брезник, да излезе зад Шумадийската дивизия, като заеме линията Габер – Чорул и да състави резерв на трите дивизии. Въобще с това разположение се е разчитвало да се достигне, щото да се запазят пътищата на отстъплението през Драгоман и Лукавица на Пирот. Но това решение не е било окончателно: имало е лица, които са го поддържали,

и лица, които са били против него. Изобщо определен план за действията не е имало, а ръководство в изпълнение на приетото решение не е имало. На полето на сражението се явяват разни делегати на Главната квартира, които действуват по своему, а началниците на дивизиите, при отсъствието на общ ръководител, са действували по свое усмотрение и са могли да не изпълняват заповедите на разни делегати. Предаването на заповедите е вървяло твърде бавно, вследствие на което и изпълнението на горното решение е станало невъзможно и затова виждаме, че Моравската дивизия, на място да се яви при Габер, действува на линията Вишая – Войводина могила – перпендикулярно на Сливницката позиция. И двете страни в този ден се стараят да избягват боя: българите с цел да спечелят време, за да получат подкрепление и да се обезпечат от обход, а сърбите, да подберат пръснатите си на значително протяжение сили и да си обезпечат път за отстъпление. При всичкото желание и на двете страни да се избегне боят, на 7 ноември, независимо от тяхното желание, се разиграва най-важното и решающе сражение.

Преди да пристъпим към изложението на това важно сражение, да разгледаме приготовленията, които и двете страни правят за този ден, силите, с които разполагат и разположението им пред началото на боя.

Силите, с които ние разполагаме на 7 ноември сутринта за действия на Сливница, са следующите:

Пехота	
1 Софийский полк – 1, 3 и 4-та дружини	3 дружини
2 Струмский полк – 3, 4 и 5 зап[асни] дружини	3 “
3 Бдинский полк – 1, 2 и 3 (2 роти) друж[ини]	2 3/4 “
4 Плевен[ски] полк – 1 (3 р[оти]), 2, 3 и 4 (непълна)	3 3/4 друж[ини]
5 Дунавский – 1, 2, 3 (2 р[оти]) и 4 (3 р[оти])	3 1/4
7 Преславский полк – 1, 2, 3 и 4 дружини	4 дружини
Всичко действ[аща] пехота:	19 3/4 дружини
2 запасни роти от Соф[ийски] полк	1/2 дружина
Южно-българска пехота	
1-и и 4 Пловдив[ски] дружини	2 дружини
9-та доброволческа дружина	1 дружина
3 Хасковска дружина (500) души	1 друж[ина]
Доброволческа дружина на капит[ан] Кавалова	1 друж[ина]
Царибродско опълчение, пор[учик] Матеева	1/2 друж[ина]
Брезнишко опълчение	1/4 друж[ина]
Дупницко опълчение, капит[ан] Галун[ски]	1 друж[ина]
Всичко:	7 1/4 дружини

А всичко пехота, заедно с доброволците и опълчението – 27 дружини с около 21 000 щика.

Кавалерия

II конний полк – 1, 2, 3 и 4 ескадр[он], конв[оен] ескадр[он]	5 ескадр[она]
III жандар[мски] кон[ен] полк (2, 3 и 4 ескадр[он])	3 ескадр[она]
Всичко кавалер[ия]:	8 ескадр[она]

Артилерия

I Артилер[ийски] полк – 1, 2, 3, 5 и 6 батареи	5 батареи с 40 ор[ъдия]
2 горски батареи	8
Всичко:	48 орудия

Всичко: 26 батальона (с опълчение и доброволци), 8 ескадрона и 48 оръдия.

Освен това, в София са пристигнали и са могли да пристигнат още следующите части:

Втора Пловдивска дружина, 4-та Пещерска дружина, Харманлийска дружина и една дружина от Търновский полк, но нито една от тези части не е могла да пристигне в Сливница и да вземе участие в боя. София е наближавал в този ден и 8 Приморский полк и още някои части от южнобългарските войски.

По такъв начин в боя под Сливница са могли да вземат участие около 21 000 пехотинци, 8 ескадрона и 48 оръдия или всичко около 25 000 души максимум. При това не трябва да се изпуща изпредвид, че тези части са били доволно разстроени по недостатък на офицери и твърде изнурени, защото повечето от тях в продължение на пет денонощия не са поспали никак: били са постоянно в поход и бой и при това повечето време са гладували. Другите части, които са пристигали от Южна България, са били изнурени от крайно форсираните маршове, като са преминавали безостановъчно 120 километра път – от Сарамбей до Сливница, с почивки не по-големи от 3–4 часа в ден. Някои от тези дружини, напр[имер], 3-та Хасковска, от София е изпратена на голи коне, по 2 человека на кон. Всички тези части са били още в състояние да се бият зад окопите, но за маневрирание са били положително неспособни. С такива войски е било нужно да се отстоява позицията на 7 ноември.

Против тези български сили сърбите на 7 ноември сутринта разполагат с три цели дивизии, с четири артилерийски полка, а по-късно те биват подкрепени от Моравската дивизия с 4 батальона и две батареи. Кавалерия сърбите са имали 4 ескадрона, без Конната бригада, която е пратена към Станянци. По такъв начин сърбите разполагат за действия против Сливница с 31 батальона, 4 саперни роти, 15 батареи със 102 полеви оръдия, или всичко около 32 000 человека. Особено чувствително е превъзходството на сърбите в артилерия – в повече от два пъти. Конната бригада в боя участие не е могла да приеме. Общото превъзходство на сръбските сили достига почти до 8000 души.

В този ден главните сили, т.е. почти всички сили на западний театър на военните действия, са сгрупирани пред Сливница. На фланговете си противниците разполагат с незначителни сили. Така ние на левий фланг на стратегическото разположение нямаме нито един войник, защото, както знаем, Радомирский отряд отстъпи към Самоков. Наистина, в София е формиран нов отряд за отбрана на Владайското дефиле, но този отряд е бил твърде далече. Действията на този

отряд ще разгледаме на свое място. Сърбите на десний фланг на стратегическото си разположение са имали значителни сили, но те не са могли да принесат никаква полза. Така, на крайний десний фланг в Изворската околия и на границата е стоял II пех[отен] полк от II позив. Един батальон от същий позив е стоял в Трън, а I-вий действующий полк с една горска батарея, които части влизаха в състава на Власинский отряд, на 7 ноември са пътували от Лева река и Долна Мелна към Брезник. В Брезник же са били оставени 2 батальона и една горска батарея. По такъв начин на десний фланг на стратегическото разположение на Нишавската армия сърбите са имали 9 батальона и 2 горски батареи, които в решителний бой под Сливница не са могли да принесат никаква полза и са били осъдени на бездействие, макар че срещу тях не е имало нито един български войник.

На български десен фланг на стратегическото разположение силите на българите са били така също незначителни, както и сръбските. С пращането обаче от страна на сърбите Конната бригада с XIX гвард[ейски] батальон и батарея към Станянци, сръбските сили и на този фланг превъзхождат българските. Но боят в този ден е трябвало да се реши на Сливница и успехите на сърбите на български краен левий фланг на 6 ноември остават без значение, защото, както по-долу ще видим, от българска страна са взети всички мери за противодействие.

Разпорежданията, които от българска страна се правят за отбраната на позицията за 7 ноември, след като от Главната квартира е взето решение да се премине към пасивна отбрана, за да може да се отделят сили и да се пратят срещу Моравската дивизия, се виждат от долуположеното.

След свършването на съвещанията в Главната квартира, дадени са нужните указания на началниците на фланговете, които са отишли по местата си да направят нужните разпореждания. На началника [на] щаба на корпуса е било възложено да съобщи на началника [на] Щаба на армията за взетите решения и за разпорежданията, които са направени и които трябва да се направят за следующий ден, а така също да узнае разпорежданията, които той, началникът на щаба, е направил и ще направи. Затова началникът [на] щаба на корпуса е останал в Сливница на телеграфната станция почти до съмнување. Тука, на станцията, са били доведени и трима офицери пле[нени], понеже тука е било и комендантското управление. Тука, на станцията, е нощувал и командирът на Бдинский полк капитан Маринов, който е бил твърде изнурен и отпаднал физически. Тука той е нощувал само под покрив на голите дъски.

В разменените телеграфически разговори между началника [на] Щаба на армията и щаба на корпуса се е установило и решило следующето:

1. Да се прати отряд от три дружини и една батарея под командата на командира на 1-ий Софийский полк капитан Попов, на който отряд да се възложи да направи една усилена рекогносцировка по направление към Расник с цел да открие настъпающий в това направление противник и да го атакува, ако той настъпва

към София или ако е заминал, то да действува в тила му с цел да преустанови движението му напред.

2. Началникът [на] Щаба на армията да изпрати два отряда, а именно: един от една дружина и една полубатарея към Банкя и Вердикал с цел да задържи противника, който би настъпвал в това направление в това време, когато изпратений от Сливница рекогносцировъчен отряд на капитана Попова би действувал в тил и фланг на настъпающий. Друг, втори отряд да изпрати към Владая или Бучино да задържа противника, който би настъпвал от Брезник към Бучино или Владая, понеже след отстъпването на Радомирский отряд пътят Брезник – София през Бучино или Владая е оставал съвършено открит. Този втори отряд е бил под командата на главний военен прокурор капитан Агура, на когото за помощник е назначен военний инженер капитан Велчев. Този отряд е сформируван от Софийската опълченска дружина, Врачанско и Златишко опълчение, около 300 души войници от 3-та Хасковска дружина, които не са могли да бъдат отправени в Сливница на коне, и половин батарея от 4-та батарея на I артил[ерийски] полк под командата на пор. Шишкова. Първий отряд е съставен от четвърта Пещерска дружина и полубатарея от горската батарея. Отрядът е бил даден [под] командата на капитана Златарский, командир на батареята.

3. Всички части, които в този ден пристигат в София, по възможност, да се отправляват на Сливница.

След като са били установени тези разпореждания, началникът [на] щаба на корпуса е направил разпореждание за формированието на рекогносцировочний отряд на капитана Попова. В съставляванието [на] рекогносцировочний отряд е било решено да се вземат трите дружини от Софийский полк (1, 3 и 4-та) и 4-та Пловдивска дружина, и 3-ий ескадрон от II конний полк, и батареята на капитана Гиргинова (1-ва батарея от I артилерийский полк). Тези части обаче не са били събрани на едно място. Две от дружините на Софийский полк са бивакирали близо до Алдомировци, от които една рота е била на позиция на Вишая; трета дружина от същий полк е била зад центъра на позицията, а ескадронът на ротмистъра Михайлова, единствений, който е можел да бъде даден в разпореждание на отряда, е бил на десний фланг. Батареята на капитана Гиргинов тоже е била разделена на две полубатареи, от които едната е била при Братушково, а другата е нощувала при Алдомировци. Пратени са заповеди до командира на 3-та дружина от Софийский полк и командира на ескадрона да се отправят при Алдомировци и да се присъединят към отряда на капитана Попова, а на началника на левий фланг е било съобщено, че в отряда на капитана Попова трябва да се прати една батарея от левий фланг, на място на която е била назначена пета батарея от V артилер[ийски] полк под командата на капитана Тантилова.

Едновременно с тези разпореждания на капитана Попова е пратена следующата заповед:

„Капитану Попову в Алдомировци

Предвид настъплението на неприятеля от Брезник към София, а така също и на фланговий марш, който неприятелят произвежда по направление към селата

Раковица и Радуй, назначава се отделен отряд под Ваша команда, на който се възлага да произведе днес усилена рекогносцировка по направление към селото Раковица.

Съставът на отряда: две Ваши дружини, четвърта Пловдивска на капитана Николова, четири топа от батареята на капитана Гиргинова и ескадрона на ротмистъра Михайлова. При отряда Ви се командирува като офицер от Генералний щаб ротмистър Хесапчиев.

Задача: Настъпление към Раковица с цел да се открие движението, силите и направлението на противника и ако той настъпва към София, ще го атакувате и завземете съобщенията му; ако се съсредоточава на наший левий фланг, като има за тил Брезник, ще прикривате наший фланг. Организирайте разведвателната служба и устройте, щото донесенията Ви да се съобщават в щаба на корпуса колкото е възможно по-скоро. Донесенията предавайте по конни вестови".

Това приказание е получено в 6.40 минути пред обяд. След получването на тази заповед началникът на отряда е направил нужните разпореждания за събирането на отряда.

Други горе-долу имеющи значение разпореждания не са правени и частите на отряда остават в същото почти разположение, в което са били и на 6 ноември.

За да бъде по-ясен ходът на боя на 7 ноември, считаме за необходимо да изложим по-подробно това разположение на българските и сръбски войски.

Българските войски на Сливница на 7 ноември са били разположени така:

А. На десний фланг:

След свършването боя на десний фланг на Мека чрев са били оставени: втора дружина от Бдинский полк и една рота от първа Пловдивска дружина, а по-късно тука е пристигнала и горската батарея под прикритие на първа рота от Бдинский полк. Другите части, които са участвували в боя, по нямание място да се разположат на Мека чрев, са били смъкнати от височината назад и са разположени зад нея. Тези части са: 1-ва дружина от Дунавский полк, 3 роти от първа Пловдивска дружина, а вдясно и няколко назад – първа дружина от Плевенский полк. Като резерв на всички тези части на десний фланг са стояли следующите части: втора дружина от Плевенский полк, четвърта (3 роти) дружина от Дунавский полк, 4-та дружина от Струмский полк, а още по-назад е стояла запасната рота на капит[ан] Букурещлиева и Брезнишкото опълчение. Освен това, на десний фланг е стояла полубатарея от 6-та батарея и 1/2 ескадрон от конвоя. Всичко на десний фланг са били разположени седем дружини, една горска батарея и една полева полубатарея, от които четири дружини са стояли на Мека чрев и непосредствено зад нея.

В центъра на позицията значително изменение в разположението на частите няма. Към центъра трябва да се отнесе засега и трета дружина (3 роти) от Дунавский полк, която е била разположена вдясно от шосето, а така също и трета дружина от Бдинский полк (3 роти), които са съставлявали резерв на центъра.

Още назад в Сливница са стояли Дупничкото опълчение и две чети доброволци на капитана Кавалова, пратени от левий фланг.

На левий фланг разположението на частите така също не е претърпяло значително изменение. Това разположение е следующето: 1-ва дружина от Преславский полк е оставала на старото си разположение, т.е. от втора батарея до селото Алдомировци. Четвърта дружина заема пак Разградский редут и селото Алдомировци, а 3-та дружина – Разградский редут, но има части, пратени на левий фланг. Втората дружина от този полк е имала 2 роти на крайний левий фланг и 2 роти в резерв на полка. Изобщо на левий фланг на 7 ноември сутринта от Преславский полк са били изпратени: 7 рота и 4-та рота (дружинните резерви), а 11 и 8 роти от полка останали в полковой резерв. По такъв начин в Разградский редут са оставени само 2 роти, а вляво от редута са били разположени всичко 5 роти от Преславский полк.

Запасната дружина от 2 Струмский полк си остава в същото разположение, както и на 6 ноември вечерта, т.е. две роти заемат пространството между Разградский и Преславский редут, а две роти (3 и 4) са разположени вляво от Разградский редут пред Братушково.

Третата дружина от Струмский полк заема същото разположение, както и на 6 ноември вечерта. По такъв начин на левий фланг на Сливницката позиция действуват следующите пехотни части на разстояние от 2-ра батарея до висотата Вишая, включително: 7-ий Преславский полк – 4 дружини; Струмский полк – 2 дружини; 9-та Пловдивска доброволческа дружина на капитана Караджова – 1 дружина; от Софийский полк – 1 рота. Всичко пехота 7 1/4 дружини.

Артилерията е била разпределена и разположена та[ка]:

Първа батарея от 1-ий артилерийский полк на капитана Гиргинова се разделя на 2 полубатареи, от които едната полубатарея е придадена на рекогносцировочний отряд на капитана Попова; втората полубатарея остава на позиция между Алдомировци и Братушково, но през деня и тя се разделя по взводно, както ще видим на свое място.

Полубатареята от трета батарея на 7 ноември сутринта е разположена на висотата Градище над селото Братушково.

Витвортската горска батарея се е попълнила със снаряди и в този ден, както ще видим по-долу, действува с отряда на капитана Попова. Почти всичката кавалерия действува на левий фланг на линията Вишая – Гургулята – Кърнул – Златуша.

Такова е разположението на частите на 7 ноември сутринта пред началото на боя.

Разположението на Нишавската армия пред началото на боя на 7 ноември е следующето:

Конната бригада, според получената заповед (последната) да отиде към Станянци и Славиня, отгдето да угрожава на пътя на отстъплението на Комщицкий отряд, е упътил бригадата си заедно с XIX гвардейский батальон и батареята от Ка-

лотина към Извор. Движението на бригадата е било твърде трудно по Калотинското дефиле. Движение[то] на бригадата силно е задържала батареята, която често пъти е трябвало да извличат на ръце. От пратените напред разезди се узнало, че неприятелят е негде около Годеч. Само един офицерски разезд е донесъл, че при Славиня и Камен дол има около 2 български батальона и 60 души конника и че в Ржана стоят седем роти от II позив и една действующа рота с 2 горски орудия. Командирът на I-ий ескадрон от II конен полк, който е съставлявал авангард на бригадата, е излязъл от Калотинската река на линията Врълювци – Разбоище и тука разведва и донася, че неприятел наблизо няма. В движението си напред Конната бригада заема позиция при Станянци. Такова е разположението на Конната бригада.

Дунавската дивизия пред началото на боя е имала следующето разположение:

VII полк се разположил по батальонно на трите вершини от Три уши, а именно: 3-ий батал[ьон] – на първата вершина; 2-ий батал[ьон] – на средната, а 1-ий – на задната.

IX полк – с 2 батальона, в качество на резерв, е заемал северний скат от средната вершина на Три уши, а един батальон от този полк е стоял още назад у подножието на Три уши, за да запази дебуширанието от Маловската долина, с което е обезпечвал левий фланг на дивизията от обход.

XV полк е имал един батальон на средната вершина на Три уши – при 2-ий батальон от VII-ми полк, един батальон на Петровски кръст и един батальон в Драгоман като резерв на батальона, който е заемал Чепан (Петровски кръст). Този батальон се е предполагало да се прати към Прекръсте.

Артилерията от Дунавский артилерийский полк е била разположена така: две батареи на северний скат от средната висота на Три уши, една батарея на южний отрог от Три уши, на кръстопътя от шосето и пътя от Ярловци през седловината на Три уши за Малово, а четвъртата батарея е стояла в резерв. Това разположение на дивизията още при началото на боя, както по-долу ще видим, е било няколко изменено.

X-ий полк от Шумадийската дивизия е пренощувал на позицията си по двете страни на шосето. На разсъмвание обаче командирът на полка, според получената през нощта заповед, е направил разпореждание, щото 3-ий батальон от полка му да се отправи в Калотина, а другите два батальона да отидат в разпореждането на щаба на Дунавската дивизия. Когато обаче полкът тръгнал за назначението си, на смяна за заемание позицията между шосето и Баалин се явил IV полк от Дринската дивизия. Пратений за Калотина батальон бил върнат от началника на Дунавската дивизия, като било указано на командира на полка, че батальонът получава друго назначение, без да му бъде указано какво и где. (Този батальон е пращан към Прекръсте, но е върнат от пътя.) Останалите два батальона са останали при щаба на дивизията.

Дринската дивизия още вечерта на 6 ноември е получила заповед да приеме вляво и да се доближи до Дунавската дивизия, за да може да я поддържа и да облекчи положението ѝ. Тази заповед произтича от общото разпореждание на Щаба на армията да се притеглят всички три дивизии към левий фланг, а Моравската към

Габер и Чорул, с цел да се запазят главните пътища на отстъплението. Дивизията е направила нужното преместване и към 7 часа сутринта тя е имала следующето разположение:

IV и VI полкове заели позиция между шосето и Баалинската висота. Между тези два полка са били поставени две батареи и на Баалинската висота – една батарея. V-тий полк с три батареи от Шумадийский артилер[ийски] полк заели позиция на изток от Драготинци. Обозите са били изпратени в Неделище. IV и VI полкове се окопали на новозаетата позиция.

Шумадийската дивизия е трябвало така също да приеме вляво, като се доближи до VI-ий полк от Дринската дивизия и заеме позиция против линията Алдомировци – Братушково. Но началникът на дивизията, вследствие на многото и разноречиви заповеди, не преместил дивизията си наляво и останал на старите си места. Той е останал верен на първий план – атакуването на наший левий фланг, и е считал за неправилни разпорежданията за концентрирание дивизиите към левий фланг, като е считал, че опасенията на Главната квартира за левий фланг са неоснователни и произходящи само от страха на Дунавската дивизия. По тези или по други съображения началникът на Шумадийската дивизия, на место да изпълни дадената заповед, готвел се е да атакува наший левий фланг. Вследствие на това той е дал на дивизията си следующето разположение:

Командирът на XI полк с полка си и един батальон от II полк да атакува центъра на позицията – линията от Преславский редут до Братушково. Три батареи да се разположат в центъра на разположението на дивизията. Командирът на XII полк с една батарея и свои два батальона да обхожда левий фланг на българското разположение, като се старае да влезе в связ с Моравската дивизия. Когато всичко е било готово, началникът на дивизията дава заповед по направеното по-отрано разположение нищо да не се предприема, а по-късно заповядал да се измени разположението на частите, като 1 батальон и една батарея от назначената обходна колона се разположи на позиция при Радуловци, а един батальон да остане пред Ракита за связ с Моравската дивизия. Още по-късно обаче и това разположение е изменено, с което Шумадийската дивизия е влязла в связ с Дринската дивизия, но това не е вече съсредоточавание на дивизията вляво, а едно просто разхвърляние от Баалинската висота до Ракита – разстояние твърде значително за шест батальона. Това ново разположение на дивизията ще видим на своето място.

Моравската дивизия, както знаем, още на 6-ий ноември вечерта е трябвало да тръгне от Брезник за Сливница, но по неизвестни причини тя е останала да нощува в Брезник и едва на 7 ноември сутринта тя е тръгнала за Сливница по пътя, който води през Кривий колник на Гургулята и Гълъбовци. Пред дивизията е бил пратен ескадронът от дивизионната кавалерия, който открива связ с Шумадийската дивизия, на която кавалерията е била на изток от Ракита. Дивизията е тръгнала с четири батальона, две батареи, един ескадрон и една саперна рота. Два батальона и една горска батарея са били оставени в Брезник. Колоната е имала авангард под командата на подполков[ник] Баяловича, а тази също имала е боковой авангард, който я охранявал откъм десний фланг. Дивизията е почнала да се спуща от

Кривий колник към 9 часа, но със спущането заедно тя е била принудена и да се развърне в боевой порядък, и да настъпва на линията Вишая – Гълъбовци.

Според това разположение, Нишавската армия е била разположена в четири групи:

а) на Чепан – Три уши, т.е. от Петровски кръст до шосето Сливница – Пирот: Дунавската дивизия и X полк от Шумадийската дивизия или 12 батальона, 4 батареи и един ескадрон.

б) на линията шосето София – Пирот – Баалин: Дринската дивизия или 9 батальона, 7 батареи и един ескадрон.

в) на линията Бреложница – Ракита: Шумадийската дивизия – 6 батальона, 4 батареи и един ескадрон.

г) на линията Ракита – Войводина могила: Моравската дивизия с 4 батальона, 2 батареи и един ескадрон.

При това разположение на Нишавската армия се вижда, че левий фланг и центърът са били най-силни.

Противопоставените против Три уши български войски са в следующий състав:

а) против сръбский левий фланг: седем батальона, една горска и една полева полубатареи и половин ескадрон кавалерия, т.е. 7 батальона с осем орудия против 12 батальона и 24 орудия.

б) против сръбский център са разположени изобщо 6 дружини с 16 орудия или 6 батальона с 16 орудия против 9 батальона и 42 орудия.

в) на левий фланг – 7 батальона с 12 орудия против 6 батальона и 24 орудия, и

г) на крайний левий фланг – 4 батальона с 12 орудия против 4 батальона с 8 оръдия.

От това се вижда, че сърбите на левий фланг и центъра имат по-големи сили; на левий фланг ние ги превъзхождаме с един батальон, но те имат двойно повече артилерия, а на крайний левий фланг при равни сили те ни превъзхождат със своята артилерия.

При тези условия и разположение се води боят на 7 ноември.

Преди да изложим хода на боя в този ден, да се върнем назад и да видим какви разпореждания се правят от наша страна и за сведенията, които се получават за противника, от които сведения се намират в зависимост и нашите разпореждания и действия.

Първото и най-неприятно нещо, което се случва после съвещанията на 6 срещу 7 ноември, е една твърде обикновена, но и твърде неприятна случайност, съвпадението на която с някои вероятни и възможни и даже допускаеми предположения е могла да има влияние върху разпорежданията на Главната квартира. Тази случайност се заключава в това, че когато и Главната квартира е получавала [сведения] от София, после съвещанията и решенията за 7 ноември, [те] са били твърде неутешителни. От София е съобщавано за това, че отрядът на Кисова е разбит, а от разездите към Златуша са съобщавали сведения за движение на противника към София. При това, преди разсъмване телеграфното съобщение между Сливница и София съвършено случайно е било прекъснато. Натрупавшите

се обози по пътя Сливница – София съборили един телеграфен стълб, вследствие на което и съобщението е било прекъснато. Изплашените телеграфисти от Сливницката станция, които са знаели всички преговаряния между София и Сливница, изтълкували са скъсването на съобщенията в най-неблагоприятна смисъл и са прибързали да съобщят за тази случайност в Главната квартира, без да съобщят това предварително на началника [на] щаба на корпуса, който е нощувал под същий покрив. Това обстоятелство е произвело, без съмнение, тревога в Главната квартира. При получаването на тези сведения мислило се е както на Сливница, така и в София, че неприятелска кавалерия ще е излязла от Златуша на шосето и е прекъснала съобщенията. Затова Н[егово] В[исочество] Главнокомандующий е изпратил единствений взвод от конвоя си, с който взвод е разполагал, за да отиде към София и да провери причините за прекъсването на съобщенията. Началникът [на] Щаба на армията, от своя страна, е събрал няколко кавалериста и ги изпратил от София към Сливница за същата цел. След съмване причината за прекъсването [на] съобщенията е била разяснена и съобщенията възстановени.

Към 7 часа сутринта Главнокомандующий е отпътувал за София. Какви са били мотивите за отпътуването му в София, в щаба на корпуса не е било известно, нито пък е било съобщено за това. Началникът на артилерията капитан Панов, който след началото на боя се е явил на позицията, е заявил на к[оманди]ра на корпуса, че Главнокомандующий е заминал за София, гдето е щяло да се решава въпросът за по-нататъшните действия с началника [на] щаба и подполков[ник] Николаева, който е пристигнал от Южна България с някои войскови части. Обаче отпътуването на Главнокомандующий е било известно на началника на корпусний щаб, който до 8 часа сутринта оставал в Сливница и се е отправил на позицията при първите вистрели, които се зачули откъм десний фланг.

Няма съмнение, че всички тези случайности не са могли да действуват благоприятно и на щаба на Западний корпус. От друга страна пък, получаваните донесения от крайний левий фланг, гдето се е направлявал рекогносцировочний отряд на капитана Попова, не са били от утешителните. Щабът на корпуса не е могъл и не е знаел за числеността на неприятеля, който се е направлявал по донесенията към Расник – Златуша, както не е могъл да знае къде е тръгнал този неприятелски отряд, който на 6 ноември е разбил отряда на капитана Кисова. Средства за разузнаване всичко това по видимому е имало, защото на левий фланг е имало кавалерия, но тези средства са били почти безполезни. Кавалерията ни в тази война не е имала понятие за разузнавателната служба, като пък храбростта да се отдели на значително разстояние от пехотата. Така напр[имер], на 6 ноември върви бой под Брезник, чува се даже ружейната престрелка, но нито един кавалерист не се е решил да отиде в Кривий колник, до Вискяр, които отстоят на 7–8 километра от Вишая и Гълъбовци, и да надникне над Брезнишката долина, за да види какво там се върши. Тази кавалерия пък така също е съчинявала своите донесения, тя е донасяла, че една неприятелска колона още на 6 ноември се явила при Расник и че тя (кавалерията) е имала престрелка с разездите му при Кърнул или Радуй, когато там нито един сърбин не се е явявал. Като е дума за нашата кавалерия,

не е лишно да се спомене, че някои и от по-големите началници не са разбирали назначението на кавалерията. Така на 6 ноември вечерта, когато началникът [на] щаба на корпуса е търсил поне няколко кавалериста, за да ги прати с поручение към Храбърско, командирът на втори конний полк се е отказал да даде такива, макар че е имал в Сливница полуескадрон, под предлог, че този полуескадрон е необходим да пази полковий щандарт. Дотолкова не е разбирано значението на кавалерията и начина за пазението на щандарта.

Предвид на това, че после получените донесения от поручика Славейкова, че една неприятелска колона дошла до Радуй и че разездите му достигали до Кърнул, не са получени никакви донесения, които да потвърдят горното или да го опровергаят, и предвид на това, че и донесения от началника на рекогносцировочний отряд не са получени, за че отрядът е тръгнал и предвид на необходимостта да се бърза колкото е възможно повече да се заемат височите над Гълъбовци, началникът [на] щаба на корпуса, като е мислил, че капитан Попов се бави с това, че чака да се съберат всички части, назначени в отряда му, пратил му е следующата заповед: „Бързайте; вземете първите три дружини, които Ви попаднат, и четири топа; полуескадронът на Михайлова (3 ескадр[он] от II кон[ен] полк) трябва да е пристигнал. Бахчеванов с дружината си ще дойде през Алдомировци. Ако нямате три дружини, то тръгнете с двете и прикажете Бахчеванову да Ви стигне. Правете съгласно даденото нощес приказание, но бързайте. От София са направлени две колони: една към селото Владая, а друга колона – една дружина, четири топа и взвод кавалерия (поручик Гълъбаров) – от София 8 ч. към селото Банкя и Вердикал за свръзка [на] Владайската колона с Вашата. Ето защо Вашата колона трябва да открие связ през селото Раковица с колоната, която отива към Вердикал. Ако Ви са малко четири топа, вземете още четири от батареята на Тантилова, но тя ще Ви задържи и затова тръгнете само с 4 топа. Тръгнете по-скоро. Подкрепления ще Ви дойдат; пътят Ви е: Гълъбовци, Златуша, Раковица“.

Преди обаче тази заповед да достигне до началника на отряда, той е изпратил в щаба на корпуса следующето донесение: „Отрядът: дружина и половина софийци, дружина пловдивци, 4 топа Гиргинови, полуескадрон Михайлова, полуескадрон жандарми Чавдарова – тръгна за изпълнение задачата си“. Това донесение е датирано от бивака при Алдомировци и е отбележено 8 ч. 45 м. преди обяд.

Това донесение не е било особено успокоително, защото часът е бил вече 9 и неприятелят би могъл значително да напредне и както по-долу ще видим, още малко закъснявание и неприятелят би заел височите над Гълъбовци, което би станало причина да се води атака против него. Както виждаме, отрядът едва е тръгнал и престрелката на десний фланг се е почнала, независимо само от желанието да се избягва боят. При това рекогносцировочний отряд не се събрал цял. Дружината на Бахчеванова още не е била пристигнала. Тази дружина първоначално е получила заповед да се отправи към Храбърско, като се разчитвало, че негде между Гълъбовци и Храбърско ще се съедини с отряда на капитана Попова, но понеже отрядът на капитана Попова няколко закъснял в тръгването си, то дружината е отправена към Алдомировци да се присъедини към отряда. Когато тази дружина

достигнала до Алдомировци, то тя там не е намерила отряда и е получила заповед от началника на левий фланг да остави при Алдомировци една рота, а с трите роти да се отправи към Гълъбовци. Но едва дружината тръгнала към Гълъбовци, капитан Савов, началник на левий фланг, върнал при Алдомировци още две роти от дружината и по такъв начин към Гълъбовци се отправила само една 9-та рота, която [тръгва] по заповед на началника на рекогносцировочий отряд на левий фланг на отряда, който вече заел позиция над Гълъбовци.

Понеже главното внимание на българската Главна квартира е обърнато на крайний левий фланг, то преди да почнем описанието на действията на десний фланг, който още от 8 часа сутринта е почнал боя, да проследим движението и действията на рекогносцировочний отряд до почването на боя от този отряд с цел да задържи настъплението на Моравската дивизия, силите на която, както знаем, твърде се преувеличавали.

Началникът на отряда капитан Попов е получил дадената му заповед за формированието и назначението на отряда в 6.40 минути сутринта и след получаването на тази заповед началникът на отряда направил разпореждание да се съберат назначените в отряда части на мястото на бивака към 8 часа сутринта и към означеното време частите са били събрани, за изключение на 15 рота, която е останала на позиция вляво от Братушково и в прикритие на разположената там полубатарея. След събирането на отряда началникът му е обяснил на командирите на дружините и другите части назначението на отряда и след това отрядът е тръгнал към Гълъбовци. В авангард е бил назначен ротмистър Михайлов с ескадрона и една рота от първа дружина и му е дадено направление на Гълъбовци – Златуша, като е пратен ескадронът напред. Една рота с ескадрона (остатки) на пор[учик] Чавдарова е пратена под командата на пор[учик] Петрова в боковой авангард, като му е дадено направление на Гълъбовци, Войводина могила и Кърнул. Другите останали части са образували главните сили. Обозът под прикритие на една полурота е трябвало да тръгне към 9 1/2 часа от мястото на бивака.

Когато отрядът е бил вече на път, началникът на отряда е получил втората заповед от щаба на корпуса, с която, както видяхме, му се заповядвало да тръгне с частите, които има под ръка, но да бърза. Авангардният ескадрон в това време е достигнал до Гълъбовци и е пратил донесение, че неприятелски разезди се доближават до височините над Гълъбовци, по което донесение началникът на отряда се отправил при ескадрона, за да може сам да се увери в положението на настъпающий противник. При излизанието от Гълъбовци началникът на отряда се направил към висотата Вишая, отгдето ясно е могло да се наблюдава движението на неприятеля. Височината Ковачева могила е била избрана за артилерийска позиция от капитана Гиргинова, който е придружавал началника на отряда. На главните сили на отряда е била пратена заповед да усилят движението си, а на ротмистъра Михайлова е било заповядано да прогони слабите неприятелски разезди, а когато забележи, че пехота се е появила на Ковачева могила, да отиде на левий фланг към с. Кърнул и да пази фланга от обход.

Към 10 1/2 часа неприятелят вече заемал линията Карубио (Шумад[ийска]

дивизия) под Кривий колник до над Гургулята. Боковий авангард в това време е достигнал до Гълъбовци и му е било заповядано (1 рота) да заеме височината Гургулятка и да открие рядък огън по неприятелската цеп. Главните сили в това време наближавали селото Гургулята, но престрелката вече станала по-честа. Когато главните сили се наближили, началникът на отряда, като е видял, че боят трябва да се приеме на височините над Гълъбовци, направил е следующето разпореждание за заемание позиция от отряда.

Командирът на първа дружина от Соф[ийски] полк да заеме височата Ерман с 2 и 3 роти. Четвърта рота от същата дружина и полубатареята на капит[ан] Гиргинова да заемат височината Ковачева могила (Виша, според Попова), а 1-ва рота да остане вляво от 4-та рота.

В резерв да останат 13, 14 и 16 роти от 1 полк и 4-та Пловдивска дружина при входа в селото Гълъбовци, под командата на капитана Желявский.

Началникът на отряда си назначил място при батареята. В това време обаче престрелката се усилила и неприятелската артилерия открила огън по показавшите се пехотни части, особено по висотата Ерман, от две батареи, които били под Кривий колник, и от една батарея, която е била на Карубио (от Шумадийската дивизия). Огънят от артилерията отначало е бил безвреден. Вследствие на това началникът на артилерията дал заповед, щото полубатареята на Гиргинова да излезе на позиция на Ковачева могила (Виша). След излизанието на позиция на тази батарея, която е била изкарана с помощта на една [рота] от 4 Пловдивска дружина (1 рота), която рота и се разполага вляво от батареята. Когато батареята открива огън против неприятелската артилерия, то неприятелят обръща огъня си към нея, а по-късно огънят от неприятелските батареи е бил разделен: една част е стреляла против нашата батарея, а друга обърнала огъня си против пехотата, разположена на Ерман.

В това време и капит[ан] Петков от Ерман е донасял, че против него настъпват безостановочно два неприятелски батальона и е искал помощ. Пратена му е 13 рота от Софийский полк.

След заеманието позицията, която е била разделена на две части от речката Гургулейка, началникът на отряда е назначил участъкови началници, а именно на левий – капитан Петков, а на десний – поручик Македонский.

Към 1 1/2 часа разположението на отряда е било следующето:

Десний участък под началството на пор[учик] Македонский е имал в първата линия: 4 и 1 рота от Софийский полк на височините между Ковачева могила и Гургулятска, с фронт към Карубио.

В резерв на този участък са останали 1-а и 2 роти от четвърта Пловдивска дружина и то вляво от полубатареята на капитана Гиргинова.

Левий участък, под началството на капитана Петкова, е имал в първата линия 1 и 3 роти от Първий полк, разположени на Ерман срещу селото Гургулята. В резерв на тези роти са стояли 2 и 13 рота от Софийский полк.

Общий или полковий резерв се е състоял от 14 и 16 роти на Софийский полк и 3 и 4 роти от 4-та Пловдивска дружина. Резервът е бил разположен зад селото Гълъбовци.

При това разположение на отряда, той, отрядът, е влязъл в непосредствена связ с левий фланг на Сливницката позиция и е съставил едно продължение на този фланг с едно завръщание наляво. По такъв начин разположението на войските на Сливницата е по линията: Леща, Мека црев, Козяк, Алдомировци, Братушково, Вишая и Гургулята – Войводина могила.

Да оставим рекогносцировочний отряд, който по хода на делото престава да бъде такъв, а съставлява вече едно продължение от левий фланг на Сливницката позиция, на заетата от него позиция, на която ще продължава боя и да видим какво се върши на другите участъци на позицията, като почнем от десний фланг, който най-рано захваща боя.

Както знаем, в българската Главна квартира е било взето решение да се избягва боят на 7 ноември по причини, които по-горе изложихме. Но при всичко това боят се захваща на десний фланг с изгряването на слънцето. Сърбите тоже не са имали охота да почват тука боя, но близостта на двата противника е предизвикала отначало една незначителна престрелка, която скоро се преобърнала в настояще сражение.

Както знаем, на заетата на 6 ноември висота Мека црев е нощувала втора дружина от Бдинский полк и четвърта рота от първа Пловдивска дружина, а няколко вдясно и назад горската батарея на капитана Силяновский, прикривана от 1 рота на Бдинский полк и 1-ва дружина от Плевенский полк. Другите части са стояли назад и са образували общ резерв.

Втора дружина от Бдинский полк е имала през нощта боева цеп и аванпости на недалечно разстояние. Такова охранение е било прието вследствие близостта на противника. На разсъмване ротните командири, по заповед от дружинний си командир, пристъпили към снеманието на аванпостите и поставяние боева цеп. Това действие е и предизвикало престрелката със сръбската цеп, която е била по ската на първата висота от Три уши. Сърбите обаче не са приемали активни действия, те не са се стремили да отнемат висотата Мека црев, те са чакали нападение, което е и последвало. Следователно, както ще видим по-долу, атакуването на Три уши е зависело от началника на фланга и ако той своевременно би съобщил на частите взетото решение, то Три уши можеха да бъдат и неатакувани, за което сръбската Дунавска дивизия е могла да бъде твърде доволна. Но частите не са били предупредени и както ще видим, една от тях, без всякаква заповед от висшето си началство, е преминала в настъпление, а другите са били принудени да я поддържат, а всички заедно да атакуват Три уши. Вероятно е, че сам началникът на фланга е бил твърде доволен за почването на това настъпление, защото той сам формирува една дружина и я води на Петровский кръст, като окончателно изпуща от ръцете си управлението на фланга, уклонява се от най-важний пункт на боя и се предава на едно действие, което не е изисквало непосредственото ръководство на началника на фланга и затова частите, които са действували против Три уши, при свършването на боя, вследствие на отсъствието на ръководящ

началник, са дошли до хаотически безпорядък, при който една контраатака би довела до най-печални резултати.

Ние указахме как се е почнала престрелката на Мека црев, упоменахме така също, че дружинний командир не е получавал никакви указания за действията, следователно, действувал е по свое усмотрение. Командирът на Бдинский полк, който на 6 ноември вечерта командува частите на Мека црев, тоже не е могъл да даде никакви указания, защото той сам не е получил такива, а освен това, той е нощувал в Сливница, в комендантското управление, и се е отправил на Мека црев след като престрелката е била почната. Дали той е виждал после това началника на фланга, дали е получил някакви указания, е неизвестно. Командирът на 2-ра дружина от Бдинский полк е, така да се каже, инициаторът на боя: захванала се е престрелка, забележил, че неприятелят е слаб и е пуснал дружината напред; иначе той не е могъл и да постъпи, още повече, че командирите на дружините бяха навикнали да действуват по свое усмотрение и да не чакат заповеди и указания, които никой не е мислил и да отдава, в смисъл на ръководство на боя. Така поне се вижда от релацията на дружинний и ротните командири.

Когато втора дружина пуснала цеп и почнала се вече жива престрелка, горската батарея, под прикритието на първа рота от Бдинский полк, която рота тоже се ангажирала в боя, другите – задните части, са почнали една по една да се наближават към мястото на боя. Тука трябва да упоменем, че втора дружина от Бдинский полк с ротите си е заемала левий фланг на Мека црев, та че при по-нататъшното настъпление някои роти са слезли по южний скат на Три уши, а пък 1-ва рота от Бдинский полк е излязла право срещу върха на първата висота от Три уши.

В това време първата висота от Три уши се е показвала за слабо заета от противника и е представлявала съблазън за атакуването ѝ. С откриването на престрелката неприятелят е открил артилерийский огън от батареята си, разположена на северний скат на Три уши, на която батарея е отговаряла горската батарея на капитан Силяновский. Тази неприятелска батарея е обстрелвана със залпове от 1-ва и 7 роти от Бдинский полк и по казването на ротните командири – доволно удачно. В такова положение тези части поддържат боя до пристигането на подкрепления, които се явяват, както е по-долу изложено.

Около 8 3/4 часа сутринта към десний фланг на позицията е пристигнал началникът на фланга ротмистър Бендерев, който, препускающец, е идел откъм центъра на позицията и като се е доближил до първа дружина от Дунавский полк, заповядал е на командира на дружината, щото последний незабавно да тръгне с дружината си на подкрепление на втора дружина от Бдинский полк, като се установи вдясно от тази дружина, за да може да обстрелва Маловската долина и северний скат на Три уши, с което да се препятствува на неприятелский обхват на десний фланг. Това показва, че началникът на фланга се е явил и почнал да прави разпореждания само тогава, когато боят е вече бил доста силен и когато той, началникът на отряда, е предполагал, че това е едно нападение от страна на сърбите. Началникът на фланга е указал, че на помощ ще бъдат пратени други части, но не е указал кои и от где ще дойдат. С получването на тази заповед дружината тръг-

нала по указаното направление по северовозточний скат на Мека црев, минала е над ямите, при които вече се е развърнала в боевой порядък, като е пуснала 2 и 3 роти в първата линия, а 1 и 4 са оставени в резерв и в такъв порядък продължава настъплението си. Тази дружина е пристигнала навреме, защото тъкмо в това време неприятелский левий фланг е бил усилен и е била пусната напред цеп, която се е стремила да обхване десний фланг на действувавшите от Мека црев части. С появяването на горната дружина неприятелската цеп се оттеглила назад, по скатовете и северний хребет от Три уши. Дружината заема северний хребет от Мека црев и влиза в связ с втора дружина от Бдинский полк вляво. С усилването на боевата линия огънят се развива до висока степен. Така е встъпила в боевата линия първа дружина от Дунавский полк.

Едновременно с отправлението на 1-ва дружина от Дунавский полк на десний скат на Мека црев и даже няколко по-рано, пратена е на подкрепление първа дружина от Плевенский полк. Тази дружина* е била вдигната напред и е била пратена по-близо до Мека црев**. При настъплението дружината се развърнала в боевой порядък и настъпила напред почти в тил на 2 дружина от Бдинский полк. Една рота е била оставена при горската батарея, понеже 1-ва рота от Бдинский полк приела вляво и се ангажирала в боя, а двете роти (дружината е от три роти) били пуснати в първата линия между 2-ра дружина от Бдинский полк и първа дружина от Дунавский полк и няколко зад тях и се получило едно шахматно разположение. Втората же рота от Бдинский полк, която беше при батареята, е била пратена вляво и е влязла в боевата линия между ротите от втора дружина на Бдинский полк и по такъв начин почти в началото на боя роти не само от един полк, но и от разни полкове почнали да се разместват, което е водило към неминуем безпорядък.

След отправлението на първа дружина от Плевенский полк, вдясно от нея се развърнала и втора дружина от Плевенский полк, която още през нощта към 4 часа е била пратена по-близо до Мека црев. Към 8 часа сутринта при тази дружина е бил началникът на фланга, казал е няколко насърчителни думи на дружината и упътил към Мека црев. И тази дружина се е развърнала на мястото, гдето е била горската батарея. Тя е имала 2 роти (5 и 6) в първата линия. Пета рота от тази дружина е била в связ с втора дружина от Бдинский полк, а 6 рота е била в связ с първа дружина от Плевенский полк. Тука дружината заема позиция и почва боя против неприятелските ложементи. По такъв начин на Мека црев се развърнали и почнали ожесточен бой следующите части:

1. Втора дружина от Бдинский полк	– 4 роти
2. 1-ва рота от същий полк	– 1 рота
3. 4-та рота от първа Пловдивска дружина	– 1 рота
4. 1-ва дружина от Плевенский полк	– 3 роти

* Следва задраскан от автора текст: „още през нощта около 4 часа“.

** Следващото изречение: „Към 8 часа сутринта, когато вече се почнал, началникът на фланга е бил при тази дружина, казал на войниците няколко насърдчителни думи и пратил дружината напред“, е задраскано. Тези два задраскани текста са прибавени на съответното място в следващия абзац.

5. 2-ра дружина от Плевенский полк	– 4 роти
Четвърта дружина от Дунавский полк*	– 3 роти
6. 1-ва дружина от Дунавский полк	– 4 роти
Всичко:	20** роти
Артилерия – горска батарея	– 4 орудия
В резерв:	
Полубатарея от 6-та батарея	– 4 оръдия
1. 3 роти от 1-ва Пловдивска дружина	– 3 роти
2. Четвърта дружина от Струмский полк	– 4 роти
Всичко:	7 роти

Още по-назад е стояла ротата на капит[ан] Букурещлиева и Брезнишкото опълчение.

Всичко непосредствено зад Три уши са били разположени 24 роти и 8 орудия, 1/2 ескадрон. В горното положение частите остават до 11 часа после обяд, без да имат възможност да преминат в настъпление, макар че са търпели значителни загуби.

Ръководението на боя на Три уши началникът на фланга вече е поверил на командира на Бдинский полк, за помощник на когото е бил назначен командирът на 3-ий жандармский конен полк ротмистър Кърджиев, полкът на когото е бил разпръснат по ескадронно. На частите не е било съобщено, че за началник е назначен капитан Маринов, но това не е имало значение, защото командирите на дружините и ротите са били привикнали към това и с готовност са изпълнявали заповедите на всеки офицер, който се обявявал за началник.

В разположението на Дунавската дивизия тоже са станали някои промени при началото на боя в смисъл на подкрепявание предните части, а именно в началото на боя още в първата линия са действували три батальона и една батарея. Когато се почнала престрелката, на фланга се явил полков[ник] Кока Милованович и заявил на командирите на частите, че той е назначен да ръководи боя. Това разпореждание е направено от подполковника Атанацковича, който, в качеството си на делегат на Главната квартира, е ръководил управлението на дивизиите. Когато на Три уши се явил Кока Милованович, той побързал да поддържи боевата линия и затова е въвел в бой още една батарея и един батальон от IX полк, който полк е встъпил в боевата линия на левий фланг в минутата, когато първа дружина от Дунавский полк е излизала на позиция. Този батальон е предприел едно настъпление против наший десний фланг, но попаднал под огъня на дружината от Дунавский полк и отстъпил назад. Едновременно с това притеглен е един батальон от VII полк и по такъв начин е усилена боевата линия. Вследствие обаче на това, че на Три уши не останал резерв, било е направено разпореждание да се притегли един

---

* Тук и по-надолу са добавени впоследствие данни, които не са номерирани.

** Първоначално е било записано 17.

батальон от IX полк, който беше в Драгоман, батареята, която е била оставена в резерв и най-после третий батальон от X полк, който беше пратен към Драгоман. Тези части са образували резерв за Три уши и отбраната на Маловската долина, но понеже тези части са се намирали далече, то те не са могли да окажат съдействие при атаката на първата висота на Три уши. Освен това в разпореждането на дивизията са оставали още два батальона от X полк на Шумадийската дивизия по южната страна на Три уши, но и тези батальони не са могли, както ще видим, да бъдат пратени на помощ на Три уши, понеже последните са атакувани и откъм южната страна.

В такова положение частите от Дунавската дивизия водят бой почти до 11 часа преди обяд.

Да оставим сега десний фланг и да видим какво се върши по другите участъци на позицията.

При почването боя на десний фланг, на центъра пред позицията на линията между Баалин и шосето са били забележени повече неприятелски части и повече артилерия, отколкото е имало на 5-ий и 6 ноември, когато на линията от 2-ра батарея и до Алдомировци неприятелят е бил твърде слаб, но затова пък се е забележвало движение на войски откъм Бреложница. Това изменение в неприятелското разположение не е могло да бъде обяснено, освен с това, че неприятелят е получил значителни подкрепления. При все това, че боят на десний фланг се усилваше, от Дринската дивизия нищо не е предприемано в смисъл на настъпление. От наша страна така също нищо не е предприемано от центъра, в ожидание да се разясни обстановката на десний фланг, гдето боят постепенно все повече и повече се е усилвал. Чаканието каквото и да е донесение от десний фланг е било томително и дълго. Гърменето на пушките и топовете зад Мека црев се е сливало в едно общо непреривно бучение, но донесения от началника на фланга не е имало. Първото донесение е било, че неприятелят се старае да обхваща десний фланг на Мека црев и иска помощ, вследствие на което в щаба на корпуса е било взето решение да се прати трета дружина от Дунавский полк по шосето към южната страна на Три уши.

До това време на центъра е било всичко спокойно, само че една неприятелска батарея от Баалин е открила огън против центъра на позицията. На левий же фланг на позицията престрелката е била захваната много по-рано и отначало рядка, а по-късно вече се учестила и се захванал силен бой. Тука между Алдомировци и Братушково положението е било такова, каквото е било и на 6 ноември. Неприятелят открил силен артилерийский огън и пехотен по Преславский и Разградский редути от висотите над Бреложница. На левий фланг се забележвало движение на пехота и артилерия, но боят тук е бил по-слаб. В Ракитский овраг е било забележено, че неприятелят се стреми да проникне в оврага, но е бил установен от ротите на трета дружина от Струмский полк. Това е един батальон с 1 батарея от Шумадийската дивизия, който батальон преминава през Ракитский овраг и

действува против Вишая, на която е била пратена 15 рота от 1 Соф[ийский] полк и доброволческата дружина на капитана Караджова. Всички тези части са били ангажирани в силна престрелка, но неприятелят тука не е предприемал активни действия. На крайний левий фланг боят с Моравската дивизия все повече и повече се развивал.

На левий фланг – Алдомировци – Вишая – още до развиването на боя е станало значително изменение в разположението на артилерията. Така на 6 ноември вечерта артилерията е била разположена така: 1-ва батарея с полубатарея при Братушково, а полубатарея в резерв. Едната полубатарея на 7 ноември сутринта е предадена в рекогносцировочний отряд на капитана Попова, а така също един взвод от полубатареята по-късно е пратен, под командата на пор[учик] Балтаджиева, на левий фланг на разположението на отряда на капитана Попова. По такъв начин от тази батарея на левий фланг на позицията е останал само един взвод.

Полубатареята от втора батарея така също е била разделена на 2 взвода, от които един е останал на Градище над Братушково, а другий при Преславский редут.

Горската Витвортска батарея, след като се е снабдила със снаряди, отправила се е над селото Гълъбовци в отряда на капитана Попова. По такъв начин от артилерията, която на 6 ноември действува на левий фланг, са останали само 6 орудия от 2 разни батареи. Обаче този недостатък в артилерия е бил попълнен от пета батарея на капитана Тантилова. Тази батарея е пристигнала на Сливница още в 10 часа сутринта на 6-ий ноември, но понеже тази батарея е направила един безостановочен преход от Сарамбей до Сливница – 120 километра, то решено е било да се остави батареята в този ден в резерв. Батареята е била разделена на 2 полубатареи и едната е пратена на левий фланг към Алдомировци, а другата полубатарея е била оставена зад центъра на позицията в разпорежданието на началника на артилерията. Но понеже на 7 ноември сутринта е било решено да се прати полубатарея от първа батарея с отряда на капитана Попова, то полубатареята от 5-та батарея е била пратена на левий фланг, гдето се е събрала цялата батарея. Тази батарея на 7 ноември е извеждана на позиция почти по взводно. Така още сутринта един взвод от тази батарея е извикан да смени един взвод от трета батарея, разположен в люнета пред Алдомировци, а другият взвод е оставен в резерв, към който към 10 часа сутринта се присъединява втората полубатарея, идуща от центъра на позицията. Към 12 часа пред обяд началникът на фланга е извикал още един взвод на позиция, за да обстрелва неприятелските колони, които се стягали към левий си фланг, а по-късно е извикан още един взвод с назначение да обстрелва селото Бреложница, когато обаче неприятелят се направлявал вляво от Бреложница и центърът на позицията преминал в настъпление, то бил извикан на позиция и последний взвод.

Такова е разположението на артилерията на левий фланг.

Разположението на пехотните части на левий фланг пред началото на боя ние указахме на свое място. В това разположение при началото на боя значителни промени не са ставали. Но понеже левий фланг при оттеглюването на четвърта дружина от първий полк е останал без резерв и понеже промеждутъкът между

Алдомировци и Братушково е бил отслабен с това, че четири роти са били оттеглени от това разположение и са били пратени на линията между Братушково и Вишая. По тези съображения началникът на фланга е задържал три роти от първа дружина на Софийский полк, когато тази дружина се е отправлявала към Гълъбовци. Обаче едната от тези роти (10) е била отпосле пратена пак към Гълъбовци и по такъв начин тази дружина е била разделена на три части: една рота (9) е била пратена към Храбърско, друга (10) в Гълъбовци, а 11 и 12 са останали в резерв при Алдомировци и действуват там, както ще видим по-после. Други изменения в разположението на частите на линията между Алдомировци – Братушково не са ставали, но затова пък такива са ставали между Братушково и Вишая.

Преди да пристъпим към изложение по-нататъшните действия на десний фланг, да проследиме по-нататъшните действия и развитието на частите в отряда на крайний левий фланг. Когато отрядът на капитана Попова се развърнал в горний порядък, т.е. както беше по-горе указано, началникът на левий фланг, който е ходил към левий фланг и се е осведомил за разположението на отряда на капитана Попова и като е видял, че този отряд вече е влязъл в района на неговите действия, наместо да състави отделен отряд, е счел за необходимо да регулира действията и да поддържа отряда на капитана Попова. В този смисъл началникът на фланга още от началото на боя почнал да прави съответствующите разпореждания. Така, още сутринта, когато 15 рота от четвърта дружина от Софийский полк, която на 6 ноември[и] действува наляво от Братушково, на 7 сутринта е получила от командира на полка си заповед да се присъедини към полка си и ротата оставила позицията си, без да се съобщи това на началника на фланга, но ротата своевременно е била върната назад и е получила назначение да отиде на Вишая*. По такъв начин тази рота е излязла на десний фланг на полка си вдясно от полубатареята на капитана Гиргинова, като е държала связ вдясно с доброволците от Пловдивската доброволческа** дружина. Предвид на това, че боят на левий фланг, за изключение участъка на Вишая, не е бил така силен, то за подкрепление на отряда на капитана Попова (десний му фланг) там е била пратена и ротата (12) от Преславский полк на поручика Русева. По този начин отрядът на капитана Попова е бил усилен с 2 роти от трета дружина на Софийский полк, а по разпореждането на началника на фланга, той е бил усилен с: 15 рота от Софийский полк, 12 рота от Преславский полк, горската батарея на поруч[ик] Бакърджиева, 2 орудия от първа батарея.

С пристигането на горните части боят е все повече и повече се разгорявал и неприятелят все продължавал своето настъпление, догдето се е доближил до добър оружеен огън. Заетата позиция от Софийский полк е била добре обстрелвана от противника от пехотен и оружеен огън. Така, когато 15 рота от Софийский полк е излязла на Вишая, то тя е била силно обстреляна и ротата са се е принудила да се окопава.

---

* Краят на изречението: „т.е. между Ковачева могила и Вишая“, е задраскан.

** Първоначално е било написано „опълченска“.

При пристигането на тези подкрепления разположението на отряда се е ако не изменило, то поне усилило. Десний фланг е бил усилен, както видяхме, от 15 рота, която е влязла в първата линия, е усилила 4-та рота от 1 полк, а 12 рота от Преславский полк е усилила първа рота от Софийский полк, а пък 3-та рота от 9-та доброволческа дружина е станала в дружинен резерв зад четвърта рота от 1-ий полк. Щом по такъв начин десний фланг е бил усилен, то неприятелят е бил приустановен на позицията си, а по-късно, както по-долу ще видим, е бил атакуван от десний фланг и е бил принуден да отстъпва.

Когато десний фланг е бил обезпечен, то началникът на отряда е сляз[ъл] в Гълъбовци, понеже е получил донесение, че неприятелят се стреми да обходи левий фланг, за да се погрижи, за да се усили левий участък (Ерман). За тази цел са били пратени 14 и 16 рота от Софийский полк. С пристигането на тези роти и настъплението на неприятеля на левий фланг е било преустановено. Пратената горска батарея и взводът от първа батарея не са били още пристигнали и не са влезли в боя.

Да оставим частите на левий фланг да продължава боя и да се върнем към десний фланг, гдето действията имат съвсем друг характер.

Ние оставихме десний фланг при разгара на боя на Мека чрев, т.е. преди почването на атаката и в минутата, когато Дунавската дивизия, като се опасява от атака, притеглюва своите подкрепления. Както видяхме, частите, разположени на самата Мека чрев, са считали, че Три уши са слабо заети, което е било съблазън за атакување. Началникът на фланга, от своя страна, е съглеждал опасност от левий фланг на Дунавската дивизия, като е предполагал, че тази дивизия ще завие надясно и ще постави частите на Мека чрев в критическо положение. Затова той се решава да сформирова една колона, с която да атакува сръбский левий фланг, като се спусне по Маловската долина. За сформирването на тази колона началникът на фланга се ползува от три роти от 1-ва Пловдивска дружина и четвърта от Струмский полк, които бяха оставени в резерв на Мека чрев. Към 9 1/2 часа тези дружини, като виждали, че боят на Мека чрев все повече и повече се усилва, тръгнали напред така: 1-ва Пловдивска дружина надясно към Мека чрев и 4-та от Струмский полк по направление към Малово. Но тези две дружини, при появяването си на Мека чрев (североизточний скат), попаднали под силен неприятелски артилерийски и оръжеен огън и 1-ва Пловдивска дружина в няколко минути изгубила около 40 души убити и ранени. В това именно време капитан Белинов, командирът на 1-ва Пловд[ивска] дружина, получил заповед от началника на фланга да сведе една дружина, т.е. при своите три роти да вземе една рота от четвърта дружина от Струмский полк, и тази сводна дружина, под командата на старший офицер, да я прати дружината вдясно към Малово. Капитан Белинов се принудил да превдигне трите роти вляво, за да излезе от неприятелский огън, а пък командирът на 4-та дружина от Струмский полк, като развил дружината по ротно и продължавал настъплението си към Малово, получил заповед от капитана

Белинова да му прати една рота, а с другите три да настъпва безостановочно, като завърне с дясното рамо напред вдясно от Мека црев и Три уши. Пратена е капитану Белинову 15 рота, а трите роти повърнали фронта в даденото направление. Капитан Белинов, от своя страна, сформирувал дружината и я пратил към Малово, под командата на подпор[учик] Сокерова, а сам отишъл на Мека црев при своята 4-та рота на Мека црев, но тази рота вече не съществувала: ротний командир бил убит, субалтерн офицер ранен, а войниците влезли в ротите от Бдинский полк. Вследствие на това капитан Белинов получил разрешение от капитана Маринова, който командува частите на Три уши, да отиде при другите три роти от дружината си – пратени към Мало Малово. Тази колона е назначена да атакува височината Петровски кръст. Действията на тази колона е ръководил сам началникът на фланга. С пращането на тази дружина към Малово и пущането четвърта дружина от Струмский полк по десний скат към Три уши, частите на фланга са останали без резерв. Началникът на фланга, както упоменахме, постоянно е пращал да иска подкрепления, а в разпорежданието на щаба на корпуса са оставали само следующите части: 3 роти от 1-ва дружина на Бдинский полк, 3 роти от 3-та дружина на същий полк, 3 роти от 4 дружина на Дунавский полк и три роти от 3 дружина на същий полк. Всичко 12 роти за цялата позиция, а часът е бил едва 11 пред обяд, обстановката не е била разяснена, следователно, за щаба на корпуса е било твърде трудно да се реши да пусне всички части и да остане без всякакъв резерв, но исканията на началника на фланга са били настоятелни, вследствие на което към 11 часа е пратена към Мека црев трета дружина от Бдинский полк, а след нея и четвърта дружина от Дунавский полк. Тези подкрепления са пристигнали навреме и атаката на Три уши е била тъй да се каже обезпечена.

Сега да проследим хода на боя на Три уши, т.е. да видим как постепенно са атакувани височите. Ние видяхме, че частите, които една по една са отивали на поддръжка на Мека црев, една по една са се развръщали в боевой порядък вляво и вдясно от втора дружина на Бдинский полк, догдето боевата линия е била подравнена със сръбската. Частите, които са били на самата Мека црев и по левий ѝ скат, са считали, че първата висота от Три уши е била слабо заета, когато против частите, разположени на десний скат на Мека црев, неприятелят е бил значително по-силен и тука е била групирана неговата артилерия, така че, когато левий фланг на нашите части е мислил за атака, десний фланг е клонил към отбрана. Обаче обходната колона на началника на фланга и пристиганието на 4-та дружина от Струмский полк са дали друг ход на делото – получила се е възможност, щото предните части да преминат в настъпление и да атакуват и заемат първата висота от Три уши.

Атакуванието на първата висота от Три уши е произведена по следующий начин: втора дружина от Бдинский полк, която е била разположена на левий фланг на Мека црев, още при началото на боя е пуснала цеп напред по ската на Мека црев. Тази дружина, заедно с 1 рота от Бдинский полк и 4 рота от 1-ва Пловдивска дружина, е водила престрелката почти до 10 часа сутринта. Загубите на тези части са били значителни, понеже силно е била обстрелвана от дясната висота на

първата вершина от Три уши. Вляво от тази дружина е била първа дружина от Плевенский полк. Зад тези 2 дружини е била втора дружина от Плевенский полк, а още вляво първа дружина от Дунавский полк. Тези части са стояли непосредствено срещу първата и най-главна висота от Три уши. Вдясно и назад от Дунавската дружина се развила 1-ва дружина от Бдинский полк и 4-та дружина от Дунавский полк, когато 4-та дружина от Струмский полк се направлявала още вдясно между Малово и Три уши, а още вдясно от тази дружина се направлява 1-ва Пловдивска дружина с полубатарея от 6-та батарея.

Когато втора дружина от Бдинский полк, заедно с 1-ва рота от Бдинский полк и 4-та рота от първа Пловдивска дружина, а така също и първа дружина от Плевенский полк, се спускали по ската на Мека цреv и достигнали долината, в която силно търпели [загуби] от неприятелский огън, капитан Маринов решил да пусне частите в атака, още повече, че когато предните роти се добрали до противоположний скат, оказало се, че този скат не се обстрелва, вследствие на което частите постепенно прибегвали към този скат, но понеже неприятелят е стоял над главите на частите, то предните роти тръгнали напред, като постепенно приемали вляво, догдето излезли откъм южната страна на висотата. Това движение вляво не е било забелязано от противника, така че някои роти излезли почти във фланг на висотата, а следователно и във фланг [на] противника, което значително е облекчило заеманието на върха от първата висота на Три уши. Тука ротите са се възкачвали една по една на висотата, но неприятелят не ги е дочакал. Така в първата линия, като настъпвале 6 и 7 роти от Дунавский полк, обошли висотата от юг, а 1-ва рота от този полк настъпва право на върха без стрелба, а когато рота се доближила на 50–60 крачки до неприятеля почти незабелязана и необстрелвана, напълнила пушките и дава един залп с канона почти тоже във фланг, с ура се хвърлят напред в неприятелските ложементи, неприятелят обръща тил, а мнозина войници оставили пушките си и се предали в плен. Така 6 и 7 роти от Бдинский полк, които тоже се показали във фланг, взели около 60 души пленени и ги изпратили в Сливница.

В действията на тези роти има примери от лична храброст, които трябва да се отбележат. Така напр[имер], 6 рота след атаката, като приема вляво и се спуснала между втората и трета висота от юг, т.е. няколко вдясно от шосето, ротата попаднала на отстъпающи войници, които се сдавали; в една група от 4 человека сръбски войници, един от тях с тесака си е ранил ун[тер]офицера Янаки Георгиев по ръката, но последний успял да забие щика в гърдите на сърбина и да покаже на другите, че подобна участ ще ги дочака, ако те се попробват подобно нещо.

В 7-ма рота има случай, гдето фелдфебелът е спасил от вярна смърт своите другари*. Това се е случило така. Когато първата висота е била атакувана и ротата при настъплението си вляво, след като хванала 47 души пленени, продължавала настъплението си вляво, 3–4 сръбски войници, скрити зад дървета, и когато ги наближават, без да ги забележат, един от тях гръмва и почти в упор убива един войник. Фелдфебелът се спуща върху тях с шашката си, но войникът го ранява с

* Първоначално на мястото на „своите другари“ е написано „ротний си командир“.

щика в крака, при все това фелдфебелът успял да убие войника. При по-нататъшното настъпление ранений фелдфебел Георги Димитров е бил контузен в гърба с осколка от граната. Отправен в София, той след 5 дена с незаздравени рани отново се връща при ротата си и участвува в боевете под Пирот.

В първа рота от Бдинский полк един от храбреците в този бой е бил унтерофицерът Асан Али. Едновременно с тръгването на тези части в атака, частите, които са били вляво от тях, повели атака на северний скат на Три уши. Тука боят е бил по-упорен, защото и противникът е бил по-многочислен. Тази атака е поддържана и облекчена от две страни, а именно частите от левий фланг, със заеманието на самата висота (първата от Три уши) са поставиле в трудно положение противника, който е бил на ската от Три уши, а от друга страна, те силно са побъркали на батальоните от X полк да поддържат атакуваните части. От друга страна, десний фланг на атакующий е бил усилен с 4 дружина от Струмский полк, първа от Бдинский полк, а от трета, началникът на фланга е повел атака с отделната колона право против левий фланг на отбраняющий се и е бил подпомаган от четвърта дружина на Струмский полк, която е настъпвала между колоната и атакующите от Мека црев части. Съвместните действия са накарали противника да отстъпи на втората висота от Три уши. Със заеманието на първата висота от Три уши наший десен фланг се е поддал достатъчно напред, а с по-нататъшното си настъпление той би се поставил в трудно положение, вследствие на което е трябвало да се поддържи десний фланг с едно настъпление на центъра напред, но такова настъпление е било и рисковано при отсъствие на резерви, които биха могли да отразят всяка случайност. За корпусний щаб е било твърде трудно да се реши да пристъпи към едно подобно действие, защото в случай на неудача центърът на Сливницката позиция би бил изгубен, а заедно с това и отстъплението на фланговете би станало невъзможно. Но необходимостта за поддържание десний фланг е била настоятелна. Началникът на артилерията е настоявал да се пусне центърът в едно настъпление и да настоява за него е било лесно, защото той за нищо не е могъл да бъде отговорен, а вследствие на туй и най-трудно разрешимите задачи е могъл да решава твърде лесно. Командирът на корпуса е търсил средства да се вземе някое решение, но от другиго, и да се направи така, че той да не бъде отговорен.

При едно такова положение началникът [на] щаба на корпуса се съгласил да се пуснат частите от центъра напред, но при условие да не се увличат в сериозен бой и да не се отдалечават твърде много напред, защото няма с какво да бъдат нито поддържани, нито пък има с какво да се прикрие тяхното отстъпление в случай на нужда. Затова решено е било да се пуснат напред 3-та и 4-та дружини от Плевенский полк, втора дружина от Дунавский полк, който да настъпват право пред себе си, а трета дружина от Дунавский полк да се пусне в полето по вдясно от шосето, като се старае да влезе в связ с частите, действующи по южната страна на Три уши. За прикривание же батареята [на] капитана Иванова са били оставени Царибродското опълчение на поручика Матеева и доброволците на поручика Шиварова. Ръководението действията на центъра при настъплението му е възложено на началника на центъра капитана Петрова, командир на Плевенский полк. За

поддържание на настъплението е било решено да се пуснат след пехотните части полубатарея от 6-та батарея, която да настъпи по шосето, полубатарея от 3-та батарея, която да отиде право зад дружините на Плевенский полк, а по-късно и полубатарея от втора батарея. Телеграфирано е на коменданта в Сливница, щото каквито части и свободни войници, от които да са части, да ги събере и направлява на центъра на позицията, с една реч, заповядано му е, щото всичко, що е било свободно да въоръжава и изпраша на позицията, а така също да натовари коне, ако няма такива, то кола или файтони с патрони и да ги прати на центъра на позицията. На началника на левий фланг е пратена заповед, щото, ако има възможност, да отдели нещо от резерва си и да прати към центъра на позицията. Притеглена е ротата на капитана Букурещлиева и Брезнишкото опълчение на подпоручика Соколова. Всички тези разпореждания са правени с цел да се обезпечи центърът било при атака, било при настъпление.

По такъв начин към 12 часа пред обяд на центъра на позицията е имало само 2 чети доброволци, Царибродско опълчение, а между Три уши и центъра в един люнет е стояла една музикантска команда, въоръжена от коменданта на Сливница, която команда към 4 часа после обяд е съставлявала резерва на центъра на позицията.

Това настъпление на центъра е накарало не само Дринската дивизия да встъпи в решителен бой, но и Шумадийската – да се наближи към Баалин и да вземе участие в боя против центъра, а така също да задържи и X полк от Шумадийската дивизия по двете страни на шосето.

Когато центърът се пуснал напред и е завързал силен бой и 3-те полубатареи са се състезавали със 7 сръбски батареи, десний фланг е вече владеел първата висота от Три уши и е била поведена стремителна атака на втората висота, която твърде бързо е била усвоена, но след това на десний фланг и центъра захваща се ожесточено и решително сражение. Особено тежко е било положението на десний фланг, гдето частите се размесили окончателно, гдето загубите в офицери и войници е била твърде чувствителна. Капитан Маринов, който ръководи боя на Три уши, който постоянно е бил в цепта, пада тежко ранен; помощникът му ротмистър Кърджиев легко ранен, командирът на втора дружина от Бдинский полк ранен, много ротни командири – единствени в ротите офицери – убити или ранени. Въобще настъпил е критический момент, но след завладяването на втората висота, Три уши са били вече усвоени и Дунавската дивизия вече почва отстъплението по причини, които по-долу ще изложим.

За да бъде пояснен ходът на боя, нужно е тука да се установи отново върху силите и разположението на Дунавската и Дринска дивизии до приближението на Шумадийската, а така също върху силите, разположението на българските войски на десний фланг и центъра. Това разположение ще е към 2 часа после обяд.

На десний фланг, т.е. на Три уши и Маловската долина, действуват:

От Бдинский полк 1 и 2 дружини	– 8 роти
От Струмский полк 4-та дружина	– 4 роти
От Плевенский полк 1 и 2 дружини	– 7 роти

От Дунавский полк 1 и 4 дружини – 7 роти
Пловдивска дружина – 4 роти
Всичко: 30 роти

Артилерия – 1 горска и 1 полева полубатар[ея] – 10 орудия
В центъра – от Алдомировци до Три уши:
От Преславский полк 1 дружина – 4 роти
От Плевенский полк 2 дружини – 8 роти
От Дунавский полк 1 дружина – 4 роти
Доброволци – 2 “
Опълченци – 2 роти
Всичко: 20 роти

Артилерия – 16 орудия
В резерв за центъра и десний фланг:
Дупницко опълчение, 500 души – 3 роти
3-та дружина от Бдинский полк – 3 “
Доброволци Кавалова – 2 “
Запасни роти – 2 “
Брезнишко опълчение – 2 “
12 роти
Всичко: 62 роти с 26 орудия

Срещу десний фланг и центъра сърбите разполагат:
На десний фланг – Дунавската дивизия – 9 батал[ьона]
X полк от Шумадийската дивизия – 3 “
Всичко: 12 бат[альона]
или 48 роти
Артилерия – Дунав[ски] артилер[ийски] полк – 24 ор[ъдия]
На центъра – Дринска дивизия – 9 батал[ьона]
Артилерия Дрин[ски] арт[илерийски] полк – 24 орудия
Шумад[ийски] артилер[ийски] полк 3 б[ата]реи – 18 орудия
Всичко на центъра: 36 роти 42 орудия

А всичко срещу центъра и десний фланг сърбите разполагат с 84 роти, 66 орудия, т.е. имат повече 22 роти и 40 орудия.

При едно такова превъзходство в силите на центъра и десний фланг, предприетата атака не е била съвсем безопасна, особено при отсъствието на резерви и при невъзможността да се оттеглят такива от частите на левий и крайний левий флангове.

Сега, като знаем силите и на двете страни, да проследим действията на десний фланг и центъра, като почнем от десний фланг.

Както знаем, със заеманието на първата висота от Три уши (върха) от частите, действуващи непосредствено от Мека чрев, Дунавската дивизия е пробвала да се задържи на северний скат на тази висота, но обходната колона на ротмистъра

Бендерева, като се е насочила право на фланга на тази колона, помогнала е на атакуващите части и противникът е бил заставен да отстъпи на втората висота и да се задържи там. Но когато обходната колона на ротмистъра Бендерева се направлявала във фланг на защитниците на Три уши, тя сама е подставила фланга и тила си на сръбский батальон, който стои на Петровски кръст. С отстъплението обаче на сърбите и от втората висота от Три уши, обходната колона е била свободна и затова ротмистър Бендерев се решава да атакува Петровски кръст с тази колона. Атакуването на Петровски кръст от фронта, както това е направено, при един по-енергичен противник би било безумие и би струвало страшни жертви. Атакуването же на височата Петровски кръст даже съвсем не е било нужно, защото защитниците и без това биха били принудени да отстъпят след заеманието на Три уши. Височата Петровски кръст е бъркала твърде много за едно дебуширание от Маловската долина, но това дебуширание е било все едно невъзможно, догдето Три уши са били в ръцете на противника. Съвсем друго нещо би било, ако обходната колона, наместо да слезе в Маловската долина и да поведе атаката на Петровски кръст от фронта, би получила по-широко назначение – да обходи левий фланг на Три уши, като от Малово се изкачи на Чепан и оттам атакува Петровски кръст и ако това е било направено преди заеманието на втората, а че даже и на първата висота от Три уши. Ако Петровски кръст би бил усвоен по-рано, то естествено е, че Дунавската дивизия по-рано би се принудила да отстъпи, за да си обезпечи път на отстъпление през Драгоман. Вероятно е, че началникът на фланга е имал тази идея, но изпълнението е неправилно, която неправилност е била в зависимост от действията на противника. Началникът на фланга е виждал, че по хода на боя е нужно да помогне на атакующите Три уши, той и води там колоната си, но когато неприятелят е отстъпил, а колоната попаднала под огън от Петровски кръст, той обръща колоната към този пункт и води атака, която, макар и успешна – трябва да се счита за излишна. Но понеже тази атака е произведена, то да изложим как е станала.

Колоната достигнала до гробищата под Петровски кръст развърната и от тука трите роти от първа Пловдивска дружина почнали да се катерят по ската на Петровский кръст, който е твърде крут, но това неудобство е било и полезно, защото е представлявало мъртви пространства, в които ротите са могли да отдихават и да се устрояват. Скатът е обсеян с камънак, така че отделните стрелки са могли да имат прикрития. Четвъртата рота (от Струм[ски] полк) под командата на подпор[учик] Сокерова е била оставена на фланга на атакующите роти с цел да задържи противника, който би се решил да атакува настъпающите по Маловската долина. Тука е бил и полуескадронът от конвоя под командата на поручика Кабак[чиев]. Ротата на подпоручика Сокерова е държала связ вляво с частите, действующи на Три уши – 4 дружина от Струмский полк.

В Маловската долина така също, е пристигнала полубатареята от шеста батарея и е действувала против сръбската артилерия. Трите роти от Пловдивска дружина тръгнали в атака и то така – 3-та рота вляво, а 1 и 2 повели фронтална атака. Ротите настъпвали в порядък и доволно бързо; ротните командири са вървели (водили) ротите си и постоянно са окуражавали войниците. Сръбский бата-

льон, който е стоял на Петровски кръст (1 б[атальон] от XV п[олк]), не е жалил патроните, но при всичко това настъпающите не са имали големи загуби, защото са се прикривали от местните закрития и мъртви пространства. Едната от ротите (дясно фланговата) – 2 рота, е действувала неправилно. Тя е останала назад и при настъплението на другите роти е стреляла през тях, а следователно по своите, което обстоятелство е заставило средната рота да спреше на време настъплението си и да дочака наближаването на горната рота, която е била вдигната по сигнала настъпление. Най-после, ротата на подпоручика Свинарова първа се доближава до противника до 200 разкрача и ротний командир запява „Шуми Марица“ и води ротата в атака; войниците следват ротний командир, прекратяват стрелбата и се пущат в щикове. Сърбите не издържат тази дружна атака и отстъпват в безпорядък, после тази рота и другите две роти следват примера на горната и пристигат своевременно на вершината, за да преследват противника. Когато обаче двете от горните роти се събрали и устроили на Петровски кръст, появила се откъм Летница една сръбска колона, един батальон от XV полк, който идел на подкрепление на 1 батальон от същий полк. Този батальон, по видимому, не бил предупреден за отстъплението на първий батальон и затова той съвършено неосторожно е подставил левий си фланг на деснофланговата рота, която го обстреляла и батальонът се разстроил и отстъпил. Това обстоятелство е помогнало твърде много за окончателното заемание на височата Петровски кръст. По такъв начин Петровски кръст е бил окончателно очистен и на него се установили трите роти от първа Пловдивска дружина.

Атаката на тази висота е причинила значителни загуби: убит един ротен командир, подпоручик Енев (4 рота), ранени: подпор[учик] Сокеров, командир на ротата от Струмский полк, дружинний адютант подпор[учик] Стоилов и субалтерн офицера подпор[учик] Стоянов. Всичко убити и ранени: 4 офицера и 78 войника. По такъв начин е била вече заета височата Три уши.

Сега да разгледаме хода на боя на Три уши, който бой е и решил участта на Дунавската дивизия, независимо от това, че Петровски кръст е бил зает или не.

Атаката на първата висота от Три уши, както знаем, е произведена от 2 дружина на Бдинский полк, първа рота от първа дружина на същий полк и първа дружина от Плевенский полк. Тези дружини се направляват право срещу първата висота и по левий ѝ скат, а Дунавската дружина по десний скат. Неприятелят не издържа атаката и отстъпва на втората висота. При това боят на левий скат на първата висота е бил много по-силен. При това частите – първа Плевенска дружина се е отклонявала вляво и е излязла по южний скат на Три уши, втора Бдинска дружина се е направлявала по върховете, а първа Дунавска вляво от нея. Неприятелят не е дочакал щикова атака и е почнал отстъплението. Частите, които са действували на първата висота от Три уши, не са могли да бъдат своевременно подкрепени и не са могли да издържат атаката и се принудили да отстъпят на втората вершина, която скоро е била атакувана и частите от Дунавската дивизия се принудили да отстъпят, тъй като и тука не могли да бъдат своевременно подкрепени. Така два батальона от X полк, които били пратени на подкрепление по южний

скат на втората (средната) висота от Три уши, не могли да удържат отстъпающите части и отстъпили заедно с тях на задната вершина. Същото се е случило и с един батальон от IX полк, който тоже бързал на подкрепление към средната висота, към северний скат, но преди да се доближи и развърне в боевой ред, повърнал назад и отстъпил. По такъв начин и втората, средната висота, е била усвоена. Но заедно с това Дунавската дивизия се решила да окаже решително съпротивление на последната висота (задната) и на отрогите от нея към юг и север. На тази висота са се събрали следующите части от Дунавската дивизия: 1-ви батальон от VII полк, който още от сутринта стоял на тази висота; 1 батальон от IX полк, който е бил притеглен тука от подножието на Чепан около 10 часа сутринта, а така също отстъпившите от Мека црев и първата висота: 2 батальона от VII полк, 1-н батальон от IX полк и един батальон от XV полк. Тези последни части се разполо[жили] по лявата страна на последната висота от Три уши. Артилерията (3 батареи) се разположили така също на отрога от последната (третата) висота от Три уши. По такъв начин непосредствено на последната позиция на Три уши са стояли 7 батальона и 3 батареи. Вдясно от Три уши, т.е. по южната страна на третата висота, заели позиция два батальона от X Шумадийски полк. Един батальон от този полк, както и един от XV полк, са били някъде назад и на подкрепление не са били притеглени, защото щабът на дивизията не е знаел вече где се намират частите и в какво положение са те. Между шосето и Три уши е била пратена и една батарея (круповска) от Дунавский артилерийский полк.

Преди да изложим начина на атакуването на задната висота от Три уши, трябва да упоменем, че за облекчението на тази атака, тя е била поддържана и откъм центъра със специално за тази цел назначени части и то по следующий начин: Когато двете дружини от Плевенский полк и втора Дунавска дружина били вдигнати от центъра на позицията и пуснати напред, по хода на боя станало е нужда, щото десний фланг на тези части да се подаде доста напред, а левий да остане назад. По такъв начин явил се е един значителен промеждутък между центъра и Три уши, вследствие на което е била пратена напред и трета дружина от Дунавский полк. Тези части са действували по следующий начин: втора дружина от Дунавский полк е тръгнала напред, но при настъплението си постоянно приемала вдясно, така че някои роти минали вече вдясно от шосето, както са 7 и 8 рота. Тези две роти с по-нататъшното си настъпление са се обърнали към южний скат от третата висота на Три уши и са водили бой против батальоните от X полк. Също така вдясно от шосето е преминала и 5 рота, но тя е действувала с фронт повече към 4 полк от Дринската дивизия. Понеже тази дружина при настъплението си постоянно е приемала вдясно, то боевата линия постепенно е редеяла, вследствие на което при настъплението на трета дружина от Дунавский полк нейните роти се размесват с ротите от втората дружина. Така напр[имер], вляво от 7 рота на втора дружина е била една рота от трета дружина, а вдясно 9-та рота от същата дружина. При това ръководство в действията на втора дружина не е имало; ротите са били разположени в шахматен ред с фронтове под ъгъл. Така напр[имер], 8 рота, като е настъпвала напред, останала е сама, откъснала се от Плевенский полк от ляво и

от 7 рота от дясно, която обърнала фронт към Три уши. Тази изолирана и подадена напред рота е била атакувана, но ротний командир пущи почти цялата рота в цеп и със силен огън накарва настъпающий да се спре и залегне. Наскоро обаче е била заета и третата висота от Три уши и ротата е успяла да се удържи на мястото си. Понеже тази дружина постоянно е приемала вдясно и е отслабвала центъра, то е била пратена трета дружина от Дунавский полк да действува вдясно от шосето, да подпомогне на десний фланг и в същото време да помогне на втора дружина да се задържи по към центъра.

Трета дружина от Дунавский полк е действувала по следующий начин: Когато дружините от центъра настъпили напред, то трета дружина от Дунавский полк е била оставена в резерв, но когато шеста батарея е получила заповед да отиде напред по шосето и да действува с настъпающите части против Три уши, за да подпомогне на атаката, заедно с тази батарея е вдигната и дружината напред, като 12 рота е назначена в прикритие на батареята. Батареята достига до подножието на първата висота от Три уши, установява се и открива огън по втората висота, която още е заемал неприятелят. Към 12 часа после обяд батареята е получила заповед да отиде на десний фланг (полубатарея). Другите две роти от дружината били отишли напред в поддръжка на втора дружина от същий полк и са били настигнати от 12 рота. Дружината по такъв начин се е събрала вляво от шосето. След малко обаче, когато и втората висота от Три уши е била заета, то дружината тръгва полунадясно, преминава шосето и се строи между подошвата на третата висота и шосето и то така: 9-та рота вдясно, 12-та вляво, а 11 рота е била пратена в седловината между втората и трета висоти. Понеже и последната чука е била очистена, то двете роти 9 и 12 обърнали фланговете си надясно и станали почти паралелно на шосето с цел да вземат участие в боя на центъра и то ротите станали една зад друга: 9 рота напред, а 12 отзад; вляво от 9 рота и почти перпендикулярно към нея е била 8-ма рота от същий полк, затова на 12 рота е било заповядано да поддържа и 8 рота. Когато това разпореждание е ставало, четвъртий полк от Дринската дивизия е усилвал няколко пъти цепта си и е преминавал в настъпление, вследствие на което 12 рота е получила заповед да приеме вдясно и да продължи боевата линия на 9-та рота. Когато обаче това е било изпълнено, раздали се гърмежи в тила на тази рота, това са били около 2 сръбски роти, които са стояли в горичката на ската от последната висота на Три уши, при бараката. Тогава командирът на 12 рота се впуща с една полурота към това място в атака, но сърбите отстъпват. Това е било вече около 3–4 часа после обяд. В атакување на тези части е участвувала и 9-та рота, която е влязла в связ с 13 рота от Дунав[ски] полк (4-та дружина), която рота е била по ската от последната висота на Три уши. 11 рота от тази дружина е настъпвала на последната висота (скатовете) и тука е бил убит ротний ѝ командир поручик Бобев. По такъв начин втора и трета дружина, като са размесили ротите си, действували са отчасти против IV полк от Дринската дивизия, а главним образом против батальоните от X полк.

Понеже 13 рота от Дунавский полк се е явила при ротите от втора и трета дружина, то да проследим движенията на четвърта дружина от Дунавский полк.

Тази дружина е тръгнала, когато боят на десний фланг е почнал, и настъпвала по ската на Мека црев. След изминаването на Мека црев дружината е била развърната в боевой порядък и то 13 и 14 роти в първата линия, а 16 рота във втората линия. Когато 13 рота достигнала до втората висота Чеки камък, ротата повърнала вдясно с фронт към Драгоман; вдясно от 14 рота е била дружината на капитана Марчина, вляво 13 рота, а отзад в резерв е следвала 16 рота. Вляво от 13 рота е била първа дружина от Дунавский полк и втора дружина от Плевенский полк, а отзад батареята на капитана Стоянова. Тука ротите от тази дружина са приели слабо участие в атаката на последната висота, но силно са търпели от неприятелский огън (артилерийский). Тука е ранен командирът на дружината капитан Николов. 16 рота участие в боя не е приела. Тази рота е останала на десний фланг, а вляво от себе си е имала една Бдинска рота на поручика Йосифова. По такъв начин тази дружина е служила за резерв на Плевенската 2 дружина, 1-ва Дунавска и 1-ва Бдинска. 13 рота от тази дружина, след заеманието на последната висота от Три уши, се е спуснала напред и вляво и затова влезва в связ с ротите от трета дружина.

Първата дружина от Плевенский полк, която е била при горската батарея, е участвувала в атаката на Три уши заедно с втора дружина от Бдинский полк и втора от Плевенский полк, но тази дружина е действувала така, че тя е взела участие само при атаката на втората висота, т.е. не едновременно взела участие в атаката на височата (първа) с 2 дружина от Бдинский полк, но е поддържала тази дружина. Обаче се вижда, че втора рота от същата дружина е действувала едновременно с 2 дружина от Бдинский полк, понеже тя е била между ротите на подпор[учиците] Христов и Николов и към левий фланг (пак поел заеманието на първата висота). 3-та рота има същите действия, тя е държала (открила) связ с втора дружина от Плевенский полк (първа рота от тази дружина като че е била в резерв, понеже втора и трета са били в първа линия, а релацията на първа рота е твърде слаба). По релацията же на втора дружина от Плевенский полк се вижда, че когато тази дружина пристигнала на Мека црев, боят едва се почнал между втора дружина от Бдинский полк, първа дружина от Плевенский и горската батарея.

Когато втората дружина от Плевенский полк пристигнала на Мека црев, получила заповед от ротмистъра Кърджиева да развърне дружината от дясната страна на 1-ва дружина от Плевенский полк и горската батарея. Командирът на дружината пуснал 5 и 6 роти в първата линия, 7 рота в резерв, а 8 рота пратил в подкрепление на втора дружина на Бдинский полк. Ротите тука от тази дружина са действували така: пета рота е държала связ вляво с 2 др[ужина] от Бдинский п[олк], а вдясно с 6-та рота от дружината. При настъплението на третата вершина, тя е имала вдясно 14 рота (Радо[…]ва) от 4 др[ужина] на Д[унавски] полк. 6-та же рота при атаката на 3-та висота е била поддържана от една рота от Струмский полк. 7-ма рота от тази дружина оставена в резерв, но при атаката на втората (?) (първата) висота от Три уши ротмистър Кърджиев се явил при командира на ротата и му поискал ун[тер]офицерите да отидат и управляват цепта и ротний командир ги дал; след малко той пратил и ротний командир в цепта да управлява, като му указал, че офицерите в цепта са избити и ранени. Ротний командир отишъл да

ръководи цепта, а ротата си оставил в разпореждането на ротмистъра Кърджиева, който заявил, че после раняването на капит[ан] Маринова, той ръководи боя. Тука ротн[ият] командир води атака на втората висота и я заема, после което от тази висота обстрелва във фланг неприятелската батарея* и я принуждава да отстъпи. После това той води атака на третата висота, но преди атаката се събира при него и ротата му. След атакуването и на третата висота, той се спуща надясно по направление на Драгоман и продължава настъплението до получаване заповед да се прекрати настъплението. И така тази дружина действува между първа Плевенска, която се смесила с 2-ра Бдинска и първа дружина от Дунавский полк, но по действията се вижда, че тя почва действията си преди заемането на първата висота от Три уши. 8 рота от тази дружина е действувала вляво от 2-ра дружина от Бдинский полк. Ротний командир на тази рота е бил ранен преди атакуването на третата (задната) висота от Три уши.

Понеже втора дружина от Бдинский полк в боя за Три уши служи за център, около който се групират първа и втора Плевенски дружини и даже четвърта от Дунавский полк, то да разгледаме и действията на тази дружина. За тази дружина няма подробни релации, но се вижда, че 6-та рота, като е била в първата линия, като се е спуснала между Мека црев и първата висота от Три уши, приела е вляво и се е смъкнала чак до шосето, като се смесила с други части, следователно съвършено се е отделила от дружината си. Тази рота е стояла вляво на Мека црев, а още вляво е била 5 рота и то на 6 срещу 7 ноември. Какво е станало с 5 рота на 7 сутринта, не се вижда от реляцията на редом действувавшата с нея рота. 7 рота е била на аванпости, а при съмване е оттеглила един взвод. Това е дало повод да се почне престрелката.

Според релацията на 7 рота, действията на дружината са описани така:

Когато се съмнало, пристигнала на Мека црев горската батарея и боят се захванал. След малко дружинний командир пратил ротата напред по ската на Мека црев; при настъплението бил ранен портупей юнкерът Ушев. Ротата тръгнала напред, но предупредила другите части. Тя поела по ската на първата висота, огънят бил убийствен, но ротата настъпва безостановочно. Преди достигането на върха ротата била спряна в една падина да си отпочине. При по-нататъшното настъпление се оказало, че неприятелят очистил първата висота и ротата взела 47 души плен[е]ни, които не успели да отстъпят на втората висота. След първата висота е била атакувана и втората. Преди атаката на третата висота ротний командир поручик Диков е бил ранен в крака и напуснал ротата. Този бой ротний командир характеризира така: „Боят на 7 ноември беше един от най-ужасните, идваха таквиз моменти, щото человек не знаеше просто какво да прави; първоначално почти всички роти бяха в цеп без поддръжки, патроните се свършваха и мъчно подвезваха, а хората редеяха от свинцовий дъжд, с когото ни обсипваха“. От тези действия на дружината излиза, че тя се влеяла в другите части, които са подпомагали дружината.

Понеже първа дружина от Дунавский полк е съставила един втори център,

* Думата е разчетена по смисъл.

около когото са се групирали и действували дружините: 1-ва от Бдинский полк, 2-ра Струмска и четвърта Дунавска, то да разгледаме действията на тази дружина. Първа дружина от Дунавский полк, както знаем, при настъплението си е излязла на северний скат от Мека цревъ, отгдето е имала възможност да обстрелва както Маловската долина, така и позицията на противника по ската на първата висота от Три уши. Когато дружината се развръща в боевой порядък, тя влиза в связ с втора дружина от Бдинский полк и почва бой с неприятеля, който се разположил по северний скат на първата висота. Тука се е почнало ожесточена стрелба, която е траяла около 2 часа, без да мине някоя страна в настъпление. Около 12 часа вдясно от дружината се задала първа Пловдивска дружина, а след нея и полубатареята на капитана Стоянова, които открили огънь откъм Мало Малово. При появяването на тези части се забелязало движение на неприятелската позиция, което показвало приготовление към отстъпление. (Заета е висотата.)

Около 12 часа, без всякакво от когото и да е разпореждание, дружината преминава в настъпление на хребета от първата висота на Три уши, а заедно с нея почва да се смъква и втора дружина от Бдинский полк (по-вероятно е втора дружина от Плевенский полк). Противникът не издържа атаката и отстъпва на следующата висота, която наскоро е била атакувана и противникът отстъпва на третата висота, гдето отново се завързва ожесточен бой (пристигнали са подкрепления). В това време (след заемането на втората висота) 1-ва Пловдивска дружина обръща фронта си към Петровски кръст и води ожесточен бой. Пред третата висота дружината е стояла около 1 час и е водила бой, а след като [с]е попълни[ла] с патрони, които са били свършили (при тръгване в бой дружината е имала по 200 патрона на пушка), преминава отново в настъпление. Дружината в това настъпление е била подпомогната от първа дружина на Бдинский полк. Но и тука обаче противникът не дочакал атаката и повърнал назад (при тази атака откъм лощината измежду втората и трета чука се появила дружината на капитана Мандажиева, която тоже приела участие в атаката), а 4-та дружина от Дунавский полк поддържала атаката на северний хребет по полите му близо до блатото. Със заеманието на последната висота от Три уши неприятелят отстъпил към Драгоман.

Сега да видим действията на първа Бдинска и 4-та Струмска дружини.

Първа дружина от Бдинский полк около 11 часа пред обяд е била пратена на десний фланг, за да го подкрепи. Дружината се упътила към северний скат на Мека цревъ и в Маловската долина се развърнала в боевой порядък, като имала 2 и 4-ти роти в първа линия, а 3-та рота в резерв. Това е било около 12 часа през деня, т.е. когато първата висота от Три уши е била заета и сърбите се установили на третата висота и по ската ѝ, по направление към Петровски кръст. Едва-що дружината се установила, пристигнали войници от 5 Дунавский полк, които съобщили, че патроните на войниците в първата линия се свършили и че без патрони не ще могат да издържат огъня на противника. Тука били събрани от войниците патрони в 2–3 раници и били пратени още три коня, натоварени. След изпращанието на патрони дружината тръгнала напред. В това време влязла в бой и втора дружина от Плевенский полк – в първата линия. С това настъпление, неприятелят

отстъпил и от третата висота. При настъплението си дружината приела полунадясно с цел да се доближи до ската на Три уши, тъй като движението по долината би причинило напразни жертви, понеже тя е била още силно обстрелвана от неприятелската артилерия, а когато дружината се наближила до третата висота, то дружината приела вдясно с цел да обхване левий фланг на неприятеля. Когато обаче дружината се наближила до ската на последната висота, настъплението е било преустановено по заповед на началника на фланга. Дружината тука се е устроявала и после била пусната в цеп с цел да се прикрие устрояването на атаковавшите части. Една от ротите на тази дружина (вероятно трета) е била оставена в прикритие на полубатареята на капитана Стоянова. По такъв начин тази дружина участие непосредствено в боя не е приемала.

Четвърта дружина от Струмский полк е получила заповед към 9 1/2 часа сутринта да се отправи в подкрепление на десний фланг. Отначало тя е взела направление на Малово, но после повърнала фронта си на запад към Маловската долина. Една рота (пор[учик] Сокеров) е дадена капитану Белинову, а трите роти тръгнали по ската на Мека црев и Три уши. Дружината се е доближила до боевата линия, когато неприятелят е бил още на втората висота и хребета от нея (северний). Тука 13 рота е била пусната в цеп да под[д]ържа предните части, а другите две роти били задържани в резерв. 13 рота е била на десний фланг на частите, атакующи Три уши. След един час престрелка неприятелят отстъпил на скалата на третата висота и в шумалака, който се продължава вдясно от нея, а неприятелската артилерия отстъпила още назад. Цепта на дружината заема оставените от неприятеля ложементи и се простира вдясно почти до средата на долината. Тука престрелката е била много силна, неприятелската артилерия (3 батареи) съсредоточила огъня си в лощината между втората и трета висоти. Частите, които са били в първата линия, почнали да довършват патроните си, а доставката им под силний неприятелски пехотен и артилерийски огън е била твърде затруднителна. Поддържките на частите се слели с цепта, а много отделни войници и цели партии почнали да отстъпват. Това е принудило к[оманди]ра на дружината да прати напред 16 рота, за да поддържи първите части. Ротата излиза напред и дава няколко залпа по неприятеля, който още е заемал скалите на третата висота, а после това тази рота следва в резерв на частите, които са атакували височата. В това време и 14 р[ота] е била пусната напред, за да поддържа отстъпающата цеп. Ротата праща полурота да усили цепта, но отстъплението на отделни партии не се прекратило и ротний командир праща още една полурота и най-после ротний командир с револвер в ръка се принуждава да спира отстъпающите и успява да ги задържи до пристигането на патрони. След малко обаче се чул сигналът „Атака“, неизвестно от кого подаден, и цепта с вик „Ура“ тръгва напред, но неприятелят не дочаква атаката и отстъпва, като се задържал на кратко време от пресеките от Три уши. Тази остановка е била с цел да се прикрие отстъплението на артилерията, но щом цепта се спуснала и от третата вершина и скатовете ѝ, то неприятелят отстъпва вече към Драгоманските висоти, гдето вече отстъпила и артилерията, която открила отново огън, но почти безвреден. След отстъпването престрелката е прекратена, после

което е пристъпено към привеждание размесените части в порядък. Командирът на дружината е пратил донесение ротмистъру Бендереву, че за по-нататъшното преследване е нужна поне една свежа дружина. Обаче след няколко време тука се явил началникът на фланга и е спрял по-нататъшното настъпление и е заповядал частите да се приведат в порядък, да се устроят и да се разположат на бивак в долината между втората и трета висота от Три уши.

Така са действували частите на Три уши.

Доколко боят е бил ожесточен, може да се съди по жертвите, които в този ден са дадени за заеманието на Три уши. Особено чувствителна е била загубата в офицери.

Тези загуби са следующите (приблизително):

Убити и ранени

К[оманди]рът на Бдин[ски] полк капит[ан] Маринов		1 ранен
Помощникът му рот[мистър] Кърджиев		1 ранен
Командирът на 2-ра Бдин[ска] дружина и р[отен] к[оманди]р		2 “
“ 1 “ “ и 1 рот[ен] к[оманди]р		2 ранен, контузен
1 друж[ина от] Бдин[ски] полк		
2 Бдин[ска] друж[ина]	неизвестно	
1-ва Плевен[ска] друж[ина]	1 оф[ицер]	
II Плевенска	1 оф[ицер] и	210 вой[ника]
4 Струмска	1 оф[ицер]	93
1-ва Дунавска	2	70
II Дунавска	2 оф[ицера]	100
III Дунав[ска]	2	63
I Пловдивска	3	“
	18	

Войници же убити, ранени и в безизвестие паднали около 1000 души. Числото на офицерите е почти една четврт от всичките офицери, които са действували на Три уши. С раняването на капит[ан] Маринова и рот[мистър] Кърджиева отрядът е останал почти без офицер ръководител на боя и частите (дружините) са действували по свое усмотрение, вследствие на което при атакуването на последната висота на Три уши ротите са били съвършено размесени и рядко е имало цели роти. Офицерите са командували не своите роти, а тези войници и команди, които им са се попадали под ръка. Пуснатите напред роти са се обърнали в групи войници, които са отивали сами напред, защото са знаели, че трябва да се отиде напред и че догдето противникът [е] пред тях, боят няма да се прекрати. Тези пък, които са оставали назад, са били събирани и пращани напред от офицерите. Един сигнал за атака, едно ура от гдето и да е, едно движение напред на която и да е част е бивало последвано от всички ближайши части: войниците в пълен безпорядък като рой от пчели са тръгвали напред и това е било атака, която неприятелят не е издържал и е отстъпвал. Тръгнала първата линия напред, задните са я следвали тъй да се каже инстинктивно. Организация на боя, ръководство, подготовка на атаката, атака и пр. не са имали място.

Заета първата висота, първите, които са я достигнали, са се установявали да си починат и са откривали огън; в това време постепенно са пристигали задни, усилвали са предните, огънят се е развивал до ужасни размери. Неприятелят е поражавал събравшите се на отнетата позиция и желанието да се отърват от огъня на противника ги е подбуждало към атакуването на новата неприятелска позиция. Един сигнал, една команда „Цеп вперед“ и целий рой е тръгвал напред и се е спирал тогава, когато противникът е бил изгонван от новата му позиция. Така е усвоена втората висота. Тука нови остановки, нова стрелба и нова атака. Но както този рой от войници е могъл да бъде увличан напред, така же лесно той е могъл да повърне и назад. Една контраатака и отстъплението би било най-безпорядъчно и най-ужасно. Не е имало нито една цяла част, която в такъв случай да поддържи и отбие контраатаката или да прикрие отстъплението. Дружините, които са пращани около 12 часа на подкрепление, твърде скоро са се вливали в боевата линия (рой) и са изчезвали в нея. Никаква сметка при водението на боя не е държана, никакво ръководство не е имало. С това и се обяснява, че напр[имер], една рота от 4 дружина на Дунавский полк, пусната на десний фланг по Маловската долина, излиза на южната страна на Три [уши], почти при шосето. Втора Плевенска дружина, както и първа, пуснати вдясно от втора Бдинска, при атаката на последната висота се намерват вляво от нея. Ротите на ранените р[отни] к[оманди]ри изчезват, сливат се с други роти от разни дружини и полкове.

Ето какво казва един ротен командир: „След атаката на първата висота от Три уши ротата ми приема постоянно вляво и излиза почти при шосето. Кои части бяха вляво и вдясно, не можах да узная“. Тука имаме само войници от разни полкове: Дунавски, Плевенски, Бдинский, румелийски дружини, опълчение и доброволци. И това е било едва след атаката на първата висота. Това е вярна характеристика. Имало е войници, но не е имало войскови части. При такъв безпорядък може да си представим какво би станало при една контраатака, а така също, можем да целим, доколко е било уместно атакуването на Три уши, а най-главното, можем да съдим, доколко нашата войска е била способна за активни действия.

За да завършим действията на десний фланг, нужно е да разгледаме причините за отстъплението на Дунавската дивизия, а така също и за участието на другите части, които по-късно са подпомагали действията между шосето и подошвата на Три уши, каквито са действията на опълчението Дупницко и ротите от трета Хасковска дружина.

Дунавската дивизия, както знаем, като не е могла своевременно да подкрепи частите си на първата и втора висоти от Три уши, съсредоточила е 7 батальона и три батареи на последната висота от Три уши, 2 батальона и една батарея по десний скат на последната висота, 2 батальона на Чепан и зад него и един батальон към Острата чука. Тука събраните батальони от Дунавската дивизия не са могли да издържат атаката и са отстъпили. Отстъплението от третата висота принуждава и X полк от Шумадийската дивизия да отстъпи, а това само по себе си поставя и IV полк от Дринската дивизия да се оттегли назад.

При отстъплението си Дунавската дивизия се разположила така, че дивизията

заема висотите по двете страни на Драгоманский проход. X полк от Шумадийската дивизия е бил на аванпости; IX полк от Дунавската е стоял на Остра чука, гдето са били и две батареи от Дунавский артилерийский полк; тука е била и 4-та батарея, която е прикривала отстъплението. Във втората линия са стояли VII и XV полкове – VII на висотите над Драгоман, а XV-ий вляво от него. IV же полк от Дринската дивизия оттеглил левий си фланг назад и заел позиция между Баалин и Ярловци.

В действията на десний фланг са взели участие роти от 3-та Хасковска дружина и Дупницкото опълчение.

Трета Хасковска дружина, ка[к]то на свое място беше упоменато, е пристигнала в София в 9 часа сутринта на 7-ий ноември. От дългий поход дружината е била капнала и е било невъзможно да продължава движението си, а изпращанието ѝ на Сливница е било необходимо. Затова началникът [на] Щаба на армията се разпоредил, щото дружината да се закара на Сливница на конете на четвъртий конен полк. В 10 часа сутринта 600 души войника, от които 400 въоружени с берданки и 200 с кринки, се качили по 2-ма на кон и тръгнали в Сливница, гдето и пристигат около 3 часа после обяд. Останалите войници от дружината останали в София и след 2 дена около 200 души се явили в дружината, а другите били отправени в отряда на капитана Агура. С пристигането на дружината тя е получила заповед от началника [на] щаба на корпуса да се отправи на левий фланг в разпореждението на капитана Савова. С пристигането си при Алдомировци две роти от тази дружина, под командата на капитана Добрева, са били пратени зад 1-ва дружина от Преславский полк близо при батареята на капит[ан] Иванова. Когато обаче се явила нужда от поддръжка, тези две роти са били притеглени на центъра, отгдето тези 2 роти са били пратени вляво от шосето, за да съставят резерв на дружините от Плевенский полк. Ротите отначало настъпвали рядом, но после и двете били пуснати в цеп и се направлявали към първата линия. Тука се явил един войник от 8 рота на Дунавский полк, който съобщил, че ротний командир пор[учик] Стоянов просил да отидат на подкрепление на ротата му, защото сърбите заеднали в едно дере и силно ги обстрелвали и че им било невъзможно да се задържат. В това време в това направление се спуснали сръбски части (части от IV полк на Дринската дивизия). Тогава капитан Добрев води и двете роти на подкрепление на цепта, достига я и открива огън против неприятеля, но сърбите не отстъпили. Станало нужда да се изгонят от дерето – цепта била дигната с ура напред и бегом, но сърбите не дочакват атаката и отстъпват. Дерето е било заето и цепта се установила, за да се устрои. От тука неприятелят е преследван със залпов огън, който продължавал да отстъпва. След заеманието [на] дерето капитан Добрев получил заповед от командира на 2 дружина от Дунавский полк, щото той да вземе под свое управление и 8 рота от Дунав[ски] полк, понеже ротний командир бил ранен. След това и трите роти продължават настъплението си още на 400–500 разкрача, после което се установяват, за да дочакат цепта от Плевенский полк, която останала доволно назад и по-нататъшното настъпление е било рисковано. Това е било около 4–4 1/2 часа после обяд. Когато цепта на Плевенский полк достига дерето и се установява, капитан Добрев е получил заповед от капитана Петрова, командир

на Плевенский полк, да се върне с ротите назад и да заеме дерето, затова и издадената напред цеп е поставяла фланга си (началникът на центъра ръководи приспособяването към местността). Когато обаче цепта почнала да отстъпва, сърбите усилили огъня си против нея и затова отстъплението е било преустановено. Тука ротите остават до стъмнявание, когато и се прекратила стрелбата, после което цепта отстъпва в дерето, пред което и е била разставена аванпостна цеп. До 7 часа вечерта капит[ан] Добрев не получил от никого никаква заповед и затова отишъл да търси командира на 2 дружина от Дунавский полк, за да узнае няма ли някакви разпореждания. При капит[ан] Кръстева е бил ротмистър Бендер[ев], който заповядал капитану Добреву да остане на мястото си и да направи разпореждание, щото ротите да се окопаят. Капитан Добрев се върнал при ротите си и заповядал на войниците да се окопаят кой с каквото може, понеже в неговите роти не е имало нито една лопата. Окопаването се е продължавало до 12 часа през нощта, към което време един от патрулите доложил, че 10 рота от Плевенский полк отстъпила назад. Тогава капит[ан] Добрев отива в бараката при шосето, гдето е намерил капитана Петрова – к[оманди]ра на Плев[енски] полк, който заповядал капит[ан] Добреву да отстъпи и той назад до ложементите, затова, че частите на местата, на които са били поставени, [са] твърде открито. Капит[ан] Добрев и отвежда ротите на центъра на Сливницката позиция.

Дупницкото опълчение, под командата на капитана Галунски, е било притеглено зад центъра на позицията и е стояло там до 3 часа после обяд. Когато втора и трета Дунавски дружини влезли в цепта и ротите останали почти без поддържки, опълченската дружина е пратена да състави резерв на горните части. Опълченската дружина тръгва по шосето, развръща по чети в една линия и продължава настъплението. Но когато дружината попада под огън, опълченците се пръсват в разни направления: едни се слели с цепта и участвували в боя, други приели вдясно, трети на друга страна, така че дружината скоро изчезнала като част. Боят обаче скоро се свършил. На следующий ден капитан Галунский е заявил, че от опълченската дружина е останал само той и няколко опълченца. Още през нощта опълченците се отправили по домовете си. По-късно обаче тази дружина е била събрана отново (при заеманието на Пирот).

Сега да преминем към действията на центъра. Както знаем, към 11 часа пред обяд частите от центъра на позицията, под командата на началника на центъра, били пуснати напред. Тука са действували 3 и 4-та дружини от Плевенский полк, 2-ра дружина от Дунавский полк и доброволците на поручика Шиварова от дружината на капитана Кавалова.

Против фронта на тези дружини е бил разположен IV и VI полкове от Дринската дивизия. IV-ий полк е имал левий си фланг до шосето, а VI – десний си фланг на височината пред Баалин. Между двата полка са били поставени 2 батареи, а на десний фланг при VI полк една батарея. Зад тези два полка при Драготинци е стоял V-ий полк с три батареи от Шумадийский артилерийский полк.

Частите от българските войски, които настъпват на центъра, се развръщат така: на левий фланг четвърта дружина от Плевенский полк, в средата трета дружина от същий полк, а на десний фланг втора дружина от Дунавский полк. Заедно с четвърта дружина настъпват и доброволците на поручика Шиварова. Настъплението е произведено така: най-напред е тръгнала трета дружина от Плевенский полк (в центъра). Тази дружина е пуснала в първата линия три роти, а 12 рота е образувала дружинний резерв. Дружината е преминала около 1 километър напред безпрепятствено, но понеже дружината излязла твърде напред от другите части, то по заповед на началника на центъра тя е била установена, за да я достигнат другите части. Вляво от тази дружина настъпва четвърта дружина, която така също е имала три роти в първата линия и една рота в резерв. Към дружината се присъединили и доброволците на пор[учик] Шиварова, които командирът на дружината взел под свое началство, понеже поручик Шиваров някъде отсъствувал, за което доброволците силно роптаели. На четника Никола Попов е било поръчано да пази левий фланг на дружината. Вдясно от трета дружина се развърнала втора дружина от Дунавский полк, но както видяхме, тази дружина при настъплението си е приела вдясно и с трите си роти е действувала против южний скат на Три уши, а 8 рота е действувала на центъра, така щото с действията на тази дружина няма да се занимаваме, а ще разгледаме действията само против центъра.

Когато дружините били подравнени, настъплението се продължило и четвърта и трета дружина се разположили по ската на височите, спускащ[и] се откъм Баалин (между двете рекички). При излизането към втората рекица неприятелят заемал отсрещните висоти (покритата с кустарник) и открил огън против дружините. Една неприятелска батарея от височата открила огън почти във фланг. След малко обаче неприятелски сили се показали и по гребена, който води от Баалин към шосето, отгдето е бил открит силен оружеен и артилерийски огън (това е V полк от Дринската дивизия), а още по-късно се показали и нови батареи между Баалин и Три уши. При настъплението же на трета дружина от Плевенский полк, когато дружината се подала значително напред, един неприятелский батальон се стремил да атакува левий фланг на тази дружина, но атаката със съдействието на четвърта дружина от същий полк е била отбита. Четвърта дружина се е пускала в атака, поддържана от артилерията, но отбита тази атака, трета дружина се е подвъргвала отново на опасност откъм десний фланг, особено когато втора Дунавска дружина се е направила срещу Три уши. Тука пък IV полк от Дринската дивизия пробва да атакува тази дружина, но бива отбит. Но това е предизвикало разтеглюване фронта на 3-та дружина, която заела едно пространство от 1 1/2 километър; всички роти са били въведени в първата линия, а от ротите поддръжки останали само една полурота. Но неприятелят е бил установен. В такова положение огънят е бил развит и от двете страни до най-висока степен, но движението напред и за едната, и за другата страна станало невъзможно. Дринската дивизия е получила подкрепление, защото е бил въведен в боевата линия и V полк, но всички усилия да се премине в настъпление са били осуетени. Когато Дринската дивизия е била усилена, 3-та дружина от Плевенский полк е била поддържана с 2 роти от № 3 Ха-

сковска дружина. Голяма поддръжка са получили дружините от Плевенский полк от пуснатите в полето полубатареи. Полубатареята от трета батарея под командата на поручика Койчева е действувала твърде умело и енергично. Тази полубатарея се спуща от позицията в полето и под силен неприятелски артилерийски огън маневрира, излиза на позиция и открива огън по най-близката неприятелска батарея, която не издържа огъня и отстъпва назад. Четвърта дружина от Плевенский полк настъпва напред и заема висота, на която е стояла най-близката неприятелска батарея. Полубатареята на поручика Койчева бързо се изнася зад дружината и обстрелва отстъпившата батарея. На тази втора позиция тя се принуждава да се състезава със значително превъзходна неприятелска артилерия, огънят на която обаче не е бил така действителен. Към 2 часа после обяд тази полубатарея е била усилена с един взвод от втора батарея. От втората си позиция тази сводна батарея поддържа (води) бой срещу 2 неприятелски батареи до свършване на боя.

Както полубатареята от втора батарея е подпомагала главним образом левий фланг на центъра, така и полубатареята от 6 батарея е подпомагала действията то против Три уши, то [на] трета дружина от Плевенский полк. Така тази полубатарея при настъплението си от центъра на позицията е обстрелвала втората висота от Три уши, а когато тази висота е била заета и неприятелската артилерия открила огън от гребена между Баалин и шосето, то полубатареята е настъпила напред и е открила огън против неприятелската артилерия и е действувала с успех.

Във време на боя както пехотата, така и артилерия[та] не са никак жалили боевите припаси. Така към 2 часа после обяд, т.е. три часа само след захващането на боя, патроните на частите в центъра са били на свършване, а доставянието им е било затруднително. На коменданта в Сливница е било заповядано да натоварва и изпраща патрони на каквито средства намери. Товарни коне в разпорежданието на коменданта не е имало; колкото коне са изпращани напред, не са се връщали обратно и вследствие на това комендантът е бил принуден да изпраща патрони на воловски кола и на пайтони, които са дошли от София за прекарване на ранените. Колата и пайтоните са отправлявани към шосето, отгдето се разчитвало, че частите ще пренесат патроните си с конете, но когато се оказало, че коне няма, то и едните, и [другите] са се отправлявали до цепта, стоваряли са там патроните и са се връщали назад. В артилерията така също снарядите не са пестени. Така напр[имер], полубатареята от 6-та батарея към 4 часа после обяд е довършвала снарядите си. Командирът на полубатареята, като е донасял за това, искал е разрешение, щото полубатареята му да отстъпи. Но предвид на това, че отстъплението на полубатареята би обезкуражило пехотните части, а може би би повлякло и отстъпване, то на командира на полубатареята е съобщено, че никакво отстъпление на полубатареята не може да бъде разрешено и че тя трябва да поддържа стрелбата, макар ще би и само със заряди. Полубатареята е останала на позицията си до свършването на боя.

Сега да видим как е действувала в този бой Дринската дивизия до пристигането на частите от Шумадийската дивизия. Тази дивизия, както знаем, още сутринта на 7 ноември е развърнала IV и VI полкове заедно с три батареи между

Баалин и шосето. VI-ий полк се спуснал напред от Баалинските висоти и се окопал. IV полк направил същото по скатовете на гребена между шосето и позицията на VI полк. Срещу тези полкове центърът на Сливницката позиция е водил своето настъпление. Срещу VI полк е действувала и дружината от Преславский полк, която е била разположена вляво от втора батарея, а срещу IV полк е попаднала трета дружина от Плевенский полк, а срещу X полк от Шумадийската дивизия е попадна[ла] втора дружина от Дунавский полк. При това разположение на дивизията се е почнал боят. Когато обаче Дунавската дивизия почнала отстъплението си от третата висота на Три уши, началникът на Дринската дивизия заповядал, щото 2 батальона от IV полк с две батареи да отидат до Три уши, за да поддържат дунавци или да атакуват неприятеля. На освободившето се от IV полк място се спуснал VI полк от Баалинската висота, а на самата висота е бил оставен един батальон с една батарея. Това предвижение е било прието, както видяхме, за обход на десний и левий фланг на трета дружина от Плевенский полк. С преместването на VI полк, вляво на Баалинската висота е бил разположен V полк. По такъв начин срещу четири батальона на центъра сърбите съсредоточават цели 11 батальона, но тяхното отстъпление е било отбито и са били принудени да отстъпят. Когато батальоните от IV полк се наближавали към Три уши, батальоните от X полк вече отстъпвали и не било възможно да им се помогне. Тогава двата батальона от IV полк заемат мястото на X полк, приближават до фланга на отстъпающий VII полк и успяват да установят по-нататъшното настъпление на нашите войски (трета дружина от Дунавский полк), които и се установяват близо до 35 километър. Против тези два настъпающи батальона е действувала 8 рота от Дунавский полк, 2 роти от 3-та Хасковска дружина и др. части, а трета дружина от Плевенский полк е действувала против шестий полк. Когато батальоните от VI полк се спускали от Баалин с цел да заемат мястото на IV полк, четвърта дружината от Плевенский полк е приела това за настъпление против левий фланг на трета дружина и сама е преминала в настъпление с цел да преустанови настъплението и е сполучила да накара неприятеля да се установи. Против же височата преди Баалин са действували двете доброволчески чети. На Баалин е бил притеглен и V полк тъкмо тогава, когато от VI полк били пуснати и последните роти в боевата линия. V полк до 11 часа после обяд е стоял пред Драготинци, а към това време командирът на полка е получил едно писмо, писано от началника на Дунавската дивизия и пратено до началника на Дринската, а последний го пратил до командира на полка да го прочете, без да е дадено някое указание или разпореждание по изпълнение на това писмо. Това писмо е имало следующето съдържание: „Незабавно пратете един Ваш полк с батарея в Калотина на тамошната висота за отбрана на тамошний изход на дефилето. Известете и най-близкий до Вас началник, щото и той да прати един полк, защото аз се боя да не би противникът да обойде позицията ни. Това е твърде важно дело и моля да се извърши най-бързо“.

След получаването на това писмо полкът бърза към Баалинската висота, а когато пристигнал там и почнал да се спуща от бърдото, то и последната рота била пусната в боевата линия. С пристигането на полка и по искането на командира

на VI полк пратени са 1 и 2 роти от 3 батальон на поддръжки на боевата линия, а другите две роти останали в прикритие на артилерията. Двата останали батальона се разположили зад височината като резерв. Около 1 часа после обяд и 3 и 4 роти от 3 батальон са били пратени в боевата линия, а в 2 часа после обяд право пред батареите е пуснат в първата линия и първий батальон, като е дадена заповед поручику Мишичу, който е командувал батальона, да не смее да отстъпва и да пести патроните. Батальонът се развива и встъпва в бой. В 3 часа после пък пред батареите се пращат и 2 роти от 2-ий батальон, а 2 роти остават в разпорежданието на началника на дивизията като последен резерв, но след малко и тези 2 роти са встъпили в боевата линия.

Около 3 часа после обяд първий батальон почва настъпление, но почти безуспешно.

Към 4 часа после обяд IV полк е бил принуден да почне отстъплението, а след него е почнал да отстъпва и VI полк и част от V от Баалин, именно VII батальон, който отстъпвал твърде бързо. Обаче този батальон е бил установен от командира на полка и повърнат на[п]ред, но след 1/4 час той отново отстъпва, но срещнат от начал[ник на] щаба на дивизията, отново е бил установен, но не е било възможно да се удържи, защото е бил силно обстрелван. Така се почва отстъплението и на Дринската дивизия.

При всички успехи на български център, той е бил поставен в трудно положение: право срещу него е стояла цялата Дринска дивизия с маса артилерия и най-многото, което е било възможно да се достигне, то [е] да се отбива неприятелското настъпление. Само нерешителните действия на Дринската дивизия, пращането на батальоните в бой един по един са причините за успеха на центъра. Но появяването на Шумадийската дивизия почти във фланг на разположението на центъра е могло да има твърде лоши резултати, ако в този момент не са спазени някои резерви и ако действията на левий фланг откъм Алдомировци не са били такива, които да установят това настъпление, като угрожават с едно разрязване на Шумадийската дивизия. Как е действувал левий фланг при това настъпление, ще видим и на свое място, а тука да видим как е действувано от центъра при това появяване на Шумадийската дивизия.

Към 2 часа после обяд зад центъра на Сливницката позиция не е имало никакви резерви. Но в това време тука се явили две чети от дружината на капитана Кавалова. Тъкмо в това време пуснатите напред части са се били дотолкова разтеглили, щото левий им фланг, като е останал без всякакви поддръжки, е почнал да приема вдясно и боевата линия е била разкъсана. Между втората батарея, която е стояла на позицията, прикривана от царибродските опълченци, и левий фланг на четвърта дружина от Плевенский полк се е образувало едно значително празно пространство. Появившите се же откъм Баалинската висота нови сръбски колони (Шумадийска дивизия) се направлявали именно срещу това празно пространство. Явявала се е необходимост да се запълни това място и тука са послужили горните две чети, които са били пратени да заемат празното пространство. При четите не е имало никакъв офицер, а четите е водил (фелдфебелят) един четник. Доброволч-

ците без всяко колебание се спущат на подкрепление и празното пространство е зает. Това е станало преди настъпающите колони да се развърнат.

Освен тези две чети, в това време са пристигнали и 2 роти от трета дружина от Бдинский полк. Тази дружина, както знаем, сутринта на 7 ноември се събрала зад центъра на позицията и е съставлявала резерв, но предвид на това, че боят на левий фланг се почнал по-рано, а пък оттам е бил оттеглен Софийский полк, то горната дружина е пратена в разпореждането на началника на фланга в Алдомировци. Дружината е сведена в три слаби роти. С пристигането си в Алдомировци командирът на дружината е получил заповед да остави на левий фланг само една рота, а с другите да се върне на центъра. После пристигането си зад центъра, една рота е била пратена при втора батарея със заповед оттам да отиде на подкрепление на предните части, ако стане нужда. Една рота (10) е била пратена зад доброволците в празний промежуток и тука е взела участие в боя. Ротата же, която е била при 2-ра батарея, отново е била притеглена на левий фланг при батареята на капитана Тантилова, гдето е и престояла до свършването на боя.

Частите от Шумадийската дивизия (XI полк), които се явиха под Баалинската висота, не са могли да помогнат на Дринската дивизия, нито пък да поведат решителна атака против левий фланг на центъра, защото, от една страна, са били задържани от действията на левий фланг, а от друга, те не са могли да настъпват напред, защото са поставяли фланга си на дружината от Преславский полк, разположена вляво от батареята на капитана Иванова, и са излагали на опасност своя тил.

По такъв начин слабите на центъра сили са могли да задържат Дринската дивизия до окончателното заемание на Три уши, после което тази дивизия, като е рискувала да бъде откъсната от Дунавската, принудила се е да почне отстъплението най-напред с левий си фланг. При свършването же на боя, който се е продължавал почти до 7 часа вечерта, дивизията е отстъпила към…*, като е имала само предни части на Баалинската висота.

Загубите на Плевенский полк са незначителни. Дринската дивизия е имала значителни загуби, ако се съди по това, че само V полк е изгубил повече от 130 души. Този полк е и изстрелял около 81 000 патрони.

Понеже действията на центъра са свързани с действията на левий фланг, то да разгледаме тези действия, като под определението левий фланг ще разбираме само участъка на позицията от батареята на капитана Иванова до височината Вишая. Против този участък, както знаем, още от сутринта се е разполагала Шумадийската дивизия, командирът на която е мислил, че успехът в действията се заключава в атакуването на български левий фланг, като е разчитвал, че опасенията на Дунавската дивизия за някакъв обход и пр. са плод на въображението. Като е бил убеден в това (той е може би най-добре гледал на работите и той добре е схващал обстановката), е игнорирал, тъй да се каже, всички писма и разпореждания, които са му били пращали за съсредоточаване към левий фланг и затова, както по-горе е упоменато, се е решил сутринта на 7 ноември да атакува левий фланг. Но у

* Така е в ръкописа.

него е отсъствувала необходимата в такива случаи решителност в разпорежданията и действията за привеждане предначертаното в изпълнение. Цялата дивизия е била в сбор пред Радуловци, българската линия е била навсякъде слаба и нему е било нужно да съсредоточи дивизията и да я пусне право срещу Алдомировци. Разположените там части не биха получили от нигде подкрепления и тази слаба линия при една стремителна атака би била разкъса[на], а какви са могли да бъдат последствията е явно – началникът на дивизията би бил героят на деня. Такова намерение, както виждаме, има у началника на дивизията, но то се осуетява от придружающите съмнения и колебания. От една страна, неувереност в успеха, а от друга, неизпълнимото приказание за съсредоточаването на дивизията към левий фланг на общото разположение, не са давали на началника нужното хладнокръвие да приеме едно окончателно решение и да го доведе до край. Всичко това кара началника на дивизията да приема много решения, но да не привежда в изпълнение нито едно от тях до край. Така началникът на дивизията най-напред се решава да атакува български левий фланг. За тази цел той прави разпореждане: XI полк заедно с 1 батальон от XII полк да атакува центъра на разположението на левий фланг – участъка между Алдомировци и Разградский редут. Три батареи да се разположат вдясно от XI полк, а командирът на 12 полк с един батальон от своя полк и една батарея да обходи левий фланг откъм Ракита, като се старае да влезе в связ с Моравската дивизия. Вляво от този батальон и напред е била пусната дивизионната кавалерия. При обходната колона е бил пратен и началникът [на] щаба на дивизията. При това разположение дивизията (2 полка с 4 батареи) е заела едно пространство от 4 километра. Към 8 часа сутринта, според казването на началника [на] щаба на дивизията, всичко е било готово и дивизията е трябвало да тръгне за изпълнение на задачата си, но тъкмо в това време, когато дивизията вече се развърнала, получила е заповед от началника на дивизията да не се предприема нищо по направените разпореждания и освен това заповядано е, щото батальонът от XII полк и батареята от обходната колона да се върнат в Радуловци, а само 1 батальон, който и е бил пред Ракита, да остане за связ с Моравската дивизия.

Към 10 1/2 часа пред обяд началникът на дивизията е правил в Радуловци ново разпореждане, ново разпределение на частите, които вече отчасти са се ангажирвали в бой. Това разпореждане е било: един батальон от XII полк да остане на крайний десний фланг около Ракита; един батальон от същий полк с 2 батареи да се разположи на висотата пред Радуловци (срещу Братушково). XI полк да се разположи с три батареи (Шумад[ийски] артил[ерийски] полк) на висотите пред Бреложница (срещу Преславский и Разградский редути), а 1 батальон с 2 батареи да се разположи у Бреложница. Това ново разположение вече има отбранително значение. Това разположение вероятно е предприето вследствие настъпването на български десен фланг и центъра. По такъв начин дивизията се разтегнала на едно разстояние от около 6 километра по фронта. Това разположение дивизията е приела и боят се е почнал, но този бой е бил повечето артилерийски. Пехотний бой от сутринта е бил слаб. Само частите, разположени между Братушково и Вишая, а главното по западний и южний скатове на Вишая, са действували против бата-

льона, който е преминал Ракитский овраг и е заемал височината Карубио. Частите же от Разградский редут и ротите (2) от запасната Струмска дружина са действували против батальона, разположен на височите пред Радуловци, а останалите части до Алдомировци включително са действували против XI полк, с когото са завързали една жива престрелка. Дружината, разположена между Алдомировци и батареята на капитана Иванова, е действува[ла] главним образом срещу VI полк от Дринската дивизия и отчасти против батальона от XII полк, разположен пред Бреложница. Как са действували тези части, ще видим по-долу.

Когато началникът на дивизията направил горните разпореждания, отправил се на Баалин, за да се срещне с началника на Дринската дивизия да се съгласят за начина на действията. Тука началникът на дивизията е видял теснението на Дунавската дивизия от Три уши и настъплението на български център против Дринската дивизия. Това е убедило началника на дивизията в необходимостта да притегли дивизията си към сръбский левий фланг и затова на връщание от Баалин началникът на дивизията прави разпореждание, щото целий XI полк с две батареи да се отправи към Баалин, за да поддържи според нуждата Дринската или Дунавската дивизия, а XII полк да остане на левий фланг.

След това разпореждание началникът на дивизията се е отправил на десний фланг, за да търси началника на Моравската дивизия. Към 2 часа после обяд XI полк се е направлявал от Бреложница към Баалинската висота, а пък XII полк е останал да води боя между Бреложница и Ракита. По такъв начин против левий фланг силите на сърбите са били значително ослабени. До това време боят на левий фланг на линията Алдомировци – Братушково се е ограничавал с поддържанието на една доста силна стрелба.

Движението на сръбските войски към Баалин е било забележено своевременно и началникът на фланга е взел това движение, за че то се прави да се атакува центъра на позицията и затова се е решил да премине към активни действия и да накара неприятеля да се установи, да спре своето движение към центъра и това е достигнато.

Да разгледаме тука действията на левий фланг. Левий фланг, т.е. участъкът между Алдомировци и Братушково, е действувал така:

Разградский редут е отбраняван от 2 роти от Преславский полк; вляво и пред редута срещу Радуловските висоти са стояли 2 роти от запасната дружина на Струмский полк. Зад този участък са стояли в резерв роти от трета дружина на Струмский полк. До 2 часа после обяд на този участък не е имало бой, понеже неприятелят е бил твърде далече, но после два часа, когато XI полк от Шумадийската дивизия е заел височите над Бреложница и е преминал в настъпление, от Разградский редут и ротите от запасната дружина на Струмский полк са били ангажирани в бой, без обаче да преминат в настъпление. Тука му е мястото да се упомене, че и в този ден доброволците, които са били на Вишая и западните ѝ скатове и които са действували против сръбский батальон от Ракита, са стреляли пък по ротите от Струмската запасна дружина и са ги накарали да почнат да отстъпват. При това отстъпление по тревога са били извикани ротите от 3-та дружина от Струмский

полк, за да поддържат горните роти, за да заемат позицията си. Това движение е предизвикало силен неприятелски оръжеен и артилерийски огън, но ротите са били установени и са продължавали боя, а извиканите по тревога на поддържка роти са се върнали пак в резерв. Против този участък е действувал един сръбски батальон от XI полк с 2 батареи.

Между Разградский и Преславский редут са били разположени две роти пък от запасната дружина (1 и 2), а Преславский редут и Алдомировци са били заети от четвърта дружина на Преславский полк, а вляво от нея са стояли три роти от първа дружина от същий полк, тъй като четвърта рота е била пратена към Братушково. Зад този участък на Преславский полк са стояли 11 и 8 роти в резерв. До три часа и тези части, както и стоявшите вляво от тях са поддържали слаба престрелка с 2-ий батальон от XII с батареи против Разградский редут и XI полк с I-ий бат[альон] от XII полк с две батареи, разположени пред Бреложница. Но към 4 часа после обяд, когато началникът на дивизията е направил разпореждание, щото XI полк да се приближи към фланга на Дринската дивизия, XI полк е преминал в настъпление, като се е направлявал срещу центъра на позицията, а именно на участъка от 2 батарея до Алдомировци и във фланг на настъпивший напред център. Този участък е бил отбраняван от Царибродското опълчение и три роти (1-ва друж[ина]) от Преславский полк, а така също [от] 10 рота от Бдинский полк и чета и половина доброволци. Тука така също е действувала 2 батарея (6 оруд[ия]) на десний фланг на това разположение и взвод от трета батарея почти на левий фланг, а между редутите Преславский и Разградский – пета батарея от I артилер[ийски] полк.

Настъплението на частите от Шумадийската дивизия е произведено по слудующий ред: в боевата линия се развърнал 2-ий батал[ьон] от XI полк, а зад него следвал в резерв първий батальон от същий полк. Това настъпление е било забележено и 5 батарея е отправила огъня си почти във фланг на настъпающий. 2-ра батарея и взводът от трета батарея обстрелвали настъпающий от фронта. Пехотните части открили от позициите си силен залпов огън и установили на време настъпающий. Това принудило настъпающий да пусне и първий батальон в първата линия към левий фланг, а от дясно се наближил към Бреложница I-ий батальон от XII полк. 30-ий же батальон от XI полк оставал в резерв. За да се прекрати това настъпление, са взети мерки от левий фланг, както по-горе упоменахме. Тези мерки се заключават в следующето. Против II батальон пред Радуловци са действували ротите, разположени в Разградский редут, 2 запасни роти от Струмский полк, в резерв на които е стояла трета дружина от Струмский полк, а така също и частите, разположени на Градище. Тези части са били съвършено достатъчни да осуетят всяко намерение на противника, който би предприел каквото и да е откъм Радуловци. Понеже тука не е могло да има никаква опасност, то началникът на фланга се разпоредил с цел да накара наступающите части да преустановят настъплението си, за да се премине в настъпление. За тази цел са били пуснати напред 1 и 2 роти от запасната Струмска дружина заедно [с] 14 и 16 роти от Преславский полк, взети от знаменний люнет и Преславский редут и полурота от 15 рота от редута. Струмските роти, заедно с полуротата от 15 рота,

са повели настъпление по направление към височите от Бреложница, в полудясно и отчасти във фланг на настъпающий, а другите роти са тръгнали пред Алдомировци. Пуснатите напред роти са настъпвали твърде редовно и са завързали силна престрелка с противника, което най-много го е принудило да спре настъплението си. С пущането тези роти напред целта е била достигната – XI полк се установил и се ограничил с поддържание силен огън. Това настъпление на горните роти е било чисто демонстративно и затова, когато ротите са изпълнили своята задача, началникът на фланга постепенно е оттеглювал тези роти на първите им позиции, като е избягвал значителното удалявание на ротите, понеже не е имало с какво да бъдат поддържани. Така е бил спрян XI полк, който, като остава на заетата позиция, продължава стрелбата до мръквание. По такъв начин грозившата силна опасност на наший център е била отстранена.

Ние оставихме рекогносцировочний отряд на капитана Попова при разположението му към 1 1/2 часа после обяд, т.е. тогава, когато отрядът се е развърнал в два участъка с общи резерв при Гълъбовци. Позицията, която е заемал този отряд, както виждаме, [има] свои добри качества, но и свои недостатъци. Към добрите качества трябва да отнесем командуването, добър обстрел, закрити съобщения, а като приближена до левий фланг на Сливницката позиция, имала е десний си фланг обезпечен. Към неудобствата ѝ трябва да отнесем прорязването ѝ от Гургулятский овраг, който я е делил на две части, трудно съобщаеми помежду си, и открит левий фланг, който се е охранявал от твърде слаби ескадрони. Гургулятский овраг обаче не е могъл да има значение за някакви сериозни действия от страна на противника, който в никой случай не би се решил да предприеме нещо сериозно, догдето височите и по двете страни на оврага са били заети от отряда. При горното разположение на частите боят се значително развил и неприятелят повел свое настъпление по направление към […] кладенче.

Когато боят на крайний левий фланг – линията Вишая – се постепенно развивал, началникът на левий фланг, като не е виждал опасност за фланга си, грижил се е да се подкрепи с каквото е възможно крайний левий фланг, за който фланг той се считал вече за обязан, ако не да ръководи действията му, то поне да го поддържа. За тази цел той се е разпоредил да се усили артилерията и пехотата на този фланг и затова е направил разпореждание да се пратят към Гълъбовци в разпореждането на капитана Попова горската батарея на поруч[ик] Бакърджиева, взвод от 3-та батарея, под командата на подпор[учик] Матеева, и взвод от първа батарея, под командата на поручика Балтаджиева, 15 рота от I полк, 12 рота от Преславский полк, а така също е било заповядано и на 9-та доброволческа дружина на капитана Караджова да поддържи действията на капитана Попова. По такъв начин после 2 часа после обяд действията на отряда на капитана Попова се свеждат към продължавание действията на левий фланг на Сливницката позиция и рекогносцировочний отряд губи първото си назначение и съставлява само едно продължение на левий фланг. Ако началникът на левий фланг не е взел под непосредствено свое

ведение и управление на горний отряд, то е затова, че не е получил нужната заповед. Такава же от щаба на корпуса не е била дадена, защото последний през целий ден не е имал донесения, които да го ориентират в положението и действията на отряда. За щаба на корпуса е било известно, че рекогносцировочний отряд води бой при Гургулят, но че този отряд е съставил едно непосредствено продължение на лявофланговата позиция, не е било известно. По такъв начин на левий фланг са се явили два самостоятелни началника. Това обаче, [по]не във време водението на боя, не е могло да има лоши последствия, защото в това време не се е разсъждавало кой кому да бъде подчинен, кой да ръководи действията и пр. Капитан Попов се е считал за самостоятелен началник на самостоятелен отряд и е действувал самостоятелно, макар че по разположението на отряда той е действувал в района на друг началник. Капитан Савов не е мислил да вземе на себе си общото ръководство, а се е считал нравствено обязан да поддържи отряда на капит[ан] Попов и е направил това. Важното е било да се отбие неприятелят и на това е било съсредоточено всичкото внимание и на двамата началници. Обаче, след свършването на боя, ръководството на действията е трябвало да бъде съсредоточено в едни ръце. Но по този въпрос думата е напред. А сега да проследим действията на крайний левий фланг (отряда на капитана Попова).

С усилването на отряда с горните части, които се разположили така: 15 рота от Соф[ийски] полк усилила десний фланг на 4 рота от същий полк; 12 рота от Преславский полк усилва 1-ва рота от Соф[ийски] полк, а 3-та рота от дружината на капитана Караджова съставя резерв и става зад горната 4-та рота. Това усилване на десний участък накарва неприятеля да преустанови своето настъпление. Огънят тука се развил до висока степен. Патроните и от двете страни не са пестени, но на десний фланг с усилието на ротните командири и началника на участъка огънят е бил приведен в порядък. Тука е господствувал залповий огън. Когато десний участък вече се усилил, нему е била дадена заповед да премине в настъпление по направление към височината Жежница. Едвам се е почнало това настъпление на левий фланг на Моравската дивизия, началникът на отряда капитан Попов е получил донесение от началника на левий участък, че освен частите, които са действували против този участък, друга неприятелска част, около два батальона (?), настъпват, като се стараят да влязат в долината на р. Гургулейка (Гургулятский овраг). По тази именно колона батареята на капит[ан] Гиргинова е и учестила своя огън. По това донесение началникът на отряда пратил заповед на началника на десний участък да спре по-нататъшното настъпление до втора заповед. Сам началникът на отряда отива в Гълъбовци и от тука е пратил 14 и 16 роти на подкрепление на левий участък и сам заминал за този участък. Опасността обаче, за която началникът на левий участък е донасял, не е била така значителна, защото колоните, които искали да влязат в Гургулятский овраг, когато началникът на отряда отишъл в боевата линия, са били на около 2000 крачки далече, т.е. били са толкова далече, че е било трудно да се говори определено за намерението им. От повиканите на помощ роти (14 и 16 от Соф[ийски] полк), 14-та е била пратена още вляво от левий участък и тази рота е успяла да заеме скатовете на Войводина могила и е продължила фронта,

с което е съпрепятствувала на по-нататъшното неприятелско настъпление и се е поставила във фланг на неприятеля, който се спуснал в дола при селото Гургулята. Действията на тази рота и частите от левий участък са нанесли значителни загуби на неприятелските роти, които се спуснали при Гургулят.

В това време ротите от десний участък заели височината Жежница и от тука те се указали пък във фланг на същите части, които се спуснали в Гургулята. Положението на тези части станало още по-тежко. Към това време при Гълъбовци пристигат две оръдия от трета батарея, пратени от началника на левий фланг. Тези орудия са били пратени да се присъединят към батареята на капитана Гиргинова. В същото време е получено донесение от левий фланг, че неприятелски сили (значителни) (?) се показали към с. Кърнул и че ескадроните били принудени да отстъпят към това село. Вследствие на това донесение началникът на отряда се връща в Гълъбовци, за да вземе мер[к]и да се противодействува на това неприятелско във фланг движение. Тука, в Гълъбовци, началникът на отряда намира пристигнали 10 и 12 роти от Софийский полк и горската батарея на поручика Бакърджиева. Началникът на отряда праща горската батарея на Ерман, а 3 и 4 роти, а така също и 10 и 12 роти, да отидат към височината Ерман и да поддържат действующите там части, а 9-та рота, заедно с взвод от 1-ва батарея, под команда на пор[учика] Балтаджиева, пратени от началника на левий фланг, да тръгнат по направление на с. Кърнул. Ротата и взводът отиват напред, влизат в связ с 14 рота и поддържани от двата ескадрона (справка за ескадроните), влизат в престрелка с неприятеля и го остановяват. Това е боковий авангард на Моравската дивизия, който е прикривал фланга на дивизията откъм Златуша.

Такова е било положението на отряда към 4 часа после обяд. Към същото това време частите от Моравската дивизия са били развърнати така: на височата Карубио – 3-ий батальон от XII полк на Шумадийската дивизия; вдясно от него – един батальон от XIV полк, трета батарея от Моравската дивизия, а вдясно от нея – още един батальон от същий полк. Тези са силите, които са били разположени против десний участък на капитана Попова. Против левий же участък е действувал вторий полк, като е имал два батальона с една полева батарея; един батальон от II полк съставлявал резерв на първите два и в същото време е прикривал десний фланг на дивизията откъм Златуша и освен тука са били пратени и трите ескадрона.

При това разположение на двете страни боят окончателно се развил, настъплението на противника не само че е било преустановено, но десний участък отделил левий фланг на противника и излязъл във фланг на частите, действувавши против левий участък, който вече е бил усилен с пехота и артилерия. Артилерията на левий участък променила вече позиция. Неприятелский огън почнал постепенно да отслабва, особено артилерийский, понеже неприятелските батареи вече променили позицията си и се оттеглиле назад. Това е показвало, че време[то] за атака е наближило и затова направени са съответствующите разпореждания. Атаката е трябвало да се произведе едновременно и от двата участъка, а крайний лявофланговий е трябвало да държи отбранително положение.

Пред атаката разположението на атакующий е следующето.

Десний участък. В първата линия: 1, 4 и 15 роти от Софийский полк, 12 рота от Преславский полк; в дружинен резерв – 3-та рота от 9-та доброволческа дружина и 1 и 2 рота от 4-та Пловдивска дружина. В първата линия влиза и първа полева батарея, взвод от 3-та батарея. Всичко 7 роти и 6 топа.

Левий участък. В първата линия: 2, 3 и 16 роти от 1 Соф[ийски] полк; в дружинен резерв: 13 рота от Соф[ийски] полк и 3 и 4 роти от 4-та Пловдивска дружина и Витвортската горска батарея. Всичко 6 роти и 4 орудия.

На левий фланг. В първата линия: 9 и 14 роти от Софийский полк; две орудия от 1-ва батарея; в резерв – полурота от 10-та рота. Всичко 2 1/2 роти с 2 топа с 2 ескадрона на крайний левий фланг.

Общи резерв: полурота от 10 рота и 12 рота от Софийский полк и 4-та рота от 4-та Пловдивска дружина. Всичко 2 1/2 роти.

Всичко в отряда: 18 роти и 14 орудия и 2 ескадрона. Против 21 роти с 18 орудия. Към десний фланг обаче трябва да отнесем и още три роти от 9-та Пловдив[ска] дружина, 2 роти от Преславский полк, които, така също, са действували против батальона от XII полк, разположен на Карубио. По такъв начин силите и на двете страни са били почти еднакви.

Около 4 часа после пладне в десний участък е бил даден сигнал за атака, който е бил подзет и от другите части в левий участък. Ротите и от двата участъка са тръгнали напред. След няколко минути гръмогласно ура се е разнасяло по цялата линия. Неприятелят не дочакал атаката и тръгнал назад. При това частите му (рота-две), които са [се] спуснали към Гургулята, особено пострадали, защото са били обхванати и от двата фланга. С отстъпването на противника настъпающите части го преследвали и заели бившата неприятелска позиция на линията Жежница – Беличка – Карубио и Гургулята. Преследването се продължавало почти до мръкване, а отстъпающий неприятел се установил на хребета Кривий колник, гдето заблаговременно са били изпратени пионерите да приготвят някои закрития.

В този бой отрядът на капитана Попова е изгубил: убити 43 души и ранени 71 человек[а] и без вест изгубени 11 души. Всичко 125 души. Точните загуби на противника са неизвестни, но те са значителни в сравнение с българските, защото само на полето на сражението са били прибрани: убити – 1 офицер, 81 войника, ранени – 1 офицер и 45 войника и взето в плен – 1 офицер и 88 войника. Този бой се е продължавал от 10 1/2 часа сутринта до мръквание, т.е. 7–8 часа; в боя са взели участие и от двете страни около 10 батальона с около 32 орудия, а загубите са сравнително нищожни. Това показва, че огънят и на двете страни е бил твърде недействителен и от двете страни. Загубите на противника са по-значителни, но те са получени при отстъпването му, което е било доста безпорядъчно, за което може да се съди от разхвърляното по полето оружие и снаряжение и амуниция. На полето на сражението са били събрани 210 пушки, 107 платнища, 252 котелки, 146 лопати, 227 манерки и пр. Патронни сандъци – около 30.

По хода на този бой трябва да забележим, че той е воден твърде неправилно. Силите на противника са преценявани твърде високо и ротите са приемани за батальони. Развръщанието на отряда, макар и да е ставало постепенно, не е било

правилно. Не са оценявани вярно значенията на участъците, вследствие на което силите са разпределяни равномерно и на двата участъка. Кавалерията не е могла да оцени силите на неприятелский десний фланг; неприятелските на този фланг ескадрони са приемани за пехотни батальони и вследствие на това началникът на отряда е въведен в заблуждение относително опасността, която е грозила на левий му фланг. Сам началникът на отряда, който е бивал и на десний, и на левий участък, твърде е преценявал силите на противника, защото той е виждал в боевата линия и резерва, и 9 батальона, и, освен това, една голяма колона, която се чернеела надалеч, а в действителност е имало само 4 батальона и една рота сапьори и никаква друга колона. Очевидно е, че отделни роти са приемани за батальони.

Началникът на левий участък така също силно е преувеличавал силите на противника. Така напр[имер], към 3 часа после обяд той е донасял, че освен частите, които са действували против него, към Гургулятский овраг се спуснали още два батальона, когато това е било само една рота. Това донесение е въвело в заблуждение началника на отряда и го е накарало да разпредели силите си почти равномерно по участъците.

При една по-вярна, по-хладнокръвна оценка силите на противника, тяхното разположение и значение на фланговете, би трябвало особено да се усили десний участък и с него да се поведе решителна атака, когато левий и крайний участъци биха могли да се отбраняват. При такива условия частите от Моравската дивизия са могли да бъдат отрязани от Шумадийската дивизия и биха могли да бъдат отхвърлени от Кривий колник към Расник. При атаката по начин, по който тя е произведена, при равномерното разпределение на силите, друг резултат не е могъл и да бъде получен, освен да се отхвърли противника право на пътя на отстъплението му, отгдето той е могъл да получи подкрепления, каквито в Брезник вече е имало, тъй като там е пристигнал и 1-ий полк, който беше в състава на Власинский отряд. Следователно, в Брезник вече са били събрани още 5 батальона с 2 горски батареи.

Понеже с действията на отряда на капитана Попова са свързани и действията на колоната на капит[ан] Златарский, която е идела към Златуша, и Вл[а]дайский отряд на капитана Агура, който е трябва[ло] да настъпва към Бучино и Перник, да проследим действията (настъплението) на тези колони. Както знаем, началникът [на] Щаба на армията на 6 ноември вечерта, като е знаел изхода на боя под Брезник, като е имал предвид и донесенията за движението на някакви неприятелски колони към Раковица (Брезник – Софийский път), като е имал пред[вид], че всички пътища, които водят от Брезник за София остават открити за движението на Моравската дивизия, е трябвало по какъвто и да е начин да сформирова две рекогносцировочни колони, които, ако не могат задърже противника, то поне да открият направлението на движението му. За тази цел началникът [на] Щаба на армията не е имал [друго] в разпорежданието си, освен една току-що пристигнала дружина от Южна България, Софийско опълчение, четвъртата батарея, превоурожена с 4-фунтови орудия, и е могъл да сформира [само] два

взвода кавалерия. От тези незначителни сили той и се е решил да сформира двете колони, от които едната да отиде към Бучинското дефиле, а другата да се прати по направление към Раковица – Радуй.

Първата колона на капит[ан] Златарский е съставена от Пещерската дружина, полубатарея от 4-та батарея и взвод кавалерия, под командата на поручика Гълъбарева. Колоната се е събирала на София, Сливницкий път. Дружинний командир е получил заповед от началника [на] щаба в 6 часа сутринта на 7 ноември, писана още в 4 часа през нощта, с която му се заповядвало, щото дружината в 6 1/2 ч. сутринта да бъде на София – Пиротското шосе, гдето ще намери батареята на капитан Златарский и тоя от тях, който е старший, да вземе началствуването на колоната, която да се отправи към манаст[ира] Св. Петка, отгдето ще се съедини с Владайската колона и ще открие связ с рекогносцировочний отряд на капитана Попова към Раковица. Колоната обаче се събрала по-късно от определеното време, капитан Златарский като старший е взел началствуването и колоната тръгнала по пътя за Банкя и Вердикал. Колоната е пътувала с нужното охранение и вследствие на лошите пътища не е могла да се движи така бързо. Към 2 часа после обяд, когато колоната се е готвила да заеме висотите при манастира Св. Петка, капитан Златарский е получил заповед от началника [на] Щаба на армията да се отправи към селото Гургулята и там да действува на левий фланг на отряда на капитана Попова, който по хода не се отправил към селото Раковица. Вследствие на тази заповед колоната се направлява към Златуша, гдето един кавалерийский ординарец предал заповед от капитана Попова, щото колоната да се отправи не към Гургулята, а към Храбърско. Колоната тръгнала в това направление и пристигнала в Храбърско в 8 часа сутринта, гдето началникът на колоната узнал, че такава заповед не му е пращана. Тука колоната си е отпочинала и е била отправена в Гълъбовци. По такъв начин тази колона не е могла да приеме участие в действията. Нейното обаче пристигание е указвало, че пътят Брезник – София е свободен от каквито и да е неприятелски сили.

Владайский отряд на капитана Агура се е състоял от Софийско опълчение, Врачанско и Златишко опълчение, около 400 войника от 3-та Хасковска дружина, полубатарея от 4-та батарея и взвод кавалерия. Този отряд е сформируван още на 6 ноември и е бил разположен във Владайското дефиле. На 7 ноември този отряд е заемал позиция на Люлин, като е пратил части да охраняват съседното Бучинско дефиле. Само кавалерийский взвод на поручика Ханджиева е бил пуснат напред към Мещица и Дивотино, отгдето през нощта на 7 срещу 8 ноември е влязъл в связ с разездите от отряда на капитана Попова. Другите действия на тази колона са неизвестни.

Така се свършва боят на 7-ий ноември, в който ден сръбската Нишавска армия е вече сломена и принудена да отстъпва. За да свършим с действията на 7 ноември, трябва да изложим разположението на воюющите страни в този ден след свършването на боя.

Да почнем от сръбските войски и от левий им фланг след напущането на Три уши и Чепан.

Дунавската дивизия, както знаем, с отстъпление на Драгоманските и Драгоилски висоти заедно с X полк от Шумадийската дивизия, който е бил оставен на аванпости от шосето до селото Драгоман. На височите на изток от прохода са били поставени две батареи. Вдясно от шосето и на Остра чука е бил разположен IX полк и 4-та батарея (3-та батарея през нощта е била пратена в Цариброд). На височите непосредствено над Драгоман са стояли VII и XV полкове.

Дринската дивизия е била разположена така: IV полк с една батарея, който е отстъпил веднага след отстъпването на X полк от Шумадийската дивизия, се разположил на позиция пред Ярловци. VI-ий полк с три батареи, който след свършването на боя останал на Баалинските висоти, е занощувал там, като е подал левий си фланг назад, за да бъде на една линия с IV полк. V полк е останал зад Баалинската висота отчасти редом с VI-и полк, отчасти зад него във вид на резерва, с фронт няколко обърнат към Три уши. На левий фланг е занощувала Шумадийската дивизия на линията Бреложница – Радуловци пред Алдомировци и Братушково, а именно: XI-ий полк с 4 батареи е занощувал пред Алдомировци, заедно с I-ий батальон от XII полк, т.е. на това място, на което той и водил боя на линията Алдомировци – 2-ра батарея. Един батальон от XII полк с II батареи са занощували у Радуловци, а 3-ий батальон от същий полк, който действуваше на Карубио против Вишая, е отстъпил заедно с частите на Моравската дивизия.

Моравската дивизия е занощувала на позицията Криви колник – Ракита.

В такова разположение е замръкнала сръбската Нишавска армия пред Сливница. Обаче през нощта това разположение е трябвало да се измени вследствие получените от полковник Атанацковича разпореждания.

Когато Моравската дивизия е отстъпила назад на линията Радуловци, Ракита, Кривий колник, началникът на дивизията отишъл в Радуловци, за да се срещне с началника на Шумадийската дивизия, за да се съгласят върху мер[к]ите, които е било нужно да се приемат за следующий ден. Тука е било получено писмо от началника на Дринската дивизия, в което се е казвало, че вследствие на това, че Дунавската дивизия е отстъпила, левий фланг на Дринската дивизия е бил изложен, командуван и обхванат. Освен това, началникът на дивизията съобщава, че нему е било известено, че лявото крило се намира в опасност откъм Калотинската река и че вследствие на всичко това дринци, макар през деня и да удържали позицията си, той се разпоредил, щото частите от дивизията му да се оттеглят назад към Владиславци и Неделище, за да дойдат на една линия с Дунавската дивизия, а артилерията, под прикритие на VI полк, е пратена в Габер. Мишкович между другото писал, че и Шумадийската дивизия може да тръгне към долината на Лукавица с Моравската по пътя, по който е настъпвала Шумадийската или най-после към Брезник. „Това е нужно, е писал той, за концентрирание, но и затова, че лявото крило се намира в голяма опасност“.

След това обаче е получено приказание и от началника [на] Щаба на армията със следующето съдържание: „Дунавската дивизия е отхвърлена от позицията

си и едва се държи на височите на Драгоман. Затова твърде необходимо е, щото Дринската и Моравска (?) дивизии да отстъпят на еднаква висота, като имат Лукавицката долина за център и комуникация. Дринската дивизия да усили доколкото може с пехота и артилерия десний фланг на Дунавската дивизия. Моравската дивизия да брани левий бряг на Лукавица и да усили Дринската дивизия с пехота. Двете дивизии, като не ще могат (?) да употребят много артилерия, то част от артилерията си да съсредоточат в резервен порядък на Суков мост (!). Обозите да [се] пратят много назад по пътищата на отстъплението. Шумадийската дивизия да отстъпи към Врабча (?) и по-нататък да отива на еднаква висота с Моравската (началникът [на] Щаба на армията е предполагал, че Моравската дивизия се е намирала към Габер). На всички дивизии се препоръчва най-голяма енергия, защото минутата е критическа. Всичко това трябва във всеки случай да се извърши нощес и то под личната отговорност на началниците на дивизиите“.

По-нататък заповедта продължава: „Главната задача е да се запази лявото крило, където наший път за отстъпление е твърде близо и за случай на подновено нападение, началниците на дивизиите трябва в този смисъл да действуват. Като държат яка връзка, щото да могат взаимно да си помагат. Известията да се пращат в Цариброд и Пирот. Да се устрои конна поща. Положението да се обясни и на офицери, и на войници и да се направят най-много пожертвувания, за да се удържи и поправи положението. От досегашните боеве началникът [на] щаба е забележил, че офицерите не държат в ръцете си пехотний огън, безразчетно харчат своята муниция и стрелят без да се целят, а в решителний момент на боя на близко разстояние, когато муницията е най-нужна, те остават без нея и отстъпват“.

В края на тази заповед началникът [на] щаба е писал: „Кралят се надее, че нашата млада войска, която има кратка, но прекрасна традиция, всичко това ще извърши и навярно ще изправи“.

Тази заповед е получена в Радуловци в 4 ч. 45 м. на 8 ноември сутринта.

Привеждаме изцяло това писмо като твърде характеристично.

Началниците на дивизиите Шумадийска и Моравска, които се събрали на съвещание в Радуловци, като видели че горната заповед е отчасти неизпълнима, понеже Моравската дивизия, като е била ешалонирана към Брезник, се е подвъргавала на сериозна опасност, решили: Моравската дивизия да отстъпи на Брезник и Врабча, а Шумадийската да отиде на помощ на Дринската и Дунавска.

Как е изпълнено всичко това, ще видим по-долу.

За да завършим действията на 7 ноември, остава да видим действията на фланговете на Нишавската армия.

На десний фланг на Нишавската армия никакви действия не са произхождали и тази армия откъм тази страна е била съвършено свободна. Радомирский отряд, както видяхме, бе разбит под Брезник и отстъпи на Радомир и Самоков. Към Власина никаква батарейна част не е имало и целий Власинский отряд е бил съвършено свободен, понеже в тази страна не е имало нито един български войник. Бивший Власинский отряд, както знаем, се е разделил при настъплението си на две части: I-ий полк от вторий призив е останал в Изворската околия, за да

пази Власинската страна от нашествие откъм Кюстендил, гдето казахме не е имало никаква войска и никаква опасност не е могла да угрожава. Другата половина от Власинский отряд – 1-ий действующ полк с горската батарея, е бързал да се присъедини към дивизията си към Брезник, но този полк така бавно е настъпвал, щото на 7 ноември едва е достигнал до селото Комарево – на 19 километра от Брезник, и съвършено напразно е изгубил три дена в пълно бездействие, като е мотивирал своето бездействие с това, че откъм Кюстендил се очаквал някакъв отряд под предводителството на дядо Илю. По такъв начин Моравската дивизия в решителний ден на боя, на решителний пункт е разполагала само с 4 батальона и две батареи, а 5 действующи и 4 батальона от II призив с една батарея са били ешалонирани в Брезник, Кошарево, Власина и Трън. Ако всички тези Моравската дивизия би събрала, причини за разпръсването им не е имало, то изходът на боя на 7 ноември на българский левий фланг би бил съвсем друг, а може би и изходът на цялата война.

Що се касае до сръбский левий фланг, то тука сърбите са се опасявали от въображаеми обходи, вследствие на което не са могли хладнокръвно да целят положението и умело да се разпореждат с действията под Сливница. Вследствие на въобръжаеми обходи, както знаем, Конната бригада още на 7 ноември сутринта е била пратена на линията Станинци – Крупец и цял ден е изгубила в бездействие – да търси българските обходни колони; вследствие на тези же въобръжаеми обходи сръбската Главна квартира е останала в този ден в Пирот, отгдето не само [не] е било възможно да ръководи действията пред Сливница, но и съвършено е изпуснала из ръцете си дивизиите, така че на 7 ноември началникът Щаба на армията през този ден не е знаел где и как са разположени дивизиите. Наистина, че Главната квартира е имала свой делегат на полето на сражението, началника на Оперативното отделение полков[ник] Атанацкович, но последний не е имал нито власт, нито авторитет да предприеме нещо решително. Сам той, като е бил на полето на сражението, тоже е бил увлечен от опасността на един обход, постоянно се е въртял около Дунавската дивизия, която е поглъщала всичкото внимание, и той изключително се е грижил за обезпечването на левий фланг на армията. Какво е ставало в другите дивизии, малко му е било известно, а заповедите му, като често несъответствуващи на положението, което малко му е било познато, не са изпълнявани, както е случаят със заповедта от 6 ноември, щото Моравската дивизия да се съсредоточи към Габер, когато тази дивизия наместо да изпълни това, е действувала вдясно от Шумадийската дивизия. Началникът на отстъплението, като е мислил, че заповедта му за съсредоточавание [на] Моравската дивизия към Габер е изпълнена, донасял е, види се, на началника [на] Щаба на армията, че дивизията е към Габер, затова и началникът [на] щаба в заповедта си от 7 ноември вечерта и заповядва, щото Моравската дивизия да отстъпва (брани) по левий бряг на Лукавица, а Шумадийската дивизия да отстъпва вдясно от нея – към Врабча. Тази заповед следователно е била несъобразна с положението, вследствие на което Моравската дивизия е трябвало да не изпълни заповедта и да отстъпи към Брезник, да се събере и да продължи отстъплението си към Врабча. Както ще видим

на свое място, началникът [на] Щаба на армията и на 8 ноември не е знаял, че Моравската дивизия е отстъпила към Брезник и затова, като отдава заповеди, той избягва да упомянува дивизиите, а казва „която дивизия се намери“.

Ако сръбската Главна квартира на 6 ноември се е намирала в силна тревога и опасение, вследствие на което се е оттеглила в Пирот, то на 7 ноември вечерта сръбската Главна квартира се е чувствувала в голяма опасност даже в Пирот и Главнокомандующий е прибързал да остави Пирот и да отпътува за Бела паланка. Опасността този път се е показала не откъм Калотинската река, гдето Конната бригада цял ден е търсила противника и не е могла да го намери, а вече откъм Славиня – Ржана. В този ден, както по-долу ще видим, Ржанский отряд е бил разбит, а вечерта Ржана заета и отрядът окончателно пръснат. В Пирот е вече циркулирал слух, че откъм Ржана настъпват 15 български батальона. Този страх е накарал Главнокомандующий да отпътува за Бела паланка, началникът [на] Щаба на армията – да прави бързи разпореждания за отстъплението на дивизиите към Пирот.

Уместно е тука да се упомене взглядът на Краля върху положението на армията в тази вечер. При отпътуването си от Пирот той е казвал между другото на Влад[ан] Джорджевич: „Моят щаб става 24 часа не знае где се намират трите дивизии“. А на Пиротский окружен управител Теодор Попович при тръгването си е говорил следующето: „Теодоре, от тебе не мога да скривам: ние се намираме в голяма опасност; неприятелят ще се пробере в Пирот или откъм Ржана, или откъм Цариброд; моето тука оставание е невъзможно; на тази линия тука няма нито една сигурна част, при която бих могъл да остана, макар това най-много да желая. В този час аз оставям Пирот, а тебе назначавам за началник на градската отбрана; подчинявам ти ротата, която е единствена и служи за дворцова стража. Приготви всичко, що е нужно, да се подпали и уничтожи магазина, ако противникът дойде откъм Цариброд, а ако дойде откъм Ржана, тогава не, защото всичко това може още да се поправи. За останалото по този въпрос споразумей се с военний министър, който е в Цариброд“.

Всичката тази тревога, опасност и най-после неразбория в разпорежданията е причинена от действията на Смолчанский партизанский отряд, които тука излагаме.

Както знаем, на 6 ноември Смолчанский партизанский отряд, като разби и пръсна Ржанский отряд на майора Милошича, който отстъпи към Славиня, заношува на линията Смолча – Комщица. Същата вечер началникът на отряда е пуснал няколко разезда напред и няколко охотници да съберат сведения за противника. На 7 сутринта рано началникът на отряда е получил донесение от Изатовци, че към Ржана идели още две неприятелски роти на подкрепление. Действително, на подкрепление [на] отряда [на] майора Милошича са били пратени 2 роти от XV полк от II позив. След получаването на тези донесения и проверката им, началникът на отряда е направил разпореждание: 1) изпратил като авангард една чета доброволци под командата на четника Николова, която чета, като мине през Бърля, Горни Криводол и Василев дол, да нападне на неприятелските позиции на ви-

сочината между Каменица и Изатовци; друга една опълченска чета от дружината на поручика Зафирова е пратена право по шосето, на която чета е дадено направление към Долни Криводол и да служи за подкрепление на горната чета. Друга една чета с 1 взвод войници, под командата на порт[упей] юнкера Желязова, е пратена към Протопопинци, за да въведе неприятеля в заблуждение относително намеренията на началника отряда. Сам началникът отряда събрал около 25 конни войници и с тях тръгнал право на Изатовци.

Четата на Николова е влязла в престрелка с противника, която престрелка траяла около 1 час, после което четата преминава в настъпление. Това заставя неприятеля да отстъпи към Славиня, гдето заема нова позиция, но при едно второ настъпление неприятелят отстъпва и от Славиня. Това е било към мръквание.

Към 7 1/2 часа вечерта началникът на отряда е получил донесение, че в Ржана били докарани много пушки, че там се събирали и въоръжавали сръбски запасни войници, че Ржана се пази от малко войска и пр. Пратени[те] разведчици потвърдили донесенията. Това накарва началника на отряда да предприеме един нощен набег на това село с цел да захване оръжието и да прогони неприятелските запасни войници. На този набег началникът на отряда се решил да извърши с незначителни сили, а именно 17 кавалериста и 30 доброволци. Като подкрепление на тази партия са били оставени 26 души доброволци в Славиня. Поручику Зафирову е била пратена заповед в Смолча да прати една чета на подкрепление. Горната партия заедно с началника на отряда тръгнала към Ржана; неприятелят открил силен огън, а партията със своите викове ура въвела противника в заблуждение, който отстъпил и напуснал Ржана. Партията влиза в селото, заема го, прибира оставеното там оръжие, храна и пр. и отстъпва назад. Тази група е била, види се, приета за 15-те български батальона, от страха за появяването на които Кралят е отпътувал за Бела паланка. Трябва обаче да признаем, че капитан Паница е действувал така, че неприятелят всякога е могъл да преувеличава неговите сили. Пред Славиня и Ржана той е пращал по разните висоти групи от 20-30 души, които по всеки начин са безпокоили противника, а последний е приемал тези групи за по-значителни части. Към Смолча и Протопопинци той е правил същото, а неприятелят е съдил за силите на отряда по заетите места и ги е преувеличавал. Отсъствието на кавалерия в Ржанский отряд го е лишавала от възможност да се ориентира относително силите на противника. Такива са действията на Смолчанский отряд на 7 ноември. Тези действия са били твърде полезни за това, че неприятелят окончателно [е] въведен в заблуждение, което силно се е отразило на разпорежданията му за действията му.

Сега да се повърнем пак към боя на 7 ноември и да го приповторим в общи черти, за да можем да му направим една правилна оценка.

На 6-ий ноември вечерта, след свършването на боя, и двете страни не могат да си дадат отчет за станалото, не могат вярно да схванат положението и съобразно с него да разпоредят действията си за следующий ден, а както видяхме,

в този ден (6 ноември) нищо особено не се е случило. Действията през този ден не са били от характер, който да има решающе значение, нито пък са били такива, щото да усложнят и заплетат положението. И наистина, на 6 ноември ние отнехме от сърбите Мека црев на десний фланг, която висота бяхме взели още на 5 ноември. Със заеманието на тази висота ние до известна степен само обезпечвахме десний си фланг, но не можехме да угрожаваме непосредствено на Дунавската дивизия. За тази дивизия загубата на Мека црев не е била така чувствителна и не е могла да бъде такава, защото тази дивизия при по-умели действия е могла и да не я отстъпят, а така също, могла е и отново да я заеме при нашите неумели разпореждания. От друга страна, сръбската Дринска дивизия в този ден атакува наший център, макар и без успех. Това обстоятелство въвежда нас самите в заблуждение – ние вярваме, че неприятелят е получил подкрепление в центъра си. Това само до известна степен е вярно, защото, както знаем, между Дунавската и Дринска дивизии е бил X полк от Шумадийската дивизия. На левий фланг сърбите само поддържат боя и за нас остават в сила впечатленията от 5 ноември, т.е. че неприятелят и против левий фланг има същите сили, които е имал през този ден. Разликата е само в това, че в този ден неприятелят не е така активен, както е на 5 ноември. Но в този същий ден (6 ноември) ние забележваме нови сили, нови неприятелски колони, които все се направляват към крайний левий фланг. Това е Шумадийската дивизия, но това за нас [е] неизвестно. Нова колона, нови сили, които се стремят на левий фланг: ето какво им е известно. Кои са тези сили, колко са, отгде идат, ние не знаем и не можем да знаем. Нашата кавалерия е слаба и ничтожна, тя не умее нито да разведва, тя се бои да се доближи до противника, тя събира сведения от селяни и овчари, които всякога са неверни. Тя гледа отдалече и вижда много повече.

На тези неверни сведения ние строим своите предположения и се лъжем – преувеличаване силите на противника, преувеличаване опасностите, а следователно правим и погрешни разпореждания. Но най-важното е, че от самото начало на военните действия ние положително не знаем с какви сили действуват сърбите против нас. Ние знаем само едно и то е, че Сърбия, според закона за организацията на войската, разполага със 100 хилядна действующа армия и повече нищо. Широкий фронт, който сръбската армия заема при началото на военните действия, превозходните сили, с които сърбите действуват на всички пунктове против нашите отряди, ни утвърждават в нашето вярвание, че сърбите действуват именно с цялата си действующа армия, подпомагана от II позив. Даже числото (не говорим за наименованията, състава и пр.) на дивизиите, с които сърбите разполагат в Нишавската армия, е неизвестно. Нищо не е било направено да се узнае преди началото на военните действия силите и разположението на неприятеля. Никой и не се е грижил за това. Никой даже не е следил поне за иностранните вестници. Военното министерство не се считало за длъжно, а Щабът на армията, като не е вярвал във възможността на една война със Сърбия, тоже не се е грижил или, ако е имал някакви сведения, то ги е държал за себе си. Щабът на корпуса не е могъл да направи нищо, защото не е разполагал със средства. Когато сърбите в

предвечерието на обявлението на войната държаха в София свои представители, които в най-широк размер се ползуваха от шпионството на своите поданици, които ние държахме в разни места на бъдещий театър на военните действия, когато те потрошиха значителни суми за агитации между население, подкупиха кметове и пр., с една реч, когато сърбите употребиха всички сили и всички средства, за да получат и най-подробни сведения за нашите приготовления, ние се стеснявахме да похарчим няколко лева, за да узнаем какво се върши в Сърбия.

Щабът на Западний корпус не можеше да направи нищо, защото никакви средства не му се даваха. Трябва да упоменем, че щабът на Западний корпус от деня на формированието му и до връщанието му от Пирот е похарчил само около 300 лева, взети в заем от Струмский полк за канцеларски потреби. С никакви други суми той не е разполагал. Един път само щабът на корпуса е поискал да му се отпуснат какви-годе суми за секретни цели и то в[оенният] м[инистъ]р е отказал да отпусне такива и е искал да се изложи подробно като какви секретни цели може да преследва за корпуса. В общи черти е било съобщено на в[оенния] м[инистъ]р, но този въпрос е разрешен с мълчание. Вероятно е, че затруднението е било не в отпущанието на сумите, а в начина на оправданието им.

Какво повече може да се говори, когато в предвечерието на войната даже за щаба на корпуса не е имало една каква-годе карта за Сърбия или за Македония. Възможно е, че Военното министерство е считало, че няма нужда да се правят такива разходи за купувание карти за страни, с които ние не щем да воюваме. Ясно е, че при такива условия нито щабът на корпуса, нито Щабът на армията, нито, най-после, Военното министерство, което е считало за своя обязаност във всичко да се вмесва и всичко да ръководи, не са могли да знаят нищо повече за неприятелската армия от онова, което са знаели и което е, че против нас са настъпвали сърби и че сръбската армия не ще да е по-малко от 100 хиляди души.

От всичко това пък става явно защо в щаба на корпуса са били склонни да преувеличават силите на противника. Боят, рекогносцировките и пр. са могли да дадат такива сведения, ще ни се възрази. Да, това е вярно, но при други условия. Потърсете в нашите релации, в нашите донесения и вижте ще намерите ли поне едно определено донесение. При Смиловци неприятелят е в превъзходни сили, там той има полк пехота, когато няма нито един пехотинец, под Цариброд – големи сили, пред Врабча дивизия, пред Трън дивизия и пред Цветков гроб дивизия: ето донесенията.

На 5 ноември наший десен фланг атакува левий сръбский, той отстъпва, ние заемаме Малово, но началникът на фланга знае само едно – че неприятелят е отбит, че Малово и Мека црев са заети от наши войски и най-после, че той няма нито един взвод събран на едно място. Това са добитите от боя сведения. Същото е и на 6 ноември. Може ли по такива донесения и резултати от боя да се състави поне приблизително понятие за силите на противника. По разположението на противника, съветва тактиката, но това разположение е няколко такова, което дава да се мисли за превозходството на противника. Кой би повярвал, че две неприятелски дивизии и една конна бригада заемат линията от Малово през Три

уши, Баалин, Бреложница до Радуловци, линия, която е голяма даже за 4 дивизии, които се готвят да атакуват една укрепена позиция. Това разположение не е ли въвеждало в заблуждение отбраняющий се. Самий бой не е можел да покаже нищо, защото нито ние, като сърбите, сме се наближавали един до друг на разстояние по-малко от 400–500 метра. Следователно, за Западний корпус всичко се е слагало така, че той постоянно е преувеличавал силите на противника.

Но да се върнем на предмета. На 6-ий ноември вечерта донесенията от левий фланг са, че неприятелят, като заема вчерашното си положение, действува пасивно, за да прикрие значителни колони пехота и артилерия, които се стремят да обхванат и обходят левий фланг. Сведенията же за участъка на Радомирский отряд, разбит под Брезник, с което разбивание сръбските сили от този пункт са се освобождавали, донесения от кавалерия, че неприятелски колони се явили към Раковица, а разездите им дохождали до Радуй, когато нищо подобно не е имало, са давали право на Западний корпус да предполага, че сръбските сили, които са действували от Власина и под Трън, са се съсредоточили в Брезник и че на следующий ден, като нямат пред себе си никакъв противник, ще се явят в тил и фланг на Сливницката позиция или пък че ще [се] отправят право към София било през Перник, било през Расник и Раковица за Банкя и София.

При такова положение съвсем не е чудно, че е бил повдигнат въпрос за отстъпление, а още по-малко може да се упреква щабът на корпуса, че е съсредоточавал главното си внимание на левий фланг, наместо да струпа силите си на десний, да поддържи атаката на Три уши и да заеме Драгоманските висоти, с което сръбската армия би била поставена в критическо положение. Слабостта на сръбската армия на 7 ноември би могла да се предположи, да се отгадае, тъй да се каже, но само при условие, че още от началото на военните действия биха се знали поне приблизително силите на противника, ако с противника би [била] държана постоянна връзка, а не да се прекъсва после всеки бой, всяка стичка и да се открива само тогава, когато неприятелят отново ни нападне, когато не можем вече да знаем какви са [тези, които] действуват против нас. Напр[имер], след боя на Цветков гроб нищо не се знаяло какво е станало с неприятеля, къде той се [е] денал. След отстъплението от Трън и Врабча не се знае на къде е тръгнал противникът. Знае се само, че Брезник е зает, но от кои неприятелски сили – дали от тези, които бяха над Трън или под Врабча, или от двете наедно? Какви сили са настъпвали по долината на Лукавица, какви през Драгоманското дефиле и пр. Даже после боя над Драгоман свръзка с наступающий от Драгоман не е имало. Известно е било, че неприятелят е заел Драгоман и Три уши, но с какви сили не е известно. Смиловский отряд отстъпва от Бребевница право за Сливница и свръзката с действувавший там неприятелски отряд е изгубена окончателно: где е отишъл неприятелят остава неизвестно. Комщицкий отряд на поручика Зафирова без гръмвание отстъпва в Бучино, губи связ с противника. С една реч, сведения за противника има само тогава, когато има бой и то тези сведения се заключават само в това, че неприятелят настъпва еди-отгде си и действува еди-къде си и повече нищо. Свършва се боят, почва се отстъпление и за неприятеля

нищо повече не се знае. Задаваме въпрос: може ли при подобни условия да се действува правилно, могат ли да бъдат отгадавания за положението на противника. И кой е виноват на всичко това? Нашата младост, нашата неопитност, а най-главното нашето нехайство в подготовката за тази война, гдето ролята на един тормоз във всичко е играло Военното министерство. Ето защо, когато се съди за действията ни под Сливница, трябва основателно да се изучава обстановката и тогава да се прилага критический мащаб в оценката на тактическите ни и стратегически действия и грешки. Без това всяка критика ще е невярна. С това обаче ние не искаме да оправдаваме грешките – напротив, ние не указваме на грешките в качеството им каквито те се показват при повърхностен поглед, а указваме на тяхната същност, на тяхното начало, на техний корен. Ние не считаме за достатъчно да укажем, че еди-кой си направил еди-каква си грешка и че от нея се получили еди-какви си последствия; ние, като приемаме грешката и защо тя е направена, още повече, че има грешки, които тойзи, който ги е направил, не е могъл да не ги направи.

Така трябва да разгледаме действията ни под Сливница и на 7 ноември. Да видим в какво се заключават тези грешки. Първата и главна грешка, казват, се заключавала в това, че в този ден сме действували нерешително, защото заблаговременно сме решили да действуваме пасивно, да не захващаме ние първи боя. Пасивността, както казахме, собствено се е заключавало в това, че не ние първите е трябвало да захващаме боя, но не и да се отказваме от него, понеже това е невъзможно. Мотивите за подобно решение ние изложихме и те са твърде основателни, защото, ако боят на 7 ноември би се ограничил с една пасивност, то на 8 ноември положението би било съвършено друго, защото нашите сили биха се увеличили значително, положението на противника би било горе-долу разузнато и действията [ни] биха имали решителен характер. Това е и преследвано, когато с активните си действия на 7 ноември ний, освен гдето рискувахме твърде много да скомпрометираме всичко спечелено, но бяхме с тези действия лишени от възможността да се възползуваме от победите си на 7 ноември.

Ако сега разгледаме действията на 7 ноември, то пак ще видим, че активний бой на десний фланг е почнат от нас, защото ние първи се стремим постепенно да заемем Три уши. Ако ние не бихме се решили на подобни действия, то Дунавската дивизия не би повела една атака, защото тя изключително е била заета със своя фланг, на когото обаче не е угрожавала никаква опасност, вследствие на което и силите ѝ са били така разхвърляни, щото тя не е могла и да мисли за друго освен за отбрана. Дунавската дивизия, с една реч, е била предизвикана на решителен бой, който е могъл да се свърши твърде неудачно за нас, ако дивизията би била поумело управлявана, ако между дивизиите изобщо би съществувала солидарност в действията, а главното – взаимна поддръжка.

Поведената от нас атака на Три уши, както знаем, ангажира и наший център, който е бил твърде слаб и без всякакви поддръжки и който още при началото на боя се оказал срещу значително превъзходни сили, а по късно, при наближаването на частите от Шумадийската дивизия към Баалин, на този център е грозила опасност да

бъде разбит и разкъсан в такава минута, когато не е могъл от нищо да бъде поддържан и когато частите от десний фланг, вследствие на значителни загуби в офицери, са се намирали в страшно разстройство. Един такъв успех от сръбска страна е бил напълно възможен, ако ръководителите на боя на Дринската дивизия биха ценили вярно противника, ако те биха преминали към по-решителни действия. Но тази дивизия въвежда в бой частите си една по една, догдето окончателно е била принудена да премине към отбрана. Причините за подобни неправилни и нерешителни действия на Дринската дивизия се крият другаде, както това ще видим по-долу.

Що се касае до действията на наший левий фланг, то те трябва да се считат правилни. Този фланг действува осторожно дотогава, докогато не си обясни обстановката. Сутринта началникът на фланга вижда, че неприятелят заема почти същите места, които и на 6 ноември, но той (неприятелят) действува слабо. Какво е станало през нощта у неприятеля, началникът на фланга не е могъл да знае; той не могъл да знае, че Дринската дивизия през нощта се е пренесла към Баалин, че мястото ѝ е заето от Шумадийската дивизия. На 6 ноември вечерта е било забележено, че неприятелски колони се движат към Радуловци и Ракита – направляват се към левий фланг в обход. Това обстоятелство е принудило началника на фланга да обърне главното си внимание на левий фланг, на Вишая и източно от нея, отгдето са се очаквали и други сили откъм Брезник. На сутринта началникът на отряда, като е виждал, че неприятелят заема почти същите места, които и на 6 ноември, и освен това като е забележвал нови движения, очаквал е разяснение на тези движения, като главним образом е съсредоточавал вниманието си на левий си фланг – Вишая. Когато обаче е било забележено, че неприятелят направлява силна колона към центъра, който е вече бил настъпил напред, той е употребил всичко възможно да спре и задържи тази неприятелска колона. Наистина, предприетото против тази колона настъпление е било незначително, нерешително, но целта е достигната. Явно е, че началникът на фланга не е могъл да предприеме решителни действия с незначителни сили, с каквито е разполагал, а да ослаби левий си фланг е било и невъзможно, и неблагоразумно. Разбира се, че сега, когато знаем положението на противника, [е] твърде лесно да твърдим, че би трябвало да се постъпи тъй, а не иначе, защото щели да бъдат достигнати еди-какви резултати. Но във времето на боя едва ли се знае една сто[т]на част от това, което се знае, когато се свърши и опише войната. Вследствие на всичко дотука казано, трябва да признаем, че според обстановката левий фланг е действувал правилно. Ако сега разгледаме действията на крайний левий фланг, то ще забележим, че разпределянието на силите е неправилно, но и тука нямаме право да осъждаме, защото това не е заблаговременно заемание на определена позиция, заблаговременно изучена, а е случайно заемание на позиция пред лицето на настъпающ противник. Подкрепления са се пращали там, гдето в дадена минута са се оказвали най-нужни. Началникът на отряда не е могъл с един поглед да обхване полето на сражението, нито пък е било възможно да определи силите и намеренията на противника. Обстановката е налагала на началника [на] отряда длъжност бързо да се разпореди, бързо да заеме позиция и да спре настъпающий, който безостановочно

е настъпвал към височите на Гълъбовци, последната позиция на левий фланг, и това началникът на отряда е достигнал, а че силите му били няколко неправилно разпределени, това не е важно. Още по-малко трябва да се обвинява началникът на отряда, че не е сгрупирал по-голямата част от силите си към десний си фланг, защото той не атакува, а заема позиция за отбрана, на която левий фланг е опасен, а за да отстрани тази опасност, той усилва този фланг, а пък когато е преминал в настъпление, то почти не [е] имал с какво да усилва фланга си, защото резервите му са били почти изчерпани.

Трябва тука да забележим, че в действията на левий фланг и крайний левий фланг няма общност: левий фланг действува самостоятелно и поддържа крайний левий фланг, когато последний, макар и да действува редом [с] левий фланг, търси някаква абсолютна самостоятелност и независимост, като че този отряд е отделен от фланга на значително разстояние. Това отсъствие на единство в действията е причина, загдето както Моравската, [така] и Шумадийската дивизия отстъпват в порядък и от атаките на тези флангове не само че не се получават никакви резултати, но и боят като че остава нерешен.

Още едно нещо, което трябва да забележим, е, че в този ден донесенията от началниците на участъците, началника на рекогносцировочний отряд са били твърде слаби и щабът на корпуса не е могъл да има по-положителни сведения за хода на боя. Щабът на корпуса е могъл да знае за хода на боя [от] това, което [е] могъл да види от позицията. Какво е ставало на левий фланг Вишая – Войводина могила, не е могло да се види, нито пък са пращани донесения. Пращаните ординарци са донасяли само отривочни сведения, от които нищо не е могло да се определи. Към 5 часа после обяд началникът [на] щаба на корпуса е бил при Алдомировци и тука той е узнал за хода на боя на този фланг и че отрядът на капит[ан] Попова е настъпил напред.

След свършването на боя донесенията от крайний левий фланг са били твърде скудни. Не е било известно где именно се е спрял този отряд. При все това, за щаба на корпуса е било ясно, че в този ден е удържана победа, но за него, така же също, е било твърде ясно, че всички части са вече страшно размесени и разстроени, че много роти вследствие на загуби в офицери не съществуват, а така също, че няма нито една свежа цяла част, т.е., че 7 ноември е едно повторение на 5 ноември и че с това, че сръбската армия е заставена няколко да отстъпи, още нищо не е било решено и че за да се задържи спечеленото, необходимо е отново да се премине към отбрана, за да се даде възможност на частите да се приведат в порядък, да се устроят, да се попълнят с офицери и да се даде време да пристигнат нови части от София. Щабът на корпуса съвсем не е мислил, че победата на 7 ноември е такава, че непременно трябва да се бърза да се съберат плодовете от нея, защото щабът на корпуса е гледал на тези победи като на едно просто отбиването [на] атаката, която атаката е било възможно и да се повтори. Щабът на корпуса съвсем не се увличал от това, че Дунавската дивизия отстъпила на Драгоман, за да мисли, че сръбската армия е разбита; той е гледал на успеха като на победа само затова, че Сливницката позиция после този бой е вече била окончателно обезпечена за случай на втора атака. Три

уши са обезпечвали десний фланг, а линията Вишая – Войводина могила – левий. Значителни подкрепления вече са могли да пристигнат от София.

В действителност сръбската армия не е била разбита под Сливница. Шумадийската и Дринска дивизия са били способни за бой. Дунавската е отстъпила, защото лошо е действувала, а главното, защото постоянно се е бояла от въображаеми обходи. Моравската е отстъпила не защото се е разбила от Сливница, а защото много по-рано, в началото на военните действия, се разбила по части. Най-после, Нишавската армия не се е разбила о Сливница, а е разбита от разпорежданията на Главната квартира още от началото на военните действия. Нишавската армия и после Сливница е спазила своята боева годност, което и показва пред Пирот, гдето ролите се менявaт. После Сливница сръбската Главна квартира се опомни, премина към отбрана, съсредоточи за пръв път армията на важний пункт, а ние се увлякохме, преценихме своето могъщество, игнорирахме противника, действувахме необмислено и под Пирот получихме скъп урок. Ето защо щабът на корпуса след свършването на боя не се увлича в преследвания, а прави разпореждание частите да се отведат назад, на позицията си, за да могат на следующий ден още един [път] да срещнат противника. Увлечение е да се говори, че ако на 7 ноември би имало поне един свеж полк, то сръбската армия би била поставена в критическо положение, защото тази армия е била още способна да се бие не само с един полк, а с много повече. За това думата е напред.

Че победата на 7 ноември не е била така значителна и решителна, се доказва още и от това, че и началниците на фланговете са гледали на нея като на едно отбивание на неприятеля, а не като на едно разбивание. Сам началникът на десний фланг вечерта на 7 ноември е повтарял своя доклад, че няма нито един цял взвод, че трябва, ако искаме да удържим Три уши, да се пратят свежи части, че на частите трябва да се даде време да си починат, да се устроят и пр., а след войната той вече говори съвършено друго, експлоатира действията си по един най-непочтителен начин, разказва чудеса от храброст, уверява, че ако би имал един полк, той би пленил сръбската армия и пр., оплаква се, че не били оценени неговите заслуги и вербува недоволните герои.

Началникът на центъра напр[имер], който е гледал по-вярно на боя, всякога е разказвал, че на 7 ноември не му е струвало голям труд, изисквало се е особено напрежение на всички сили и войници за отбиването атаките на Дринската дивизия на центъра и за задържание веднъж заетите позиции. И този началник на равно с началника на десний фланг, ако не и повече, е бил подвъргнат на голяма опасност, а при това никога не е претендирал, че той е спасил Сливница.

За началника на левий фланг няма какво и да говорим, защото неговите действия говорят за него. Всякога той е действувал според обстановката, давал точни сведения за състоянието на частите си, никога не е преувеличавал, не е експлоатирал, макар че за това е имал пълна възможност. Нима боят на 5 и 6 ноември на левий фланг е бил по-малко важен или по-малко успешен, отколкото на десний фланг. Ни най-малко.

Що се касае до крайний левий фланг, то и тука има, ако не експлоатация, то

самомнение, предвзетост, желание да се блесне, с една реч, фокусничество. Това ще стане явно от изложението на по-нататъшните действия на този отряд. Това е, което може да се каже за действията на 7 ноември от българска страна.

Що се касае до действията на Нишавската армия, вкратце трябва да забележим следующето:

Опасността от обход на левий фланг на армията откъм Калотина, внушена, така да се каже, още на 5 ноември, не е давала покой на сръбската Главна квартира и на Дунавската дивизия, на която дивизия погледите са били обърнати постоянно назад. Вследствие на туй на 6 ноември армията на полето на сражението е била оставена без общо ръководство. Отбиването же на 6 ноември [на] Дунавската дивизия от Мека црев и разбиването [на] Ржанский отряд окончателно са забъркали сръбската Главна квартира, която бърза да се отдалечи в Пирот. Дивизиите окончателно са били изпуснати от ръце и Щабът на армията прави разпореждания, малко отговарящи на положението и следователно малко изпълними. Щабът на армията, като се опасява от обход откъм Калотина, желае да съсредоточи армията, но прави разпореждания, които тъкмо дават обратни резултати. Дунавската дивизия, на место да се съсредоточи на Три уши, разделя се на две почти равни части и праща част към Прекръсте. Конната бригада с един батальон се връща тъкмо там, гдето е била на 4 ноември и то съвършено безцелно. На 6 ноември Шумадийската дивизия излиза почти в тил на Дринската, един полк от нея се праща на Три уши, наместо да се прати цялата между Три уши и Баалин, а през нощта се прави разпореждание, щото Дринската дивизия да се доближи до Три уши, а Шумадийската да заеме мястото, т.е. променяват се частите на позицията, явява се смяна. Моравската дивизия, на която положението и местонахождението е било неизвестно за Щаба на армията, получава заповед да отиде към Габер и Чорул и да състави резерв на другите дивизии – заповед неизпълнима и неизпълнена, разбира се.

Всичко това показва, че Щабът на армията, като не е бил осветен в положението на армията и обстановката, не е могъл да вземе едно определено решение. Дивизиите же, като лишени от общо ръководство на действията, действуват почти независимо една от друга. Това особено се забелязва в действията на 7 ноември. Така напр[имер], в 8 часа сутринта Дунавската дивизия е била атакувана и принудена постепенно да отстъпва от Три уши, а съседната ней Дринска дивизия почти до 12 часа вижда как Дунавската дивизия е разбивана и не предприема нищо, за да ѝ помогне, бездействува дотогава, докогато центърът на Сливницката позиция не е угрожавал на тази дивизия и тогава само тази дивизия почва боя, но не с цел да помогне непосредствено на Дунавската, а да задържи своята позиция, в което успява, но предвид на това, че Дунавската дивизия отстъпила и с отстъплението си е открила фланга на Дринската, то и тази последната се принуждава да отстъпи. Дринската дивизия наистина е предприела движение в ляво към Три уши с цел да помогне на Дунавската, но при все това тази дивизия е групирала силите си на Баалинските висоти – далече от Дунавската, вследствие на което и не е била в състояние да ѝ помогне.

Шумадийската дивизия в този ден действува още по-неправилно – в смисъл

на неизпълнение [на] дадените заповеди – от Дринската. Началникът на тази дивизия е трябвало още през нощта да премести дивизията си вляво, към Баалин, но това той не е изпълнил. Той е считал, че опасността за Дунавската дивизия е била преувеличена, и мислил, че най-правилно е да се атакува българский левий фланг. В тази смисъл той първоначално и прави своите разпореждания и упътва дивизията, но не се решава да доведе решението си до край, да го изпълни. Едва частите от дивизията му тръгнали напред, той ги установява, мисли да приеме друго решение, но и тука не бърза, той отива към Баалин да търси началника на Дринската дивизия, за да се съвещава с него и само после това той се вижда наклонен да изпълни искането на Главната квартира да притегли дивизията си наляво. Той прави разпореждание, щото XI полк да се упъти към Баалин и то тогава, когато Дунавската дивизия е била принудена да отстъпва и от последната висота от Три уши. XI полк тръгва напред, но така близо от линията на наший левий фланг и центъра, щото колоната е била принудена да се спре и да захване боя почти пред Бреложница. Това обстоятелство приковава полка до свършването на боя. По такъв начин Шумадийската дивизия никак не е могла да помогне на Дринската в смисъл да освободи някои нейни части да могат да се отправят в непосредствена помощ на Дунавската дивизия. По този начин Шумадийската дивизия се е разхвърлява[ла] в три отделни групи, слаби да предприемат каквито и да са по-решителни действия. При това, ако началникът на дивизията би сгрупирал двата си полка, напр[имер], срещу Алдомировци, и би повел една решителна атака в минутата, когато Моравската дивизия е могла да задържи частите на Вишая, имало е голяма вероятност да се пробие левий фланг. Обаче за това се искала решителност да се доведе делото до край.

Действията на Моравската дивизия в този ден са слаби. Погрешка е гдето началникът на дивизията след разбиването на Радомирский отряд оставя в Брезник два батальона, когато преди разбиването на този отряд е бил оставен само един батальон, още повече, че при по-деятелни разпореждания 1-ий полк от тази дивизия би пристигнал още на 7 сутринта в Брезник и би обезпечил тила на дивизията. За тази цел още на 6 ноември би могъл да бъде притеглен и един батальон от Трън, гдето той е бил ненужен и в такъв случай дивизията би могла да тръгне против Сливница най-малко с шест батальона. Освен това голяма грешка е направила дивизията, гдето е нощувала на 6-ий ноември в Брезник, защото, ако вечерта би тръгнала от Брезник, то тя би осъмнала пред линията Вишая – Гълъбовци и сутринта рано на 7 ноември би атакувала Вишая и би заела тази висота, както и височите над Гълъбовци и тогава положението на наший левий фланг би било твърде критическо и отрядът на капитана Попова едва ли би могъл да изпълни назначението си. Наместо това Моравската дивизия се явява от Брезник твърде късно и то само с 4 батальона и при това заема твърде голяма позиция и с това още повече се отслабва. Вследствие на това тази дивизия действува в този ден не само безуспешно, но бива отбита отново на Брезник и принудена да отстъпи от Брезник към Врабча, т.е. отново да се раздели от армията.

За да се допълни очеркът на действията на 7 ноември, остава да упоменем за частите, които в този ден са пристигнали в София, които са могли да бъдат изпратени на Сливница. На свое място упоменахме, че на 3 ноември подполковник Николаев беше донесъл от Пловдив, че той ще тръгне за западната граница с един корпус от 20 батальона, сведени в пет полка, 24 орудия и 6 ескадрона. В това число влизат и севернобългарските полкове: VI Търновски и 8 Приморский. 12 южнобългарски дружини са били сведени в три полка, на които е било дадено названието Шейновски, Конарски и Сливенский. Тези три полка обаче не са могли да бъдат окончателно сформирани, още повече, че това формирование е трябвало да се извърши на похода. От друга страна, дружините, които са влизали в състава на тези полкове, една по една са били отправлявани по железницата в Сарамбей, а оттам с форсирован марш в София, отгдето пък по дружинно се отправлявали в Сливница. По такъв начин полковете не са могли да бъдат сформирани, за изключение само [на] Конарский, който е бил сформиран и то затова, че е пристигнал по-късно.

На 7 ноември в София е пристигнал и подполковник Николаев, който, както ще видим на свое място, е бил назначен да поеме командуването на Западний корпус вместо майора Гуджева, но в този ден той е останал в София, а на следующий ден се отправил в Сливница.

В този ден в Сливница се е намирала втора Пловдивска дружина, пристигнала и 9-та Харманлийска дружина и батареята на капитан Боярова от II-ий артилерийский полк. Но тези части са били дотолкова изнурени от дългий и форсирован поход, щото е било трудно да се пратят на Сливница. На път за София са били VI Търновский и VIII Приморский полк, които части е трябвало да се отправят за Сливница. Да видим какви войскови части са могли да пристигнат на 8 ноември в Сливница и към кое време.

Втора Пловдивска дружина при обявлението на войната е била разположена на турската граница в Хебибчево. На 3 ноември дружината е получила заповед да се отправи за Търново Сеймен. В този ден дружината пристига в Харманли, гдето и нощува. На следующий ден дружината пристига в Сеймен, гдето и получава маршрут за София. По маршрута дружината е трябвало на 7 ноември да пристигне в София. Дружината в същий ден е била качена на поезда, но последний тръгнал след 7 часа, т.е. едва на 5 ноември в 2 часа сутринта, вследствие на което дружината пристига късно в София на 7 ноември. Тази дружина не се е спирала нигде на ночлег, а е вървяла безостоновочно. При това тя е вървяла по път твърде кален и в дъждовно време от Сарамбей почти до София. На 8 ноември в 2 часа сутринта дружината, заедно с три дружини от Търновский полк, е тръгнала за Сливница, гдето и са пристигнали към 12 часа сутринта. По такъв начин тази дружина и в София е имала само няколко часа отдих. Следователно, когато тази дружина е пристигнала в Сливница, тя в продължение на цели 6 дена не е имала нито една цяла нощ почивка или пък храна, следователно, била е дружина твърде малко способна за бой.

9-та Харманлийска дружина на 4 ноември вечерта, заедно с 312 души македонски доброволци, се събрала в Търново Сеймен, а вечерта в 8 часа с поезд е

отправена по железницата за Сарамбей, где[то] пристига на 5 ноември в 6 часа сутринта и после час отдих дружината тръгва за Ихтиман, гдето едва в 2 часа през нощта е могла да се събере цялата. Пътят е бил твърде тежък, имало е дъжд и виелица. През нощта командирът на дружината е получил три екстрени заповеди от началника [на] Щаба на армията, щото дружината да върви право за София, а не да нощува [в] Нови хан, както това е било назначено по маршрута, даден устно от началника на Търново-Сейменский отряд подполков[ник] Муткурова. По тези заповеди дружината тръгва от Ихтиман в 6 часа сутринта на 6 ноември и като пътува цял ден и цяла нощ почти безостановочно, пристига в София на 7 ноември към 10 часа сутринта. При този поход дружината се е силно разтегнала и пръснала, защото, като е пристигнала в София, тя едва е броила 700 души, когато от Търново Сеймен е тръгнала с 1040 души, т.е. 1/3 от цялата дружина са били оставши и пръснати по пътя. В същий же ден в 4 часа после обяд дружината, по заповед на началника [на] Щаба на армията, е трябвало да тръгне за Сливница. До половината път хората едва могли да издържат и началникът е бил длъжен да спре дружината и да ѝ даде отдих. Обаче вечерта са били пратени коне, на които войниците са били качени и пред съмвание са пристигнали в Сливница. Очевидно е, че на 8 ноември и тази дружина е била неспособна за бой и движение. Трябва да прибавим, че в тази дружина е имало много войници с лятно облекло и бели фуражки и че на 8 ноември тя се е възползувала от дрехите от убитите и ранените, събрани в комендантското управление.

Обявяването на войната е заварило VI Търновский полк разположен по квартири по селата около Търново Сеймен. В същий ден командирът на полка е получил телеграфическа заповед от началника на Търново-Сейменский отряд, щото полкът на 3 ноември да се събере в Търново Сеймен и да се готви, за да се отправи по железницата по ешалонно, за да следва към София. Предполагало се е, че първий ешалон ще може да тръгне още на 6 ноември, но бавното движение на поездите е направило това невъзможно и на командира на полка е било съобщено, че е възможно, щото на 4 ноември полкът да тръгне за София пешком. Това обаче своевременно е било преустановено и полкът е почнал да се отправлява по железницата. В първий ешалон на 4 ноември вечерта е била отправена втора дружина, а след нея и останалите три дружини, но при това полкът се е разделил на три ешалона, защото първата дружина е натоварена и тръгнала едва на 5 ноември около 9 часа преди обяд. Полкът по ешалонно се стоваря в Сарамбей и по ешалонно тръгва за Ихтиман: 2-ра дружина на 5 ноември вечерта нощува в Ихтиман, а на 6 ноември тръгва за София. Тази дружина продължава пътя си отделно от полка и пристига в София на 7 ноември сутринта, отгдето е отправена за Сливница, гдето пристига през нощта срещу 8 ноември. По такъв начин тази дружина е преминала 120 километра за три дена и е била силно изнурена. Другите 2 дружини, 3 и 4-та, на 5 ноември вечерта нощуват във Ветрен, а на 6 ноември в Ихтиман, гдето късно през нощта срещу 7 ноември пристига и 1-вата дружина. Оттука тези 2 ешалона се съединяват в един и пътуват до Сливница. Този ешалон от Ихтиман, по заповед от началника [на] щаба, е трябвало да върви безостановочно. На полка

е било разрешено да остави обоза и ран[и]ците си в Ихтиман. Благодарение на това обстоятелство полкът е могъл да пристигне в София към 9 часа вечерта на 7 ноември. Тука на полка е било заповядано да си отпочине и да се нахрани, а в 12 часа през нощта този ешалон, заедно с втора Пловдивска дружина, полубатарея от батареята на капитана Боярова и взвод кавалерия, под командата на поручика Милушева, под общото началство на подполковника Николаева, са тръгнали към с. Белица, а по нова заповед – към Сливница, гдето и пристигат към 11 часа пред обяд. В Сливница полкът присъединява и втората си дружина и остава на бивак на почивка. По такъв начин и този полк е бил малко способен да действа, понеже само на 7 ноември полкът преминава в 26–28 часа 80 километра и пристига без обоз и ран[и]ци.

Приморский полк в деня на обявлението на войната е влизал в състава на Ямболский отряд и е бил разположен в селата Голям и Малък манастир. В 2 часа на 3 ноември полкът е получил заповед да се отправи в Търново Сеймен, а в 8 часа сутринта е тръгнал в поход, а на 4 ноември в 4 часа после обяд полкът се събира в Търново Сеймен, разполага [се] по квартири. На 5 ноември полкът в два ешалона е трябвало да се качи на железницата и да слезе в Сарамбей, отгдето в 2 прехода да стигне до Горубляне (12 километра от София). Поездите е трябвало да бъдат готови: единът към 2, а другият към 5 часа после обяд. Първий ешалон е трябвало да състави 2 и 4 дружина, а вторий 1-ва и 3-та дружина. Обаче тренът за първий ешалон е бил готов само в 3 1/2 часа, а е могъл да тръгне в 5 часа после обяд. Този трен е състоял от 36 вагона заедно с машината, затова във вагон са били турнати по 60 войника и по няколко души на покрива на вагоните; войниците във вагоните са били принудени да стоят на крак през всичкото време на пътуването. Първият ешалон пристига в Сарамбей и след разтоварването се отправя право за Ихтиман, гдето и пристига в 6 часа вечерта на 7 ноември. Тука този ешалон е трябвало да чака вторий ешалон. Тренът е трябвало да бъде готов за вторий ешалон в 5 часа после обяд на 5 ноември и към означеното време дружините са били на станцията. Но тренът пристигнал едва в 2 1/2 часа на 6 ноември сутринта, а до това време дружините са стояли под дъжд. Вторий ешалон е почнал товарението си в 2 1/4 часа и поездът е тръгнал в 3 1/2 часа сутринта на 6 ноември. Тренът е вървял твърде бавно и в Сарамбей е пристигнал едва в два часа после обяд, а в 2 1/2 часа ешалонът е тръгнал за Ихтиман, гдето и пристига към 12 часа през нощта. На 7 ноември в 7 часа сутринта целий полк тръгва за София и 12 часа през нощта пристига в града, гдето и е бил разквартирован по казармените помещения. Полкът (вторий ешалон) е преминал 90 километра в 33 часа. От 3 до 8 ноември полкът се храни само със сухари за изключение на 3-ий ноември. На 8 ноември сутринта 2 и 4 дружини са били пратени на Сливница, гдето и пристигат към 6 часа вечерта. Същий ден в 11 часа е била отправена третата дружина, а в 8 часа вечерта и първата за Сливница. По такъв начин полкът на 9 ноември се събира цял в Сливница. През целий този поход, произведен твърде форсировано при твърде неблагоприятни условия – сняг, дъжд, кал, без храна почти и пр., и полкът е имал само около 20 души изостанали. Но за това пък, кога-

то дружините са пристигали в Сливница и са се разполагали на бивак, войниците моментално са падали и заспивали и не е било възможно да се разбудят; те са били съвършено неспособни за действия. Пътуването и състоянието на тези части ние приведохме подробно, за да може да се види дали нашите войски са били способни за някакви действия на 8 и 9 ноември или не.

С това свършваме описанието [на] действията на 7-ий ноември.

8 ноември

Както упоменахме на свое място, боят на 7-ий ноември беше успешен за нас, но на този успех щабът на корпуса не е гледал и не могъл да гледа като на една решителна победа, а е гледал като на победа, после която Сливницката позиция е вече обезпечена от последующите атаки на неприятеля. Той е гледал на тази победа като на прелом във военните действия и чувствувал е, че успехът преминава вече на българска страна. И действително, боят на 7 ноември не е имал друго значение, защото, ако част или по-добре фланговете на сръбската армия са били принудени няколко да отстъпят при свършването на боя, то това съвсем не е показвало, че сръбската армия е разбита и че трябва да се бърза, за да се събират плодовете от победата.

Фланговете на сръбската армия няколко са отстъпили, но те са занощували почти на полето на сражението и отново са се установили на позиция. Дунавската дивизия е отстъпила от Три уши, но се е установила при Драгоил и Драгоман, а атаковавшите я части са претърпели силни загуби и са били така разстроени и размесени, щото не е съществувала, може да се каже, нито една цяла част и са били доведени до такова положение, че една контраатака те не са били в състояние да издържат. Да се говори, че Дунавската дивизия е била разбита дотолкова, че тя не би могла да се задържи на позицията си, значи да се лъжем. Истина е, че по официалните документи положението на Дунавската дивизия се указва лошо, но не в смисъл, че частите са били неспособни за бой, а за това, че положението на дивизията е считано за опасно от обход, която опасност обаче е създавала и разпространявала сама Главната квартира. Във всеки случай Дунавската дивизия е спазила, ако не по-голяма, то поне равна боева способност с войските, които са я атакували. Не можем да считаме за победа това, че Дунавската дивизия е отстъпила, когато Дринската е останала на позицията до последната минута на боя и когато, ако тази дивизия би поела една решителна атака на наший център, то тя би дала съвършено друг изход на боя. Същото не можем да считаме за важна победа и това, че на левий фланг сме заставили Моравската дивизия да отстъпи няколко назад. Това е успех и голям успех, важен успех, но не е победа. Какво от това, че Моравската дивизия няколко е отстъпила назад, когато редом с нея действувавшата Шумадийска е угрожавала на левий фланг и при по-решителни действия е могла да компрометира изхода на боя. Както Дунавската, така и Моравска дивизия са могли да отстъпят, да се устроят, да поправят грешките си и на следующий ден да подновят атаката си. Отрядът на капитана Попова, който е отбил и атакувал Мо-

равската дивизия, сам не е гледал на успеха си като на важна победа, сам е вярвал във възможността на една втора атака и затова веднага след свършването на боя пристъпва към окопаването си на заетата позиция. Този отряд в действията си е виждал само едно нещо – че неприятелят е отбит, но че той не е разбит. Така, без съмнение, са гледали всички началници на части, които са действували на десний фланг и след свършването на боя най-много са желали да получат подкрепления и време да се устроят, а това желание се е проявявало не като следствие от необходимост да се продължи действието, а като необходимост да се задържи заетото.

Истина е, че после боя на 7 ноември сръбската Главна квартира е признала, че оставянието на армията ще е безполезно и е бързала с отстъплението ѝ, но това не вследствие на това, че армията е била разбита и неспособна за бой, а е следствие от лошите разпореждания, отсъствието на ръководство в действия и най-после затова, че сръбската Главна квартира е съдила за положението на армията от Пирот, затова, че тя не е знаела нито нейното положение, нито нейната способност и още затова, че Главната квартира е считала, че армията е вече обойдена откъм Калотина и Славиня. Това именно е заставило сръбската Главна квартира да бърза с отстъплението на армията, съвсем не това, че армията е била разбита. На 8 ноември, когато сръбската Главна квартира е вярвала, че Пирот ще бъде зает откъм Ржана и се е оттеглила в Бела паланка, тя е бързала да притегли армията към Пирот, а когато се разяснило, че никакъв обход няма, тя прави разпореждания отново да се заеме Драгоманский проход. Ако Нишавската армия беше разбита, то тя щеше да отстъпва право на границата или на Пирот, за да спечели време да се устрои и да заеме позиция за отбрана. Такова нещо няма. Ние даже виждаме, че после Драгоман тази армия брани Цариброд и най-после, Пирот. Всичко това показва, че на 7 ноември сръбската Нишавска армия не е разбита, а е само отбита от Сливницката позиция, както е гледал на това и щабът на Западний корпус и Главната квартира.

На 7 ноември към 4 часа после обяд Главнокомандующий княз Александър е обхождал левий фланг и центъра на позицията, той е видял хода на боя, наблюдавал го е до свършването му, но той не е гледал на тази сполука иначе, освен като отбивание на противника.

Сега да видим какви разпореждания са правени и от двете страни за действията на следующий ден, на 8 ноември.

Щабът на корпуса след свършването на боя не е имал нужните сведения, от които да съди за положението и за разпорежданията, които съобразно с положението трябва да се направят. За щаба на корпуса е било ясно, че противникът е отбит, че Сливницката позиция е била вече обезпечена. А за да вземе някакво решение, не му е било нужно да има по-точни сведения за положението. Трябвало е да се чака докладът на началниците на фланговете, които и са се явили към 9 часа вечерта. От доклада на началника на десний фланг е било ясно, че Дунавската дивизия е отбита и отстъпила към Драгоман и че частите, атаковавши Три уши, са съвършено разстроени и че тям е необходимо време да се устроят и приведат в порядък. Началникът на центъра е докладвал и това е било явно, че неприятелят е занощу-

вал на Баалинските висоти, под които и стоят неговите аванпости. Началникът на левий фланг е докладвал така също че неприятелят е занощувал на Бреложницките висоти. От крайний левий фланг донесения не е имало и за щаба на корпуса е било известно, че неприятелят е отбит и отстъпил, но нищо повече от това. Тези сведения са потвърдени и от началника на левий фланг, който, както видяхме, се грижил за поддържанието десний фланг на отряда на капитана Попова. По тези доклади е докладвано и на Главнокомандующий и е било решено да се приемат мер[к]и, за да се устроят частите, а така също да се вземат мер[к]и за случай, че неприятелят би се решил да поднови на следующий ден атаката си. За предприемание на каквото и да е преследвание не е ставало дума, нито пък е могло да се мисли за подобно нещо, догдето противникът е стоял на по-голямата част от позицията си. Даже ако допуснем, че неприятелят би отстъпил по цялата линия, то положението на нашите войски е изключвало всяко преследвание по причини, които ще изложим по-долу.

За тази цел е било решено до разяснение на обстановката левий фланг да остане на позицията си, центърът да отстъпи назад и да заеме отново позицията си, която е заемал пред боя, още повече, че центърът в никой случай не е могъл да остане в полето на мястото, гдето е бил при свършването на боя; десний фланг да се оттегли назад, като се оставят аванпости на западната страна на Три уши и като се оставят там части, които да защищават тези висоти. За крайний левий фланг не е направено никакво разпореждание, защото, както видяхме, началникът на този фланг след свършването на боя не е пратил нужните донесения, нито пък е пратил някого с доклад. Едно обстоятелство е накарало щаба на корпуса не само да се съмнява в успехите на отряда на капитана Попова, но и да се съмнява в съдбата на този отряд. Това обстоятелство е следующето: към 9 часа вечерта началникът [на] щаба на корпуса е бил на станцията в Сливница, за да предаде някои сведения на началника [на] Щаба на армията, да иска някои указания. Станало е нужда, щото началникът [на] щаба да срещне командира на корпуса, който е бил така също в Сливница. След дълго търсение началникът [на] щаба намерил командира на корпуса в една къща заедно с командира на II конен полк и един офицер, който на 7 ноември сутринта е бил пратен в разпореждането на капитана Попова, като един вид началник [на] щаба. И тримата са се събирали да нощуват. Началникът [на] щаба на корпуса е бил обрадван от случая, че офицерът, който е бил в разпореждането на капитана Попова, вероятно е пратен с доклад и ще даде най-верни сведения за положението на отряда, хода на боя, положението на противника на крайний левий фланг и пр. Но се оказало, че този офицер по-малко знае, отколкото е било известно в щаба на корпуса. Освен това този офицер е разказвал такива невероятни работи, щото положението на отряда се показвало критическо; той е казвал, че отрядът или е разбит, или е в плен. Всичко това командирът на корпуса е слушал този разказ така безучастно, като че ли всичко това се е относило не до един отряд от корпуса му, но като че се разказвал някой пример от някоя отдавна забравена война. Това обстоятелство е накарало началника [на] щаба да заповяда на офицера, в присъствието на корпусний командир, да се отправи незабавно в отряда на капитана Попова, макар даже този отряд да бъде в плен, и да състои в

безусловното разпореждане на капитана Попова. После това между командира на корпуса и началника [на] щаба му е имало по-сериозно обяснение.

Този случай не би си имал тука мястото, но той е твърде характеристичен и ще е погрешка, ако се замълчава. Най-напред, този случай нагледно показва какви сведения са давани на щаба на корпуса, а после това показва как командирът на корпуса е гледал на обязаностите си. Това безучастно отношение на командира на корпуса към корпуса си е станало причина да се ускори неговото сменявание, което е и станало на 9 ноември.

Когато в щаба на корпуса са се тревожили за съдбата на отряда на капитана Попова, последний е нощувал в Гълъбовци, но да даде сведения за положението на отряда си и противника не е счел за нужно. Но когато работата се е касаела до предаването на някои тревожни сведения, когато въпросът се касаел до преувеличаването на някои действия, то началникът на отряда е бил твърде изправен и точен, както това ще имаме случай да укажем по-долу.

Но по един или друг начин щабът на корпуса до 8 ноември сутринта е бил в неведение относително действията и положението на отряда на капитана Попова и положението на противника. Някои сведения, получавани от крайний левий фланг, са въвеждали щаба на корпуса в по-голямо заблуждение – да мисли, че една особена неприятелска колона се намира негде около Мещица. А всичко това е заставлявало щаба на корпуса да се страхува за левий си фланг. Напр[имер], от левий фланг през нощта срещу 8 ноември са получавани следующите донесения: „Донесоха ми разездите, че днес в с. Клисура дохождали неприятелски разезди и поръчали обяд за три полка пехота и нужното за артилерия и кавалерия около за 10 000 войника. Сръбский офицер казвал, че иде от Брезник и че утре тая войска щяла да отиде за София. Сега замина през Златуша капитан Златарский за Храбърско“. Това донесение е пратено от Златуша в 12 1/2 часа през нощта на 7 ноември. Това донесение е било пратено до капитана Попова, но то е било пратено и в щаба на корпуса. По това донесение капитан Попов е направил разпореждане, щото поручик Чавдаров да събере колкото конници има в селото, да мине през Златуша, да вземе и оттам колкото може конници и да се отправи към Перник, да разузнае какво се върши в тези места и да открие связ с колоната на капитан Агура. Едва заминал полуескадронът и към 3 1/2 часа сутринта от началника на лявофланговата група (при с. Кърнул) капитан Бахчеванов е пратил следующето донесение: „Неприятелски разезди заминуват към ляво; дали заминуват сили наляво – неизвестно. Моля да ми се прати поддръжка и патрони“. Това донесение като че ли е потвърдявало горното и е усилвало предположението за възможността, щото неприятелски сили да се направляват наляво и че частите, против които на 7 ноември действува отрядът на капитана Попова, е възможно да е бил силен боковой авангард. Тези предположения и съмнения обаче скоро са били разсеяни от донесенията, получени от разездите, пратени към Перник. Около 7 1/2 часа сутринта е получено в Гълъбовци следующето донесение, което към 9 часа сутринта е получено в щаба на Западний корпус. Ето това донесение: „Срещнах се с поручика Ханджиева, който е бил пратен да освещава местността от Владая към Златуша. Минал е вчера в 11

часа през Перник и оттам на Дивотино. Узнал, че неприятелски разезди дохождали до Мещица и се върнали пак в Брезник. Поручик Хандж[иев] от Дивотино отишъл към манастира Св. Петка, а нощес бил в Клисура, гдето, при всичко че селяните се бояли да открият, той узнал, че има приготвено повече от 2500 оки хляб със съответствено количество месо и много фураж. Аз разведвам към Брезник. Поручик Хандж[иев] се присъедини към моя полуескадрон".

Това донесение, както казахме, като е опровергавало горните и значително е обяснявало положението, е достигнало в щаба на корпуса едва към 9 часа сутринта. Всички тези донесения са предавани и на началника [на] Щаба на армията и вследствие на тях той е бързал да отправлява частите от София за Сливница, макар тези части и да са били окончателно изнурени. Вследствие на тези именно донесения и пратената през нощта колона (три дружини от Търновский полк, 2-ра Пловдивска дружина и полубатарея от батареята на капитана Боярова), под началството на подполковника Николаева, е била пратена към селото Белица, а не право за Сливница.

Вследствие на всичко това положението до сутринта на 8 ноември не е било разяснено. От друга страна, през нощта срещу 8 ноември от левий фланг са получени донесения, в които се казвало, че към Бреложница се чува шум и тропот на кола, движение на войски, но не може да се обясни какво. Подобно донесение е пратено и от центъра. Трудно е било да се обясни какво означава това движение и шум: отстъпление или же пристигание на нови войски. Всичко това е било толкова неопределено, щото за щаба на корпуса не е оставало нищо друго, освен да чака да се съмне и тогава да се разясни положението. Към 8 часа сутринта от левий фланг и центъра на позицията са получени донесения, че патрулите, които били пуснати напред, че те отишли до неприятелските ложементи на Баалин и към Бреложница и че неприятелят отстъпил. От десний фланг никакви донесения не са получавани. Едновременно с горните донесения откъм крайний левий фланг по направления към Вишая се почнала престрелка, но слаба. Това е показвало, че на левий фланг неприятелят е близо. Никакви донесения от отряда на капитана Попова не са получавани. При все това от щаба на Западний корпус, както и от Главната квартира, никакви разпореждания не са правени.

В този ден като че ли е настъпило безначалие. Командирът на корпуса е бил известен, че ще бъде заменен от подполковника Николаева, и не е искал нищо да предприеме и за нищо да се погрижи. Главнокомандующий заминал още рано по позицията към левий фланг. С една реч, никой не е имало да се разпореди. Правени са само общи разпореждания за разместване на частите с цел да се сгрупират дружините по полковете си и да се назначат началствующи лица на место убитите и ранените, а командирите на полковете в този ден е трябва[ло] да се погрижат да приведат частите си в порядък, да ги устроят, снабдят с патрони и по възможност да устроят материалната им част и да ги нахранят и снабдят със сухари поне за един ден. Отдихът за войниците в този ден е бил крайно необходим, още повече, че почти всички части от 2 ноември не са имали никакъв отдих и са били окончателно изнурени и съвършено неспособни за каквито и да са действия. При всичко

това все е било възможно да се изпратят напред поне какви-годе незначителни части, за да могат поне да поддържат связ за противника, но както казахме, не е имало кой да се разпореди – няма началство. Да се прати напред кавалерия е било невъзможно, защото такава не е имало. II-ий конний полк е бил разбит по ескадронно и всичките му ескадрони са били пръснати на левий фланг. Командирът на полка не е знал где са ескадроните му; той се е грижил само за едно: да задържи при себе си полуескадрон за каквито караули и за пазение [на] полковий щандарт – в това се е заключавала деятелността на полковий командир. 3-ий конен полк не е съществувал вече – командирът на полка е ранен, а трите ескадрона пръснати. Всеки началник е считал за длъжност да задържи при себе си по няколко жандарма конника. Така са се разстроили ескадроните на поручика Чавдарова и Топалова, от които ескадрони останали само по 30–40 конника. Само ескадронът на поручика Славейкова до негде е бил спазен. По такъв начин на 8 ноември в разпорежданието на щаба на корпуса не е имало нито един кавалерийский взвод, който би послужил поне за ординарческа служба. Следователно, щабът на корпуса не е могъл да прати нито един взвод по следите на противника, макар че в корпуса са се числиле 7 ескадрона. Тука му е мястото да упоменем, че ескадроните, един път пратени на едно място, са изпускани от ръка и че с тях е злоупотребявано. Ескадронните командири не са знаели кому са подчинени и всякой началник се е считал в правото си да се ползува от кавалерията както заблагоразсъди. Вследствие на това кавалерията не е знаела отдих, конете са били съсипани, изковани и пр., кавалеристите изнурени до крайност и при всичко това кавалерията не е принесла нужната полза, без да бъде тя виновата. Кавалерията е експлоатирана най-неправилно, претърпяла [е] най-големи несгоди, лишения и изнурения и е останала виновата. С една реч, когато се явила нужда от кавалерията, тя е била вече дотолкова разстроена, щото не е било възможно да се извлече полза от нея. В такова положение се е намирала кавалерията на 8 ноември. При все това в щаба на корпуса са съзнавали, че след отстъплението на противника на кавалерията предстои важна задача и че тя е, която сега трябва да върви напред и ако не друго, то поне да безпокои противника и да събира сведения за неговото положение и местонахождение, но, както казахме, кавалерия е липсвала. При все това направено е разпореждане, щото всички кавалерийски ескадрони да се съберат в Сливница, понеже кавалерията ще получи особено назначение. Назначението, което е трябвало да се даде на кавалерията, на първо време е било да се направи една рекогносцировка към Брезник, за да се види дали неприятелят отстъпва или же групира там негде силите си. Тази рекогносцировка повидимому е съвършено излишна, защото към Брезник се е направлявал отрядът на капитана Попова, но това обаче в щаба на корпуса е било неизвестно, защото капитан Попов на 8 ноември сутринта не е счел за нужно да съобщи в щаба на корпуса за настъплението на отряда му и щабът на корпуса е узнал, че този отряд е отишъл напред, когато отрядът е бил вече в Брезник. При все това капитан Люцканов, командирът на II конний полк, който е бил назначен да произведе рекогносцировката, е изгубил цял ден за събирание на ескадроните и е тръгнал за изпълнение на задачата в 6 часа

сутринта на 9 ноември, когато отрядът на капит[ан] Попова е бил вече в Брезник и когато рекогносцировката в това направление е била вече ненужна.

Когато щабът на корпуса е полагал усилия да събере какви годе кавалерийски части в Сливница, капитан Попов на своя глава е взел в отряда си всичката кавалерия, която е била на левий фланг, както и всички други части, които не са влизали в състава на отряда.

Сега да разгледаме настъплението на отряда на капитана Попова. Този отряд, както на своето място беше указано, на 7 ноември получи назначение да произведе една рекогносцировка към Раковица при предположение, че неприятелят се намира в тия места. За задача е било поставено отрядът да атакува противника и да завземе съобщенията му, ако той настъпва към София, и да го задържи, ако той настъпва на левий фланг и на Сливницката позиция. Такова предположение за действията на противника после разбиването отряда на капитана Кисова се е основавало на донесенията от разездите, които донесения, както видяхме, са били съвършено неоснователни и неверни. Отрядът на капитана Попова на 7 ноември закъснява и когато тръгва в даденото му направление, се оказва, че той не е могъл да продължи пътя си по-далече от Гълъбовци, а положението на противника е изисквало само едно продължаване на левий фланг от Вишая към Гълъбовци. Следователно, действията на отряда са се свеждали само към изпълнението на втората половина от задачата: да задържи противника, ако последний би се направлявал на левий фланг, а понеже това задържание е трябвало да стане само чрез продължаването на левий фланг, то естествено следва, че отрядът на капитана Попова сам по себе си е преставал да бъде отделен отряд и че той би трябвало да влезе в непосредствено подчинение на началника на левий фланг, комуто е било възложено ръководството на действията на левий фланг. Но това не е станало. Капитан Попов е гледал на отряда си като на съвършено независим и се е стараел да избягва от съседството на началника на фланга, който по силата на дадените му права е могъл да се подчини или да изиска подчинението нему този отряд, който вече се е явявал като едно подкрепление на фланга. Капитан Попов, като се е стараел да избегне едно подобно подчинявание, съвсем не се е отказвал от подкрепленията, които началникът на фланга му е пращал; той се е стараел да си обяснява, че тези подкрепления му се пращат от щаба на корпуса и е бързал да ги причисли към отряда. Но това все още нищо не е, догдето е воден боят. След свършването же на боя капитан Попов тегли все повече към левий си фланг, стреми се някак да измъкне отряда си от близкото съседство на левий фланг, за да държи отряда си някак отделно и независимо. Той не дава точни сведения за положението на отряда си и противника, защото е чувствувал, че ще последва заповед. Отрядът свърши своята работа, чакайте заповед и че наместо началник на отряд, той би си останал може би само командир на полк, а това е било малко. Все по тези съображения, на 8 ноември сутринта в 8 часа капитан Попов, без да съобщи в щаба на корпуса, без да получи заповед тръгва напред към Брезник, без да съображава, че такова движение може би съвсем не влиза в предположенията на щаба на корпуса. Почнува действия произволни само затова, че капит[ан] По-

пов е продължавал да счита своя отряд за отделен и самостоятелен; той никак не е могъл да си представи, че отрядът му е изпълнил своето назначение. Но това не е достатъчно. Капитан Попов се увлича Бог знае от какви мисли и освен гдето почва едно произволно движение (защото това не е инициатива в действията), но прави вече и престъпление, като взема с отряда си и части, които съвсем не са влизали в състава на отряда, а са били пратени от началника на фланга (левий) на подкрепление. Капитан Попов вече се задава с големи цели: „По-скорошното пропъждане грозящия на столицата противник и за тази цел на отряда е дадено вече громкото название „Брезничко-Трънский".

Капитан Попов, като е получил донесение, че неприятелят се съсредоточава негде около Брезник, тръгнал е с отряда си напред, без да яви за това на щаба на корпуса. За това настъпление е била дадена следующата диспозиция (вероятно устна, защото тя не се среща в релациите и даже не се споменува за нея, тъй че съществуването ѝ е съмнително).

Приказание на Брезничко-Трънский отряд.

„По донесенията, които имам, неприятелят се съсредоточава (?) в околностите на гр. Брезник. Неговите разезди дохождали до западните поли на Люлин и Витоша".

След като разбихме (!) неприятеля вчера на позициите при Гургулята и Кърнул (Вишая не се смята), днес, съгласно дадената заповед (от кого?), ще направим настъпление на неприятелската войска около гр. Брезник, ще я атакуваме и ще ѝ завземем тила. Поради това:

Авангард Капитан Петков. 2, 3 и 16 роти от Соф[ийския] полк, 3 рота от 4 Пловдивска дружина; 4 топа на капитан Златарский ——— Всичко: 1 др[ужина], 4 топа	1. Авангардът се дигнува от мястото си и тръгнува в 9 часа по селския път от с. Гургулята през в. Кривий камък (Кривий колник) на с. Ордан, Гоз и гр. Брезник. Държи свръзка с десний фланг бокови авангард. Голям привал по усмотрението на капит[ан] Попова между селата Гоз и Арзан до 3 часа подир обяд.
Правий бокови авангард Поручик Македонский. 1, 4 и 15 роти от 1 Соф[ийски] полк; 12 рота на поручика Русева; три взвода кавалерия и горната Витвортска батарейка. ——— Всичко: 1 дружина, 4 топа и 3 взв[ода] кав[алерия]	2. Правий бок. авангард се вдига в 9 1/2 часа по селский път от с. Гълъбовци на Кошарица, Арзан, Романци и Брезник. Силно наблюдение откъм с. Ракита, Красава. Най-голяма съсредоточеност и постоянна свръзка с авангарда и главните сили. Привал по усмотрението на поручика. Македонский до 3 1/2 часа около Кошарица – Романци.
Главни сили Капитан Желявский. 1/2 рота от 10 рота, 12 и 13 роти от 1 Соф[ийски] полк, 1 и 2 роти от 4-та Пловдивска дружина, 1-ва Пещерска дружина, 1-ва полска батарея, 2 топа на поруч. Матеева и взвод жандарми. ——— Всичко: 2 1/2 дружини, 6 топа и взвод кавалерия	3. Главните сили тръгват точно в 9 часа по пътя на авангарда. Постоянна връзка с правий и левий боковий авангард; най-голяма съсредоточеност. Голям привал при разклонението на пътищата за с. Гоз и Ордан до 3 1/2 часа подир обяд.

Лява отделна група Началник поручик Калканджиев. 9-та рота, 1/2 рота и от 10 рота и 14 рота от Софийский полк; 2 топа на пор[учик] Балтаджиева и 2 сводни взвода кавалерия. ——— Всичко: 2 1/2 рот[и], 2 топа, 2 вз[вода] кавалер[ия]	4. Отделната група да се дигне в 7 1/2 часа и да следва по пътя за Кърнул, Бабица и Брезник, като се старае из пътя непременно да се присъедини с главните сили пред гр. Брезник, в краен случай през самий град. Привал при главните сили.
	5. Обозът да тръгне в 10 1/2 часа по пътя на Гургулята на съединение Кърнулския с Гълъбовския на Гоз и се прикрива от една рота на 4-та Пловдивска дружина.
	6. Аз ще бъда при главните сили. Да се раздаде гореща храна на момчетата и да се допълни амуницията от ближний обоз, ако има нужда.

По тази диспозиция произволно сформирований Брезничко-Трънский отряд трябва да произведе настъплението си към Брезник. В писменото съществувание на тази диспозиция ние силно се съмняваме, но ако тя е съществувала, трябва да забележим, че тя не издържа критика. В началото на диспозицията се говори, че неприятелят се съсредоточава около Брезник, а за задача на отряда се поставя настъпление на неприятелската войска около гр. Брезник, атакувание на тази войска и завземание на тила ѝ! Поставят се две задачи, даже три – настъпление, атака, завземание на тил, а пък по-нататъшните разпореждания – разпределение на силите, направленията на движенията и пр. съвършено не отговарят на задачите, а свождат всички към едно движение напред и то движение, което даже не води към целта. Ако началникът на отряда е имал предвид атака само на неприятеля около Брезник, то нямаше защо да се дава до 3 1/2 часа голям привал и то доволно далече от Брезник, защото после 3 1/2 [часа] никаква атака не [е] била възможна, защото, ако неприятелят бил оставил само един ариергард, то само за достигание до него отрядът би трябвало да пътува поне до 4 1/2 часа и после да атакува, а през ноември се мръква в 6 часа. Време за бой не е имало, а колко повече поне за устройството на атаковавшите части. Освен това нужда от голям привал не е имало никаква, защото от Гълъбовци и Гургулята до Брезник има само 12 километра, за преминаването на които са били нужни само 3 часа. Ако времето за тръгвание е назначено в 9 часа, то в 12 часа, най-късно в 1 часа после обяд отрядът би бил в Брезник. Ако действително началникът на отряда е искал да настигне и атакува неприятеля около Брезник, то е трябвало да бърза. Назначаването же отдих до 3 1/2 часа изключава подобно намерение. Нещо повече, назначаването отдих до 3 1/2 [часа] именно указва на желанието да се избегне сериозно стълкновение с противника, ако последний би се решил да се държи в Брезник.

Ако сега пък се обърнем към задачата – заемание тила на неприятелската войска, ще трябва да кажем, че това е само една необмислено допусната в диспозицията фраза, защото разпореждания съвсем не водят към подобно нещо. При

разпорежданията за движението, разпределението на силите, направлението на движенията и пр. би могло да се говори за завземание на тил, ако неприятелят би бил негде между Брезник и Перник, но не и тогава, когато неприятелят би се намирал в Брезник. Освен това, ако отрядът до 3 1/2 часа после обяд трябва да стои на линията Романци, Арзан и Гоз, то каква угроза може да има тука за тила на противника? Имало би угроза, но ако отрядът не би взел право направление на Брезник, а би тръгнал по пътя на правий боковий авангард и ако движението не бъде толкова бавно. При подобно направление на движението би се получило паралелно преследване. При задача да се заеме тила на противника важна рол играе бързината на движението, съответствующа организация и състава на колоната, която ще преследва. Такова нещо не се вижда.

По такъв начин излиза, че в диспозицията на отряда е възложена твърде важна и сложна задача, а при разпределението на силите и подробностите за изпълнението, забравена е задачата и всичко е доведено до едно просто походно движение на незначително разстояние. Това изобщо по дислокацията. Що се касае пък до подробностите ѝ, то и тука има важни грешки, а именно: а) десний боковой авангард тръгва по-късно от главните сили, а пък на този авангард предстои по-дълъг и по-труден път; б) диспозицията е писана в Гълъбовци и в 8 часа сутринта, а пък на лявата отделна група се заповядва да тръгне равно в 7 1/2 часа, а пък тази група е била при Кърнул, следователно да ѝ се занесе заповедта е трябвало не по-малко от 1/2 час време, следователно, тази група е могла да тръгне не по-рано от 9 часа сутринта, а не в 7 1/2 часа; в) на лявата група се дава направление Кърнул, Бабица, Брезник и в същото време се предписва да се съедини с глав[ните] сили пред Брезник или пък пред самия град. Всичко това е твърде несъобразно. Толкова по диспозицията.

Сега да видим как е изпълнена диспозицията и до какви резултати е довело нейното изпълнение. В определеното по диспозицията време частите тръгнали напред без съпротивление от страна на неприятеля, който вече отстъпил към Брезник. Едва около 12 1/2 часа после обяд откъм лявата група се чули няколко гърмежа, последвани и от артилерийска стрелба. Това обаче е било стрелба против едно изостанало незначително неприятелско отделение, което отделение така си побързало да отстъпи към селото Бабица.

Авангардът и десний боковий авангард до 4 1/2 часа после обяд не са срещнали никакво съпротивление. Само патрулната цеп е имала слаба престрелка по отстъпающите неприятелски разезди. По пътя по всичко се е забелязвало, че неприятелят е отстъпвал бързо. Към 4 часа после обяд от левий фланг от кавал[ерийските] взводове е получено донесение, че по добитите сведения от бежанците из гр. Брезник, неприятелската войска, около 4 полка пехота, две батареи и много конница, която миналий ден дошла, днес много скоро отстъпили по Трънското шосе, по пътя към […], а други части се пръснали по селата и преоблечени се крият у местното население. Вследствие на това донесение, което впрочем е без всякакво значение, началникът на отряда разпратил ординарци до началниците на отделните групи със заповед да се държат по-съсредоточено, като очакват

стълкновение с неприятеля, който може би ще поиска да се съпротиви негде около Брезник. На десний боковий авангард била пратена заповед, предвид безпорядочното отстъпление на неприятеля по Трънското шосе, да побърза и през пътеката на Г[орно] Романци, в. Мечи камък, в. Баня глава, с. Гърло и Муртинци да излезе в тил и пресече неприятелю пътя на отстъплението (задача непосилна за този авангард в сравнение със силите на противника). Към 5 часа после обяд откъм селото Гърло се чули няколко гърмежа топовни, но стрелбата скоро утихнала. Подир няколко минути било получено донесение от началника на десний боковой авангард, че неприятелят безпорядочно отстъпва и искал разрешение да пререже пътя на отстъплението през селото Билинци и Баба. Въпрос е кога би могъл да достигне отрядът до Баба, но подобно далечно преследване не било позволено от началника на отряда. В това време авангардът с голяма предпазливост се наближавал към гр. Брезник и към 3 1/2 часа после обяд авангардът излязъл пред Брезник на Брезничко-Трънското шосе. Кавалерийските взводове били пуснати напред по отстъпающий противник. В 6 часа пристигнали и главните сили, а лявата група по-рано достигнала гр. Брезник и се присъединила към авангарда.

На мръквание отрядът е бил разположен на бивак пред Брезник и са взети мер[к]и за охранение. На 2 километра пред бивака е била пратена една дружина за авангард, а още напред са били пратени кавалерийските части на линията Красава, Лялинци, Реброво и Кривонос. Тука отрядът е останал до 12 ноември, което време е употребено за устройството [на] съобщения, продоволствената част, санитарната част и пр. Такива са в този ден действията на произволно формираний Брезничко-Трънский отряд. Зададена е твърде голяма задача, а се е свършило с едно просто настъпление и заемание на напуснатий от неприятеля гр. Брезник. Това настъпление следователно не е могло да принесе някаква полза, защото неприятелят все едно и без това настъпление е очистил гр. Брезник, а пък, от друга страна, това настъпление към Брезник не е влизало в разчетите на щаба на корпуса след формированието на Владайский отряд, който е могъл да бъде усилен с остатките от Радомирский или пък с някоя само добре устроена част. Освен това направена е голяма грешка с това, че началникът на отряда е взел със себе си всички части, които е могъл да вземе, а не само своя отряд. Така той е взел три роти от дружината [на] Бахчеванова, четири чужди орудия, горската батарея, четирифутовата полубатарея, Пещерската дружина и даже и 12 рота от Преславский полк и почти всички кавалерийски части и по такъв начин лишил е щаба на корпуса от кавалерия, извършил е работи, съвършено не входящи в разчетите на щаба на корпуса. А най-главното е, че това земание на частите е направено крадешком, без да се извести в щаба на корпуса, без всякакво право. Предприето е действие, което не е нищо друго, освен непростителен произвол, за който другаде строго наказват. Най-произволното, най-непростителното е вземание части на отряди, непринадлежащи. Освен това настъплението е предприето без знанието на щаба на корпуса, без позволение. Брезник е зает и до вечерта на 8 ноември в щаба на корпуса нищо не е съобщено. За [това], че отрядът на капитана Попова настъпва, за това, че той е задигнал части нему непринадлежащи е узнато само по донесенията на началника

на левий фланг, а че е вземана почти всичката кавалерия е узнато, когато щабът на корпуса е искал да събере два-три ескадрона и да ги прати напред към Драгоман.

Целий ден на 8 ноември щабът на корпуса се намира в пълна неизвестност относително положението на крайний левий фланг, а между това през деня от крайний левий фланг са получавани донесения, че неприятелски сили се намират негде около Сопица. Такова сведение е получено и от София. Разбира се, че тези сведения били съвършено неверни, но щабът на корпуса не е имал възможност да ги провери. Вследствие на това и [на] началника на Брезнишкий отряд са давали несъответствующи заповеди. Така, когато на 8 ноември е узнато, че капит[ан] Попов е отвел с отряда си и части на отряда, непринадлежащи, на началника на отряда е пратена следующата заповед: „Тъй като на Ваший отряд беше поставена задача да произведе рекогносцировка по направление към Брезник и да открие связ с колоната на капитана Златарский, то заеманието и отбраната на Брезник не влизали във Вашата задача. Вие не сте дали подробни сведения за положението на противника и от тука не може да се съди за положението на отряда Ви. А предвид на това, че неприятелят се намира в Сопица, Вашето положение е рисковано и ако Ви поддържим, това ще води към разхвърляние на силите, което е нежелателно. Предвид на това и в зависимост от положението на неприятеля, Ви[е] ще трябва да оставите в Брезник малък авангард, а с останалите сили да се оттеглите на старите позиции. Златарски ще съобразява своите действия с Вашите. (Това показва, че в щаба на корпуса не е било донесено, че колоната на капитана Златарский още на 7 вечерта е присъединена към отряда.) В колоната Ви бяха дадени само четири топа, а Ви[е], без знание на щаба, сте земали топове, подчинени другиму. Като се върнете на позициите си, ще върнете орудията по местата им. Ако неприятелят не е в Радомир (предполагало се е, че Власинский отряд заема Радомир) или близо до Брезник, то малък авангард е достатъчен да стои в Брезник. Ако неприятелят е силен, то Ваший отряд не може да удържи Брезник. Гледайте да не се поставите в критическо положение. Донасяйте за всичко“. Тази заповед ясно показва, че щабът на корпуса не е получавал донесения от началника на отряда, а от съмнителни източници, и че тези донесения не само не са осветлявали положението, но още повече са го представлявали в голяма неопределеност.

После горната заповед началникът на отряда праща следующето донесение или обяснение: „Неприятел в Сопица положително няма, силно се разведва навсякъде около Брезник, нигде в близостта неприятел. Сърбите са на Врабча и Трън, гдето се окопават. Към Радомир няма и никога не са дохождали сърби. Сега Люцканов замина за рекогносцировка по шосето за Трън (това обяснение е получено на 9 ноември)... Капитан Z пропадна без вест, няма го при отряда от онзи ден, по сведенията, които се имат, той бил в Сливница, когато, като офицер от Генер[алния] щаб, би трябвало постоянно да бъде при отряда. Ако е в Сливница, прикажете му да дойде, защото трябва и тука. Ви[е] казвате, че не съм донесъл за действията на 7 ноември[и] още тогава и че съм взел части, неподчинени [на] мене. Аз документално ще Ви закажа, че първото е изпълнено, че второто не е било по мое право разпореждание, а по друго. Аз съзнавам, че е твърде важно да се взема не своя част във време на сражение, но не желая да се натоварват чужди погрешки

другиму, ако той не е виновен тук. Брезник биде завоюван затова, защото се не можеше иначе. Около него се намерваше цяла Моравска дивизия, която [е] имала заповед днес да бъде в София. Сведения за Брезник, както и допълнително за делото под Гълъбовци и Гургулята, вярвам да сте получили. Стоя пред Брезник и чакам точни указания за далнейши действия".

Това донесение или обяснение как добре характеризира началника на отряда. Той говори, като че е извършил чудеса със заеманието на Брезник. Оправданията за заемание чужди части са неоснователни. Никой не го обвинява за земание на части във време на сражение, защото на 7 ноември той не ги е взел, а му са пратени от съседний началник, който е намирал за необходимо да го поддържи, а се обвинява за земание частите на 8 ноември и отвеждането им в Брезник без знанието на началника, който му ги е пратил на помощ. Излиза, според кап[итан] Попов, че началникът на левий фланг е виноват, че на 7 ноември му е пратил помощ.

Що се касае до завоюването на Брезник, то и дума не може да става, защото това завоюване е без гръмвание на пушка. Че цяла Моравска дивизия се намирала около Брезник и че тя имала заповед този ден да бъде в София, е въображение. Ако цяла Моравска дивизия е била около Брезник, то Брезник нямаше да бъде завоюван без гръмвание на пушка, а отрядът на капит[ан] Попов щеше да се бори за висотите над Гълъбовци. Изобщо това обяснение е хвъргание прах в очите и повече нищо. Не ще и дума, че ако Западний корпус би имал съответствующ началник, то такива обяснения не биха се получавали и подобни началници на отряди не би имало. Това е всичко, което може да се каже по действията на Брезничко-Трънский отряд.

Когато обаче се е разяснило, че неприятелят е отстъпил към Трън и Врабча, то е било решено, щото отрядът на капит[ан] Попова да се върне в Брезник, като върне непринадлежащата на отряда артилерия и кавалерията. Колоната на капитана Златарский е присъединена към отряда и в същий ден на капит[ан] Попова е пратена следующата заповед: „Вашите действия утре ще зависят от положението на противника. Задачата Ви: обезпечението левий фланг от обход, е изпълнена.

Нашите главни сили стоят на Сливница и утре пращаме авангард към Драгоманското дефиле. Ако пред Вас няма неприятел, ако той е очистил гр. Трън и Врабча, то можете да отидете напред, но до втора заповед не заемайте Трън. Трябва да стоите на една висота с нашите главни сили и да чакате нашето общо настъпление. В такъв случай, предполага се, че отрядът Ви ще отиде към Врабча, но и за това ще чакате приказание. Добре ще бъде да заемете позиция пред Брезник, да устроите хазяйството на отряда.

Подполков[ник] Николаев е назначен за началник на Западний корпус, а Ви[е] ще трябва за всичко по службата да се отнасяте до него".

Както на свое място упоменахме, щабът на Западний корпус на 8 ноември сутринта, вследствие на отсъствие [на] донесения от левий фланг, вследствие [на] необходимостта да се устроят частите, не е могъл да предприеме нищо за преследване на противника. На левий фланг капитан Попов задига всички части заедно с кавалерията и настъпва към Брезник, без да уведоми за това щаба на корпуса. Щабът на корпуса прави разпореждание да се събере кавалерията в Сливница, но

това се изпълнява само вечерта. Десний фланг с отстъплението на Дунавската дивизия към Драгоман се считал обезпечен, но корпусът не е имал никаква връз със Смолчанский отряд. Всичкото пространство между Чепан [и] Станянци остава открито и Смолчанский отряд е могъл да бъде отрязан. В това пространство се е считала за възможна една диверсия, ако неприятелят би се решил да отбранява Драгоманский проход.

Необходимо е било да се прати в това направление една част, един малък отряд за връз със Смолчанский отряд. В случай на настъпление този отрядец би безпокоил левий фланг на неприятеля, който би се решил да отбранява Драгоманското дефиле. По тези съображения е било решено да се състави един рекогносцировъчен отряд от един ескадрон кавалерия, дружина пехота и взвод артилерия, който да се прати към Беренде извор. В този отряд са назначени: втора дружина от Дунавский полк, взвод артилерия от шеста батарея на I артилер[ийски] полк и 4-ий ескадрон от 3 конен жандармский полк. За началник на отряда е бил назначен ротмистър Бендерев. Този отряд е трябвало да тръгне на 9 ноември.

Сега да проследим разположението на частите на 8-ий ноември вечерта.

А. На десний фланг. Първа Пловдивска дружина, която на 7 ноември атакува с три свои роти и една рота от Струмский полк височината Петровски кръст, е занощувала срещу 8 ноември на същата височина. Както тази дружина, така и частите, атаковавши Три уши, вечерта късно са получили заповед да се оттеглят назад, за да се устроят и затова тези части срещу 8 ноември занощуват така:

1) Първа Пловдивска дружина отстъпва от Чепан и отива на Три уши на общий бивак. Тука дружината е останала в триротен състав и стояла до 11 ноември, когато е тръгнала за Цариброд.

2) Четвърта дружина от II Струмский полк, както и всички други части, които атакуваха Три уши, след свършването на боя се събрала в лощината зад третата височина и е влязла в връз вдясно с 1-ва Пловдивска дружина и вдясно с втора дружина от Дунавский полк. Тази дружина с две роти е заемала аванпостна цеп. В 2 часа през нощта се получила заповедта от началника на фланга, щото всички части до съмнуване да отстъпят на Сливницката позиция на старите си места, а една от най-устроените дружини да остане на позиция на третата височина от Три уши. На позиция е била оставена втора дружина от Плевенский полк, а 4-та дружина от Струмский полк е трябвало да събере ротите си от аванпостите и да отстъпи назад. Дружината има тука трите си роти (13, 14 и 16), 15 рота е останала в разпорежданието на капитана Белинова. Тази рота е дошла при дружината си едва на 10 ноември. На 8 и 9 ноември дружината, в триротен състав, бивуакира на десний фланг на Сливницката позиция. На 9 ноември вечерта тази дружина е притеглена на бивак зад центъра на позицията с цел да се сгрупират трите дружини от Струмский полк, за да се събере полкът.

3) 3-ий Бдинский полк. От този полк в действията на десний фланг вземат участие 1-ва и 2-ра дружини. След свършването на боя и тези дружини е трябвало да отстъпят и да се устроят, особено втората, която е била окончателно разстроена. Първа дружина от този полк при отстъплението е била оставена (2 роти)

в разпорежданието на командира на втора дружина от Плевенский полк на средната висота от Три уши, а сутринта на 8 ноември [е] отстъпила назад, но била върната от капит[ана] Белинова пак на средната висота. Тука тази дружина е останала на бивак до 12 ноември, когато е бил[а] повика[на] в центъра на позицията, гдето се е групирал целий полк.

Втора дружина от този полк още сутринта на 8 ноември се оттеглила зад центъра на позицията около шосето и е останала там на бивак до групиранието на полка.

Третата дружина от този полк до 10 ноември е била пръсната по ротно, а именно, 10 рота е била разположена в окопите на центъра, а 9 и 12 роти в общ резерв на левий фланг. Едва на 10 ноември и трите роти от тази дружина били събрани в окопите на центъра на позицията и тука останали до 12 ноември, когато полкът се събира и влиза в състава на колоната на подполковника Филова и тръгва за Цариброд. Преди тръгването към дружината се присъединила и 11 рота, която беше на бивший Радомирский отряд.

4) Плевенский полк така също се събрал едва на 11 ноември. Първа дружина от този полк на 8 ноември сутринта се оттеглила на Мека црев на бивак и останала там до 11 ноември, като е носила аванпостна служба. Втората дружина от този полк остава така също на бивак зад първата висота от Три уши до 11 ноември и е носила аванпостната служба. Трета и четвърта дружина от този полк на 8 ноември остават в центъра на позицията.

5) Дунавский полк. От този полк в атаката на Три уши вземат участие 1-ва, 3-та и 4-та дружини, а така също и втора дружина, която се е присъединила откъм центъра. Тука действува целий полк по на дружинно, при това полкът още от 5 ноември е без титулярен полковой командир. Първа дружина на 8 ноември[и] сутринта е отстъпила в лесока под Мека црев, гдето се е събрал и полкът в същий ден.

6) Артилерията от десний фланг се е разположила така: горската батарея останала на Мека црев, а шеста батарея се събрала на центъра на позицията.

7) Двете роти от 3 Хасковска дружина отстъпила заедно с дружините от Плевенский полк и пренощувала на центъра. На 8 ноември тези роти останали на бивак зад центъра, а на 9 ноември дружината се събрала при Алдомировци, гдето и се разположила в резерв.

8) Дупничкото опълчение се разсеяло и никаква част от него не е събрана.

10)* Доброволческата дружина на капитана Кавалова, както и Царибродското опълчение остават на 8, 9 ноември в центъра на позицията си.

11) Артилерията от центъра се събира така: втора батарея в батареята си и тука остава на 8, 9 и 10 ноември. От 2-та батарея само полубатареята остава в центъра, а другата полубатарея е пръсната.

11) Преславский полк, който беше разтегнат от центъра до над Братушково, на 8 ноември остава на позицията си.

12) Трета дружина от Струмский полк от 8 ноември и до 13 стои на пози-

---

* Така е в текста. № 9 е пропуснат при подреждането, а по-долу № 11 е повторен.

ция над Братушково, изпълнява аванпостната служба и устроява материалната си част. Запасната дружина от същий полк остана на позицията си до 13 ноември и се приготовлява за поход.

13) 5-та батарея е останала на левий фланг в резерв до 13 ноември, в който ден е тръгнала в поход за Цариброд.

14) 9-та доброволческа дружина е останала на Вишая.

Това е разположението на силите на 8 ноември вечерта.

Както се вижда, 8 ноември е бил употребен за групиране и устроявание на частите и в този ден нито една част не е могла да бъде пратена напред. Доколко частите са били изнурени и разпръснати се вижда от това, че и на следующий ден само част от полковете са могли да се сгрупират и устроят. За новопристигналите в този ден части не може и да се говори, защото те са били толкова изнурени, щото никакво движение за тях напред е било невъзможно. Но най-голямото затруднение се е заключавало в недостатъка на храната. Всички запаси от София са били изчерпани, а армията все повече и повече се е увеличавала на Сливница. С увеличаването на армията храната, пращана от София, е ставала все повече и повече недостатъчна. Частите, които са идели от Южна България, са се хранили със сухари, които са носили със себе си, но на Сливница те са пристигнали с празни раници. Като се почне от 7 ноември и до заеманието на Пирот частите са получавали храна през ден и то не всички и нередовно. През тридневний бой на Сливница рядко [ня]коя част е получавала гореща храна, а много от тези части не са виждали такава от 2-ий ноември. Към недостатъка в храна трябва да прибавим, че почти по-голямата част от войските от 2 ноември не са знаяли ни сън, ни почивка.

Най-силното напрежение на всички морални и физически сили в продължение на 6 дена са в състояния да повалят и най-силната человеческа натура. Само високий патриотизъм, само високото съзнание на дълга е крепило наший войник и офицера. Но целта [е] достигната, неприятелят [е] отбит, трябвало е да се даде отдих. Наистина, че преследването може би би довело до по-решителни резултати, но то е било невъзможно, а предприеманието му с окончателно изнурени войници едва ли би било полезно и решително, когато неприятелят далеч не е бил разстроен и е бил още твърде способен да приеме един, даже решителен отбранителен бой. Следователно трябва да признаем, че преследването на 8 ноември е било невъзможно. Колкото за преследването на следующий ден, ще говорим на свое място.

Сега да се повърнем към положението на сръбската армия и да разгледаме нейното отстъпление и разположение към 9-ий ноември.

Ние забележихме горе, че главнокомандующий Крал още на 7 ноември вечерта, вследствие на заеманието [на] Ржана, е считал пребиванието си в Пирот за опасно и затова с някои само отделения от Щаба на армията е отпътувал за Бела паланка.

Военний министър, който е и началник на щаба, в това време е бил в Цариброд, отгдето е правил разпореждания за отстъплението на армията и е ръководил действията. Най-голямата опасност тази нощ е грозила или по-добре се е очаквала откъм

Ржана (Горска) и Кралят при заминаването си от Пирот поверява охраната на града на окръжний управител, като му оставя в разпореждането дворцовата рота.

За защитата на Пирот окръжний управител на 8 ноември, пред съмване още, с барабан е събирал всичкото население, което е способно да носи оръжие, въоръжавал го е и го е приготовлявал за отбраната на града. Ротата още през нощта е била извадена на позиция на Ржанский път. В Пирот били събрани въоружени около 300 души, а сутринта пристигнала и една батарея от Дунавский артилерийский полк. Ротата, въоружените граждани, взвод артилерия и два горски топа чакали докъде пладне нападението на неприятеля откъм Ржана, но той не се появявал. Вследствие на туй тези части били пратени към Ржана и влезли в състава на Ржанский отряд на майора Милошича. Майор Милошич към вечерта едва събрал от своя батальон 220 души и отново завзел Ржана. По това донесение Пиротский окружен управител върнал назад пиротчаните, около 300 души, разделил ги на 2 чети и им назначил за началници окружний инженер и смотрителя на карантината. Тези 2 чети с 4 орудия били извадени на позиция над селото Градешница. В това време обаче в Пирот пристига и поручик Вукович с II батальон от II полк от II позив. Окружний же управител получава заповед от Щаба на армията да употреби пристигналий батальон за прикривание [на] обозите, които се направляват към Ниш, от едно случайно настъпление на българите откъм Ржана. Когато Пиротското опълчение и батареята се устроявале на позиция над Градешница, откъм Крупец се появила Конната бригада, която преминала р. Нишава и се разположила на бивак пред града, близо до Софийското шосе. С пристигането на бригадата окружний управител е считал, че Берковский път остава открит и затова заповядал, щото опълченците, батареята и батальонът на поручика Вуковича да бъдат готови на 9 ноември в 8 часа сутринта за поход към Одоровци. Тези са разпорежданията, които се вземат за отбраната на Пирот откъм Ржана.

Сега да видим действията на другите части.

I. Конната бригада.

Конната бригада, както знаем, на 7 ноември заема почти същите места, които заемаше на 4-ий ноември вечерта. На 7 ноември тази бригада бездействува и прекарва целий ден в търсение [на] противника, който е предприел един обход откъм Калотина. При всички старания Конната бригада на 7 ноември не е могла да открие освен един български патрул към Букоровци. Нощното же нападение на Ржана и заемането на този пункт е указало, че опасност угрожава не откъм Калотина, а откъм Ржана, вследствие на което е и било решено, щото Конната бригада да бъде притеглена към Пирот, съвсем в тила на армията.

В 3 часа сутринта командирът на бригадата е получил следующето разпореждание: „Вследствие на лоший изход на вчерашний бой на Дунавската дивизия и вследствие на това, че нашите войски са били бити под Ржана, слаб е изгледът, че нашите войски ще могат и по-нататък да се задържат в неприятелската земя и затова заповядвам: Конната бригада незабавно да почне бързо, но осторожно отстъпвание от Станяне на Крупец, а оттам на Пирот, пред когото ще се установи и ще рекогнос-

цира по дясната страна на Нишава. Известете ме незабавно и Главнокомандующий за тръгването на бригадата от Станяне и за пристигането в Пирот“.

Вследствие на тази заповед бригадата е почнала отстъплението си от Станяне в 8 ч. сутринта, понеже не е виждала никаква опасност от никоя страна. Около пладне бригадата достига под Пирот заедно със своята пехота и артилерия, гдето и се разположила на бивак. Оттука бригадата е пращала разезди [към] Тепош. По такъв начин Конната бригада, вследствие на неправилни разпореждания и действия още от началото на военните действия, вместо да остане пред армията и да прикрива нейното отстъпление, първа е отстъпила на сръбска територия и на един преход в тила на армията.

Дунавската дивизия, която на 7-ий ноември вечерта занощува на височите у входа на Драгоманский проход, на следующий ден отстъпва от тези висоти. Найнапред е получил заповед да отстъпи IX полк, позицията на който е била заета от Дринската дивизия. IX полк се е назначавал да отстъпи назад на дефилето, гдето за по-нататъшното му отстъпление и заемание [на] позиция е трябвало да получи указание от полков[ник] Миловановича. Полкът е тръгнал в 7 часа сутринта и е получил заповед да се разположи на позиция на височите над Цариброд. По пътя обаче се узнало, че от Цариброд за позицията е тръгнал военний министър, който е щял да даде друга заповед и полкът е бил установен. Министърът дошъл, но не дал никакви заповеди. Най-после на полка било заповядано да изпълни първата заповед. Другите два полка от дивизията, заедно с артилерията, били пратени при Калотина на позиция. Една батарея и един ескадрон от тази дивизия били пратени в Пирот в разпореждането на окружний началник. На позиция над Драгоман е останал само X полк от Шумадийската дивизия.

Дринската дивизия, по получената заповед да се доближи до Дунавската за отбраната на Драгоманский проход, почнала отстъплението си в 2 часа по полунощ и към 8 часа сутринта тя вече е била на нова позиция. Тази дивизия е заела линията Драгоман – Владиславци, като е имала левий си фланг до шосето в Драгоманското дефиле, а десний си фланг пред Несла. Така дивизията е прикривала долината на Лукавица. Частите на позицията са били разположени така: VI полк с 3 батареи от Шумад[ийския] арт[илерийски] полк на десний фланг на участъка между Несла и Владиславци; на левий – между Драгоил и Драгоманский път се разположил IV полк с две батареи, а в центъра е бил разположен V полк. Когато дивизията окончателно се разположила на позицията, получила се заповед, щото дивизията да отстъпи към Суков мост, като остави на заетата позиция слабо охранение. В изпълнение на тази заповед дивизията почнала отстъплението в 3 1/2 часа после обяд и в 10 часа достигнала при моста зад Цариброд, но тука била получена нова заповед – дивизията незабавно да се върне назад и да заеме позицията, която напуснала през деня. Обаче дивизията е тръгнала само сутринта на 9 ноември. Какви са причините за връщането на дивизията назад, ще видим на свое място.

Шумадийската дивизия е получила, както знаем, заповед да отстъпи назад и да отиде на еднаква висота с Дунавската дивизия. Но да се извърши това отстъпление бързо е било невъзможно, защото дивизията е имала много ранени

насъбрани и много ранени неевакуирани. Началникът на дивизията заповядал пехотата и кавалерията да останат на занимаемите позиции, догдето не се подберат и отправят ранените, а артилерията и обоза пратил назад по направление на Лукавичката долина. След обоза и артилерията отстъпила и пехотата, а зад нея кавалерията. Когато пехотата дошла в Драготинци, началникът на дивизията получил от някъде донесение, че българите отстъпили от Сливница, защото на позицията им не се съглеждали никакви войски. За да се увери в това, началникът на дивизията пратил разезди напред към Баалин и Три уши. Частите обаче продължавали отстъплението си. Поручик Балович, който е бил пратен с разезд към Три уши, доносил, че той излизал на първата и втората (третата и средна) висоти на Три уши и не забележил никакви български сили, освен слаби патрули. Това донесение убедило началника на дивизията, че българите са отстъпили от Сливница, вследствие на това той дава заповед, щото XI полк да се отправи към Три уши и да ги заеме; праща адютант до началника на Дринската дивизия да му съобщи за това и да го моли, щото и той да изведе дивизията си напред; праща заповед, щото и XII полк, и артилерията да спрат отстъплението и, най-после, праща адютант в Пирот до Главнокомандующий да обясни положението и да моли да се отмени заповедта за отстъплението. Сам началникът на дивизията отишъл да търси началника на Дринската дивизия, за да се съгласят за действията, но в това време той срещнал един от командирите на полковете от Дринската дивизия, който му дал следующето известие, получено от началника на Дунавската дивизия: „Хорстиг явява на началника на Дринската дивизия, че българските войски напредват по Калотинската река“. Това обстоятелство накарало началника на Шумадийската дивизия да се откаже от намерението си да заема Три уши и затова праща заповед на командира на XI полк да остане на позицията на Баалинската висота.

Между това, началникът на дивизията получава следующата заповед от Главната квартира:

„Неприятелят обходи нашето ляво крило и се стреми да завземе Пирот, с това да отреже нашата войска от главната ѝ комуникация, а за себе си да обезпечи комуникация за настъпление било към Ниш, било към Княжевац. Това последното е твърде вероятно и затова е твърде нужно всички дивизии да тръгнат към Пирот, за да го бранят.

Затова началникът [на] щаба, от името на Главнокомандующий, заповядва:

1) Ако вчерашната заповед относително променяването местата между Шумадийска и Моравска дивизии не са изпълнени, както това може да се заключи от един рапорт, получен от Моравската дивизия, то тогава нека Шумадийската, а ако са изпълнени, то Моравската дивизия да отстъпи форсировано на висотите при Суков мост и там да заеме позиция.

2) Дринската дивизия тоже да тръгне за Пирот по другата страна на Нишава, около Бериловци и там да заеме позиция, па макар би било това и нощес.

3) Дунавската дивизия незабавно да тръгне за Пирот и да служи там като резерв.

4) На позициите Драгоманска и по левий бряг на Лукавица да се оставят

само предстражи, които през нощта тоже да отстъпят.

5) Дринската дивизия незабавно да прати един полк в Пирот, ако това досега не е направено.

6) Онази дивизия (Шумадийска или Моравска), която остава на линията Лесковец – Трън, трябва да се концентрира пред Трън.

7) От лявото крило на позицията X полк ще отстъпи с предстражите и ще се присъедини към своята дивизия. Заповед за този полк ще се даде от Дринската дивизия.

8) Дивизията, която ще бъде към Трън, трябва да пази своя левий фланг в случай, че би искала с малка част да задържи Брезник.

9) За получването на тази заповед и за почването да се привежда в изпълнение да се уведоми началникът [на] щаба, който ще се намира в Пирот.

10) Командирът на Шумадийската дивизия, като има связ с Моравската, ще предаде тази заповед".

По получването на тази заповед началникът на Шумадийската дивизия заповядал, щото и XI полк да отстъпи от Баалинската позиция, а всички части от дивизията да продължат отстъплението си. XI полк тръгнал от Баалинската позиция в 2 1/2 часа после обяд, а на мръквание стигнал в Габер, а пък XII полк наближавал Цариброд. Сам началникът на дивизията се отправил на Суков мост, гдето и пристига късно вечерта. Тука началникът на дивизията получил нова заповед от началника [на] Щаба на армията, в която се казвало: „Днешната моя заповед не изпълнявайте; върнете се назад на старите позиции, защото не трябва да ги напущаме. Позицията да се укрепи. Да се отговори за получването на заповедта и за времето, до което частите ще бъдат на местата си".

Очевидно е, че това отменяване на първата заповед е следствие от донесението на началника на Шумадийската дивизия за отстъплението на българите от Сливница.

По горната заповед началникът на дивизията се разпоредил да се спре XI полк, който наближавал Неделище, и XII полк, който стигнал до Цариброд, да се върне назад, но командирът на полка отговорил, че вследствие на форсираний марш и газението [на] реката Лукавица няколко пъти войниците са мокри и изнемощели и не са способни за движение и че са принудени да пренощуват мокри на замръзнала почва без слама и дърва.

След малко обаче началникът на дивизията получава нова заповед, в която му се казва да не изпълнява горната заповед, защото положението се изменило, но Шумадийската дивизия да заеме дясната страна на Драгоманский проход с фронт на Драгоман, Прекръсте и Калотина, гдето е и X полк от дивизията. Тази позиция да се укрепи.

Всички тези едно друго отменяющи [се] разпореждания са имали за резултат това, че дивизията е занощувала така: XI полк при Неделище, XII при Цариброд, а X над Драгоман.

Моравската дивизия, под прикритие на ариергард от два батальона, още сутринта безпрепятствено и без преследвание отстъпила към Брезник. Българите

настъпвали по следите на дивизията, но не преследвали. По пътя началникът на дивизията получил донесение от командира на I полк, че полкът му пристигнал в Комарево (Кошарево), но не могъл да отива напред, че хората му били изморени. От Брезник Топалович продължава отстъплението си към Врабча, гдето дивизията пристига към 8 часа вечерта, като е оставил ариергард при Филиповци. Късно през нощта [е] получена заповед, щото дивизията да се съсредоточи около Трън, но това не е изпълнено, но е пратен там команд[ирът] на II полк с 1 батальон и една горска батарея. Други заповеди през този ден в дивизията не са получавани.

Това са разпорежданията, направени по отстъплението на Нишавската армия. Ако се спрем на даваните разпореждания и ги разгледаме, ще видим следующето:

1) Щабът на армията и до 7 ноември вечерта, даже до 8 ноември, не може да се освободи от опасността от един обход, който е само въображаем.

2) Щабът на армията не знае нито разположението, [нито] положението на дивизиите и вследствие на това дава неизпълними заповеди.

3) Щабът на армията на 7 ноември вечерта, вследствие на действията под Ржана, окончателно изпуща армията от ръце, всичкото си внимание съсредоточава към Ржана и не може да се осведоми по-точно за положението на армията под Сливница.

4) Отстъпването на Дунавската дивизия под височите над Драгоман отново усилва опасността за обход откъм левий фланг, макар че на този фланг е била цялата кавалерийска дивизия.

5) Вследствие [на] незнанието [на] положението на армията под Сливница, началникът [на] щаба прави несъответствующи разпореждания, като разменява без цел и смисъл местата на Шумадийската и Моравска дивизии. Но началниците на тези дивизии, като по-добре са знаяли положението, не изпълняват това разпореждание.

6) Дадена е заповед дивизиите да се наближат до Дунавската, следователно, взема се решение, щото да се защищава Драгоманский проход. Но това решение скоро се отменява. Пък някакъв обход на левий фланг кара Щаба на армията да предполага, че ние се стремим да заемем съобщенията на сръбската армия и се дава горната заповед за отстъпване на всички дивизии към Пирот. Пристъпва се към изпълнението на тази заповед, но по едно донесение от началника на Шумадийската дивизия, че българите очистили Сливницката позиция, заповядва се дивизиите да се върнат назад и да заемат старите си позиции. Но след малко и тази заповед се отменява, но не изобщо, а само до някои дивизии. Така че в този ден не само полковете, но и цели дивизии само пътуват то напред, то назад с разни прекъствания и разменявания на местата и всичко това прилича на танцуване, [на] кадрил. И това става само защото Щабът на армията е изпуснал от ръцете си [положението] още на 5 ноември, ако не считаме, че не ще да е грешка, ако кажем, че това е станало още на първий ден от началото на военните действия.

В диспозицията за общото отстъпление, което горе приведохме, се вижда, че на армията е поставена за цел отбраната на Пирот, но при това армията, наместо да бъде съсредоточена, разпръсва се отново. Така напр[имер], Дринската дивизия

се праща над Бериловци, Шумадийската или Моравската на висотите над Суково, Дунавската в Пирот за резерв, а Шумадийската или Моравската пред Трън, като косвено ѝ се дава направление на Лесковец.

Благодарение на тези едно друго отменяющи [се] разпореждания, на 8 ноември Нишавската армия е занощувала така:

1) Конната бригада със своята пехота и артилерия пред Пирот, като е имала напред само един ескадрон.

2) Дунавската дивизия: IX полк над Цариброд, а VII и XV полкове около Калотина; една батарея и ескадрон под Пирот.

3) Дринската дивизия зад Цариброд.

4) Шумадийската дивизия: X полк над Драгоман, XI полк в Неделище, а XII полк и артилерията близо до Цариброд.

4)* Моравската дивизия на Филиповци и Врабча.

По такъв начин Нишавската армия на 8 ноември вечерта е била поставена в твърде критическо положение, като е имала на фронта си само два, един от друг на далечно разстояние полка от Шумадийската дивизия, а всички други части са били ешалонирани на едно разстояние от 15–20 километра. Това положение е било твърде рисковано, ако на 9 ноември би било предприето едно настъпление против тази армия. Но благодарение на това обстоятелство, че такова настъпление не е било предприето, то армията в този ден се групира и отново заема позиция над Драгоманските висоти и прибягва към една сериозна отбрана, както това ще видим по-долу.

Такова е положението на Нишавската армия на 8 ноември вечерта.

За да свършим с действията в този ден, остава да проследим действията на крайний левий фланг на Нишавската армия. Смолчанский отряд, след нощний набег в Ржана на 8 ноември, е бездействувал почти. На 8 ноември сутринта началникът на отряда, като оставил пред Славиня и Изатовци две чети доброволци и опълченци под командата на четника Николова за пазение [на] Берковский път откъм Ржана, върнал се в Смолча, отгдето е предполагал да събере останалите от отряда части и да предприеме едно настъпление към Цариброд и Одоровци с цел да действува в тила на противника и да отвлече вниманието му от Сливница, като угрожава на тила и фланга му.

Но преди да се предприеме това настъпление, началникът на отряда получил от в[оенния] м[инистъ]р една телеграма, в която му се съобщавало, че неприятелски сили се направлявали от Княжевац към Пирот и му се съветвало да действува в първото си направление. Това накарало началника на отряда да отмени взетото решение и да продължи действията в първото направление. До вечерта обаче за тази цел не е било предприето нищо.

---

* Така е в текста. № 4 е повторен.

От сръбска страна, както видяхме, са положени усилия, за да се събере разсеяний отряд на майора Милошича, да се усили и да се вземат мер[к]и за отбраната на Берковский път. В този смисъл е действувал Пиротский окружен началник.

9-ий ноември

На 9 ноември от българска страна не е било още взето някое окончателно решение за настъпление или поне за пращание [на] един авангард към Драгоман. Причините на това са същите, както и на 8 ноември – неустройството на частите и недостатък в продоволствие. Предстояло е да се почне едно настъпление, но за това българската войска, вследствие слабото си устройство, е била малко способна. Опитът от предшествовавшите дни ясно е показвал, че после всеки бой, в който войските са взимали активно участие, частите страшно са се размесвали и разстройвали, макар че после боя скоро са възстановявали порядъка. Известно е било така също, че един път захванат боят, офицерите са изпущали частите от ръцете си и че боят е произвеждан без всякакво ръководство. При отбранителний бой това е могло да води само към излишни загуби и не е било опасно дотогава, догдето разстроените части са могли да намерят прикритие в своите укрепления, за да се устроят, но един път оставена укрепената позиция, трябвало е да се има предвид малката способност на нашите войски в настъпателний бой. С пристиганието [на] войските от Южна България корпусът е достигнал до 40 000 души и е станал неудобно управляем.

Корпусний щаб не е могъл вече да се справлява с корпуса, който вече [се] е състоял от повече от 20 отделни единици. Догдето войските са стояли на Сливницката позиция, началниците на позиционните участъци са се явявали и началници на подчинените тям групи войски и на щаба на корпуса е предстояло да се справлява и ръководи действията посредством началниците на групите, но боят свършен, на корпуса е трябвало да се даде една по-правилна организация, трябвало е да се сгрупират по-малките единици по няколко в по-големи, но на 8-ий и 9 ноември това не е могло да се достигне; нужно е било повече време, а освен това не е имало кому и да се поверят по-големите групи.

Подполковниците Муткуров, Шиваров, Филов, Любомский, Цанев и пр., които са могли да бъдат назначени за началници на по-големи единици, са били оставени в Южна България, защото те и там са били нужни. На 8 и 9 ноември не е могло да се достигне, щото поне княжеските полкове да съберат дружините си, защото е било нужно да се направи едно разместване на всички части, което пък би довело до едно отслабване и освен това на частите не би се дал никакъв отдих.

По мимо всичко това неустройството е съществувало и е вземало своето не само долу – в частите, но и горе – във висшето управление и ръководство на армията. Щабът на армията е бил неустроен и в настоящата смисъл на думата такъв почти, че не съществува. В нашата войска съществува Главнокомандующий и началник [на] Щаба на армията, но Щаб на армията не съществува: той няма нужните подразделения и органи и началникът [на] Щаба на армията е безсилен; той

може би вижда всичко, знае що е нужно и какво трябва да се направи, но той нищо не може да направи, защото няма кому да заповяда и няма кой да [го] изпълни.

Армията е без хляб, това се чувствува и вижда, но началникът [на] щаба няма интендантство, на което да заповядва, с което да се разпорежда и той се ограничава само с това, че телеграфира на в[оенния] м[инистъ]р: армията гладува, пратете хляб, а военний министър пише в Министерството на вътрешните работи да се разпореди, министерството пише на постоянната комисия да се разпореди, а последната пише на друга комисия да се разпореди. С една реч, всички пишат и разписват, но хляб във войската няма, а пък всички писали и се разпоредили.

Войската ще тръгва напред, нужни са патрони, снаряди, храна и пр., а за всичко това са нужни кола, коне и пр. Догдето войската беше на позиция на Сливница, работата беше лесна: в Сливница имаше със склад с 4–5 милиона патрони, които до позицията, в случай [на] нужда и на файтони се караха; хлябът и продуктите, достатъчно беше да ги има – и на ръце се преносваха, но когато войската трябваше да тръгне напред, трябваше след нея да се вдигнат патрони, па и храна поне за един ден. Храна не е имало в запас както в Сливница, така и в София и с тръгването на частите без храна е било възможно да се [при]мирим, защото войниците бяха вече привикнали да получават храна през ден, да се хранят днес само с месо без сол, утре само със сухари, а на третий ден – с барутен дим. За да се вдигнат за 30 000 души поне по 50 патрона, са били нужни поне 200 кола, а такива не е имало в Сливница, а пък който се отдалечава от своя склад и отива в бой, трябва да мисли, че в боя или напред са нужни патрони. И тука нито началникът [на] Щаба на армията, нито щабът на корпуса са могли да помогнат, защото не са могли да създадат от нищо превозочните средства. Тука не е имало и лице, което да заведва артилерийското доволствие.

През тридневний бой на Сливница получаването [на] патрони и пращането им на Сливница е изпълнявано от поручика Рибарова, заведующ домакинството на Дунавский полк, и Сливницкий комендант капитан Янков, който вследствие на това всичко е искано от него и под угроза на наказание, вследствие на абсолютно отсъствие на минута отдих е бил доведен до такова положение и разсеяност, че той буквално не е бил вече в състояние да съобрази и най-простите неща и е бил доведен до такова изнурение, чтото се имало опасност за неговите умствени способности. Наистина при Щаба на армията или при щаб[а] на корпуса е имало лице, това не е [не]известно, което е носило официалното звание „началник на артилерията“, но този началник на артилерията толкова е разбирал своето назначение и обязаности било като началник на артилерията на армията, било като началник на артилерията на корпуса, щото нему и през ума не е минавало, че войската при движение напред трябва да вози след себе си патрони, заряди и снаряди. Началникът на артилерията, според службата, която е изпълнявал през тази война, би трябвало да носи названието „началник на дипломатическата канцелария“, но съвсем не „началник на артилерията“.

По своята деятелност във военно отношение той е бил един лишен тормоз в армията и като такъв именно той е и избран и назначен на тази длъжност. При

мобилизацията на армията нему не е поверена част, едно, защото е бил недъгав, а другото, защото е бил известен по своята склонност да се погрижи най-напред за своето лично спокойствие. Някога той не е бил такъв, той е бил деятелен патриот, но недъгавостта, макар и да не е повлияла на неговий патриотизъм, уничтожила е деятелността му. По тези съображения той е бил назначен за заведующ артилерийската част, но фактически тази част е заведвана от в[оенния] м[инистъ]р, началника на Русенский арсенал капитан Ванков, заведующий въоръжението капитан Панов. Никой в армията не е виждал в него фактически началник на артилерията и никой за нищо към него не се е обръщал. Освен това между артилерийските офицери той не се е ползувал не само с какъв-годе авторитет, но и с каква-годе симпатия. Артилерийските офицери не са виждали в него началник, а са го считали като занимающ тази длъжност благодарение на умението му да се върти измежду големи хора. Вследствие на всичко туй той не е могъл да има някакво влияние в артилерията и в боя под Сливница има примери, гдето командири на батареи, на които той е искал да се бърка в работата, му са посочвали пътя. Той е съзнавал своето положение и не е считал за нужно да се възползува от своите права. Разбира се от само себе си, че тези постъпки на някои батарейни командири съвсем не говорят в тяхна полза, защото това е един лошав признак за състоянието и дисциплината във войската, но тука не трябва да се изпуща предвид обстоятелството, че началството във военно време трябва преди да даде някому някое назначение, трябва дълбоко да обмисли и съобрази дали назначаемото лице е в положение да изпълни своето назначение. При това не трябва да се изпуща от предвид, че във военно време непопулярний началник не е само безполезен, но твърде вреден.

Началникът на артилерията е съзнавал по-добре от назначившите го на тази длъжност своето положение и значение и затова той се е оказал в ролята на съветник, отколкото в ролята на началник на артилерията.

При такова положение на работите нито началникът [на] Щаба на армията, нито щабът на корпуса са могли да разчитват, че началникът на артилерията ще снабди войските с боеви припаси.

Да вземем санитарната част. Корпусът е имал корпусен лекар, но какво е могъл да направи той без средства? Нищо друго, освен като лекар и хирург да изпълни своята длъжност. През всичките боеве на Сливница санитарната служба е била неустроена. Превързочни пунктове в настоящата смисъл не е имало. Само на 6 ноември лекарите са се опитвали да устроят такива по позицията и временно няколко флага са се развявали по позицията, но щом боят се захванал, изчезват флаговете, изчезват пунктовете. Уборката на ранените е била най-безпорядъчна: много ранени са простояли по няколко часа недигнати и неприбрани, но затова пък и много леко ранени са били съпровождани от по 5–6 души не ранени. Ранени войници са се търкаляли около ставката на корпусний щаб, в позиционната станция и са чакали помощ от някой случайно проходящ фелдшер или лекар. Доброволната санитарна помощ на разните иностранни дружества, на доброволците санитари е принесла неоценима помощ.

Само в Сливница е съществувал един главен превързочен пункт, гдето ранените са намирали помощ, но този пункт е бил твърде далече. Колко нещастници са платили с живота си само за това, че не е имало кой да се разпореди, кой да се погрижи! На 7-ий ноември на десний фланг падат хиляда души ранени по скалистите и недостъпни върхове на Три уши, но я потърсете дали някому е дошло на ум да се погрижи пред началото на боя да се открие някой превързочен пункт? Не, никой за това не помислювал. По-легко ранений войник сам се е отправлявал на Сливница и пътувал догдето е имал сили, падал е негде и е оставал на произвол[а] на случая да го намерят и дигнат. Фелдшерите, доколкото ги е имало, хвала им, са се стараели да направят всичко, що са могли да направят, но те са били малко. Носилщици във време на боя не е имало; те са се явявали после боя, а във време на боя охотници да изнасят даже леко ранени е имало много, защото с това са се уклонявали от боя. Най-после доколкото е била устроена нашата санитарна част може да се съди от това, че ние и досега не знаем точното число на нашите убити и ранени в тази война, а така също и обстоятелството, че много ранени от полето на сражението са се отправлявали право по домовете си. Не ще съмнение, че при едно настъпление е било нужно да се помисли и за обезпечване [на] санитарното доволствие на армията.

Въобще на Сливница ние сме разполагали само с войници, но не и с устроена войска. Тука му е мястото да упоменем, че частите, които са следвали почти безостановочно, са се лишили и от малкото превозочни средства, с които в Южна България са се сдобили. Ако отбраната е била възможна при подобно слабо устройство на нашите войски, то е затова, че нашите части са били на едно място и недалече от София. Ако при подобни, даже благоприятни условия, войската е гладувала, то при отдалечаването от Сливница, при хаотический безпорядък в продоволствената част, при настъплението гладът бил най-верний спътник на войника, както в действителност е и било. Не е ли било нужно преди да се почне едно настъпление да се помисли и за начина, по който ще се храни войската? За това е било нужно да се мисли много по-рано действително, но, както виждаме, тази* работа е считана за излишна. Не трябва ли да се упомене тука, че от Южна България частите са пристигали с лятно облекло (бели ризи и гащи), без шинели, а само с по едно одеяло, черга, селски ямурлуци и пр. Не трябва ли да се упомене, че много войници и от севернобългарските полкове са били без шинели. Това е трябвало да се има предвид и този, който се е решавал на едно движение напред, е трябвало да знае, че преди да се даде заповедта „Напред!“, е имало за много нещо да се помисли, за много нещо да се направи разпореждание.

Но освен всичко това, до 9 ноември нищо не е било решено за бъдещите действия; в този ден подполковник Николаев е встъпил в командуването на корпуса, но нищо не е било предприето, за да се даде една по-правилна организация на корпуса. Новий командир на корпуса, макар и да е бил вече запознат с общото положение, не е могъл да вземе самостоятелно каквито и да е решения за действията. Присъствието на Главнокомандующий и [на] Щаба на армията на Сливница, твър-

* Следващата дума „маловажна“ е задраскана.

де естествено е, са стеснявали командира на корпуса и той е чакал заповед отгоре. Щабът на армията, от своя страна, така също не е могъл да бърза в своите решения и не е прибягнал до едно определено решение, т.е. да си състави план за бъдещите действия. При това, трябва да упоменем, че между корпусний щаб и Щаба на армията не е съществувала една граница в длъжностите и правата. Щабът на армията като че някак е избягвал да дава определени указания и заповеди и на корпусний командир е предоставяна голяма инициатива, която в същото време е била парализирвана окончателно чрез вмешателството на Щаба на армията в твърде дребни работи и въпроси. Въобще в управлението на армията е настъпила пълна неразбория: мнозина са се стремили по един или друг начин да дават съвети, указания, да ръководят и пр. Много пъти разпореждания са правени без знанието на корпусний командир, много пъти неговите разпореждания са изменявани и пр. А всичко това е намалявало до минимум способността на армията за активни действия, вследствие на което и действията ни после 7 ноември не издържат критика.

Такова е положението на нашата войска при почванието [на] настъплението на 10 ноември. Що се относи до направените на 9 ноември разпореждания, то ще забележим, че те са незначителни и тези разпореждания са се отнасяли до устройството и групирането на частите, до привеждането им в поряд. Взети са мер[к]и да се произведат рекогносцировки, но направлението на рекогносцировочните отряди е било неправилно. Така напр[имер], още на 8 ноември е било решено да се съберат от левий фланг няколко ескадрона и да се направи една рекогносцировка към Трън – Врабча. Тази рекогносцировка след заеманието на Брезник от отряда на капитана Попова е била излишна, но работата е, че на щаба на корпуса до през нощта срещу 9 ноември е било неизвестно, че Брезник е зает. Когато това е станало известно, то рекогносцировочний отряд вече стигнал Брезник. Не ще и дума, че ако капитан Попов би съобщавал по-често за действията си, то кавалерийский рекогносцировочен отряд не би бил пратен към Трън, а към Драгоман и Лукавица и при всичката неспособност на нашата кавалерия в разведвателната служба, щабът на корпуса би имал какви-годе сведения, ако не за положението, то поне за местонахождението на противника.

Освен този кавалерийский рекогносцировочен отряд, друг един отряд, съставен от кавалерия, пехота и артилерия, е бил пратен на десний фланг с назначение да държи связ с главната позиция и Смолчанский партизанский отряд и в същото време да безпокои левий фланг на противника. Този отряд, вследствие на лошите пътища, по които е трябва[ло] да мине и да прекара и тежките 9-ти фунтови орудия на …*, вечерта едва е могъл да достигне до селото Връбница, гдето е и нощувал, като е имал ескадрона си към Букоровци. Пратените разезди са могли да узнаят, че неприятелят заема висотите над Драгоман, че на 8 ноември отстъпил към Цариброд, но че на следующий ден се върнал пак на Драгоман и пр.

С погрешното изпращание на кавалерийский рекогносцировочен отряд към Брезник, Трън и със земанието на всички останали кавалер[ийски] части в отря-

* Многоточието е на автора.

да на капитана Попова, корпусний щаб е бил лишен от възможността да прати поне един ескадрон по направление към Драгоман или Лукавица, а това обстоятелство е лишило корпуса от какви-годе по-важни сведения за противника. Това обстоятелство и разноречивите донесения за неприятеля са поставяли и Главната квартира, и щаба в невъзможност да предприемат едно настъпление, догдето не се съберат по-положителни данни за местонахождението и положението на противника. За щаба на корпуса е било известно, че неприятелят заема височите над Драгоман и Драгоил, но с какви сили и пр., нищо не е било известно.

Известно е било така също, че част от неприятелските сили е отстъпила към Трън и че един неприятелски ариергард стои пред Филиповци, но какви неприятелски сили са отстъпили в това направление, е неизвестно; известно е било, така също, че неприятелски сили има и към Неделище, но нищо повече от това. Дали това са били само ариергарди или тука е била всичката сръбска армия, не е било известно. Всичко това е довело до решение, щото на 10 ноември да се прати към Драгоман един рекогносцировочен отряд, който да влезе в съприкосновение с противника, да завърже бой, за да може колко-годе да се разясни положението на противника. Други средства, за да се достигне това при отсъствие на кавалерия, не е имало. Наистина, че от Южна България се е очаквал I-ий конен полк, но този полк не е могъл да пристигне по-рано от 10 ноември, следователно, не е било вече възможно да се чака. Да се оттеглят ескадрони от левий фланг така също е било трудно, още повече, че тези ескадрони не биха могли да пристигнат в Сливница по-рано от 10 ноември. Като се говори за недостатъка на кавалерията, трябва да се обясни този недостатък, защото без това би било възможно да се мисли, че недостатък в кавалерия не е имало, но е имало неумение в ползуването на кавалерията. Истина е, че ползуването от кавалерията е било само до известна степен неправилно, но още по-голяма истина [е], че кавалерията е била твърде недостатъчно.

На Сливница до 7 ноември е имало: четири ескадрона от II конен полк, 1 ескадрон – конвой и три ескадрона от Жандармский полк. Всичко 8 ескадрона. Но в действителност е имало само 4 ескадрона и ето защо: 2-ий [и] 3-ий ескадрони от Жандармский полк не са представлявали ескадрони, а взводове с по 30, най-много 40 коня. Вторий ескадрон от този полк се е намалил значително с отстъплението от Трън, а третий е дошъл в Брезник само в половинен състав – втората му половина се е присъединила при отряда на капит[ан] Кисова и се е пръснала. Само 4-й ескадрон от този полк се е спазил по-добре, но и той не е имал повече от 80 конника. В такъв състав тези ескадрони са дошли на Сливница и на тях е била възложена ординарческата служба. Ескадронните командири са били принудени да отделят где 2, где три, где повече конника и да ги дават в разпореждането на началниците на частите, догдето ескадроните са се превърнали във взводове, които взводове са били дотолкова изнурени, че не са били способни за каква-годе по-сериозна служба. Не трябва да се изпуща из вид, че три ескадрони са били събрани от жандарми, които са имали слаби понятия за военната служба, били недисциплинирани и пр., обстоятелство, което не малко е влияло за разпръсването на тези ескадрони. Освен това жандармите са яздили на свои собствени коне,

а това обстоятелство е заставлявало жандармите да си пазят конете, вследствие на което жандармите са се стремели да не бъдат пред очите на началника. Това е една от важните причини, загдето нито донесенията, нито заповедите са получавани редовно. Жандармът е знаял, че като бъде пратен с едно донесение, ще бъдел незабавно върнат назад със заповед и пр. и затова не са редки тези случаи, гдето жандармът, пратен негде с поручение, е намервал удобен случай за почивка, като за оправдание за закъсняването е намервал хиляди извинения. Това е причината, гдето разездите са пращали най-невероятни донесения. Жандармский разезд, пратен напред, се е считал за свободен и първата кошара или кръчма е била пунктът за събирание сведения [от] селяните, овчарите и пр.

Следователно всичката кавалерия на Сливница се е състояла от пет ескадрона, ако считаме и конвойний. Но и тази кавалерия е била вече порядъчно разстроена. Така напр[имер], 3-ий и 4 ескадрони не са имали никакъв отдих от 2-ий ноември; през всичкото това време, може да се каже, че конете почти не са били разседлавани.

Тези ескадрони така също са останали с не повече от 80 коня. Само първий дивизион от този полк е бил няколко по-добре, но и той е бил изморен, защото от 2 ноември е бил в път от Хебибчево (Ямбол?). По такъв начин на Сливница е имало само 5 ескадрона кавалерия, които не са могли да удовлетворят нуждите на армията. Що се касае до неправилното ползуване от кавалерията, то и в това отношение има доста оправдателни причини. От Вторий конен полк първоначално на Сливница е имало само 2 ескадрона, които са пращани по всички направления, там, гдето се е оказвало нужда. Те носили и разведвателната, и ординарческа служба и са били разнебитени. Когато опасността се явила на левий фланг, то там е била пратена всичката кавалерия и там тя е пръсната от Алдомировци до Златуша. Естествено е, че на такова пространство кавалерията е била пръсната. На 7 ноември на левий фланг към Златуша се групират 2–3 ескадрона, но през този ден е станало нужда да се пръснат в разни направления. В този ден боят е свършен, но той не [е] решителен, макар че неприятелят е отстъпил няколко назад. При това десний неприятелский фланг е останал на позицията си, вследствие на което от кавалерията се искала голяма бдителност. На 8 ноември сутринта естествено е било, че кавалерията е трябвало да отиде напред за разяснение на обстановката, а следователно да се отдалечи от Сливница. Разбира се само по себе си, че би било грешка незабавно да се оттегли от левий фланг и да се прати пред центъра, а на 9 ноември кавалерията е била твърде далече, за да може да бъде притеглена за една рекогносцировка към Драгоман и Лукавица. Ето где се крият всички причини за това, че Щабът на армията и корпусът не са имали, или по-добре, не са знаяли нищо за положението на противника и неговото отстъпление.

По всички гореизложени причини за преследване на 9 ноември не е могло и да се мисли.

Още едно важно нещо, което трябва да се отбележи, е отсъствие на определено началствување, за което по-горе говорихме. Такова е изобщо положението на българската войска на 9 ноември.

Да изложим сега положението на сръбската армия на 9 ноември.

От изложеното по-горе видяхме, че сръбската Нишавска армия на 8 ноември се намираше в твърде неопределено положение: тя се движеше ту напред, ту назад, в зависимост от случайните донесения, които не са били проверени и че в резултат – Нишавската армия се е групирала близо до Цариброд, линията Цариброд – Врабча, като е имала на предната линия само два полка от Шумадийската дивизия.

Вечерта же на 8 ноември са били получени нови заповеди, които са отменявали всички взети решения през този ден и три дивизии отново са направлявани да отбраняват Драгоманский и Лукавичкий проходи. При все това през нощта нищо почти не е изпълнено, а само на 9 ноември са направени някои разместванията и подобрения в разположението на дивизиите, както това по-долу е изложено.

Главнокомандующий Крал, който на 7 ноември през нощта беше се оттеглил с някои отделения от Щаба на армията в Бела паланка, на 9 ноември се завърнал в Пирот. Този ден обаче е преминал в разпореждания, които са клонили към заемание [на] позиция за отбраната на Драгоманското дефиле и Лукавичката долина. За достижение на тази цел дивизиите са били разместени по следующий начин:

А) Дунавската дивизия се е сгрупирала и разположила между Драгоман и Цариброд в околностите на Калотина. В подробност, тази дивизия вечерта на 9 ноември е била разположена така: VII полк по висотите на юг от Липинци, гдето е бил и ескадронът от дивизионната кавалерия и 3 и 4-та батареи; XV полк с 2-ра батарея се разположил в Извор, а IX полк в резерв зад VII [полк], между Бачио и Липинци. Това разположение на дивизията е обезпечвало левий фланг на заетата при Драгоман позиция откъм Калотина, откъм което място толкова са се страхували, начиная още от 5-ий ноември вечерта.

Б) Дринската дивизия, както знаем, още от 8 ноември вечерта беше получила заповед да се върне и заеме позицията си над Драгоил – Владиславци, която позиция заемаше на 8 ноември. По тази заповед дивизията на 9 ноември е настъпвала от Цариброд в даденото направление и после обяд в този ден тази дивизия е била разположена така: VI-ий полк с една батарея на висотите над Драгоил, на която позиция на 8 ноември е бил разположен IV полк от същата дивизия. IV-ий полк заедно с един батальон от VI-ий е разположен в центъра, заедно с една полска батарея, като два батальона от IV полк са оставени в резерв. V-ий полк е бил разположен с една батарея на десний фланг при Несла. Един батальон от този полк в 8 часа сутринта е бил разположен на позиция при Владиславци. Ескадронът от дивизионната кавалерия е стоял в Неделище. Една батарея, заедно с първа полска болница, е стояла при селото Ново село. Всички останали части – в долината на Лукавица.

В) Шумадийската дивизия, началникът на която на 8 ноември е станал причина, щото всички направени разпореждания да се отменят, в този ден бездействува. Според дадените му още на 8 ноември вечерта заповеди, дивизията е трябвало да се съсредоточи над Драгоман, гдето е бил и X полк от тази дивизия. При все това началникът на дивизията в този ден като че не предприема нищо, което

би водило към изпълнение на дадените заповеди, защото вечерта на 9 ноември дивизията е разположена така, както и на 8 ноември вечерта, т.е. X полк над Драгоманските ханове, XI полк при Неделище, а XII п[олк] пред Цариброд. Защо заповедта не е изпълнена, остава неизвестно.

Г) Моравската дивизия едва в 7 1/2 часа сутринта е получила заповедта от 8 ноември, в която заповед се е нареждало, щото заповедта за съсредоточаване на линията Трън – Лесковец се е отменявала и се заповядвало дивизията да се върне назад и да се съсредоточи на старата си позиция (подразбирало се е Габер, гдето началникът [на] Щаба на армията е мислил, че дивизията е била на 7 и 8 ноември). По тази заповед началникът на Моравската дивизия заповядал, щото командирът на II полк да се върне от Трън със своя първий батальон, а третий батальон, заедно с батальон от II позив и горската батарея, да останат пред Трън. Командирът на полка с първий батальон да върви след дивизията, която ще тръгне към Брезник.

На началника [на] Щаба на армията на горното приказание той отговорил така: „Заповедта получих днес в 7 1/2 часа сутринта. Тази заповед е кратка и недоволно ясна, още повече, че в 24 часа се получават три различни наредби и от тях аз разбирам, че ще трябва с дивизията си да отида през Брезник за Сливница на онази позиция, на която частите бяха онзи ден. Кога ще стигна там, това ще зависи от неприятеля, който вървеше по стъпките на дивизията, когато тя отстъпваше, и аз не вярвам, че дивизията ще може без бой да се върне на старата си позиция“. Най-после началникът на дивизията моли Щаба на армията, щото заповеди от подобно важно съдържание да му се пращат по-ясни и по-пълни, като му се указва поне в общи черти положението на противника и своите войски, защо[то] иначе е било много трудно да се изпълняват заповедите в духа на Главната квартира и още със сигурност.

След като е отправен горний отговор, началникът на дивизията прави разпореждание за настъпление към Брезник. Ариергардът, който на 8 прикриваше дивизията, става авангард и заема позиция пред Филиповци и захваща престрелка с българите. Това е наший кавалерийский рекогносцировочен отряд, който на 9 ноември е действувал по следующий начин:

На 8 ноември вечерта командирът на Вторий конен полк е получил заповед да събере от левий фланг колкото може повече ескадрони и с тях да произведе рекогносцировка по направление към Трън, за да се удостовери дали неприятелят отстъпва или пък съсредоточава негде силите си на наший левий фланг.

Командирът на полка събрал два ескадрона (1 и 3), ескадрони от II конен полк и собствений на Н[егово] В[исочество] конвой. Всичко 3 ескадрона.

На 9 ноември отрядът тръгнал в 6 часа сутринта и около 9 часа сутр[инта] той е бил в Брезник, отгдето е и почната рекогносцировката. Обаче, макар че и тука е имало още някой и друг ескадрон, началникът на отряда не се е възползувал от тях. От друга страна, началникът на Брезнишко-Трънский отряд в този случай не е нито поддържал този отряд, нито пък го е върнал назад като излишен. Там, гдето на началника на отряда е било длъжност да се вмеси, да върне този отряд, защото е бил нужен и другаде, той го оставя да действува самостоятелно и да пра-

ви рекогносцировка в района на неговото разположение, което обстоятелство не е от благоприятните за началника на отряда.

От Брезник рекогносцировката е изпълнена по следующий начин: 1/2 ескадрон е пратен в авангард; един летучий разезд от 1 взвод под командата на офицер е пратен към Завала – Бутроинци и Круша. Авангардът безпрепятствено достигнал до Филиповското дефиле при хановете у селото Баба, гдето е и открит неприятелят. Тука се е захванала престрелка и движението на авангарда е било преустановено. Летучий же разезд донесъл, че неприятелят се събирал около Врабча. Това е всичкото, което през този ден е направил рекогносцировочний кавалерийский разезд. Отрядът при мръквание се оттеглил в селото Реброво, гдето и занощувал. Когато при Филиповци се е почнала престрелката, началникът на Моравската дивизия е получил от Главнокомандующий заповед: дивизията да се върне в Трън (не са знаели, че дивизията е съсредоточена във Врабча), ако това е възможно и там ще получи обширно упътвание за бъдещите действия, ако ли пък е невъзможно да отиде към Трън, то да остане там, гдето е, но никак да не отива към Брезник, да се размести най-удобно и през Трънската телеграфна станция да донесе где се е установил. Вследствие на тази заповед началникът на дивизията групира дивизията около Врабча, като е мислил на следующий ден да отиде в указаното му направление – Трън. Ариергардът занощувал на позицията си при Филиповци.

На 9 ноември наший Смолчанский отряд бездействува. Началникът на отряда, вследствие [на] получената заповед да действува в първото си направление, съсредоточавал в този ден отряда в Изатовци и събирал сведения за противника. В този ден е имало само една твърде незначителна престрелка към селото Росомач.

Разбитий же на 6 ноември Ржанский отряд на майора Милошича се събрал, устроил и усилил до 1 1/2 батальона и 2 горски топа. Този отряд на 9 ноември настъпил напред и заел позиция на самата граница, с фронт към Славиня.

Вдясно от този отряд се формирува нов отряд под началството на Пиротский окружен управител. Този отряд [се] състои от 1 батальон от II полк от 2-ий позив, 2 чети (роти) опълчение (3-ий позив) пиротчане и 4 полеви орудия. Този отрядец към пладне е достигнал до границата и заел позиция по двете страни на шосето Пирот – Крупец – Смиловци, с фронт срещу Одоровци. По такъв начин по двете страни на Видлич стоят два почти еднакви отряда, но почти без связ и възможност да си подпомагат.

След пристиганието на Краля – Главнокомандующ в Пирот, XIX гвардейский батальон е бил оставен в града, а за по-голямо обезпечение на града откъм Крупец Конната бригада е била изпратена в това направление и през нощта тя е нощувала в Крупец, разположена по квартири.

Такива са разпорежданията на воюющите страни на 9 ноември.

От разпорежданията, които в този ден са направени по разместването на Нишавската армия, се вижда, че в този ден армията се е намирала в най-опасно положение. Дивизиите не са били в положение да [се] поддържат една друга и

едно решително настъпление в центъра на разположението би раздвоило Нишавската армия, после което тя не би имала възможност да се съсредоточи в Пирот. Но, както видяхме, за нас не е било известно нищо за положението на сръбската армия, а освен това имало е и причини, които са препятствували на едно подобно настъпление.

Действия на 10 ноември

В този ден се почват настъпателните действия на българската войска. После всички усилия, тревоги и тежки изпитания, после всички геройски усилия, българската войска с радост среща 8-ий ноември, в който ден тя чувствува, че е изпълнила дълга си – отразила е противника, който така тържествено и самоуверено е пътувал към българската столица. Свръхестествени усилия са употребени за това: войникът е пътувал без отдих, без храна, войникът от 2 ноември не е знаел що е сън, що е отдих; пред него е стоял призракът на смъртта в продължение на цели пет денонощия. Най-после всички негови трудове и лишения са възнаградени: неприятелят, отбит, е отстъпил. Отдих, това толкова ожидано слово се разнася по цялата Сливницка позиция на 8 ноември. Музикантите бързат със своето изкуство да подбодрят, да развеселят смъртника войник и на Сливницката позиция, по която са блуждали сенките на около 2000 души убити, на която около 3000 души са били ранени, на тази мрачна гробница още от сутринта на 8 ноември се раздават веселите звукове на военните музики, под които изнурените и изнемощели бойци за първи път отдихават под ореола на своите победи. Колко тежки възспоминания не са прекарани в този ден; кой не е преброил всички случаи, когато смъртта е стояла пред тях; колко души са преброявали своите недоставащи другари. Колко души са били оплаквани. Още от утринта всеки началник, от ротний командир е бързал да поздрави своите юнаци с победа[та]! Тази тържествена минута е минута на братската любов, минута на всеопрощение, минута на любов. Блажен е този, който може да се ползува от подобни минути. Не се минува много и обожаемий Главнокомандующ преминава от една част на друга по цялата линия, за да поздрави своите герои с победа[та]. Встречний марш гърми по цялата позиция, несмолкаемото ура от хиляди гърла се носи на десетина километра; сенките на убитите герои завиждат на щастливците. На всички места, гдето преди една нощ е имало само грозна смърт, се разнася славата и величието на българското оружие. Всичко е забравено: глад, студ, неволи, изнурявание, всичко е изчезнало във вихъра на тържеството, във вихъра на съзнанието за изпълнението на своя дълг. Всички са доволни, от малък до голям; всички са равни; всички са изпълнили дълга си. Крият се и се срамуват само тези, които не са направили това; те завиждат на другарите си, бори ги съвестта им и тържеството на другарите им е тяхната смърт; те проклинат своите грешки, гризе ги съвестта. Но има време… не е всичко свършено: врагът е още на прага – имат време да помогнат за окончателното му изгонвание. С една реч, всички вече чувствуват сво-

ето превъзходство: всички казват: до днес ние отбивахме, а сега трябва да бием и добиваме, до днес защищавахме, а от днес ще наказваме. В такова настроение бяха нашите войници на 8 ноември.

Но всичко има край. Шумните веселби за победата почти пред очите на противника трябваше да се свършат, духовната потребност беше удовлетворена. Време е било да се помисли и за материалната потребност. Гладът и безсънието вземат своето. Трябва войникът да се нахрани, трябва да си почине, защото само тогава той ще забрави миналото тегло. Освен това предстояла е и друга важна работа: да се съберат частите, да се преброят, да се види кой где е, с кого какво е станало, да се види кой от какво се нуждае и освен това да се приемат мер[к]и да се отрази противника в случай, че той би пожелал още един път да опита своето щастие. Така, после обяд на 8 ноември, на Сливницката позиция всичко е тихо и спокойно; настъпва минута за работа за всички: войникът трябва да се погрижи за себе си, унтерофицерът за взвода, ротний командир за положението на ротата, дружинний за дружината, полковий за полка и пр. Всичко е разстроено, похарчено и разпиляно, а трябва да се устрои и допълни. На всекиго, според положението, предстои работа, която той трябва бързо и с умение да извърши. Всички се заемат за работа, но това, което е разстроявано в продължение на няколко дена, не може да се устрои в един ден и нощта срещу 9 ноември заварва почти всички неготови. Освен това отдихът дава място и на обмислюване и разсъждение и на сутринта всички стават с убеждението, че не са готови. Нови хлопоти, нови приготовления, а нуждите стават все по-големи и по-големи и почва да се мисли, че е нужно още много време, за да се приготви всичко. Опомнюването възпроизвежда опасността в пълното ѝ значение и съзнанието, че тази опасност след няколко часа, днес, на утре [най-]късно ще се представи с всичката си сила, поражда мисъл за търсение [на] средства, за да може човек някак да не [се] среща с тази опасност. Това е критический момент, прелом, както наричат за войските, прелом, много по-страшен от тактический прелом.

Масата в боя действува по увлечение: един води сто и всички тези сто отиват, защото пред тях е тръгнал един; те вървят почти безсъзнателно; те виждат само напред; те не знаят какво става зад тях. Пред тях е врагът и те искат да го уничтожат и повече нищо не знаят в тази минута, а когато достигнат това, когато врагът е отбит, тогава само те почват да разсъждават – всеки по своему за това, което са направили. И всички се удивляват на това, което са направили. Такъв е человекът. Дайте време на тази маса да разсъждава, да обмислюва и бъдете уверени, че тя нищо няма да направи. Спрете войската в бездействие после един даже победоносен бой, тя ще ви критикува, че не знаете да се ползувате от победата; спрете я после поражение, тя най-напред ще ви обвинява за поражението, а после за това, че ви[е] нарочно бездействувате, за да я предадете на противника. Затова във военно време много действия, които струват человечески жертви, трябва да се предприемат, па макар ще би и да развенчени.

За да се избегне това положение, ние трябваше на 10 ноември да предприемем настъпление при всичката ни неготовност.

Предвид на това, че на 10 ноември нашата войска преминава от отбранител-

ни към настъпателни действия, не ще е излишно, ако тука приведем числеността на нашите сили, в сравнение с тези от сръбската Нишавска армия.

Ето състава на нашите войски на Сливница към 10 ноември:

А. Пехота

1 Софийский полк	3 батал[ьона]
2 Струмский “	3 батал[ьона]
3 Бдинский полк	2 1/2 “
4 Плевенский	3 3/4 батал[ьона]
5 Дунавский	3 1/2 “
6 Търновский	4 бат[альона]
7 Преславский	4 “
8 Приморский	4 “
1 Пловдивска, 4-та Пловдивска, 9-та доброволческа, 2-ра Пловдивска, 9 Харманл[ийска]	
10 Хасковска дружини*	7 “
Доброволци Кавалова	1 “
Запасни роти	1/2 “
Опълчение	1/2 “
Всичко:	36 3/4 батальона

Кавалерия

II-ий конен полк	4 ескадрона
Жандарм[ски] 3 конен полк	3 ескадр[она]
4-ий конен полк – 2 команди	1 ескадр[он]
Всичко:	8 ескадрона.

Артилерия

1-ий артилер[ийски] полк – 6 батареи	-	48 орудия
Горски батареи	-	8 “
II артилер[ийски] полк – 1 батарея	-	8 “
Всичко:		64 орудия

Всичко на линията София – Брезник 36 батальона, 8 ескадрона и 64 топа. Сърбите же на този фронт разполагат с 36 батальона, 4 санитарни роти, 128 оръдия и 12 ескадрона. Тука в разчет не се вземат частите от вторий позив. Излиза, че и на 10 ноември са ни превъзхождали със своята кавалерия и артилерия, когато по числото на пехотните части силите и на двете страни са били равни. Обаче изобщо, ние сме имали превъзходство даже само в това, че нашите части са имали по-пълен състав, така че числеността на нашите войски, ако не по части, то по хора е била по-голяма от тази на сръбската армия. Такава [е] численост[та] на силите на воюющите страни на 10 ноември.

Сега да видим разположението на сръбската армия на 10 ноември сутринта, понеже в този ден тя е атакувана на Драгоманската ѝ позиция.

Дунавската дивизия още от миналий ден стои на Калотинските висоти. VII и

* Следва задрасканото „1-ва Пещерска“.

XV полкове са получили заповед да се укрепят на позицията си, а IX полк е бил назначен да прикрива работите по укрепяването. При всичко това към укрепяването даже не е и пристъпено, за изключение изкопаването [на] няколко ложементи на височите над Цариброд. Полковете от тази дивизия, вследствие на големи загуби в офицери, е трябвало в този ден да се преформируват в двухбатальонен състав и за тази цел полковете са местени от едно място на друго, догдето най-после не пристига XII полк [от] Шумадийската дивизия и тогава Дунавската дивизия, след захващането [на] боя над Драгоман, става резерв и се разполага на височите над Цариброд.

Шумадийската дивизия е трябвало, както по-горе видяхме, да смени Дунавската в първата линия и по такъв начин тя е образувала левий фланг на боевото разположение. На този фланг тази дивизия е имала само два полка, понеже единий полк (XII) е бил оставен зад прохода Драгоманский.

На левий же фланг е пристигнал XI [полк] сутринта през Габер, Владиславци, Чорул и Драгоил. В Драгоман полкът е стигнал към 11 1/2 часа пред обяд. С пристигането на този полк на Драгоманската позиция пристигнал и Главнокомандующий Крал, който заповядал, щото XI-ий полк да се разположи в резерв зад VI-ий полк на Дринската дивизия. След малко обаче Кралят се върнал в Пирот и след един час се захванал боят.

Дринската дивизия е оставала на вчерашните си позиции.

Моравската дивизия в този ден (10 ч.) пред обяд получила заповед да заеме позиция вдясно от Дринската дивизия и то по линията Владиславци, Вишан, Несла, Неделище и Круша. По пладне дивизията [е] тръгнала в даденото ѝ направление, като оставила на Врабча 2-ий батальон от II полк за обезпечвание [на] съобщенията с Трън, гдето са оставени два батальона от II полк и един батальон от втори позив с една горска батарея. По такъв начин в даденото направление Моравската дивизия е могла да отиде само с 6 батальона, 2 полеви и 1 горска батарея.

Надвечер Моравската дивизия дошла до линията Круша – Несла и там се разположила на позиция.

Конната бригада е останала на левий фланг в Крупец, а Ржанский отряд е имал бой с отряда на капитана Паница и отново е бил разбит.

Такова е общото разположение на Нишавската армия на 10 ноември.

От това разположение се вижда, че на Драгоманската позиция сърбите в този ден разполагат само с две дивизии. Дунавската дивизия е била по-близо до левий фланг и по-скоро е съставлявала резерв на този фланг. Моравската дивизия със своето настъпление е могла само да продължи боевата линия, но тя не само че е била далече назад, но и късно е получила заповед за движение напред и затова в този ден тя не е могла да окаже никаква поддръжка на другите дивизии. Следователно за отбраната на Драгоманский проход при най-големи усилия са могли да съсредоточат на Драгоманската позиция само две и то непълни дивизи[и]. В действителност же за отбраната на Драгоманската позиция сърбите са разположили на нея първоначално 12, а после 15 батальона. Обаче и тези сили са били твърде значителни в сравнение с българский Драгоманский рекогносцировочен отряд.

От българска страна едва на 9 ноември е било взето решение да се произведе една рекогносцировка към Драгоман, за да се открият силите и разположението на противника и на основание на сведенията и разясненията, които ще се получат, да се вземе окончателно решение за действията. Но, както ще видим по-долу, наместо рекогносцировка, водена е атака за Драгоманский проход, вследствие на която атака са последвали особени грешки в последующите действия.

Сражение под Драгоман

За да се произведе рекогносцировка към Драгоман, е бил образуван отделен рекогносцировочен отряд в състав: VI-ий Търновский полк, 1-ва и 4-та дружини от Дунавский полк, 4-та батарея от II артилер[ийски] полк и един (?) ескадрон от Вторий конен полк. Всичко: 6 дружини, 8 орудия и 1 ескадрон.

За началник на този отряд е бил назначен майор Стоянов, който неизвестно как се е явил на Сливница без всякаква част и е стоял там без назначение до 10 ноември. За началник [на] щаба при този отряд е бил назначен* капитан Велчев**.

На рекогносцировочний отряд е била възложена задача да произведе рекогносцировка към Драгоман и ако се окаже, че височите над Драгоман са слабо заети, ако е слаб противникът, да го атакува и заеме тези височи. Със заемането [на] тези височи се е разчитвало да се освободи Драгоманский проход за бъдещите действия на следующий ден.

Към 9 часа пред обяд отрядът се събрал на шосето пред позицията и тръгнал напред в следующий порядък: а) авангард: 1-ва дружина от Търновский полк с две орудия, а след минавание на 6–7 километра, авангардът е бил усилен по заповед на капитана Велчева с 3-та дружина от същий полк, като е пратена вляво от шосето и е образувала един вид боковой авангард. Пред авангарда е бил пратен кавалерийский ескадрон. Останалите части са съставили главните сили на отряда.

При настъплението на този отряд, при отряда се е намирал Главнокомандующий с началника на щаба си.

При движението авангардната дружина е има[ла] 1-ва рота в головной отряд; по-късно началникът [на] щаба на отряда е заповядал на дружинний командир да прати една рота вляво, която да състави боковой авангард и да се подравни с 1-вата рота (голов[ной] отряд). Пратена е втора рота. По съща[та] заповед и трета дружина, както горе упоменахме, се е отделила вляво от шосето и е вървяла полуналяво. По такъв начин отрядът като че се е разделил на две колони, които са следвали близко една от друга. В такова положение отрядът е настъпвал право към Драгоманските височи, докато се наближил на едно разстояние от 3–4 километра.

Към 10 1/2 часа головний отряд е бил остановен да си почине и да се даде възможност на втора рота да се подравни с първата.

---

* Следва задраскано „помощникът на началника на корпусний щаб“.

** Първоначално е било записано „Р. Димитриев“.

Към 12 часа през деня по патрулите и разездите е бил открит огън от височите вляво от Драгоил и авангардната дружина е получила заповед от началника [на] Щаба на армията да се развърне в боевой порядок, като вземе направление на височите вляво от Драгоил (Остра чука), които височи са били заети от неприятеля. По тази заповед дружинний командир пратил 3 и 4 роти във втората линия, а на първа рота заповядал да пусне цеп; втора рота получила същата заповед от капитана Велчева.

По горний начин авангардната дружина е била развърната в боевой порядък, в който и продължава ходом настъплението си. При това настъпление неприятелската артилерия от височините над Драгоил открива огън по настъпающата авангардна дружина. Артилерийският взвод, който е бил при авангардната дружина, излиза на позиция и открива огън против неприятелската артилерия. Този взвод е прикриван от ротната поддръжка на втора рота, но понеже тази поддръжка страдала от снарядите неприятелски, направлявани на артилерията, то начал[никът на] щаба на отряда пратил поддръжката напред и близо до цепта. Дружинний командир обаче пратил и тази полурота в цеп вляво и продължил линията. За забелязване е, че началникът [на] щаба на отряда в този случай се явява началник на една ротна поддръжка и я мести от едно място на друго. След това дружинний командир притеглил по-близо до втора рота четвърта. Едва около два и половина часа после обяд цепта се е намирала още на около 1600 крачки от неприятелската цеп. Тука дружинний командир, като е оглеждал неприятелското разположение, заключил, че неприятелската позиция се простира вдясно и че е необходимо да се продължи десний фланг на дружината за случай, че ще е необходимо да се поведе настъпление и в този смисъл той пратил дружинний адютант да доложи на командира на полка си.

Трета дружина от полка продължава движението си напред, но в това движение тя няколко е предупредила първа дружина (авангардната). Когато дружината се наближила на около 2 километра до неприятелската позиция, дружината получила заповед да причака първа дружина и да се подравни с нея, после което дружината е била развърната по ротно в две линии и ротите от първата линия пуснали цеп напред. Когато двете дружини се подравнили, то и трета дружина почнала настъплението си. Едновременно с това и трите артилерийски взвода са излезли на позиция при първий взвод.

С развръщането на първа и трета дружина командирът на Търновский полк, който е бил началник на резерва, престроил частите от походен в резервен ред и ги притеглил по-близо до левий фланг. При движението на резерва напред началникът на резерва забележил, че на левий фланг се показали отделни групи неприятелски войници и се забележили в това направление отделни вистрели. Началникът на резерва счел за необходимо да обезпечи левий фланг и затова на този фланг пратил 13-та рота от 4-та дружина на близката висота да действува самостоятелно на левий фланг, като обезпечва фланга на трета дружина. При това развръщание на първа дружина е дадено направление на Остра чука и височите над Драгоил, на трета дружина пак Остра чука, което подпомага първа дружина. Трета дружина, при настъплението си на Остра чука, е минала през селото Чуковезер.

След развръщането на горните две дружини станало е нужда да се продължи десний фланг и за тази цел е пратена втора дружина. На тази дружина, която отначало [е] развърната по ротно в две линии, е настъпвала непосредствено зад първа дружина, получила е от началника на отряда заповед да отиде на десний фланг на първа дружина и да се направлява на височината над Драгоман с цел да обезпечи десний фланг на първа дружина, която с настъплението си подставяла е фланга си под тази висота. Действително, при настъплението на тази дружина към казаната висота, неприятелят открил от нея залпов огън, макар и от далечно разстояние.

С движението на горните дружини напред резервът е следвал напред, но с развиването на боя началникът на резерва е получил заповед да отиде на левий фланг и там да ръководи действията. По тази заповед началникът на резерва разпределил резервните части така: първа дружина от Дунавский полк да следва като поддръжка на втора дружина от Търновский полк; четвърта дружина от същий полк да следва зад средата – линията, която заемали 1 и 3-та дружина, през Ярловци, а четвърта дружина от Търновский полк е пратена по направление към селото Драгоил. На командира на тази дружина е била дадена заповед да поддържа десний фланг на първа дружина, понеже втора дружина с облекченото си движение се отделила от първа и се образувал значителен интервал.

По такъв начин отрядът окончателно се е развърнал в боевой порядък и то преимуществено против центъра на неприятелското разположение, т.е. главнийм образом против VI и V полкове от Дринската дивизия.

При това разположение левий фланг на сръбската войска (X полк от Шумадийската дивизия) е могъл да заеме угрожающе положение против десний фланг на атакующий, но в това време вниманието на този полк е било отвлечено по направление към Прекръсте, по което направление е действувал рекогносцировочний отряд на ротмистъра Бендерева.

Рекогносцировочний отряд на ротмистъра Бендерева в този ден е действувал по следующий начин:

Ескадронът на поручика Славейкова настъпвал напред и безпрепятствено достигнал до Беренде. Пратените напред разезди донесли, че неприятел има в Прекръсте, Беренде, Извор и Чепърлинци. Ескадронът обаче не е могъл да събере по-точни сведения за числеността на противника, още повече, че местността твърде е била неблагоприятна за движението на ескадрона.

За да могат обаче да се съберат по-точни сведения за положението на противника, ротмистър Бендерев, след като пристига с пехотата и артилерията в Букоровци, решил да пусне пехотата напред. За тази цел най-напред е била пусната 6-та рота от втора дружина на Дунавский полк вляво от Букоровци, по височите на Голям Чепан, със заповед да се наближи на такова разстояние, щото да може да открие силите на противника; другите три роти били наближени*. Шеста рота открила, че

* На следващата страница е показана картата на разположението на част от българските войски в района на селата Братушково и Алдомировци (стр. 1160 от оригиналния ръкопис).

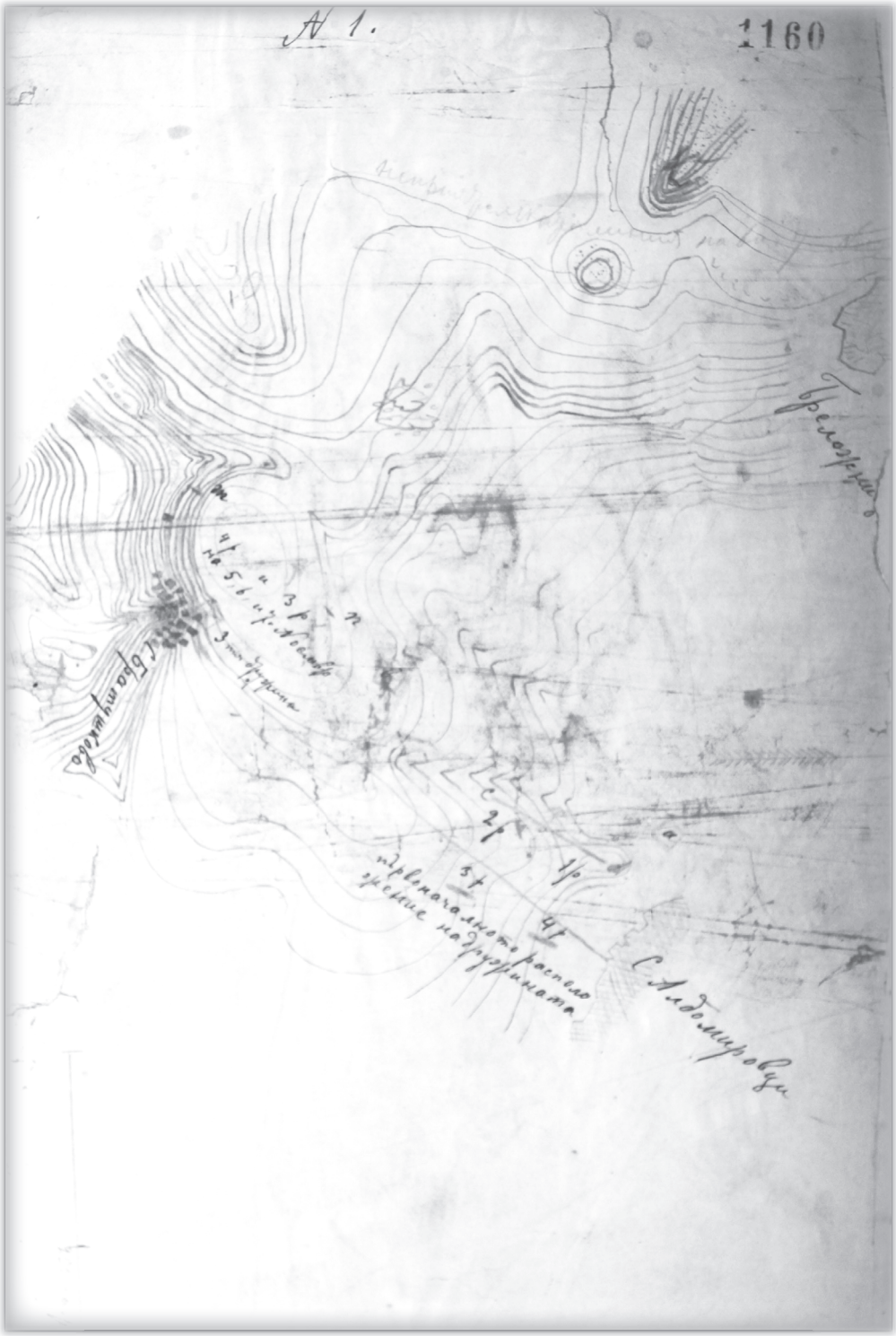
№ 1.
1160
Преображенское
Владимировка

при полите на Чепан се движили 3 батальона с една батарея и че над тях стоял един батальон и една батарея. После това ротата се оттеглила при дружината си. Оттука дружината се развръща в боевой порядък и настъпва към Беренде. 5 рота заема самото село, а останалите три роти и двете орудия остават на позиция пред селото. Тука е действувала само артилерията няколко във фланг на противника, като се е прикривала от дружината. Тука артилерията действувала до мръквание, после което рекогносцировочний отряд се оттеглюва в Туден, гдето е и нощувал.

С това се и свършили действията на този рекогносцировочен отряд. Този отряд със своите действия не е могъл да принесе друга полза, освен тая, че той е отвличал вниманието на сръбский левий фланг, вследствие [на] което този фланг не е могъл да окаже нужната поддръжка на Дринската дивизия при атакуването ѝ.

Сега да проследим разположението на сръбските войски на Драгоманската позиция при развитието на боя.

На десний фланг, както знаем, е бил X полк от Шумадийската дивизия. Този полк пред началото на боя е бил разположен така: един батальон над Драгоманските ханове, а две роти от него са били пратени на Чепинските висоти. Останалите два батальона заедно с една батарея са били разположени на висотите зад Прекръсте. Двете роти, които стояли на Чепанските висоти, при рекогносцировката [на] 6 рота от Дунавский полк приели това движение за обход и командирът на полубатальона отвел тази рота на висотите над Драгоманските ханове и ги присъединил към батальона. Към 1 часа после обяд на позицията е бил извикан XI-ий полк, който пратил на висотите над хановете само един батальон, а от батальоните, които стояли над Прекръсте, била притеглена само една рота. От XI полк така също е бил пратен в поддръжка само един батальон, който отишъл зад VI полк от Дринската дивизия и само един батальон е задържан в резерв. Други промени в разположението на Дринската дивизия при развиването на боя не са станали.

Сега да проследим развитието и завършването на боя*.

…че сръбската армия не е била способна за сериозен бой, както това някои обясняват. Нам се струва, че тука има друго нещо, което силно действува, а то е, че тойзи, който се решава да лови бика за роговете, нему е твърде лесно да го хване за опашката. Бикът трябва всякога да се бои от тойзи, който го лови за роговете, много повече, отколкото тойзи, който се бои от него и гледа да го хване за опашката. Като се има всичко това предвид, лесно е да се обясни защо не само под Драгоман, но и другаде у нас боевите порядки не издържат критика, а в резултат дават победа.

Като оправдаваме с това нашето боево разположение за атаката на Драгоманската позиция, ние пристъпваме към разглеждането на самий бой.

Първата дружина от Търновский полк, която, както знаем, беше в авангард, първа се развърна право срещу висотата Остра чука и след развръщането си тази

* Тук ръкописът прекъсва. Архивната номерация е последователна, но според първичната пагинация на книжното тяло, направена най-вероятно от специалистите от Военната историческа комисия, липсват страниците с № 998 и 999. Текстът продължава на с. 1000, като изречението е без начало.

дружина продължава настъплението си. Когато дружината се наближила на около 1200 крачки срещу Остра чука, вдясно от нея се развръщала вече и втора дружина от същий полк и тогава дружинний командир получил заповед да отива право на Остра чука откъм фронта. Тази заповед е била дадена от началника [на] щаба на отряда капитана Велчева. Дружината, под убийственний залпове от неприятеля, почнала безостановочно, с прибежки, настъпление. Когато цепта на тази дружина достига на 800–900 крач[к]и от неприятеля, само се ползува от залповий огън. Втората рота от […]* достига до подошвата на височината и попада до известна степен в мъртво пространство и тука се установява, понеже бързото настъпвание по твърде стръмната и скалиста чука е било вече невъзможно. Тука дружинний командир праща заповед, щото и първа рота да завие с десний си фланг и да настъпва право по дясната страна на чуката, за да даде възможност на втора рота да се вдигне напред.

В това време отдясно е действувала втора дружина, а отляво трета дружина от Търновский полк. Тези дружини са действували така:

Втора дружина, като се развърнала в боевой порядък, настъпвала отначало на линията на първа дружина, но понеже неприятелят е могъл да угрожава на фланга на тази дружина откъм височите над Драгоман, то тази дружина е трябвало да приема вдясно, да се движи облически и по такъв начин да се отдели вдясно, вследствие на което между първа и втора дружина се образувало празно пространство, за попълнението на което е била пратена четвърта дружина. Втора дружина е изменила направлението си затова, че като настъпвала рядом с първа дружина, то ротите от първата линия на тази дружина (5 и 6), като наближили с фланга си към височата на изток от Драгоман, неприятелят открил залпов огън по тях и фланга им и почнал да ги обстрелва продолно. Това е бил 3-ий батальон от X полк. Това е накарало дружинний командир да измени направлението на ротите и дружината към неприятеля. 5 и 6 роти са били повърнати облически с левий си фланг и настъпвали, като пускат цеп напред по направлението на височата. 7 и 8 роти се остановили, догдето предните роти не се наближили на 1000 разкрача до противника.

Цепта от предните роти открила залпов огън, като се доближи до противника на едно разстояние от 1500 крачки. При това развръщание на дружината 5 рота е била разположена така, че десний ѝ фланг се е равнявал с десний, а левий – с левий край на селото Драгоман, а направлението ѝ е било дадено право на височата над селото Драгоман. 6 рота е била пръсната вляво от 5 рота и се е направлявала на височата, която е на югозапад от горната височа. Но понеже при настъплението на горните роти неприятелят е могъл да ги обстрелва от третата височа във фланг, то е била пратена 8 рота, за да продължи фланга на тази рота и да действува против горната височа. Седма рота е оставала за резерв на дружината; в този порядък дружината настъпва с пребежки, а като се отдалечила от селото и се наближила на 400 разк[р]ача до неприятеля, в поддръжка пристига първа дружина от Дунавский полк под командата на пор[учик] Чехларова, която дружина открива огън през цепта.

* Така е в текста – липсва дума или израз.

Дружинний командир от 2 дружина на Търновский полк успял обаче да прекрати този вреден огън и спрял движението на цепта, при която се доближила вече и 7 рота. Цепта е била спряла в мъртво пространство. Когато обаче цепта отдъхнала и се устроила, дружината била поведена в атака, но неприятелят не издържал и обърнал в бягство. Тука е атакуван 3-ий батальон от X полк и един батальон от XI полк, който е дошъл в поддръжка. Атаковавшата дружина е преследва[ла] противника със залпове, догдето това е било възможно. Зад дружината следвала първа дружина от Дунавский полк като резерв, но непосредствено участие в боя тя не е приела. Така се свършва боят на десний фланг против X полк от Шумадийската дивизия.

Сега да видим как е действувала трета дружина вляво от първа.

Третата дружина, както по-горе видяхме, при настъплението си е минала през селото Ярловци* и Чуковезер и то 9 и II роти през Ярловци, а 10 и 12 през Чуковезер. Оттука ротите водят настъпление по южний и отчасти [по] западний склон на Остра чука. Развърнатите роти се наближават на добър [о]ружеен огън и действуват против неприятелските окопи, а след като атаката е била подготвена, дружината се вдига в атака, но докато ротите успеят да се изкачат на атакуемите висоти, неприятелят отстъпил и се разположил на следующата по-задна висота. Било е поведено настъпление и на тези висоти, но неприятелят и тука не издържал и отстъпил. По-нататъшните действия на тази дружина са свързани с действията на първа и четвърта дружина, разгледването на които ще продължаваме.

Когато първа дружина, както видяхме по-горе, е достигнала до подошвите на Острата чука, четвърта дружина в три ротен състав се е наближава[ла] към първа дружина, т.е. в промеж[д]утока между първа и втора дружина. В това тъкмо време е забележено движение на сръбските сили към левий им фланг (XI полк е пращал подкрепления на X и VI полкове по един батальон). Това накарало командира на 4-та дружина да измени няколко направлението си и да излезе право зад първа дружина, която вече водила силен бой. На това настъпление неприятелят обърнал внимание и съсредоточил огъня си върху тази дружина. По открита местност дружината, обсипвана с неприятелски залпове, стремително тръгнала напред и достигнала цепта на първа дружина, която отстояла от противника на около 400 крачки. С това стремително настъпление неприятелят се смутил, стрелбата му станала безпорядъчна и десний му фланг почнал да отстъпва от скалистата висота Остра чука. Громко ура се пронася по цялата линия, а по сигнала „Атака“, подаден от командира на четвърта дружина, цепта на първа и четвърта дружини става и тръгва стремително напред; по сигнала „Атака“ полковата музика свири, цепта стремително и грозно се движи напред. Неприятелят при това стремително настъпление не удържа и почва да отстъпва в безпорядък и разстройство по направление към Драгоил. 15 рота, която най-рано успяла да се устрои, приела значително вляво и се увлякла в преследването. Заедно с тези две дружини силно е настъпвала и трета дружина. Това всичко накара неприятеля да отстъпи почти по

* Най-напред авторът е написал „Владиславци“, но впоследствие е коригирал.

цялата линия. Както видяхме, в преследването 15 рота отишла доволно напред, а от друга страна, напред излезли и части от трета дружина. Тези напред подавши се части, както по-долу ще се обясни, са станали причина за нечаянно нападение на бивака на един сръбский батальон около 7 часа после обед.

Сръбските войски в този ден са действували по следующий начин:

X-ий полк е имал два батальона над Прекръсте и само един батальон се е събрал на висотите над Драгоманските ханове. Още от началото на боя този батальон е бил принуден да отстъпи вследствие на атакуването му от втората дружина на Търновский полк, подпомагана от първа дружина на Дунавский полк. Когато втора дружина от 6 Търнов[ски] полк е повела настъпление против този батальон, нему на подкрепление е бил пратен батальон от XI полк. Това е било към 1 часа после обяд. Но преди да пристигне на помощ горний батальон, батальонът от X полк почнал отстъплението си, като оставил на позицията си само 1 рота, но и батальонът от XI полк не успял да се удържи на позицията и към 3 1/2 часа после обяд е бил принуден да отстъпи. По такъв начин към 3 1/2 часа после обяд боят на сръбский левий фланг е бил почти свършен.

При настъплението же на 1 и 3-та дружина от Търновский полк, след заемането на висотата Остра чука, което е станало към 12 часа през деня, командирът на VI полк от Дринската дивизия пратил помощ от XI-ий полк. Командирът на полка пратил само един батальон, като задържал един батальон в резерв. Търновский полк изобщо е настъпвал с 1, 2 и 4 дружини по-близо до прохода, а против главната сръбска позиция на висотата 394 е действувала трета дружина от този полк. При отстъпването от Остра чука VI полк е заел позиция над Драгоил, но и тука не е могъл да се удържи. При това отстъпление е бил пратен на помощ и вторий батальон от XI полк, но този батальон не е могъл да спре отстъплението, а само да го прикрие.

По такъв начин центърът на сръбското разположение е отстъпил (X полк от Шумадийската дивизия), а това е повлякло отстъплението и на левий сръбский фланг (от Прекръсте). Собствено тежестта на боя е легнала на Дринската дивизия. Но и тази дивизия е била принудена да отстъпи на висотите над Драгоил. При това отстъпление преследовавшите части неколко са се увлекли и разстроили и в този момент на помощ на отстъпающите части се е явил 3-ий батальон от XI полк, който е заел позиция вляво от VI полк и е успял да се задържи на позицията си до свършването на боя. Частите от Дринската дивизия, под прикритието на този батальон, отстъпили зад Драгоил, гдето почнали да се устройват и тука са били притеглени из резерва два батальона от IV полк. Към това време настъпила и тъмнината, под прикритието на която Дринската дивизия се събрала на висотите по левий бряг на р. Белева, от Владиславци до Драгоил. На десний фланг е бил поставен V полк (в полковой разерв – 1 1/2 батал[ьона], 3-а батарея на север от Чорул), към който резерв се присъединила и останалата артилерия на дивизията. На левий фланг, над Драгоил, е останал 3-ий батальон от VI полк, а XI полк се съсредоточил в Драгоманский проход при с. Градине. При този полк се е присъединил и 3 батальон от X полк, а вдясно от полка се събрали двата батальона от VI полк на север от Драгоил.

Трябва да се забележи, че при мръквание, когато боят е бил вече на свършва-

ние, при преследването някои роти от 4 и 3-та дружина се увлекли твърде напред и се отделили. Понеже никаква заповед за спирание [на] настъплението не е последвала, то някои роти от дружината на капитана Панова се наближили до бивака на един сръбский батальон, който не бил приел мер[к]и за своето охранение. Пред този бивак обаче е имало една малка боева цеп, която така също не забележила приближаването на горните роти. Настъпавшата напред рота е била 15, която и успяла да се устрои. Тази рота се и доближила до сръбский бивак и поручик Бончев решил да атакува бивака, донесъл за това на командира на дружината си и просил помощ. Дружинний командир в това време се намирал на 400 разкрача от неприятеля, който бил укрепен по фронта и фасовете с няколко траншеи. Дружинний командир с двата взвода се спуснал в лощината пред фронта на противника, за което е било съобщено на поручика Бончева и му е заповядано да приеме с ротата си вдясно, за да се доближи до дружинний си командир. В лощината безпрепятствено се събрали рота и половина. Часът е бил вече около 7 и е било вече тъмно. Тука, над позицията на противника, който по своето разположение и вследствие на тъмнината не е могъл, види се, да забележи събиращите се роти, и командирът на дружината заповядал да се свири и бие атака и с вик ура отрядът преминава в настъпление. Сърбите откриват силен оружеен огън. Сърбите, види се, са се приготовлявали да посрещнат атаката, защото, когато атакующите са наближили на 60 разкрача, то ясно се е чувало турянието на ножовете на пушките, но първата траншея била отстъпена, а зад нея и последующите една по една. Настъплението обаче е било така стремително, че защитниците на траншеите се обърнали в тълпа и избягали. Неуспевшите да направят това се сдали в плен. В това време пристигнали на същото място и 2 полуроти от 1 и 3-та дружини и всички роти били сведени в 4 роти и пратена напред стражева цеп, а ротите останали да нощуват на мястото на неприятелский бивак. Тук са били взети в плен: 1 офицер, около 40 души войници и събрани 70 пушки с няколко сандъка патрони. Дружината (сводна) е пренощувала рядом и на едно разстояние от 600 крачки от атакуваний неприятелский батальон.

По такъв начин предприетата на Драгоман рекогносцировка се обърнала в настояще сражение и се е свършила с отбивание [на] неприятеля от позицията му и заеманието на Драгоманский проход, който проход се е обезпечвал само до известна степен за настъпление, защото са били заети само командующите висоти.

В боя под Драгоман се е повторило това, което е било във всички боеве: отсъствие на донесения. От Драгоман е получено само едно донесение в щаба на корпуса в началото на боя и то, че боят е почнат и че неприятелят заема висотите над Драгоман, а по-късно е искана помощ.

Във време на боя командирът на корпуса е оставал на Сливницката позиция, но както казахме, в неведение за хода на боя. Боят се е гледал отдалече, бученията на топовете, непреривний гул на стрелбата е показвал, че боят е твърде силен, а искането [на] помощ е указвало, че положението на отряда не е от добрите. Естествено е било да се мисли, че отрядът се е увлякъл безразчетливо в бой и затова направено е разпореждание да се пратят на подкрепление следующите части: 8-ий Приморский полк, Харманлийската дружина и Втора полева батарея, а така също

взети са някои мер[к]и за заемание [на] по-важните пунктове на Сливницката позиция за случай, че рекогносцировочной отряд би бил принуден да отстъпи.

Привечер, когато боят почнал да утихва, командирът на корпуса, заедно с началника на щаба си, се отправил за Драгоман, за да се запознае по-добре с положението на отряда. По пътя е бил настигнат Приморский полк, който вече наближавал мястото на боя. Когато командирът на корпуса пристигнал на Драгоман, боят е бил прекратен и частите разположени на бивак. При всички лутания командирът на корпуса не е могъл да намери началника на отряда, нито пък някой е могъл да знае где той се намира. В самото село Драгоман е била разположена на бивак дружина от Дунавский полк, но на бивака не е имало нито един офицер. И тука никой не е знаял нито где е началникът на отряда, нито где е поне дружинний командир. Войниците са отговаряли, че дружинний командир трябва да е негде из селото. Напред, на висотите над Драгоманските ханове, са се виждали огньове, чували са се гласове, но никой не е могъл да каже чии са тези огньове, наши или сръбски.

При такава обстановка командирът на корпуса не е могъл да събере никакви сведения нито за хода на боя, нито за разположението на частите. Вследствие на туй командирът на корпуса се връща в Сливница, без да знае положението на отряда.

В Главната квартира тоже не са имали сведения за положението на противника и на отряда. По произведената рекогносцировка е било ясно само едно и то е, че входът в Драгоманското дефиле е свободен, но где е съсредоточен противникът, кои места заема и пр., е било неизвестно. От рекогносцировочний отряд на капитана Бендерева така също не е имало никакви донесения. Какво е имало вляво от Драгоманский проход, е оставало неизвестно. Благодарение на тези обстоятелства в Главната квартира е било взето решение, щото на следующий ден да се продължи настъплението на рекогносцировочний отряд през Драгоманското дефиле с цел да се очисти проходът от неприятеля. А за да може да се узнае положението вляво от Драгоманский проход, решено е било да се прати един кавалерийский рекогносцировочен отряд към Несла и Вишан и оттам по долината на р. Лукавица към Цариброд. За движението же на главните сили не е взето никакво решение и частите са останали на позицията при Сливница. Така също не е направено нищо за движението напред на Брезничкий отряд на капитана Попова. По такъв начин и 11 ноември е трябвало да бъде изгубен в рекогносцирание. Благодарение на това нашите настъпателни действия стават във висша степен неправилни и рискована; освен това командуването на армията и ръководението на действията някак липсват, както това ще видим по-долу.

Действия на Ржанский и Комщицкий (Смолчанский) партизански отряди

Смолчанский отряд, както знаем, на 9 ноември премина почти в бездействие, в рекогносцировка, а сръбский Ржанский отряд, като получи подкрепление, зае отново позиция на границата, по висотите над селото Славиня. Но освен този отряд, Пиротский окружен управител формирова нов отряд, който разположи на Тепош, на границата вляво от Ржанский отряд. Зад тези два отряда в селото Кру-

пец беше пратена Конната бригада. По такъв начин сърбите обезпечваха своя краен ляв фланг и положението на Смолчанский отряд ставаше, ако не затруднително, то поне успехът в действията му са ставали съмнителни.

На 9 ноември вечерта този отряд е бил вече доволно разпръснат по фронт и дълбочина и освен това ротмистър Бендерев е оттеглил от този отряд ротата на поручика Караиванова, като е пратил тази рота да прикрива десний фланг на рекогносцировочний отряд. По тези причини действията на Смолчанский отряд на 10 ноември са така също незначителни. В този ден отрядът се е занимавал сам, едно маневриране и въвеждание [на] неприятеля в заблуждение относително силите и намеренията на противника. В този ден Смолчанский отряд е действувал по следующий начин:

На 10 ноември в 3 ч. сутринта под командата на четника Николаев е била пратена една чета опълченци и няколко македонски доброволци към селото Росомач и манастира Св. Архангел пред селото Сенокос, от които няколко доброволци били пратени на висотите над Росомач, а другите да нападнат през Росомач на неприятелското разположение с цел да отвлечат неприятелското внимание към десний му фланг. В 5 часа сутринта, както по-долу* упоменахме, е била пратена ротата на поручика Караиванова в разпорежданието на ротмистъра Бендерева.

На разсъмвание началникът на отряда с една рядка цеп почнал да настъпва на центъра на неприятелското разположение с цел да помогне на четника Николова и в същето време да скрие слабостта на силите си от противника, но по-късно цепта заела позиция и тука в продължение на три часа е траяла престрелка без решителен резултат и се прекратила престрелката и от двете страни. След това в Славиня е бил оставен поручик Зафиров с ротата си, а началникът на отряда отишъл в Изатовци. Но след един час поручик Зафиров дошел в Изатовци и донесъл, че неприятелят отстъпвал към с. Ржана и че никакво нападение от страна на противника не могло да се очаква. От четника Николова било получено донесение, че след една малка престрелка той заел селото Росомач и че неприятелят съсредоточавал силите си към манастира. Пратена е една чета на помощ със заповед, щото щом чуят бой било към Славиня, било към Ржана, да атакуват неприятелските позиции. Но след няколко време се завързала отново престрелка към Славиня и началникът на отряда получил донесение, че неприятелят с превосходни сили настъпва на левий фланг на разположението. Вследствие на това началникът на отряда по тревога събрал всичко що е имал под ръка, пратил ротата на поручика Зафирова на левий фланг, за да пази този фланг, а сам началникът на отряда с останалите части отишъл в Изатовци, гдето и заел позиция. Когато ротата на поручика Зафирова се доближила до цепта, разположена на левий фланг, неприятелят открил по нея артилерийски огън. Това е за пръв път, гдето неприятелят употребява артилерия в тези места и това обстоятелство е произвело особено впечатление на войниците от отряда, понеже те до този ден не са чували нито звука на топовете, нито пищението на гранатите. При всичко това появяванието на левий фланг на ротата на поручика Зафирова е

* Така е в текста, авторът има предвид „по-горе“.

окуражило цепта. Левий фланг с тази рота е бил до известна степен обезпечен. За поддържането на десний фланг и центъра на разположението началникът на отряда е бил принуден да въведе в боевата линия всички свои резерви. Сам началникът на отряда е отишъл в цепта да ръководи действията на центъра и десний фланг.

От друга страна, за да се въведе противникът в заблуждение за силите на отряда, началникът на отряда е прибягнал към следующата хитрост: доброволецът В. Дюстабанов е събрал селяните (мъже и жени) от селата Каменица и Изатовци и ги поставил в резерв зад цепта. Този импровизиран резерв по заповед е вървял след цепта и е придружавал гърменията с виковете „Ура“. Дали този резерв е въвел неприятеля в заблуждение, е малко вероятно, но факт е, че в този ден, както ще видим по-долу, боят е спечелен и неприятелят е бил принуден да отстъпи.

Понеже неприятелската артилерия е безпокоила войниците, то за обстрелването ѝ са били избрани 10 души добри стрелци от 5 зап[асна] рота и са пратени да обстрелват прислугата при орудията. Тези 10 войника, залегнали зад канарите, добре са изпълнявали своята задача. Откъм десний же фланг е пратен един войвода с 20 души със заповед да се спусне откъм Росомач във фланг на настъпающите и да ги обстрелва. При все това неприятелят още е продължавал настъплението си. Но когато от десний фланг се показали доброволците и открили огън във фланг на настъпающий, последний се остановил. Възползуван от този случай, началникът на отряда заповядал да се премине в настъпление, което е било направено. Няколко кавалеристи са били пуснати зад цепта с цел да се накарат опълченците да следват напред. Това общо настъпление е накарало неприятеля да повърне назад. 5 запасна рота и ротата на поручика Зафирова, възползувани от този случай, почнали деятелно преследване на десний неприятелски фланг, който почнал бегом да отстъпва. Надвечер неприятелят отстъпил, а отрядът заел височините над селото Ржана, но тъкмо в това време неприятелят е получил подкрепления, които се появили на Расовските височини, гдето и се разположили на позиция. Вследствие на това началникът на отряда не е считал за възможно да задържи заетите висоти и заповядал, щото отрядът да се върне пак в Славиня.

По-късно обаче началникът на отряда се решил да остави в Славиня един слаб авангард, а с останалите сили да заеме позициите при Изатовци, които са били по-силни. В Славиня е оставен поручик Зафиров с ротата си. В същата вечер в отряда пристигнали 250 души македонци доброволци, под началството на 5 души войводи. Около 10 души от тези доброволци са били пратени в Славиня в помощ на поручика Зафирова, комуто е било заповядано да брани тамошните позиции до последна крайност. За всеки случай началникът на отряда се разпоредил, щото селяните от Славиня да изпразнят селото си и ги разместил в селата Каменица и Изатовци. Сам началникът на отряда същата вечер се отправил в Комщица, за да донесе на началника [на] Щаба на армията за хода на действията, да устрои продоволствената част и да изиска помощ и санитарни средства за отряда, в които средства се е чувствувала силна нужда.

В такова положение отрядът занощува срещу 11 ноември.

Кавалерийский рекогносцировочен отряд към Брезник – Трън

Този отряд, както знаем, на 9 ноември произвежда рекогносцировка по направлението Брезник – Трън и като открива присъствието на неприятеля към селото Филиповци, занощува в селото Реброво.

На следующий ден началникът на отряда продължава рекогносцировката. За тази цел той пратил авангард (конвойний ескадрон), който авангард се направил пак към селото Филиповци, гдето авангардът завързал малка престрелка с неприятеля. Началникът на отряда, като се убедил, че неприятелят има във Филиповци около 2 батальона пехота и една горска батарея, счел рекогносцировката си за свършена и отстъпил право за Сливница.

За да охарактеризираме по-добре тази рекогносцировка, трябва да споменем, че когато авангардний ескадрон завързал престрелка пред Филиповци, началникът на отряда получил донесение от разезд, че неприятелят произвежда обходно движение през селото Мисловци с цел да обхване и удари във фланг рекогносцировочний отряд. Началникът на отряда се принудил да прати в това направление офицерский разезд, който обаче не открил нигде неприятеля.

Характеристичното е, че кавалерията се бои от обход от пехота.

Така се е свършила тази рекогносцировка, която не говори инак в полза на наша[та] кавалерия.

---

11 ноември

В този ден се захваща вече отстъплението на сръбската армия към границата, след като сърбите се увериха, че положението на армията е такова, че тя не може да остане на българска територия.

За отстъплението на армията са правени следующите разпореждания после боя под Драгоман.

Кралят, след като е бил в Драгоман още пред началото на боя, върнал се в Цариброд, гдето от получените за хода на боя под Драгоман сведения си е съставил понятие, че позицията не ще може да бъде удържана и че армията ще бъде принудена да отстъпва. Той силно се е опасявал за левий си фланг (долината на Лукавица), като е предполагал, че Моравската дивизия е останала на Врабча и че едно неприятелско в това направление настъпление може да отдели тази дивизия от армията и затова в 6 ч. 40 м. е отдал следующата заповед:

„Командирът на Конната бригада да приготви по-силний си полк за поход (4 ескадр[она]) и утре да го прати по Лукавичката река. Целта е: да рекогносцира тази местност, да открие и поддържа связ между Моравската и Дринска дивизии, защото с отиването на Шумадийската дивизия вляво, между горните две е останало проходно пространство, което и ще остане проходно, догдето Моравската дивизия не дойде на линията Вишан, Владиславци и Несла“.

В Невля е била открита телеграфна станция и е заповядано донесенията да

се предават по телеграфа. В тази заповед се е съобщавало, че Дринската дивизия стои над Драгоил, а Моравската на Врабча. Щабът на армията не е знаял, че Моравската дивизия вече е заела линията Круша – Несла.

Когато Главнокомандующий е получил сведения за изхода на боя под Драгоман, той се разпоредил да се събере в Цариброд военен свет, на който съвет е било решено, щото всички войски да отстъпят на границата и да се приеме отбранително положение. Освен това било е решено, щото от четирите дивизии и Конната бригада да се състави една армия, на която да се присвои названието „Нишавска“. За главнокомандующ на тази армия е* бил назначен началникът на Моравската дивизия полковник Топалович, а за началник [на] щаба полков[ник] К. Милованович. Командуването же на Моравската дивизия е било поверено на полковника Павловича.

След съвета Кралят е отпътувал за Пирот, отгдето е съобщено на командира на Конната бригада, че боят под Драгоман е свършен в тъмно, че Дринската дивизия е сбита и отстъпила от своята позиция, че Шумадийската и Дунавска дивизии останали на своите места и че Моравската дивизия е заела фронта Несла – Круша и че вследствие на критическото положение на армията заповядано е всичката войска да се събере на границата за отбрана. На командира на бригадата е поставена задача: с един пълен полк да прегледа Лукавичката река на север от Дринската и Моравската дивизии и да държи связ с противника, за да може да се знае направлението на неговото настъпление. На другий же конен полк е заповядано да остане на линията Крупец – Тепош за обезпечвание [на] границата от тази страна. Явено е на командира на бригадата, че всички дивизии и бригадата са подчинени полковнику Топаловичу. Тази заповед командирът на бригадата е получил едва около 3 ч. през нощта и той се разпоредил, щото и двата му полка да бъдат готови за поход. Полковник Топалович с приеманието [на] командуванието на армията е вземал, може би без да желае, всичката отговорност за хода на действията, в частност и за изхода на войната изобщо.

Трябва да признаем, че полковник Топалович само с това е принесъл велика услуга на отечеството си. Главнокомандующий Крал, след като окончателно се разочаровал в своята армия, а най-много в способността на своите висши офицери, които са стояли начело на армията, предава я в твърде незавидно положение и в период на отстъпление, с една реч, в момента, когато честта на армията е била в най-голяма опасност, на началника на дивизията полков[ника] Топаловича, върху когото са могли да бъдат стоварени всички грешки на миналото, които са могли да бъдат причина на окончателното обезславявание на армията.

Както и да е, но на полковника Топаловича е предстояла трудна задача. Първата работа, която му е предстояла да извърши през нощта, е било да даде съот-

---

* Вероятно при подреждането на ръкописа в книжно тяло се е получило разместване на страниците, защото, както личи от текста от следващата (с печатна пагинация № 1181), изложението прекъсва на това място. Продължението му е на стр. 1182. Затова при разчитането сме взели предвид хода на авторовия текст, а не поредността на страниците.

ветствующи разпореждания за отстъпването и съсредоточаването на армията към границата.

Решението да се съсредоточи армията на границата е било решено неправилно, т.е. решение, несъобразено с военната обстановка, защото на самата граница армията не е могла да има една добра позиция, па даже и да е имала такава, то на нея армията не е могла едновременно с отстъплението си да се устрои на границата и да приеме един отбранителен бой, когато при едно отстъпление на височите зад Пирот армия[та], освен че би имала една добра позиция, макар и няколко голяма според силите на армията, но освен това тя би се доближила до Ниш, източника на своите потреби, но би могла и по-добре да се устрои, да подготви позицията си в инженерно отношение и освен това да се съсредоточи.

Но обстановката (политическата) е изисквала, щото армията да се съсредоточи на границата и там да приеме боя с цел да се спечели време. Това е било необходимо за Краля, защото още същата вечер Кралят е извикал от Ниш министър-президента Гарашанин, с когото се е съвещавал относително мер[к]ите, които трябва да се вземат за прекратяването на военните действия и да се спаси положение[то], като се запази трона на Краля. Вмешателството на иностранните държави в този случай се е оказало необходимо и Крал Милан усилено се е заел да ходатайствува пред австрийското правителство, за да употреби пред Княза Александра своето влияние за прекратяването на военните действия. Важно е било прекратяването на военните действия да стане, догдето българските войски не са встъпили в сръбска територия, за да може сръбското правителство да си запази правото да претендира на компенсация за съединението за сметка на българската територия. Но всички тези разчети, както ще видим по-долу, са останали неоправдани.

По горните именно съображения новий главнокомандующ на сръбската армия е трябвало да се погрижи, щото армията да се съсредоточи на границата и там да приеме бой.

Сега да проследим отстъплението и съсредоточението на Нишавската армия на границата и настъплението на български авангард.

За отстъплението на армията новий главнокомандующ е трябва[ло] да се разпорежда през нощта срещу 11 ноември. Разположението на дивизиите след боя под Драгоман не е било известно на новий главнокомандующ и освен това той не е бил добре ориентиран и в общата обстановка, която малко е била известна и на Главната квартира. Вследствие на всичко това, новий главнокомандующ не е могъл да даде освен общи указания за отстъплението и разположението на дивизиите на границата.

Отстъплението на дивизиите е извършено по следующий начин.

Дунавската дивизия, която на 10 ноември стои безцелно на позиция над Липинци, още на разсъмване на 11 ноември почва отстъплението си по десний бряг на р. Нишава на височите над Цариброд. След отстъплението Дунавската дивизия се разположила на позиция така: право над Цариброд на височите се е разположил IX полк, в центъра и назад VII-ий полк, а вляво и още назад, на левий фланг по височите северно от Цариброд, XV полк. Артилерията и конницата са

били изпратени на Суков мост. Полковете вече са били преформировани в двухбатальонен състав. (XV полк по други източници е бил зад IX полк над Нешковец.)

Шумадийската дивизия след свършването [на] боя под Драгоман, като не е получила никаква заповед, още през нощта е отстъпила към Калотина. Сутринта обаче Шумадийската дивизия се оттеглила назад. За позицията на тази дивизия е бил назначен участъкът между селата Пъскашия, Милойковци и Чиноглавци, а вляво от нея е трябвало да се разположи Дунавската дивизия. За преден пункт на тази позиция е избрана височината Нешковец.

Началникът на дивизията е прегледал този пункт, намерил, че там е невъзможно да се изкара артилерия, но че пунктът сам по себе си е толкова силен, че може да се отбранява и без артилерия. За отбраната на този пункт е бил назначен XII полк, а назад са били разположени другите полкове на Дел, който през деня е бил силно укрепен за пехота и артилерия.

Дринската дивизия е отстъпвала последна под прикритието на ариергард. Когато дивизията достигнала до сливането на Нишава с Лукавица, началникът на дивизията е получил заповед за отстъпление и съсредоточаване на границата, а така също за формирането на Нишавската армия под команда на полков[ник] Топаловича. Началникът на дивизията се явил на Топаловича и получил заповед да началствува дясното крило на разположението. Това разположение е било следующето.

На височината Кукла, за затваряние [на] пътя Пирот – Врабча, е разположен 1 1/2 бат[альони] от XIV полк на Моравската дивизия. На Мирков Голям рид останалата половина от този полк. В резерв на това разположение е бил поставен II батальон от V полк на Дринската дивизия, освен това тука е бил 3-ий батальон от IV п[олк], а във втората линия са били разположени V полк и два батальона от IV полк, заедно с три батареи: една от Моравский, а две от Шумадийский артилерийски полкове. В първата линия е имало две батареи от Шумад[ийския] артилер[ийски] полк. Щабът на Дринската дивизия е стоял в Планиница.

Моравската дивизия.

Моравската дивизия е почнала отстъплението си към 3 часа сутринта на 11 ноември по долината на Лукавица и заела позиция вдясно от шосето Пирот – София, като е взела разположение такова, което е давало възможност да се брани и пътят Пирот – Врабча – Брезник. Моравската дивизия тука е отстъпила само с 2 полка и 3 батареи. II-ий полк, заедно с една горска батарея са отстъпили към Трън и заели позиция на планината Руй.

Конната бригада, както знаем, още вечерта на 10 ноември е получила заповед да прати по-силний си полк по долината на р. Лукавица с цел за свърже Дринската с Моравската дивизии и да запълни празното пространство между тези дивизии. За горнето началникът на бригадата е получил следующата заповед: „Днес при мръквание боят е свършен и Дринската дивизия е отхвърлена от своята позиция. Шумадийската и Дунавска дивизии са останали на своите места. Моравската дивизия е заела фронта Несла – Круша. Вследствие на това критическо положение заповядано е отстъплението на войските към границата за крайна отбрана. Вашата задача е с по-пълний си полк да наблюдавате за Лукавичката долина и да

държите связ между Моравската и Дринска дивизии и связ с противника, за да се знае направлението на движението му. По-непълний полк да остане на линията Крупец – Тепош, за да обезпечва границата откъм тази страна.

Всичките четири дивизии и Конната бригада са поставени под началството на полк[овник] Топалович. Към него се обърнете за артилерията, ако ви е нужна.

При подобно критическо положение незабавно тръгнете с полка по най-краткий път към Лукавицката река, като се движите така, че нито полкът, нито обозите да се не смесят при движението“.

Вследствие на тази заповед I-ий полк от 3 1/2 ескадрона е пратен рано към Лукавичката река, а II-ий полк с 3 ескадрона е останал на Тепош, срещу Одоровци, гдето са били пиротчаните, 1 батальон от II позив и полубатарея от Дунавский артилер[ийски] полк. 1/2 ескадрон от III ескадрон на I полк е държал реле между Цариброд и Драгоман. През деня на 11 ноември I конен полк е бил притеглен към Борова махала, за да обезпечва пътя от Трън. Вечерта обаче целий полк е бил събран при Суково.

Тези са разпорежданията, които са направени по отстъплението и съсредоточаването на Нишавската армия на границата. Тука му е мястото да споменем, че на 12 ноември на полковника Топаловича е бил подчинен и Ржанский, и Тепошкий отряди.

За да може да се съди за положението на сръбската армия при отстъплението ѝ, а най-много за положението, в което се е намирал Щабът на армията, считаме за нужно да приведем тука няколко искания и заповеди, отправени до полковника Топаловича още в първий ден от командуването на армията от него. Трябва да упоменем, че полковник Топалович още от първий ден е бил поставен в невъзможно положение. Едвам що му е предадено командуването на армията, той е бил обсипан със заповеди, една от друга по-противоречиви, една от друга по-трудно изпълними и от едно все е искано незабавно да изпълни, незабавно да съобщи и пр., като че той е могъл отведнъж и с една дума да уничтожи всички бивши грешки, да прероди или ще създаде армията.

Така Кралят, след като пристига от Цариброд в Пирот, иска от Топаловича да донесе за изхода на боя, за положението на дивизиите, за положението на Дринската дивизия и въобще за положението. Не успял още да отговори, получава се нова заповед: да отговори незабавно коя е окончателно избраната позиция, какви са фронтът, фланговете ѝ, упорните пунктове и пр. Да укаже на моралното и материално положение на войските, за да може Кралят да си състави ясно понятие и да се ориентира. Заповядва му се, щото дивизионните и резервните муниционни колони да отидат в Пирот, а провиантските да останат на Суков мост и пр.

За да отговори на всичко това [на] Топаловичу е било нужно да събере сведения, да се запознае с положението сам, че тогава да даде отговор, който би послужил за правилна ориентировка.

В 11 ч. пред пладне Топалович получава заповед от Главната квартира, в която му се заповядва да се разпореди, щото всички дивизионери да употребят своята жандармерия според нейното назначение: цели да се намира в тила на боевото

разположение и да убива всеки беглец. Затова и дивизионните началници със или без съдийски формалности да разстрелват пред частите престашите и беглеците. Това да се извърши най-бързо. Топалович да донесе от коя дивизия по колко души са разстреляни.

В 12 ч. 35 м. на 11 ноември Кралят заповядва [на] Топаловичу да събере сведения и да донесе за точното количество на боевите припаси на ръце и в муниционните колони. Препоръчва му се най-голямо пестение на боевите припаси и се рекомендува стрелба само от близки дистанции.

В 4 1/2 часа после обяд Кралят телеграфира Топаловичу да съсредоточи всички части на избраната от него позиция. Да гледа, щото частите да не се разпръсват. Да се гледа, щото за заеманието на позицията да се употреби най-необходимото количество сили, а всичко останало да се държи назад в резерв. Резервните же дивизии да стоят назад за всяка случайност. Позицията да се укрепи; артилерията да развие по-голяма деятелност, като само част се остави в резерв за всеки случай. Пехотний огън да бъде най-силен, но само на сигурни дистанции.

Указва се, че на тази позиция армията трябва да се удържи по какъвто и да е начин, защото от това зависи честта на армията. До боя на войниците да се обясни това; с речи да се подигне техний дух за упорна отбрана. Указва се, че отстъплението би било катастрофа. Препоръчва се да се употребят всички усилия, за да се удържат в ред; да се употребят всички усилия, щото частите да се снабдят с храна и боеви припаси, а после това да излязат вън от Пирот. Най-после Кралят указва, че той се надее, че в подобно критическо военно и политическо положение войската ще разбере своята задача и ще отбие и прогони противника. Препоръчва се да се приемат мер[к]и, щото войниците да не стрелят и да не пръскат патроните си напразно.

Вечерта на 11 ноември, след заеманието на Цариброд, Краят е имал разговор с Топаловича по телеграфа, от който разговор се вижда, че Кралят е смятал, че политическото положение е такова, щото е необходимо войската да се удържи на границата. Освен това, вижда се, че патроните са недостатъчно, понеже Кралят препоръчва Топаловичу да се пестят до колкото е възможно.

Настъплението на българските войски към Цариброд

Ние указахме на свое място в какво положение се е намирал щабът на корпуса след свършването на боя под Драгоман, а така също, че според обстановката Драгоманский бой, макар и удачен, нищо не е разяснил и че положението е било такова, че рекогносцировката е трябвало да се продължи на следующий ден с позначителни сили и с по-широк фронт. За тази цел е било решено на следующий ден да се произведе едно настъпление към Цариброд с три колони, за да се очисти окончателно Драгоманский проход, пътят по който проход се е считал за единствен, по който би могла да се движи артилерия.

Затова след съвещанията в Главната квартира вечерта на 10 ноември командирът на корпуса, заедно с началника на щаба си отново се отправляват през

нощта в Драгоман, за да намерят някак началника на отряда и да направят нужните разпореждания. След дълги лутания по тъмнините, едва на разсъмване е бил намерен началникът на отряда в една овчарска колиба и тука, после кратко съвещание, е дадено писмено приказание във вид на диспозиция за настъплението към Цариброд, по която диспозиция настъплението е трябвало да се произведе по следующий ред:

Авангардът се разделя на три колони:

Лявофланговата, под командата на капитана Р[адко] Димитриева, в състав: 2 дружини от 8 Приморски полк и една горска батарея, получава приказание да настъпва по направление на Чорул, Владиславци и Чифлик Белево към Цариброд, като има за задача да обхване левий фланг на неприятеля, който заема висотите над Драгоман.

Средна колона, под началството на командира на Търновский полк, в състав VI полк и Харманлийската дружина, е трябвало да настъпва от Драгоил към Чифлика Белево и да занимава противника от фронта тогава, когато той ще бъде атакуван от правофланговата колона.

Деснофлангова колона, в състав 2 дружини от Дунавский полк и 6-та батарея от I-ий артилерийский полк, е трябвало да настъпва по шосето и вдясно от него и от прохода.

Общ резерв, без особено назначение, се е състоял от две дружини от Приморский полк, една дружина от Плевенский полк (3-та дружина от Бдинский полк?), 2-ра Пловдивска дружина и втора батарея от Първий артилерийский полк.

Частите, които образуват общий резерв, са се събирали при Драгоман по следующий начин:

1) Харманлийската дружина е пратена от Сливница от началника [на] щаба на корпуса, за да отиде на левий фланг на боевото разположение и да заеме и пази висотите над Чорул. Тази дружина участие в боя почти не е приела, останала е да нощува на левий фланг на боевото разположение и през нощта е имала 2 роти в аванпости.

2) Втора Пловдивска дружина е пратена след Приморский полк със заповед да отиде към Драгоман и да се установи при Приморский полк. Дружината е пристигнала на мястото в 9 1/2 часа вечерта на 10 ноември и участие в боя не е приела.

3) Втората батарея от I артилер[ийски] полк, заедно с една дружина от Плевенский полк, е пратена на Драгоман в 1 1/2 часа сутринта на 11-ий ноември. Дружината и батареята са стигнали на Драгоман в 6 часа сутринта на 11 ноември.

Началникът на авангарда майор Стоянов е останал в същата длъжност. При отряда състои и батареята на капитана Боярова, влязла в отряда още на 10 ноември.

Диспозиция по отряда от началника на авангарда не е давана, а на командира на Търновский полк е било съобщено със записка, че той остава за началник на всички сили, разположени на левий фланг, като в записката му е указано, че той трябва да забавлява противника от фронта, когато [е] атакуван от колоната на капитана Димитриева Р[адко].

Преди да проследим настъплението на този отряд, трябва да упоменем, че от Щаба на армията е направено разпореждание, щото кавалерията да се сведе в една бригада под командата на флигел-адютанта барона Корвина. На тази бригада е било дадено назначение да настъпва по долината на р. Лукавица и да се старае да излезе зад Цариброд. От друга страна, още на 10 ноември е направено разпореждание да се сформирува една отделна колона, която да се прати към Смиловци. За началник на тази колона е назначен майор Гуджев, бивший командир на корпуса, и за началник [на] щаба капитан Савов, бивший началник на левий фланг на Сливницката позиция. В състава на тази колона са назначени следующите части: 7-ий Преславский полк, Конарский полк, една 9-фунтова батарея от 2 артилер[ийски] полк под командата на капит[ана] Белова и* румелийский ескадрон на ротмистъра Никушева. Всичко 8 дружини, 1 ескадрон и една батарея от 8 топа.

На 10 ноември вечерта колоната е тръгнала от Сливница и е нощувала: авангардите: десний в Смолча, левий в Букоровци, а главните сили в селото Мургаш.

По устна заповед от началника [на] Щаба на армията на горната колона е назначено следующето направление за движение: Сливница, М[ало] Малово, Връбница, Врълювци, Протопопинци, Радейна и Петерлаш. На 11 ноември тази колона е продължила пътя си в следующий порядък:

а) левий авангард по пътя Букоровци, Разбоище, Врълювци, Станянци, Протопопинци на Радейна;

б) главните сили са следвали зад левий авангард;

в) десний авангард е вървял по пътя Смолча, Станянци, Протопопинци, пак на Радейна и 2 1/2 часа после обяд авангардът, заедно с румелийский ескадрон пристигнал в Радейна, гдето и е бил установен от ротмистъра Бендерева, началник на деснофланговий рекогносцировочен отряд, който пратил румелийский ескадрон, в Смиловци за наблюдение за крайний десен фланг. Към 5 часа после обяд цялата колона се събрала и съсредоточила на бивак при Радейна, под прикритието на отряда на ротмистъра Бендерева, отрядът на която още същий ден е бил присъединен към колоната на майора Гуджева, а ротмистър Бендерев е бил назначен [за] нач[алник на] щаба на колоната на място[то на] к[апита]н Савов, който се върнал в Сливница. Настъплението си тази колона е произвела съвършено безпрепятствено, понеже в тази местност не е имало неприятел**.

Настъплението же към Цариброд от Главната колона (Драгоманската) е произведено по следующий начин.

Командирът на Търновский полк е получил, както видяхме, заповед да вземе под свое началство всички части, находящи се на левий фланг и му е съобщено, че вляво е пратена една обходна колона, с действия[та] на която колона той трябва да съобразява своите действия. По тази заповед командирът на полка пратил заповед на командира на четвърта дружина капит[ана] Панова, който с 2 1/2 роти

---

* Следва задрасканият израз: „един ескадрон от 2-ий конний полк (3-ий ескадрон)“.

** Диагонално по средата на листа (с. 1193 от ръкописа) е написано: „Да се проверят данните“.

е нощувал на 2–3 километра напред от общото разположение на отряда, да се държи на заетата позиция, догдето другите части от полка да идат на една линия с неговото разположение и тогава да се присъедини към полка. После това командирът на полка е дал заповед на другите части да тръгнат напред. При това движение командирът на полка забележил, че левий фланг няма связ с десний и че е необходимо да се прати една част, която да настъпва право по хребета от Драгоил към Цариброд с цел да се държи связ с десний фланг и в същето време при настъплението си тази част би се оказала във фланг на неприятеля, който още стоял на позиция пред с. Белево. Но понеже командирът на полка не е разполагал с други части, то той пратил донесение до командира на корпуса за това и молил да му се прати малко артилерия, понеже при отряда му такава нямало, а пък се представлявала твърде удобна артилерийска позиция за действие против неприятеля и за подпомагание на десний фланг. След малко време била изпратена една дружина (1-ва) от Дунавский полк, която заела висотите над Драгоил, и втора батарея от I артилер[ийски] п[олк], която излязла на позиция и открила огън по неприятеля. Към това време и обходната колона на капит[ана] Р[адко] Димитриева вече завързала бой с противника. Затова нека проследим действията на тази колона.

Лявата Драгоманска колона, под командата на капитана Р[адко] Димитриева, се е събрала в 7 1/2 часа сутринта, но назначената в състава на отряда горска батарея на капитана Силяновский не се явила на сборний пункт своевременно. Колоната е чакала батареята около 1 час, после което началникът решил да почне настъплението и без батареята. Затова той оставил една рота на бивака, за да дочака артилерията и с нея да се присъедини към колоната. При настъплението към селото Чорул движението на колоната е било фронтално и е прикривано от 1 рота, пратена в авангард. До пристигането в Чорул присъствието на неприятеля не е било забележено, но тука [е] било узнато, че на височината вдясно от Владиславци имало разположена значителна неприятелска част. Вследствие на това авангардът е бил пратен вдясно, за да образува боковой авангард на колоната. На началника на авангарда е било заповядано да се старае по възможност да скрива своето движение от противника, догдето това бъде възможно. Под прикритието на този авангард колоната е продължавала безпрепятствено движението си и към 10 часа пред обяд, когато колоната вече приела охватывающе тила на противника положение, неприятелят успял благодарение на местността да забележи угрожающата му опасност и открил огън по настъпающите; това обстоятелство е накарало началника на колоната да я развърне и да почне бой. Колоната, развърната в боевой порядък, продължава настъплението си във фланг на противника. След една твърде жива престрелка, която е траяла около 1/2 час, неприятелят почнал твърде стихийно отстъпление, което скоро се обърнало в безпорядъчно бягство. Настъпающите части са преследвали с далечен огън, който е бил и недействителен и е бил прекратен. След това колоната се свръща в походен порядък [и] е продължавала движението си доколкото е било възможно по-бързо.

Това отстъпление на неприятеля е дало възможност и на средната и дясна колони да продължат настъплението си. При настъплението лявофланговий па-

трул е бил принуден да завърже една силна престрелка с една неприятелска част, заседнала в Ново село, вследствие на което е станало нужда да се прати там една рота, за да прогони неприятеля, който и прибързал да отстъпи. Тази рота е образувала един вид левий боковой авангард на колоната. Настъплението на колоната от Ново село към Цариброд е било твърде затруднително по причина на твърде труднодостъпната местност, прорязана от множество оврази и висоти, покрити с трудно проходим кустарник. При отстъплението неприятелят е попробвал още един път да задържи настъпающий, но в това не е успял. Към три часа после обяд колоната излиза на висотите вляво от Цариброд, които се спущат към р. Лукавица, и тука се съединила със средната колона – Търновский полк, под командата на капитана Никифорова.

Неприятелските части, които са били разположени на позиция на висотите над Драгоил и Белево, са били от Драгоманската дивизия, които, тъй да се каже, случайно са останали на тази позиция, понеже дивизията още на 10 ноември вечерта е получила заповед да отстъпи към границата. Тази заповед за отстъплението не е достигнала до началника на дивизията, а право до частите, вследствие на което и отстъплението е станало по части и не под ръководството на началника на дивизията. Тилните части, като са получили заповедта за отстъплението, отстъпили са още през нощта срещу 11 ноември. Предните же части са осъмнали на местата, на които са занощували, и затова на 11 ноември тези части са се оказали разхвърляни по разните висоти, без связ и поддръжка, вследствие на което и не са могли да окажат почти никакво съпротивление на настъпающий. Частите, които са останали по такъв начин, за да образуват ариергард на отстъпившите от Драгоман войски, са следующите: VI-ий полк, 2 батальон от V полк и 1 батарея, разположени по висотите над Драгоил, и 2-ий батальон от V полк, разположен на юг от селото Чифлик Белево (454).

Против разположението на 6 полк е настъпвал от фронта Търновский полк, левий му фланг е бил обхождан от частите, настъпавши по дефилето, и отдясно от обходната колона на капитана Димитриева. При такова положение VI полк не е могъл и да мисли да се задържи на позицията си, а е трябва[ло] бързо да отстъпи. Този полк е отстъпил отчасти по хребета Видим, отчасти през Градине по шосето. Само 2 бат[алион] от V полк, както по-горе видяхме, е успял да завърже получасова престрелка с колоната на капитана Димитриева. По такъв начин сръбските ариергардни войски са отстъпили от Драгоманский проход и българский авангард е могъл свободно да продължава настъплението си към Цариброд, което настъпление, както ще видим, е било извършено с увлечение, което увлечение е причинило не малко грешки.

Сега да проследим движението на другите настъпающи от Драгоман колони до стълкновението им с неприятеля под Цариброд.

Централната колона, както видяхме, е повела своето настъпление от Драгоил по хребета, който се спуща над р. Лукавица. Тази колона при настъплението си е имала само една незначителна артилерийска престрелка, а когато обходната колона на капитана Димитриева завързала с неприятеля престрелка, то началникът на

колоната заповядал да се почне настъплението. В колоната си капитан Никифоров е имал само 1, 3 и 4-та дружина от полка си, а втората дружина принадлежи, както ще видим, към дясната колона. Освен това към централната колона се е присъединила и първа дружина от Дунавский полк. Между тази колона и колоната на капитана Димитриева е настъпвала 9-та Харманлийска дружина, която е държала связ между двете колони. Тази дружина е настъпвала (действувала) до известно време самостоятелно и не е принадлежала нито на едната, нито на другата колона. Тази дружина е занощувала на 10 ноември при батареята на капит[ан] Боярова. Сутринта обаче дружинний командир искал от началника на авангарда някакво назначение на дружината си и майор Стоянов я пратил на левий фланг на Търновский полк, без да я присъедини нито към едната, нито към другата колона. Когато обаче дружината слизала по пътя от Градине на Цариброд, по хребета Видим, капитан Димитриев я присъединил към своята колона, с която дружината е и действувала в боя под Цариброд през този ден.

Централната колона на капит[ана] Никифорова (1, 3 и 4 дружини от Търнов[ски] полк), след отстъплението на неприятеля е настъпвала по водораздела под Градине и когато наближава в Цариброд, получила е заповед да се спусне в долината и да пренощува на бивак. В боя тези три дружини не са участвували.

Втората батарея от 1 артилер[ийски] полк, която от Драгоман[ските] ханове е била пратена на височите над Драгоил, на позицията на Търновский полк, след 2-часово катерение по височите, дала е 12 вистрела, после което и се спуснала пак на шосето да продължава движението си към Цариброд. Тази батарея участие в боя под Цариброд не е приемала.

Първа дружина от Дунавский полк, която беше се изкачила по хребета вляво (лява страна) на прохода, тоже се спуснала в долината след отстъплението на противника.

Деснофланговата колона се е формирувала и е настъпвала през Драгоманский проход и вдясно от него по следующий начин:

Втора дружина от Търновский полк, която вечерта занощувала на височите над Драгоманските ханища, сутринта на 11 ноември получила заповед от началника [на] щаба на Драгоманский отряд капитана Велчева да слезе в дола към шосето (р. Ежевица) с всички мерки за предосторожност и боева цеп и да заеме скалистите висоти в дефилето вляво от шосето и да изгони неприятеля в случай, че той се намери зад тези висоти. Дружината, развърната по ротно в две линии, заема тези висоти, но се оказало, че неприятелят [е] отстъпил. Вследствие на туй дружината получила заповед от майора Стоянова да слезе на шосето и да се движи по него, като образува головной отряд на другите сили. Една полурота от дружината е била пратена напред. В такъв порядък дружината преминава около 2 километра по дефилето, когато дружинний командир получил заповед от командира на корпуса да прати една полурота вляво от шосето с цел да се разузнае где и [в] какво направление е неприятелят, понеже са се чували вистрели вляво. Това е направено, защото командирът на корпуса е забележил, че между частите, настъпающи по дефилето, и колоната на капитана Никифорова няма никаква връзка и за

това, че дружината е могла да попад[н]е в засада и да бъде разстроена. Дружината е пратила една полурота вляво за боковой авангард и в такъв порядък е вървяла, догдето е излязла от дефилето.

Когато обаче дружината се е наближавала към селото Градине, зад това село са били забележени отстъпающи малки сръбски части. Понеже при дружината е пътувал и к[оманди]рът на корпуса, то той заповядал да се прати една рота в боевой порядък към Градине, за да се обезпечи дружината от това направление. Тука е пратена 6-та рота, 5-та рота, която до това време е образува[ла] боковой и предовой отряд, се присъединила към дружината, а пък 8 рота е била пратена в предовой отряд към шосето. Зад дружината е следвала батареята на капитана Боярова. 6 рота, след като изминала селото Градине, близо до Цариброд се спуснала на шосето и се присъединила към дружината си.

На разстояние 3–4 километра от Цариброд (при ханчетата) се явил ескадронът на поручика Славейкова, който е бил [в] рекогносцировочний отряд на ротмистъра Бендерева, който ескадрон преминал през Цариброд, достигнал до моста на р. Нишава, открил связ с кавалерийската бригада, която се появила от долината на р. Лукавица и се върнал назад. Командирът на ескадрона е доложил на командира на корпуса при Калотинските ханове, че висотите над Цариброд са силно заети от неприятеля. За да се провери това, батареята на капитан Боярова се изнесла напред на позиция и открила огън по неприятелските ложементи, а втора дружина от Търновский полк, по заповед на капитана Велчева, се развърнала в боевой ред пред батареята. Така се захваща боят под Цариброд.

Вдясно от втора дружина на Търновский полк, по висотите вдясно от Драгоманското шосе, е настъпвала четвърта дружина от Дунавский полк, която при наближаването си към Калотина е влязла в связ с рекогносцировочний отряд на ротмистъра Бендерева.

По шосето же зад втора дружина от Търновский полк са настъпвали под началството на командира на Приморский полк: две дружини от същий полк, една дружина от Плевенский полк (капит[ан] Попов, същата, която е била в Цариброд при обявяването на войната), втора Пловдивска дружина и шеста батарея от Първий артилерийский полк.

По такъв начин в този ден рекогносцировочний отряд или авангардът на българската войска [се] е състоял от:

1) Търновский полк	- 4	батальона
2) Приморский полк	- 4	“
3) Дунавски полк	- 2	“
4) Плевенски полк	- 1	“
5) Харманлийска дружина	- 1	“
6) 2-ра Пловдивска дружина	- 1	“
Всичко пехота:	13	батальона.

Артилерия: 2 и 6 батареи от I артилер[ийски] полк, батарея[та на] Боярова от II артилер[ийски] полк и горската четирифунтова батарея на капитана Силяновский. Всичко 28 орудия.

Кавалерия (кавалерийската бригада) от 6 ескадр[она]. Всичко 13 батальона, 26 топа и 6 ескадрона, а като се прибави и рекогносцировочний отряд на ротмистъра Бендерева: 1 батальон, 1 ескадрон и [2] орудия, то целий отряд (авангард) се състои от 14 батальона, 28 топа и 6 ескадрона.

Ако сега се спрем на самото настъпление на авангарда към Цариброд, ще трябва да признаем, че то е било във висока степен безпорядъчно и опасно. Настъплението е имало за цел да се очисти Драгоманский проход, да се освободят от неприятеля пътища за настъплението на главните сили, но съвсем не е имало за цел заеманието на Цариброд. Между това, както ще видим по-долу, всички началници на колони са се стремили в Цариброд, като че заеманието [му] е представлявало някаква особена важност.

Това стремление да се заеме Цариброд е могло да въвлече настъпающий в неравен бой, изходът от който е могъл да бъде твърде нежелателен за настъпающий. Цариброд е могъл да бъде зает и удържан само тогава, когато висотите над него по двата бряга на Нишава биха [били] очистени от неприятеля, а на тези именно висоти е и била позицията на цялата Нишавска армия.

Цариброд и висотите над него непосредствено са заети по-слабо, а настъпающий отряд съвършено погрешно се сгрупирал около града в една урва и се изложил на голяма опасност. Още със заеманието на града, па и на следующий ден голямата грешка е била съзната и са взели мер[к]и за изправлението ѝ. Ако авангардът на българските войски не е бил поставен в опасно положение, то това се дължи на обстоятелството, [че] сърбите не са разведвали и не са могли да знаят силите и положението на настъпающий отряд.

Удачний бой на 12 ноември за Нешковец, който е свършил с отстъпването на сърбите, е облекчил значително положението на наший авангард.

Едновременно с настъплението от Драгоман, ротмистър Бендерев настъпва на 11 ноември със своя рекогносцировочен отряд по направлението към Липинци и Калотина, на левий фланг на разположението на сръбската армия. Това настъпление е произведено по следующий начин:

Отрядът (дружината с 2-те полеви орудия) е нощувал в Туден, а ескадронът е бил пратен да нощува в Букоровци. На 11 ноември сутринта около 10 ч. пратените от ескадрона разезди донесли, че неприятелят отстъпил от Драгоманските си позиции. Тогава ротмистър Бендерев заповядал на ескадр[онния] командир да се помъчи с три взвода да мине покрай Калотина и да рекогносцира Драгоманското дефиле и ако се окаже, че неприятелят е отстъпил, то да заеме Цариброд. Ескадронът се упътил в даденото направление през Беренде извор. В това село разездите хванали няколко останали сръбски войници. От това село ескадрони[те] продължава[т] пътя си към Калотина, гдето е имало една слаба престрелка с охраняющите части на отстъпавший към Липница сръбски батальон с 4 орудия. Ескадронът не е могъл да остави Калотина, догдето отстъпавший батальон се оставил и се упътил към Радейна.

Само отделни разезди са били пращани от Калотина към Калотинските ханове в дефилето и към Цариброд. Тези разезди донесли, тъкмо когато ескадронът

оставил Калотина и минал реката, че неприятелски ариергард в състав около 1 батальон и един ескадрон слязъл в дефилето и отстъпвал към Цариброд. Командирът на ескадрона спешил конниците и заел позиция, но ариергардът вече отстъпил доста далече. Този ариергард преминал Нишава при Цариброд и отстъпил по пътя за Петерлаш. Разездите от ескадрона към 3 часа после обяд навлезли в Цариброд, но били принудени да излязат, вследствие силната по града стрелба от височите. Ескадронът се наближил до града, но останал в северната му част. Тука командирът на ескадрона получил донесение, че мостът на Нишава зад Цариброд е бил запален от отстъпивший неприятел, вследствие на което ескадронний командир се решил да премине през Цариброд, да отиде до моста с цел да го изгаси. Ескадронът в кариер преминал това пространство, но когато достигнал до моста, той бил вече на изгаряние. Тука около моста е имало няколко сръбски войници убити от саблени удари, което обстоятелство накарало ескадронний командир да предполага, че там е минала наша кавалерия, и като помислил, че тя може да е отишла напред, тръгнал по долината към Гоин дол. Но тука ескадронът е бил обстрелян със залпове от височите над Цариброд и е бил принуден да влезе в Лукавичката долина, гдето е престоял до 5 часа после обяд, после което отново се връща в Цариброд, гдето е и занощувал.

Останалите части от отряда на ротмистъра Бендерева са действували по следующий начин:

Дружината тръгнала от Туден на Беренде, като е пратена 1 рота от Букоровци по височите, които се спущат към селото Калотина. Останалите роти и орудията са настъпвали по дефилето пак към Калотина, гдето се съединили с дружинната рота, за която по-горе се упомена. Тази рота е влязла в связ вляво с една рота от 8 Примор[ски] полк, като е прикривала горската батарея на капит[ан] Силяновски. Тука при Калотина ротмистър Бендерев е оставил дадените му 2 полски орудия, които се присъединили към батареята си, а към отряда му е била придадена горската батарея на капитана Силяновский. От Калотина отрядът на рот[мистър] Бендерев настъпва по височите към Радейна и успява да заеме това село.

Бой под Цариброд на 11 ноември

ПРИЛОЖЕНИЯ

*Приложение 1**

От изложеното по-горе за развитието и устройството на сръбските въоръжени сили до мобилизацията им може да се направи сметка за количеството на въоръжените сили, с които Сърбия би могла да разполага за една война, но такава една сметка ще ни даде само количеството на хората и повече нищо, а известно е, че за създаването на една добра за военно време армия не е достатъчно да има само хора, макар те и да са подготвени за военна служба, т.е. да са добри войници. За формирането на една добра за военно време армия са нужни: облекла, въоръжение, снаряжение, обоз, храна и пр., нужна е, с една дума, още от мирно време добре устроена и готова материална част за армията, с която господарството смята да разполага във военно време. Без съществуването на тази материална част, господарството може да разполага с голямо количество подготвени войници, но то не разполага с една готова армия.

Законът за устройството [на] сръбските въоръжени сили от 1883 год. създава на Кралството една стохилядна полева армия и петдесетхилядна резервна армия, но за Сръбско-българската война Сърбия при големи усилия едва може да извади в полето 60 000 души. Между другите причини за малочислеността на сръбската армия през тази война, неустройството и неподготвеността на материалната част на армията е една от главните причини за тази малочисленост. Ето защо считаме за нужно да изложим в общи черти и състоянието на материалната част на сръбската армия до мобилизацията ѝ.

*Приложение 2***

Ако сравним числеността на мобилизованите части с разписанието за разпределението на запасните, обявено при мобилизацията, ще видим, че мобилизованите части имат състав по-голям от предвидений по разписанието, а именно

---

* От с. 147 на ръкописа следва нова редакция на главата: „Състояние на въоръжените сили на Сърбия и България до мобилизацията“ и параграф 1. „Историческо развитие и устройство на сръбските въоружени сили до мобилизацията им през 1885 година“, за което авторът пише още в началото. Между двата текста има някои различия, които не променят съществено съдържанието. Така например, на с. 159 е пропусната т. 5. „Един конен полк от вторий позив“, която я има на с. 14. На места думата „батальон“ е заменена от „полк“. На с. 160 е пропуснат голям пасаж от стр. 16 и 17, където се говори за развръщането на постоянния кадър. В приложението публикуваме текст от края на параграфа, който липсва в основното изложение.

** От с. 196 до 208 на ръкописа следва вариант на параграфа „Мобилизация на българските и южнобългарските войски“, който на това място е във вида „Мобилизация на българските войски“. Съдържанието му в общи линии повтаря казаното от с. 89 до 105. Нов е само текстът, който публикуваме в приложението.

предвиден е състав на всички части в 44 608 войника, а мобилизирано е 50 101 човека, т.е. на 5500 души повече. При все това в населението са останали неповикани още около 5000 души запасни войници, които отпосле са послужили за формирването на нови части и попълняването на съществующите.

Формированието на новите части се продължава почти до началото на военните действия. Формировани са две горски батареи за Западний отряд, една горска и една полска батарея за Северний отряд, команда о[б]садна артилерия, Артилерийски парк. Освен тези части, които са формировани от запасни войници, сформирован е III-ий конен полк от конните жандарми на окръзите: Софийски, Кюстендилски, Трънски, Видински, Ломски, Врачански, Свищовски и Раховский. Съставът на този полк е 7 офицера и 416 войника (жандарми).

В предвечерието на Сръбско-българската война е пристъпено към формированието на IV-ий конен полк от запасни кавалеристи и едва-що пристигналите закупени от Венгрия 400 кавалерийски коне, но вследствие почванието на военните действия, този полк бе сформируван след сключвание [на] примирието. Конете же на този полк послужиха за преносвание [на] пехотата от София до Сливница и за формирование на малки конни команди.

Едновременно с мобилизацията на войските почва и формированието на доброволчески дружини: така са сформировани в София две такива дружини с по около 1000 души, а по-късно за Северний отряд са сформировани още три: Шуменска – 400 души, Русчукска – 600 души и Видинска – 500 души.

Ако към действующите и запасни части прибавим новоформираните части и доброволческите дружини, които взеха участи[е] във военните действия, ще видим, че Княжеството е разполагало пред началото на военните действия с около 55 000 души, от които една значителна част не взема никакво участие във военните действия, както това ще видим на свое място.

Освен тези сили, Княжеството разполага още с едно значително число опълченци, които са били повикани на служба, особено от ближайшийте на сръбската граница окръзи, но опълчението изобщо не трябва да се взима в разчет, защото като необучено и неустроено, не е могло да принесе съществена полза на войската, както това ще видим и при описанието на военните действия. Всичките въоружени сили на Княжеството, след свършванието на мобилизацията, са образували:

1. Пехота: 8 действующи полка с 32 дружини, 8 запасни дружини, две доброволчески дружини. Всичко 42 батальона, от които само 32 батальона устроени, снаряжени и способни за военни действия в полето.

2. Кавалерия: Два конни полка с по 4 ескадрона, Конвоят на Н[егово] В[исочество] Княза и 4 жандармски ескадрона. Всичко 13 ескадрона, от които 9 способни за военни действия.

3. Артилерия: Два артилерийски полка с по 6 осеморудейни батареи (две по 6 орудия), две горски батареи, от които едната с 4, другата с 8 орудия.

4. Пионери: Една пионерна дружина с четири саперни и една телеграфна роти.

По-късно, към 20 октомври, са сформировани още две батареи за Северний отряд, 1 ескадрон, команда о[б]садна артилерия и един артилерийский парк.

Това [са] всичките войски на Княжеството, които […] обявлението на Сръбско-българската война. Мобилизацията на княжеските войски с личен състав при всичко, че е била доста безпорядъчна, както видяхме, трябва да се счита свършена окончателно към 1 октомври, макар всички действующи части да бяха тръгнали в поход до 2 септември*, за изключение [на] артилерийските части, които до това време, макар и да бяха в поход, имаха батареите си в половинен състав, вследствие на недостатък [на] коне за запрегание и втората половина на батареите. Така първата мобилизация на българските войски при най-несгодни условия и обстоятелства трябва да се счита за успешна, макар и да не е толкова бърза.

*Приложение 3***

Превозочни средства. Превозочните средства на княжеските войски, както говорихме, се намираха в твърде лошо положение, те не съществуваха, за изключение по четири ротни и една санитарна кола в полк. При мобилизацията не е направено почти нищо за създаването на такива и частите при тръгване в поход превозват имуществото си на реквизирани воловски и селски кола, които не са биле придадени при частите, а трябвало да се сменяват почти на всеки преход. Това е била крайно затруднително за самите части и съсипително за населението. През време на концентрирането на войските на южнобългарските граници и при преместването им на западната граница, а че и през времето на военните действия, няколко хиляди селски кола са били в движение. От Варна и Бургас са пращани кола на Сливница и Пирот и всичко това, като е било съсипително за населението, не е принесло полза и на армията. Ако реквизицията е била безпорядъчна, то коларската повинност е била в хаотическо положение. В тила на армията работата достигна дотам, че коларите, вследствие на немание [на] храна за тях и добитъка им, са оставяли колата и добитъка си и са избегвали.

Във време на боевете на Сливница же дневно от София са изпращани по 600, 800 и дори 1000 кола и при все това армията остана гладна.

От 10 ноември до 18-ий за Пирот са изпратени до 8000 кола, а в Пирот са пристигнали не повече от половината им и всичко това е следствие от неумение и неразпоредителност. На една армия от 60 000 души, каквато беше българска-

* Първоначално авторът е написал „октомври“, но го е задраскал и над него е поставил „септември“.

** От с. 208 започва друга редакция на параграфа „Мобилизация на материалната част на българските въоръжени сили“. На места текстът почти буквално се повтаря с първоначалния. Различна е поредността на описаните дейности за осигуряване на армията с облекло, въоръжение, боеприпаси, превозни и санитарни средства, снабдяване на армията с коне. Някои факти и изводи в отделните параграфи липсват в основния ръкопис, затова ги предаваме в приложението.

та, която действа на главний театър на военните действия, бяха достатъчни само 3000 кола, за да обезпечат всичките ѝ видове снабдявания, но при условия, че този обоз би имал нужното устройство. А това можеше да се направи, защото имаше и време, и възможност.

Трябвало е при самата мобилизация да се определи колко кола трябва да има всяка част за возение [на] храна, кухни, патрони и пр. Тези кола, конски или воловски, трябвало е да се реквизират от населението и да се предадат на частите като тяхна собственост. По същий начин е трябвало да се образуват и три-четири подвижни продоволствени транспорта с по 100–150 кола и най-после, да се уреди коларската служба в окръзите и до продоволствените складове. Такова опитване е направено, но едва след свършването на военните действия. Ако такова нещо бе направено своевременно, армията щеше да бъде обезпечена с храна и коларската служба нямаше да бъде така тежка и съсипителна за населението. Реквизирането на по 3–4 кола [от] община нямаше никак да бъде чувствително за населението и вярваме, че ако колата бяха поискани заблаговременно, не щеше да има нужда от реквизиция, понеже общините сами щяха да прибързат да дадат и нещо повече. За формирването на военни транспорти опълчението е било прекрасен материал.

Попълнявание на конский състав. Конский състав на княжеските войски е бил твърде слаб. Всичко във войската е имало: 1110 строеви, 395 артилерийски и 247 обозни коня, които по родовете на оръжията са били разпределени така: в пехотата – 170 обозни коня, в кавалерията – 977 строеви и 14 обозни коня и в артилерията – 490 артилерийски и строеви и 54 обозни. Това количество коне е твърде незначително и затова кавалерийските части са тръгнали в поход без да се мобилизира конский състав, следователно, ескадроните едва са имали по 100–110 коня.

В пехотата, макар че числото на конете е съвсем нищожно в сравнение с потребностите за военно време, но това не се е чувствало, понеже частите нямаха никакъв обоз. В пехотата особено чувствителна е била нуждата от коне за яздение.

В артилерията недостатъкът в коне е бил особено чувствителен. Батареите в мирно време са имали само по 48 упрятни коне, които едва са били достатъчно за запрегание на четири орудия, запасний лафет и по един заряден ящик на орудие. За преганието же на 8 орудия с всички зарядни ящици и други потребни на батареята кола, нужни са били най-малко още по 100 коня на батарея.

При мобилизацията конете е трябвало да се доставят чрез реквизиция от населението, но това е забавило на дълго време мобилизиранието на батареите и затова батареите тръгват в поход в четириорудеен състав. Вторите половини на батареите са останали на местата си да чакат попълнението на конский си състав, после което да се присъединят към батареите си.

Мобилизиранието на вторите полубатареи и формированието на новите се завършва едва към 20-ий октомври, следователно за мобилизиранието на артилерията са били нужни около 40–45 дена. Ако военните действия се бяха почнали на две недели по-рано, то нашата артилерия щеше да бъде само в половинен състав. Причината на това е, както казахме, бавността в реквизиранието на коне от населението, а тази бавност е следствие [на] неподготовка още от мирно време. Така до

мобилизацията Военното министерство никога не се е занимавало с въпроси за попълнявание [на] артилерията с коне за военно време и не е имало никакви готови за това съображения. То не е имало никакви сведения за числото на конете в страната, за тяхната пригодност за военна служба, нито пък е знаяло кой окръг коне може да достави. Но освен това, Военното министерство е направило една непростима грешка, като е прибегнало към реквизирание на коне едвам на 15 септември, една неделя след обявяването на мобилизацията. Види се, че Военното министерство не се е решавало да пристъпи към реквизицията преди издаването на закона за реквизицията, в който закон обаче нищо не се говори за реквизирание на коне.

На 14 септември е телеграфирано на окръжните управители по реквизирането на коне да съставят комисии и да почнат реквизицията на коне и да събират по-ячки за впрегание. В същата телеграма се заповядва да пристъпят и към описване на всички конски, воловски и биволски кола в окръзите, за да може м[инистерст]во[то] да узнае с какви превозочни средства може да разполага. По-късно е издадена „Временна инструкция за попълнявание войската с кола в случай на война“. Тази инструкция вероятно е копирана от някоя руска инструкция, без да е обърнато внимание, че в Русия съществува „военноконска повинност“, по която на Военното министерство е във всяко време известно отгде, колко и какви коне можат да се доставят и в колко време. Затова тази временна инструкция, макар и да е твърде пространна (28 параграфа), малко отговаря на обстановката, защото установява твърде сложна процедура за реквизирание на конете и е твърде излишна. Така напр[имер], § 27 гласи, че за всеки недокаран кон без уважителни причини виновният попада под глоба, която се налага по разпореждане на надлежното съдилище. Но този параграф е поправен от министъра на вътрешните работи така: „глобата да се налага от реквизиционната комисия, а не от съдилището“. Това само показва, че съставителят на инструкцията малко е разбирал от тази работа.

След подаването на тази инструкция на 20 септември [Военното министерство] праща офицери да приемат и сортируват реквизираните коне и то по един офицер за два-три окръга. Това твърде нагледно показва, че твърде не се е бързало със събирание на конете. Един офицер, [за] да може да обиколи три окръга с по 3–4 околии, му са нужни само 10–12 дена за пътуване и още толкова за преглеждание и приемание [на] конете; значи едва след 10–15* дена е могло да се почне отправлението на конете, а пристигането им в частите след 20–25 дена, както това в действителност е било.

На 20 септември едва е било решено да се купят от Венгрия 400 коня кавалерийски и впрегатни коне. В началото на октомври са били вече приети в някои места реквизираните коне и се почнало отправлението им във войсковите части. В някои окръзи, напр[имер] Врачанский, реквизицията на конете е била неудачна и е повторена. Числото на реквизираните в Княжеството коне не ни е известно, то надминава числото на реквизираните в Южна България.

---

* Първоначално авторът е написал 20–25, но е поправил, а след това и задраскал цифрите и над тях е написал новите.

Реквизицията на конете, както видяхме, е почната късно и е произвеждана без всякакви заблаговременни изучвания и съображения и затова е отивала твърде бавно, вследствие на което и артилерията, както знаем, е мобилизирана твърде късно и ако това обстоятелство е минало без лоши последствия, причината [е], че военните действия се почват едва след 55 дена от деня на обявяването [на] мобилизацията. При други условия, при едно по-ранно почване на военните действия, бавността в мобилизирането на конский състав можеше да има твърде лоши последствия.

*Приложение 4**

Санитарни средства. Санитарните средства на княжеските войски, както знаем, в мирно време са били твърде незначителни: неустроени в персонал и отсъствие на всякакъв запас от санитарен материал. При мобилизацията санитарний персонал в частите е увеличен само с няколко фелдшера. Никакви подвижни полеви военнолечебни заведения не са формировани, нито пък е имало някакъв проект за формированието на такива. Войсковите части са се ограничили със своя санитарен персонал и с твърде скромний материал от полковите лазарети. Даже една каква-годе инструкция за действията на войсковий санитарен персонал на полето на сражението не е дадена. Болните от войсковите части войници през време на стоянието на частите на южнобългарската и македонската граница са били ползувани от временните лазарети, открити в тила на отрядите. За случай на военни действия са били открити няколко болници неподвижни. Санитарен материал е закупен след мобилизацията от Букурещ и е пристигнал навреме, но този материал е бил назначен за Южна България.

Въобще за устройството на санитарната част е работено може да се каже най-малко, а причината на това [е] отсъствието на общ ръководител. Така при съсредоточиванието на войските в Южна България и при установяванието на Главната квартира в Пловдив за действующата армия е назначен главен лекар д-р Вълкович, който е трябвало да организира полевата санитарна служба, но нито правата, нито длъжностите, нито служебните отношения на този лекар с главний лекар на войската не са определени и по такъв начин на едно и също място, с една и съща длъжност, се явяват двама началника, един от друг независими.

Д-р Вълкович, като е бил полевой главен лекар, грижил се е само за устройството на санитарната част за войските, разположени в Южна България, за войските же от Западний отряд той не е бил никога началник и никога никакви разпореждания не е правил. Западний отряд е имал свой отряден лекар, който по устройството на санитарната служба в отряда е бил подчинен на главний лекар на войската, а не на главний лекар на армията, какъвто се явява д-р Вълкович.

* Публикуваме в приложението другата редакция на параграфа „Санитарни средства“, който съществено се различава от основния текст.

При съсредоточиването на армията на западната (сръбската) граница главний лекар на армията не встъпва в длъжността си, а остава в едно неопределено положение. Разпорежданията же по санитарната част пък преминават в ръцете на главний лекар на войската, а отрядний лекар на Западний отряд, преименуван покъсно в звание корпусен лекар, изпълнява длъжността на главен полевой лекар за всички войски, действующи на главний театър на военните действия. Въобще в началствуването на цялата санитарна част и полева в особеност, вследствие едно безначалие, една неразбория, а следователно и отсъствува един отговорен ръководител, а това има за непосредствено следствие неустройството на полевата санитарна служба, в частност и цялата санитарна служба въобще. И тука неготовността още от мирно време вреди на всичко и ако отгледването на болните и ранените е било сносно, то за това много има да се благодари на доброволните пожертвования, на частната помощ и готовността на всички българи да помогнат в тази нужда на войската.

Да се говори за едно правилно или даже заблаговременно обмислено устройство на санитарната част на армията, ще е погрешно.

Такова е в общи черти състоянието на материалната част на мобилизованите княжески войски след мобилизацията им и пребиването им на южнобългарската граница.

*Приложение 5**

Мобилизацията на южнобългарските войски, както казахме, е почната още на 6-ий ноември и е траяла почти до свършването на военните действия. Мобилизацията на южнобългарските войски, както знаем, е почната при изключителни обстоятелства и вследствие на това тя е била съвършено безпорядъчна. Заедно с провъзгласяването на Съединение[то] и падение[то] на румелийското правителство, привременното в областта правителство е трябвало да се разпореди, щото милицията незабавно да се мобилизира и изпрати на границата, за да се пр[е]дупреди всякаква случайност. Разбира се, че при подобни обстоятелства не е било и възможно да се мисли било за правилна мобилизация, било за преустройство на милицията; в този случай са били нужни колкото [е] възможно повече въоружени хора, за да се подкрепи и обезпечи почнатото дело и затова привременното правителство правилно е разрешило въпроса, като незабавно е направило разпореждане да се повика под оружие всичкото мъжко население във възраст от 20 до 40 години, да се попълняват частите и незабавно да се пращат на границата.

* От с. 225 на ръкописа, без изрично да е отбелязано, започва нова редакция на описанието за мобилизацията на южнобългарските войски. Началото ѝ, макар да преповтаря вече изнесените факти и заключения, включва и нови такива, което даде основание една част да бъде поместена в приложението. Не се публикуват данните за състава на южнобългарските войски, които в първоначалния вариант се посочват в общото количество бойци.

При такива условия не е било възможно и да се мисли за правилно разпределение на запасните по дружините, според както това би трябвало да бъде при една правилна мобилизация и затова дружините са били попълнявани с войници както се явяват, без да се е обръщало особено внимание от коя категория са те и доколко са способни и подготвени за военна служба. Всичко това, разбира се, е влошавало боевите качества на милицията, но това се е налагало от обстоятелствата.

При началото на мобилизацията на южнобългарската милиция е било решено, щото съществуващите в мирно време 12 дружини (18 роти) да се развърнат и попълнят така, че всичките 18 роти да формируват 18 отделни дружини, а ротите от учебний батальон да послужат за кадър за формирование на резервни части. Но големий излишък от хора, повикани от запаса и доброволци, е дал възможност да се мобилизират повече части.

Приложение 6

Както знаем, материалната част на южнобългарската милиция още от мирно време е била слаба и неустроена и затова при мобилизацията е трябвало почти всичко да се създава отново. И тука реквизицията е помогнала твърде много и е дала много по-добри резултати, отколкото в Северна България, гдето твърде много са се грижили да не би някак да се нарушат конституционните права на гражданите. В Южна България реквизицията и доброволните пожертвувания са почнати още от първий ден, защото не е имало нужда от някакви закони, а е била достатъчна една заповед от привременното правителство. Реквизицията е била възложена на военните власти, на които са били безусловно подчинени всички граждански и работата е вървяла много по-успешно. Едно по-подробно изследвание, убедени сме, ще покаже, че Южна България, която е два пъти по-малка от Северна, е дала доброволно и по реквизиция много повече, отколкото Северна България, и че Южна България е, която е снабдявала войската с храна и други потребности тогава, когато в тях се е чувствала най-голяма нужда.

Вследствие на бързите разпореждания на военните власти готовността на всички административни власти да се подчиняват и да изпълняват бързо исканията на военните, а така също и готовността на населението да дава всичко що има и що е нужно за войската, се вижда, че наскоро след съсредоточиването на войските в Южна България зад тях се явяват вече устроени продоволствени магазини, хлебопечение, попълнявание с коне и обоз, и пр., когато такова нещо, както ще видим, в Северна България за два незначителни отряда като Западний и Северний няма устроено.

По отношение към снабдявание с облекло в Южна България така също се забележва много по-голяма деятелност. Сливен и Пловдив в едно кратно време са се обърнали в шивачници и са дали значително количество облекло, така щото южнобългарските войски, които преди мобилизацията имаха едва около 5000 комплекта не съвсем пригодно облекло и почти никакво снаряжение, преди началото на военните действия бяха вече, за изключение само на някои части, ако не съвсем

добре, то поне сносно облечени и стъкмени. Значи, Южна България трябва да облече и снаряди не по-малко от 30 000 души, когато на Княжеството оставаше да облече и снаряди запасните части около 15 000 души, понеже действующите, тъй или инак, разполагаха с облекло и снаряжение, каквото са имали преди мобилизацията. Наистина и Северна България даде твърде много по облеклото и снаряжението, но го е давала бавно и късно и то вследствие на това, че разпорежданията са били такива и защото повече са се грижили за интересите на населението, отколкото на армията, от която зависеше съществуването на господарството.

Едно нещо, което е липсвало на южнобългарските войски и което не е могло да бъде доставено, е било доброто въоръжение. Южнобългарската войска, както знаем, разполагаше само с 5000 бердановски пушки, които едва бяха достатъчни да се въоръжат пет дружини. Всички останали войски трябваше да се въоръжават с кринковски пушки, на които войниците не гледаха с твърде добро око, като знаяха, че турските войски са въоръжени с мартинки. Бердановските пушки са били разпределени почти по всички дружини, така щото и в действующите дружини има едни роти, въоръжени с берданки, а други – с кринки, така щото в една и съща дружина, като е имало оружие от две разни системи и калибри, е трябвало да се возят различни патрони. Това е било твърде неудобно, но такова размесено въоръжение не е било така вредно, защото във време на боя ротите, въоръжени с берданки, са съставлявали стрелковите части, а ротите, въоръжени с кринки, са образували резерв.

Изобщо материалната част на южнобългарските войски преди началото на военните действия малко са се различавали от тези на севернобългарските.

Приложение 7

…Военний министър не искал да разбере, че в управлението на армията не може да има двоевластие и че един път съществува Щаб на армията, той остава да се грижи само за тиловата служба и за снабдяването [на] материалната част на войската и че на театъра на военните действия пълен разпоредител е Главнокомандующий и Щабът на армията. Един път военний министър е мислил, че той носи отговорността във всяко отношение, най-правилното разрешение на въпроса е било военний министър сам да поеме длъжността на началник [на] щаба, както беше направено и в Сърбия. Но един път той е признал, че е необходимо да има Щаб на армията и се е съгласил за назначивание [на] началник [на] щаба, той трябваше сам да поиска в интереса на делото да се разграничат обязаностите и отговорността между Щаба на армията и Военното министерство. Но това не е направено и то [е] във вреда на армията.

Благодарение на това обстоятелство Щабът на армията не е могъл да развие такава деятелност, каквато е било крайно необходимо да развие за устройството на една съвършено неустроена армия, каквато е българската. Така напр[имер], Щабът на армията не е издал нито едно положение, което да определи длъжности-

те на началниците на отрядите и техните щабове; не издал нито една инструкция по снабдяването на войската с храна, боеви припаси, подготовката на театъра за военните действия в каквото и да е отношение. Изобщо деятелността на Щаба на армията почти никъде не се проявява, така щото да се почувствува, че начело на армията стои едно висше управление, което се грижи за благоустройството на мобилизованата армия и за подготовката ѝ за военни действия. В това отношение деятелността на Военното министерство някак си затуля Щаба на армията и го прави като учреждение само командно и без особено значение, още повече, че то се вмества в правите му обязаности и с това някак си поставя Щаба на армията в зависимост от Военното министерство. Така поне това се е чувствало особено от тези части и отряди, които са останали в Княжеството. С изказаното обаче ние не виним Щаба на армията, но виним Военното министерство, военний министър, който е бъркал твърде много за устройството на един добър Щаб на армията. За Щаба на армията ще кажем, че той не е бил сформирован както трябва, не е имал всичките необходими подразделения, за да развие нужната деятелност. Това не е направено и защото е било невъзможно да се намери съответствующ персонал, а защото и Щабът на армията не е могъл да си даде отчет за предстоящата му деятелност, защото на значението и деятелността на Щаба на армията е погледнато твърде повърхностно и леко и затова той по значение е низведен до степен на щаб на един отделен отряд. Няма съмнение, че всичко това не е могло да не се отрази вредно било върху устройството на армията, било върху подготовката ѝ във всяко отношение за военни действия, било в хода на самите военни действия, както това ще имаме случай да укажем на свое място…

…След сформирането [на] Щаба на армията трябвало е да се разреши въпросът за окончателното съсредоточаване на войските, формирането на отрядите и разпределението им на отряди. При разрешаването на този въпрос е имал пред[вид] защитата на областта и Княжеството откъм Турция. Сърбия е била оставена без всякакво внимание, макар и да е било известно (това не е могло да бъде неизвестно), че сръбската армия се мобилизира и че сърбите не са имали добри намерения по отношение към Княжеството. Опасността се е предвиждала изключително откъм Турция и затова е бил решен въпросът, щото всички войски на областта и всички действующи войски на Княжеството да се съсредоточат на южните граници на Южна България и на македонската граница. Запасните части от княжеските войски, като неустроени и неподготвени, не са влезли в отрядите и са оставени в Княжеството в местопребиванията на щабовете от действующите части. За отбраната [на] границите на областта и Княжеството откъм Турция е било решено, щото по-голямата част от армията да се съсредоточи в Южна България, а по-малката – на македонската граница в Кюстендилский окръг. На това разпределение на силите трябва да се гледа като на правилно при условие, че опасността би грозила само откъм Турция. Как е гледало правителството на сръбските въоружавания, съзирало ли е то в тези въоружавания някаква непосредствена опасност, посветен ли е бил Щабът на армията в предположенията на правителството, не ни е известно.

Едно нещо, което трябва да се забележи, е, че до 7-ий октомврий Щабът на армията не предприема нищо за едно военно обезпечване и откъм Сърбия и че после тази дата се вземат само полумер[к]и, без да се пристъпи към едно правилно организирание на отбраната откъм Сърбия. Изглежда като че ли Военното министерство по своя инициатива взема някои мерки за случай на едно нашествие (окупирание на някои места) от страна на сърбите и това го е заставило да предприеме организирание [на] защитата на Видин и отчасти [на] западните погранични местности. Изобщо трябва да се забележи, че при разрешаването [на] въпроса за концентрирането на българските войски и разпределението им по отряди, Сърбия и сръбските въоръжавания са игнорирани. Имал ли е Щабът на армията достатъчни за това основания?... Оценило ли е нашето правителство политическата обстановка, било ли е то уверено във възможност на едно стълкновение с Турция и затова е приело съсредоточавание [на] почти всички войски в областта или това съсредоточение е било само да се покаже решимостта и готовността на правителството да поддържи Съединението с въоръжена сила? Ако е това последното, то грешката за оставяние западната граница съвършено отворена е твърде голяма. Но да се изнесе едно правилно съждение по тези въпроси, необходимо е точното знание на тогавашните политически събития. Да направим това нямаме възможност и се ограничаваме с констатирането на фактите и оставяние [на] зададените въпроси за открити.

И така, ние виждаме, че Щабът на армията е решил, щото след мобилизирането на княжеските войски да притегли по-голямата им част в Южна България, като остави в Княжеството един малък отряд за защита на столицата откъм Македония. По такъв начин е решено, щото съединените български войски да образуват две отделни групи: Източен корпус, който обнема всички войски в Южна България, и Кюстендилский отряд. Съобразно с това решение на въпроса е било организирано и съсредоточаването на княжеските войски. Било е решено, щото Кюстендилский отряд да се състави от три действующи княжески полкове: Струмский, Бдинский и Плевенский, 2 полеви и 1 горска батарея и жандармский конен полк, а всички други части от действующите княжески войски да се притеглят в Южна България. Съсредоточаването на тези войски се почва още от 10 септемврий и се продължава почти до 25-ий същий месец. Първи са тръгнали в поход конните полкове, а след тях 1-ий Софийский полк, между 18–20 септемврий всички останали части, за изключение [на] оставените недопълнени полубатареи и новоформируемите горски батареи.

Едновременно с тръгването на частите от Княжеството за Южна България, те са влизали в състава на отрядите от Източний корпус…

…В това време, когато сръбската армия свършва мобилизацията си и почва съсредоточението си на българските граници, българските войски са се съсредоточавали в Южна България и на движението на сърбите не е обръщано никакво внимание. Границата откъм Сърбия е била оставена съвършено открита. Западний отряд, който бил близо до западната граница, е бил наречен да отбранява македонската граница и до половината на октомврий на този отряд нищо не е било

известно за грозящата му откъм Сърбия опасност. Северний отряд едва е почнал да се формирува, а запасните войскови части са били разпръснати по дружинно до Варна. В такова положение се намират българските войски, когато сръбската армия е вече била отчасти събрана на границата, отчасти ешалонирана между Пирот и Ниш, т.е. тогава, когато сръбската армия е била почти готова да почне военните действия, българската граница откъм Сърбия е била оставена без защита както на запад, така и на север.

Едва към 12 септември, когато сръбската армия, както ще видим на свое място, е била готова да премине границата, Западний отряд получава заповед да обърне фронта си на запад, като в същото време пази и македонската граница, а Северний отряд почва по-деятелно да се формирува. На Западний отряд, който към това време съставляваше 1/5 част от българските сили, е било съдено впоследствие да включи в състава си по-голямата част от съединените български войски и да изнесе на плещите си ударите на главната сръбска армия при най-неблагоприятни условия, да разбие главната сръбска армия и да спечели слава на българското оружие. На Северний отряд, сформирова[н] твърде на бързо от неустроени, необмундировани, неснарядени запасни дружини, от необучени доброволци и опълченци, е било съдено да действува против Тимошката сръбска армия и да спре тази армия пред Видинската крепост.

От формированието, допълняванието и устройството на тези два отряда се почнува собствено приготовлението за едно отражение на сърбите. Затова именно ние считаме, че е необходимо да се проследи по-подробно: формированието на Западний и Северний отряди, разположението и службата им до началото на военните действия, подготовката на театъра на военните действия и пр., защото тука именно е и положена основата за отбраната на българската западна и северна граница откъм Сърбия. Всичко това е необходимо да се изложи по-подробно, защото в устройството на тези отряди се крият обясненията за начина за водението [на] военните действия от българска страна. Да се изучава в такъв смисъл устройството на Източний корпус, разположен в Южна България, считаме за ненужно, защото каквото и да е неговото устройство и служба и подготовка на театъра на военните действия, то няма право съотношение към Сръбско-българската война, още повече, че при превеждането на частите от Южна България в Североизточний корпус като организационна единица, сам по себе си се е разстроил и части пристигаха на театъра на военните действия отделни и независими една от друга, както това беше и при първоначалното им съсредоточавание в Южна България и разпределението им по отряди. Следователно, всичко, що е било горе-долу устроено, се е разстроило с преместването на частите. Да проследим формированието и устройството на Западний и Северний отряди.

[Как станах началник-щаб на Западния корпус]

През пролетта на 1885 г. бях причислен към Генералния щаб и назначен за […] на 3-та пехотна бригада**, щабът на която се намираше в Русе. Едва току-що бях поел новата си длъжност, трябваше да замина за македонската граница, гдето по разпореждане на Военното министерство бях пратен да направя рекогносцировка на една част от пограничната местност. Споменувам за тая рекогносцировка, защото два месеца след свършването ѝ аз трябваше да бъда отново в тия места в качеството [си на] началник [на] щаба на Кюстендилский отряд, който отряд имаше назначение да отбранява македонската граница в случай на война с Турция. Споменувам за това, че рекогносцировката на пограничната с Македония местност, [поверена]*** едновременно на няколко души офицери, се правеше по начин, който можеше да наведе на мисъл за едно предстоящо стълкновение с Турция. Предвиждало ли е Военното министерство събитията от 6 септември, не знам, но мога да кажа, че рекогносцировката не беше нито случайна, нито пък беше ни възложена с цел да се проверява доколко офицерите, що я правеха, са подготвени за служба по Генералния щаб, защото в рекогносцировката участвуваха и инженерни офицери.

След свършването на рекогносцировката аз се върнах в Русчук и след някой ден заминах за Шумен, гдето беше събрана на лагер бригадата.

На лагер при с. Мараш, близо до Шумен, бяха събрани 3-а и 4-а бригада, 2-а артилерийска […] месец занятията отиваха в усилен темп, защото към края на месеца се очакваше пристигането на Н[егово] В[исочество] Княза, който щеше да прави преглед. В лагера всеки [се] занимаваше с работата си. Какво ставаше вън от лагера, никой се не интересуваше и не искаше и да знае. Проникнал бе слух за някакво недоразумение между България и Румъния за Араб тапия, но този слух тъй си и замина. Едно нищожно наглед събитие внесе малко оживление в средата на българските офицери. Н[егово] В[исочество] Князът беше от няколко дни в лагера. В лагера же бяха дошли майор Муткуров от Южна България и двама или трима други хора, които носеха формата на бившите български въстаници. Майор Муткуров и придружаващите го лица бяха на два-три пъти приемани от Княза. Защо бяха дошли тия хора, никой не знаеше. Около тяхното дохождане, бързо отпътуване и

---

* Текстът, който обхваща с. 172-182 от втората част на ръкописа (инв. № 3525), е изложен върху синя хартия, с размери 34 x 22 см. Писано е със синьо мастило, което на места се е разляло по листата. Вероятно тези спомени са правени по специален повод и са много ползвани от читатели, защото някои от страниците са със сериозни повреди и текстът е унищожен. Частично те са публикувани в: Сръбско-българската война 1885 година. Сборник спомени, С., 1985, с. 19-24. Публикуваме ги изцяло, поради това, че са непосредствено свързани с настоящето издание на ръкописното наследство на ген. Паприков за Сръбско-българската война от 1885 г.

** От документи в неговото досие се разбира, че длъжността му е началник на административно-строевата част на бригадата.

*** Думата е възстановена по смисъл.

някак тайнствено явяване на Княза почна да се шушука. Всеки по секрет разправяше какво е можел да узнае и налучка. Мина и слух за готвящо се съединение между Княжеството и Южна България. Заминаха си тайнствените хора, а с тях заедно и слуховете. Занятията в лагера поглъщаха всичкото внимание на офицерите.

Лагерният сбор се свърши и аз, заедно с бригадния командир, се върнах в Русе. Почна се обикновената канцеларска работа, с която обаче аз още бях слабо запознат.

Дойде 6-ий септемврий. Към 12 часа през деня отидох в гостилницата Ислахане, гдето се хранех, и тук едвам можах да узная и то в твърде общи черти за станалото в Пловдив. Гаврил паша бил свален и под конвой пратен в София. Съединението – прогласено. От София имало телеграма, че е обявена мобилизация […] управление нищо не знаеше за това! Побързах да се върна в бригадното управление, за да видя няма ли там нещо получено. Нищо не беше получено. Може бригадният командир да е получил някое разпореждание и с нетърпение чаках дохождането му в канцеларията. Часовете ми се показаха нескончаеми. Мобилизация [е] обявена, а пък бригадният командир, бригадното управление нищо не знаят, нищо не вършат! Това аз не можех да разбера. Съзнавах, че става нещо много важно, нещо съдбоносно и чувствувах, че в тоя момент бригадното управление трябва нещо да върши и да го върши много бързо и ставах все по-нетърпелив. Бригадният командир, всякога примерно акуратен, този път закъсне да дойде в канцеларията. Най-после бригадният командир дойде в канцеларията. И той обаче знаеше за станалото толкова, колкото и аз. Окръжният войнски началник беше му съобщил, че е получил заповед за свикване на запасните. Едва към 6 часа вечерта се получи от Военното министерство телеграма за мобилизацията. В телеграмата се казваше, че мобилизацията ще стане по особено разписание, което в непродължително време ще бъде изпратено.

„Мобилизацията е обявена, трябва ли да правим някакви разпореждания до частите от бригадата“, питам бригадния командир. „Докато не получим разписанието и най-необходимите указания от Военното министерство, няма да правим нищо, освен да съобщим на частите за получената телеграма. Засега ви[е] се заемете с подготовката на бригадния щаб за поход“, каза бригадният командир и излезе от канцеларията. Да подготвя бригадния щаб за поход! Това ми се видя толкова дребно и нищожно с онова, що чувствувах, че ставаше, че почувствувах една горест в душата си. Напуснах и аз канцеларията и отидох в Ислахането да уча новини. Там щях да срещна окръжния управител, окръжния войнски началник и пр. и все нещо щях да узная. Същите новини, но вече с повече подробности. Тук между събравшите се водеха оживени разговори върху станалото. Чувствуваше [се] едно всеобщо възбуждение, един всеобщ ентусиазъм. Всеки се интересуваше, всеки питаше, разпитваше за новини. У всички офицери, чиновници и граждани на лицето личеше желанието нещо да върши, с нещо да помогне. Повечерях набързо и пак отидох в канцеларията. Чувствах, че е неудобно да стоя в гостилницата. В канцеларията не намерих нищо ново, освен съобщението, че на следующий ден сутринта рано Н[егово] В[исочество] Князът пристига от Сандрово, така се нари-

чаше тогава Евксиноград, в Русе и заминава за Търново. Постоях в канцеларията до 11 часа вечерта и се прибрах дома си.

На 7 септември сутринта рано бях на станцията, гдето чакахме пристигането на Н[егово] В[исочество] Княза. Около 8 ч. сутринта тренът пристигна. Да посрещнат Княза бяха излезли: митрополит Григорий, окръжний управител Н. Марков, окръжний войнски началник и др. Н[егово] В[исочество] Князът слезе от трена, прие рапортите на коменданта и окръжния управител и поздравленията на Високопреосвещенний Григорий. Н[егово] В[исочество] Князът изглеждаше уморен, меланхоличен, загрижен. Това обърна вниманието на присъствующите. Н[егово] В[исочество] Князът замина от станцията право за Търново, а посрещачите се разотидоха някак тъжно настроени.

През целий ден [на] 7 септември никакви разпореждания или наставления от Военното министерство не се получиха. От частите в бригадата обаче почнаха да пристигат телеграфически едно след друго разни запитвания. От Сеймен, Елена, Осман пазар запитваха где ще се мобилизират дружините – при щаба на полковете или [на] местоквартированието си, отгде ще им се даде недостигащето облекло, обоз и пр., и пр. Отговор даже на тия въпроси бригадното управление не можеше да даде. То само нищо не знаеше и затова то събираше получените запитвания и пращаше такива до Военното министерство и чакаше отговори. В бригадното управление нямаше никакъв план за мобилизацията на бригадата. Такъв нямаха и полковете. Никой не знаеше [какво]* трябва да прави. На следующия ден обаче запасните войници щяха да почнат да се явяват в полковете. Първата работа, що предстоеше да [се] извърши, беше приеманието на запасните, разделянето им по частите, обличанието им, въоръжаванието им и пр. За тази работа деятелно се заеха полковите командири. Едно-едничко ръководство, що те имаха по тая работа, беше щатът за състава на полка за военно време, обявен по военното ведомство в началото на годината при формированието на пехотните полкове.

На 7 септември ние вече знаехме, че е свикано Народното събрание в Търново, че в София имало голям митинг, че в цяла България владее голям ентусиазъм, че запасните войници се стичат под знамената преди даже да са получили билети за повикване.

В Русчук така също настроението беше възторжено. Много търговци българи, евреи и арменци бяха вече предложили значителни суми за нуждите на войската, за свещеното дело.

8 септември прекарахме почти в бездеятелност в бригадното управление. Предавахме телеграфическите запитвания на частите във Военното министерство, без надежда да получим някакъв отговор. Надвечер този ден в Ислахането вече се шушукаше, че има нещо неприятно. Русия не одобрявала Съединението. На следующий ден вече се говореше, че военният министър си подал оставката, че руските офицери няма да отидат с частите си в поход. Всички тия слухове внасяха смущение в духовете, но униние и страх за бъдещето те не причиняваха.

---

* Думата е възстановена по смисъл.

На 10 септември аз получих телеграфическа заповед от военния министър капитан Никифоров да замина за София, което и направих още същия ден. Пътувах с капитан Хр. Попов, който беше на път за Русия и беше върнат от път, понеже беше назначен за командир на 1-я Софийски на Княза Александра полк. Колко дълго беше това пътуване! Пристигнахме в Лом и оттук на първия файтон, който можахме да намерим, заминахме за София. Платихме прескъпо, само да можем да пътуваме по-бързо.

На 12 септември пристигнахме в София и спряхме право при В[оенното] м[инистерст]во. Явихме се на военния министър, тъй както бяхме от път. Военният министър поздрави Попова с назначението, пожела му успех и Попов отиде да приеме полка си. [На] мене военният министър каза: „Както виждаш, останал съм почти сам. Ще останеш при министерството като офицер за особени поръчки. Заеми се сега със съставяне [на] маршрути за мобилизованите части. Иди се настани някъде и на работа“.

Капитан О. Панов, другар по Академията, живееше в една от къщите на д-р Моллова, любезно ме покани да се настаня у него. Настаних се надве-натри и надвечер бях вече на работа в министерството.

Да съставлявам маршрути все е да вършиш една доста важна работа. Все нещо вършех. Добре, но тия маршрути в два дена бяха готови и телеграфирани на частите. Трябваше да чакам друга работа, работа случайна. Такова е обикновено назначението на офицерите за особени поръчки. Това ми положение не ми се нравеше. Почти всички мои другари бяха получили назначения при Щаба на армията. Там, мислех си аз, те работят, там те ще воюват, а пък аз съм осъден да стоя тука, във Военното министерство, и да чакам някоя случайна работа.

Аз бях решил да моля военния министър да ме освободи от тая длъжност, да ме замени с някого. Аз желаех назначение в армията. Скоро се представи случай да се изпълни моето горещо желание. Формируваше се Кюстендилският отряд. За началник [на] щаба на отряда беше предположено да се назначи капитан Антикаров. Щом узнах това, явих се при военния министър и му заявих, ще аз желая да заема тази длъжност. Моето желание бе добре посрещнато и веднага удовлетворено. Аз бях назначен за началник [на] щаба на Кюстендилския отряд, а капитан Антикаров зае моето място – офицер за особени поръчки. На следующия от назначението ми ден аз вече пътувах за Кюстендил.

Кюстендилский отряд

Към 18 октомврий аз бях вече в Кюстендил, гдето се формируваше Кюстендилският отряд. За началник на отряда беше назначен майор Гуджев, който в същото време беше и командир на 2-я Струмский полк. Кюстендилският отряд щеше да се състави от 2-ий Струмский полк (4 действ[ащи] и 1 запасна дружини), 3-ий Бдинский полк, 4-ий Плевенский полк, две полски батареи от 1 артилер[ийски] полк, 2 планински батареи, които наново се формираха в София, 1 пионерна рота, която трябваше да дойде от Русчук, и от един нов 3-ий конен полк, който щеше да се формира от конни жандарми.

Началникът на отряда майор Гуджев познавах малко от Русчук, гдето той командуваше рота в Дунавския полк.

Първата ми работа след пристигане в Кюстендил беше да се явя на началника на отряда, да му доложа за пристигането си и да искам заповедите му, разпореждането му за предстоящата ми деятелност. Началникът на отряда ме посрещна любезно, но още от първия разговор, що имах с него, аз извлякох впечатлението, че началникът на отряда е само командир на 2-я Струмский полк. За формированието на отряда той нищо не бе помислил и като че ли този отряд беше съвсем чужд за него. „Че какво да правя с отряда“, казваше ми той. „Ще пристигнат частите, ще се разположат в назначените им места, указани от Щаба на армията, па после ще видим“. „Струва ми се, възразявах аз, че това не е достатъчно. На отряда, състоящ [се] от около 15 000 души, се възлага една не по силите му задача. Има, следователно, много да се поработи, за да може с каква-годе вероятност да се разчита на успех в изпълнение на задачата. И позиции трябва да се изберат, и да се укрепят, и храна трябва да се приготви, и ред други работи има да се извършат“. „Хе, Господ знае, ще има ли война с Турция. Аз не вярвам“, казва ми началникът. „Може и да няма“, възразявам аз. „Ами ако има, нали тогава вие и с вас заедно ще носим отговорността. Ти си началник [на] щаба, казва ми майор Гуджев, заеми се за тия работи и прави каквото знаеш“. „Благодаря за доверието и ще се старая да го оправдая, но вие сте началник на отряда и за всичко направено и ненаправено, вие сте отговорен на първо място“. „Прави каквото знаеш, а с отряда не мога да се занимавам, стига ми и полкът. Аз ще гледам полка, а пък ти гледай отряда“. И тъй, аз получих пълна свобода на действие, станах негласно началник на отряда. Разбрах, че при тия отношения към съдбата на отряда от страна [на] началника му, не остава нищо друго, освен да правя каквото знам и каквото мога.

„Добре, аз ще се заема с отряда и ще ви докладвам всичко, та [да] бъдете в течение на направеното и проектираното да се направи. За да мога обаче да се заема за работа, дайте ми във вашата (полковата) канцелария поне две стаи, назначете ми и един офицер за адютант и дайте ми поне един писар, дайте ми и нужните канцеларски потреби“. „Що ти са притрябвали всичките тия работи. На, тука някак се устрой и работи. Полковият адютант, полковите писари са ти на разположение“. „Не, това е невъзможно“, казвам аз. „Щабът на отряда трябва да си бъде съвсем отделен от щаба на полка, защото днес полкът е тук, а утре на границата, а щабът на отряда днес е тук, а утре в Радомир или Дупница. Па и вие сами не ще може да бъдете и началник на отряда, и командир на полка. Добре ще е още отсега вие да поискате от Щаба на армията да назначи друг полковой командир“. „Аз подобно нещо няма да искам. Нема в Щаба на армията не са мислили, като са ме назначавали и за командир на полка, и за началник на отряда“, казва майор Гуджев. „Оставете, казвам му, тая работа на мене“. „Добре, но неприятности не желая“, отговаря той.

След дълги настоявания и разяснения най-после началникът на отряда се съгласи, че щабът на отряда трябва да бъде отделен и ми назначи поручика Бояджиев, Климент, за адютант на щаба. Писари трябваше да вземем измежду запасните войници, а канцеларски потреби – от щаба на полка назаем. На следующия ден

щабът на отряда беше сформирован, т.е. имаше началник на щаба, адютант на щаба, писари. Помещение за щаба трябваше да ни даде Кюстендилското общинско управление по реквизиция.

Още две думи за щаба на отряда. Когато тръгнах от София за Кюстендил, явих се на военния министър и исках някои упътвания. „Видиш ли, каза ми военният министър, работата между Военното министерство и Щаба на армията не е още нагласена. Рачо (капит[ан] Петров, началника [на] Щаба на армията) отиде в Пловдив и там той се занимава главно с войските в Южна България. За Кюстендилския отряд като че ли не се интересува, като че ли оставя тая работа на мене. Аз не мога да се разкъсам. Всички и отвсякъде викат дай това, дай онова. Никой не те пита отгде ще вземеш, за [да] дадеш. Ковчежничествата в Южна България са празни, а пък оттук финансовият министър неохотно отпуща пари. Къде ще я изкараме, не знам. Както и да е, ти върви в Кюстендил и каквото е нужно, ще искате, а пък аз ще правя всичко, за да дам потребното. Колкото до бойната дейност на отряда, споразумявай се с Рачо, но каквото направите с него, съобщавай ми“.

Отидох с нищо. На отиване исках от Военното министерство, поисках да ми дадат поне карти за пограничния район и каква да е карта за Турция. Едвам се намериха няколко листа от триверстовата карта. За Турция нямаше в министерството никаква карта. С триверстовата карта в джеба аз заминах за Кюстендил.

Първата ми работа след формирането [на] щаба на отряда беше да се помисли за разположението на частите от отряда, които има да пристигнат, и въобще за устройството на административната служба, също и за подготовката на района за военните действия във военно отношение. Разположението на частите от отряда беше предрешено от Щаба на армията: 1 полк и 1 батарея – в Кюстендил, 1 полк и 2 батареи – [в] Дупница, 1 полк – в Радомир. Това разположение беше неправилно. Полкът в Радомир съставляваше резерв на два отделни отряда: един в Кюстендил, друг в Дупница. Двата отряда бяха отделени един от друг на 40 километра и на такова разстояние беше резервът и от двата отряда. Но нито отрядът в Кюстендил, нито оня в Дупница можеха да останат там. Отрядът в Кюстендил трябваше да отиде или още на 10–12 километра напред, на Ранецката позиция, или на толкова назад – на Коневацката позиция. И за едната, и за другата този авангард, да го речем, беше малък. Дупницкият отряд тоже трябваше да излезе напред. Да се оттегли Кюстендил[ският] авангард от Кюстендил, значеше да се всее паника у населението и да се предизвика бягство, да се лиши отрядът от средства за издържане.

Реши се въпросът така: Кюстендил[ският] отряд да заеме позиция при Раненци, а при нужда ще отстъпи на Коневица. Дупнишкият отряд тоже да излезе напред, на линията Слатино – Бобошево. Между тия два главни пътища за настъпване на турците има още един – от Царево село на Черната скала и оттам на Кадин мост. Тук можеше да бъде полезен резервът от Радомир. В случай на неуспешен бой, частите можеха да отстъпят на Конява планина, а после на Голо бърдо над Радомир и, най-после, на Люлин и Владайското дефиле, за да прикриват София.

За една такава сложна и трудна операция отрядът беше много слаб. Той още повече се отслабваше и с носението на пограничната служба. Границата македонска се пазеше от войската.

Така решен въпросът за разположението на отряда, трябваше да се изберат позиции за отбрана. Такива бяха избрани: една пред Кюстендил – Ранецката, а друга пред Дупница – при селото Слатино. Укрепяването на тия позиции беше поръчано на инженера капитан Лалчев.

*Приложение 9**

Армия и флот

След окончателното покорявание на България от турците (1396 год.) съществуването на българска въоружена сила, под каквато и да е форма, се прекращава за през един почти петвековен период. През този дълъг период на тежко робуване българският народ е правил опити чрез местни въстания да се освободи от турското иго, но в тия въстания, всякога несполучливи, е вземало участие цялото или по-голямата част от населението във въстаналата местност, като се е въоръжавало с каквото е могло и е действувало както е умеело.

Потушаването на местните въстания от турците почти всякога се е съпровождало със страшни жестокости и изтребление на населението и затова част от българското население след всяко въстание е напущало България и е търсило спасение в чужди страни. Така са възникнали значителни български колонии в Банатско и Влашко. Това изселване още повече се усилва през руско-турските войни. След всяка една такава война със стотици хиляди българи са напущали България и се заселвали в Бесарабия, която е била заселена преимуществено с българи.

У тия българи изселници, които в чужбина са живели няколко по-свободно, отколкото под турците, любовта към родната земя не изгасвала; те запазили народността и езика си и измежду тях и в тяхната среда са се издигали родолюбци, които са работили за народното пробуждание и за неговото духовно и политическо освобождение.

Измежду тия българи преселници са се събирали със стотини и хиляди доброволци, които почти през всичките руско-турски войни или са се записвали в редовете на руската армия, или са образували отделни отряди и заедно с тая армия са воювали против турците. Така през войната на 1810 год. българите доброволци са образували отделно военно тяло, което носило названието „Българска войска“.

През гръцкото въстание, „заверата“, много българи са вземали участие както във въстанието във Влашко, така и в Морея. През войната на 1828–1829 год. така също съществуват отделни български доброволчески отряди. Един от тях се

* Приложението представя изследването на Ст. Паприков за създаването на Българската земска войска – „Армия и флот“, което се съхранява във втората част на ръкописа (инв. № 3525), с. 295-341.

отличил под Силистра при атаката на тая крепост. Във Източната война (1853–1856 г.) няколко такива отряди действуват заедно с руската армия при Силистра, срещу Русчук и при Калафат. Участието на българите доброволци във всички почти руско-турски войни свидетелствува какво българският военен дух е бил буден и че у преселниците българи идеята за освобождение се е развивала и крепнала. Това участие е било полезно и в друго отношение. Мълвата за геройски подвизи на българи юнаци бавно, но вярно е проникнала и до най-затънтените краища на България, идеята за борба с турците, макар и твърде смътна, е почнала да си пробива път. Първото ѝ проявление може да се счита, че е хайдучеството. Първите борци с турците вътре в страната трябва да се считат хайдутите.

Хайдучеството в България, както и в Сърбия до освобождението ѝ, има това значение, че то буди народния дух, буди юначеството и вселява в народа надеждата за едно по-светло бъдеще. Легендарните разкази за геройските подвизи и песните за Страшила, Мануша, Чавдара, Стояна и много други достигат до последната българска колиба и при разказването на легендите и пеянието на песните при седенки и сватби вълнуват кръвта на младежите и мнозина от тях, под влиянието на тия разкази и песни, търсят хайдутите или сами стават войводи, събират си чети и тръгват да защищават потиснатите и да се борят с потисниците. С течението на времето и чрез съприкосновението на тия чети с българските дейци във Влашко и Сърбия, тия хайдушки чети от прости защитници на угнетените се превръщат вече в чети с по-широко вече значение – освобождението на България. Такива са вече четите на Панайота, Тотя, Хаджи Димитра и пр.

По тия два пътя българският военен дух се е развивал и крепнал. Така че забравеният, изгубеният за света български народ под едно двойно тежко иго – духовно и политическо, е запазил в себе си военния дух и войнишките доблести на своите прадеди и когато настъпва моментът, той ги проявява в пълното им развитие за изумление на всички ония, които са считали българския народ за една тъмна селска маса.

Първата българска въоружена сила

След свършването на Източната война (1853–1856), която не е донесла никакво облекчение в участта на християните в Турция, българи родолюбци, начело на които стои Раковски, усвояват мисълта да работят за едно революционно движение в България чрез изпращание на горски чети. За тази цел в Букурещ е бил сформиран Таен български революционен комитет. Целта на комитета е била да формира чети, които да праща в България, за да повдигнат там населението. Направените опити са били неудачни: четите са бивали изтребвани от турците, а населението не е могло да бъде повдигнато на едно общо въстание. С избиването на Хаджи Димитровата чета (1869 г.)* Централният комитет дошъл до

* Стефан Априков допуска грешка. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа е разбита през 1868 г.

убеждение, какво с чети няма нищо да се постигне и че населението далеч още не е готово за едно въстание. Затова комитетът решава да напусне четничеството, а да пристъпи към организирането вътре в страната [на] местни революционни комитети, назначението на които да бъде подготвяне [на] народа за едно всеобщо въстание. В 1870 год. минал в България В. Левски – най-деятелният организатор на революционните комитети. След една шестгодишна неуморна деятелност В. Левски успява да кръстоса България, Тракия и част от Македония с една мрежа от местни революционни комитети, които с една пламенност, достойна за удивление, смело и решително готвят народа за едно всеобщо въстание. Резултатът от тази деятелност бе Средногорското въстание през 1876 год. Това въстание е било едно от най-големите по своето разпространение и значение, но и то, както и всички други предшествующи, е било потъпкано с небивала жестокост, обаче то е станало причина за освободителната Руско-турска война през 1877– [18]78 година.

След потушаването на Средногорското въстание много българи, които били замесени в революционното движение, за да спасят живота си, избягали в Румъния и Сърбия. През същата година Сърбия, за да помогне на своите братя в Босна и Херцеговина, които бяха въстанали още през 1875 год., обявява война на Турция. Още при обявяването на войната маса доброволци българи се стичат от разни краища, за да вземат участие във войната, като редом със сръбските войски се бият против общия враг. От тия доброволци отначало са били сформирани няколко чети под воеводството на старите българи воеводи и под началството на българи офицери, служащи в руската армия, които така също бяха напуснали службата си и бяха отишли да се сражават с турците. По-късно от тия чети са формирани отделни дружини, които са взели деятелно участие във войната, храбро са се сражавали редом със сръбските войски и са получили лесни похвали от сръбския главнокомандующ за своята храброст и високи войнишки качества. Но малката сръбска армия е била победена и Сърбия принудена да сключи мир. Българите доброволци останали една част в Сърбия, други отишли в Румъния, трети в Бесарабия.

След свършването на Сръбско-турската война и след неуспешните опити на дипломацията да направи нещо за подобрение участта на християнското население в Турция, руско-турската война станала неизбежна. Още през ноември 1876 год. мобилизацията на руската армия е била обявена. Българите доброволци почнали да се стичат в Румъния и в Бесарабия с цел да постъпят в редовете на руската армия и заедно с нея да се бият за свободата на своето отечество. Българският централен комитет в Букурещ се заел деятелно със събирание на доброволците, а Руският славянски благотворителен комитет се завзел със събирание [на] помощи за стъкмяването и въоръжаването на българските доброволци, от които се предполагало да се създаде отделно българско военно тяло.

На 17 април 1877 год. със заповед по руската действующа армия е било заповядано да се сформирува Българско опълчение, което да [се] състои от шест отделни дружини с по пет роти всяка дружина. От тия шест дружини е трябвало да се сформират три бригади с по две дружини. За началник на Българското опълчение бил назначен генерал Столетов, а за бригадни, дружинни и пр. командири

били избрани офицери от служившите в Тюркестан. Кадър от ун[тер]офицери е бил взет от руските войски. Облеклото, приготвено по особен специален образец, цялата материална част и въоръжението било приобретено от средствата на Славянския комитет. Две от опълченските дружини са били формирани в Кишинев, а останалите четири в Румъния, в гр. Плоещ. При формированието на Българското опълчение градът Самара му е подарил знаме, на което в скоро време било съдено да стане първата българска военна светиня. Това знаме е било ушито от копринен трицветен плат: бял, малинов и светлосин. На едната му страна е изобразена Божия Матер, а на другата – Св. [св.] Кирил и Методий и с надписи: на едната страна – „Градът Самара на българския народ“, а на другата – „Да воскреснет Бог и расточатся врази Его“. Знамето е било предадено на опълченците от главнокомандующия руската армия Великия княз Николай Николаевич при най-тържествена обстановка. Знамето е било поверено на третата опълченска дружина. Това знаме сега се пази в княжеския дворец в София.

Така формираното Българско опълчение бързо се обучавало на военното изкуство. Ревността на опълченците в обучението и усвояването на войнската дисциплина са били изумителни. Новаците опълченци след едномесечно обучение са били готови войници.

След преминаването на русите през Дунава и опълченските дружини е трябвало да се съберат в Свищов. Постепенно пристигали нови доброволци, които искали да се запишат в опълчението. За да удовлетвори желанието на тия доброволци и като е имал предвид, че с преминаването в България такива още много ще се явят, началникът на опълчението отдава на 2 юни заповед, с която нарежда щото, щом като опълчението пристигне в Свищов, петите роти да се отделят и от тях да се формируват нови шест опълченски дружини. Тия дружини са били формирани и вече през октомврий месец влизат в състава на първите три опълченски бригади, които вече имат по четири дружини. Тия първи дванадесет дружини служат по-нататък за кадър, около който се формира първата въоръжена сила на новосъздаденото Българско княжество.

На опълченските дружини е било съдено да влязат в състава на Предния отряд на генерала Гурко и заедно с него да участвуват в боевете в долината на Тунджа, в геройската защита на Шипка, в зимното преминаване на Балкана, в боевете под Шейново под командата на генерала Скобелева и в пленяването на турската Шипченска армия. В тия славни дела българските опълченски дружини показаха чудеса от храброст, възродиха българската военна слава и заслужиха удивлението и похвалите на храбрата руска армия. Кратката история на действията на опълчението тук е твърде уместна.

Участие на опълчението в Освободителната война

След преминаването на руската армия през Дунава при Свищов било е решено да се сформира един особен отряд, наречен Преден, назначението на когото е било да се спусне на юг и да завладее по-важните балкански проходи. В състава

на този отряд са влезли: Четвърта стрелкова бригада, шестте дружини българско опълчение, две роти пластуни, 43 1/2 ескадрони и сотни кавалерия и 38 топа. Командуването на отряда е било поверено на генерал Гурко.

На 18 юни отрядът е бил сформиран, а на 25 той вече заел гр. Търново. Старата българска столица е била щастлива да посрещне първата българска войска. На 28 юни генерал Гурко разпратил малки конни отряди към Севлиево, Дряново, Габрово и Елена и един специален конно-пионерен отряд към Хаинкьойския проход с назначение да разработи пътя, за да може през него да се прекара артилерия. На 2 юли конно-пионерният отряд изпълнил своята задача, спуснал се зад Балкана и обезпечил прохода за руските войски.

Към това време турците са разполагали с около 20 батальона и няколко батареи за отбраната на балканските проходи от Сливен до Троянския проход. Тия войски под командата на Реуф паша са били пръснати, проходите са били заети слабо, за изключение на Шипченския, най-важния, който е бил зает с 8 батальона и 10 топа под командата на Хулуси паша.

От събраните сведения генерал Гурко, като е знаял, за че Шипченският проход е най-силно зает, и като е имал предвид, че атаката на Шипченската позиция (Св. Никола) откъм Габрово е предприятие, трудно изпълнимо и съпряжено с грамадни жертви, решава да премине с отряда си през Хаинкьойския проход, да излезе в тила на турците и да ги атакува едновременно откъм Габрово и откъм Шипка.

На 3 юли отрядът на генерала Гурко преминава през Хаинкьойския проход и още същия ден малки конни отряди се насочват към Бинкос, Нова Загора и Казанлък. Турците не очаквали преминаването [на] Балкана през Хаинкьойския проход и затова не оказали никакво съпротивление, но щом узнали за станалото, побързали да изпратят войски към Хаинето. Така, още на 3 юли вечерта, два турски батальона с една батарея настъпили откъм Твърдица за Хаинето, а други три батальона бързали от Шипка също към това място, обаче отрядът на генер[ал] Гурко още вечерта разпръснал горните два батальона и те отстъпили към Сливен. На 4 юли отрядът, като оставя при Хаинето 2 дружини опълчение, 2 роти пластуни и един казашки полк с 2 планински батареи за защита на прохода, който е бил единственият път за отстъпление, с останалите си сили тръгва за Казанлък. При селото Лаханлии обаче отрядът бил срещнат от три турски батальона под командата на Хулуси паша. След един доста продължителен и упорит бой турците били разбити и принудени да отстъпят към Казанлък. В този бой вземат участие 5-а и 6-а опълченски дружини, заедно със Стрелковата бригада. Тук опълчението за пръв път показва, че то напълно оправдава доверието за назначението му в Предния отряд. Отрядът нощува около Мъглиж.

На 5 юли отрядът продължава настъплението си към Казанлък, но срещнат от противник на височините при Черганово, отрядът се развива в боен ред. Едно движение на дясното крило напред и обходът на кавалерията откъм юг накарват турците да отстъпят в Казанлък и оттам към Шипка. Отстъплението към края е станало безпорядъчно и турците оставили 3 топа и около 400 души плен[е]ни с 5 офицера. Към един часа после пладне градът Казанлък е бил окончателно зает от отряда.

На 5 юли, според по-рано съставения план, е трябвало да се атакува турският отряд, който е бранил Шипченския проход и заемал позиция на Св. Никола. Турците трябвало да бъдат нападнати едновременно от Габровския отряд (Орловския полк) от Габрово и от Предния отряд откъм Шипка, но това обаче не могло да стане. Предният отряд, след заемането на Казанлък, изпратил само кавалерията си към Шипка, а пехотата, която била много уморена, останала при Казанлък, за да си почине няколко часа и едвам през нощта срещу 6 юли част от нея била пратена към селото Шипка. Началникът на Габровския отряд, като не е знаял нищо за закъсняването на Предния отряд, предприел още на 5 сутринта атаката откъм Габрово. Тая първа атака излязла несполучлива. Габровският отряд, слаб сам по себе си и разделен на няколко колони, не е бил в състояние да предприеме нищо сериозно и на 6 юли.

На 6 юли генерал Гурко решил да атакува турците откъм юг. Той пратил за това записка на началника на Габровския отряд, за да му съдействува поне чрез демонстрация, но записката закъсняла. За атаката на позицията били назначени два стрелкови батальона и пластунските роти, но тия сили били твърде слаби за атаката на една почти непристъпна позиция. Стрелците се били като лъвове, дали много жертви, но атаката била несполучлива. Турците се задържали на позицията си.

На 7 юли било решено да се повтори атаката откъм двете страни – Габрово и Шипка. Всички разпореждания били направени, но когато атакуващите се доближили до позицията, то я намерили вече напусната от турците. Те отстъпили през нощта по Балкана към Калофер, като оставили на позицията 8 топа, ранените, 3 знамена и много разни припаси. По този начин Шипченският проход е бил отворен за по-нататъшните настъпления на руската армия.

На 8 юли Предният отряд се събира около Казанлък, гдето остава на почивка. Към това време и VIII-я корпус на генерал Радецки се бил вече наближил към Балкана и бил разположен така: 36 Орловски полк – на Шипченския проход; 35 Брянски полк – в Севлиево; една бригада от 9-а дивизия – към Хаинския проход и 14-а дивизия – в Търново. Предният отряд на генер[ал] Гурко, след като очистил Тунджанската долина от турците, трябвало е да се спусне още на юг и да заеме проходите на Средна гора, та по този начин да обезпечи Тунджанската долина за плацдарм на руската армия. За тази цел още при събирането на отряда в Казанлък са били пратени напред кавалерийски части, за да разведват към Нова Загора, Чирпан и Хасково. На 10 юли кавалерията заела Ст[ара] Загора. На 11, 12 и 13 юли кавалерията разведва в разни направления и тя открила, че турски войски се съсредоточават към Нова Загора, че други войски се превозват по линията Одрин – Нова Загора и че около 2000 души, заедно с башибозуци, се намират в Чирпан.

Към това време положението на турците е било следующето: Реуф паша групирал своите войски в Нова Загора; Хулуси паша, който отстъпи от Шипка, събирал отряда си към Чирпан, а пък армията на Сюлейман паша (40 батальона) била преведена от Черна гора, стоварена в Дедеагач, се превозвала по железницата и се групирала около станцията Карабунар. Положението на Предния отряд ставало

доста затруднително: срещу 10 1/2 дружини пехота, турците концентрически групирали около 70 батальона. При това положение на работите генерал Гурко получава от главнокомандующия известие, че му се придава отрядът и бригада от 9-а дивизия, която беше разположена при Хаинския проход и му се разрешава да действува както намери за добре. Генерал Гурко се решава да настъпи напред, да разбие найнапред Реуфа при Нова Загора, а след това да нападне авангарда на Сюлеймана към станцията Карабунар. За тази цел той разделя отряда на три колони, които концентрически настъпват към Нова Загора с цел да атакуват Реуфа при Нова Загора на 18 юли. Една колона е трябвало да настъпи от Хаинето към Нова Загора, втората от Казанлък през Чанакчии и третата от Стара Загора. Тази последната се е състояла от 4 дружини опълченци, 15 ескадрона кавалерия и 12 оръдия. Първите две колони изпълнили своето назначение и на 18 юли отрядът на Реуф паша, събран при Нова Загора, е бил нападнат и разбит, но третата колона не е могла да достигне до Нова Загора. На 17 юли Старозагорската колона достига до селото Карабунар, на пътя между Стара и Нова Загора, и срещната от войските на Реуфа, е била принудена да заеме позиция. В същия ден откъм юг настъпвал към Ст[ара] Загора и авангардът на Сюлейманата армия. Положението на тази колона почнало да става критическо. На 17 вечерта тя се върнала обратно на позиция при Ст[ара] Загора. На 18 юли тази колона отново настъпва към Нова Загора, но отново бива спряна при Джуранлийската гора от войските на Реуфа и тя била принудена отново да се върне в Ст[ара] Загора, за да заеме позиция срещу настъпающата армия на Сюлейман.

На 18 юли, след разбиването на турците при Нова Загора, генерал Гурко, като не получавал никакви сведения от Старозагорската колона и като се опасявал за нейната участ, оставил 4-а стрелкова бригада за прикритие в Нова Загора, а с останалите части тръгнал към Ст[ара] Загора и като достига до Карабунар, гдето заема позиция. Турците под командата на Реуф паша заемат позиция при Джуранлийския лес. На 19 юли още в 6 часа сутринта се почва бой между генер[ал] Гурко и Реуфа при Джуранлии. Началникът на Старозагор[ския] отряд праща един конен полк с 2 оръдия на помощ, но този полк се ограничил само с маневриране и бил принуден да се върне обратно в Ст[ара] Загора и да вземе участие в започнатия там вече бой с войските на Сюлеймана. Боят при Джуранлии се води ожесточено и с променен успех, но след пристигането на стрелците от Нова Загора противникът бива принуден да напусне позициите си и да отстъпи. Към 5 часа след пладне Джуранлийският лес бил очистен и пътят за Ст[ара] Загора свободен и генерал Гурко, след кратка почивка, потегля с войските си към този град.

Като достига на десетина километра до града, той спира войските и заема позиция. От тази позиция на генерала станало явно, че помощта му е вече закъсняла. Градът Ст[ара] Загора горял и пред него вече е стояла по-голямата част от армията на Сюлеймана. На генерал Гурко сега е грозила по-голяма опасност; той е могъл да бъде окружен и затова на 20 юли той се решава да отстъпи през Средна гора, а на 21 юли той достига с по-голямата част на отряда при Хаинския проход.

Да проследим сега действията на Старозагорската колона – боя при Ст[ара] Загора.

Едновременно с тръгването на трите руски колони към Нова Загора, на 17 юли се насочват други три силни турски колони към Ст[ара] Загора, а именно: колоната на Сюлеймана (41 батал[ьона]) тръгва от ст[анцията] Карабунар, колоната на Реуфа с 12 батал[ьона], като оставя 7 батальона в Нова Загора, тръгва също за Ст[ара] Загора и колоната на Хулуси паша (7 батал[ьона]) е трябвало да настъпи от Чирпан. Колоната на Реуфа на 18 и 19 [юли] води бой с генер[ал] Гурко и не могла да настъпи към Ст[ара] Загора. Колоната на Хулуси останала в Чирпан. Колоната на Сюлеймана е вървяла твърде бавно и вместо още на 17 да достигне до Арабаджиево, тя достига там едва на 18, така че тя е могла да атакува Ст[ара] Загора само на 19 юли.

За атаката на Ст[ара] Загора колоната на Сюлеймана е била разпределена така: две бригади трябвало да заемат височините на изток от града, една бригада трябвало да заобиколи и да заеме западните височини, една бригада останала в резерв и една друга при обоза при с. Арабаджиево.

Старо-Загорската руска колона заема позиция по следующия начин: на крайния леви фланг – на изток от града, по Ново-Загорското шосе и Айданлийските висоти се разполагат 2 конни полка с 8 топа – за действие на юг срещу неприятеля и за наблюдение за отряда на Реуфа откъм Джуранлии. В центъра между Новозагорското и Одринско шосета – 1-а и 3-а опълченски дружини с 2 топа – за защита югоизточната част на града и височините при Чадър могила. На десния фланг между Одринското и Чирпанско шосета – 5-а и 2-а опълченска дружини и планинската батарея – за отбрана на югозападната окрайна на града. Тази позиция е била разтегната на 4 1/2 километра и е била твърде голяма за такъв слаб отряд.

Сутринта на 19 юли колоната на Сюлеймана е била срещната на 5 километра от града от две сотни казаци и била принудена да губи цели три часа време, за да се разправи с тази шепа хора. Едвам към 10 часа колоната почнала да се развръща в боен ред и почнала настъплението.

Атаката е била поведена най-напред откъм запад, отгдето турците искали да заобиколят града, но силното съпротивление на 1-а и 3-а дружини и преминаването им в контраатака побъркало на този план. Изпратените тука на подкрепление батальони увлекли със себе си и резерва, така че на левия фланг на позицията срещу участъка на 1-а и 3-а дружина се събрали 2 1/2 бригади.

Боят се почнал най-напред от 3-а дружина, срещу която турците първи почнали настъплението. Борбата се водила дълго време отдалече. Артилерията на отбраняющия действувала успешно и дълго време спирала настъплението на турците. Към пладне боят пламнал по цялата линия. Казаците и драгунският полк били спешени и ангажирани в боя. Около пладне при отряда пристига и генерал Раух, който, като поема командуването на отряда, праща в помощ на генер[ал] Гурко почти цялата кавалерия и конната бригада и малкият Ст[аро]загор[ски] отряд в най-решителния момент на боя намалял и се лишил от кавалерията, която прикривала фланга на 1-а и 3-а дружини.

Турците, без да гледат на големите загуби, продължават настъплението си към града. Градът вече бил подпален от турските гранати и населението в страшен безпорядък се втурнало да бяга. Турците падали с десетки, но техните редове бър-

зо се попълвали с нови подкрепления, когато тия на опълченците бързо редеяли, без да има отде да се попълнят. В центъра и на десния фланг турците дотолкова се наближили, щото на опълченците не оставало друго, освен да се хвърлят в атака или пък да отстъпят. В този момент командирът на 3-а дружина подполков[ник] Калитин заповяда да бият атака, а дружината с песни, под страшен огън се спуща срещу врага. Когато наближават до 300 крачки, опълченците с гръмовито и дружно ура яростно се хвъргат върху турците и щиковете почват работата си. В това време се хвърля в атака и 1-а дружина и по същия начин почва да преследва бегающите турци. Изненадани и стреснати от подобна дързост, турците повръщат назад към своите резерви. Но тъкмо в това време към фланговете се показват гъсти неприятелски колони, насочени да ги отрежат. Подполковник Калитин, като вижда критическото положение на дружината си, решава с нож да си пробие път. Той заповяда да свирят сбор и като групира около себе си опълченците, хвърля се върху турците, които го обхождали отдясно. В това време знаменосецът пада убит. Подполковник Калитин се спуща с коня си, грабва знамето и извиква: „Напред, юнаци, напред пред знамето и след мене върху врага!“ С барабанен бой и громко ура, с наведени щикове 1-а и 3-а дружина отново се хвърлят срещу турците. Но един турски залп, насочен към знамето, убива Калитина и той пада увит в гънките на свещеното знаме. Знамето тутакси било грабнато и понесено от друг знаменосец, но и той скоро пада убит и т.н. били убити няколко войника. Неприятелят, насърчен, силно налита и знамето е в опасност, но някой в тоя момент извиква: „Знамето отиде!“ и опълченците, които били тук наблизо, със страшен рев се хвърлят на помощ и с ръце и с щикове се борят с противника. Ожесточението на опълченците, тяхното страшно налитане взело най-после връх и знамето [е] спасено.

Едновременно с ожесточената борба на 1-а и 3-а дружина е вървял упорен бой и на десния фланг и турските атаки на няколко пъти са били отбивани. Но най-после грамадното числено превъзходство е трябвало да сломи героите защитници опълченци. След 5-часов най-кръвопролитен бой, заобиколени от двата фланга, опълченците е трябвало да почнат отстъплението. Най-напред отстъпва 2-а дружина, а след нея и 5-а. Най-късно отстъпват 1-а и 3-а дружина и тяхното отстъпление е било твърде опасно, защото турците отдавна са влезли в града и са могли да заемат дефилето – единствения път за отстъпление. Отстъплението на дружините не е могло да бъде редовно. 2-а и 5-а дружина е трябвало да отстъпват през горящия град и да се бият из улиците с турците, и да бъдат в същото време обстрелвани из прозорците на турските къщи. 1-а и 3-а дружини е трябвало да отстъпват открито по равнището и през лозята. В този бой опълченците са се били като лъвове. Никой от тях не трепнал и не отстъпил, докато не били заобиколени от три страни. 3-а дружина е изгубила половината от състава си, но не допуснала щото знамето ѝ да бъде взето от неприятеля. Едва на другия ден дружините се прибират в Тулов[ск]ата кория. Оказало [се], че в 6-часовия бой при Ст[ара] Загора отрядът е дал 20 офицери и 800 души опълченци убити и ранени. Доколко е бил жесток боят, може да се съди от факта, че в 3-а дружина са останали само двама офицери здрави; всички други са били или убити, или ранени.

След тия боеве в южните поли на Средна гора, Предният отряд на генер[ал] Гурко е трябвало да отстъпи, а на руската армия, която вече бе претърпяла две неудачи под Плевен, е предстояло да вземе мерки за отбраната на Балкана против новата турска армия (Балканската). Отбраната на балканските проходи е било възложено на VIII корпус на генерал Радецки. Този корпус е бил разположен на линията от Севлиево до Габрово. Той е бил разположен така: при Севлиево – 1-а бригада от 14 дивизия (Волински и Мински полкове), 36 Орловски полк, 5 български дружини, 2 полски батареи, 1 планинска батарея, 2 оръдия от Донската казача батарея и 5 сотни казаци под командата на генер[ал] Дерожински – на Шипченския проход.

Една българска дружина и 1 сотня казаци – на Тревненския проход.

33 Елецки полк, 1 батарея полска и 1 батарея планинска и 2 сотни казаци – на Хаинкьойския проход.

34 Севски полк, 1 полска батарея, 2 конски оръдия и 1 драгунски полк под командата на генерал Борейша – при Елена.

4-а стрелкова бригада – при с. Присово, 2-а бригада от 14-а дивизия – при с. Шеремет; 7 саперен батальон, 3 сотни донци – при Търново, всички в общ резерв на корпуса.

След боевете при Ст[ара] Загора, Нова Загора и Джуранлии армията на Сюлеймана не е предприела почти никакви действия до 4 август. В този ден няколко турски батальона се показали към Хаинкьойския проход, гдето завързали една престрелка с руския там отряд, те се оттеглили назад. Едва към 7 август генерал Радецки получава едновременно донесения: от генерала Столетова за движение на значителни турски сили към Шипка и от генерала Борейша от Елена за настъплението на турците в това направление. Генерал Радецки помислил, че турците ще поведат настъплението си към Елена, притеглюва в това направление резервите си. В действителност турската южна армия демонстрирала откъм Елена, а главната атака била насочена към Шипка. На 9 август тук произлиза първият бой. Към този ден съставът и разположението на войските, които е трябвало да бранят този важен проход, е било следующето:

При оттеглюването на Предния отряд на Балкана на Шипченския проход са били оставени за отбраната му: 2 батальона орловци и 1 дружина опълчение, а след разформирането му: 5 дружини опълченци, 10 роти орловци, 2 полски, 1 конна батарея и 4 планински оръдия, под началството на генер[ал] Столетов.

За отбраната на прохода позицията е била заета така: 3-ий батальон орловци, заедно с една батарея и Стоманената батарея, под началството на граф Толстой, разположена по скалистия венец на върха Св. Никола; 1-ий батальон орловци с една полска батарея – на двете височини (централна и северна), между Узункуш и Св. Никола – на централна позиция, под началството на полков[ник] Депрерадович; 2 роти орловци на страничната висота (Волинска гора) – вдясно от централната позиция; 2-а, 3-а и 5-а опълчен[ски] дружини под началството на полков[ик] княз Вяземский – източния склон на Св. Никола и ю[го]източния склон на централния връх; 1-а и 4-а опълч[ески] дружини, 3 роти орловци и 4 планински оръдия – до шосето зад север[ния] склон на Св. Никола в общ резерв на отряда.

На 7 август неприят[елският] авангард заел Шейново, а главните сили настъпвали към Хасът и Енина. На 8 август неприятелят заема селото Шипка и го запалва; вечерта цялата армия на Сюлеймана бивакира в полето между Шипка и Секеречево. През нощта турците искали да нападнат 4-а дружина, която била пред Св. Никола, но дружината отстъпила.

На 9 август сутринта руската застава, която била на върха Търсювец (Малък Бедек), била прогонена от турците, а към 7 часа сутринта предните части на турската колона пристигнали на този връх и почнали постройката на една батарея. Русите открили огън, но при все това турската батарея е била построена и въоружена. Към 8 часа сутринта гъсти вериги турци се спуснали по западния склон на Бедека – срещу позицията на 2-а, 3-а и 5-а опълченски дружини. Едновременно с това една друга неприятелска колона, която настъпвала по шосето от Шипка, се показала пред върха Св. Никола. Турците предприели атаката на Шипченската позиция по същия начин, по който генер[ал] Гурко атакува неуспешно турците на 6 август. За тая атака от армията на Сюлеймана са били назначени две колони: колоната на Шакир паша в състав 8 батальона е трябвало да действува демонстративно откъм юг, а колоната на Реджеп паша [с] 16 батальона е трябвало да атакува откъм Бедека.

Към 8 часа сутр[инта] частите от колоната на Реджеп паша заемат и височините Вране гнездо и Сосок и откриват силен фронтален и флангов огън по участъка на опълченците (2-а, 3-а и 5-а дружини). В същото време и веригите от колоната на Шакира откриват огън по Св. Никола. Опълченският участък попада под кръстосан огън. Към 10 часа веригите от колоната на Шакира тръгват в атака против самия връх Св. Никола. Тия предни части увличат задните, Шакир не може вече да спре настъплението и вместо демонстрация, той преминава към решителни действия. Първият напор е бил спрян от избухналите фугаси, но, след опомнюване, турците отново тръгват в атака по южния и югоизточен склон на Св. Никола. Тук 3-та стрелкова рота от Орлов[ския] полк и 1-а опълченска дружина заедно с картеча на батареята просто са смитали настъпающите турци. Загубите са били страшни, но нови вълни подкрепление пълзяли и се катерили храбро по недостъпните скали. Но убийственият огън спрял храбреците. Атаката излязла неуспешна и колоната на Реджепа се разбила о железните защитници на Св. Никола. Шакир отдръпнал частите си назад, привел ги в ред и заел позиция срещу Св. Никола, отгдето не прекращавал огъня. През всичкото време на бурните атаки на Шакировата колона, Реджеп не предприемал нищо по-решително. Той поддържал Шакира само с огън. Едвам към пладне, когато атаките на Реджепа били отбити, войските разстроени и неспособни да подновят атаките, Реджеп почва предначертаната атака откъм Бедека. Седем батальона, поддържани от други три със силна стрелба от веригите и резервите, настъпват напред срещу източния фас на Шипчен[ската] позиция – срещу окопите на опълченските дружини. Главният удар е бил насочен срещу Стоманената батарея. Настъпването от леса през откритата седловина е било трудно, защото силно се обстрелвало, но турците, макар и с грамадни загуби, вървят напред и предните им части достигат под склона на височината, на която е била Стоманената батарея. Събравшите се тука тръгват в

атака, но тя била отбита с големи загуби. Турците се принуждават да се оттеглят под прикритието на леса – по склона на Малия Бедек. Към 12 часа пристигат на позицията два батальона от Брянский полк; те се разполагат: 1-я батальон между централната и северна височини, а 3-я на страничната висота. Към 3 часа след пладне пристига и 2-я батальон и се разполага в общ резерв.

Към 2 часа след пладне Реджеп усилва с няколко батальона предните си части и повел нова атака срещу Стоманената батарея. Този път атаката е била по-стремителна, но дружните залпове на опълченците и огънят от всички батареи причинили страшни загуби на турците и те пак се принудили да се отдръпнат назад. След това Реджеп повторил още няколко пъти атаките си, но все така неуспешно. Боят по този начин се продължавал до 8 часа вечерта, а рядък огън се чувал почти цялата нощ. Така през този ден на боя действуват с 26–27 000 души срещу 5500 души и боят за турците е неудачен. Причината на турската несполука е: а) малкото сили, назначени за атаката (от 49 батал[ьона] назначени само 26); б) слаба артилер[ийска] подготовка (само 6 планин[ски] оръдия участват, а има 42); в) недостатъчна рекогносцировка; г) разновременност на атаките от Реджепа и Шакира. Отбраняющият се действува с голямо мъжество и енергия и изкусно действие на артилерията.

Боят на 10 август. Още на разсъмвание турците откриват силен пехотен и артилерийски огън. През нощта те се окопали и действували сега иззад закрития. Числото на оръдията на Бедек било увеличено до девет и друга една батарея от 4 оръдия била построена на терасата на юг от Св. Никола. На Врането гнездо се строила друга батарея. В разположението на защитниците не е имало промяна. Те очаквали [през] този ден ожесточен бой.

Атаките от предишния бой доказали на турците, че е трудно да се овладее Св. Никола. Те дошли до убеждението, че и да се земе тази висота, отбраняющият се може още упорно да се брани на тилната позиция, докато получи помощ и затова било решено да се действува в тил на неприятелското разположение. За тази цел отрядът на Реджепа бил усилен с още 5 батальона и една планин[ска] батарея и общото началствувание на дясната колона било поверено на Шакир паша като по-интелигентен и решителен. Шакир трябвало да заеме позиция на Бедека и Врането гнездо и да изследва местността и да намери отгде е най-удобно да се атакува руската позиция – левия ѝ фланг. На начал[ник]-щаба на отряда Омер бей било поръчано да извади няколко топа на Малуша и шест батальона срещу Лесната височина. През този ден от дясната колона, която има вече 21 батальона, само 5 се спуснали към колибите Етърски и станали срещу избрания пункт за атаката тила на руската позиция. 16 батальона останали на първата си позиция срещу разположението на 3-а и 5-а дружини. Една бригада от колоната на Шакира (бивша) останала на мястото си – срещу Св. Никола, и била усилена с още 4 батальона и 4 оръдия. През този ден турците водят повече артилерийски бой. Този бой има характер повече рекогносцировочен или подготвителен за следующия ден.

Бой на 11 август. Още на 10 август вечерта за началника на Шипченската позиция генерал Столетов е станало явно, че на следующия ден неприятелят ще

се старае да овладее позицията чрез о[б]хващание на двата фланга и затова взема следующите мерки за противодействие:

На Св. Никола под началството на полков[ник] граф Толстой били оставени: 4 роти от Орловския полк, две дружини опълчение и 15 оръдия. Една от дружините (1-а) образувала общ резерв на този участък.

На Главната позиция се разположили: 1 батальон от Брянския полк.

На страничната могила – 2 1/2 роти от Брян[ския] полк и 2 1/2 в резерв.

Един батальон от Орлов[ския] полк – в центъра на позицията между северната и централна висоти.

Един батальон орловци – на гребена между Св. Никола и централната позиция, но с фронт на запад.

2-а, 3-а и 5-а опълч[ески] дружини – на мястото си, което заемаха на 9 и 10 август.

Един батальон орловци и планинската батарея – общ резерв.

Фланговете охраняват 4 сотни казаци и 2 роти пластуни. По този начин разположението на 11 август има формата на един дълъг четвертоъгълен редут с ширина 3/4 и дължина 1 1/2 километра или една обща дължина от 5 километра. Тази линия била заета от 10 батальона и 27 оръдия, а в резерв имало само 1 батальон.

В 4 часа сутринта се почва боят. Първият изстрел последва от артилерията от Малуша. Руските батареи отговорили и се започнал артилер[ийски] бой. Скоро турците открили огън откъм Бедек и Врането гнездо. В същото това време се показали и 4 малки колони (батальонни), които се спущали от Малуша към страничната висота и някои оръдия от Св. Никола обърнали огъня си срещу тях. Към 5 часа се чува силна пушечна стрелба към страничната висота. Разположените тук рота и половина били пръснати в бойна верига и се удържали около 1 час време. Но когато турците започнали да обхващат и двата фланга на страничната висота, станало нужда да се прати подкрепление от резерва и централната позиция. Тук 7 руски роти задържат 6 батальона на Расим паша на 500 крачки от себе си. Едновременно с това към 7 часа сут[ринта] Шакир повежда атака с предните си части срещу 2-а и 3-а дружини и левия фланг на Стоманената батарея, а Вейсел паша с 5 батальона почва да се изкачва срещу разположението на 5-а дружина, Кръглата и Тилна батареи. Дружните залпове на опълченците, поддържани от Централната и Кръгла батареи, успяват да спрат натиска на противника. След това турците правят още няколко атаки в това направление, но неудачно. Турците претърпели значителни загуби. Положението обаче не преставало да бъде критическо и генер[ал] Столетов се принуждава да заеме с планинската батарея и с по една полурота от Орлов[ския] и Брянски полкове тилна позиция.

До 8 1/2 часа Расим паша не могъл да настъпи напред и даже се отдръпнал нещо назад, но скоро той получил още 4 батальона подкрепление и към 10 часа праща 1 батальон вляво, за да излезе на шосето и да атакува Кръглата батарея. Този батальон бил забелязан само когато дошъл на 200 крачки от шосето. Тук 1 1/2 рота от Брян[ския] полк се хвърлят в атака и сполучват да накарат турците

да се спуснат в близкия дол. След това този батальон няколко пъти се мъчи да настъпи напред, но всеки път бива отбиван.

Около 10 1/2 часа стрелбата на страничната висота пак се усилва и става нужда да се прати още една рота на помощ. Към 11 1/2 часа боят там почва малко да отслабва.

При все това положението не престава да бъде критическо. Защитниците бодърствували вече три дена и техните сили се изчерпвали. Пределът на тяхната енергия настъпвал; той е можел да бъде ускорен още от едно усилие на противника и катастрофата би била неминуема. Ето защо генерал Столетов няколко пъти пращал в Габрово за помощ. Наистина, към 12 1/2 часа Расим паша, след като получил подкрепления, предприема с 10 батальона нова атака откъм страничната висота. Ротите, които водили там бой, едвам се държали. Те били подкрепени с още две свежи роти и с това противникът само временно е задържан. Към 4 часа след пладне положението е вече критическо. Вейсел паша излиза с част от своите сили около Тилната батарея и вече ще скъса окончателно съобщенията на отряда. Генерал Столетов иска помощ от гр[аф] Толстой и последний може да отдели само 2 опълч[ески] роти. Полков[ник] Кесяков бързо води тази слаба помощ сред град от куршуми и една трета от тия роти пада по пътя. Но тая слаба помощица пристига навреме и напорът на Вейсел паша е спрян.

Тъкмо в това време майор Базилевич получил заповед, щото ако не може да се удържи на страничната висота, да почне бавно да отстъпва към централната. Поручик Романов получил заповед да подпали фугасите между страничната и централна височини. Числото на ранените достигнало до големи размери и те образували по пътя цяла върволица; движението (бързо) на опълчен[ските] роти на помощ Столетову било взето за отстъпление и затова оръдията от Централната и Кръгла батареи млъкнали, войниците извадили затворите от оръдията и били готови да оставят оръдията и да отстъпват. Още минута и катастрофата е била неминуема и страшна. Но тъкмо в тази именно страшна и съдбоносна минута граф Толстой пристига от Св. Никола на помощ с рота опълченци. Граф Толстой се заема да спре и устрои отстъпившите от стр[аничната] висота в окопите около Централната батарея, а полков[ник] Липински сам се спуща да спре отстъплението. Той успява да спре артилеристите на местата им и да спре тълпата отстъпающи. Събралите се около него около 150 души войници бързо се устройват и откриват залпов огън. Всичко това само на време спира противника и той отново почва убийствен огън. Цялата позиция се засипва от град куршуми. Безпорядъкът на страничната висота бързо се предава напред до опълченските дружини на източния фронт, те трепват, но храбрият командир на 3-а дружина майор Чиляев запява „Шуми Марица“, опълченците дружно я подзимат и остават твърди и непоколебими на местата си. В тази именно критическа минута – около 6 часа след пладне, се зачува отзад, откъм Тилната батарея, дружно „Ура“! Помощ, многоочакваната помощ пристига. Това са 205 души от 16 стрелков батальон, които, възседнали на казашки и артилер[ийски] коне, бързали на помощ. Те веднага се разделили на две групи: едната се спуща бегом по шосето към Кръглата батарея, а другата се насочва на запад от пътя, за

да ударят във фланг на частите на Расим паша. Тази шепа хора повдига духа на измъчените защитници и те напрягат последните си силици, за да задържат противника. Към 6 1/2 часа пристига вече целият 16 стрелков батальон, заедно с генер[ал] Радецки. Той бързо схваща положението и намерва, че най-опасното място е на страничната висота. Там той праща ротите от 16 батальон. Орловските и Брянски роти насърчени, преминуват сами в настъпление и към 7 1/2 часа турците, след упорно съпротивление, напущат височината. Към 8 1/2 часа боят бил прекратен. Така се свършва боят на 11 август. В този ден опълчението спасява положението. В този ден 7500 души се бият цели 16 часа срещу 24–25 хиляди души. Защитниците са изгубили около 1000 души, а турците – около 2000 души.

Боят на 12 август. На 11 август вечерта пристига цялата 4-а стрелкова бригада. Разположението на отбраняющия за 12 август е следующето:

На лев[ия] фланг – от Кръглата до Стоманената батарея (източ[ния] фронт): 2, 3 и 5-а дружини и две орловски роти. На Св. Никола: 4 роти брянци и орловци, 4-а дружина и 15 стрел[кови] батальон. На страничната височина – 16 стрел[кови] бат[альон] и рота брянци. На Главната позиция – 19 роти орловци и брянци. При Тилната батарея – 13 и 14 стрелк[ови] батальон и 6 планин[ски] оръдия.

В общ резерв – 1 батальон от Волин[ския] полк при караулката.

Турците били разпределени така: централна колона (Салих), 6 батальона – на юг от Св. Никола; дясна (Шакир), 21 батал[ьона] и 15 план[ински] оръдия – на позициите, заети на предния ден; лява (Расим), с 13 батальона и 3 пл[анински] оръдия – на Малуша и Зелената висота (Волинска). В общ резерв при Шипка – 7 батальона и 24 пол[ски] оръдия.

През този ден русите можеха да очакват помощ от 14-а дивизия, която цяла била на път за Шипченската позиция, така че към края на този ден руските и турски сили са могли почти да се подравнят.

Боят през този ден вървял така: в 4 1/2 часа сутринта турците открили огън от всичките си батареи, а малко по-късно се почнала и пушечната стрелба на страничната висота и на запад от Кръглата батарея. Очаквало се, щото този ден турците да водят енергическа атака. Вейсел паша сполучил да приведе в ред, да устрои батальоните си и да ги приближи до към Кръглата батарея. В 5 1/2 часа той се решава да атакува пространството между Кръглата и Тилната батареи. Атаката [е] поведена твърде енергично, особено към Тилната батарея. Силната там престрелка накарала генер[ал] Радецки да прати 2 роти от 15 стр[елкови] батал[ьон] на помощ. Тия роти се срещнали по шосето с турците, атакували ги и ги накарали да отстъпят в дола, но самите те се натъкнали на турски окопи и били принудени да отстъпят. На помощ на тия 2 роти били пратени другите две от същия батальон. В 9 часа Вейсел паша повторил атаката, но пак бил принуден да отстъпи. В 11 часа турците правят нов опит в това направление, но били окончателно отбити и отхвърлени към Етърската долина.

Срещу Стоманената батарея и разположението на опълченците Реджеп паша предприел ред частни атаки, но понеже били водени с малки сили, те се свършили неудачно. Към 12 часа един тур[ски] батальон достигнал до бруствера на Сто-

манената батарея, но атакуван от опълченците и 3 руски роти, бил принуден да отстъпи с големи загуби.

Най-ожесточени и кръвопролитни в този ден били действията на десния руски фланг между страничната и Зелена височини. Тук борбата е вървяла за Малуша. Русите искали да отидат напред, да изтикат турците от Лесната гора и Малуша, та по този начин да се обезпечат двата фланга, но при всички усилия и много загуби те не могли да достигнат това. Те успели обаче да задържат страничната и Лесната височини.

Бой на 13 август. Разположението на руските войски остава както на 12 [август] с тая разлика, че българските опълченски дружини от левия фланг били сменени от Подолския полк от 14 дивизия. Дружините, освен 4-а, били пратени в Габрово на почивка, след което те е трябвало да заемат позиция при Зелено дърво.

На 13 число боят се води главно пак за Лесната височина. Турците отстъпили от Малуша.

На 14 боят се води пак за Лесната височина, за превземането на която турците съсредоточават грамадни сили (26 батальона) и успяват да я вземат. С това се завършват августовските боеве.

Към 20 декември войските на генерал Радецки били разположени така: 14-а дивизия и Брянският полк от 9-а дивизия (15 батал[ьона] и 40 оръдия) – на Шипченската позиция. На Зелено дърво – 7 дружини: 1-а, 2-а, 4-а, 5-а, 6-а и 10-а. На Кръстец – 1 дружина и 2 сотни.

На 22 декември[и] в Габрово пристигнала 16 дивизия и 3 батал[ьон] от 3-а стрел[кова] бригада. В Трявна – 3 полка от 9-а дивизия и 4-а стрел[кова] бригада. В Елена и Хаинския проход стояли части от 11 и 26 дивизии. Розалитския и Троянски проходи се заемали от отряда на генерала Карцова. Към 24 декември[и] била съсредоточена към Трявна и 30 пех[отна] дивиз[ия]. Така че към 24 декември[и] за превземането на Шипчен[ския] проход били съсредоточени 56 батальона, 8 дружини, 12 сотни и около 100 оръдия. Турците към това време са разполагали с 40 батальона, 1500 конника и около 100 топа.

Преминаване на Балкана. Имало два пътя:

а) от с. Топлеш и Зелено дърво, през Маркови стълби и Чифут, за с. Иметли – 18 километра по права линия.

б) от Трявна през Кръстец на Селце и Мъглиж или Гюсово Долно. Около 55 кил[ометра] по права линия.

Формируват се две обходни колони, които трябвало да тръгнат на 24 дек[ември], а на 27 да предприемат едновременна атака на Шейновския укрепен лагер.

Дясната колона на генер[ал] Скобелев [се] състояла от 16 пех[отна] дивизия, 3 батальона от 3-а стрелкова бригада, 7 дружина опълчение, 2 саперни роти, 1 планинска и 1 полска батареи, 7 казашки и 1 българ[ска] сотня. Всичко 22 батал[ьона], 16 оръдия и 8 сотни, и 2 роти сапьори.

Лява колона [на] княз Святополк-Мирски: 3 полка от 9-а дивизия, 4-а стрелкова бригада, 1 дружина, 30 пехотна дивизия, 1 планинска и 2 полски батареи, 1 рота сапери и 23 казашки полк (26 батал[ьона], 24 ор[ъдия] и 6 сотни).

Движение на лявата колона. На 24 декември всички части, освен 30-а дивизия, са събрани при Трявна. Авангардът – 4 стрелк[ова] бригада, планин[ската] батарея и рота сапери, 2 сотни, а отпосле и 9-а дружина – тръгнали в 4 часа сутринта. След авангарда следва колоната на главните сили, а 30 дивизия пристига на 24 вечерта в Трявна и на другия ден тръгва към с. Селце.

След големи трудности в 9 часа вечерта авангардът пристига в с. Селце, което вече не съществувало – изгорено от черкезите. Главните сили пристигнали около Селце към 12 часа през нощта. През този ден турците не узнали нищо за движението.

На 25[-ти] авангардът заема последния гребен на планината, заема позиция и се чака подтягането на главните сили, особено на 30 дивизия, която в този ден тръгва от Трявна. И през този ден турците не знаят нищо за движението.

На 26 декември една бригада от 30 дивизия и сотня казаци получава заповед да настъпи и заеме Мъглиж и да обезпечи отряда откъм Хаинкьой и Н[ова] Загора. Авангардът остава на позицията си и чака главните сили. Дружината опълчение остава в Селце да пази тила. Към 4 часа след пладне целият отряд се спуща и заема позиция при двете села Гюсово. Към това време към Мъглиж се спуснала колоната на генер[ал] Шнитникова. Там тази колона имала престрелка с 3 турски батальона, които, атакувани, отстъпили на изток. На така заетите позиции отрядът занощува. Началникът на отряда получава настоятелна заповед да атакува на 27 декември.

Дясна колона. Тази колона е била разтегната на значително пространство, но понеже пътят, който е имало да премине, е бил по-къс от оня на лявата колона, то било наредено, щото авангардът на тая колона да тръгне на 24 декемвр[и] вечерта. Движението било организирано така:

Авангард: генер[ал] Столетов, в състав 1 сапер[на] рота, 1 стрелков батальон, 2 друж[ини] опълченци, 1 батал[ьон] от Казач[ия] полк и една уралска сотня – тръгва в 6 часа след пладне с назначение да заеме Маркови стълби и върха Караджа, да се укрепи, след което саперната рота и сотнята да продължават спущането към Иметли, като поправят пътя.

Още вдясно били пратени 2 сотни, които да отидат през пътя през Корита и Сечен камък и като излязат на върха на Балкана, да се съединят с авангарда вляво.

След авангарда вървят 2-а бригада от 16 дивизия, планинската батарея и 5 дружини опълчение.

Трета бригада от 16-а дивизия, полската батарея и 2 стрелкови батальона да се съберат на 25 декемв[ри] в Топлеш в резерв на отряда и да бъдат готови да тръгнат или за Ветрополе или за Корите – Софулар.

Движение на 24 и 25 декемвр[и]. Авангардът тръгнал от с. Топлеш в 4 часа след пладне на 24 декемвр[и], в състава му става малка промяна, понеже 12 стрелков батальон късно пристигнал в Топлеш. Движението било много трудно и едва към 6 1/2 часа сутринта на 25 декемвр[и]. Само челният отряд излязъл

на Ветрополе и воден от граф Келер, той заема върха Караджа. Едва към 8 часа сутр[инта] почват да пристигат тука и другите части на авангарда. Едва към пладне на Ветрополе се събрали част от уралската сотня, 1 и 2-а дружини, 12 стрелкови батал[ьон] и един батальон от Казанския полк. Авангардът занощува срещу 26 число на Ветрополе. Само саперната рота и батальона от Казан[ския] полк били изпратени към върха Чифут. Движението на задните части ставало бавно. Така четирите дружини излезли на поляната едва в 6 1/2 [часа] на 26 дек[ември], а пък първа бригада от 16 дивизия едва излязла от Топлеш. Само 2 1/2 роти от Казан[ския] полк под началството на подполков[ник] Завадски били изпратени да заемат южния изход на дефилето и ако е възможно и с. Иметли. Към 9 часа сутр[инта] на 26 дек[ември] ротите на Завадски приближили Иметли. Към 12 часа ротите вече стояли около Иметли, но положението им било критическо. Помощ отзад не пристигала. Движението на задните части вървяло бавно. Имало един стръмен спуск (скала).

Едвам през нощта на 27 декември[и] в Иметли успели да се спуснат 4 1/2 роти от Казан[ския] полк и други два батальона от същия полк, а 2 батал[ьона] от Углиц[кия] полк стояли на позиция на север от селото и се престрелвали с турския страничен отряд. На 26 число отрядът изгубил 140 души.

На 27 сутринта положението на дясната колона било следующето: по-голямата част от Казанския и Углицки полкове, 2 план[ински] оръдия и 1 сотня – в Иметли; две дружини – на позиция по контрафорсите; две дружини – в резерв на първите при спуска; 9 и 10 стрел[кови] батал[ьони от] Владимир[овския] полк, планин[ската] артилерия и 4 сотни – все около стръмния спуск; 1-а опълче[нска] дружина – на пътя за Иметли; Суздалския полк – на Ветрополската поляна.

На 27 число дясната колона чува боя на лявата колона, но не може да атакува и тя, защо[то] при Иметли има събрани само 7 батальона и 5 сотни. Колоната само демонстрира към Шейново.

През нощта на 28 дек[ември] в Иметли се спуснали 9 и 11 стрел[кови] батал[ьони], Владимир[овския] полк, 1-а, 5-а и 6 опълч[ески] дружини, а към 11 часа се спуснали и 3 и 4 дружини.

Лявата колона на 27 дек[ември]. Боят неуспешен. Загуби огромни.

На 28 край.*

Дясната колона. Бой на 28 декември[и]. На 28 сутринта дясната колона има събрани около Иметли 15 батал[ьона], 5 сотни и 8 оръдия, а 7 батал[ьона], 8 оръдия и 13 ескадр[она] били на път и постепенно се спущали от Балкана. На 28 сутринта боят се почнал рано против лявата колона, а към 8 часа той бил вече в пълния си разгар. Вейсел паша събрал в Шипченския лагер около 25 батальона. С тях той искал да нападне и разбие лявата колона, която вече заемала укрепена позиция, а пък срещу левия му фланг и тила му се строили грозните колони на Скобелева. Това накарало пашата да премине към отбрана, а после и да раздели силите си на два фронта.

---

* Така е в текста.

Дясната колона получила в 8 часа диспозицията за боя. Според нея: бойна част – 11 и 9 стрелков[и] батальони, 1 углицки батальон, въоръжен с „Пибоди“, 5-а и 6-а дружини и планин[ската] батарея. Началник – граф Толстой. Във втора линия – части [от] резерва, генерал-майор Столетов: Углицки полк, 3-а и 4-а дружини и саперна рота.

Полковете Владимир[овски], Казански и Суздалски – общи резерв. В охрана на тила при Иметли – 1-а дружина и Уралската сотня. Охрана [на] пътя за Топлеш – 10-а дружина. Боят е бил много труден и кръвопролитен. Настъпление по съвършено открита местност. Противникът [е] укрепен и има по-добри пушки. Тук 5-а дружина е изгубила почти половината от състава си.

След свършването на войната и въз основание на чл. …* от Санстефанския договор, в който договор се предвиждаше срока за изпразнуването на България от руските окупационни войски, императорският руски комисар трябваше да пристъпи към създаването на българската войска. За тази цел комисарят издава следующата заповед:**

На тая заповед, която полага основите на българската армия в пределите на Сан-Стефанска България, не е било съдено да се изпълни. Формированието на войските е било възможно само в местата, окупирани от руските войски. Освен това тук е побъркало и предвижданието, за че Берлинският конгрес няма да остави България в тия предели. Ето защо на 8 юли 1878 год. последва нова Заповед № 1, която полага основите за създаването на Българската земска войска. Главните основания, положени от тая заповед, са:

Българската земска войска се съставлява от дружините от Българското опълчение и новоформируеми дружини, сотни и батареи.

За формированието на войската да се вземат новобранци от всички окрузи, заети от войските на действующата армия.

Българската земска войска се подчинява на особен началник, при когото състои щаб.

За заведвание [на] артилерийските части и учреждения се назначава началник на артилерията.

За вътрешното управление на Земската войска се установява териториална система.

На 15 юли 1878 год., със Заповед № 3, с която опълченските дружини се преименуват: 1-а дружина – в Софийска № 1; 2-а – в Кюстендилска № 2; трета – в Радомирска № 3; четвърта – в Пловдивска № 20; пета – в Казанлъшка № 23; шеста – в Старозагорска № 24; седма – в Търновска № 9; осма – в Габровска № 12; девета – в Сливенска № 26; десета – в Ямболска № 27; единадесета – във Видинска № 6 и дванадесета – в Свищовска № 15.

---

* Многоточието е на автора.

** В ръкописа не е възпроизведен текстът на заповедта.

От повиканите новобранци 20 400 души е заповядано на 12 август 1878, Заповед № 5, да се сформируват:

Пехота: Самоковска дружина № 4, Орханийска № 5, Ломпаланска № 7, Врачанска № 8, Севлиевска № 10, Ловчанска № 21, Еленска № 13, Русчукска № 14, Плевенска № 16, Разградска № 17, Силистренска № 18, Пловдивска № 21, Татар-Пазарджикска № 22, Хасковска № 25, Бургаска № 28.

Кавалерия. Софийска Конна сотня № 1, Видинска № 2, Търновска № 3, Русчукска № 4, Пловдивска № 5, Сливенска № 6.

Артилерия. Шест батареи – по една в София, Видин, Търново, Русчук, Пловдив и Сливен.

Малко по-късно е произведен набор във Варненска губерния и Шуменския окръг и са сформировани още две дружини: 19 Шуменска и 29 Варненска.

Пионери: Формирани две сапьорни роти: строева и учебна.

Така че към края на 1878 год. Българската земска войска се състои от 29 пеши дружини, 6 конни сотни, 6 батареи и 2 саперни роти.

В началото на януари 1879 год., предвид на решението на Берлинския конгрес, щото Южна България да се отдели в особна област Източна Румелия, император[ският] комитет пристъпва към разделянието на Българската земска войска на войска на Княжеството и войска на Румелия.

Със Заповед № 7, 1879 год., се заповядва предвид на по-удобното управление на Българската земска войска пешите дружини, конните сотни и батареите, разположени в Пловдивската и Сливенска губерния, да се подчинят на генерал-губернатора на Източна Румелия.

На 1 март е обявено, че съгласно заповедта на генерал-губернатора на Източна Румелия от 26 февр[уари] 1879 год., № 23, Българската земска войска на Източна Румелия ще се нарича източно-румелийска милиция. От тая дата и до 6 септември 1885 год., т.е. в продължение на 6 1/2 години, войските на Княжеството и на Източна Румелия съществуват и се развиват съвършено самостоятелно и независимо една от друга.

Временни правила за образуването на Българската земска войска. 25 април 1878 год.

Тия правила [се] състоят от 17 параграфа. По-важните постановления са:

Повикват се на служба лица от 20 до 30 год. възраст.

Срокът на службата под знамената зависи от усмотрението на император[ския] комисар. Допуща се освобождение по семейни причини, по болезнено състояние и [за] служившите в опълчението. Организацията е милиционна: всеки санджак дава определено число ратници за формирование на пехотни, артилер[ийски] и саперни роти. Пехотните роти се свеждат по 4 в дружини, артилерийските роти формират батареи. Дружините, и те по усмотрението на комисаря, могат да се свеждат в бригади, дивизии и отряди.

За обучението на войските се формируват кадри от руски офицери и войници.

Ратниците трябва да се явяват на служба със свое облекло, а конниците – и със собствени коне. Това е само временна мярка.

На 14 май 1879 год. са издадени Временно одобрени общи основания за образуването и устройството на Земската войска в Българското княжество. Тия временни общи основания са преименувани във Привременно положение за Българската войска, височайше утвърдено на 17 декември 1879 год.

Това Привременно положение [се] състои от X отдела и XXIX глави и обнема: Отдел I. Върховно управление [на] въоръжените сили на Княжеството; Отдел II. Изпълнение на военната тегоба; Отдел III. Инспекторска част и пр. По своето съдържание това положение е първият закон за устройството на българските въоръжени сили. То урежда почти всички въпроси по военното устройство, за изключение устройството [на] въоръжените сили за военно време.

По-важните постановления на това положение са:

Всеки български поданик във възраст от 21 до 40 год. подлежи на военна служба. Допуща се освобождение по: болест, семейни причини, образование, състояние на господарств[ената] служба, духовенството и служившите в опълчението. На служба се повикват навършилите 21 год. възраст. Срокът на службата е 4 години под знамената, 6 години в запаса и 10 години в опълчението. Комплектуването е териториално.

Общият състав на войската за мирно време е 21 пеши дружини, 4 конни сотни, 6 пеши, 1 горна и една конна батареи, 1 1/2 саперни роти, 1 о[б]садна рота и команда за местен артилер[ийски] парк. В пешите дружини има по 608 войника, в сотните по 154, в пешите батареи по 293, в горната – 268, в конната – 165, в саперните роти – 255, в обсадната – 320 и в парка – 100 или 16 240 человека с 583 офицера, от които 3 генерала, 71 щаб-офицера и 510 обер-офицера.

Във военно отношение територията на Княжеството е разделена на 3 военни отдела: Източен, Западен и Софийски.

Формирование от 1879 до 1884 год. (полков[а] организация).

Пехота. С указ № 36, 1879 год., дадена нова номерация на дружините от 1 – 24; 1880 год. формирани 11 Орханийска и 12 Рах[овска] дружини и конна сотня № 1; 1881 год. – формирана Плевенска № 6 дружина.

Кавалерия. В 1880 год. формирана сотня № 1, а бившата сотня № 1 е преименувана в конвой. През същата година формиран от четирите сотни един конен полк. През 1883 год. заповядано с указ да се формирува нов конен полк от 6 сотни. В същата година кавалерията преформирувана така: шестисотният полк [е] преформиран в 4-сотен конен полк под наименование 2-ий Конен полк; формирани 2 нови сотни и заедно със стари[те] две [е] формиран 1-ий Конен полк. През 1884 год. конните сотни в полковете [са] преименувани в ескадрони.

Артилерия. През 1878 год. батареите – 1 до 6, горната и конната [са] формирали 2 артилер[ийски] бригади с по 4 батареи. През 1880 год. формирана една скорострелна батарея. В същата година сформиран 6-батареен артилер[ийски] полк – от батареите конна и горна [е] формирано Соф[ийско] артилерийско от-

деление, а скорострелната батарея [е] разформирана. От артилерийския полк [е] взета първата батарея и [е] присъединена към Соф[ийското] арт[илерийско] отделение, а в полка [е] формирана нова батарея № 1.

В 1882 год. формирани три подвижни оръжейни мастерски.

Формирана една 9 сант[и]мет[рова] далнобойна батарея, която да послужи за кадър на далнобойно отделение. Същата година формирана 8 с[анти]м[етрова] далноб[ойна] батарея с обсаден парк при нея.

1883. Формирана нова батарея. От цялата артилерия [са] формирани 2 полка, разделени на по две отделения.

Инженерни войски. 1883 год. Формирана пионерна дружина от 4 роти.

Румелийска милиция до 1885 год.

Със Заповед № 25 милицията [е] съставена от 12 дружини: 1 и 2 Пловдивска, 3-а Пазарджишка, 4-а Карловска, 5-а Казанлъшка, 6-а Старозагорска, 7 Сливенска, 8 Ямболска, 9-а Харман[ийска], 10 Хасков[ска], 11 Айтоска и 12 Бургаска.

Дружините 1-а, 10 и 12 имат по 4 роти, а останалите – по 1 рота. Формирана [е] учебна дружина, при която състои батарея, ескадрон и саперна рота.

Пехота 1883–1884. 1883 год. Формирани 4 бригади с по 6 дружини.

Кавалерия 1883 год. Формирана конна бригада.

Пехота 1884 год. От 24 пех[отни] дружини формирани 8 полка с по 3 дружини.

1885 год.

Пехота (за войната). 1-а Пловдивска дружина [е] развърната в 1-а, 3-а и 4-а Пловдивски; 2-а Пловдивска остава същата. Хасковската дружина се развърта в 1-а, 2 и 3-а Хасковска, Бургаска – в 1-а, 2-а и 3-а Бургаска.

Пехота 1886 год. Формирани: 9 Пловд[ивски], 10 Родоп[ски], 11 Слив[енски] и 12 Балкан[ски] полкове с по 4 дружини. Придадени [са] четирите дружини на първите 8 полка към 1 ян[уари] 1887.

Разформирован 2-ий Струмский полк. Формиран 13 Рилски полк.

1888 год. Формирани 24 кадрови роти.

1889. Полковете [са] развърна[ти] в 24 полка с по 2 дружини.

1892 год. Формират се от кадровите роти 24 резервни полка с по 3 роти.

1894 год. Резервните полкове разформировани.

1898 год. Формиран Силистр[енски] постоянен гарнизон.

1899. Формирани 12 резервни полка с по 5 роти, от които една погранична.

1904. Резервните полкове преименувани в действующи, с по 2 дружини.

Кавалерия. 1885. Формиран 3 Жандар[мски] конен полк и 4 Конен полк; 1886. Жандар[мският] полк разформирован, а 4-ият преименован в 3 Конен полк.

1887 год. Формирани пеши ескадрони при трите конни полка. 1889. Формиран 4 Конен полк; всички полкове – с по 4 ескадрона.

1892 год. При всяка дивизия [е] формирана една конна сотня. 1895 – четири

конни сотни [са] присъединени към конните полкове като 5-и ескадрон, а от останалите две формиран отделен кавалер[ийски] дивизион. 1898. Формиран 5-и Конен полк от отдел[ния] кавалер[ийски] дивизион и 2 ескадрона, взети от полковете.

Най-после, 5-ят Конен полк разформирован и формирани 6 отделни кавалер[ийски] дивизиона. Лейбгвард[ейският] ескадрон преформирован в 3-ескадронен полк.

Артилерия. 1886 год. Формиран 3-ий артилер[ийски] полк. Разформирован 1-ий Арт[илерийски] п[олк] и формирован 4-ий. 3-ий артилер[ийски] полк има 1 горски взвод.

1887 год. Формирани горски взводове и при другите полкове.

1888. Формирани 7-ми батареи при полковете.

1889. " 8-ми батареи и втори горски взводове.

1889. Полковете развърнати в 6 полка с по 4 батареи и горски взвод.

1890 год. Формирана учебна батарея; формирана кадрова батарея.

1891. Формирани в полковете 5-ти батареи. Кадровата и учебна батареи преименовани в резервни и формирана още една такава.

1892. Формирани още 3 резервни батареи.

1895 год. Резервните батареи причислени към артилер[ийските] полкове.

1896. Формирани от взводовете 3 планин[ски] батареи, а заедно с другите образуват 3 план[ински] отделения с по 2 батареи и трето отдел[ение] в 4 арт[илерийския] полк.

1898. Формирани третите отделения в другите артил[ерийски] полкове и третите батареи в планинските отделения.

1899. Формиран Планински артилер[ийски] полк.

Крепост[на] артил[ерия]. 1886 год. Формирана обсадна батарея.

1890. Крепост[ните] батареи преформирани в батальони: Соф[ийски] и Видински. 1895 год. Формиран в Шумен крепостен батальон.

Инжен[ерни] войски. 1885. Формирана телегр[афна] рота.

1886 год. Към пионер[ната] дружина придадена Румелийската сапьорна рота като 6-а рота.

1887 год. Формиран пионер[ен] полк от 7 роти. 1888 год. Формирана 8-а рота и полкът разделен на 2 дружини.

1891. Формирани още три роти и полкът разделен на 3 дружини.

1892. Полкът преименуван в бригада.

1895. Формира Техническа дружина от техническите роти и пр.

Западний корпус в Сръбско-българската война 1885 година
Въведение

На 6-ий септември 1885 год., вследствие провъзгласеното Съединение на Южна България с Княжеството, последва указ за мобилизирането на княжеските войски. Това беше естествено последствие или по-добре една приготвителна мяр[к]а в ожидание бъдещите събития в Южна България.

На 8-ий септември Княз Александър прокламира Съединението на двете Българии и замина за Пловдив, като пое на себе си делото по Съединението. После отиването на Княза в Пловдив, естествено беше, че и българската войска трябваше да последва за Южна България. Политическата обстановка беше неизвестна и трябваше на бърже да се приемат мер[к]и, за да се обезпечи делото по Съединението с въоръжена сила.

Отсъствието на всякаква поддръжка отвън даваше не само да се предполага, но и да се вярва, че турското правителство ще се възползува от обстановката и ще поиска със сила да възстанови правата си над Южна България, които права бяха отнети чрез прокламирането на Съединението.

Към това трябваше да се готви Княз, правителство и народ. Войските трябваше скоро да се мобилизират и съсредоточат на най-важните пунктове, да се приготвят за тяхната задача, която им се възлагаше.

Княз и правителство разбираха положението и се приготовляваха. Едва-що пристигна Негово Височество в Пловдив и взе управлението на страната в ръцете си, прибърза да си сформирува (импровизира) Главен щаб. Задачата бе трудна, защото всички руски офицери напуснаха войските. Трябваше да се повикат български офицери. За началник на щаба си Н[егово] В[исочество] повика капит[ан] Р[ачо] Петрова, а последний си избра за помощници на първо време капитаните Савов и Тянков.

Предстоеше на бърже да се реши где ще трябва да се съберат войските и как да се разпределят за отбраната границите на Южна България и Княжеството от възможното нашествие на турските войски както в областта, така и в Княжеството.

Щабът на армията умело разреши задачата, като призна, че Южна България по чисто военни и политически причини ще бъде главний театър на военните действия и следователно, армията трябва да бъде съсредоточена на този театър. Обаче Щабът на армията, като имаше предвид цялата отбранителна линия от Черно море до сръбската граница, обърна внимание и на тези отбранителни участъци, които по достъпността си за турската армия можеха да бъдат второстепенни театри на военните действия. Такъв участък от отбранителната линия беше границата

---

* Текстът започва от с. 342 на втората част на ръкописа (инв. № 3525). Авторът има идея да разкаже за създаването на бойната единица, но впоследствие се отклонява от темата и затова тук се публикува само тази част, за която липсва информация в основния му труд.

на Княжеството, която се съприкосяваше с турската граница откъм Македония от планината Рила до съединението на границите: българска, сръбска и турска, на едно пространство от около 150 километра. В този участък турските войски, разположени в Македония, можеха да навлязат в Княжеството, като имат предмет за действие столицата на Княжеството. Този участък, или Софийската област, добиваше значение на второстепен театър на военните действия, които, ако се заемеше от турските войски, щеше да има неотразимо влияние на хода на цялата операция, па можеше да има и решающе значение. Какво е значението на този второстепенен театър на военните действия, ще видим отпосле. Ще кажем само, че Щабът на армията оценяваше напълно значението му и прие мер[к]и за отбраната му.

При разпределението на армията по театрите на военните действия, Щабът на армията бе решил да се сформирова един особен отряд, под названието Кюстендилский, на когото да се възложи отбраната на македонската граница, а с това и [на] достъпите към столицата. Този отряд трябваше да се състои от три пехотни, един кавалерийский полк и три батареи, от които две полеви и една горска.

На този малък по състава си, но важен по назначението си отряд, беше съдено впоследствие, когато опасността се яви откъм Сърбия, да слее в себе си почти всичките севернобългарски войски и по-голямата част от южнобългарската милиция и под названието „Западен корпус“ да изнесе на плещите си Сръбско-българската война и със славната защита на Сливница и победите на Драгоман, Цариброд и Пирот да спечели неувядаема слава на българското оружие.

Нам се падна щастието да служим в този корпус от деня на формированието му и до деня на победоносното му завръщание от Пирот и разформированието му. Това обстоятелство, па и длъжността на началник-щаба на корпуса, ни дават смелост да вярваме, че знаем по-отблизо делата на корпуса, които дела бяха и са предмет на настоящето ни.

Трудът, който вземаме на себе си, не е от леките, но ние се ласкаем от надеждата, че поне до негде ще достигнем целта си и колко-годе ще бъдем полезни.

Ние ще се мъчим да достигнем следующето: да предадем доколкото е възможно вярно боевите действия на този корпус; 2) да направим изследвание [на] причините на нашите успехи; подробно да разгледаме вътрешното състояние на нашите войски; да укажем, че нашите успехи не са случайни, а че много е направено да се достигнат; да изнесем поучителната част от тази война, да укажем откровено на нашите недостатъци и средствата за изправлението им. Съобразно с това ние и ще наредим настоящето. Наший труд ще бъде разделен на два периода: от формированието на отряда до 7-ий октомврий, т.е. до деня, докогато отрядът имаше назначение да брани македонската граница от турците, и от 7 ноември[и]* до примирието със сърбите.

Първий период обнема:

1) Формирование на Кюстендилский отряд и състава му.

---

* Генерал Стефан Паприков е допуснал грешка. От контекста на предишното и следващите изречения се разбира, че става дума за месец октомври.

2) Съсредоточение на отряда и службата му.

3) Вътрешно устройство на отряда.

4) Подготовка на театъра на военните действия в инженерно и продоволствено отношение.

Вторий период

1) Разширение задачата на отряда, като му се възлага и отбраната на западната граница.

2) Увеличаването на отряда и новото му разположение.

3) Съставът и силите, и разположението на отряда до откриването на военните действия.

4) Отбраната на западната граница.

5) Вътрешното устройство на отряда и

6) Военни действия.

Заключителна част.

Преди да пристъпим към непосредственото описание на действията на корпуса, необходимо е да [се] установим по-напред на разглеждането на някои въпроси, които са свързани с действията на корпуса, за да ни бъде ясно това, което по-нататък ще изложим. Преди да пристъпим към изложението [за] формирането на отряда, необходимо е да се установим и да разгледаме материала, от когото този отряд ще се формирува. Това ни кара да се отстраним няколко от предмета и да разгледаме състоянието на българската войска до Съединението, т.е. да направим един преглед на нашето военно могущество. Това е необходимо, защото в корпуса отпосле влиза цялата войска. Да пристъпим.

Устройство на българската войска към 5-ий септемвр[и] 1885 год.*

А) Постепенното развитие на българските въоружени сили.

1. В Северна България.

Начало на българските войски е положено през пролетта на 1877 год. вън от България. При съсредоточаването на руската армия в Бесарабия, в Кишинев бяха се стекли много българи доброволци, които взеха участие в Сръбско-турската война през 1876 и които не можеха да се върнат в България. Тези доброволци бяха от всички краища на България и от всички класове на обществото. От тези доброволци първоначално в Кишинев се сформироваха две български опълченски дружини, като им се даде кадър от руски офицери и унтер-офицери. При преминаването на руската армия в Румъния числото на доброволците дотолкова се

---

* Текстът на този параграф е редакция на параграфа „Историческо развитие и устройство и състояние на българските войски до мобилизацията им“ от първия свитък на ръкописа (инв. № 3524), както и на част от самостоятелното съчинение „Армия и флот“ от втория свитък (инв. № 3525).

увеличи, щото се яви възможност дружините да се увеличат до шест и да [се] сформирова и една сотня опълченска кавалерия*.

Във време на приготовлението на руската армия за преминавание [на] Дунава, българското опълчение се обучаваше и подготовляваше твърде усилено. После преминаването [на] Дунава опълчението влиза в състава на Задбалканский отряд на генерала Гурко. В този отряд българското опълчение спечели боева слава и доказа, че българинът може да бъде прекрасен войник. Това опълчение обаче не може да послужи за кадър на българската войска. След свършването на войната редовете на опълчението бяха проредели; то се състоеше от доброволци, които после мира трябваше да се уволнят от служба.

След сключването на Санстефанский договор трябваше да се устрои една земска войска за бъдещето княжество. Началото на тази войска се положи през пролетта на 1878 год., когато се направи един набор от 9000 души само от Северна България. В август през същата година се произведе вторий набор и се повикаха под знамената 23 000 души. Сформироваха се в Северна и Южна България 28 пеши дружини, 6 кавалерийски сотни и 8 батареи. Кадри офицери и унтер-офицери бяха взети от руските войски. Тези части имаха военен състав и се приготовлява[ха] набързо. Тези войски носеха названието „Българска земска войска“. Управлението на войската беше съсредоточено във Военний отдел при императорский комисар. Приети бяха мер[к]и за подготовка [на] български офицери и унтер-офицери и за тази цел в Търново – Раховица беше сформирован учебен батальон за унтерофицери, а в София беше отворено Военно училище за подготовка [на] офицери.

Берлинский договор раздели Санстефанска България на Българско княжество и Източна Румелия; това деление предизвика разделението на войската на княжеска и източно-румелийска.

В Княжеството останаха 19 дружини, 6 сотни и 6 батареи, а останалите – в Южна България.

От пролетта на 1879 год., когато окончателно се уреди[ха] княжеското и източно-румелийско правителства, разделените войски съществуват отделно и се развиват самостоятелно до 6-ий сеп[ември] 1885 год., когато княжеските и областни войски отново се съединяват. Развитието на тези войски е било следующето:

а) За Княжеството

В началото на 1879 г. беше изработено едно привременно положение за българската войска, което положение биде утвърдено от Негово Височество Княза.

Според това положение, Княжеството в мирно време трябваше да съдържа следующето количество войски: 24 пеши дружини с [по] 4 роти; 4 конни сотни и 1 отделна конна сотня – конвой на Н[егово] В[исочество], артилерия – 6 отделни

* В „Армия и флот“ генерал Стефан Паприков е по-точен. Там той правилно отбелязва, че в резултат на нарастване броя на доброволците, са формирани общо 12 опълченски дружини и една конна сотня. Виж Приложение № 9 на настоящето издание.

пеши батареи, 1 конна и 1 горна батареи; 1 1/2 саперни роти, 1 о[б]садна рота и 1 местен артилерийский парк. Общото число на войниците, които трябваше да се намират под знамената, беше 16 240 человека. Дружините имаха номера по ред и носеха названието на градовете, в които се формируваха.

Комплектованието ставаше по обязателната войнска повинност. Срокът на службата беше определен: 4 години под знамената и 6 години в запаса. Това обаче скоро се отмени и срокът на службата под знамената остана само 2 години, а в запаса 8 год.

Върховното управление на всички въоружени сили на Княжеството в мирно и военно време принадлежи на Княза, а изпълнителната власт по управлението на войската под високото ръководство на Княза, принадлежи военному министру.

Комплектованието на войската е териториално, по окрузи и губернии. Изключение се прави за мюсюлманите, които не трябва да съставляват повече от 1/3 от личний състав на отделната войскова част.

За управлението на войската, освен Военното министерство, съществуват още три военни отдели: Източен, Западен и Софийский. Отделите се управляват от началници, при които състоят адютанти – старший и младший. На началниците на отделите се подчиняват всички войскови части от всички родове оружия, които се намират в района на отдела.

Военните отдели имат значение на строеви войнски управления, но в същето време те представляват и местни военни учреждения. В управлението на отделите се съсредоточават всички сведения и се държи учет за чиновете от запаса и опълчението. Началниците на отделите в това отношение действуват чрез дружинните командири, които са и войнски началници в окружията, в които са сформировани техните дружини, а така също и в окружията, приписани към първите.

Артилерията непосредствено се управлява от началник на артилерията, който ръководи специалните артилерийски занятия и обучение и управлява цялата артилерийска част.

Управлението на саперните части и военно-инженерното ведомство е било поверено завеждующему военно-инженерната част в България. Началникът на артилерията и заведующий военно-инженерната част са органи на Военното министерство и действуват от името на военний министър.

Офицерските и унтер-офицерски кадри във войската при първоначалното ѝ формирование са вземени от руската армия. Но в Привременното положение е указан начинът за по-нататъшното комплектование [на] армията с офицери и ун[тер]-офицери. Първий офицерский чин се добива само чрез свършване курса на Военното училище, а по-нататъшното производство в чинове става по старшинство и на ваканция. В унтер-офицерско звание се произвеждат долните войнски чинове след прослужване [на] една година на действителна служба в строя и свършване на войсковите школи. Въоръжението на войската е: в пехотата и кавалерията пушката „Кринка“; в артилерията 4 и 9-фунтови медени и стоманени орудия.

Обучението става по руските устави, правила и инструкции.

В края на 1880 год. се издават два нови закони, относящи се до устройството на

войската, а именно: Закон за земание новобранци и Закон за народното опълчение.

Законът за земание новобранци окончателно установява способа за комплектуването на нашата войска с долни чинове. Според този закон, всекой български гражданин, който е способен да носи оръжие, е длъжен да служи във войската. Откуп и заменяване не се допущат. За попълнение на войската в мирно време се повиква само един възрастен клас, а именно младежите, които са навършили 20-годишна възраст. На служба не се приемат лишените от политически и граждански права.

Освобождения от служба стават само [за] физически неспособните и духовенството; допуща се и условно освобождение от служба в мирно време по семейно положение.

Срокът на службата, според Закона за земание на новобранци, е определен [на] десет години, от които 2 години под знамената и 8 год. в запаса. Изключение е направено за кавалерията, артилерията, пионерите, моряците и фелдшерите, които служат под знамената 3 години и в запаса 5 години.

Военний министър има право и по-рано да уволнява в запас, но има право и да свиква запасните на обучение на четиринеделен срок. Законът за народното опълчение установява у нас местните или вспомагателни войски. Главните основания на този закон са:

1. В народното опълчение постъпват всички лица, които са на възраст от 20 до 40 години и които не принадлежат към постоянните войски. Освобождават се само неспособните. Службата в опълчението е лична.

2. Опълченецът не може да се откъсва от занятията си за войнишко обучение на срок по-голям от 50 дни в годината, от които делнични не трябва да бъдат повече от 10 дни и не повече от 7 дена наред.

3. Събирането на опълчението за по-продължително време може да стане само когато държавата се заплашва от голяма опасност.

4. Опълченците получават от хазната оръжие и боеви припаси. На военни упражнения ходят в свое облекло и се издържат на своя сметка.

5. Най-високата инстанция по делата на опълчението е Министерский съвет, който решава по доклада на подлежащий министър всички по-важни и спорни въпроси.

6. Във Военното министерство се съсредоточават всички дела по опълчението в чисто военно отношение. В обязаност на в[оенното] министерство се вменява:

а) назначение на окръжните войнски началници;

б) изработвание [на] програми за военното обучение;

в) снабдявание [на] опълчението с оръжие и патрони;

г) контролирание [на] успеха на военното обучение.

Органи на военното министерство в това отношение са окружните войнски началници.

Опълчението във всеки административен округ се управлява от опълченски комитет, състоящ [се] от председател и 4 члена, избираеми по тайно вишегласие от четниците и подчетниците от четите на округа.

Комитетите преимуществено определят тегобите, на които ще подлежи опълчението в окръга по изпълнение [на] опълченската служба.

В обязаност на окръжний опълченски комитет влиза:

1) Съставяние [на] разписания за занятията в опълчението.

2) Да определя коя категория хора по възраст или други условия да се повика за обучение.

3) Да определя времето за давание на опълченците оружия.

4) Да разрешава препирните между инструкторите и населението и пр.

За непосредственний надзор за успешното обучение на опълченците във всеки окръг се назначава по 1 офицер, комуто се присвоява званието окръжен войнски началник. Неговите права и обязаности са:

1) Отговаря за успешний вървеж на обучението в окръга.

2) Ръководи войнишкото образование и е длъжен да обикаля окръга не помалко от 6 пъти в годината.

3) Той изпитва в знание [на] службата тези запасни войнски чинове, които искат да заемат инструкторска длъжност в опълчението.

4) Той има право да сменява инструкторите и да иска да се назначават нови.

Организацията на опълчението е следующата:

Единица в опълчението се счита чета (сотня). Числото на хората в четата е от 100 до 200. Началник на четата е четникът, който и се грижи за войнското обучение на четата и следи за доброто пазение на оружието и амуницията. Четникът се избира по тайно вишегласие от цялата чета и се утвърдява от окръжний комитет.

Четата се дели на десятини. Всяка десятина се управлява от десятник, избран от десятината по вишегласие и утвърден от четника.

Помощник на четника е подчетникът. Фелдфебелската длъжност се изпълнява от един от десятниците, комуто се присвоява званието наредник.

Четите се формируват по разписанието на четническите околии, обнародвано от окръжний управител. Списъците на опълченците от опълченската околия се съставлява[т] от общинските управления.

Тези са по-главните основания за устройство на народното опълчение. Ние се установихме по-подробно на тях, защото на свое място ще трябва да се повърне[м] към тях и да докажем пълната им несъстоятелност.

През 1881, 1882 и 1883 година няма ни един по-важен закон по военното ведомство, за изключение Положението за сверхсрочнослужащите долни чинове, с което е направено опит за подобрявание [на] кадър на нашите ун[тер]офицери. Това положение по своята непълнота е принесло малко полза. Числото на сверхсрочнослужащите не е голямо и ун[тер]офицерите в качествено отношение не са подобрени. През тези три години постепенно върви формированието на нови части. Пехотните дружини достигат до 24, формирува се пионерна дружина, два кавалерийски и два артилерийски полка. От о[б]садната рота и местний артилерийский парк се формируват местни артилерийски учреждения, състоящи [се] от артилерийский арсенал, артилерийска лаборатория и две подвижни и една постоянна оружейни занаятчийници. Всяко от тези учреждения си

има свой началник и персонал, а всички изобщо носят название „местни артилерийски учреждения“ с особен началник на местните учреждения и подчинен на началника на артилерията.*

С формированието на пионерната дружина деятелността „заведующий военно-инженерната част“ се отменява и при Военното министерство се открива Пионерно отделение.

От всички издадени по военното ведомство разпореждания за периода от 1881 до 1884 год. се забележва една трескава деятелност, но без всяко определено направление и видима цел. Военните министри се сменяват често и всеки нов военен министър преустройва войската на свой маниер. У всички обаче се вижда едно общо и то е, че всички устройват войската само за мирно време, но у никого не се забележва нещо, което да показва или поне да дава едно какво-годе понятие за устройството на войската във военно време, като че ли военно време за българската войска не може да настъпи и като че нейното назначение е било само за мирно време. Това, вярваме, е следствие на съществувавшето до 1883 год. убеждение не само у военните министри и руски офицери, но и у някои от нашите по-видни деятели, че нашата войска не е нищо друго, освен продължение от руската армия и че нашата войска може да действува само рядом с руската, а, следователно, всичко, което ще ни бъде необходимо за военно време, ще го намерим готово в руската армия и във всяко време.

Времето обаче всякога успява да вземе своето. Недоразуменията между руските офицери и българското правителство, от една страна, и справедливите претенции на българските офицери, от друга, предизвикаха урежданието на една военна конвенция за службата на руските офицери в българската [войска], в която конвенция прогледва вече необходимост да се предостави на българското правителство право да си урежда то само войската, както си урежда и другите вътрешни работи. Естествено беше, че после тази конвенция военният министър трябваше да се погрижи да даде на българската войска една по-прочна организация за мирно време, която да бъде до негде поне добра и за военно време, и да приеме мер[к]и, щото тази войска да се постави на по-самостоятелна нога, като ѝ приготви и всичко необходимо за военно време.

В началото на 1884 год. за военен министър се назначава генерал княз Кантакузин. Изборът е бил повече от удачен и, може да се каже, че той е бил единственият военен министър, който е имал при сърце интересите на българската [войска] и който най-много е направил за нейното устройство във всяко отношение.

Наскоро след приеманието [на] Военното министерство, княз Кантакузин, след като отблизо изучава състоянието на войската, пристъпва към нейната потвърда организация за мирно и военно време. През пролетта на 1884 год. се въвежда полковата организация за цялата войска. От съществувавшите тогава 24

* Препратка на автора, която той е написал вертикално в лявото поле на листа: „Отменяват се военните отдели и на место тях се формируват 4 пеши бригади с по 6 пеши дружини всяка. От бригадните управления имат щабовете си: 1-ва – София, 2-ра – Плевен, 3-та – Русчук и 4-та – Шумен“.

пеши дружини се формируват 8 пехотни полка, с по три дружини във всеки полк. Тези полкове са: 1-ий пеши Соф[ийски] на Негово Височество, 2-ий Струмский, 3 Бдинский, 4 Плевенский, 5 Дунавский, 6-ий Търновский, 7 Преславский и 8 Приморский. По-старите и по-добри офицери се назначават за полкови командири. Бригадите си остават както и по-напред, но сега в бригада влизат по 2 пехотни полка.

С въвеждането на полковата организация определят се и щатове за полка за мирно и военно време. Тези щатове са:

	За мирно време	За военно време
А. Офицери		
Командир на полка	1	1
Дружинни командири	3	3
Заведующий домакинството	1	1
Ротни командири	13	17 един за нестроевите роти
Полковой адютант	1	1
Полковой ковчежник	1	1
Заведующий оружието	1	1
Дружинни адютанти	3	4
Субалтерн офицери	36	48
Всичко:	60	78
Лекари		
Старши	1	1
Младши	2	4
Деловодител	1	1
Б. Долни чинове		
а) Строеви		
Фелдфебели	13	17
Каптинармуси полкови	3	3
“ ротни	12	16
Ун[тер]-офицери старши	48	64
“ “ младши	48	128
Щаб горнист	1	1
Полковой барабанщик	1	1
Ротни барабанщици	24	64
Ефрейтори	48	128
Редови	1452	3312
Всичко:	1650	3734
б) нестроеви	53	104
в) музиканти	35	35
Всичко:	1738	3873

В мирно време всеки полк има по три дружини с 4 роти всеки. Нестроевите образуват при щаба отделна нестроева рота.

Във военно време при полка се формируват още две нови дружини, от които една действующа влиза в състава на полка като четвърта дружина, и една запасна, която остава на мястото си и има назначение да обучава всички останали долни чинове новобранци и запасни, които останат после попълнението на първите четири дружини и с тях, в случай на нужда, да попълнява загубите на своя полк.

Кадър за формированието на тази дружина се отделя от полка и командирът още в мирно време прави подробна сметка за разпределението на чиновете при мобилизация.

В случай на крайна нужда запасната дружина може да се развърне в четиридружинен полк чрез повиквание на всички останали запасни, новобранци и доброволци от населението. От горнето се вижда, че военний министър е съзнавал, че за България осем пехотни полка са твърде малко и че той е мислил с време[то] да достигне, щото от всеки полк да се формируват два, което е било възможно при количеството на запасните, които се намираха в населението, ако числото на офицерите би било достатъчно.

Числото на хората в ротите е определено: за мирно време – 135 человека, от които 120 с оружие, 5 без оружие и 10 ун[тер]офицера, а във военно време – 229 души, от които 200 въоружени, 15 без оружие и 14 ун[тер]офицера.

Може да се забележи, че този кадър на ротите за мирно време е доста пълен и че ако ротите биха се държали постоянно в този състав, то при мобилизацията отделянието [на] кадри за формированието на четвъртата и запасната дружини няма да се отрази вредно на ротите, т.е. елементът на запасните няма да надделее на постоянно служащите и ротите ще бъдат добри в боево отношение.

С въвеждането на полковата организация, издават се: 1) Положение за общите обязаности на началниците, 2) Положение за управлението на бригадата и 3) Положение за управлението на полка. Подобни положения по-напред не съществуваха. В тези положения точно са определени правата и длъжностите на бригадните и полкови командири, а така също и на другите служащи в щабовете на бригадите и полковете лица. В Положението за управлението на полка е предвидено всичко, отнасяще се до подготовката на полка за военно време в строево и домакинско отношение, а така също и обязаностите на полковий командир по изпълнение предварителните разпореждания за случай на мобилизация. По такъв начин полковите командири са били поставени в необходимост да се грижат за подготовката [на] частите си за военно време.

Що се относи до Положението за управлението на бригадата, то може да се каже, че то не е изменило положението на бригадните командири и те си остават, както и напред, само строеви началници. Това показва, че в[оенният] министър е имал намерение да отиде по-далече в организацията на войската, т.е., че той е имал намерение в бъде[ще] да формирува дивизии и да децентрализира управлението на войската.

Опълчението така също не е забравено, макар и да се забележва, че в[оенният]

министър не особено е разчитвал на него и не е гледал на него като на въоружена сила. Той първи въвежда в бюджета плащанията на инструкторите по опълченските чети; разпорежда се да се разпространи Законът за опълчението на Русчукский, Силистренский, Шуменский, Варненский и Разградский окрузи, гдето дотогава този закон почти не е действувал; той назначава комитети, които работят по преустройството на опълчението, по неговото обучение и пр. С една реч, той се старае да изучи състоянието на народното опълчение и отпосле да приеме мер[к]и за неговото устройство и по такъв начин да образува една подпора здрава на действующите войски. Времето обаче не позволява князю Кантакузину да приведе в изпълнение своите предначертания.

Княз Кантакузин не се установява само на строевото устройство на войската. Той отива по-надалече; той не забравя и материалната част както за мирно, така и за военно време. Той изучва подробно положението на войската в домакинско отношение и приема мер[к]и за попълнение на недостающето. Той първи забележва, че облеклото е недостатъчно, че снаряжение няма почти никакво, че въоръжението е недостатъчно, че артилерията е малко и лошо въоружена, че обози няма никакви. Той първи иска от Народното събрание свръхсметен кредит от 9 милиона лева, за да набави недостающето. Народното събрание отпуща кредита и се правят разпореждания за доставката на всичко необходимо. При това той не чака и не разчитва на този кредит, а с бюджетните суми се разпорежда както трябва и от тях постепенно попълнява недостающето. Материали по облеклото се купуват, складовете се попълняват и полковете захващат да получават по-редовно това, което им се следва.

По снаряжението на пехотата той не чака да се изнамерят нови образци, а купува това, което съществува в другите армии. Ако ние във време на войната имахме какво-годе снаряжение, то това се дължи нему.

По въоружението, може да се каже, до това време ние не знаехме какво имаме и какво нямахме. Знаеше се, че съществуват складове с различни припаси, но колко са, какви са, в кои складове и в какво състояние се намират тези ценни припаси нито министерството, нито началникът на артилерията знаеха точно. Той се заинтересува с това имущество и се старае да го приведе в порядък. Той решава да се пречистят складовете, като се продаде всичкото негодно и като се приведе пригодното в надлежащий ред. С една реч, през 1884 и 1885 год., до Съединението, във Военното министерство деятелно и умело се занимават под ръководството на в[оенния] министър за уреждание на войската във всяко отношение. При тази плодотворна деятелност се обявява Съединението и положението по устройството на войската се прекратява и изменява в съвършено друго направление.

По такъв начин Съединението намира севернобългарските войски в началото на тяхното по-рационално и съответствующе с назначението им устройство.

Какво е било действителното състояние на въоружените сили на Княжеството към Съединението както по отношение [на] боевата годност, така и по материалното устройство и готовност за мобилизация, ще видим по-нататък. А сега, за да свършим очерка за развитието им в количествено отношение, достатъчно е да

упоменем, че в мирно време ние имахме 24 батальона, сведени в 8 пехотни полка, 2 артилерийски полка от 12 бат[ареи] или 96 орудия, 2 кавалер[ийски полка с] 8 ескадрона и 1 ескадрон конвой, 1 пионерна дружина от 5 роти. Тези са частите, които представляват кадъра на бъдещата армия.

Сега да хвърлим един поглед и към устройството и развитието на южнобългарските войски.

След отделянието на Източна Румелия от Северна България, южнобългарските въоружени сили за мирно и военно време се устройват по Органический устав на областта. Този устав предвижда едно милиционно военно устройство, на което главните основания са следующите:

1) Областта е разделена на 12 военни окружия, управлявани всяко от един комендант. Военното окружие се дели на 4 ротни окружия, управлявани от по 1 сержант-майор (фелдфебел).

2) Във всяко окружие има по една пехотна дружина, командувана от коменданта. Дружината има 4 роти.

3) Службата в милицията е задължителна за всички способни да носят оружие от 20 до 40 години.

4) Срокът на службата е определен [на] два месеца под знамената, а кадърът се попълнява от доброволци.

5) Общий срок на службата, или по-добре, контингентът на подлежащите на военна служба, е разделен на три категории: I – от 20 до 24 год. възраст, съставляват първо опълчение (действующи войски); от 24 до 28 – второ опълчение (резервни) и [от] 28 до 32 резерв, или 3-то опълчение. Останалите до 40 год. възраст се повикват в случай на крайна нужда.

Окружний комендант е имал свое комендантско управление, бил е дружинен командир и войнски началник. Той се е грижил за обучението на дружината и е счислявал опълченията. Помощници в това отношение са му били ротно окръжните коменданти.

Главното управление на милицията се е съсредоточавало в ръцете на началника на милицията и жандармерията, който се назначава от султана. Началникът на милицията и жандармерията е имал свой щаб, който е имал две отделения: персонално и административно, управлявани от по 1 началник на отделението. Помощник на началника на милицията е бил началникът на щаба, тоже назначаван от султана.

Числото на частите е: 12 пеши дружини, 1 жандармерийски и 1 кавалерийски ескадрон, 1 полубатарея и една саперна рота и арсенална мастерска.

Дружините първоначално са имали по 4 роти, а в началото дружините са били в боевой състав. Впоследствие числото на хората в ротите значително се намалява. Областното събрание, като е имало вероятно предвид, че милицията има само полицейско значение за мирно време, и като не е придавало никакво боево значение на тази милиция, стараяло се по икономически съображения постоянно да намалява милицията и не се спира само на намалявание числото на хората в ротите, но прибегва и към съкращението на числото на ротите в дружините, така щото повечето от дружините имат само по една рота, а пограничните – три по три роти.

За подготовка на унтер-офицери и офицери в милицията, в постоянните и непостоянни кадри. В милиция[та] служеха и руски офицери, но имаше и други иностранци. В Южна България служеха по-старите български офицери, произведени в руската армия. Тука имаше така също и значително число офицери, пуснати от Софийското военно училище.

Всяка година към края на август или в началото на септември са били мобилизирани дружините за обучение. Тука са се повиквали всички офицери от непостоянните кадри.

Но, освен това обучение, в областта съществуваха така наречените гимнастически дружества, които служеха за военната подготовка на цялото население.

При всеки комендант, т.е. във всеки военен окръг, се пазеха отчасти по складовете, отчасти у самото население всичкото въоръжение и боеви припаси, необходими при мобилизацията.

За материалното устройство на милицията не можем да кажем положително какво е било и какви запаси се пазили за военно време, но ако съдим по това, което се оказа после мобилизацията, може смело да се каже, че милицията е била съвършено бедна във всяко отношение.

Въоръжението на милицията е смесено – постоянните кадри [са] въоръжени с берданки, а останалите с кринки. Всичко е имало 5000 бердани.

Към Съединението в Южна България има 12 дружини или 18 роти, 1 ескадрон, 1 полубатарея [с] 4 топа и 1 саперна рота.

В развитието на тези войски се забележва една противоположност, произтекающа от различното положение и назначението им. В Северна България се забележва стремление към увеличение [на] кадрите в мирно време и към едно общо увеличение [на] въоръжените сили и подобрението им в качествено отношение. В Южна България се стремят до крайното намаление на кадрите, а с това и към ухудшаването на милицията в качеството ѝ.

За южнобългарската милиция може въобще да се каже, че тя няма почти боево значение за мирно време. Но, от друга страна, пък не може да се откаже, че тамошното население дава един прекрасен материал за формирование [на] добра армия при условие, че ще има достатъчно време за организацията ѝ и за добиване на всичко недоставащи.

Ето в общи черти какво е било развитието на въоръжените сили на Княжеството и областта към 5-ий септември 1885 г. Но казаното дотука само характеризира устройството на войските, но не дава понятие за тяхната готовност за военно време. Към изказаното трябва да се добави още и тази готовност, т.е. да се види какво би могла да представлява тази войска, приведена на военно положение, а така също да се види дали всичко е било направено да се извлекат най-големите ползи от тази войска, т.е. дали е било направено най-голямо напрежение на всички морални и материални сили за достигание [на] целта. Това ни кара да разгледаме още следующий въпрос: Каква е могла да бъде войската във военно време. Това ние ще направим само за севернобългарските войски.

Тука ние ще се постараем да изложим всичките наличности за северно-

българската войска, по които да може да се съди за нейното качествено състояние. Това ние ще направим под на[д]слов: състояние на българските войски до мобилизация[та], състояние после мобилизацията, т.е. към периода на съсредоточението ѝ към границите, като ще разгледаме състоянието ѝ в числено и боево отношение и обезпечението ѝ с материалните потребности, като облекло, снаряжение, въоръжение, обози и продоволствие с артилерийското доволствие...*

* Следва параграфът „Състояние на севернобългарските войски към мобилизацията, мобилизация персонална и материална. Състояние на войската после мобилизация[та], т.е. до съсредоточението ѝ“, който по същество е друга редакция на текста с подобно заглавие от първата част на ръкописа (инв. № 3524).

СПИСЪК НА ТЕРМИНИ, СТАРИ И ЧУЖДИ ДУМИ

аванпост – преден пост от войници, разположени пред войските или в близост до неприятеля с цел наблюдение
амбуланция – подвижна болница
антерия – вид топла памучна или вълнена дреха, обикновено подплатена с памук
ариегард – част от войска, която се движи след главните сили за тяхна охрана; заден отряд
барабанщик – барабанист
башлък – вълнена качулка за предпазване от дъжд, студ и сняг
безостановочно – непрестанно, безспир
бивуакиране – лагеруване
бокови – странични, флангови
бруствер – земен насип пред окоп
вахтмистър – старшина в кавалерията
верхови коне – ездитни коне
вершина – връх, височина
вестови – войник, придаден за лични услуги на офицер
взглядове – възгледи, виждания, мнения, гледища
вистрел – изстрел
виступ – от „выступ“, участък от повърхността на обект, който се издига или изпъква спрямо другите участъци
возар – колар, водач
вючни коне – товарни коне (от вюк – денк)
главним образом – предимно, главно
головной отряд – главен отряд
горнист – военен музикант, подаващ сигнал с рог
гул – продължителен, непрекъснат шум
далност – далекобойност; дължина на полет на снаряд
дебуширане – излизане от теснина, извеждане на войска от тясно място на открито поле
депеша – телеграма
диспозиция – разполагане на войски за бой
доволно безпечно – добре осигурено, достатъчно обезпечено
дюйм – мярка за дължина, равна на 2,5 см
еквилибър – равновесие
заблаговременно – навременно
канон – оръдие
каптинармус – от „каптенармус“, длъжностно лице в армията, отговорно за продоволствието и въоръжението
кариер – възможен най-бърз бяг на кон
квартирмейстер – завеждащ разквартируването
конверт – плик за писмо

контрафорси – верига, разклонения от странични планини, които изглеждат като подпори на главната планинска верига
коренной кон – процепен кон (кон, впрегнат по начин не само да тегли товар, но и да сдържа движението на колата)
кория – малка гора, обикновено на равно място
крут – стръмен, отвесен
кусти, кустарник – храсти, храсталак
лафет – основа, на която се поставя и закрепва дулото на артилерийско оръдие
лесиста – гориста
летучи отряд – отряд, способен бързо да се предвижва и мени местоположението си
ложемент – окоп
лощина – долина с полегати склонове
люнет – открито военно укрепление с форма на полумесец
мастерски – работилници
меткост – точност (на стрелба)
мортира – късо широкоцевно оръдие за стрелба със стръмна траектория
муниции – бойни припаси и военно снаряжение
наводчик – мерач
наволочка – калъф на възглавница
надобност – необходимост
неожидано – неочаквано
непригонено – неприспособено, неподходящо, несъответстващо
нескончаемо – непрекъснато, непрестанно, продължително
неувядаема слава – неувяхваща слава
неудача – неуспех
нечаенно – ненадейно, неочаквано
обвождение – отношение
обдуман – обмислен
облически – в обход, страничен
обнаружва – открива, разкрива, проявява
обойден – обходен
обязаност – задължение
ожидаем; ожидание – очакван; очакване
окрестност – околност
осколка – парче, отломка
осмотрителен – внимателен, предпазлив
осторожно – внимателно, бдително, предпазливо
отривочен – откъслечен
отрог – разклонение на планинска верига
охвативат – обхваща
паетон – файтон
пароконен – запрегнат с два коня
передока – двуколесна поставка, на която се закрепя лафетът на оръдие

пексимет – сухар
пикет – малък постови охранителен отряд
пластуни – казак в пешите казашки части
плацдарм – участък, на който се подготвя и извършва военна операция
повестка – тръбен сигнал
по видимому – очевидно, както изглежда
продолно – надлъжно, по дължина
произошло – станало, случило се
по видимому – очевидно, както изглежда
подвоз – транспортиране, превозване, пренасяне
подошва – основа, фундамент; основа на хълм, планина; мястото, откъдето започва планината
подряд – задължение да се изпълни някаква работа по нечия заповед и на определена цена
подсумка – малка чанта, носена на колан
поейде – потегли
понтонер – специалист по понтонни мостове; войник от мостови части
предаточен пунк – предавателен пункт
предовой отряд – преден отряд
предосторожност – предпазливост
претасовка – от „перетасовка“, смесване, разместване
привал – спирка, почивка
пригонване – пригаждане, да се направи по мярка (облекло)
приказ – заповед
приказание – заповед, нареждане
провиант – продоволствие, храна
просба – молба, прошение, искане
протежение – по дължина, разстояние от единия до другия край по дължината на нещо
разброска – разпръскване
разведват – разузнават
разветвления – разклонения; място, където нещо се разклонява
разезд – конен отряд
размкнут – разпуснат, разхлабен
редут – постоянно или временно фортификационно землено укрепително съоръжение
резервист – запасняк
реквизиция – принудително изземване от държавната власт на храни, фураж, добитък и друго имущество, като стойността се заплаща
рекогносцирам – обследвам чрез патрули, разузнавам, проучвам
рекогносцировка – разузнаване на противника, местността на разположението му
рекомендува – препоръчва
релация/ реляция – писмено съобщение/ доклад на военачалник за действията на командвана от него войскова част
рисю – от „рысь“, бърз конски ход, между галоп и ход
ровно – точно

самкнуто укрепление – закрито укрепление
сомкнут/ самкнут ред/колона – от „сомкнуть“, сгъстен боен ред
свозват – доставят
слагалище – склад, хранилище
связ – връзка
смотр – преглед
снарядени – осигурени, екипирани с пълно бойно снаряжение
солдат – войник
сотня – войскова част, състояща се от сто човека
стичка – стълкновение, неголямо сражение
субалтерн офицер – младши офицер
сумка – чанта
тесак – хладно оръжие с широко и късо острие
туфлек/ тюфлек – дюшек
углуби – да проникне дълбоко, да се придвижи в дълбочина
угрожават – застрашават, заплашват
унтерофицер – подофицер
упрят/ упряж – сбруя
упрятни/ упряжни коне – впрегатни коне
ухудшаване – влошаване
ущелие – теснина
фас – лицева страна на нещо; страна на отбранително съоръжение, обърната към противника
ферверкер/ фейерверкер – подофицер от артилерията в руската армия
флигел-адютант – дворцова длъжност, адютант на княза/ царя, офицер за специални поръчки от военната свита на владетеля
фугас – заряд взривно вещество, заровен в земята, предназначен да избухне при преминаване на противника
халатност – небрежност, недобросъвестност, безотговорност
хлопот – трудна работа, свързана с мъчнотии и грижи
хозяйствен – стопански
цеп – бойна редица
чрезвичайно – извънредно, неочаквано, необикновено
шаг – крачка
шашка – сабя
щандарт – малко знаме, флаг, употребявано в кавалерията и флотата
ярус от окопи – пояс, ред от окопи
ящик – сандък

ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абланица – виж Ябланица
Австро-Унгария – 29, 49
Акчар, с., дн. Арчар, Видинско – 214, 249
Алдомировци, с., Софийско – 162, 210, 219, 350, 370, 373, 377–378, 382–384, 394–395, 410– 412, 414, 445–446, 449, 478, 480, 482, 484–486, 488, 492–494, 500, 511, 516–521, 527, 537, 540, 558, 572, 582
Александрово (Османие), с., дн. гр. Димово, Видинско – 213–214
Алексинац, гр., Сърбия – 117, 120–121, 182, 187–188, 213
Алексиначки окръг – 186, 206
Айданлийски висоти (от с. Айдънли, дн. Зора, Старозагорско) – 631
Арабаджиево, с., дн. Коларово, Старозагорско – 631
Арабаконак, проход в Западна Стара планина – 198
Араб тапия, височина на границата между Румъния и България – 618
Аранджеловац, гр., Сърбия – 185
Арзан, с., Брезнишко – 372, 376, 444, 447, 462, 551, 553

Б

Баалин/ Баалинска висота/ Баалински висоти – 362, 374, 385, 387, 391, 393–395, 409–411, 434–435, 444, 458, 474, 481–483, 492, 499, 511–517, 519, 527, 534–536, 539, 540–541, 546, 548, 562–563
Баба, с., дн. Неделково, Трънско – 238, 554, 575
Бабин нос, вр. – 213
Бабина глава, с., Сърбия – 117, 182, 208, 215
Бабина поляна, пл. – 207
Бабица, с., Брезнишко – 465, 552–553
Байракли Джумая, с., дн. Долна Джумая, Гърция – 150, 208
Балевац, с., Сърбия – 213
Балкана – 93, 167, 198, 207, 209–210, 212, 215, 218, 243, 245, 627–629, 633, 639–641– виж и Стара планина
Балкански полуостров/ Балканите – 16–17, 30, 75, 77, 122, 230, 235–236
Балта Бериловци, с., Сърбия – 242, 252, 562, 565
Банкя, с., Трънско – 211, 303–304, 308–309, 312–316, 321–323, 343, 345–347, 351–353, 470–471, 478, 485, 526, 534
Банкянска долина – 313–314
Банкянско ущелие – 321
Банска, р. – 209
Бански дол, с., дн. в Сърбия – 262, 273, 274–275, 277
Баня Алексиначка (Алексиначка Баня), гр., Сърбия – 117, 183
Баня глава, вр. – 455, 555
Баракли Джумая – виж Байракли Джумая
Батановци, гр., Пернишко – 425, 426–427, 460
Бегуновци, с., Брезнишко – 467
Бедек (Малък бедек, Малий бедек), вр. в Шипченския проход – 634–635, 637
Бездън (Безден), с., Костинбродско – 365, 387
Бел камик, възвишение – 257, 273
Бела вода, с., дн. кв. на Перник – 467
Бела паланка, гр., Сърбия – 110, 117–118, 121, 125–126, 175, 177, 182–185, 187–188, 207–208, 212–213, 530–531, 545, 559, 573
Белгия – 49
Белград – 51, 53, 110–111, 115, 118, 121, 126, 129, 135, 175, 183–186, 188, 233
Белева, р. – 587
Белево чифлик – виж Чифлик Белево
Беледие хан, селище в землището на с. Градец, Костинбродско – 367, 376, 424, 428–429, 459
Белица – 543, 548
Белоградчик, гр. – 154, 167, 169, 171, 174, 177, 181, 213–215, 226–228, 245–248
Белопаланска долина – 210
Белява – 209
Беренде, с., Пернишко – 443, 457, 582, 584, 605
Беренде извор (Извор), с., Драгоманско – 267, 557, 604
Бериловци – виж Балта Бериловци

Берковица, гр., Монтанско – 166, 169, 172, 174, 196, 208–209, 211, 214–215, 227, 265, 366
Берковски балкан – 158, 164
Бесарабия – 57, 624, 626, 649
Билинци, с., Брезнишко – 554
Бинкос, с., Сливенско – 628
Бобошево, с., дн. гр., Кюстендилско – 108, 151, 153, 162, 239, 285, 286, 623
Бобошевски район – 151
Богданов дол, с., Пернишко – 467
Божица, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 158, 163, 253, 282–283, 332–333, 341, 356
Бойница, с. Видинско – 214
Болевац, гр., Сърбия – 117, 182
Бон връх – виж Плоча
Борова махала – 237, 297, 596
Босилеград, гр., Сърбия – 152
Босилеградски район – 152
Босна – 226, 626
Брайковци, с., дн. в Македония – 271
Братушково, с., Сливнишко – 162, 210, 224, 370, 376–378, 383–385, 395–396, 412–414, 426, 445–449, 461, 469, 478, 480, 482, 486, 488, 492–494, 518–520, 527, 558–559, 582
Бребевница, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 266, 269, 324, 326–327, 329, 331, 534
Брегово, гр., Видинско – 169, 171–172, 213–214, 234, 248–249
Брезник, гр., Пернишко – 26, 31, 154–156, 159–160, 163–164, 166, 177, 181, 196, 208–209, 211–212, 220, 222–224, 227, 238–240, 242, 244, 254–256, 276–279, 282, 285, 287–288, 299–302, 307, 312–313, 316, 320–321, 323–324, 334, 340–347, 349–358, 360, 367–368, 370–372, 375–377, 380–383, 386, 390, 394, 396, 417–419, 425–426, 428, 431, 433, 437–438, 444, 447, 460–464, 466, 468–469, 471, 473–474, 477–479, 482, 484, 525–530, 534, 536, 540, 547–556, 563–564, 570–571, 574–575, 578, 592, 595
Брезнички извор (Брезнишки извор), с., Брезнишко – 346–347
Брезнишка долина – 210
Брезнишки камари – 462, 464
Бреложница (Бърложница), с., Сливнишко – 374–375, 385, 395–396, 411–412, 414–415, 445, 483, 492–493, 518–521, 527, 534, 540, 548
Брестовачка баня, гр., Сърбия – 117, 182
Брусник, с., Брезнишко – 300, 374–375, 437
Букова глава, вр. – 250, 283–284, 332–333, 363, 376
Букоровци, с., Годечко – 329, 364, 385, 456, 560, 570, 582, 599, 604–605
Букурещ – 100, 611, 625–626
Бургас, гр. – 97, 191, 200, 608
Бусинци, с., Трънско – 278, 281, 306, 308, 319
Бутроинци, с., Трънско – 308, 311–312, 315, 575
Бучино (Големо Бучино), с., Пернишко – 237, 253, 265, 272, 331, 366–367, 424–425, 428, 467, 478, 525, 534
Бучинско дефиле/ Бучино дервент – 209, 211, 526
България/ Българско княжество – 7–12, 16–18, 22–23, 27–31, 56–58, 63–64, 68–69, 83, 91–92, 94–95, 97, 101–102, 105, 108–109, 154–158, 164, 167–168, 176–177, 181, 190, 192, 194, 197–199, 204–206, 209, 214–218, 220, 223, 226, 229–230, 232–233, 235–237, 243, 285, 287, 300, 304, 335–336, 339–340, 370, 398, 432, 434, 471, 476, 484, 525, 559, 566, 569, 571, 606, 610–611, 613, 614–621, 623–627, 642–643, 647, 649–651, 656, 658–659
Бърдо – 211
Бърля, с., Годечко – 530
Бяла, гр., Русенско – 202–203, 248

В

Вакарел, с., Ихтиманско – 199
Валево, гр., Сърбия – 126
Варна – 72, 93, 97, 108, 169–170, 191, 203–204, 608, 617
Варненски окръг/ Варненско – 193–194, 201, 643, 657
Василев дол – 530
Василевци (Василовци), с., Драгоманско – 376–377, 401, 440–441
Велики извор, с., Сърбия – 213, 215, 250
Велико Търново – 7, 18, 26, 102, 106, 108, 157, 166–167, 170, 195–196, 201–204, 227, 240, 245, 432, 541, 620, 628–629, 633, 643, 650

Велковци, с., Брезнишко – 467
Венгрия (Унгария) – 99, 607, 610
Вердикал, с., дн. кв. на Банкя – 470–471, 478, 485, 526
Веслай – 314
Ветрен, с., Кюстендилско – 199, 213, 240, 432, 542
Ветрополе (Ветрополска поляна), м. в района на Шипченския проход – 640–641
Видим, вр. – 289, 292, 601–602
Видин – 88, 91, 108, 114, 119, 136, 155, 168–169, 170–174, 177, 181, 195, 201, 207, 210–211, 213–215, 217, 225–228, 245, 247–249, 616–617, 643
Видински окръг/ Видинско – 86, 174, 193–196, 206, 212, 245–247, 409, 607
Видлич, пл. – 116, 206, 208, 242, 266, 272, 575
Вискяр, с., Пернишко – 211, 484
Вискяр, пл. – 210, 376
Витоша, пл. – 207, 209, 211, 551
Вишан, с., Драгоманско – 222–223, 255–256, 261, 288, 296–297, 298–299, 302, 579, 589, 592
Вишая, вр. – 377–379, 414, 431, 444–445, 446–449, 469, 475, 479–480, 483–484, 486, 488, 493–495, 517–519, 521, 527, 536–538, 540, 548, 550–551, 559
Владайско дефиле – 211, 224, 241, 476, 526,
Владая, с., Софийско – 343, 425, 467–468, 471, 478, 485,
Владиславци, с., Драгоманско – 296–297, 527, 561, 573, 579, 586–587, 593, 598, 600
Владиченци, с., Видинско – 248
Владичин хан/ Владичини ханове, гр., Сърбия – 117–118, 182, 184
Власи, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 257, 273–274, 276
Власина, с., Сърбия – 116–119, 159, 176–177, 182, 184, 207, 209–210, 219, 227, 233, 238, 242–244, 250, 281, 283–284, 363–364, 394, 528–529, 534,
Власини планини – 209
Власотинци, гр., Сърбия – 115, 117, 120–121, 175, 182, 187–188, 208–209, 212
Влашка планина – 207, 211
Влашко, обл. – 624–625
Войводина могила, вр. – 377, 447, 474–475, 483, 486, 488, 523, 537–538
Волинска гора – виж Зелена височина – 633, 638–639
Врабча, с., Трънско – 159, 161, 163, 165, 210–211, 221–224, 227–229, 238–239, 244, 254–255, 273, 275–279, 281, 285–288, 297–299, 301–316, 318–319, 320–323, 339–343, 345–347, 349, 351, 353–356, 360, 362–363, 367–369, 372–373, 375–376, 394, 434, 439, 450–451, 461, 528–529, 533–534, 540, 555–556, 564–565, 570, 573, 575, 579, 592–593, 595
Врабчански висоти – 210
Врабчанско ущелие – 308
Вране гнездо (Гарваново гнездо, Демиртепе), вр. в Шипченския проход – 634–636
Вранска долина – 210
Врански окръг – 100, 108, 206, 208, 212
Враня, гр., Сърбия – 110, 115, 117, 125, 155, 175–177, 181–182, 209, 212, 242, 244, 359, 362
Вратарница, гр., Сърбия – 116–117, 182
Враца, гр. – 85, 136, 139, 166, 196, 199, 201–202, 208, 214
Врачански окръг/ Врачанско – 85–86, 88, 193–194, 205–206, 607, 610
Връбница (Върбница), с., Годечко – 570, 599
Връдловци, с., Годечко – 325, 481, 599
Връшка чука, вр. – 206, 213, 249
Вукан, с., Трънско – 278
Източна Румелия – виж Източна Румелия

Г

Габер, с., Драгоманско – 222–224, 229, 255, 287–288, 296–299, 302–303, 310, 340, 362, 373, 376, 386, 438, 474–475, 482, 527–529, 539, 563, 574, 579
Габрово, гр. – 102, 149, 167, 195, 628–629, 633, 637, 639
Гатичин дол – 282
Гинци, с., Годечко – 164, 207, 209, 211, 219, 270, 272, 331, 366–367, 424, 428, 457, 459
Глоговица, с., Трънско – 349, 351
Глоговица, р. – 255, 341–342, 344–347, 349, 352, 354–355, 363, 375
Глоговицка долина – 346–348, 354, 363
Годеч, гр. – 222, 364, 366–367, 377, 401, 424, 429, 456, 459, 481
Гоз, с., Брезнишко – 551–553
Гоин дол, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 177, 255–257, 259, 262, 271, 605

Голема глава, вр. – 206
Големаново, с., Кулско – 206
Големи Руй, вр. – 306, 317–318
Голо бърдо, пл. – 623
Голям манастир, с., Ямболско – 543
Голям Чепан – виж Чепан
Голяма Вишая, височина – 377
Голямо Малово, с., Драгоманско – 376, 381, 401
Голяш, вр. – 213
Горна Държина – виж Държина
Горна Невля, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 298
Горна Ржана – виж Ржана
Горни Криводол, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 271, 460, 530
Горни Милановац, с., Сърбия – 111, 126
Горно Романци, с., Брезнишко – 551, 553–554
Горно Гюсово, с., дн. Долно Изворово, Казанлъшко – 640
Горубляне, с., Софийско – 543
Градешница, с., дн. в Македония – 242, 560
Градине (Градина), с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 264, 289, 292–293, 587, 601–603
Градище, височина – 377, 383, 392, 445–448, 480, 493, 520
Грамада, гр., Видинско – 214
Грапа, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 257, 273–276
Грознатовци, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 277–278
Губеш, с., Годечко – 366, 424, 459
Гюсово (Долно Гюсово), с., дн. Долно Изворово, Казанлъшко – 639, 640
Гумновци, с. – 325
Гургулейка, р. – 487, 522
Гургулят, с., Сливнишко – 471, 480, 482, 487–488, 522–524, 526
Гургулятска могила/ височина – 487
Гургулятски овраг – 521–522, 525
Гълъбовци, с., Сливнишко – 469, 471, 482–487, 493–495, 521–523, 526
Гъмзово, с., Видинско – 248
Гърло, Брезнишко – 554
Гърляно (Гърляни), с., дн. в Македония – 249
Гърци, с., дн. Градец, Видинско – 248
Гюешево, с., Кюстендилско – 153
Гюмюрджина, гр., Гърция – 17

Д

Дедеагач, гр., Гърция – 629
Дел, височина – 309, 595
Делиград, гр., Сърбия – 38
Дервент, гр., Сърбия – 184, 188
Деяни – 118
Деянова махала, махала в с. Божица – 284, 332–333
Джеп, с., Сърбия – 117, 182
Джумая (Ески Джумая,), гр., дн. Търговище – 169
Джуранлии, с., дн. Калитиново, Старозагорско – 630–631, 633
Джуранлийска гора/ Джуранлийски лес – 630
Дивотино, с., Пернишко – 526, 548
Долна Мелна (Мелна), с., Трънско – 376, 477
Долна Невля, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 223, 275, 286, 296, 298
Долни Висок, обл. в Сърбия – 227
Долни Криводол, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 331, 531
Долни Милановац, гр., Сърбия – 213
Долно Гюсово, с., дн. Долно Изворово, Казанлъшко – 639–640
Долно село, с., Кюстендилско – 151
Долноселски район – 151
Драгоил, с., Драгоманско – 222, 223, 291–293, 295, 297, 527, 544, 561, 571, 573, 579, 581–582, 586–587, 593, 598, 600–602
Драгоилски висоти – 292, 297, 527
Драгоман, с., дн. гр., Софийско – 12, 26, 155, 158, 161, 163, 165–166, 177, 208–210, 222–225, 229, 237–238, 255, 258, 263–265, 286–288, 290–292, 295, 297, 299, 302–303, 328, 340, 360–361, 364, 368, 373–374, 376, 378, 384–385, 389, 397–398, 401–403, 410–411, 426, 434–437, 441, 443–444, 454, 456–458, 472, 481, 492, 501, 505–507, 511, 527–528, 534, 537, 544–545, 556, 561, 563–566, 570–573, 579–580, 582, 584–585, 588–589, 592–598, 601–602, 604, 648
Драгомански висоти – 210, 258, 290, 376, 508, 511, 527, 565, 580, 602
Драгомански проход/ Драгоманско дефиле – 161, 207, 210–211, 219, 221–222, 238, 240, 251, 255–256, 258, 269, 286–287,

289, 295–296, 302, 331, 360, 365, 393, 435, 455– 458, 468, 474, 511, 534, 545, 556–557, 561, 563–564, 572, 579–580, 587–589, 597, 601–602, 604
Драгомански ханове – 291, 574, 584, 587, 589, 602
Драготинци, с., Сливнишко – 362, 385–386, 428, 444, 482, 512, 515, 562
Дренов хан/ Дреновски ханове – 281
Дряново, гр., Габровско – 628
Дунав, р. – 57, 174, 206, 212, 214, 227, 245, 627, 650
Дупница, гр., Кюстендилско – 108, 136–140, 143, 145–146, 149–153, 160, 162, 164, 166, 200, 208, 212, 220, 222, 240–241, 253–256, 285, 287, 300, 303, 332, 340, 426, 622–624
Дупницка околия/ Дупницки район – 151, 162
Държина, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 257, 273
Дъсчен кладенец, проход – 116, 159, 182, 184, 207–209, 219, 238, 242, 244, 252, 277–278, 280, 317

Е

Евксиноград (Сандрово) – 619–620,
Европа – 15, 235
Егри паланка (Крива паланка), гр., дн. в Македония – 150, 153, 208–209, 239
Ежевица, р. – 602
Ездимирци, с., Трънско – 277, 281, 315, 344–345, 347–349, 352, 355
Елена, гр., Великотърновско – 169, 195, 620, 628, 633, 639
Енина, с., Казанлъшко – 634
Ени хан – виж Нови хан
Еремия, с., Кюстендилско – 162
Ерма, р. – 207, 209, 211, 281, 308, 317, 319, 354
Ерман (Джерман), височина – 487, 495, 523
Ерцеговина (Херцеговина) – 226, 626

Ж

Жагубица, с., Сърбия – 117, 182, 213
Жежница, височина – 522–524
Желюша (Желюше), с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 208, 255, 259–260, 262, 289
Желюшки ханове – 262
Житковац, с., Сърбия – 185

З

Забел, с., Трънско – 294, 316–318, 320
Забелски ханове – 306
Завала, с., Брезнишко – 575
Зайчар, гр., Сърбия – 110, 115–117, 119–121, 125, 175, 181–182, 187–188, 213–215, 248–249
Зайчарски окръг – 100,108, 206
Звонци, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 277–278
Зелена височина (Зелена гора, Волинска гора), вр. на Шипченския проход – 633, 638–639
Зелениград, с., Трънско – 280–281, 302, 316–317
Зеленицградска планина – 280
Зеленицградски ханища – 302
Зелено дърво, с., Габровско – 639
Зидарци, с., Пернишко – 467
Златица, гр., Пирдопско – 212
Златуша, с., Софийско – 376, 428, 431, 447, 469, 480, 483–486, 523, 525–526, 547, 572
Знеполе, долина – 209

И

Изатовци, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 163, 221, 266, 270–272, 460, 530–531, 565, 575, 590–591
Извор, с., Сливнишко – 151, 158–159, 164, 166, 196, 209, 212, 220, 222, 233, 242, 253–254, 256, 283, 285, 329, 332–334, 340, 344, 356–357, 364–365, 425–426, 457, 481, 573, 582
Извор, р. – 324
Изворска околия/ Изворски район – 151, 153, 243, 359, 477, 528
Източна България – 169
Източна Румелия – 8–9, 22, 58, 216–217, 230 340, 643, 650, 658
Иметли, с., дн. Ясеново, Казанлъшко – 639–642
Искър, р. – 206–207, 210, 212
Ихтиман, гр., Софийско – 150, 199, 205, 208, 221, 286, 339, 367, 542–543
Ихтимански планини – 207

Й

Йелашница, с., Сърбия – 118

К

Кадин мост – 150, 153, 158, 239, 382, 623
Кадъ боаз/ Кадъбоазки проход – 206, 213, 249
Казанлък, гр., Старозагорско – 57, 199, 628–630
Казъл Агач, с., дн. гр. Елхово, Ямболско – 240
Калафат, гр., Румъния – 625
Каленовци, с., Годечко – 456
Калища (Калище), с., Радомирско – 152
Калищенски район – 152
Кална, с., Сърбия – 98
Калненски хан – 242, 252
Калотина, с., Драгоманско – 222, 256, 258, 261, 293, 394, 433–435, 456–458, 480–481, 515, 539, 545, 560–561, 563, 565, 573, 595, 603, 604–605
Калотинска река – 258, 293, 393, 436–437, 443, 456–458, 474, 481, 527, 530, 562
Калотински висоти – 578
Калотински ханове – 361, 603–604
Калотинско дефиле – 481
Каменица, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 531, 591
Карабунар, с., Пазарджишко – 629–631
Караджа, вр., дн. Исполин – 640–641
Карубио, вр. – 447, 486–487, 519, 523–524, 527
Кечене, вр. – 316
Китка, вр. в Завалската планина – 315, 353
Кишинев – 57, 627, 649
Кладово, гр., Сърбия – 213, 215, 228
Клисура, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 160, 177, 209, 277–278, 281–282, 302, 447, 547–548
Княжевац, гр., Сърбия – 115–117, 119–121, 126, 175, 181–182, 188, 208, 213, 215, 227, 242, 249, 562, 565
Княжевацки окръг – 100, 108, 186, 206, 212
Княжество/ Княжество България – 8, 10–13, 16, 22, 31, 33–34, 39, 44, 58, 61–63, 66, 68–70, 74, 80, 83, 88, 90, 93, 96–97, 99–102, 105, 108, 114, 136, 154, 157, 167, 169, 199, 206, 208, 211, 216, 226, 228–230, 232, 234, 240, 243, 607–608, 610, 614–616, 619, 643–644, 647–648, 650–651, 657, 659 – виж и България
Ковачева могила – 378, 447–448, 486–487, 494
Кози гребен (Завалска планина) – 210
Козяк, височина – 377, 488
Колуница, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 284, 331, 333, 344, 357, 366
Ком, вр. – 212
Комарево – виж Кошарево – 529, 564
Комщица, с., Годечко – 208, 237, 256, 265, 270–271, 331, 366, 424, 459–460, 530, 591
Коневица – 623
Конско (Конска), с., Брезнишко – 159–160, 211
Конява планина – 623
Коняво, с., Кюстендилско – 151, 155
Конявски район – 151
Копрен, вр. – 285
Корита, вр. – 640
Косача, с., Пернишко – 425
Костинброд, гр., Софийско – 424, 428
Костреша, вр. – 252
Котел, гр., Сливенско – 149, 167
Кочанова – 239
Кочериново (Кочариново), гр., Благоевградско – 108, 150–151, 153, 162, 285
Кошарево, с., Брезнишко – 427, 529, 564
Кошарица, с. – 551
Крагуевац, гр., Сърбия – 35, 49–50, 53, 111, 118, 121, 126, 134–135, 175, 184–185, 187–188
Крайски окръг – 186
Кралево, гр., Сърбия – 185
Кралството – виж Сърбия – 123–124, 133, 214–215, 235, 606
Красава, с., Брезнишко – 551, 554
Кривенци – 219
Криви колник, вр.. – 224, 244, 372, 376–377, 463, 482–484, 487, 524–525, 527, 551
Кривонос, с., Брезнишко – 344, 554
Крупец, с., Сърбия – 175–176, 208, 211, 219, 237, 242, 265, 267, 457, 474, 529, 560, 575, 579, 589–590, 593, 596
Круша, с., Драгоманско – 229, 297–299, 363, 376, 575, 579, 593, 595
Крушевац, гр., Сърбия – 118, 185
Крушевачки окръг – 186
Кръстец, с., Тревненско – 639
Кукла, вр. – 257, 595
Кула, гр., Видинско – 154, 167, 169, 171, 174, 213–215, 246, 248–249
Курвинградско ущелие – 209

Кутловица, гр., дн. Монтана – 174, 215
Кърнул, с., дн. Делян, Софийско – 447, 469–470, 474, 480, 484–486, 523, 547, 551–553
Кюстендил, гр. – 136, 139–140, 143, 145–147, 149–151, 153, 155, 158, 162, 164, 166, 177, 196–197, 200, 208–209, 212, 220, 222, 239–241, 243, 253–256, 283, 285, 287, 332, 337, 356–357, 359, 363, 367, 375, 416, 529, 621–624
Кюстендилска околия/ Кюстендилски окръг/ Кюстендилски район/ Кюстендилско – 151–152, 162, 193, 205–206, 233, 607, 615, 623

Л

Лагошевци, с., Видинско – 214, 248
Лапово, гр., Сърбия – 38, 185
Лаханлии, с., дн. Ветрен, Старозагорско – 628
Лева река, с., Трънско – 468, 477
Лесковац/ Лесковец, гр., Сърбия – 110, 115, 117–120, 121, 125, 175–176, 181–188, 208–209, 212, 244, 299, 563, 565, 574
Лесна гора (Лесная висота, Гориста висота), вр. в Шипченския проход – 635, 639
Лесново, с., – 209
Летница, с., Драгоманско – 291, 328, 502
Леща, височина – 210, 365, 372, 376–379, 381–382, 387–390, 392, 396, 418–419, 430, 442, 488
Липинци, с., Драгоманско – 328, 573, 594, 604
Ловеч, гр. – 136, 166, 169, 173, 196, 201–204
Ловчански окръг/ Ловчанско – 83, 136, 170, 193–194, 205, 643
Лозин рид – 284
Лом/ Лом паланка, гр., Монтанско – 136, 139, 169–170, 174, 208, 211, 213–215, 330–331, 366–367, 376, 424, 459, 621
Ломница, с. Трънско – 278, 280–281, 303, 308, 313–314, 318–319, 321–322, 345, 351, 353–354
Ломнишко ущелие – 304
Ломски окръг/ Ломско – 170, 173–174, 193, 196, 201, 206, 212, 607
Лондон – 17, 230
Лукавица, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 263–264, 275, 287–288, 296, 570–572
Лукавица/ Лукавицка река/ Лукавичка река – 210, 222, 255, 258, 288–289, 296–297, 299, 355, 361–362, 373, 376, 386, 474, 527–529, 534, 561–563, 573, 589, 592–593, 595–596, 599, 601, 603
Лукавичка долина – 229, 255, 296, 299, 361–362, 373, 376, 386, 527, 534, 561–562, 573, 589, 592, 595, 605
Луковит, гр., Ловешко – 166, 196
Люлин, пл. – 207, 209–211, 526, 551, 623
Лялинци, с., Трънско – 554

М

Македония – 10, 16, 30, 105, 136, 220, 300, 533, 616, 618, 626, 648
Мала Вишая, височина – 377
Мали Йовановац, с., Сърбия – 252
Мали Руй, вр. – 278, 280–281, 306, 317–319
Мали Бедек – виж Бедек
Малка Вишая – виж Вишая
Мало Малово (Малово), с., Драгоманско – 364–365, 370–372, 376–377, 381–382, 384–386, 388–392, 396–402, 404
Маловска долина – 211, 362, 365–366, 368, 384–386, 388, 396, 399–400, 410, 442, 472, 481, 489, 492, 495, 499, 501, 507–508, 510
Малуша, вр. – 635–636, 638–639
Малък Бедек – виж Бедек
Малък манастир, с., Ямболско – 543
Мандак Пек (Майданпек), пл. – 213
Мараш, с., Шуменско – 618
Маркови стълби, пл. гребен в Стара планина – 639–640
Масуричка река – 209
Масуричко ущелие – 209
Мека црев, вр. – 162, 365, 368, 377–378, 382, 384, 388–393, 396–400, 402–409, 419–421, 423, 435, 440–444, 449–455, 457, 469, 472–473, 479, 488–490, 492, 495–498, 500, 503, 505–508, 532–533, 539, 558
Мелна – виж Долна Мелна
Метулуж – 185
Мечи камък, вр. – 554
Мещица, с., Пернишко – 376, 425, 447, 467, 526, 547–548
Милойковци, с. Сърбия – 256, 595
Милославци, с., Трънско – 277, 281, 316
Мириловац, гр., Сърбия – 119, 121, 188
Мирков Голям рид – 595

Мисловци – вероятно Мисловщица, с., дн. Велиново, Трънско – 592
Мокреш, с., Монтанско – 213
Морава, р. – 181, 206–207, 209, 212
Морея, п-в, дн. Пелопонес – 624
Мургаш, с., Годечко – 366, 599
Муртинци, с., Брезнишко – 554
Мъглиж, с., Казанлъшко – 628, 639–640
Мъзгош (Мазгош), с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 325, 329, 364, 457

Н

Насалевци, с., Трънско – 277–278
Невестино, с., Кюстендилско – 158, 162, 239
Невля – виж Долна Невля – 222–223, 224, 255, 273, 275, 286, 296–297, 302–303, 340, 592
Неготин, гр., Сърбия – 116–117, 119, 121, 175, 181–182, 188, 213–215, 249
Неготински окръг – 100, 108
Неделище, с., Драгоманско – 363, 375, 482, 527, 563, 563, 571, 573–574, 579
Несла, с., Драгоманско – 222, 275, 296, 298, 376, 561, 573, 579, 589, 592–593, 595
Нешковец (Нешков връх) – 258–264, 595, 604
Никопол, гр., Плевенско – 202–204
Ниш, гр., Сърбия – 116–121, 125–126, 134–135, 155, 175, 181–188, 208–209, 212–213, 215, 226, 229, 249, 376, 560, 562, 594, 617
Нишава, р. – 161, 178, 207, 209–210, 226, 258–261, 263–264, 288, 456, 560–560, 562, 594–595, 603–605
Нишки окръг – 186, 206
Нова Загора, гр., Сливенско – 628–631, 633, 640
Нови хан, с., Софийско – 199, 213, 367, 542
Нови хан, Сърбия – 184
Ново село (Долно Ново село), с., Драгоманско – 573, 601

О

Оберндорф, гр., Германия – 49
Овчи дол – 280
Огоста, р. – 212
Одоровци, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 237, 256, 266–268, 457, 560, 565, 575, 596
Одрин, гр., Гърция – 629
Орбелус (Беласица), пл. – 207, 209–210
Ордан, с. – 465–466, 551
Орли връх – 307, 314
Орлина чука – 213
Орхание, гр., дн. Ботевград, Софийско – 166, 196–199, 201–203, 205–206, 208
Орханийска околия – 198
Осман пазар, гр., дн. Омуртаг, Търговищко – 169, 620
Осогово/ Осоговската планина – 207, 209
Остра чука, вр. – 511, 527, 581, 584–587
Остри връх, вр. във Вискяр – 447

П

Пандерало, вр. – 117, 182
Пазарджик, гр. – 166, 199, 205–206, 208
Панагюрище, гр., Пазарджишко – 8, 27
Панчин гроб, вр. – 205, 250, 284, 333, 363
Парачин, гр., Сърбия – 117, 182, 185
Паскашия – виж Пъскашия
Патерица, вр. – 206–207
Перник, гр. – 149, 224, 394, 428, 467–468, 470–471, 525, 534, 547–548, 553
Петачинци, с., разделено между България и Сърбия – 307–309, 312–314, 351–353, 355
Петербург – виж Санкт Петербург
Петерлаш (Петърлаш), с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 257, 259, 262, 266–268, 270, 327, 457, 599, 605
Петровски кръст, вр. – 295, 360–362, 401–402, 410, 436, 441, 444, 481, 483, 496, 501–502, 507, 557
Петрохан, проход – 208, 237, 248, 366
Пеща (Будапеща) – 135
Пещера, с., Пернишко – 239, 359
Пирдоп, гр., Софийско – 7–8, 26–27, 31
Пирот, гр. Сърбия – 97, 111, 115–121, 125, 159, 175, 177, 181–185, 187–189, 191, 200, 207–213, 218, 226–227, 229, 237–238, 242, 244, 251–252, 256–257, 260, 265, 272–273, 297, 299, 304, 307, 320, 324, 337, 370, 377, 406, 435, 455, 457, 460, 474, 483, 498, 512, 528–530, 533, 538–539, 545, 559–565, 573, 575–576, 579, 593–597, 608, 617, 648
Пиротска долина/ Пиротска котловина – 207, 210
Пиротски окръг/ Пиротско – 100, 108, 118, 186, 206, 208, 231, 566, 575
Пищане, с., Драгоманско – 374–375, 437

Планиница, с., Пернишко с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 176, 242, 257, 262, 266–267, 272–273, 275, 309, 595
Плевен, гр. – 136, 149, 166–167, 173, 195–199, 201–204, 206, 208, 633
Плевенски окръг/ Плевенско – 136, 193–194, 201, 205
Пловдив, гр. – 8, 10, 12–13, 29, 31, 90, 100, 102, 106–107, 156, 203, 219, 240–243, 253, 255, 288, 339, 374, 376, 432, 541, 611, 613, 619, 623, 643, 647
Плоещ, гр. Румъния – 57, 627
Плоча (Бон връх), вр. – 215, 313–316, 319–320, 343, 351–354, 363
Плочи, проход – 209
Повалиръж, с., Сливнишко – 374–375, 437
Подгориц, гр. – 215
Пожаревачки окръг – 100, 108, 186
Пожаревац, гр., Сърбия – 38, 213
Пожега, гр., Сърбия – 111, 126
Понор, с., Сърбия – 208
Попова махала – 275, 302, 309
Поречки окръг – 206
Празноглавци, с., дн. Светля, Пернишко – 425
Прекръсте, с., Драгоманско – 365, 456, 458, 481, 539, 563, 582, 584, 587
Преслоп, с., Сърбия – 242
Претвар – 231
Присово, с., Великотърновско – 633
Причел, височина – 333–334
Проданча, с., Трънско – 308
Прокоп, височина – 288
Прокупачки окръг – 186
Прокупле, гр., Сърбия – 185
Протопопинска висота/ Протопопински камари – 324
Протопопинци, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 219, 271, 325–326, 531, 599
Пседерци с., дн. Коста Перчево, Кулско – 214
Пърлита (Прлита), с., Сърбия – 249
Пършел, височина – 283
Пъскашия, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 257, 259, 261–263, 595

Р

Раброво, с., Видинско – 214
Равна, с., Годечко – 424, 459
Равна шиба, м. – 281, 284, 317, 360, 363, 376
Радейна, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 264, 267, 327–328, 599, 604–605
Радомир, гр., Пернишко – 136, 143, 145–146, 149–151, 153, 155–156, 163–164, 166, 196, 200, 208, 212, 221, 239–240, 243–244, 253–256, 280, 285–287, 300, 307, 337, 341–342, 356–359, 372, 376, 382, 398, 424–428, 432, 461, 463, 467–468, 528, 555, 622–623
Радомирска околия/ Радомирски район – 152
Радуевац, с., Сърбия – 215
Радуй, с., Пернишко – 447, 479, 484–485, 526, 534
Радуловски висоти – 474, 519
Радуловци, с., Сливнишко – 379, 386, 414, 417, 444–445, 448, 461, 469, 482, 518–520, 527–528, 534, 536
Разбоище, с., Годечко – 293, 328–329, 364–366, 481, 599
Разград, гр. – 146, 169, 203,
Разградски окръг/ Разградско – 193, 657
Ракита, с., Сливнишко – 242, 277–278, 300, 372–373, 376, 384–385, 437, 444–448, 469, 473, 482–483, 518–519, 527, 536, 551
Ракитска река – 448, 453
Ракитски камък, височина – 280
Ракитски овраг – 492, 519
Раковица, с., Сърбия – 206
Раковица (Мала Раковица), с., Софийско – 248, 479, 485, 525–526, 534, 550
Раненци, с., Кюстендилско – 162, 239, 285, 356, 623
Рани луг, с., Трънско – 277–278
Расник, с., Пернишко – 376, 447, 449, 471, 474, 477, 484, 52, 534
Расница, с., Сърбия – 242
Ръсово, с., Кюстендилско – 239
Рахов хан – 242
Раховица (Горна Оряховица), гр., Търновско – 57, 650
Рахово, гр., дн. Оряхово, Врачанско – 173, 199, 202–204, 208
Раховски окръг/ Раховско – 194, 201, 607
Раяновци, с., Белоградчишко – 213–214
Раяновци, с., Драгоманско – 376–377, 401, 409
Ребро/ Реброво, с., Брезнишко – 248, 350, 554, 575, 592
Режанци, с., Брезнишко – 466
Ржана (Горна и Долна Ръжана), Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 117, 177, 182, 231, 256, 270, 457, 459, 481, 530–531, 545, 559–560, 564–565, 590–591

Рила/ Рилска планина – 150–151, 153, 158, 164, 209, 218, 243, 648
Рилски район – 151
Родопи, пл. – 207
Романци (Горни и Долни Романци), с., Брезнишко – 551, 553–554
Ропот, с., Годечко – 424, 459–460
Росомач, с., Сърбия – 575, 590–591
Руен/ Руен планина – 153
Руй/ Руй планина – 209, 280–281, 308, 316–317, 320, 354, 595
Румелия – виж Източна Румелия
Румъния – 618, 626–627, 649
Русалийски проход (Розалитски проход) – 639
Русе (Русчук), гр. – 136, 146, 149, 167, 170, 201–203, 618–622, 625, 643
Русенско – 193–194
Русия – 230, 610, 620–621, 630
Русчук – виж Русе
Русчукски окръг – 657

С

Садовик, с., Брезнишко – 427
Салаш, с., Сърбия – 117, 182, 206
Салашка, р. – 213
Самар, височина – 280
Самара, гр., Русия – 627
Самоков, гр., Софийско – 150, 156, 197, 202, 203, 208, 212, 468, 476, 528
Сандрово – виж Евксиноград
Санкт Петербург – 8, 14–17, 20, 21, 28
Сарамбей, с., дн. гр. Септември, Пазарджишко – 156, 199, 240, 432, 476, 493, 541, 542, 543
Св. Илия, височина – 308, 310
Св. Никола, вр., дн. Столетов – 206, 213, 214, 228, 248, 249, 375, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 629, 633, 634, 635, 638
Св. Николски проход – 212, 213, 249
Светля, р. – 426
Свищов, гр., Великотърновско – 85–86, 201, 202, 203, 627
Свищовски окръг/ Свищовско – 193, 194, 607
Своч – 117, 118, 177, 181, 182, 184
Северна България – 103, 107, 108, 168, 194, 195, 339, 340, 613, 614, 649, 658, 659 – виж и България
Севлиево, гр., Габровско – 202–204, 628, 629, 633
Севлиевско – 193
Сеймен – виж Търново Сеймен
Секеречево, с., дн. Хаджидимитрово, Казанлъшко – 634
Секирица, р. – 209, 211, 277, 285, 303, 304, 307, 308, 312, 314–316, 322, 323, 341, 343–347, 351, 352, 354, 355, 363
Секирицки мост – 310, 312–313, 341
Селце, с., Мъглижко – 639, 640
Сенокос, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 237, 271, 331, 590
Сечен камък, с., Тревненско – 640
Силистра, гр. – 13, 169, 173, 200
Силистренски окръг/ Силистренско – 193, 194, 204, 625
Славиня, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 206, 208, 211, 212, 213, 219, 237, 253, 265, 271, 272, 457, 459, 460, 480, 481, 530, 531, 545, 565, 575, 589, 590, 591
Слаковци, с., Брезнишко – 425, 461, 462, 467
Слатино, с., Дупнишко – 153, 162, 239, 623, 624
Сливен, гр. – 94, 107, 204, 613, 628, 643
Сливенска губерния – 643, 645
Сливница, гр., Софийско – 11, 12, 14, 26, 28, 99, 149, 154–166, 196, 197, 199, 200, 205, 208, 211, 219, 221–225, 227, 229, 240, 241, 244, 253, 255, 256, 265, 269, 277, 287, 288, 293, 295, 296, 298–300, 302, 304, 316, 321, 322, 339–342, 344, 345, 350, 356, 360, 362–377, 379, 381, 383–387, 390, 392–394, 400, 405, 408, 414, 417, 418, 421, 425, 426, 428, 430–434, 440, 444, 450, 451, 455, 456, 461–464, 466, 468–470, 472–474, 476–480, 482–485, 488, 489, 493, 497, 499, 511, 514, 527, 529, 534, 535, 538, 540–544, 546, 548–550, 555, 556, 559, 562–565, 567–569, 571, 572, 574, 576, 578, 580, 589, 592, 598, 599, 607, 608
Смедеревски окръг – 186
Смиловска долина – 265, 268, 599
Смиловска река – 266
Смиловци, с., Западни покрайнини, дн. в Сърбия – 154, 163, 221–224, 238, 241, 265, 266, 268, 269, 286, 324, 325, 329, 331, 533, 575, 599
Смолча, с., Годечко – 219, 271, 324, 424, 459, 460, 530, 531, 565, 599
Смочево, с., Кюстендилско – 151
Смочевски район – 151
Смърдан, с. – 242

Солище, височина – 394
Сопица, с., Брезнишко – 425, 467, 555
Сопот, гр., Сърбия – 252
Сосок (Цицка или Демиевец), вр. в Шипченския проход – 634
Софийска долина/ Софийска котловина – 207, 210, 215, 226
Софийска област/ Софийски окръг/ Софийско – 86, 88, 166, 193, 205–207, 210, 212, 607, 648
София – 8, 9, 11, 13, 18, 20, 30, 31, 57, 69, 72, 86, 98–100, 108, 116, 136–140, 146, 147, 149, 150, 153, 155–158, 162, 164–167, 177, 181, 195, 196–202, 204–206, 208–212, 214, 218, 223, 226–299, 233, 234, 237, 239–241, 243, 245, 255, 256, 265, 271, 277, 287, 330, 331, 337, 339, 340, 342, 343, 347, 351, 357–360, 364, 366–368, 370, 372, 375–377, 379, 386, 406, 424, 425, 428, 430, 432, 434, 447, 459, 461, 464, 466, 467, 470, 471, 476, 478, 479, 483–485, 498, 511, 514, 525, 526, 533, 534, 537, 538, 541–543, 547, 548, 550, 556, 559, 567, 569, 578, 595, 607, 608, 619–621, 623, 627, 643, 650, 654
Софулар – 640
Средна гора, пл. – 629, 630, 633
Сречковац/ Сретковац, с., Сърбия – 242, 260, 267
Станинци/ Станянци, с. Годечко – 256, 267, 293, 325, 328, 366, 436, 449, 456, 457, 460, 474, 477, 480–481, 529, 557, 560, 561, 599
Станяне – виж Станинци
Стара Загора, гр. – 57, 629, 630, 631, 632–633
Стара планина – 206, 207
Старопатица, с., Кулско – 214
Стойковичева махала – 284
Стоп – 285
Стрезимировци, с., Трънско – 277, 278
Стрешер, пл. – 207
Струма, р. – 150, 206, 207
Сува планина – 209
Суводол, с., Сърбия – 242
Суков мост/ Суковски мост – 252, 257, 258, 261, 273, 286, 289, 296, 528, 561–563, 595, 596
Суков хан – 273
Суково, с., Сърбия – 177, 209, 227, 242, 289, 296, 304, 565, 596
Суковска река – 209, 273
Сурвичката висота/ Сурвички вис – 415
Сурдулица, гр., Сърбия – 117–119, 121, 177, 181, 182, 184, 188, 284
Сухо бърдо – 211
Сърбия – 7, 10, 11, 16, 18, 22, 23, 25, 28, 31–34, 39, 45, 46, 52, 62, 75, 77, 101, 104, 109, 117, 133, 153–157, 159, 164, 165, 168, 172, 181, 182, 192, 195, 204, 206, 207, 209, 212, 214–219, 226, 230–236, 245, 246, 250, 532, 533, 606, 614–617, 625, 626, 648

Т

Татар Пазарджик, гр., дн. Пазарджик – 166, 199, 205, 206, 208
Татарица – 209
Ташкесен, с., дн. Саранци, Софийско – 205
Темска, с., Сърбия – 117, 182
Тепош, проход – 242, 589, 593, 596
Тетевен, гр., Ловешко – 201–203
Теяпово – вероятно Теяновци, с., Брегово-ско – 248
Тимок, р. – 167, 168, 172, 181, 184, 206, 212–214
Топлеш, с., Габровско, дн. заличено – 639–641
Тракия – 198, 626
Тревненски проход – 633
Трекляно, с., Кюстендилско – 337, 356, 359, 425, 426
Тресибаба, пл. – 213
Три уши, височина – 211, 224, 295, 298, 299, 361, 362, 365, 368, 370, 371, 373, 374, 376, 378, 384, 385–390, 392, 393, 395, 396, 398, 400–409, 420, 435–437, 440, 441, 444, 449, 451, 454–456, 458, 472–474, 481, 483, 488–492, 495–510, 513–515, 517, 519, 527, 534, 535, 538–540, 544–546, 557, 558, 562, 569
Троянски проход – 628, 639
Тръвня, р. – 349, 350
Трън, гр., Пернишко – 11, 31, 119, 154, 155, 158–161, 163–166, 177, 196, 207–212, 219, 221–224, 227, 231, 238, 239, 241, 243, 244, 251–254, 256, 257, 276, 277, 279–282, 285–307, 312–317, 320–323, 337, 339–345, 347–349, 351–356, 358, 360, 363, 364, 368, 372, 375, 376, 394, 414, 426, 434, 438, 451, 461, 477, 529, 533, 534, 540, 555, 556, 563–565, 570, 571, 574, 575, 579, 592, 595, 596

Трънавац, с., Сърбия – 206
Трънска околия/ Трънски окръг/ Трънско – 86, 88, 159, 160, 177, 201, 205–207, 219, 229, 607
Трявна, гр., Габровско – 639, 640
Туден, с., Годечко – 269, 327, 329, 330, 366, 377, 429, 437, 456, 459, 584, 604, 605
Тудовци – 275
Тунджа, р. – 105, 627
Тунджанска долина – 629
Туроковци, с., Трънско – 302, 306, 317–320, 354
Турция – 9, 10, 16, 18, 25, 37–39, 74, 105, 155, 181, 216, 226, 230, 615, 616, 618, 622, 623, 625, 626
Туряковска лощина – 318
Туряковски овраг – 318
Туряковци – виж Туроковци
Търново – виж Велико Търново
Търново Сеймен, гр., дн. Симеоновград – 157, 240, 432, 541–543, 620
Търновско – 193
Търсювец, вр. в Шипченския проход – 634
Тюркестан – 627

У

Ужица, гр., Сърбия – 126
Узункуш, вр. – 633

Ф

Филиповски ханища – 312
Филиповско дефиле – 575
Филиповци, с., Трънско – 160, 163, 238, 254, 255, 277–279, 300, 312, 313, 315, 321, 323, 342, 347, 351–355, 362, 363, 375, 564, 565, 574, 575, 592
Франция – 50

Х

Хаинето, с., дн. гр. Гурково, Старозагорско – 628, 630
Хаинкьойски проход/ Хаинкьой/ Хаински проход – 628–630, 633, 639, 640
Харманли, гр., Хасковско – 541
Хасково, гр. – 629
Хасът, дн. Крън, с., Казанлъшко – 634
Хебибчево, с., дн. гр. Любимец – 541, 572
Херцеговина – 626
Хоз хан – 177
Храбърско, с., Софийско – 431, 485, 494, 526, 547

Ц

Царево село, дн. гр., Македония – 150, 239, 623
Цариброд, гр., Сърбия – 12, 24, 26, 28, 31, 119, 154, 158, 159, 161, 163–166, 177, 207, 208, 212, 219, 221–225, 231, 238, 240, 246, 251, 253, 255–265, 269, 270, 272, 274, 275, 286, 288–290, 292, 296, 302, 324, 376, 385, 394, 402, 410, 433–437, 443, 455–458, 527, 528, 530, 533, 545, 557–559, 561, 563, 565, 570, 573, 574, 579, 589, 592–594, 596–605, 648
Цариград – 101
Цветков гроб, вр. – 234, 238, 282–284, 333, 356, 363, 533, 534
Црний връх – 209
Цръклевци, с., Драгоманско – 376, 377

Ч

Чанакчии (Долно Чанакчии), дн. Паничери, Пловдивско – 630
Чеканец, с., Драгоманско – 363, 374
Чеканецки висоти – 362
Чепан (Чепън), пл. – 210, 211, 224, 330, 360–362, 365, 376, 377, 384, 385, 389, 396–398, 401, 402, 435–437, 444, 449, 454, 456, 472, 481, 483, 501, 503, 510, 527, 557, 582, 584
Чепански висоти – 584
Чепърлинци, с., Драгоманско – 265, 327, 328, 330, 376, 582
Червена река (Църна река), с. Сърбия – 118, 183, 184
Черганово, с., Казанлъшко – 628
Черен връх, м. над Трън – 231
Черен дол, с., Сърбия – 262, 276
Черна гора – 18, 629
Черна скала, проход – 623
Черни връх – 284
Черно море – 647
Черноглав, вр. – 213
Черноречки окръг – 212
Четирци, с., Кюстендилско – 285, 367, 382
Чиноглавци, с., Пиротско, Сърбия – 177, 242, 252, 259, 267, 595

Чипровски балкан – 206, 212
Чипровци, гр., Берковско – 213, 248
Чирпан, гр., Старозагорско – 629, 631
Чифлик Белево (Чифлик Мало Бельово), с., Драгоманско, дн. заличено – 222–223, 288, 292, 297, 598, 600, 601
Чифут, вр. в Стара планина – 639, 641
Чорлево, с., Видинско, дн. слято Дреновец – 214, 249
Чорул, с., Драгоманско – 222, 223, 298, 438, 474, 482, 539, 579, 587, 598, 600
Чуковезер, с., Драгоманско – 296, 581, 586
Чупрен (Чупрене), с., Белоградчишко – 214
Чуприя, гр., Сърбия – 117, 118, 181, 182, 185, 206, 213

Ш

Шабац, гр., Сърбия – 126
Шапка, вр. – 213
Шейново, с. Казанлъшко – 627, 634, 641
Шеремет (Шереметя), с., Великотърновско – 633
Шерифов хан – 209, 376
Шиниково – 248
Шипка, вр. – 57, 627–629, 633, 638
Шипка, с., дн. гр., Казанлъшко – 629, 634
Шипковица, с., Тръновско – 322–335, 337
Шипот, с., Видинско – 214, 248
Шипченски проход – 628, 629, 633, 639
Шума, с., Годечко – 209, 211, 366, 367, 424, 459
Шумен, гр. – 9, 69, 93, 102, 108, 167, 170, 195, 199, 200, 201–204, 206, 618, 646, 654
Шуменски окръг/ Шуменско – 193, 204, 643, 657

Щ

Щърби камък, вр. – 281, 316, 319

Ю

Южна България – 15, 58, 66, 68–70, 83, 91, 93, 94, 96, 100–105, 107, 109, 152, 154–158, 164, 167, 190, 194, 195, 197, 199, 205, 216–220, 223, 226, 229, 237, 243, 287, 300, 339, 370, 432, 434, 471, 476, 484, 525, 559, 566, 569, 571, 610, 611, 613–619, 623, 643, 647, 650, 659

Я

Ябланица (Абланица), гр., Ловешко – 204, 205
Ягодина, гр., Сърбия – 118, 185
Ягодински окръг – 186
Ялботина, с., Драгоманско – 242, 341–343, 375, 437
Ямбол, гр. – 240, 572
Ярджиловци, с., Пернишко – 425, 460, 461
Ярловци, с., Трънско – 361, 481, 511, 527, 582, 586

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Агура, Георги Василев, капитан, военен прокурор, командир на отряд, командир на колона – 478, 511, 525, 526, 547
Аджич, полковник, командир на II действащ полк от Моравската дивизия – 178
Александър I Батенберг, първи български княз, главнокомандващ на българската войска – 9–16, 24, 28, 30, 35, 36, 58, 62, 64, 65, 86, 87, 102, 106, 139, 216, 233, 545, 594, 607, 618–621, 647, 650, 651
Ангелов, Георги Ангелов, подпоручик, командир на 15-а рота от 5-и Дунавски полк – 353–355
Ангелов, Панайот Ангелов, капитан от 2-ри Струмски полк, командир на Кюстендилското опълчение – 337, 460, 461, 465
Антикаров, Никола Димитров, капитан, офицер за особени поръчки към Генералния щаб – 621
Антим, Видински митрополит – 91
Арачич, капитан, началник-щаб на Дринската дивизия – 115, 179
Асан Али, унтерофицер, командир в 1-а рота от Бдински полк – 498
Асен, български цар (1185–1195) – 368
Атанацкович, Йован (Йоцо), подполковник, началник на оперативното отделение на сръбската армия – 394, 437, 457, 458, 491, 527, 529

Б

Базилевич, майор, командващ отбраната на страничната височина на Шипченския проход през Руско-турската война 1877–1878 г. – 637
Бакърджиев, Никола Савов, поручик, командир на планинска батарея – 237, 268, 324, 326, 445, 448, 494, 521, 523
Балович, поручик, командир от Шумадийската дивизия – 562
Балтаджиев, Александър Атанасов, поручик, командир на артилерийски взвод – 446, 493, 521, 523, 552
Банов, Стоян Банов (Тодоров), поручик, командир на планинска батарея – 311–313, 315, 316
Батенберг – виж Александър I
Бахчеванов, Кръстю Кръстев, капитан, командир на Смиловския отряд и на 3 дружина от 1-и пехотен полк – 237, 255, 265, 326–331, 365, 366, 371, 372, 381, 383, 387–389, 392, 397, 400, 401, 429, 485, 547, 554
Баялович, подполковник, командир на XIV полк от Моравската дивизия – 178, 242, 482
Белинов, Иван Иванов, поручик, командир от 6-а пехотна дружина – 432, 439, 450, 452–454, 495, 496, 508, 557, 558
Бендерев, Анастас (Атанас) Тодоров, ротмистър, другар на военния министър, началник на десния фланг на Сливнишката позиция – 11–13, 20, 21, 23, 28, 29, 31, 32, 148, 284, 288, 338, 340, 341, 368, 370–372, 388, 392, 424, 471, 489, 501, 509, 557, 582, 589, 590, 599, 603–605
Бинички, подполковник/полковник, командир на Шумадийската дивизия – 114, 178
Блъсков, Андрей Райков, капитан, командир на 5-и пехотен Дунавски полк, командир на Сливнишкия отряд, началник на центъра на Сливнишката позиция – 239, 253, 296, 298, 369, 370, 382, 395
Бобев, Иван Бобев, подпоручик/поручик командир на 11 рота в 5-и пехотен Бдински полк – 408, 504
Бобев, Иван Станчев, портупей юнкер, командир на рота – 412
Бончев, Иван Бончев, поручик – 588
Борейша, генерал-майор, командващ Хаинкьойския отряд, част от лявата колона на Предния отряд на руската армия – 633
Бояджиев, Климент Евтимов, поручик, адютант на началник-щаба на Западния отряд – 622
Бояров, Димитър Иванов, капитан, командир на батарея – 541, 543, 548, 598, 602, 603
Букурещлиев, Андрей Атанасов, капитан,

командир от 1-а пехотна дружина и на Долноневлянския отряд – 154, 222, 255, 257, 259, 273, 296–298, 302, 382, 387–389, 409, 443, 479, 491, 499

В

Ваис, предприемач, собственик на парна мелница – 197
Ванков, Симеон (Семен) Николаевич, капитан, началник на Русенския артилерийски арсенал, командир от 1-и артилерийски полк – 168, 568
Ванлич, Йован, майор – 179, 260
Василиев, Тома, началник на отделение в Министерство на вътрешните работи и изповеданията – 198, 199
Вейсел паша, командващ 3-а бригада от отряда на Сюлейман паша, действащ на левия фланг на турската армия на Шипченската позиция и на войските в района на с. Шейново – 636–638, 641
Велчев, Вълко Стамов, капитан, началник-щаб на специалния авангард – 478, 580, 581, 585, 602, 603
Венедиков, Йордан (Юрдан) Тимотеев, генерал-майор, автор, член на Военноисторическата комисия – 12, 27, 29
Винаров, Върбан Николов, капитан, флигел-адютант на княза, български парламентьор при сръбските войски – 12, 368
Влайков, Алипия Генчов, секретар на митницата в Цариброд, по-късно финансов инспектор и главен секретар на Министерство на финансите – 27, 31
Влайков, Тодор, писател – 8, 27
Войнаков, Иван Петров, поручик, командир от конния конвой на княза – 431, 445
Вукович, майор, командир на Власинския отряд – 560
Вукович, поручик, командир на II батальон от II позив, част от Ржанския отряд – 375
Вълков, Георги, автор – 29
Вълкович, Георги д-р, главен полеви лекар на южнобългарските войски – 100, 611
Вяземский, Леонид Дмитриевич, княз, полковник, командир на бригада, командва отбраната на източния и югоизточния склон на вр. Свети Никола – 633

Г

Гаврил паша, Гаврил Кръстевич, генерал-губернатор на Източна Румелия – 619
Гаев, Стефан Христов, юнкер, началник на участък – 275
Газенкампф, Михаил Александрович, генерал, военен теоретик, автор на учебници по военно дело, писател и публицист – 148
Гайнович, подполковник, командир на отряд при Власина – 178, 250, 282, 333, 375
Галунски, Васил Гандев, капитан, командир на Дупнишкото опълчение – 512
Ганчев, Добри, учител на княз Фердинанд по български език, автор на мемоари – 29, 30
Гарашанин, министър-председател на Сърбия – 233, 594
Гена Паприкова, майка на Стефан Паприков – 8
Генев, Никола Генев, капитан, командир от 3-а пехотна дружина, началник на Трънската позиция – 160, 163, 238, 254, 277, 303, 305, 314, 316–319, 323, 337, 342–343, 350, 351
Георги – виж Паприков, Георги
Георгиев, капитан, командир на 1-а запасна рота от 1-и полк – 238
Георгиев, Ганчо Георгиев, капитан, началник на Врабчанската позиция – 279
Георгиев, Михалко, мерач на оръдие – 311
Георгиев, [П. (?)] Манов, капитан, командир на доброволческа чета – 356–358, 360, 425, 427, 357, 460
Георгиев, командир на опълченска чета – 307
Георгиев, Янаки, унтерофицер, ранен в боевете при Сливница – 497
Гешев, Димитър Иванов, поручик, командир на 11-а рота от 3-и пехотен Бдински полк – 467
Гиргинов, Андрей Ангелов, капитан, командир на 1-а батарея от 1-и артилерийски полк – 239, 256, 397, 478–480, 485–487, 494, 522, 523
Гладстон, Уйлям, министър-председател на Англия – 230
Горанов, Петър, проф., автор – 27
Греков, Димитър Панайотов, министър-председател, по време на войната е дипломат и член на Централния

комитет за събиране на помощи за Съединението – 15, 157
Григорий, Доростоло-Червенски митрополит – 620
Грубич, капитан, командир на 2-и батальон от I действащ полк на сръбската армия – 284, 332–337
Груич, Ст., майор, началник-щаб на Шумадийската дивизия – 114, 128, 178
Гуджев, Аврам Иванов, майор, командир на Западния отряд и на 2-и Струмски полк – 10–12, 23, 136, 140, 225, 253, 321, 341, 346, 541, 599, 621, 622
Гурко, Йосиф Владимирович, генерал-адютант, командващ Предния, по-късно Западен отряд на руската армия през Руско-турската война 1877–1878 г. – 57, 627–631, 633, 634, 650
Гълъбаров, Стефан Минев, поручик, командир на взвод от 1-и конен полк – 485, 526

Д

Данаджиев, Васил Иванов, капитан, командир на батарея – 162, 291, 292, 414, 445
Данев, Стоян, д-р, министър-председател – 15, 29, 30
Дерожински, Валериан Филипович, генерал-майор, началник на Габровския отряд, овладял Шипченския проход откъм север, убит при връх Узункуш – 633
Джорджевич, Владан, полковник, д-р, автор, описал Сръбско-българската война – 109, 133, 373, 530
Джурич, полковник – 116, 181
Диков, Вичо Дионисиев, капитан, командир на 7-и пехотен полк – 238, 292 298, 370, 506
Димитриев, Радко, капитан, помощник началник-щаб на Западния корпус, командващ лявата обходна колона при Драгоман – 580, 598, 600–601
Димитриев, Георги, фелдфебел, командир на 4-а рота от Изворския отряд – 232
Димитров, Георги, фелдфебел, командир на 7-а рота от Бдинския полк – 498
Добрев, капитан, командир на Хасковската дружина – 511, 512
Дондуков-Корсаков, Александър Михайлович, княз – 8
Дюстабанов, Васил, доброволец, четник от Смолчанския отряд – 591
дядо Ильо (Илю) Марков, войвода – 529, 364
Дяков, Антон Дяков, юнкер, командир на чета от Царибродското опълчение – 274, 275
Дятчин, Борис, фелдфебел, командир на 5-а рота от запасната дружина на 1-и пехотен Софийски полк, действал в състава на Смолчанския отряд – 367, 424, 459

Е

Енев, Петър Енев, подпоручик, командир на рота, убит във войната – 502
Енчева, Теодора п., съпруга на Стефан Априков – 9

Ж

Желю, дядо Желю, войвода – 90
Желявский, Никола Петров, капитан, командир от 5-а пехотна дружина – 487, 551
Желязов, Георги Желязов, портупей юнкер, командир на взвод от състава на Смолчанския отряд – 531

З

Зафиров, Атила Спасов, поручик, командир на Комшицкия отряд и заместник на капитан Коста Паница – 237, 266, 271, 272, 330, 331, 366, 367, 424, 428, 459, 460, 531, 534, 590, 591
Зеленогоров, Георги Иванов, капитан, командир от 2-и артилерийски полк, началник на крепостната артилерия във Видин – 169
Златарски, Стефан Николаев, капитан, командир на отряд – 238, 303–305, 318, 346, 348–350, 478, 525, 526, 547, 551, 555, 556
Златев, Марко, автор – 27

И

Иванов, В., командир на 2-а батарея от 1-и артилерийски полк – 239, 368, 395, 410, 498, 511, 517, 519
Иванов, Георги Иванов, капитан, инженер,

подготвил Сливнишката отбранителна линия – 154, 155, 158, 159, 161, 162, 219, 290, 324, 424
Иванов, Иван, автор – 2, 26, 30
Иванов, Лука Димитров, капитан, командир на 1-а дружина от Плевенски полк – 159, 238, 277, 317
Иванович, Милутин, генерал, командир на Дунавската дивизия – 117, 179, 231, 436

Й

Йосифов, поручик, командир на Бдинската рота – 505
Йотов, Дичо, фелдфебел, командвал 10-а рота от Струмския полк – 388

К

Кабакчиев, Тодор Павлов, поручик, командир в Конвоя на княза – 501
Кавалов, Цанко Николов, капитан, командир от 6-и пехотен Търновски полк; командир на доброволческа дружина, сформирана в София – 159–161, 238, 281, 299, 303, 304, 306, 318, 344, 346, 348, 351–353, 372, 384, 426, 431, 439, 443, 445, 447, 448, 453, 475, 480, 500, 512, 516, 558, 578
Калитин, Павел Петрович, подполковник, командир на 3-а дружина от Българското опълчение, загинал при защитата на Самарското знаме при Стара Загора – 632
Калканджиев, Петър Тодоров, поручик, командир на 9-а рота от 1-и пехотен Софийски полк, командир на лявата група при настъплението към Брезник – 552
Кантакузин, Михаил Александрович, княз, руски военен деец, министър на войната – 63, 654, 657
Кантаржиев, Тодор Димитров (Кантарджиев), подпоручик, командир на 14-а рота от 1-и пехотен Софийски полк – 29
Каравелов, Петко Стойчев, министър-председател и министър на вътрешните работи и изповеданията – 15, 200, 339
Караджов, Дечко Христов, капитан, командир на 2-а дружина от Сливенския полк – 339, 432, 439, 446, 448, 453, 480, 493, 521, 522
Караиванов, Петко Петков, поручик, командир на запасна рота от Софийския полк – 154, 256, 270, 331, 424, 459–460, 590
Караиванов, Симеон Павлов, капитан, командир на 4-а дружина от 3-и пехотен Бдински полк – 239, 359, 425–427, 466
Карцов, Павел Петрович, генерал-лейтенант, командир на 3-а пехотна дивизия, на Ловешко-Троянския и Троянския отряд през Руско-турската война 1877–1878 г. – 639
Каулбарс, Александър Василиевич, барон, полковник, началник-щаб на Осма кавалерийска дивизия и командир на Предния отряд на Тринадесети армейски корпус. Военен министър на Княжество България (1882–1883 г.) – 62
Келер, Фьодор Едуардович, граф, генерал-лейтенант, командир на челния отряд от авангарда на 3-а бригада от 16-а дивизия на руската армия, действала в района на Шейново през декември 1877 г. – 641
Кесяков, Богдан Душков, автор – 29
Кесяков, Константин Искров, полковник/подполковник, командир на Първа опълченска дружина – 637
Кирил и Методий – български светци, съставили славянската азбука – 627
Киселов, Панайот Георгиев, подпоручик, командир от 15-а пехотна дружина – 627
Кисов, Стефан Иванов, капитан, командир на 2-и пехотен Струмски полк и на Радомирския отряд – 142, 162, 239, 254, 255, 283, 337, 356, 447, 470, 483, 484, 550, 571
Княза – виж Александър I Батенберг
Койчев, Христо Нейков, поручик, командир на полубатарея от 1-и артилерийски полк – 514
Корвин, Павел Густафович, барон, фон, подполковник, флигел-адютант на княза, командир на конната бригада – 599
Костов, поручик, командир на ескадрон – 275, 298, 362
Крал – виж Милан, крал на Сърбия
Крум, български хан (803–814) – 368
Кръстев, капитан, командир на 2-а дружина от Дунавски полк – 382, 512
Куропаткин, Алексей Николаевич, генерал-адютант, министър на войната на Русия през 1898–1904 г. – 15

Кутинчев, Васил Иванов, капитан, командир на 1-а дружина от 5-и пехотен Дунавски полк – 382, 391
Кърджиев, Велико Василев, ротмистър, командир на 2-и конен полк – 139, 171, 491, 499, 505, 506, 509

Л

Лазаров, Христо Лазаров, капитан, командир на 3-а дружина от 4-и пехотен Плевенски полк – 238, 290, 291, 293, 302
Лалчев, Марко Тодоров, капитан, инженер, ръководил работата по изграждане на укрепленията от Кюстендилсктата позиция на Западния отряд – 143, 162, 378, 624
Левски, Васил Иванов Кунчев, организатор на Вътрешната революционна организация – 626
Лешанин, Милойко, генерал, командващ Тимошката армия – 115, 180
Липински, полковник, командир на Брянския полк – 637
Любомский, Стефан Иванов, подполковник, комендант на Пловдив след Съединението – 566
Люцканов, Георги Кънчев, ротмистър, командир на 2-и конен полк – 432, 549, 555

М

Магдаленич, майор, командир на V-и полк от Дринската дивизия – 179
Македонский, Наум Георгиев, поручик, началник на десния участът на позицията при Гургулят – 487, 551
Малинов, Александър, министър-председател на правителството на Демократическата партия при обявяване независимостта на България – 30
Мандаджиев, Атанас Пенев, капитан, командир на 2-а дружина от 4-и пехотен Плевенски полк – 238
Мануш, войвода – 625
Маринов, Марин Янакиев, капитан, флигел-адютант на княза, командир на 3-и пехотен Бдински полк, началник на Врабчанската позиция – 139, 162, 239, 254, 256, 301, 303–305, 307, 310–313, 315, 341–343, 347, 349–352, 355, 368, 372, 391, 399, 406, 407, 452–454, 477, 491, 496, 497, 499, 506
Маринов, Васил, кантонир – 311
Маринов, поручик, командир на запасна рота от Плевенския полк от състава на Северния отряд – 237
Марков, Н., окръжен управител на Русе през 1885 г. – 620
Марков, Петър Радославов, поручик, командир на 2-и ескадрон от 2-и конен полк – 447
Маркович, Д., майор, командир на 3-и батальон от XI действащ полк на Шумадийската дивизия – 178
Марчин, Георги Николов, капитан, командир на 2-а дружина от 2-и пехотен Струмски полк – 317, 391, 397, 505
Матеев, поручик, сапьор – 143, 160, 161, 301, 303, 305, 308, 369, 373, 390
Матеев, подпоручик/поручик, командир на чета от Царибродското опълчение – 161, 237, 259, 261, 266, 291, 293–294, 382, 475, 498
Матеев, подпоручик, командир на полубатарея – 445, 521, 551
Матинчев, Теофан Николов, поручик, командир на опълченска дружина – 466
Мечконев, Георги Василев, капитан, офицер за особени поръчки към щаба на Западния корпус – 158, 265, 297, 302–304, 310–312, 322, 323, 368, 372, 373
Миатович, (Миятович), Чедомил, посланик на Сърбия в Лондон – 230
Милан I Обренович, крал на Сърбия – 41, 114, 157, 177–178, 192, 216–217, 229, 233–234, 236, 251, 256, 261, 276, 289, 373, 389, 390, 393–394, 402, 403, 410, 418, 434–436, 528, 530, 531, 559–560, 573, 575, 579, 592–594, 596–597
Милетич, полковник, началник-щаб на Тимошката армия – 115, 180
Милованович, Кока, подполковник, артилерист, началник на левия фланг на сръбските войски при Сливница – 49, 393, 403, 410, 491, 561, 593
Милош, сръбски княз – 34
Милошич, майор, командир на Ржанския отряд – 271, 330, 331, 366, 376, 424, 457, 473, 530, 560, 566, 575
Милушев, Константин Славов, поручик, командир на кавалерийски взвод – 543

Мирчин, капитан, командир на 1-а дружина от Струмски полк – 238
Митев, Трендафил, автор – 27, 28
Митич, доброволец, опълченец от Македония, получил звание фелдфебел – 159
Митов, Захари Зафиров, поручик, командир на 11-а рота от 1-и пехотен Софийски полк, част от Смиловския отряд – 326, 327, 397, 466
Митов, капитан, командир на рота от Софийската дружина – 400
Михайлов, Константин Михайлов, ротмистър, командир на 3-и ескадрон от 2-и конен полк – 237, 266, 327–329, 371, 382, 442, 478, 479, 485, 486
Мишич, поручик, командир на I-и батальон от VI полк на Дринската дивизия – 415, 416, 516
Мишкович, полковник, командир на Дринската дивизия – 115, 179, 527
Моллов, д-р, помощник на главния лекар на българската войска, лекар на Струмския отряд – 142, 149, 621
Муткуров, Сава Атанасов (Димитров), подполковник, командир на Търново-Сейменския отряд – 542, 566, 618

Н

Недев, Светлозар, автор – 27, 30
Недялков, Христо Недялков, подпоручик, командир на 1-а рота от 4-и пехотен Плевенски полк – 405
Ненов, Никола Ненов, капитан, помощник-началник на Пещерския отряд, командир на доброволческа дружина – 106
Нешич, Светозар, капитан от свитата на крал Милан – 390, 393, 403, 433, 434, 435, 457
Никифоров, Никифор Петров, капитан, командир на Търновски полк – 601, 602
Никифоров, Константин Никифоров, капитан, министър на войната след Съединението – 9, 102, 621
Николаев, четник, командир на опълченска чета – 590
Николаев, Георги Василев, капитан, командир на Пловдивската доброволческа дружина – 255, 339, 367, 384, 432
Николаев, Данаил Николаев, майор/ подполковник, началник на Източнорумелийската милиция, по-късно командващ Западния отряд – 102, 339, 340, 484, 541, 543, 548, 556, 569
Николай Николаевич, велик княз, брат на руския император Александър II, главнокомандващ руската Дунавска армия през войната 1877–1878 г. – 627
Николов, поручик, командир на рота от Радомирския отряд – 465
Николов, подпоручик, командир на конна команда доброволци от Радомир – 462
Николов, подпоручик, командир на рота от 2-а дружина на Бдинския полк – 505
Николов, капитан, командир на 4-а дружина на Дунавския полк – 310, 312–316, 323, 343, 344, 347, 348, 353, 479, 505
Николов, Лука, четник, командир на чета от Комшицкия отряд – 424, 459, 530–531, 565, 590
Никушев, Наум Георгиев, ротмистър, командир на румелийския ескадрон – 599
Нишков, Лазар Константинов, поручик, командир на рота от Изворския отряд и на 2-а дружина от 2-и пехотен полк – 333, 334, 346

О

Обрешков, Димитър Георгиев, капитан, командир на дружина от Приморския полк – 291, 292
Овчаров, юнкер – 275
Омер бей, началник-щаб на армията на Сюлейман паша, действал с отряд при атаката срещу вр. Свети Никола – 635
Остоич, подполковник, командир на VI полк от Дринската дивизия – 179

П

Павлович, майор, командир на X действащ полк и авангарда на Шумадийската дивизия – 178, 273
Павлович, полковник, командир на Моравската дивизия след 11 ноември – 593
Панайот – виж Хитов, Панайот
Паница, Костадин (Коста) Атанасов, капитан, председател на Военния съд, командир на Смолчанския отряд – 367, 424, 459, 531, 579

Панов, Олимпий Спиридонов, капитан, началник на артилерията – 149, 340, 368, 395, 398, 471, 484, 568, 588, 599, 621
Папанчев, подпоручик, командир от Преславския полк, убит във войната – 414
Паприков, Георги, баща на Стефан Паприков – 8
Паприков, Стефан Георгиев – капитан, началник-щаб на Западния корпус, генерал-лейтенант, министър, автор на ръкописа – 1, 3, 7–32, 34, 90, 97, 99, 121, 141, 143, 170, 227, 259, 279, 302, 305, 338, 346, 347, 353, 354, 399, 452, 618, 624–625, 648, 650
Пенев, подпоручик, командир на ескадрон – 332
Пенев, поручик, командир на ескадрон от жандармерийския полк – 238, 333, 338, 357, 358, 360, 426
Петкович, С., майор, командир на XII полк от Шумадийската дивизия – 178
Петров, поручик, командир на рота – 486
Петров, Никола Петров, капитан, командир на 4-и Плевенски полк, началник на Драгоманския отряд и на Сливнишкия участък – 163, 239, 290, 326, 370, 395, 498, 511, 512
Петров, Рачо, капитан, началник-щаб на българските войски, по-късно министър-председател – 9, 11, 23, 28, 103, 623, 647
Петров, Тодор, автор – 31
Петрович, Иван, полковник, началник-щаб на сръбската армия – 114, 178
Попов, Иван Тодоров, капитан, командир на 1-и пехотен Софийски полк, командир на рекогносцировъчен отряд – 432, 477, 478, 480, 484–487, 493, 494, 521–526, 537, 540, 544, 546–551, 554–556, 570, 571, 589
Попов, капитан, командир на Трънския отряд – 225
Попов, Иван, капитан, командир на 4-а дружина от Струмския полк – 239, 382, 387, 388
Попов, Иван Григоров, капитан, командир на 4-а дружина от 4-и пехотен Плевенски полк и на Царибродския отряд – 161, 237, 257, 302, 603
Попов, Никола, четник – 513
Попов, Радослав, автор – 30
Попов, Христо Георгиев, капитан, командир на 2-и пехотен полк, началник на отряд на левия фланг на Сливнишката позиция – 31, 621
Попович, Теодор, окръжен управител на Пирот – 530
Прапорчетович, полковник, командир на кавалерийската дивизия, Конната бригада – 115, 179
Путник, подполковник, началник-щаб на Дунавската дивизия – 114, 179

Р

Радев, Симеон, автор – 12, 28, 29
Радев, Константин Георгиев, командир на ескадрон от южнобългарските войски – 106
Радецки, Фьодор Фьодорович, генерал-лейтенант, ръководи действията на руската армия при преминаването на Южния отряд през Стара планина и отбраната на Шипченския проход – 629, 633, 638, 639
Радионов, Иван Радионов, поручик, командир на 9-а рота от 4-и пехотен Плевенски полк – 293, 294
Радойчич, капитан, началник-щаб на Тимошката дивизия – 115, 180
Радулов, Димитър, автор – 31
Райчев, Ганчо Денев, поручик, командир на рота от Трънския отряд – 344
Райчев, Ганчо Райчев (Райков), подпоручик, командир на 1-а рота от Изворския отряд – 332, 336, 343, 344
Раковски, Георги Стойков, идеолог на българското национално-революционно движение, организатор на Първата и Втората легии – 625
Рангабе, Клеан Г. – дипломатически агент на Гърция в София, сръбски шарже д'афер – 233
Расим паша, командващ части от левия фланг на турската армия при атаката на Шипченския проход – 636–637
Раух, Отон Егорович, генерал, началник-щаб на Предния отряд и командващ конно-пионерен дивизион – 631
Рашков, Петър Лазаров, поручик, командир на 4-а рота от 4-и Плевенски полк, ранен в боя при Трън – 313–315, 354, 355
Реджеп паша, командир на 2-а бригада от турската армия на Шипченския проход,

действала на дейския фланг – 634, 635, 638
Реуф паша, командващ турските войски, заемащи старопланинските проходи, по-късно подчинен на Сюлейман паша; в края на войната води преговорите с руския главнокомандващ – 628–631
Романов, поручик – 637
Русев, Николай Русев, поручик, командир на 12-а рота от 7-и пехотен Преславски полк – 494, 551
Русков, Генко Русков, портупей юнкер от 2-и Струмски полк, адютант на командира на 1-ва дружина – 332, 333

С

Савов, Михаил, капитан, помощник на началник-щаба на българската войска, началник на левия фланг на Сливнишката позиция – 13, 30, 103, 288, 340, 370, 373, 412, 486, 511, 522, 599, 647
Сарандов, Иван Симеонов, поручик, командир на 10-а рота от 1-и пехотен Софийски полк – 388
Салих паша, командир на колона от турските войски на Шипченския проход, действащи срещу централната укрепена позиция на вр. Свети Никола – 638
Свинаров, Димитър, подпоручик, командир на рота в 1-а Пловдивска дружина – 502
Святополк-Мирски, Николай Иванович, княз, генерал, началник на дивизия от Южния отряд, командващ лявата колона на отряда при преминаването на Стара планина, ръководи боевете при Шейново – 639
Секулов, Боян, автор – 27
Силяновски, Георги Иванов, капитан, командир на 1-а планинска батарея – 158, 238, 304, 306, 308, 311, 312, 316, 382, 388, 391, 397, 400, 409, 443, 450, 451, 455, 488, 489, 600, 603, 605
Симеонов, Андрей Симеонов, поручик, командир на 9-а рота от 5-и пехотен Дунавски полк – 405, 407
Скобелев, Михаил Дмитриевич (Скобелев-син), генерал-лейтенант, участва в превземането на Плевен и преминаването на Стара планина от дясната колона на Южния отряд, действала при Шипка и Шейново – 627, 639, 641
Славейков, Рачо Петков, поручик, командир на 4-и ескадрон от 3-и конен полк – 29, 161, 237, 259, 262–264, 298, 362, 383, 414, 447, 469, 470, 474, 485, 549, 582, 603
Славков, четник, командир на чета от Брезнишкото опълчение – 274, 275
Сокеров, Генчо Ненов, подпоручик, командир на 15-а рота от 2-и пехотен Струмски полк, ранен в боевете при Сливница – 496, 501, 502, 508
Соколов, Спас Ботев, четник, мирови съдия в Пирдоп, подпоручик, командир на доброволческа чета – 159, 237, 274, 499
Софрониев, Венко Маринов, поручик, командир на 9-а рота от 13-а пехотна дружина – 291
Софрониев, поручик, командир на 14-а рота от Царибродския отряд – 262
Средкович, подполковник – 179, 260, 456
Среткович, капитан, нач.-щаб на Моравската дивизия – 114, 178
Станчов, Иван, д-р, български дипломат и политик, министър на външните работи – 16, 30
Стефан Караджа, войвода – 625
Стоев, Тодор Стоев, ротмистър, командир на жандармерийски ескадрон в Северния отряд – 171
Стоилов, Стамо Стоилов, подпоручик, адютант на командира на Пловдивската дружина, ранен във войната – 502
Стойков, юнкер, началник на участък от позицията на Невлянския отряд – 275
Столетов, Николай Григориевич, генерал, командир на Българското опълчение – 626, 633, 635–637, 640, 642
Стойчев, Иван Кръстев, автор – 27
Стокич, майор/ подполковник, командир на IX действащ полк от Дунавската дивизия – 179, 259, 289
Стоян, войвода – 625
Стоянов, Петър Стефанов, майор, командир на рекогносцировъчен отряд при Драгоман – 580, 598, 602
Стоянов, Георги Димитров, капитан, командир на 6-а батарея от 1-и артилерийски полк – 239, 445, 455, 505, 507, 508
Стоянов, Иван, автор – 30
Стоянов, подпоручик, субалтерн офицер – 502
Стоянов, Стоян Стоянов, поручик, командир

на 8-а рота от 5-и пехотен Дунавски полк – 511
Страшил, войвода – 625
Сюлейман паша, командващ турските войски в Босна и Черна гора, главнокомандващ османските войски на Балканския полуостров, началник на турската армия, атакуваща Стара Загора и Шипченския проход – 629–631, 633, 634

Т

Тантилов, Петър Марков, капитан, командир на 5-а батарея от 1-и артилерийски полк – 367, 478, 485, 493, 517
Танчев, Иван, автор – 27
Ташев, Ташо В., автор – 27, 30
Ташикманов, А. М., автор – 27
Тенев, капитан, командир на 3-а дружина от Струмския полк – 238
Тодоров, Стоян Тодоров, капитан, командир на запасната дружина от Струмския полк – 239
Толстой, Михаил Павлович, граф, генерал-майор, командва левия фланг от предната позиция на Шипченската отбрана – 633, 636, 637, 642
Топалов, подпоручик, командир на жандармерийски ескадрон – 160
Топалов, поручик, командир на Трънската опълченска дружина – 280, 281, 350
Топалов, Иван Кънев, поручик, командир на ескадрон от 3-и конен полк – 344, 372, 384, 414, 549
Топалович, полковник, командир на Моравската дивизия – 114, 178, 231, 394, 564, 593, 595–597
Топузов, Стоян Димитров, подпоручик/ поручик, командир на 3-а рота от 2-и пехотен Струмски полк – 332, 336, 357, 467
Тотю, Филип, войвода – 625
Тошев, Стефан Тошев, капитан, командир на 2-а пехотна дружина от 3-и полк, началник на позицията на Трънския отряд – 238, 278, 317, 319, 344, 346, 451
Тошев, поручик, командир на 10-а рота от 4-а дружина на Дунавския полк – 311
Тройчев, подпоручик, командир на 9-а рота от 2-и пехотен полк, част от състава на Изворския отряд – 320, 337
Тянков, капитан, помощник на началник-щаба на българската войска – 103, 647

У

Увалиев, Тодор Стефанов, капитан, флигел-адютант на княза – 395
Узунов, Атанас Маринов, капитан, командир на пионерна дружина, началник на Северния отряд – 168, 169, 171, 172
Ушев, Илия Делчев, портупей юнкер от 7-а рота на 2-а дружина на Бдинския полк – 506

Ф

Фердинанд, Сакс Кобург-Готски, княз/ цар на България – 14–17, 27, 30
Филипов, Стоян Филипов, капитан, командир на 1-а дружина от 2-и пехотен Струмски полк, началник на Изворския отряд – 31, 163, 231, 238, 254, 282, 338, 357, 358, 425
Филов, Димитър Генков, подполковник, командир на Ямболския отряд и на централната колона на българските войски при контранастъплението – 558, 566
Фичев, Иван, генерал, автор – 11, 28, 29, 32
Фудулаки, Александър Георгиев, капитан, командир на 1-а дружина от 2-и пехотен Струмски полк, част състава на Изворския отряд – 239, 283, 334, 338, 340, 357, 358, 425

Х

Хаджи Димитър, войвода – 625
Халачев, Константин Григоров, поручик, командир на 13-а рота от 5-и пехотен Дунавски полк, убит в боя при Врабча – 315
Ханджиев, Димитър Георгиев, поручик, командир на кавалерийски взвод от състава на Владайския отряд на капитан Агура – 526, 547
Хесапчиев, Христофор Георгиев, капитан/ ротмистър, офицер от Щаба на армията, участва в изграждане отбранителната линия на Сливнишката позиция – 21, 28, 31, 154, 155, 158, 159, 479

Хитов, Панайот, войвода – 625
Хорстиг, полковник, командир на артилерийски полк от Дунавската дивизия – 436, 437
Хранов, Ненко, народен представител от Радомир – 461
Христов, Павел Петров, капитан, командир на 3-а дружина от 3-и пехотен Бдински полк – 239
Христов, Стефан Кънчев, подпоручик, субалтерн офицер от 2-а рота на 4-и пехотен Плевенски полк – 406, 505
Хулуси (Хулюси) паша, командир на бригада, командващ резерва на турската армия, настъпваща към Стара Загора – 628, 629, 631

Ц

Цанев, подполковник, командир на Пещерската дружина и началник на Пещерския отряд – 566
Цанков, Константин Цанков, подпоручик/поручик командир на 1-а рота от Изворския отряд – 332, 334, 357
Цанов, Илия Томакев, политически и държавен деец, министър на външните работи и вероизповеданията по време на войната – 233
Цеков, Иван Цеков, поручик, командир на 16-а рота от 3-и пехотен Бдински полк, ранен на Сливница – 465
Цонков, четник, командир на чета от Комщицкия партизански отряд – 459
Цончев, Иван Стефанов, капитан, командир на дружина от Преславския полк – 296
Цураков, Ангел, автор – 29

Ч

Чавдар, войвода – 625
Чавдаров, Христо Драганов, поручик, командир на ескадрон от 3-и жандармерийски полк – 239, 254, 256, 350, 372, 384, 414, 485–547, 549
Черковский, Сава Димитров, поручик, командир от 1-а рота, по-късно на 2-а рота от 1-а дружина на 4-и пехотен Плевенски полк – 316, 347, 352, 355
Чехларов, Христофор Христофоров, поручик, командир на 2-а рота и на 1-а дружина от 5-и пехотен Дунавски полк – 585
Чизмич, капитан, командир на 1-и блатальон от I действащ полк на Власинския отряд, началник на отряд от състава на Моравската дивизия – 284, 333–336
Чиляев, Константин Борисович (Чилашвили), майор, след 8 август 1877 г. командир на 3-а дружина от Българското опълчение – 637
Чолаков, Василий, учител в Панагюрище през Възраждането, автор на спомени – 27
Чорбаджи, Поликарп Феодорович, поручик, командир на Трънската опълченска дружина – 161, 238, 280, 306, 355
Чукнич, полковник, началник на Тимокската дивизия – 115, 180

Ш

Шакир паша, командир на колона от турските войски на Шипченския проход, настъпваща срещу вр. Свети Никола, по-късно командващ армията, отбраняваща Арабаконак – 634–636, 638
Шиваров, Георги Желков, поручик, командир на доброволчески чети – 154, 161, 238, 294, 382, 410, 512, 513
Шиваров, Пенчо, подполковник, началник на Бургаския отряд и на Източния корпус – 566
Шишков, Иван Цочев (Стефанов), поручик, командир на 4-а батарея от 1-и артилерийски полк – 478
Шнитников, Н. Ф., генерал-лейтенант, началник-щаб на 9-и армейски корпус, командващ група руски войски, действащи по посока на гр. Мъглиж – 640

Щ

Щурич, майор, командир на IV действащ полк от Дринската дивизия – 179

Я

Янков, Георги Николаев, капитан, комендант на Сливница – 567

Генерал-лейтенант Стефан Паприков (НВИМ)

Стефан Паприков (трети на втория ред отляво-надясно) в София с ученици от Пирдоп и учителя Симеон Сърданов. Трети отдясно-наляво е поручик Иван Петров Войнаков, 1883 г. (Музей „Луканова къща“ – Пирдоп)

Боевете при Сливница, 6 ноември 1885 г. (НБКМ)

Стефан Паприков (вдясно) при годежа му с Теодора п. Енчева и семейството на поп Енчо от Тулча, 6 август 1885 г. (Семеен архив на Паприкови)

Боевете при Сливница, 1885 г. (НБКМ)

II.
3524
III/81

Генералъ Пагариковъ.

Тактически трудъ по Сръбско-българската война въ 1885 год.

7151

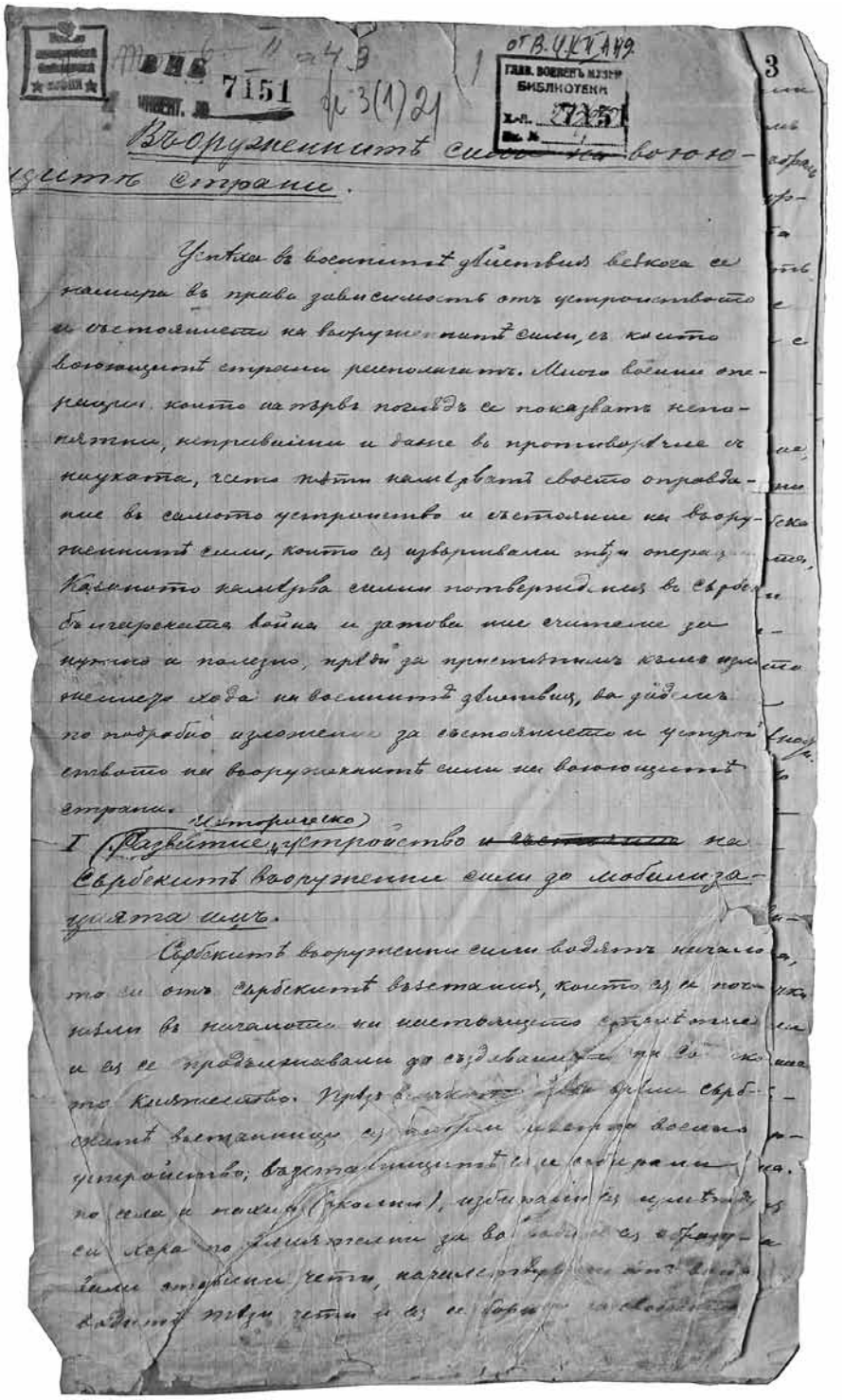

Корица и първата страница от ръкописа на Стефан Паприков
(ДВИА – Велико Търново)

Стефан Паприков и
Андрей Блъсков
(Семеен архив на Паприкови)

Стефан Паприков,
Санкт Петербург, 1896 г.
(Семеен архив на Паприкови)

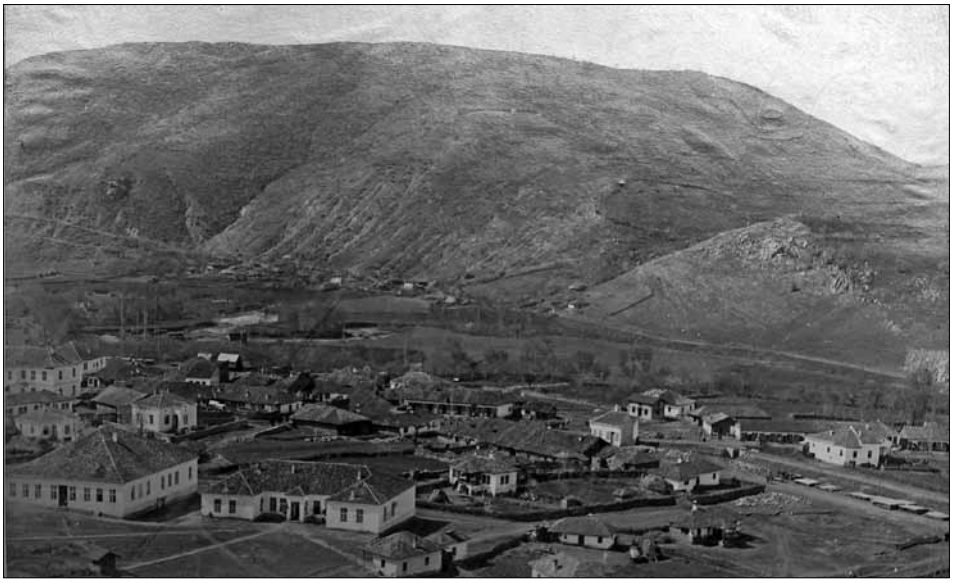

Цариброд, 1885 г. (НА на БАН)

**Стефан Паприков с княз Александър I и офицери,
участници в Сръбско-българската война, пред църквата „Св. Неделя“
в София, ноември 1885 г. (НБКМ)**

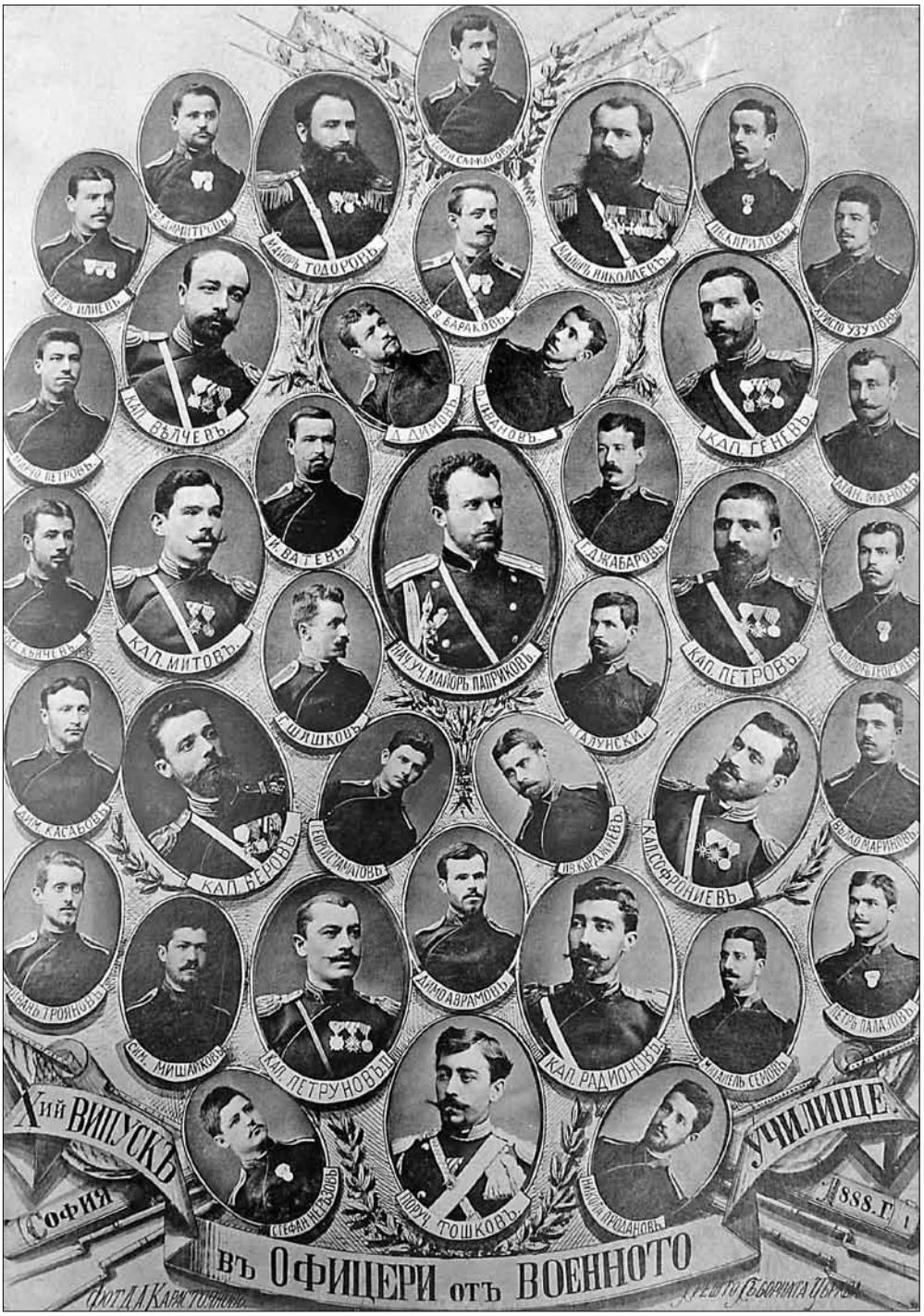

Майор Стефан Паприков като началник на Военното училище в София с възпитаници от X випуск, 1888 г. (НВИМ)

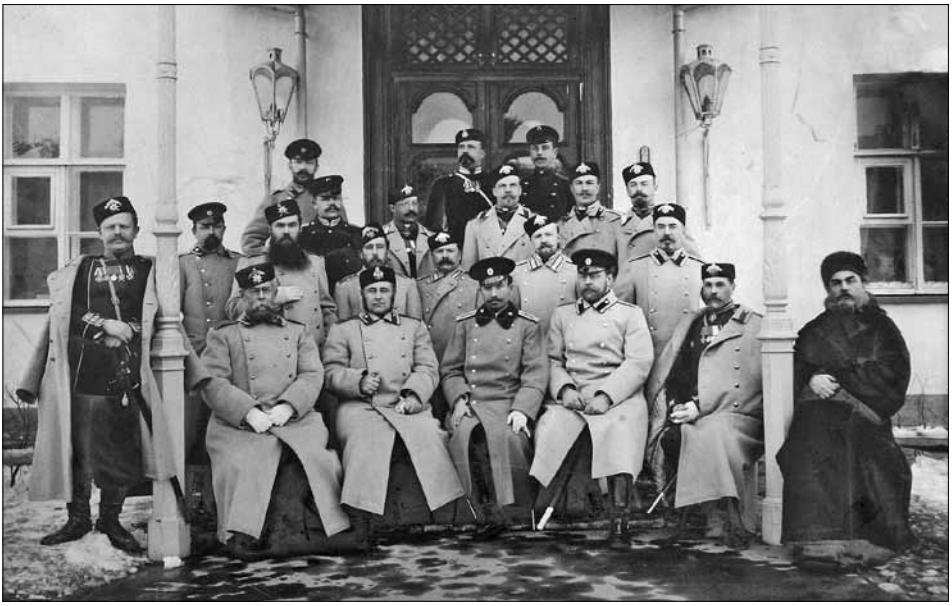

Стефан Паприков (седнал в средата)
с руски офицери в Санкт Петербург, около 1902 г. (НВИМ)

Стефан Паприков (четвърти отдясно-наляво на втория ред)
като дипломатически агент на Княжество България в Русия
със семейството на Великия княз Владимир
и княгиня Мария Владимировна, 1907 г. (НБКМ)

Стефан Паприков (седнал втори отдясно)
с офицери, завършили генерал-щабни академии в Русия
(НВИМ)

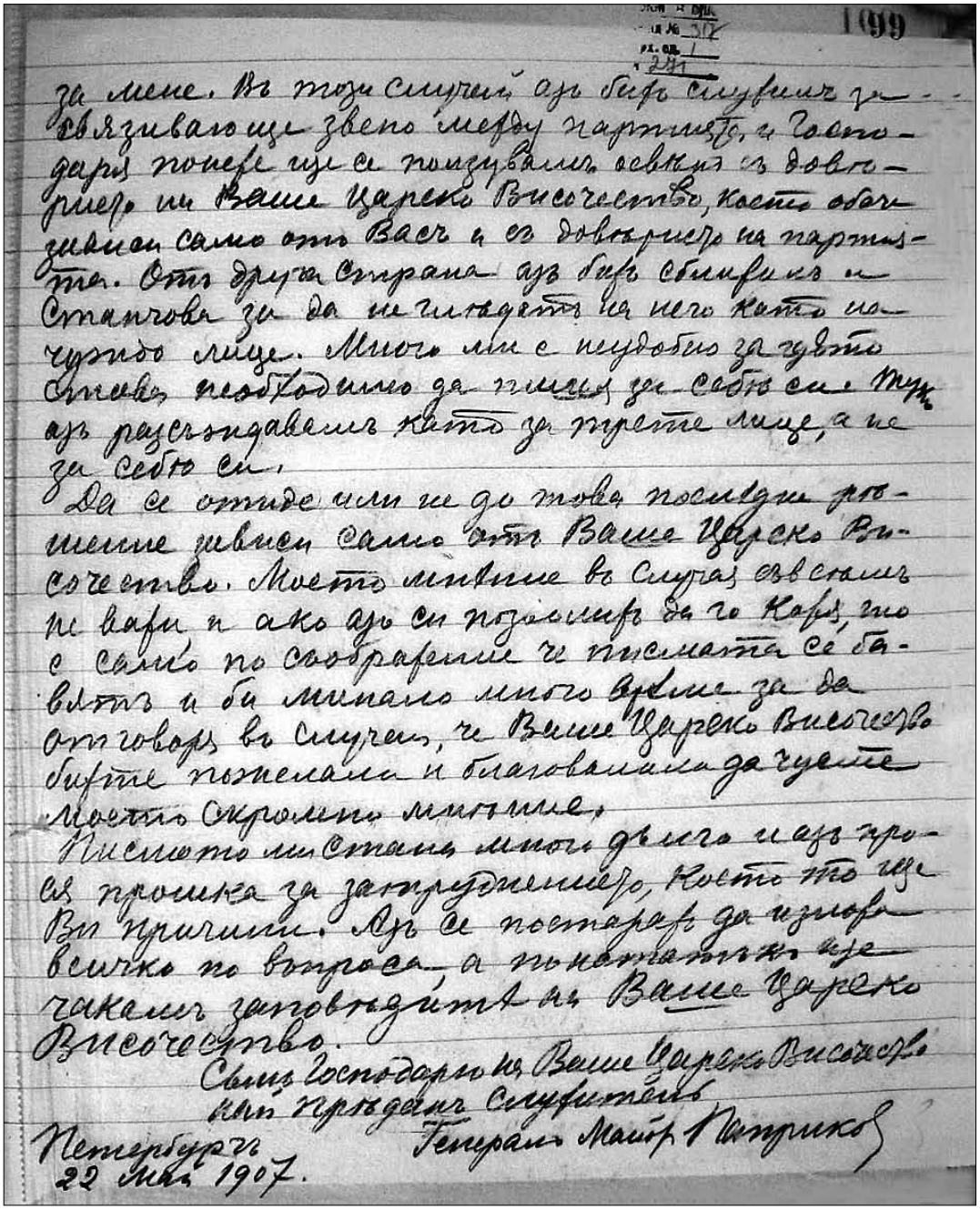

1099

за мене. Въ този случай, азъ бихъ слушалъ свързващо звено между партиите, и господаря понеже ще се повдигнатъ въпроси отъ довѣрието на Ваше Царско Величество, които обаче зависятъ само отъ Васъ и отъ довѣрието на партиите. Отъ друга страна азъ бихъ обмислилъ и Стамчова за да не загубятъ на него като полезно лице. Много ли е неудобно за удъ[ржа]ване необходимо да питамъ за себе си. Тукъ азъ разсъждавамъ като за трето лице, а не за себе си.

Да се отиде или не до това последно решение зависи само отъ Ваше Царско Величество. Моето мнение въ случая съвсемъ не вари и ако азъ си позволихъ да го кажа, то е само по съображение че писмата се бавятъ и би минало много време за да отговоря въ случай, че Ваше Царско Величество бихте пожелали и благоволили да чуете моето скромно мнение.

Писмото ми стана много дълго и азъ пред се прошка за затруднението, което то ще Ви причини. Азъ се постарахъ да изложа всичко по въпроса а пожеланията ще чакамъ заповѣдитѣ на Ваше Царско Величество.

Съ господарство на Ваше Царско Величество
най предан слуга
Генералъ Майоръ Паприковъ

Петербургъ
22 Май 1907.

Писмо на дипломатическия агент на България в Санкт Петербург Стефан Паприков до княз Фердинанд за преговори с Демократическата партия за съставяне на правителство, 22 май 1907 г. (НБКМ)

Стефан Паприков
във военна униформа
(Музей „Луканова къща“ – Пирдоп)

Стефан Паприков (седнал втори отдясно)
с офицери от първия випуск на Военното училище в София (НБКМ)

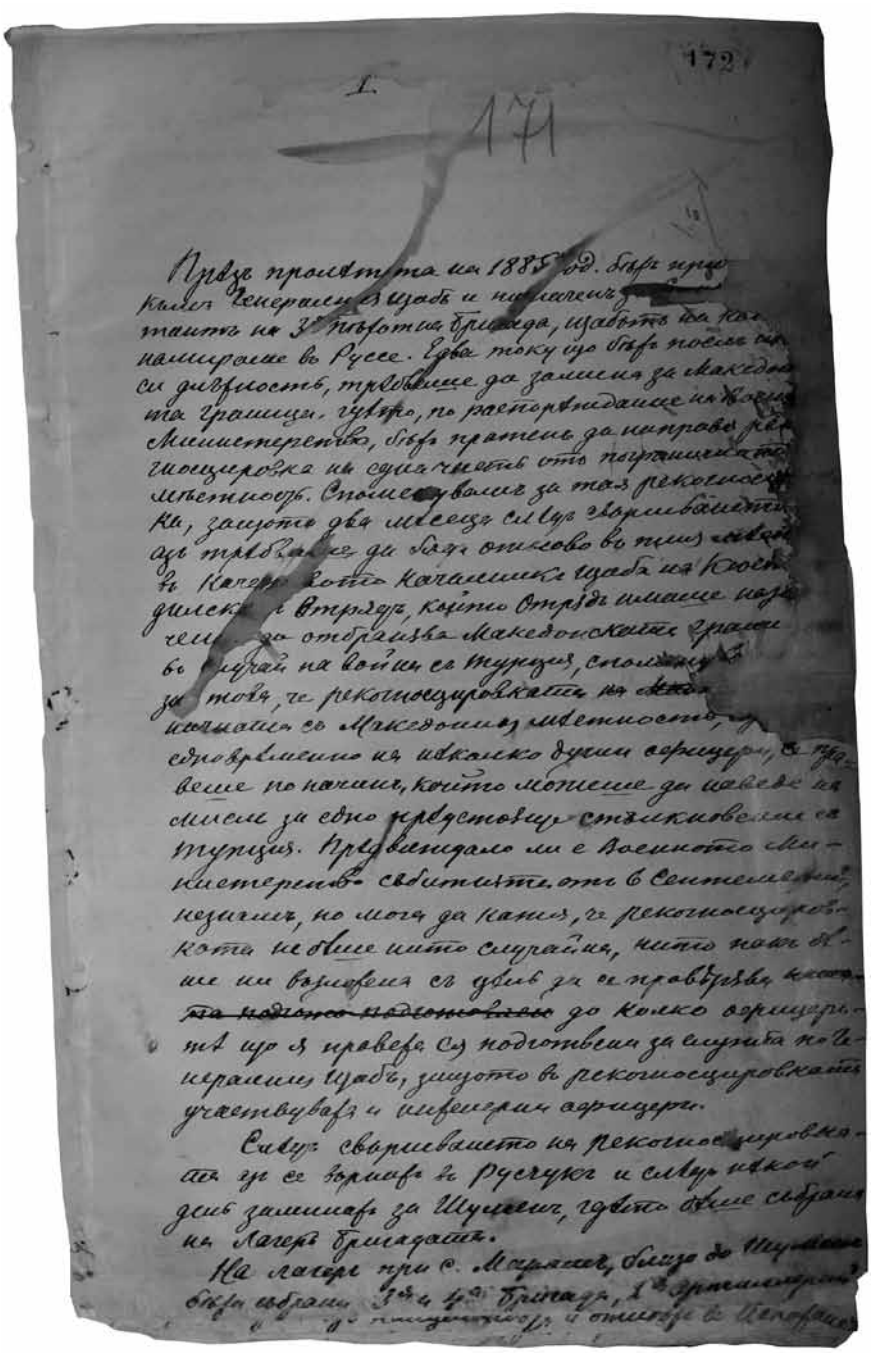

Начална страница на спомените на Стефан Паприков „Кюстендилският отряд“ (ДВИА – Велико Търново)

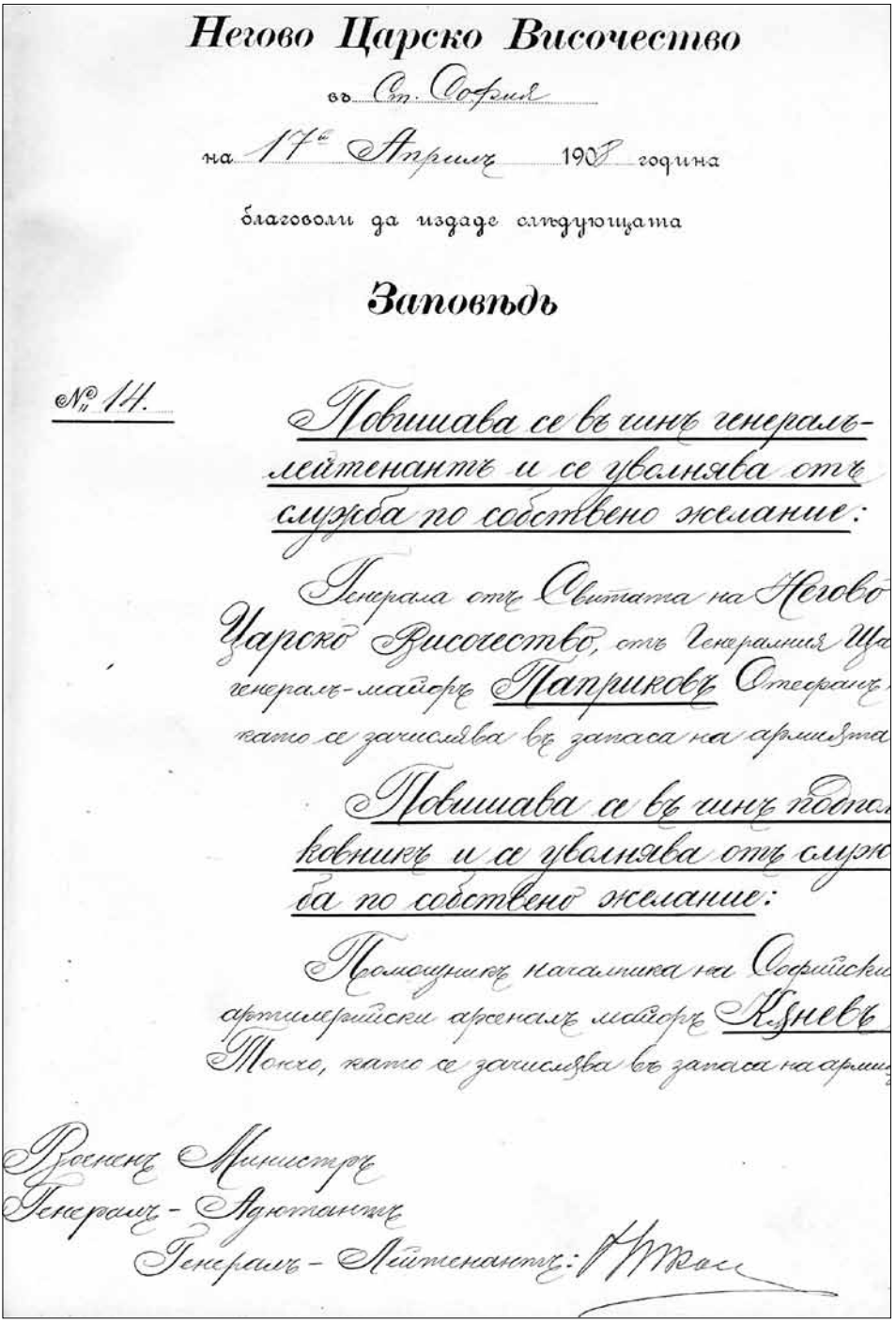

Негово Царско Височество

въ Ст. София

на 17-е Априлъ 1908 година

благоволи да издаде слѣдующата

Заповѣдь

№ 14.

Повишава се въ чинъ генералъ-лейтенантъ и се уволнява отъ служба по собствено желание:

Генерала отъ Свитата на Негово Царско Височество, отъ Генералния Ща генералъ-майоръ Паприковъ Стефановъ, като се зачислява въ запаса на армията

Повишава се въ чинъ подполковникъ и се уволнява отъ служба по собствено желание:

Помощникъ началника на Софийски артилерийски арсеналъ майоръ Кунчевъ Тончо, като се зачислява въ запаса на армия

Воененъ Министъръ
Генералъ-Ядютантъ
Генералъ-Лейтенантъ: [illegible]

Заповед на княз Фердинанд за повишаване на Стефан Паприков в чин генерал-лейтенант и преминаването му в запаса, 17 април 1908 г. (ДВИА – Велико Търново)

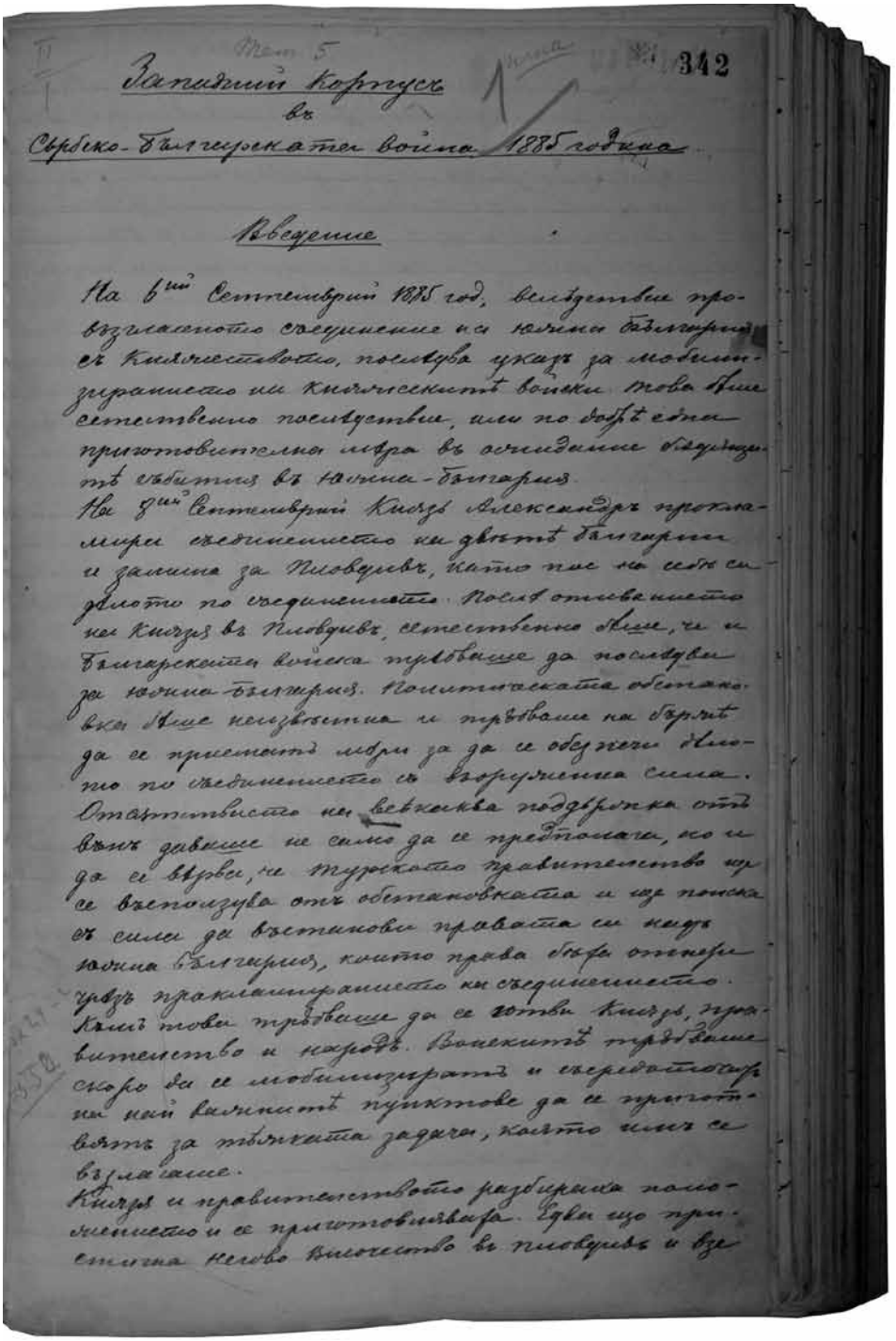

Западний корпусъ
въ
Сърбско-Българската война 1885 година

342

Въведение

На 6ий Септември 1885 год, вследствие провъзгласеното съединение на княжество България съ Източна-Румелия, последва указъ за мобилизирането на княжеските войски това Ние естествено последствие, или по добре една приготовителна мъра въ очакванье бъдещите събития въ княжество-България.
На 9ий Септември Князъ Александъръ пристигна въ Пловдивъ, като пис на сѣдмото по съединението. Послѣ отиването на Князъ въ Пловдивъ, естествено бѣше, че и Българската войска трѣбваше да последува княжество-България. Политическата обстановка Ние непознавахме и трѣбваше на Царьтъ да се приематъ мѣри за да се обезпечи дѣлото по съединението съ въоружена сила. Отъ тѣхъ не всѣкакъвъ подкрепка отъ всѣкъ даваше не само да се предполага, но и да се върви, че Турското правителство ще се възползува отъ обстановката и ще потърси съ сили да възстанови правата си въ княжество България, които права бѣха отнети чрезъ провъзгласяването на съединението. Князъ тогава трѣбваше да се отъѣде Князъ, правителство и народъ. Войските трѣбваше скоро да се мобилизиратъ и съсредоточатъ на най важните пунктове да се приготвятъ за тѣхните задачи, които имъ се възлагаше.
Князъ и правителството разбираха положението и се приготовляваха. Едва що пристигна Негово Величество въ Пловдивъ и въ

Начална страница от изследването
на Стефан Паприков „Западният корпус“ (ДВИА – Велико Търново)

Стефан Паприков
в София, 1907 г.
(НВИМ)

Правителството на Демократическата партия
с министър-председател Александър Малинов,
в което генерал Стефан Паприков (седнал трети отдясно-наляво)
е министър на външните работи и вероизповеданията (НБКМ)

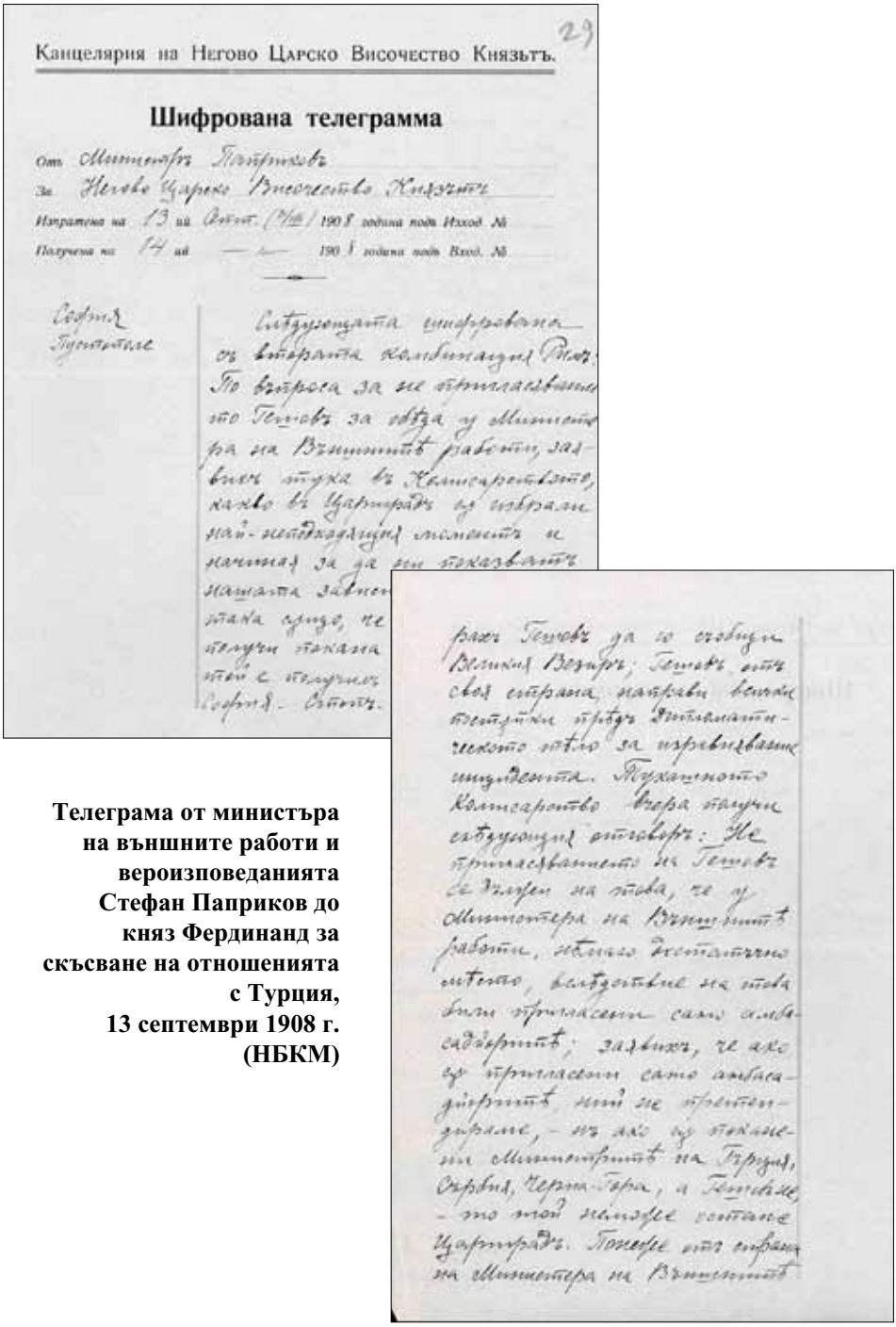

Канцелярия на Негово Царско Височество Князъть.

Шифрована телеграмма

От Министра Паприковъ

За Негово Царско Височество Князъть

Изпратена на 13 ий Авгт. (Ст/в) 1908 година подъ Исходящ №

Получена на 14 ий — — 1908 година подъ Входящ №

София
Пристигане

Ситуационната шифрована
съ вчерашната комбинация Ваше
По въпроса за не отправлянето
то Гешовъ за обиза у Министер
ра на Външните работи, за
вчера тука въ Комисарството,
какво въ Царграда се обсъжда
най-необходимите моменти и
начина за да ни показватъ
нашата завис
става ясно, че
получи такава
ите с получе
София. Отъ

Телеграма от министъра на външните работи и вероизповеданията Стефан Паприков до княз Фердинанд за скъсване на отношенията с Турция, 13 септември 1908 г. (НБКМ)

Стефан Паприков в Търново
при обявяване независимостта на България, 22 септември 1908 г. (НБКМ)

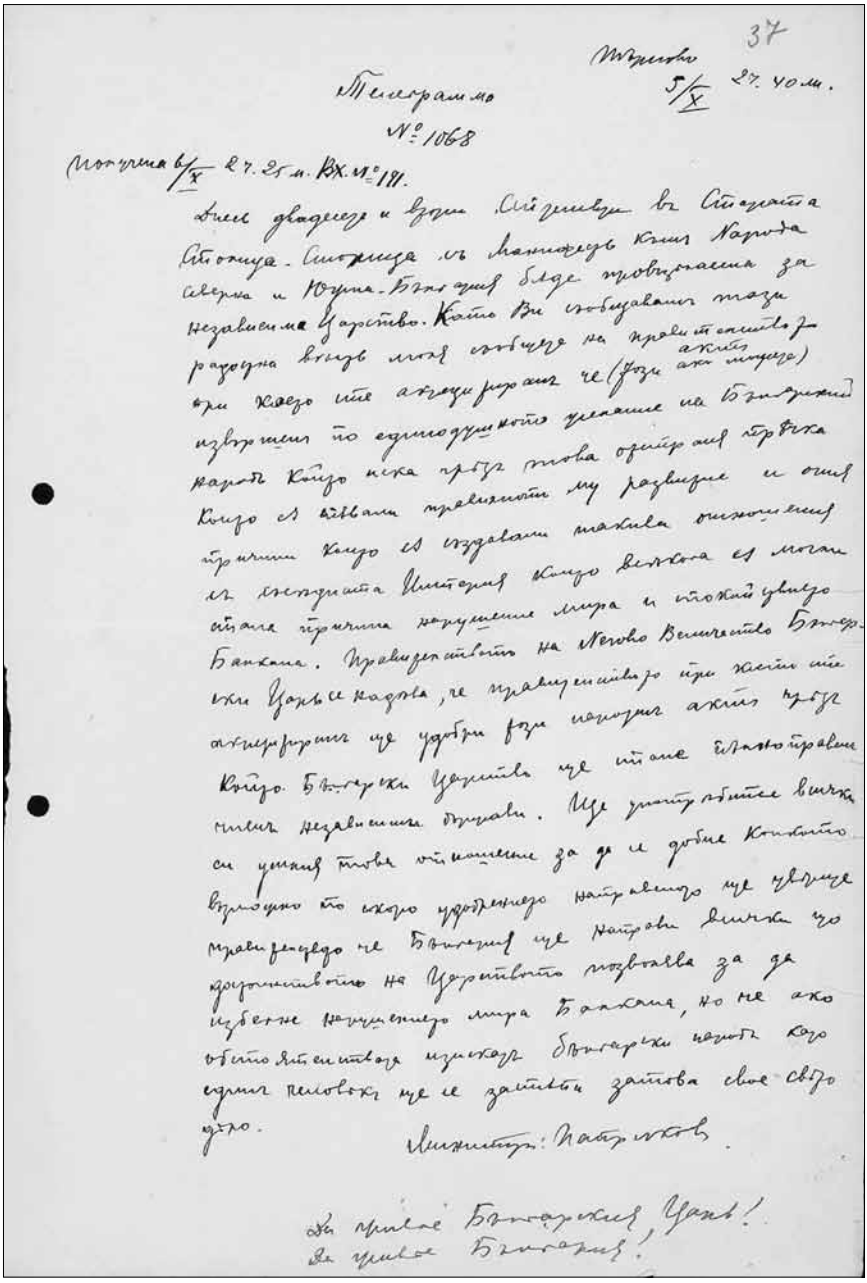

37

Телеграмо
№ 1068

Получена 5/X 27. 25 м. Вх. № 181.

Имам двадесет и втори Октомври въ Столицата Столица - Столица на Княжество Княз Народа Северна и Южна - България Бъде провъзгласена за Независима Царство. Като Ви съобщавам тази радостна вѣсть имамъ честьта да Правителството Ви Ако желае Ще акредитирам (Ваше акредитиво) изпълнения по единодушното желание на Българския народ Който иска пръвъ това официално признание Което Ся вѣкове правилното му развитие и отъ пръвите Които Ся създаваха мажива опозиция въ Съвременната История Които велика Ся могли отдала пръвата поддръжка мира и спокойствието Балканъ. Правителството на Негово Величество Български Царь Ся надѣва, че Правителство при Което Ще акредитирам Ще удостои Ваше акредитиво Който Български Царство Ще Бъде Благополучно Силна Независима Държава. Ще употребите всички си усилия това отношение за да и добре Контакто вършащо по което удобнаго напрежение Ще улесни правителство че България Ще Направи всичко Зависящо отъ Правителството на Царството подкрепва за да избегне нарушението мира Балканъ, но не ако обстоятелствата изискат Български народъ Който единъ человѣкъ Ще Ся защити защита свое свято дѣло.

Министъръ: Паприковъ.

Да живѣе Български Царь!
Да живѣе България!

Телеграма от министъра на външните работи и вероизповеданията Стефан Паприков до дипломатическите ни представителства в чужбина за обявяване независимостта на България, 5 октомври 1908 г. (НБКМ)

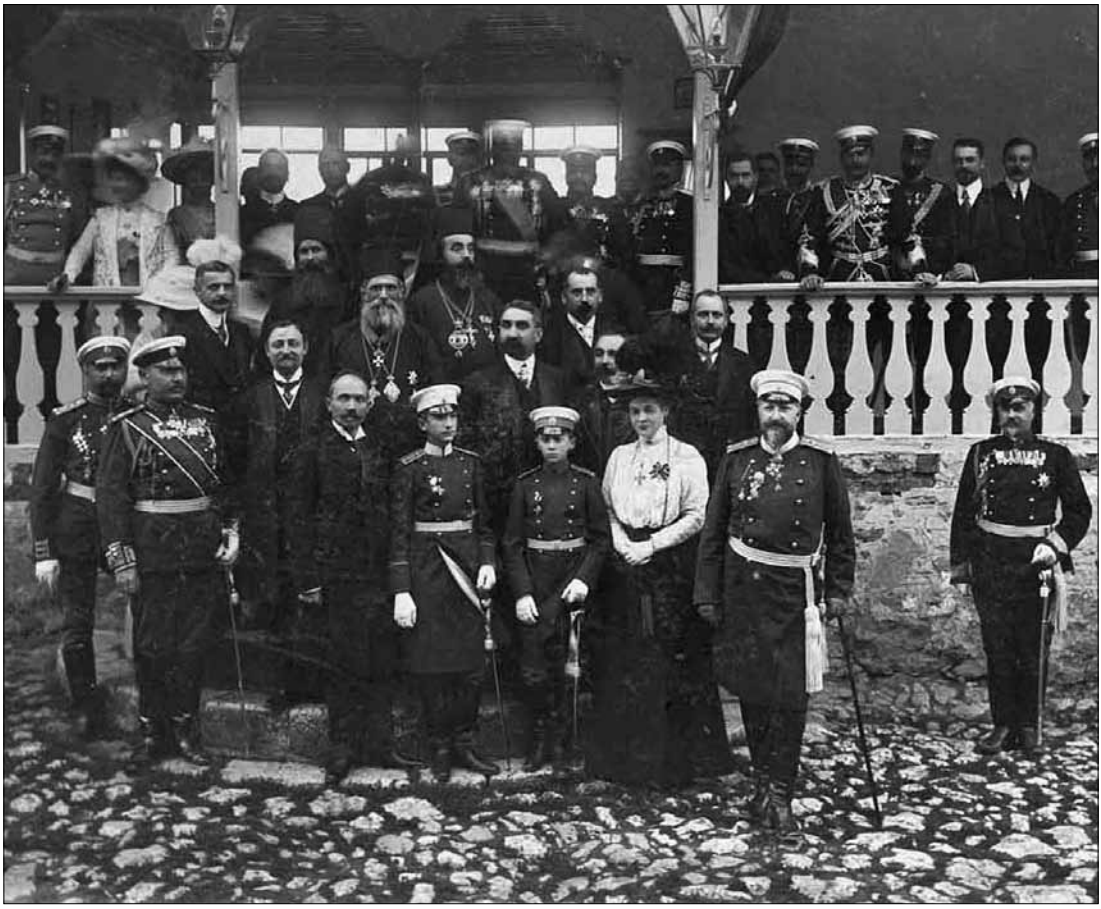

Стефан Паприков с царското семейство и членове на правителството в Преображенския манастир край Търново при честване на първата годишнина от обявяване независимостта на България, 22 септември 1909 г. (ЦДА)

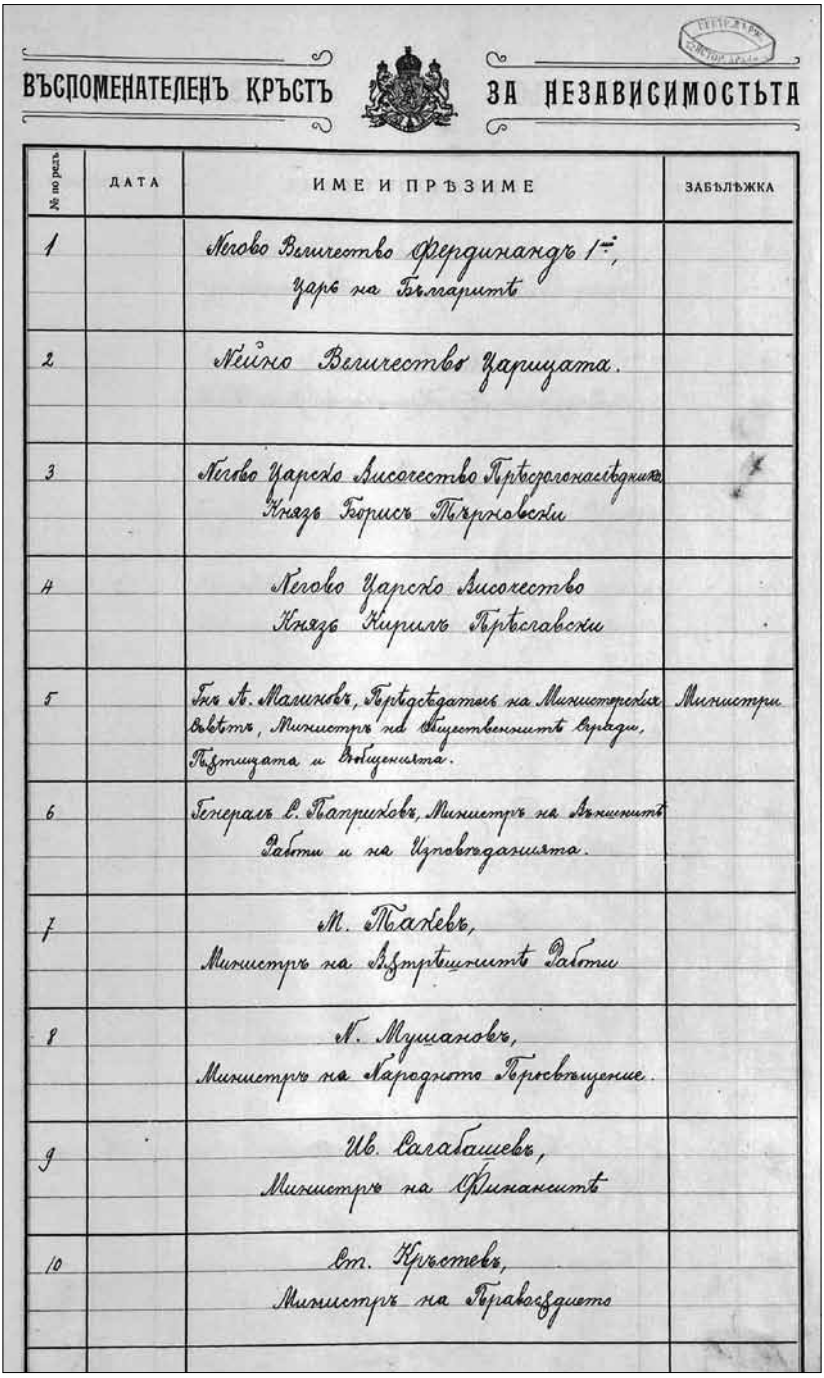

ВЪСПОМЕНАТЕЛЕНЪ КРЪСТ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬТА

№ по ред	ДАТА	ИМЕ И ПРѢЗИМЕ	ЗАБѢЛѢЖКА
1		Негово Величество Фердинандъ I-, Царь на Българитѣ	
2		Нейно Величество Царицата.	
3		Негово Царско Високество Престолонаследникъ Князъ Борисъ Търновски	
4		Негово Царско Високество Князъ Кирилъ Преславски	
5		Гн. А. Малиновъ, Председатель на Министерскiя Съвѣтъ, Министръ на Вѣтрешнитѣ Работи, Пѣтищата и Вѣроисповѣданията.	Министри
6		Генералъ В. Паприковъ, Министръ на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията.	
7		М. Такевъ, Министръ на Вѣтрешнитѣ Работи	
8		Н. Мушановъ, Министръ на Народното Просвѣщение.	
9		Ив. Гарабашевъ, Министръ на Финанситѣ	
10		Ст. Христовъ, Министръ на Правосѫдието	

Дневник на наградените с Възпоменателен кръст „За независимостта”, 1909 г. (ЦДА)

**Стефан Паприков със семействата на приятели,
между които д-р Стоян Данев и Александър Малинов,
в Чамкория (Боровец) (НБКМ)**

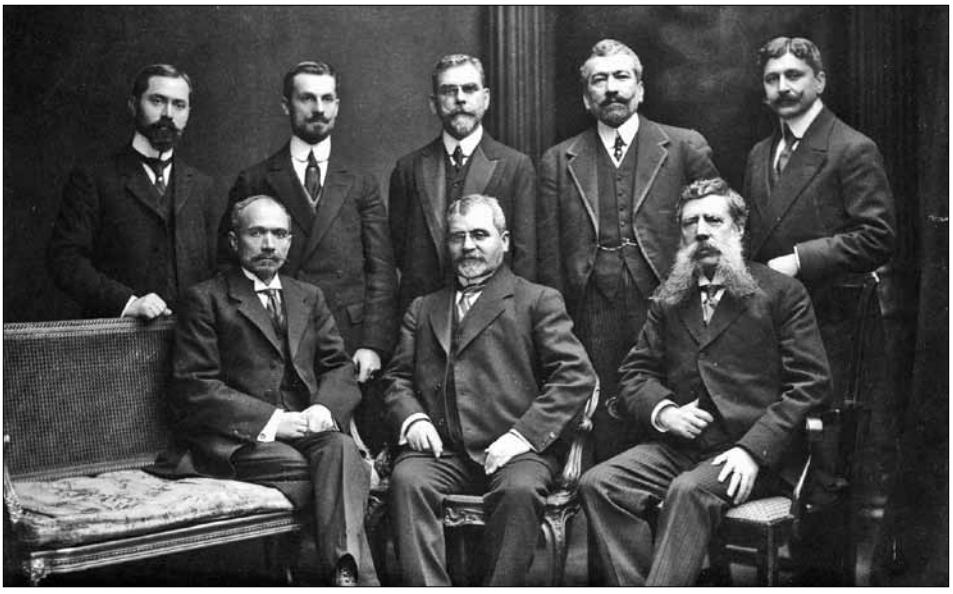

**Стефан Паприков (седнал отляво) с членовете на българската делегация
в Лондон за подписване на мирния договор
с Турция след Балканската война, 1913 г. (НБКМ)**

Портрет на Стефан Паприков
от словашкия художник Ярослав Вешин (НВИМ)

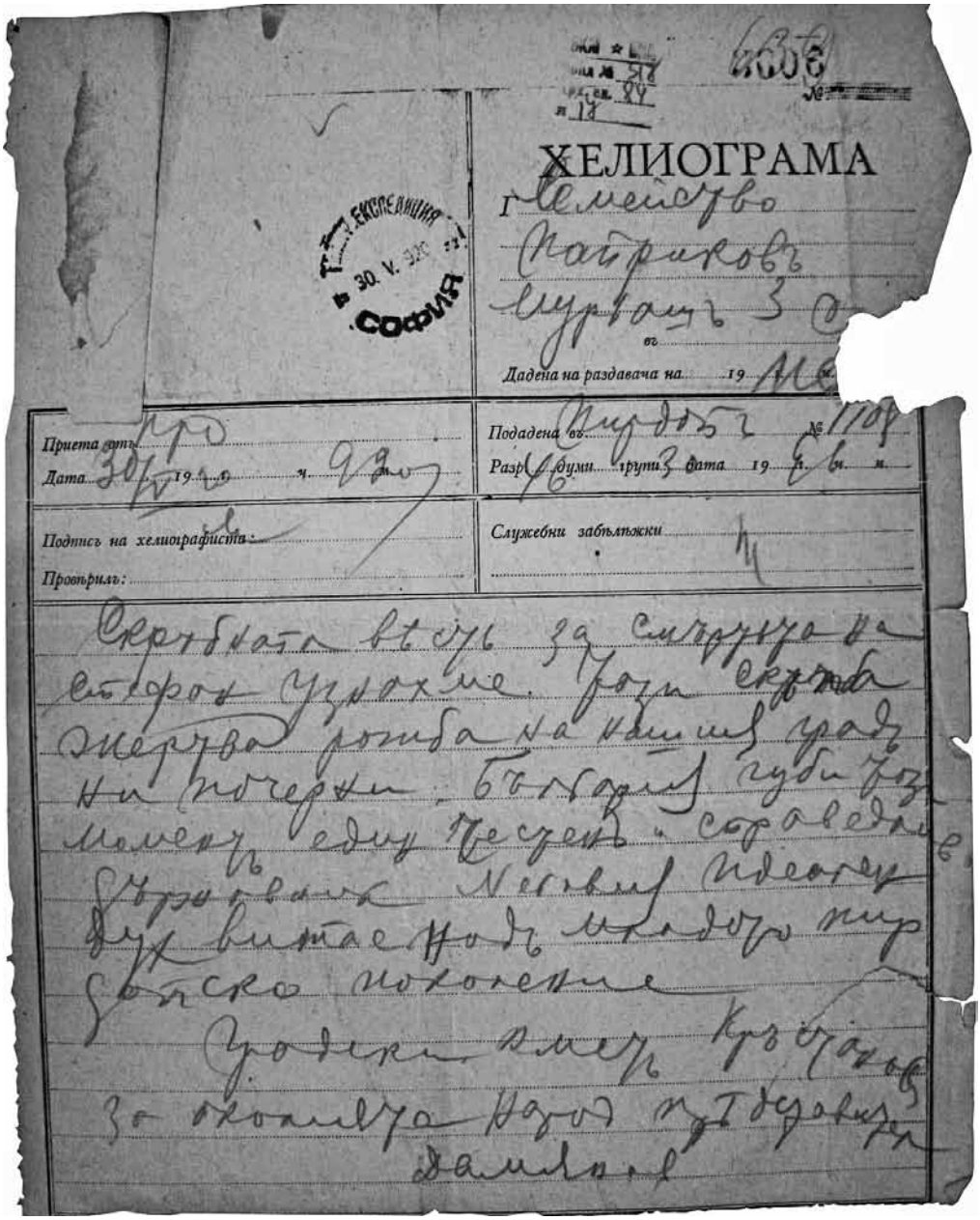

ХЕЛИОГРАМА

Г. Семейство Паприкови Мурвани 30

Дадена на раздавача на 19

Приета от

Дата 30 19 ч. 9 м.

Подадена в Пирдоп № 1109

Разр. думи 16 група 3 дата 19 ч. м.

Подпис на хелиографиста:

Провѣрилъ:

Служебни забѣлѣжки

Скърбата в. с. 76 за смъртта на
скъпия Ви сина. Голяма скръб
сполетя Вашия род,
но почерпи. Богатия губи само
малко, един Перуен, а сиромаха
Хубавия Млад идеален
духовитост надъ цвѣтущо мир
ското поколение.
Сродния ни край Кръстанов
заедно цѣлия Пирдопски
Данилов

Съболезнователна телеграма от кмета на Пирдоп Илия Кръстанов до семейството на Стефан Паприков по повод на неговата смърт, 30 май 1920 г. (НБКМ)

СЪДЪРЖАНИЕ

Д-р Иван Иванов. Генерал-лейтенант Стефан Паприков –
висш български военен, държавник, дипломат и политик / 7

Стефан Паприков.
Ръкописен труд по Сръбско-българската война в 1885 год. / 33

Приложения / 606

Списък на термини, стари и чужди думи / 661

Географски показалец / 665

Именен показалец / 678

Стефан Паприков

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885

Съставители: Иван Иванов, Милена Тодоракова
Художник на корицата: Жеко Алексиев

Формат 70/100/16 Печ. коли 43
Печат „СД Симолини 94“

ISBN 978-954-9800-90-6